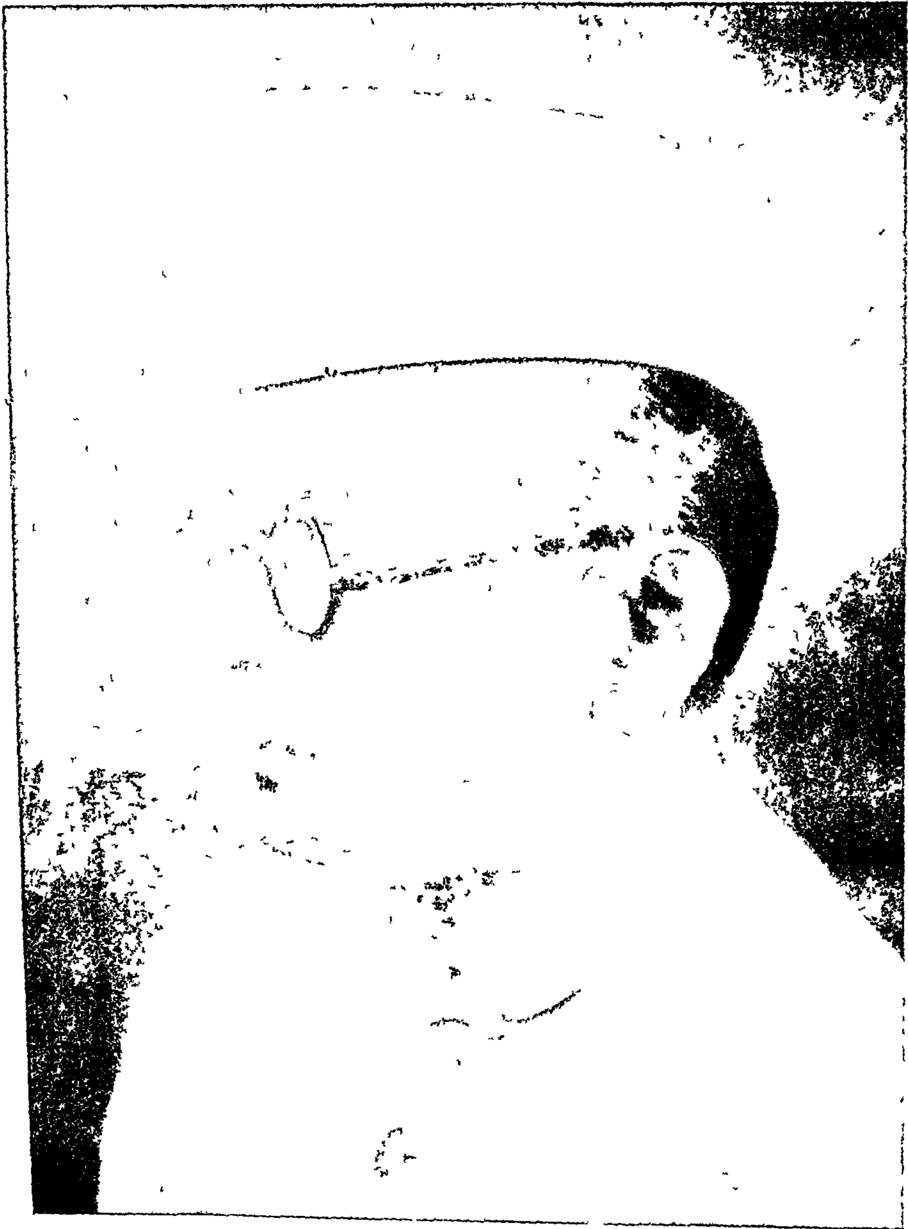

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રમુખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમુ અધિવેશન કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમુ અધિવેશન કરાચી

અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

માટે

સંપાદક અને પ્રકાશક

ભારતીય વિદ્યા ભવન

અંધેરી : મુંબઈ

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત : ૫૦૦ ૩૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

મૂલ્ય ચાર રૂપિયા

: મુદ્રક :

શ્રી. લીલાબાઇ શાહ, કચ્છી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, ચીંચપોકલી · મુંબઈ ૧૨

નિવેદન

ઇ સ ૧૯૪૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારીમડળે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ્ ગ્રથાવલિ અને પરિષદના પ્રકાશનોનુ પ્રકાશનકાર્ય ભારતીય વિદ્યા ભવન મારફત કરાવવુ વસ્તુત ભારતીય વિદ્યા ભવને જાતે પરિષદના આ કાર્યને પોતાની પ્રવૃત્તિમા સમાવેશ કરવાનુ માગી લીધુ હતુ તદનુસાર આ પ્રકાશન–ઇ સ ૧૯૩૭ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખ અને ઇ સ ૧૯૩૮ ના જાન્યુઆરી માસની પહેલી અને બીજી તારીખે કરાચી મુકામે મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલનના તેરમા અધિવેશનનો અહેવાલ અને નિબધસગ્રહ–અમે ગુજરાતની સાહિત્યરસિક પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ અને એના સપાદન અને પ્રકાશનમા નિમિત્ત બનવાનો અવકાશ આપવા માટે પરિષદના અધિકારીમડળનો આભાર માનીએ છીએ

ભારતીય વિદ્યા ભવન

આભાર નોંધ

આ ગ્રન્થ પ્રગટ કરવામાં જેઓએ સીધી વા આડકતરી, એક કે બીજા પ્રકારે જે કાંઈ મદદ કરી છે, તે માટે તે સર્વના અમે અહીં આભાર માનીએ છીએ.

પ્રકાશક

Published by
Dr Manilal Patel, for Bharatiya Vidya Bhavan, Andheri, Bombay.
Photo Printed at Nalini Printery, Jambulwadi west, Bombay, 2.

અનુક્રમણિકા

ખંડ પહેલો

(પૃ ૧–૩૬)

ક્રમાંક	પૃષ્ઠાંક

ખંડ બીજો અહેવાલ

(પૃ ૩૭–૧૦૨)

ખંડ ત્રીજો

વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો

(પૃ ૧૦૩–૩૬)

ખંડ ચોથો

નિબંધસંગ્રહ

(પૃ ૩૩૭–૫૭૩)

(ખ) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગ (પૃ. ૪૫૫-૪૭૮)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

બંધારણ

સોસાયટીઝ્ રજિસ્ટ્રેશન ઍક્ટ (સન ૧૮૬૦ના ઍક્ટ ન ૨૧)ની રૂએ
તા ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૩ના રોજ રજિસ્ટર થયેલી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નુ

બંધારણ

૧ નામ, હેતુઓ વગેરે

૧ આ સસ્થાનુ નામ " ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ " રહેશે

૨ મધ્યસ્થ સભા વખતોવખત ઠરાવે તે સ્થળે આ સસ્થાનુ કાર્યાલય રહેશે

૩ આ પરિષદ નીચેના હેતુઓથી સ્થાપવામા આવી છે —

અ (ક) ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી

(ખ) ગુજરાતી ભાષામા કે ભાષા વિષે લખાએલા પુસ્તકો સરક્ષવા, તૈયાર કરવા, છપાવવા કે પ્રસિદ્ધ કરવા

(ગ) ગુજરાતીઓનુ સાહિત્યવિષયક ઐક્ય સરક્ષવાના પગલા ભરવા

આ ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવાને માટે જરૂર જણાય તે પ્રમાણે

(ક) પુસ્તકાલયો, સગ્રહસ્થાનો, છાપખાના કે એવી બીજી સસ્થાઓ નિભાવવા

(ખ) અનુકૂળ વખતે સમેલનો કે પ્રદર્શનો ભરવા

(ગ) આવા પ્રકારની સસ્થાઓ પોતાની સાથે જોડવી, ખરીદી લેવી, પોતામા ભેળવી દેવી, ઉત્તેજવી અથવા તેમની સાથે સહકાર કરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી

(ઘ) ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે વ્યાખ્યાનોની યોજના કરવી

(ઙ) આવશ્યક કે ઉપયોગી જણાય તે પ્રમાણે સામયિક પત્રો કે પુસ્તકો છાપવાં, પ્રસિદ્ધ કરવાં, સંપાદિત કરવાં, ચલાવવાં અગર છપાવવા, અથવા તેવી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં મદદ કરવી.

(ચ) ગુજરાતી ભાષાને, સાહિત્યને તથા પ્રજાને લગતી સાહિત્ય-વિષયક કે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવી કે ને કરવામાં ઉત્તેજન આપવું.

(છ) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહાસની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેના પ્રચારને માટે જે કોઇ વિશેષ કાર્યો કરવાની જરૂર માલમ પડે તે કરવાં.

(જ) પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવામાં કે આગળ વધારવામાં મદદરૂપ થઇ પડે તેવા કારણસર જુમ્માભંડોળો (ટ્રસ્ટ ફંડ) સ્વીકારવાં

ટીપ –ઉપરના હેતુઓને કારણે (અ) કોઇ પણ સમયે ગુજરાતના કે તેના કોઇ પણ ભાગના વતનીઓ જે માતૃભાષા બોલતા હોય તેનો સમાવેશ 'ગુજરાતી ભાષા' માં થશે, અને (આ) આવી ભાષામાં લખાએલા સાહિત્યનો સમાવેશ 'ગુજરાતી સાહિત્ય'મા થશે પણ તેમાં ઉર્દુનો સમાવેશ થશે નહીં.

૨ રચના

૪ પરિષદના સભાસદોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે રહેશે.–

(ક) પરિષદો તથા સંમેલનોના પ્રમુખો.

(ખ) પરિષદે ચૂંટેલા દસ સન્માન્ય સભાસદો.

(ગ) આશ્રયદાતાઓ, એટલે કે, જેઓ રૂ. ૫૦૦) કે વધારે આપે તેઓ.

(ઘ) આજીવન સભાસદો, એટલે કે, જેઓ પરિષદમાં રૂ. ૧૦૦) કે સંમેલનમા રૂ ૧૫૦) કે વધારે આપે તેઓ.

(૩) સામાન્ય સભાસદો, એટલે કે, જેઓ દ્વિવાર્ષિક રૂ ૪) ભરે તેઓ તથા કોઇ પણ સંસ્થા-સભાસદના પ્રતિનિધિ તરીકે જેના તરફથી દ્વિવાર્ષિક રૂ ૩) આવે તેઓ

(૨) સભાસદ સંસ્થાઓ એટલે કે, પરિષદ ના જ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થાઓ દ્વિવાર્ષિક રૂ ૯) આપે તે

(૭) ઉપરની પેટા કલમ (૩) થી (૦) સુધીમા ગત સમેલનની વિષયવિચારિણી સભાના ન આવી ગયેલા સભ્યો

ટીપ -(૧) આજીવન સભાસદો ઉપરાંત પરિષદ અને સમેલનોના આગના પ્રમુખો, સામાન્ય સભાસદો અને આશ્રયદાતાઓ પરિષદના સભાસદો ગણાશે

(૨) આગની પરિષદો અને સમેલનોના પ્રમુખોએ અને સન્માન્ય સભાસદોએ વાર્ષિક લવાજમ ભરવુ પડશે નહી

(૩) મધ્યસ્થ સભાને યોગ્ય લાગશે તો રોકડ રકમના બદલામા બીજા કોઇ પણ સ્વરૂપમાં લવાજમ સ્વીકારી શકશે

(૪) ઉપરના વાર્ષિક લવાજમ ઉપરાંત પરિષદ ના એક કે બીજા હેતુને માટે ખાસ વાપરવા આપવામા આવતા નો તથા રકમો પરિષદ સ્વીકારી શકશે

(૫) પરિષદ ભંડોળ સમિતિ આ પરિષદ સાથે એક થઇ ગયેલી હોવાથી એ સમિતિના આજીવન સભાસદો આપોઆપ પરિષદના સભાસદો તરીકે રહેશે

(૬) સંસ્થા-સભાસદ પરિષદના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થામા ઓછામા ઓછા પચ્ચીસ સભ્યો હશે તેને જ સંસ્થા સભાસદ તરીકે સ્વીકારવામા આવશે

(૭) દરેક સંસ્થા-સભાસદ બે વર્ષ માટે પોતાના દર પચીસ સભ્યો દીઠ એક અને વધારેમા વધારે દસ સુધી પ્રતિનિધિઓ નીમશે અને તે પ્રતિનિધિઓ એ સંસ્થા તરફથી મુદત દરમ્યાન પરિષદના સામાન્ય સભાસદ ગણાશે

૫. સર્વ પ્રકારનાં લવાજમ અગાઉથી લેવામાં આવશે. અને કલમ ૪ ટીપ (૨) માં ગણાવેલા સભાસદો સિવાય એ લવાજમ આપ્યા પહેલાં કોઈ પણ વ્યક્તિ સભાસદના અધિકાર ભોગવી શકશે નહીં.

૬. સભાસદે છૂટક છૂટક આપેલી રકમોના કુલ સરવાળાને આધારે વર્ષની શરૂઆતમાં સભાસદનો પ્રકાર કરવામાં આવશે

૭. પરિષદને લગતી બધી બાબતોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે મધ્યસ્થ સભા નીમાશે.

૮. મધ્યસ્થ સભા નીચેના ગૃહસ્થોની બનશે —

(ક) આગલી પરિષદો તથા આગલા સંમેલનોના પ્રમુખો
(ખ) પરિષદના સઘળા સન્માન્ય સભાસદો.
(ગ) પરિષદના આશ્રયદાતાઓએ અને આજીવન સભાસદોએ ચૂંટેલા દસ સભાસદો.
(ઘ) પરિષદના સામાન્ય સભાસદોએ ચૂંટેલા બાર સભાસદો.
(ઙ) સભાસદ-સંસ્થાઓએ ચૂંટેલા પાંચ અથવા દશથી વધારે સંસ્થા સભાસદો હોય તો દર બે સંસ્થા દીઠ એક-એટલા સભાસદો
(ચ) ગત સંમેલનની વિષયવિચારિણી સભાએ પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂંટેલા બાર સભાસદો.
(છ) પરિષદના બધા જુમ્મેદારો

ટીપઃ-(૧) વિષયવિચારિણી સભાએ ચૂંટેલા સભાસદો, પછીનું સંમેલન ભરાઈને નવી ચૂંટણી કરે ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે

(૨) છેલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ પોતાના હોદ્દાની રૂએ પરિષદના, તથા મધ્યસ્થ સભાના પ્રમુખ ગણાશે પ્રમુખે રાજીનામું આપ્યાને લીધે અગર બીજા કોઈ કારણસર એમની જગા ખાલી પડે તો આગલા સંમેલનના પ્રમુખ ઉત્તરોત્તર તે સ્થાન લેશે.

(૩) કોઇ સન્માન્ય સભાસદ સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે રાજીનામું આપશે તો પરિષદ તેની જગ્યાએ બીજા કોઇની કે વધુ મને નિમણૂક કરશે

(૪) ચૂંટેના સભાસદો પરિષદના સભ્ય હોવા જોઈએ, પણ જે વર્ગ ચૂંટણી કરતો હોય તે જ વર્ગમાંનો પોતાનો પ્રતિનિધિ ન હોય તો તે બાધકર્તા નથી

૯ પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ નીચેના અધિકારીઓની બનશે

(ક) છેલ્લા સમેલનના પ્રમુખ

(ખ) ઉપપ્રમુખ

(ગ) ૭ મંત્રીઓ

(ઘ) બે ખજાનચીઓ

૩ પરિષદની સામાન્ય સભા

૧૦ મધ્યસ્થ સભા ઠરાવે તે સમયે અને તે સ્થળે દર વર્ષે કમીમા કમી એક વખત પરિષદની સામાન્ય સભા ભરવામા આવશે, પણ જે વર્ષે સમેલન ભરાવાનુ હશે તે વર્ષે સમેલન ભરાતા પહેલા કમીમા કમી એક પખવાડિયા પહેલા પરિષદની સભા ભરવામા આવશે

૧૧ (ક) સામાન્ય સભાનુ સ્થળ તેની તારીખ અને તેનો વખત તથા ખાસ કામ હોય તો તેના કામનો પ્રકાર દર્શાવનારી જાહેરાત (નોટિસ) પરિષદના બધા સભાસદોને ટપાલ મારફતે કે બીજી કોઈ રીતે ત્રીસ દિવસ અગાઉ પહોચાડવામા આવશે

(ખ) નોંધાએલા સરનામે ટપાલ મારફત સભાસદને મોકલાએલી જાહેરાત નિયમસર ગણાશે

૧૨ આવી જાહેરાતમા જણાવવામા આવેલા કામકાજના સબધમા જો કોઈ સભ્યને કઈ પ્રશ્નો પૂછવા હોય યા ઠરાવો લાવવા હોય તો તેણે તેની લેખી ખબર સભાની તારીખથી ઓછામા ઓછા વીશ દિવસ અગાઉ મંત્રીને આપવી

ઉપર પ્રમાણે ખબર મળતા મંત્રી લાવવામા આવનાર ઠરાવોની ખબર ઓછામા ઓછા સાત દિવસ અગાઉ સભ્યોને પહોચાડશે

૧૩ સાધારણ સામાન્ય સભામા નીચે મુજબનુ કામકાજ થશે –

(ક) મધ્યસ્થ સભાએ રજુ કરેલો અહેવાલ તથા તપાસાવી તૈયાર કરેલો હિસાબ વિચારી મંજુર કરવો

(ખ) સાધારણ સામાન્ય સભામાં આ નિયમાનુસાર જે કામકાજ થવું જોઇએ તેવું બીજુ કોઇ પણ કામકાજ કરવું

(ગ) મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલથી ઉપસ્થિત થયેલું જે કાંઇ કામકાજ સાધારણ સામાન્ય સભાને લગતી જાહેરાતોમા જણાવવામાં આવેલું હોય તે કામકાજ કરવું.

૧૪. કામકાજની શરૂઆતમા ઓછામાં ઓછા દસ સભાસદો જાતે હાજર નહીં હોય અને તે પૈકીના નિદાન ત્રણ સભાસદો મધ્યસ્થ સભાના સભાસદથી ઈતર ન હોય તો એવી સામાન્ય સભામાં પ્રમુખની ચૂંટણી (જરૂર હોય તો) કરવા સિવાય બીજુ કામકાજ કરવામાં આવશે નહીં.

૧૫. સભાસદોની નિશ્ચિત સંખ્યાની હાજરીના અભાવે સાધારણ સામાન્ય સભા મુલતવી રાખવી પડશે તો એ જ કામકાજ કરવાને માટે જે તારીખે, સમયે અને સ્થળે ફરીથી સાધારણ સામાન્ય સભા ભરવાની હશે તેની ખબર ,સભાસદોને પહોંચાડવામાં આવશે અને તેવી સભામા ગમે તેટલા સભાસદ હાજર હશે તો પણ તેવુ કામકાજ કરી લેવામા આવશે.

૧૬. ઉપર જણાવેલી સભા "સાધારણ સામાન્ય સભા" ગણાશે અને બીજી બધી સામાન્ય સભાઓ "અસાધારણ સામાન્ય સભા" ગણાશે.

૧૭ અધિકારીઓ અથવા મધ્યસ્થ સભા, પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે, અને મંડળના ઓછામાં ઓછા પંદર સભાસદોની સહીથી માગણી કરવામાં આવે ત્યારે "અસાધાણ સામાન્ય સભા" બોલાવશે.

૧૮. આવી માગણીમા સભા બોલાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાવવો પડશે, અને તે પરિષદના કાર્યાલયમા નોધાવવી જોઈશે

૧૯. આવી માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી એક મહિનામા અધિકારીઓ ત્રણ માસની મુદતની અંદર "અસાધારણ સામાન્ય સભા" ન બોલાવે તો તેવી માગણી કરનારા સભાસદો પોતેજ માગણી નોધાવવામાં આવે ત્યાર પછી ત્રણ મહિના વીત્યે એવી સભા બોલાવશે

૨૦. પરિષદના સભાસદોની કોઇ પણ સભામાં લેખી મત લેવાની માગણી કમીમાં કમી બે સભાસદો તરફથી ન થાય તો અમુક

ઠરાવ પસાર થયેલો પ્રમુખ તરફથી જાહેર થાય અને પરિષદના કામ કાજના અહેવાલની નોંધપોથીમા તેની મતગણતરીની નોંધ લેવાય તો તે ઠરાવની પૂરતી સાબીતી ગણાશે અને એવા ઠરાવની તરફેણમા કે વિરુદ્ધમા કેટલાના મત પડ્યા હતા તેના પુરાવાની જરૂર રહેશે નહી

૪ મધ્યસ્થ સભા

૨૧ ઉપરની કલમ ૮ ને કારણે

(ક) દરેક બે વર્ષે જુન મહિનામા મત્રીઓ મધ્યસ્થ સભા માટે પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓની ચૂટણી કરવા (અ) આશ્રયદાતાઓને તથા આજીવન સભાસદોને, (આ) સામાન્ય સભાસદોને, અને (ઇ) સભાસદ સસ્થાઓને વિનતિ કરશે

(ખ) (અ) વર્ગના સભાસદો દસ (આ) વર્ગના સભાસદો બાર અને (ઇ) વર્ગના કલમ ૮ (ક) ની રૂએ જેટલા પ્રમાણમા જોઇએ તેટલા પ્રતિનિધિઓની ચૂટણી કરશે

(ગ) આ બાબતના વિનતિપત્રની સાથે છાપેલા મતપત્રો પણ મત્રીઓ સભાસદોને મોકલશે જુદા જુદા સભાસદો તરફથી આવેલા મતપત્રો પ્રમુખના અથવા ઉપપ્રમુખના કબજામા રહેશે

(ઘ) પ્રમુખે નીમેલા ચાર મત ગણનારાઓદ્વારા મતની યોગ્ય રીતે તપાસણી કરવામા આવશે, અને આવી ચૂટણીનુ પરિણામ બધા સભાસદોને યોગ્ય રીતે જણાવવામા આવશે

ટીપ—(૧) જે વર્ષે મધ્યસ્થ સભાની ચૂટણી થાય તે વર્ષે ૧૫ મી મે સુધીમા જે સભાસદોના નામ મડળની યાદીમા નોંધાએલા હશે તેમને જ મત આપવાનો અધિકાર રહેશે

(૨) ઉપર આપેલા (અ) (આ) (ઇ) વર્ગના મતની અનુક્રમે ગણત્રી થશે અને આગલી ગણત્રીમા ચૂટાએલા પ્રતિનિધિને બીજી ગણત્રીમાં ઉમેદવાર ગણ્યા વિના મત ગણાશે

૨૨ ઉપરની કલમ ૨૧ મા જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે મધ્યસ્થ સભાની નિમણૂક જે વર્ષે થાય તે વર્ષે એક માસની અદર જુના અધિકારીઓ

પોતાના અધિકારકાલની પરિષદની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ મધ્યસ્થ સભાના નવા ચૂંટાયલા સભ્યોને મોકલશે.

(અ) મધ્યસ્થ સભા દર વર્ષે ઑગસ્ટ માસમાં પોતાની સામાન્ય સભા ભરશે અને તેમાં નીચેનું કામકાજ કરવામાં આવશે —

(ક) રીતસર તપાસવામાં આવેલો હિસાબ વિચારવો અને મંજુર કરવો અને

(ખ) પ્રમુખની મંજુરીથી બીજું જે કાંઈ કામ સામાન્ય સભા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે તે

(આ) મધ્યસ્થ સભાની સભામાં કામકાજ થઈ શકે તેટલા માટે દસ સભાસદોની હાજરી હોવી જોઈએ.

ટીપ:—તદુપરાંત અધિકારીઓ જ્યારે બોલાવે ત્યારે, અથવા મધ્યસ્થ સભાના દસ સભાસદની ઈચ્છાથી મધ્યસ્થ સભા મળશે.

૨૩ મધ્યસ્થ સભા તથા કાર્યવાહક સમિતિ પોતપોતાના અધિકારની મર્યાદામાં રહી પરિષદનો સર્વ વહીવટ કરશે અને તે અર્થે બીજા કામો ઉપરાંત પરિષદના નામે (૧) આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરશે અને ચાલુ રાખશે, (૨) પરિષદથી નિભાવાતી સંસ્થાઓને માર્ગ દર્શાવશે, તેમના ઉપર કાબુ રાખશે, (૩) ભંડોળ અથવા જે સદર જમીનગીરીમાં ભંડોળના નાણાં રોકયા હશે તે ભેગાં કરશે લેશે અને વેચશે, રોકશે, તેમનો નિકાલ કરશે અને ખર્ચશે, અને (૪) પરિષદને નામે કોઈ સ્થાવર મિલ્કત મેળવશે, ખરીદશે, વેચશે, ગીરો મૂકશે અથવા સમરાવશે કે ફરીથી બંધાવશે, અથવા બીજી રીતે લેવડદેવડનો નિકાલ કરશે

૨૪. ઉપરની કલમ ૨૩ માં આપેલી સામાન્ય સત્તાને, કે બંધારણની રૂએ આપવામાં આવેલી બીજી સત્તાને બાધ ન આવે એવી રીતે મધ્યસ્થ સભા નીચેની સત્તાઓ ભોગવશે, એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.—

(ક) પરિષદની સમિતિઓને લગતા ઉપનિયમો અને કાનુનો બાંધવા, બદલવા અથવા રદ કરવા

(ખ) દર વર્ષે અંદાજપત્ર તૈયાર કરવું અને સામાન્ય સભા સમક્ષ તે રજૂ કરવું

(ગ) પોતાના હાથમાના નાણા અને ભંડોળ સંબંધમા પાવતીઓ આપવી તે કબજામા રાખવા આપવા મોકલવા, તેમનો વહીવટ કરવો અને તે ખર્ચ ના બાબતની વ્યવસ્થા કરવી અને બીજી રીતે આ બંધારણમા જણાવેલા પરિષદના હેતુને પાર પાડવા

(ઘ) પરિષ તરફથી આવશ્યક ને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે દાવા માંડવા, દાખલ કરવા, ચલાવવા અને બચાવ કરવો અને જેને રીતસર અધિકાર આપ્યો હોય તે પરિષ તરફથી દાવો કરવા સંબંધી દરેક અધિકારપત્ર કરવાની આપવાની, તેના ઉપર સહી કરવાની અને તેનો અમલ કરવાની સત્તા રહેશે

(ડ) વાર્ષિક આવકમાથી અને બચતમાથી યોગ્ય લાગે તે રકમ કાયમ ભંડોળમા જમા કરાવવી

(ચ) સામાયત પરિષદના સામાન્ય કામકાજ પરત્વે અથવા આ બંધારણની રૂએ અપાએલી બધી કે કોઇ પણ સત્તાના અમલ પરત્વે આવશ્યક ણાય તેની મંજુર થએની કે અધિકૃત બધી બાબતો અમલમા મૂકવી, મંજુર કરવી, કે અધિકૃત કરવી

(છ) મધ્યસ્થ સભા જે પ્રવૃત્તિઓ યોજશે તેની રૂપરેખા પરિષ આગળ રજુ કરશે

૨૪ (અ) આગામી સંમેલન મળવાના ૭ મહિના અગાઉ મધ્યસ્થ સભા સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચુટાવા યોગ્ય ચાર વ્યક્તિઓના નામો સૂચવશે

૫ અધિકારીઓ

૨૫ (૧) દર બે વર્ષે પરિષદ મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોમાથી એક ઉપપ્રમુખ, ચાર મંત્રીઓ અને બે ખજાનચીઓ ચૂટી કાઢશે

(૨) જે વર્ષે મધ્યસ્થ સભાની ચૂટણી થાય તે વર્ષે જુન મહિનામા મંત્રીઓ અધિકારીઓની ચૂટણી કરવા પરિષદના સભાસદોને મતપત્રો ટપાલથી મોકલી આપશે

(૩) મતપત્રો ઉપર નવી મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોના નામ છાપવામા આવશે

(૪) સભાસદો તરફથી આવેલા મતપત્રો પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખના કબજામાં રહેશે.

(૫) મતોની તપાસણી પ્રમુખે નીમેલા ચાર મત ગણનાર કરશે.

(૬) ઉપર આપેલા અધિકારીઓના મતની ગણત્રી અનુક્રમે થશે, અને આગલી ગણત્રીમાં ચૂંટાએલા અધિકારીને બીજી ગણત્રીમાં ઉમેદવાર ગણ્યા વિના મત ગણાશે.

૨૬ પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવા મધ્યસ્થ સભાના ઠરાવ અનુસાર અધિકારીઓ પ્રવૃત્તિ યોજશે અને તેમની જુમ્મેદારી સંયુક્ત રહેશે

૨૭ સંસ્થાના કામકાજ ઉપર અને તેની આન્તરિક વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવાની અને કાબૂ રાખવાની, નિયમસર વર્તન રાખતા જોવાની, અને મધ્યસ્થ સભાની અનુમતિથી નોકરો નીમવાની અને બરતરફ કરવાની, તેમને કરવામાં આવેલી સજા કાયમ રાખવાની, ઓછી કરવાની કે રદ કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સભાને રહેશે.

૨૮ અધિકારીઓના અધિકારકાળ દરમ્યાન કોઇ અધિકારીના મૃત્યુથી કે રાજીનામાથી કોઇ જગ્યા ખાલી પડશે તો મધ્યસ્થ સભા બીજા કોઈ સભાસદની નિમણૂક કરીને તે જગ્યા પૂરશે; અને અધિકારીની ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપરની રીતે પૂરાય ત્યા સુધી બાકીના અધિકારીઓ પોતાની સત્તાનો અમલ કરશે.

૨૯. કોઇ પણ અધિકારી પરિષદના અસ્તિત્વને હાનિ કરે એવી રીતે વર્તતો હોય અથવા તેણે ભારે ગેરવર્તણુક ચલાવી હોય તો તે કારણસર બોલાવેલી મધ્યસ્થ સભાની વિશેષ સભામાં હાજર રહેલા સભાસદોની ⅔ બહુમતીથી તેવા અધિકારીને કાઢવાની સત્તા સભાને છે.

૩૦ પરિષદની અને મધ્યસ્થ સભાની બધી સભાઓમા પરિષદના પ્રમુખ કે તેમની ગેરહાજરીમા ઉપપ્રમુખ પ્રમુખસ્થાન લેશે. ઉપર્યુક્ત બન્ને અધિકારીઓની ગેરહાજરીમા તે પ્રસગને માટે સભા પોતાના પ્રમુખની ચૂંટણી કરી લેશે.

૩૧ મધ્યસ્થ સભાના સભાસદો અને અધિકારીઓ નવેસર નીમાઇને જૂના અધિકારીઓ તથા સભાસદો પાસેથી તેમના કામકા

હવાનો લેગે ત્યા સુધી જૂના અધિકારીઓ તથા સભાસદો ચાલુ રહેગે, અને નવીન મધ્ય સ્થ સભા અને અધિકારીઓ નીમાગે ત્યા સુધી જૂની મધ્યસ્થ સભા તથા જૂના અધિકારીઓ ચાલુ રહેશે

૩૨ અધિકારીઓ મધ્યસ્થ સભાના તેમજ પોતાના કામકાજનો અહેવાલ રાખશે અને તેમા નીચેની બાબતો દાખલ થશે –

(ક) પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની કે અધિકારીઓની કે તેની કોઇ ઉપસમિતિની દરેક સભામા હાજર રહેના સભાસદોના નામ

(ખ) પરિષદની, મધ્યસ્થ સભાની, અધિકારીઓની અને તેની ઉપસમિતિઓની સભાઓને લગતો વિગતવાર અહેવાલ તથા તેમા પસાર થએલા ઠરાવો

૬ મિલ્કત અને નાણાનો હિસાબ

૩૩ પરિષદ ફડચામા જાય અથવા કામ કરતી બધ થાય ત્યારે તેના સર્વ પ્રકારના દેના ચૂકવાઇ જાય ત્યારપછી કાઇ પણ મિલ્કત સિલકમા રહેશે તો તે પરિષદના સભાસદોને વહેચી આપવામા આવશે નહિ પણ પરિષદ બધ થાય તે વખતે કે તે પહેલા પરિષદના સભાસદો નક્કી કરે અથવા તેમ નહિ તો મુબાઇની ન્યાયાધિકારી સદર અદાલત (હાઇ કૉર્ટ) પોતે સાધારણ અસલ દિવાની હકુમતમા નક્કી કરે તેની, પરિષદના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી સસ્થાને કે સસ્થાઓને સોપી દેવામા આવશે

૩૪ વખતોવખત જ્યારે આવશ્યક કે સલાહભર્યુ લાગશે ત્યારે પરિષદના બધા ફન્ડ ભડોળો પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને એક મત્રી એમ ત્રણના સયુક્ત નામે અધિકારીઓ પોતાને યોગ્ય લાગશે તે રીતે અનામત રાખશે કે બેકમા મૂકશે પરતુ માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયાની રકમ ચાલુ ખર્ચને માટે ખજાનચીઓના નામે મધ્યસ્થ સભા બેકમા પોતાની મુનસફીથી રખાવી શકશે

૩૫ પરિષદ ની માલીકીની બધી સ્થાવર મિલ્કત તથા જુમ્મા ભડોળો જુમ્મેદારો-ટ્રસ્ટી–ના સયુક્ત નામ ઉપર રહેશે

૩૬ (ક) પરિષદના જુમ્મેદારોની સખ્યા ત્રણ કરતા ઓછી કે પાચ કરતા વધારે રહેશે નહિ (ખ) તેમનામા કોઇ જગ્યા ખાલી પડશે તો

બાકીના ચાલુ જુમ્મેદારો નવા જુમ્મેદારોની નિમણુક કરી લેશે અને એવા નવા જુમ્મેદારોની નિમણુક થયા પછી તેવો નવા જુમ્મેદાર જુમ્મેદારોના કામકાજના અહેવાલની નોંધપોથીમા પોતાની નિમણુકનો સ્વીકાર કર્યા બદલ સહી કરશે પરિષદની મિલ્કત તથા જુમ્માભંડોળો બાકીના જુમ્માભંડોળો બાકીના જુમ્મેદારોમા તથા એ રીતે સ્વીકારની સહી કર્યા પછી નવા જુમ્મેદારોમા સ્થાપિત (Vest) થયેલી ગણાશે.

૩૭ પરિષદની સંસ્થાઓના નિભાવ માટે તથા કામકાજ પરત્વે થતો બધા પ્રકારનો ખર્ચ તથા મધ્યસ્થ સભાએ મંજુર કરેલી બીજી બધી રકમ આ ભંડોળમાથી અપાશે

૩૮ કોઈ રકમ, ભંડોળ કે મિલ્કત મળ્યા બદલ જે પાવતી લખી આપવામા આવે તેના ઉપર ખજાનચીઓ પૈકીના એકે સહી કરી હશે અને મંત્રીઓએ અથવા તો તેઓમાંના એકે સામે સહી કરી હશે તો તેવી પાવતી પરિષદ તરફથી અપાએલી રીતસર પાવતી લેખાશે

૩૯. પરિષદને મળેલાં અને પરિષદે ખર્ચેલા બધાં નાણાનો તથા જે બાબતોને માટે આવી રકમ મળે કે ખર્ચાય તે બાબતોનો, તેમ જ પરિષદની મિલ્કતનો, લેણાનો અને દેવાનો ખરો હિસાબ અધિકારીઓ રીતસર રાખશે.

૪૦. હિસાબના ચોપડા પરિષદના કાર્યાલયમાં અથવા અધિકારીઓને યોગ્ય લાગશે તે સ્થળ કે સ્થળોએ રાખવામા આવશે

૪૧ મધ્યસ્થ સભા દર વર્ષે એક વખતે સાધારણ સામાન્ય સભામાં પરિષદના હિસાબનો અહેવાલ તથા પરિષદની આર્થિક સ્થિતિ સબધી તેમજ પોતાની નિમણુકના છેલ્લા બાર માસ દરમ્યાન પોતે કરેલા કામકાજ સંબધી પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરશે

૪૨. સમય અને સ્થળ પરત્વે યોગ્ય બધનો મધ્યસ્થ સભા વખતોવખત ઠરાવે તેને પાત્ર રહીને હિસાબના બધા ચોપડા તથા બીજા ખતપત્રો સભાસદોને જોવા મળી શકશે

૪૩. પરિષદે સામાન્ય સભામા નીમેલા એક કે વધારે હિસાબ તપાસનાર (ઑડિટર) ને હાથે પરિષદનો હિસાબ દર વર્ષે ઓછામાં ઓછો એક વખત તપાસાવામા આવશે, અને તેવો હિસાબ ખરો તથા ચોકસ હોવા બદલ ખાત્રી કરીને તેનુ પ્રમાણપત્ર મેળવવામા આવશે

૭ સાહિત્ય સંમેલન

(અ) સ્થાનિક કારોબારી સભા

૪૪ મધ્યસ્થ સભા દર બે વર્ષે એક વખત અને ભરવાની જરૂર જણાય તો વધારે પ્રસંગે સાહિત્ય સંમેલન ભરશે

૪૫ આગામી સંમેલન માટે નિમંત્રણ આવ્યા પછી જે સ્થળે સંમેલનની બેઠક ભરવાની ઇચ્છા મધ્યસ્થ સભા રાખતી હશે તે સ્થળે કારોબારી સભાની નિમણૂક કરાવશે

૪૬ સ્થાનિક કારોબારી સભામાં નીચેના સભાસદો રહેશે –

(ક) પરિષદની મધ્યસ્થ સભાના બધા સભ્યો,

(ખ) જે સ્થળે સંમેલન ભરવાનું હોય તે સ્થળમાં રહેતા બધા પરિષદના સભાસદો અને

(ગ) સ્થાનિક કારોબારી સભાને ઓછામાં ઓછા રૂપીઆ પાંચ આપે તે ગૃહસ્થો

૪૭ સ્થાનિક કારોબારી સભા

(૧) મધ્યસ્થ સભાએ નક્કી કરેલા વર્ષમાં ભરવાના સંમેલનની તારીખો ઠરાવશે

(૨) પોતાના પ્રમુખની, મંત્રીઓની અને ખજાનચીઓની તથા સંમેલન ભરતા પહેલે જરૂરના જણાય તેવા બીજા અધિકારીઓની નિમણૂક કરશે

(૩) કામ કરવામાં જરૂર જણાશે તો એક કે વધારે ઉપસમિતિ નીમશે

(૪) સંમેલન ભરવાને માટે ઉઘરાણું કરીને નાણાં ભેગાં કરશે

(૫) સત્કારમંડળ સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરશે અને તેમાં સભ્યનું લવાજમ નક્કી કરશે

(૬) સંમેલનના મહેમાનોનો સત્કાર કરી તેમના રહેવા વગેરેની સગવડનો બંદોબસ્ત કરશે

(૭) સંમેલનનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી ગોઠવશે

(૮) સંમેલનનું કામ વિભાગ કરીને ચલાવવું કે કેમ તે નક્કી કરશે

(૯) સંમેલનની સિદ્ધિના હેતુથી ને આ બંધારણને અનુસરીને સાહિત્યવિષયક કળાનું પ્રદર્શન ભરશે

૪૮. સમેલન નિમિત્તે જે નાણાં અગર બક્ષિસ આવ્યાં હશે તેના આવક ખર્ચનો હિસાબ સ્થાનિક કારોબારી સભા સંમેલન પૂરું થયે એક માસમાં પરિષદને મોકલી આપશે, અને તેમાંથી બચત રહેલી રકમના ૭૫ ટકા જેટલાં નાણાં રૂા ૧૦૦૦) થી ઓછાં હોય તો રૂા ૧૦૦૦) તે પરિષદને સ્વાધીન કરશે અને ઉપર ની રકમ આપતા બાકી રહેલી રકમ સ્થાનિક સભાસદ-સંસ્થાઓને સરખે હિસ્સે વહેંચી આપશે.

(આ) **પરિષદ અને સંમેલન**

૪૯ (અ) સમેલન પૂરું થયે એક માસમા કારોબારી સભા સંમેલનનો સપૂર્ણ અહેવાલ તથા તેમાં રજૂ થએલા અને નિબંધ-સમિતિએ મજુર કરેલા નિબધો મધ્યસ્થ સભાને સ્વાધીન કરશે, અને તેને સભા બનતી ત્વરાએ છપાવશે.

(આ) વેચાએલા અહેવાલ-નિબધસગ્રહના વેચાણનું ઉત્પન્ન તથા ન વેચાએલા અહેવાલ-નિબધસગ્રહની નકલો, તથા સંમેલનની કોઇ પણ બેઠકને માટે સ્થાનિક કારોબારી સભાએ કે બીજા કોઇએ ભેગા કરેલાં નાણામાંથી સમેલનની બેઠક પરત્વે થએલો બધો ખર્ચ અને અહેવાલ-નિબંધસગ્રહ છપાવતા થએલો ખર્ચ બાદ જતા જે રકમ બચે તે રકમ પરિષદની માલીકીની ગણાશે

૫૦ સમેલનની કોઇ પણ બેઠક પરત્વે એકઠાં કરવામા આવેલા નાણાં અથવા તેનો કોઇ બચત ભાગ સ્થાનિક કારોબારી સભા કે બીજી કોઈ વ્યકિતના કબજામાં હશે તે અથવા પરિષદોએ અત્યાર સુધીમા કોઇ પણ વખતે સ્થાપેલી સસ્થાઓએ ભેગાં કરેલા કોઇ પણ નાણા ઉઘરાવવાની વસુલ કરવાની, એકઠાં કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સભાને રહેશે.

૫૧. કોઇ પણ સમેલનની સ્થાનિક કારોબારી સભા જે મત્રીઓ નીમશે તેમના ઉપરાત પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ પણ તે સમેલનના મંત્રીઓ હોદ્દાની રૂએ ગણાશે

(ઇ) **નિબંધ સમિતિ**

૫૨ સમેલનની નિબધસમિતિ નિબધોને માટે આમત્રણ આપશે અને આવેલા નિબધોમાથી યોગ્ય લાગશે તેવા નિબધોનો

સ્વીકાર કરશે

૫૮ સમેલનમા વચાના આવેલા લેખોની યોગ્યાયોગ્યતા તપાસના સ્થાનિક કારોબારી સભા વિદ્વાનોની એક નિબધસમિતિ નીમશે અને પરિષ ના અધિકારીઓ હોદ્દાની રૂએ આ સમિતિના સભ્યો ગણાશે કયા નિબધો સ્વીકારવા અને તેમાના કયા વાચના, કયા છપાવના તેનો નિર્ણય નિબધ સમિતિ કરશે

(ઇ) સત્કાર મડળ

૫૪ સત્કાર મડળ

(૧) પોતાના પ્રમુખની નિમણૂક કરશે

(૧ અ) સમેલનના પ્રમુખની ચુટણી કરવા માટે પોતાના સભ્યો માથી દસ પ્રતિનિધિઓની નિમણૂક કરશે

(૨) જો વિભાગ નક્કી થાય તો તે વિભાગોના પ્રમુખની નિમણૂક ચૂટણીથી કરશે

(૩) સમેલનની બેઠકને માટે ભેગા કરેલા નાણાના એક ભાગ તરીકે, પોતાના સભાસદોની પાસેથી લીધેલી લવાજમની રકમ સ્થાનિક કારોબારી સભાને સોપશે, અને

(૪) સ્થાનિક કારોબારી સભાની સાથે મસલત ચલાવીને, સમેલનમા હાજર રહેના આવનારા પ્રેક્ષકોનો સત્કાર કરવાની અને સમેલન ભરવાની વ્યવસ્થા કરશે

૫૪ (અ) પ્રમુખની ચૂટણી

(૧) સમેલનની બેઠક મળવાના છ મહિના અગાઉ મધ્યસ્થ સભાએ સમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂટાવા યોગ્ય ચાર વ્યક્તિઓના નામો સૂચવ્યા હોય તેમાથી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એકની ચૂટણી સદરહુ બેઠકના ચાર મહિના અગાઉ પરિષદના સભાસદો અને સત્કાર મડળના સભ્યોના દસ પ્રતિનિધિઓ કરશે

(૨) અધિકારીઓની ચૂટણીના સબધમા કલમ ૨૫ મા જે પદ્ધતિ દર્શાવી છે તદનુસાર પ્રમુખની ચૂટણી કરવામા આવશે

(૩) સંમેલન

૫૫ વિષયવિચારિણી સમિતિમાં નીચેના સભાસદો રહેશેઃ—

(૧) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ અને સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ

(૨) સંમેલનના પ્રમુખ અને ગત પરિષદ અને સંમેલનોના પ્રમુખો

(૩) મધ્યસ્થ સભાનાં સંમેલન ભરાય તે સ્થાનમાના હાજર સર્વ સભાસદો

(૪) સત્કારમંડળે પોતાનામાંથી ચૂંટેલાં વીસ પ્રતિનિધિઓ.

(૫) સંસ્થા-સભાસદે ચૂંટેલા દસ પ્રતિનિધિઓ.

(૬) સંમેલનના પ્રમુખને જરૂર લાગે તો દસથી વધારે નહિ એવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો.

(૭) વિભાગવાર કામ લેવાનુ નક્કી થયુ હોય તો વિભાગોના અધ્યક્ષો

ટીપ -(૧)—વિષયવિચારિણી સમિતિના કુલ સભાસદોમા પરિષદના સભાસદોની સંખ્યા ઓછામા ઓછી અર્ધી હોવી જોઇએ, અને વિષયવિચારિણી સમિતિના સભાસદોમાં પરિષદના સભાસદોની સંખ્યા અર્ધાથી ઓછી હોય તો ખૂટતી સંખ્યાના પ્રતિનિધિઓ એ પરિષદના હાજર સભાસદો બહુમતે નીમશે.

૫૬ વિષયવિચારિણી સમિતિ

(ક) પરિષદના અને મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલ વિષે વિચાર કરશે અને પરિષદની નીતિને દોરનારા ઠરાવો કરશે; તથા

(ખ) સંમેલનના હેતુઓ પાર પાડવાને લગતા ઠરાવો ઘડશે

૫૭ (અ) વિષયવિચારિણી સમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવો પછીથી મંજુર થવા માટે સંમેલન સમક્ષ રજૂ કરવામા આવશે; વિષયવિચારિણી સમિતિમા જે ઠરાવ થયો હોય તે ઠરાવ ઉપર સંમેલનમા પ્રમુખની પરવાનગીથી સુધારો રજૂ થઈ શકશે માત્ર આ સુધારાનો કલમ ૫૬ માં સમાવેશ થતો હોવો જોઇએ અને તે ઠરાવને લગતો હોવો જોઇએ.

(આ) વિષયવિચારિણી સમિતિમાં જે ઠરાવ કે સુધારાને કે મત મળ્યા હોય તે પહેલેથી જાહેરાત આપી સંમેલનમાં રજૂ કરવા દેવામાં આવશે, એ ઉપરાંત સંમેલનમાં આવેલા ઠરાવ ઉપર પ્રમુખની રજાથી કોઇ પણ સુધારો સંમેલનમાં લાવી શકાશે

(ઇ) સંમેલનમાં રજૂ થએલા ઠરાવો ઉપર પરિષદના સભાસદો તથા વિષયવિચારિણી સભાના બાકીના સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર રહેશે

(ઈ) આ પ્રમાણે પસાર થએલા ઠરાવો અમલમાં મૂકવા પરિષદ યોગ્ય પગલાં ભરશે

ટીપ—વિભાગ ૭ ના કારણ સારુ પરિષદનો સભાસદ એટલે સંમેલનની બેઠકની તારીખથી ઓછામાં ઓછા દસ દિવસ અગાઉ જે પરિષદનો સભાસદ થયો હોય તે સમજવો.

૮ નિયમોમાં ફેરફાર

૫૮ ઉપર જણાવેલા પરિષદના કે સંમેલનના બંધારણના નિયમોમાં માત્ર નીચેની રીતે જ ફેરફાર કે વધારા કરી શકાશે કે તેમાંથી કોઇ નિયમો રદ કરી શકાશે —

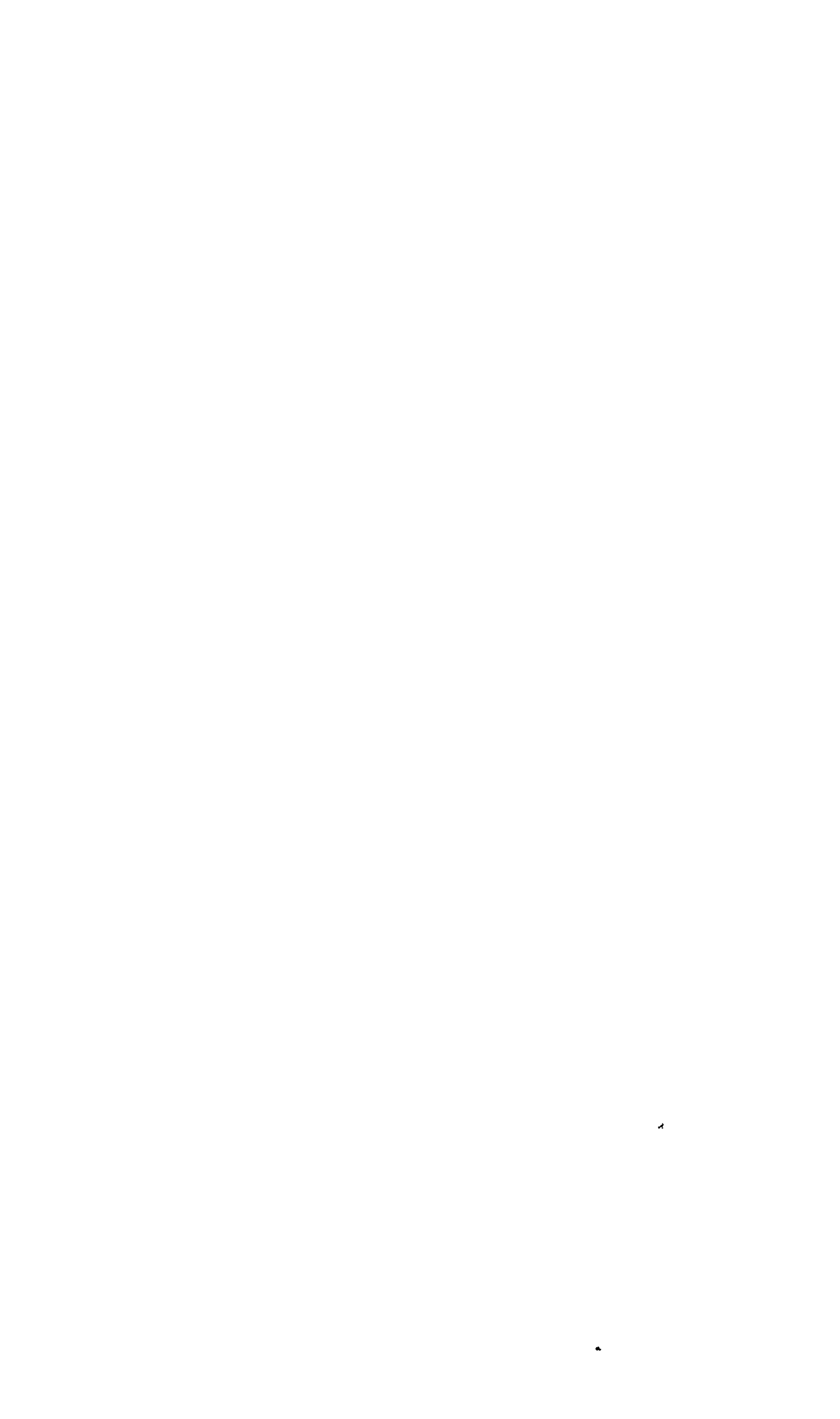
(ક) મધ્યસ્થ સભાના પાંચ સભાસદો અથવા પરિષદના પંદર સભાસદો આ નિયમોમાં સુધારાવધારા કરવાની દરખાસ્ત કરશે તો તેની દરખાસ્ત પરિષદના બધા સભાસદોને પહોંચાડવામાં આવશે

(ખ) એવી દરખાસ્ત પહોંચાડ્યા પછી વહેલામાં વહેલા એક પખવાડિયા પછી અધિકારીઓ એ દરખાસ્ત વિષે વિચાર કરવાને માટે મધ્યસ્થ સભાની બેઠક બોલાવશે

(ગ) એવી દરખાસ્ત મધ્યસ્થ સભામાં મંજુર થશે તો પરિષદની અસાધારણ સામાન્ય સભા બોલાવી તેની સમક્ષ તેવી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવશે, માત્ર એવી મધ્યસ્થ સભામાં ઓછામાં ઓછા વીસ સભ્યોની હાજરી હોવી જોઇએ

(ઘ) આવી પરિષદની અસાધારણ સામાન્ય સભામાં એવી દરખાસ્ત મંજુર થશે તો પરિષદના બંધારણના નિયમોના એક ભાગ તરીકે તેને સ્વીકારવામાં આવશે

✱

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ-પ્રવૃત્તિ

[તા ૧-૧-૩૪ થી તા ૩૧-૩-૪૦]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા ૨૬-૮-૩૬ સુધીનો અહેવાલ

લાઠીમાં તા૦ ૧-૧-૩૪ ને રોજ પરિષદ્ સમેલનની વિષય-વિચારિણી સભા આગળ તા૦ ૨૪-૧૨-૩૩ સુધીની પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરવામા આવ્યો હતો ત્યાર પછી તા૦ ૨૬-૯-૩૬ સુધીનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે -

લાઠી સમેલને નીચે જણાવેલા ત્રણ મહત્ત્વના વિષયોના સબધમા ઠરાવો પસાર કર્યા હતા -

૧ અતિહાસિક અવશેષો

૨ ગુજરાતનુ સાસ્કારિક ઐક્ય

૩ કનાપી-સ્મારક

ઉપયુક્ત પહેલા ઠરાવના સબધમા મધ્યસ્થ સભાએ ડૉ હરિપ્રસાદ દેસાઇના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નીમી હતી અને તેના મત્રી તરીકે રાય કનાશ્રી પ્રતાપરાય મહેતા અને શ્રી મુનિકુમાર ભટ્ટની નિમણૂક કરવામા આવી હતી આ સમિતિએ પોતાનું કાર્ય પૂરૂ કર્યુ છે અને થોડા વખતમા એનો અહેવાલ આપણા હાથમા આવશે એવી આશા રાખી હતી પણ તે હજી સુધી પૂર્ણ થઇ નથી

બીજા ઠરાવના સબધમા નિવેદન કરવાનુ કે એનો સપૂર્ણ અમલ કરવાને વાસ્તે કેટલીએક મહત્ત્વની વિગતો ગુજરાત વિશેના સીમાડા પર આવેલા ભાગોમાથી તેમ જ પરદેશમાથી મેળવવાની આવશ્યકતા હોવાથી એ સબધી અધિકારીઓએ એક પત્રક ઘડી કાઢ્યુ છે ગુજરાતીઓમા સાહિત્યવિષયક સસર્ગ વધારવા મધ્યસ્થ સભાએ એક વ્યાપક યોજના ઘડી કાઢી છે એ યોજનાની રૂએ (અ) ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રાચીન અને અર્વાચીન, (આ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને સમાજ, અને

(૬) જગતનુ સાહિત્ય–એ ત્રણ વિષયોના શિક્ષણક્રમ યોજી તેને લગતા વિષયોના વિદ્વાનો પાસે ગુજરાતમા જુદે જુદે સ્થળે વ્યાખ્યાનો અપાવવાની, અને વ્યાખ્યાતાઓને પુરસ્કાર આપી તે વ્યાખ્યાનો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, અને તેનો અમલ કરવાનો આરંભ થઇ ચૂક્યો છે એ યોજનાથી પરિષદનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતાં તેનો ઉદ્દેશ સફળ થવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

ત્રીજા ઠરાવના સબંધમા જણાવવાનુ કે લાઠીના ઠાકોર સાહેબ શ્રી. પ્રહ્લાદસિંહજી તથા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની સહાયથી કાઠિયાવાડના પાંચ રજવાડાઓ તરફથી કુલ રૂ ૪,૪૦૦ (ભાવનગર ૨,૫૦૦, મોરબી ૧,૦૦૦; રાજકોટ ૫૦૦, પાલીતાણા ૨૦૦ અને વાંકાનેર ૨૦૦ ભરાયા છે) જેમાથી રૂ ૩,૪૦૦ વસુલ થયા છે અને સાહિત્ય સંસદના આશ્રય તળે એના પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીજીના પ્રયાસથી "નરસૈયો–ભક્ત હરિનો" એ નામક એક નાટ્યરાસક ભજવાયો હતો અને તેની આવકમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ એક હજાર આ સ્મારક ખાતે મળ્યા છે.

આ ઉપરાંત પરિષદ તરફથી નીચે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવામા આવી છે:—

હિંદની લિપિ એક કરવા માટે કાર્ય કરતા લિપિ–સંમેલન સાથે સહકાર કરવા નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ નીમવામા આવી છે —

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેટિયા

,, કનૈયાલાલ મુનશી

, કાકાસાહેબ કાલેલકર

,, કિશોરલાલ મશરૂવાળા

અખિલ ભારતના સાહિત્યકારો વચ્ચે સંસર્ગ વધારવાની બાબતમાં હિંદી સંમેલનને જરૂર પડ્યે સહકાર આપવા સમિતિ નીમવાની પ્રમુખને સત્તા આપવામા આવી છે

અખિલ ભારતની પ્રાન્તીય ભાષાઓના સાહિત્યને હિંદીમાં પ્રગટ કરવાને પ્રસિદ્ધ થતા ' હંસ ' માસિકની 'સલાહકાર સમિતિ' પર દિ બ. ઝવેરી તથા આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવને નીમવામાં આવ્યા હતા

૪ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારના સ્મારક માટે એકઠા કરેલા નાણાં યોગ્ય વ્યવસ્થા માટે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રયાસથી અને એમના સદ્ગૃહસ્થો શ્રી વિશ્વનાથ વૈદ્ય અને શ્રી મનસુખલાલ પંડ્યાની સંમતિથી અમુક શરતોએ પરિષદને સોંપવામાં આવ્યાં છે

નર્મદ સ્મારકને લગતા પુસ્તકો ઉપરાંત અસલ ભંડોળ સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકોમાંથી જેની પૂરતી નકલો હોય તે તેમ જ ૪ પઢિયા સ્મારકમાંથી જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તે દરેકની એકેક નકલ પરિષદના સર્વ સભ્યોને વિના મૂલ્ય આપવાની અધિકારીઓને સત્તા આપવામાં આવી છે અને તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે

સાહિત્ય પરિષદના અત્યાર સુધીના નિબંધસંગ્રહોમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક નિબંધો પસંદ કરી, પરિષદે પ્રગટ કરવા એક વિગતવાર યોજના તૈયાર કરવાનું મંત્રીઓને સોંપવામાં આવ્યું છે

પુસ્તક-પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિ પાછી હાથ ધરવામાં આવી છે તેને અંગે 'ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક' ૩ જું તૈયાર થઈ ગયું છે, અને તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય અલ્પ સમયમાં હાથ ધરવામાં આવશે

નડિયાદમાં પરિષદની ૯ મી તથા ૧૦ મી બેઠક થઈ હતી, તેનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય ત્યાંના એક મંત્રી શ્રી જયંતિલાલને અમારામાંના એક મંત્રી શ્રી હીરાલાલ પારેખને સોંપતાં તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે

લાઠી પરિષદ સંમેલનનો અહેવાલ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૧૭ સભાસદો છે

આપણી તા ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૩૬ સુધીની નાણાંસંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે -

સ્વ. કાળવાળા ટ્રસ્ટ ફંડમાં મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂા ૧૪,૬૪૪-૩-૩ જમા છે અને તેમાંથી રૂા ૬૩ ૮૬૨-૦-૯ સરકારી જામીનગીરીઓમાં રોકેલા છે તેમજ નર્મદ સ્મારક ફંડમાં રૂા ૧૦૫૧૧-૫-૯ જમા છે તેમાંથી રૂા ૮,૭૩૨ ૧૦-૩ રોકેલા છે સ્વ નાજુકલાલ મોદી સ્મારક ફંડમાં રૂા ૨૦,૨૭૭-૭-૧૧ છે તેમાંથી રૂા ૧૯૧૬૨-૧૦-૯ રોકેલા છે અને સ્વ પઢિયા સ્મારક ફંડના

રૂા ૫,૨૨૭-૧-૦ માંથી રૂ ૫.૨૦૪-૧-૮ રોકેલા છે તે ઉપરાંત કલાપી સ્મારક ફંડ ખાતાના રૂા. ૪,૩૨૧-૦-૦ જમા છે, તેમાંથી રૂા ૪૦૦૦ બેન્ક ઓફ ઇન્ડીઆમાં ફીક્સ્ડ ડીપોઝીટમાં રાખેલા છે. હીસાબ ઑડિટ થયા પછી નર્મદ સ્મારક ફંડની સિલકમાંથી રૂ. ૫૦૦ના ૬ ટકાના બોમ્બે મ્યુનિસિપલ બોન્ડ તથા રણછોડદાસ ફંડની સિલકમાંથી રૂ ૧૦૦૦ ના ૪ ટકાના મુબાઇ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ બોન્ડ લીધાં છે. બાકી રહેલી રકમો સેવીંગ્સ બેંકમાં જમા રાખેલી છે.

પરિષદના પોતાના સામાન્ય ભંડોળ ખાતે રૂા ૨,૦૦૦ ના બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ બેન્કના ડીબેન્ચરો ભંડોળ સમિતિ તરફથી મળ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત લવાજમો, પુસ્તકોની રોયલ્ટી, ડીબેન્ચર તથા ચાલુ ખાતાનાં વ્યાજ વગેરેની અત્યાર સુધીની પરચુરણ આવકમાંથી રૂા. ૧૯૫૧-૮-૭, ૬ ટકાના કરાચી પોર્ટ ટ્રસ્ટ બોન્ડમાં રોકેલા છે. બાકી રહેલી સિલક રૂા ૫૮૬-૬-૨ સેવીંગ્સ બેન્કમાં જમા છે.

ઇ. સ ૧૯૩૪-૩૫ મા બારમું સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન ભરાવવું જોઇતું હતું, પણ તે સંમેલનના નિયુક્ત થયેલા પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજીની અનુકૂલતા અનુસાર તે ૧૯૩૬ માં ભરાય છે. બંધારણમાં થએલી આ ક્ષતિ, આશા રાખવામાં આવે છે કે, દરગુજર કરવામાં આવશે અને તેરમું સંમેલન ઇ. સ ૯૩૭ નું વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં ભરાશે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા ૧૮-૧૨-૩૭ સુધીનો અહેવાલ

અમદાવાદના તા ૧-૧૧-૩૬ ને રોજ પરિષદ સમેલનની વિષય-વિચારિણી સભા આગળ તા ૭ -૯-૩૬ સુધીની પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરવામા આવ્યો હતો ત્યાર પછી તા ૧૮-૧૨-૩૭ સુધીનો અહેવાલ નીચે મુજબ છે —

સમેલને ઠરાવ્યુ હતુ કે —

(૧) " આ સમેલન જુદા જુદા શહેરોમા સાહિત્ય સભાઓ સ્થાપવા અને પ્રસગોપાત સભા બોલાવવાના પ્રયાસ કરવાની પરિષદને સૂચના કરે છે '

આ ઠરાવના અમલમા ગુજરાતી સાહિત્ય સભા ભરૂચ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ગુજરાતી ઍજ્યુકેશન સોસાઇટી, કરાચી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મડળ, નૈરોબી—એ ચાર વધુ સસ્થાઓ સસ્થા-સભાસદ તરીકે સાથે જોડાઇ છે તે ઉપરાત મુબઇમા જુદે જુદે સમયે સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યાનો પણ ગોઠવામા આવ્યા હતા

(૨) હિ દના જુદા જુદા પ્રાન્તોના ભાષાસાહિત્યમાથી ઉત્તમ કૃતિઓના તરજુમા ગુજરાતીમા પદ્ધતિસર કરાવવા લેખક અને પ્રકાશકોને માર્ગદર્શક થાય એવા પુસ્તકોની એક યાદી પરિષદ તૈયાર કરાવે '

આ કાર્યને માટે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરને વિનતિ કરવામા આવી હતી એમના તરફથી જણાવવામા આવ્યુ છે કે " અનેક નેહીને એક પરિપત્ર મોકલ્યુ હતુ, પણ ઝાઝા જવાબ ન આવ્યા અમારા સચાલકને ફરી કહ્યુ છે

(૩) "ગુજરાતમા તેમજ ગુજરાત બહાર જ્યા જ્યા ગુજરાતી ભાષાનુ નિયમિત અધ્યયન થાય છે ત્યા ત્યા ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય

પુસ્તકો કેવા છે એ તપાસી એને વિષે યોગ્ય સલાહ અને સૂચના આપવાનું કાર્ય પરિષદ ઉપાડી લે એવું આ સંમેલન સૂચવે છે."

(૪) 'સાહિત્ય પરિષદે અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ અર્થે' ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકમાળા' યોજી હતી, તેને ફરીથી વિચારી બનતી ત્વરાએ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકવા પરિષદને સૂચના કરે છે"

ઉપર્યુક્ત કાર્ય માટે મધ્યસ્થ સભાએ એક સમિતિની નિમણૂક કરી હતી તેના અહેવાલમાં જણાવવામાં આવે છે કે "ગુજરાતની અને ગુજરાત બહારની શિક્ષણ સંસ્થાઓ પાસેથી વિગતો મંગાવવાનું કામ જ ચાલુ વરસ દરમ્યાન થયું છે. તેમાં પણ હજી બધી સંસ્થાઓની વિગતો આવી નથી."

જ્યાં લગી આ સમિતિનો અહેવાલ મળે નહિ ત્યાં સુધી ઠરાવ (૪) સંબંધી વિચાર કરવાનું મધ્યસ્થ સભાએ મુલતવી રાખ્યું છે.

(૫) "ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણી સર્વમાન્ય થાય એવાં પગલાં લેવા."

આ ઠરાવને માટે પણ એક સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવેલી. આ સમિતિના સભ્યો પોતાના લેખોમાં આ જોડણીનો ઉપયોગ કરીને તેમ જ પોતાના મિત્રો અને માસિકો અગર ઇતર પ્રકાશનોના સંચાલકો ઉપર પોતાની લાગવગ ચાલતી હોય તેમાં વપરાવવાનો આગ્રહ કરીને ઉપર્યુક્ત જોડણીનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

(૬) "ગુજરાતી ભાષામાં એક સારો, મોટો અને પ્રમાણભૂત કોશ રચવાનો પ્રબંધ કરવા આ સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સૂચના કરે છે"

આ સૂચનાનો અમલ કરવા માટે સારૂ એક સમિતિ નિમવામાં આવી હતી આ સમિતિ એ વિષયમાં રસ લેતા સૌ સાહિત્યરસિક ભાઈબહેનોનો સહકાર મેળવવા પ્રયાસ કરી રહી છે

(૭) 'વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યના ઉત્તેજન માટે એક સમિતિ નીમવા પરિષદને સૂચના કરવામાં આવે છે"

આ સૂચના અનુસાર એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. તેના અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે એ સમિતિએ 'વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ'

તૈયાર કર્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ ફ્રામ્‌સ સભા ના ઔદાર્યને પરિણામે છપાવ્યો પણ છે આ ઉપરાંત વિજ્ઞાનના પ્રચારાર્થે એક વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવી તેની રૂએ અમદાવાદમા જુદા જુદા વિદ્વાનો દ્વારા સાત વ્યાખ્યાનો અપાયા હતા વિશેષમા ગુજરાતી ભાષામા પ્રસિદ્ધ થયેલા વૈજ્ઞાનિક લેખો તથા પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવાનુ કાર્ય પણ ઉપાડી લીધુ છે આ સમિતિને નાણાસબધી મુશ્કેલી ઘણી નડે છે સમિતિના પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ શાહે પરિષદ તરફથી નાણાની મદદના સબધમા પરિષદના મત્રી સાથે વાતચીત કરેલી અને એ પ્રકારની મદદ પરિષદની નાણાસબધી સ્થિતી જોતા હાલ કઇ થઇ શકે એમ નથી એમ જણાવવામા આવેલુ આમ હોવાથી આ સમિતિની નાણાસબધી મુશ્કેલી તો ઊભીજ છે સમિતિએ જે કઇ કાર્ય કયુ છે, તે ગામતમા એના ઉત્સાહી મત્રી શ્રી ભોગીલાલ પટવાને ધન્યવાદ આપી પ્રમુખ ભલામણ કરે છે કે 'વિજ્ઞાન સમિતિને કાયમનુ સ્વરૂપ આપવાની ખાસ જરૂર હુ જોઉ છુ ગુજરાતી વાઙ્‌મયમા વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને અને વૈજ્ઞાનિક લેખકોને યોગ્ય સ્થાન મળે અને તે વિષયમા ચિરસ્થાયી અને કિંમતી કામ થાય તેને માટે પરિષદ મડળે દર વર્ષે આ કામને માટે અમુક રૂપીઆ જુદા મુકવા' અને આ સમિતિના કાયમના મત્રી તરીકે શ્રી ભોગીલાલ પટવાની નિમણૂક કરવી

આ ઉપરાત પરિષદનુ બધારણ તપાસી તેમા યોગ્ય લાગે તેવા ફેરફાર સૂચવવા એક સમિતિ નીમવાની ભલામણ કરવામા આવી હતી તેની રૂએ એક સમિતિ નીમવામા આવી છે અને તેએ સબધી વિચાર ચલાવી રહી છે

આ સિવાય તા ૨૮–૮–૩૭ ને રોજ મળેલી મધ્યસ્થ સભાએ ઠરાવ કર્યો હતો કે —

'પ્રેસ અકટની રૂએ જે છાપેલી ગુજરાતી ચોપડીઓ સરકારને ભરવામા આવે છે તેનો સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગ કરવા, જોઇએ તેવી સગવડ મળે, એટલા માટે જે ગુજરાતી પુસ્તકો સરકારને મળે છે તેની એક નકલ, જે કોઇ ગુજરાતી જાણીતી અને પ્રતિષ્ઠિત જાહેર સાહિત્ય સસ્થા તેની સાચવણી અને જાહેર ઉપયોગની સગવડ આપવાની જવાબદારી સ્વીકારે તેને, કાયમ સગ્રહ માટે સોપાય,

એવી વ્યવસ્થા થવા યોગ્ય પગલાં ભરવા સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીઓને સત્તા આપવામાં આવે છે."

આ ઠરાવની બાબતમા ઘટતાં પગલા ભરવા હાલના મુંબાઈ સરકારના ગૃહમંત્રી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને વિનતિ કરવામાં આવી છે.

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૨૫ સભાસદો છે.

આપણી તા ૩૧-૩-૧૯૩૭ સુધીની નાણાંસંબંધી સ્થિતિની બાબતમા પ્રથમ તો એ જણાવવાનુ કે પરિષદના જુમ્મેદારો સર રમણભાઇ નીલકંઠ તથા સર લલ્લુભાઇ શામળદાસની જગ્યાઓ ખાલી પડતા તેમને ઠેકાણે ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઇ દિવેટિયા તથા સર ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઇ માધવલાલની નિમણૂક કરવામાં આવી છે.

હિસાબ નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વ કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડોમાં મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ, ૧૫,૧૩૮–૪–૧૦ જમા છે અને તેમાથી રૂ. ૧૩,૮૬૨-૦-૯ સરકારી જામીનગીરીઓમાં રોકેલા છે. તેમજ નર્મદ સ્મારક ફંડમાં રૂ ૧૦,૭૦૨–૧૧-૯ જમા છે, તેમાંથી રૂ. ૧૦,૩૯૪–૦–૭ રોકેલા છે સ્વ. રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડમાં રૂ ૨૦,૬૧૮-૯-૬ છે, તેમાથી રૂ. ૨૦૨૫૫-૧૩–૫ રોકેલા છે અને સ્વ પઢિયાર સ્મારક ફંડના રૂ ૫,૩૩૪-૧૨–૫ માથી રૂ. ૫,૨૦૪–૧–૮ રોકેલા છે. તે ઉપરાંત કલાપી સ્મારક ફંડ ખાતાના વ્યાજ સાથે રૂ ૪,૩૭૬–૦–૦ જમા થયા છે, તેમાંથી રૂ ૪,૦૮૦–૦–૦ બેન્ક ઑફ ઇન્ડીઆમા ફીકસ્ડ ડીપોઝીટમાં રાખેલા છે.

પરિષદનું પોતાનુ સામાન્ય ભંડોળ રૂ ૪,૪૭૦–૧૦–૨ જેટલુ છે તેમાથી રૂ ૩,૯૫૧–૮–૭ જામીનગીરીઓમા રોકેલા છે. ટ્રસ્ટ ફંડોની તથા પરિષદના સામાન્ય ભંડોળની બાકી રહેલી સિલકો મળી કુલ રૂ ૨ ૮૫૩–૭–૮ બેન્કોના સેવીંગ્સ તથા ચાલુ ખાતામાં જમા છે

પરિષદના જુમ્મેદાર સર લલ્લુભાઇ સામળદાસ સદ્ગત થયા એટલે ઇમ્પીરીયલ બેન્કે પોતાના નિયમ મુજબ બાકીના કે નવા

જુમ્મેદારો નામે બધી જામીનગીરીઓ ફેરનાય નહી ત્યા સુધી ટ્રસ્ટના ખાતાની લેવડદેવડ અટકાવી હતી તેમ જ જામીનગીરીઓનાં ચઢેલા વ્યાજ પણ ઉઘરાવવાનુ બધ કર્યુ હતુ આમ હોવાથી આ હિસાબી વર્ષમા પૂરા વ્યાજ જમા થયેલા નહોતા ઉપર જણાવ્યા મુજબ નવા જુમ્મેદારોની નિમણૂક થતા તેમને નામે જામીનગીરીઓ ચઢાવવામા આવી છે, અને એન્કે ગયે મહિનેથી વ્યાજ ઉઘરાવવા માડ્યુ છે એ રકમો ઇન્વેસ્ટ કરવાની તજવીજ હવે કરવામા આવશે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો તા. ૩૧-૩-૩૯ સુધીનો અહેવાલ

૧. કરાંચી સાહિત્ય સમેલન પ્રસંગે શ્રી મુનશીજીને પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં હોવાથી તેનું એક સભારણું કરવાની યોજના કરવાની સૂચના કરી હતી એ યોજનાને અંગે નકામી ધામધૂમ કે નિરર્થક પૈસાનો વ્યય ન કરવાની શ્રી. મુનશીજીની ઇચ્છાનુસાર મધ્યસ્થ સભાએ એમના જીવન અને કૃતિઓ સંબંધી પુસ્તક કે પુસ્તકો પ્રકટ કરવા ઠરાવ કર્યો છે.

૨. કરાંચી સાહિત્ય પરિષદ સમેલનના ઠરાવાનુસાર શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર પાટણમાં ઉજવવ ની વ્યવસ્થા થયેલી છે. તે દરમ્યાન ગઇ કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાને દિવસે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી. હેમચંદ્ર સૂરિજીનો જન્મદિવસ પડતો હોવાથી સાહિત્ય પરિષદે કરેલી વિનતિને માન આપી મુંબાઇ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, ગોધરા આદિ ગુજરાતનાં અનેક સ્થળે ઉત્સવ કરવામા આવેલો.

૩. ગુજરાતની વિવિધ બોલીઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ એકઠો કરવા સારૂ નીચેના પાચ સભ્યોની એક સમિતિ વધુ સભ્યો ઉમેરવાની સત્તા સાથે નીમવામા આવી છેઃ—

(૧) શ્રી ડોલરરાય માંકડ
(૨) ,, કેશવરામ શાસ્ત્રી
(૩) ,, ઉમાશંકર જોષી
(૪) ડૉ બહેરામ એચ મહેતા
(૫) શ્રી. અંબાલાલ જાની, મંત્રી

૪. ગુજરાતી લિપિના નાગરીકરણની બાબતમાં વિચાર કરી અહેવાલ રજુ કરવા નીચેની સમિતિ નીમવામા આવી હતી ·—

(૧) દી બ કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રમુખ
(૨) શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર
(૩) „ મગુભાઇ રાવત
(૪) „ નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ
(૫) „ હિંમતલાલ અંજારીઆ
(૬) „ ચુનીલાલ શાહ
(૭) „ કેશવરામ શાસ્ત્રી
(૮) કિશોરલાલ મશરૂવાળા
(૯) ડૉ હરિપ્રસાદ દેસાઇ
(૧૦) શ્રી હીરાલાલ પારેખ, મંત્રી

આ સમિતિ તરફથી આવેલો અહેવાલ ધ્યાનમા લઇ સદરહુ અહેવાલમા કરેલી માગણી પ્રમાણે કરાચી સંમેલનમા ઠરાવ ન ૧૪ મા નિર્દિષ્ટ કરેલા સર્વ પ્રશ્નોનો વિચાર કરી વિસ્તૃત અહેવાલ રજૂ કરવા માટે વિનંતિ સાથે સદર એ અહેવાલ સમિતિને પાછો મોકલી આપ્યો છે

૫ સાહિત્ય પરિષદના સભ્યોને વિનંતિ કરવામા આવે છે કે તેઓ પોતે અથવા કોઇ કાર્યકર દ્વારા નીચેની બાબતો વિષે જે કાર્ય કરી શકે એમ હોય તે મંત્રીઓને જણાવવા, તેઓએ કૃપા કરી —

(અ) મહાગુજરાતમા જાતે જઇ અથવા તો કાર્યકરો મોકલી ત્યા વસતા ગુજરાતીઓની સામાજિક અને સાંસ્કારિક સ્થિતિ વિષે યોગ્ય હકીકતો મેળવી તેમ જ તેમની મુસીબતોની તપાસ કરી તે સબધી અહેવાલ રજૂ કરવો

(આ) મહાગુજરાતના તેમજ ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળોમા જ્યા જ્યા સાહિત્ય સભાઓ ન હોય ત્યા ત્યા તે સ્થાપવાની તેમજ જ્યા સાહિત્ય સભાઓ હોય પણ પરિષદ સાથે જોડાએલી ન હોય તેને પરિષદ સાથે જોડવાની તજવીજ કરવી

૬ આજ સુધીમા પરિષદ હસ્તકના ટ્રસ્ટ ફડોના જમા થયેલા વ્યાજમાથી શિષ્ટ સાહિત્ય અને ગ્રથમાળા પ્રગટ કરવાનો ઠરાવ કરવામા આવેલો છે પણ એ પ્રવૃત્તિ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે 'ભારતીય વિદ્યાભવન'દ્વારા કરવા વિચારણા ચાલે છે

૭ મુંબાઇમાં ભારતીય વિદ્યા ભવન નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના થઇ છે પરિષદનુ સ્થાયી, અન્વેષણાત્મક અને વિદ્યાપોષક કામ એ સંસ્થા દ્વારા કરવાનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સભામાં કર્યો, છે અને એ ભવનનો સહકાર પૂરેપૂરો સાધવા એના સહયોગી (Associated) સભાસદ પરિષદને બનાવવાનં નક્કી કરવામાં આવ્યુ છે.

ઉપરાંત નર્મદ સ્મારકના હેતુ પાર પાડવા "નર્મદ ગુજરાતી શિક્ષાપીઠ" નામની ગુજરાતી અધ્યાપનની એક પીઠ સ્થાપવા નર્મદ સ્મારકની આવક ભવનને આપવા તેમજ પુસ્તક-પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ પણ ભવનદ્વારા કરવાનુ ઠરાવવામા આવ્યું છે આ વ્યવસ્થા એક પ્રયોગરૂપે હોઇ હાલ તુરત એ તા ૧-૨-૩૯ થી ૩૦-૬-૪૧ સુધીની રાખવામા આવી છે

આ સંસ્થામા હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૩૫ સભાસદો છે.

આપણી નાણાસબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.—

સ્વ કાટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડોમા મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ ૧૬૨૬૦-૮-૪ જમા છે તેમાથી રૂ. ૧૩૮૬૨-૦-૯ સરકારી જામીનગીરીઓમા રોકેલા છે, તેમજ નર્મદ સ્મારક ફંડમાં રૂ ૧૧૭૨૧-૯-૧ જમા છે તેમાંથી રૂ ૧૦૩૯૮-૦-૭ રોકેલા છે.

સ્વ. રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડમા રૂ ૨૨૩૧૩-૧-૪ છે તેમાથી રૂ. ૨૦૨૫૫ ૧૩-૫ રોકેલા છે અને સ્વ પઢિયાર સ્મારક ફંડના રૂ ૫૮૧૮-૫-૬ માંથી રૂ ૫૨૦૪-૧-૮ રોકેલા છે તે ઉપરાત કલાપી સ્મારક ફંડના વ્યાજ સાથે રૂ ૪૪૮૩-૧-૦ છે તેમાથી રૂ. ૩૫૦૦) બેન્ક ઓફ ઇન્ડીઆની ફીક્સ્ડ ડીપોઝીટમા રાખેલા છે અને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી ફંડના રૂ. ૧૦૦૧) રોકડા છે.

પરિષદનુ પોતાનુ સામાન્ય ભંડોળ રૂ ૫૧૧૦-૭-૫ જેટલુ છે, તેમાથી રૂ ૩૯૫૧-૮-૭ જામીનગીરીઓમા રોકેલા છે. ટ્રસ્ટ ફંડની તથા પરિષદના સામાન્ય ભંડોળની બાકી રહેલી સિલક બેન્કોના સેવીંગ્સ તથા ચાલુ ખાતામા જમા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા ૩૧ ૩ ૪૦ સુધીનો અહેવાલ

પરિષ પ્રવૃત્તિનો તા ૧-૧-૩૯ સુધીનો અહેવાલ તા ૮-૪-૩૯ ને રોજ પાટણમા મળેલી મધ્યસ્થ સભાની બેઠકમા રજૂ કરવામા આવેલો ત્યાર પછીનો તા ૩૧-૩-૪૦ સુધીનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ શ્રી મુનશીજીને પચાસ વર્ષ પૂરા થયા તેના સભારણા તરીકે પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજનાને અગે "ગુજરાતની અસ્મિતા" નામનુ પુસ્તક પ્રગટ કરવામા આવ્યુ છે

૨ ગુજરાતની વિવિધ બોલીઓના શાસ્ત્રીય અભ્યાસના સબધમા નિમાયલી સમિતિનો અહેવાલ તૈયાર છે

૩ ગુજરાતી લિપિના નાગરીકરણની બાબતમા નીમવામા આવેલી સમિતિને કરાચી સમેલનના ઠરાવ ન ૧૪ મા નિર્દિષ્ટ કરેલા સર્વ પ્રશ્નોનો વિચાર કરી વધારે વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કરવા વિનતિ કરવામા આવેલી તેને અનુસરીને તેવો અહેવાલ આવી ગયો છે

૪ ગયા અહેવાલની સાતમી કલમમા જણાવેલા ભારતીય વિદ્યા ભવનના સહયોગી (Associated) સભાસદ તરીકે પરિષદ નીમાઈ ગઈ છે ઉપરાત સદરહુ અહેવાલની છઠ્ઠી કલમમા જણાવેલુ શિષ્ટ સાહિત્ય અને ગ્રથમાળા પ્રગટ કરવાનુ કાર્ય એ સસ્થાને સોંપવામા આવ્યુ છે અને "નમ ગુજરાતી શિક્ષાપીઠ" નામની પીઠ પણ ત્યા સ્થપાઈ ગઈ છે

પાટણમા મળેલી સભાએ આગામી સમેલન મુબાઈમા ભરવુ કે તેના પરામા ભરવુ તેનો છેવટનો નિર્ણય કરવા જે સમિતિ નીમી હતી તે સમિતિએ સમેલન મુબાઈના પરામા ભરવુ એમ ઠરાવ્યુ છે અને તે પ્રમાણે તા ૧-૪-૪૦ ને રોજ અધેરીમા શ્રીયુત મુનશીજીના

પ્રમુખપણા નીચે પરાંવાસીઓની સભામાં શ્રીયુત વૈકુંઠભાઇ લલ્લુભાઇ સામળદાસના પ્રમુખપણા નીચે કારોબારી સભાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આ સંસ્થામાં સભ્યોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.–ગત તથા ચાલુ પ્રમુખ–૫; સન્માન્ય સભાસદો–૭; આશ્રયદાતાઓ ૩; આજીવન સભાસદો–૩૬; સામાન્ય સભાસદો-૪૮; સંસ્થા સભાસદો–૧૦; તેને અંગે તેના ૫૩ પ્રતિનિધિઓ.

આપણી નાણાંસંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે·—

સ્વ. કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડોમાં મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂા ૧૦૮૨૨–૫–૪ જમા છે તેમાંથી રૂા ૧૩૮૬૨–૦–૯ સરકારી જામીનગીરીઓમાં રોકેલા છે. સ્વ. રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડમાં રૂા ૨૩૦૩૧–૪–૧૦ છે તેમાંથી રૂા. ૨૦૨૫૫–૧૩–૫ રોકેલા છે. સ્વ પઢિયાર સ્મારક ફંડના રૂા ૬૦૩૩–૧૨-૪ માંથી રૂા ૫૨૦૪–૧–૮ રોકેલ છે શ્રી. નર્મદસ્મારક ફંડમાં રૂા. ૧૧૭૨૧–૯–૨ ના ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૩૯ ના સરવૈયા પ્રમાણે હતા. તેમાથી ભારતીય વિદ્યા ભવનને નર્મદ શિક્ષાપીઠના નિભાવ અર્થે રૂા ૧૩૧૯-૧૨-૦ આપ્યાં છે. બાકી હાલ જમા રહેલા રૂ. ૦૮૫૯-૯–૨ માથી રૂા ૧૦૩૯૪–૧–૭ રોકેલા છે. કલાપી સ્મારક ફંડમાં રૂા ૪૫૪૪-૫-૦ છે. તેમાંથી રૂા ૩૫૦૦) બેન્ક ઓફ ઇન્ડીઆમાં ફીક્સ્ડ ડીપોઝીટ તરીકે રાખેલા છે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી ફંડમાં હાલ રૂા ૪૩૮– –૦ છે

પરિષદનું પોતાનું સામાન્ય ભંડોળ રૂા ૩૧૯૨–૧૦–૯ છે. તે ઉપરાંત રૂા. ૨૨૪૫–૨–૬ પુસ્તક ફંડના છે, એટલે એકંદર રૂા. ૫૪૩૭–૧૩–૩ છે. તેમાથી રૂા. ૩૯૫૧-૮–૭ જામીનગીરીઓમા રોકેલા છે. ટ્રસ્ટ ફંડોની તથા પરિષદના સામાન્ય ભંડોળની બાકી રહેલી સિલક બેન્કોના સેવીંગ્સ તથા ચાલુ ખાતામાં જમા છે.

★

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

[તા ૩૦-૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭
તા. ૧-૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮]

અહેવાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમુ અધિવેશન કરાંચી

[તા ૩૦ ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭
તા ૧ ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮]

અહેવાલ

સ્થાનિક-પ્રવૃત્તિ : સંમેલન પહેલા

ઈ સ ૧૯૩૬ ના ઑક્ટોબર માસની તા ૩૧ મી તથા નવેમ્બર માસની તા ૧-૨ ના રોજ અમદાવાદ મુકામે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના બારમા અધિવેશન પ્રસંગે કરાંચી શહેર તરફથી શ્રી ડોલતરાય ર. માંકડે, સંમેલનના તેરમા અધિવેશન માટે આમંત્રણ આપ્યુ હતુ અને તેનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થયો હતો

સંમેલનની બેઠક ઈ સ ૧૯૩૭ માં ભરવા માટે વર્ષની શરૂઆતથી કરાંચીએ જાગૃતિ રાખી હતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બંધારણની કલમ ૮૬ ની પેટા કલમો (ક) (ખ) (ગ) મુજબ પ્રથમ સ્થાનિક કારોબારી સભાની એક બેઠક તા ૧૩-૪-૩૭ ના રોજ શ્રી જેઠારામ અલાનંદના પ્રમુખપદે શારદા મંદિરમા મળી હતી, અને તેમાં સ્થાનિક કારોબારી સભાને સમગ્ર કામ કરવા કુલ પચીસ સભ્યોનુ કાર્યવાહક મંડળ નીમવાનુ સર્વાનુમતે નક્કી થયુ હતુ એ જ સભામા મંડળના સભ્યપદનુ લવાજમ રૂપિયા ૫ રાખવાની દરખાસ્ત અનુમતિથી પસાર કરવામાં આવી હતી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન વિષયક પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય મેળવવા અને ઠરાવોની સ્થાનિક કાર્યસરણી સમજાવવા, આમંત્રણ આપવા અને પ્રચાર કરવા, તેરમા સાહિત્ય સંમેલનના બે પ્રતિનિધિઓ તરીકે શ્રી. કરસનદાસ માણેક અને શ્રી. પ્રેમજી કુંવરજીને ઑક્ટોબર માસના બીજા અઠવાડિયામાં મુંબઇ-ગુજરાત-કાઠિયાવાડના પ્રવાસે મોકલવામાં આવ્યા હતા

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તરીકે તા ૧૦-૧૦-૩૬ ની સભામાં શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટની સર્વાનુમતે વરણી કરવામાં આવી હતી

નિબંધ સમિતિ

સાહિત્ય પરિષદના બંધારણની કલમ (ઇ) પર, પ૩ મુજબ, તેરમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની નિબંધસમિતિ નીચેના સભ્યોની બનાવવામાં આવી હતી. હોદ્દાની રૂએ :

(૧) શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, પરિષદના પ્રમુખ;
(૨) લેડી વિદ્યાગૌરી રમણભાઇ નીલકંઠ, પરિષદના ઉપપ્રમુખ;
(૩) શ્રી મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા, પરિષદના મંત્રી;
(૪) શ્રી ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા, પરિષદના મંત્રી;
(૫) શ્રી. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, પરિષદના મંત્રી,
(૬) શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, પરિષદના મંત્રી;
(૭) શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ, પરિષદના ખજાનચી;
(૮) શ્રી. મણિલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી, પરિષદનાખજાનચી.

સ્થાનિક કારોબારી સભાએ ચૂંટેલા

(૧) શ્રી જયેન્દ્રરાય ભગવાનદાસ દૂરકાળ,
(૨) શ્રી નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી,
(૩) શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ,
(૪) પ્રો. માણેકજી પીઠાવાલા,
(૫) શ્રી. રેવાશંકર જોષી,
(૬) શ્રી. નવનીતલાલ જટાશંકર,
(૭) શ્રી જનકરાય બુચ, (મંત્રી, નિબંધ સમિતિ).

સમેલન પ્રમુખ અને વિભાગી પ્રમુખો

સત્કાર મંડળની એક બેઠકમાં સમેલનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીની ચૂંટણી થઇ હતી. સમેલનના જુદા જુદા વિભાગોના પ્રમુખો તરીકે નીચેના ગૃહસ્થોની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી.

(૧) સાહિત્ય—શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક
(૨) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ— શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી,
(૩) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન— શ્રી કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા,
(૪) લલિતકલા— શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ,
(૫) પત્રકારિત્વ શ્રી સામળદાસ ગાંધી,
(૬) સંગીત— પંડિત ઓમકારનાથજી,
(૭) શિક્ષણ—શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ,
(૮) અર્થશાસ્ત્ર-સમાજશાસ્ત્ર— શ્રી નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

સમેલન પ્રસંગે

કલા પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન

સમેલનના અધિવેશનનું પ્રથમ મંગલ કાર્ય તે કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીના શુભ હસ્તે, શારદા મંદિરમાં તા. ૨૦-૧૨-૩૭ ના રોજ કલા પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. કળા પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા કરવાની વિનંતિ કરતા મંત્રી શ્રી જગતરામ રાવળે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી અને અન્ય અતિથિઓનું સ્વાગત કરી પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું હતું. કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરતા શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

કલા પ્રદર્શનની ઉદ્‌ઘાટન ક્રિયા કરતાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ કરેલું ભાષણ

[તા. ૩૦ : ડિસેમ્બર : ૧૯૩૭]

સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો

મારું પહેલું કર્તવ્ય તો આપ સૌનો આભાર માનવાનું છે. સાહિત્ય સંમેલનમાં કલા પ્રદર્શન એ હવે એક આવશ્યક અંગ થઈ પડ્યું છે. કારણ, કલાઓના સુમેળથી સાહિત્ય વધારે શોભે છે. જો કે સાહિત્ય પણ એક જાતની કલા છે—માળામાં મેરૂ હોય તેવી; અને સાહિત્યકલા આવા પ્રદર્શનને નિમિત્તે કંઈક અંશે કલા-સાહિત્ય નિપજાવે એવો આમાં સુસંકેત પણ રહેલો છે. દુનીઆમાં વિધવિધ જાતની કલાઓ વેગળી પડી છે પણ તેને વર્ણવવાને માટે આખરે તો શબ્દકલાની જ મદદ લેવી પડે છે. આજનું મહદ્‌કાર્ય આપે મને સોંપ્યું તેથી, આભારથી હૃદય ભરાઈ જાય છે; જો કે મારી અલ્પતાનું ભાન પણ મને પૂરેપૂરું છે જ. આ સ્થાન ગત સાલ આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ જેવા સાહિત્ય બ્રાહ્મણે દીપાવ્યું હતું. પૂર્વે આજ સ્થાનને શ્રી પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, સ૦ મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેવા કલાપારખુઓએ મહત્તા આપી હતી. આવું મહદ્‌સ્થાન શોભાવવાની મારી તે શી લાયકાત? આપનો સદ્‌ભાવ એજ માત્ર મને આ મહદ્‌પદની અધિકારી બનાવે છે અને તેથી જ હું સકારણ કૃતજ્ઞતા અનુભવું છું.

અત્યાર સુધીમાં જુદા જુદા કલાપ્રદર્શનોની અને સાહિત્ય પરિષદોની વ્યાસપીઠો પરથી આપની પાસે કલા વિષેના અનેકદેશીય દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ થઈ ગયા. કોઈકે કલાની પ્રાચીનતા માપી છે, અને

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી

જેમના શુભ હસ્તે [illegible]ની

ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરવામાં આવી હતી

કોઈએ એનો વિસ્તાર જોયો છે. કાકાસાહેબ જેવા કલાના સ્થૂલ દેહને ન જોતા તેના સૂક્ષ્મ દેહની તપાસમા વધારે ઊતર્યા છે. શ્રી પુરુષોત્તમ જેટલી ચોકસાઈથી હું આપને કલાનો જૂનો ઇતિહાસ આપી શકું એમ નથી અને પૂજ્ય કાકાસાહેબ જેટલી વિદ્વત્તાથી કલાનો સૂક્ષ્મ દેહ પણ મારાથી પકડાય તેમ નથી. હું તો માત્ર મારા તમારા જેવા સામાન્ય માણસોને માટે, કલા એટલે શું અને કેવી રીતે આપણને અસર કરે એ વિષે કાઈક દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરી શકું.

મારુ આ દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતા પહેલા એક વાત હું સ્પષ્ટ કરી દઉં. કલાના કોઈ સંપ્રદાય વિષે હજી સુધી મારા કોઈ જ પૂર્વગ્રહ નથી. કલા એ કઈ કોઈ પક્ષનો ઇજારો નથી અને આપણા જેવા વ્યવહાર નહી એવા કલાભોગીઓ માટે તો વ્યાના જુદા જુદા સંપ્રદાયની કડી બાંધી કરવું એ ઇષ્ટ પણ નથી. જે હૃદયને સ્પર્શે, જે આંખને આનંદ આપે, જેમા સવાદિતા અને રૂપરંગનો મેળ હોય અને સુરુચિ જેનાથી પ્રસન્ન થતી હોય એ સર્વ આપણે માટે કલા. આવી કલા કલાને ખાતર કલા કે ઉપયોગિતા પોષે એવી કલા છે, કે ભક્તિભાવની કલા છે કે પ્રચાર પૂરતી કલા છે એવી માથાકૂટમા આપણે પડવું જરૂરી ખરું?

ખરેખર આવી બધી માથાકૂટમા આપણને કલામારો કરતા કલાવિવેચકોએ વધારે દોર્યા છે. કોઈ કવિ એક કાવ્ય લખી ગયો, કોઈ ચિતારો એક ચિત્ર ચીતરી ગયો. કોઈ શિલ્પીએ એક સુંદર મૂર્તિમા ઘડી જગતને સાદર ભેટ કરી. એમણે આ કામો કાંઈ જગત પર ઉપકાર કરવા નહોતા કર્યા, કે જગતની આજ્ઞાને માન આપીને પણ નહોતા કર્યા. એમણે તો માત્ર સર્જનના ઉન્માદમા એ ચીજો સરજી હતી અને પોતાના આનંદમાં લોકોને ભાગીદાર કરવા એ ચીજો જગત સામે રજૂ કરી. એ બધી ચીજો જેમ હોય તેમ જોવાનુ મૂકી એને તોડીફોડીને, ચીપીચીપીને જોવાથી શો લાભ? પણ ઘણા કલાવિવેચકોનો આ મત નથી હોતો. એમને જેટલો રસ આ વિવેચનના તત્ત્વજ્ઞાનમા પડે છે, એટલો ખુદ કલાકૃતિમા પણ પડતો હશે કે કેમ એ શંકા પડે એવી વાત છે. કેટલાક બાળકોને નવા રમકડાં રમવા આપો તો તેનાથી રમવાને બદલે તેને તોડીફોડીને અંદરની રચના ને યંત્ર

જોવાનો તેમને વધારે શોખ થાય છે અને વિવેચકો પણ કલાને બદલે તેના હાડચામ વધારે જુએ છે કુદરતે બનાવેલો સુંદર માનવદેહ જો ચીરીને જોઈએ તો અંદર હાડચામ અને માસમજ્જાનું બનેલું માળખું જ દેખાય છે સુંદર નાટકના પડદા પાછળ જોઓ તો રંગેલા મોટાવાળા કદરૂપા માનવીઓ નજરે પડે છે ચિતારાના ચિત્રપટમાં રંગના ધાબાં અને તેલ નીંગળતી પીંછીઓ પડેલી દેખાય છે જેમ દેહની સુંદરતા તેને ચીરીને જોવામા નથી; નાટકની સુંદરતા જોવા આપણે પડદા પાછળ જવાની જરૂર નથી; અને ચિતારાનુ ચિત્ર જોતાં આપણે રંગના ધાબાં અને પીંછીઓ સંભારવાની જરૂર નથી; તેમ સાહિત્યમાં કે સંગીતમા, ચિત્રમાં કે શિલ્પમાં આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને તો વિવેચકથી જુદુ સાદું દષ્ટિબિંદુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ કલા આપણને ગમે છે ? આપણા હૃદયને અસર કરે છે ? આપણા ભાવોને એ ઉન્નત બનાવે છે ? જો બન્નેમા ફેરફાર આવે તો આપણે આપણા પોતાના દષ્ટિબિંદુ ઉપર આધાર રાખવો સારો

પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે. દરેક સારી વસ્તુ સમજવાને માટે માણસે કાંઈક અધિકાર પણ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. જે વસ્તુ સમજાય નહીં તે હૃદયને બહુ સ્પર્શે પણ નહીં સુંદરમાં સુંદર સંગીત, જાણકાર ન હોય તેને મન રાગડા તાણવા જેવું લાગે છે. સાહિત્યની સુંદરમા સુંદર કૃતિનો આસ્વાદ કેળવાએલી રસવૃત્તિ વગર માણસ લઈ શકતો નથી અતિ ઉત્તમ ચિત્રકૃતિને અનાધિકારી ધ્યાનથી જોતો પણ નથી.

ને કલાઓમાં પણ પાછા સંપ્રદાયો છે; સાહિત્યમાં, સંગીતમાં, ચિત્રમાં, શિલ્પમાં, સ્થાપત્યમા અને સાથે સાથે નાની નાની ગૃહકલાઓમાં પણ વસ્ત્રાલંકાર, રાચરચીલું, ભરતસીવણ, રસોઈકલા, એવી સૌ નાની મોટી કલાઓમા માણસથી એક ચીલે ચાલી શકતુ નથી. દરેકમાં પ્રાંતીય દેશીય અને ભૌગોલિક ભેદો; અને તેમાય પાછા સાંપ્રદાયિક ચીલા જુદા.

કલાના પાછળ ગણેલા પ્રકારોને થોડીવાર બાજુએ રાખી આપણે દરેક સ્થળકાળમા દેખાતા કલાના બે મુખ્ય ભેદોની નોંધ લઈએ. એ બે મુખ્ય ભેદો તે કલામાં વાસ્તવદર્શન જોઈએ કે આદર્શદર્શન એ વિશેનો મૂળ મતભેદ સંસાર હોય એવો બતાવે એ ખરી કલા કે સંસાર

હોવો જોઇએ એવો વણવે તે ખરી કલા? કલાવિવેચકો વચ્ચે તકરારનો આ એક જૂનો પ્રશ્ન છે

મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો કલા-રસ કલા વાસ્તવ અને આદર્શને તદ્દન છૂટા પાડી, દર્શાવી શકતી જ નથી વાસ્તવમાં આદર્શના રંગ પૂરે ત્યારેજ કલા સરસતા પામે છે દુનીઆમાં બધી વાસ્તવિકતાઓ દેખાડવા જેવી નથી હોતી અને વાસ્તવના આધાર વગરનો આદર્શ કોઇનાથી સમજાતો નથી ને હૃદયને સ્પર્શતો નથી સાચી કલા હોય તો વાસ્તવ અને આદર્શ જે હોય તેનાથી વધારે સુંદર લાગે છે, અને આવી કલા ઊંડી અસર કરનારી નીવડે છે સાહિત્યકાર કે ચિત્રકાર ગામડીઆનું ઘર વાસ્તવમાં હોય તેનું દેખાડે ત્યારે એ ત્યાંની ઘણી નકામી વસ્તુઓ છોડી દે છે અને કેટલીક વસ્તુઓમાં આદર્શના રંગ પૂરે છે અને શ્રીમંતનો મહેલ કે માનવસ્વભાવની કોઈ બાજુ દેખાડતાં સફળ કલાકાર વાસ્તવ અને આદર્શ બંનેના સંમિશ્રણ વગર તે સારી રીતે આલેખી શકતો નથી વાસ્તવના આધાર વગરની કલા હોઇ શકે નહી પણ કેવળ 'વાસ્તવ જ' એવી કલામાં માનવીને ઊંચે લઇ જવાના અંશો બહુ ઓછા હોય છે નદી અને આકાશ બંને સુંદર છે પણ ચિત્રમાં હોય તો એથીયે સુંદર લાગે છે સુંદર માનવની દેહકલા કવિના શબ્દો કે ચિતારાની પીંછી દ્વારા અભિનવ આકર્ષણ રજૂ કરે છે રાહદારી રસ્તો એટલો આકર્ષક નથી એમાં ઘણી ગંદકી અને ઘણા બેડોળ માણસો ફરતા હોય છે પણ એના જ સારી રીતે લેવાયલા ચિત્રમાં કંઇક નવીનતા દેખાય છે રસ્તાની ભિખારણ કે મીલનો મજૂર આપણે તેમને જોઇએ ત્યારે ધ્યાન ખેંચે નેના કરતાં કલા દ્વારા આપણી ત્વારે સહાનુભૂતિ ખેંચી લે છે

પણ આ કલા શાને માટે છે? કલા એ જીવન માટે છે કે જીવન કલાને માટે છે? કોઇ કોઇ કલાકારો પોતાનું આખું જીવન કલાને અર્પણ કરી દે છે અને કલાશહીદ પણ બની જાય છે એવું સાંભળ્યું છે પણ માનવસમૂહના મોટા ભાગને માટે તેમ નથી કલા ખરેખર જીવનને માટે હોવી જોઇએ કલા એ જીવનથી કંઇક જુદો પદાર્થ છે એવી માન્યતા જ ભૂલ ભરેલી છે ખરેખરી કલા જીવનમાં જ છે, જીવનને માટે છે જે આદર્શો જીવી ન શકાય તેના આદર્શો માત્ર સાહિત્યમાં વાંચવાથી શો ઉદ્ધાર થાય? જો સંગીત ભાવને ન પ્રેરે તો પછી ગવૈયાના

ગળામાંથી નીકળતો કોલાહલ માણસને ક્ષણિક મોજ જ આપે છે. જે ચિત્ર ઘરમાં ને હૃદયમાં સુંદરતા આણે એવું ન હોય એ ચિત્ર બજારુ ભીંત પર શોભે તો પણ એની આપણે મન કાંઇ કિંમત નથી.

ને નાની નાની કલાઓનું-ગદ્દકલાઓનું-પણ એમજ છે. જે માનવદેહને ન શોભે તે શણગાર નહી. કલામય ગચગ્ગીલું જો કોટડીમાં ભરી રાખવા માટે હોય ને વાપરવા માટે ન હોય તો એ ઘરમાં હોય તો પણ ઠીક અને ન હોય તો પણ ઠીક ભાતભાતના ભરતના નમુના માત્ર પ્રદર્શનમા જોયે ને વખાણ્યે એની કારીગીરીની શી કિંમત થવાની હતી?

જો ઉપયોગિતાનું દૃષ્ટિબિંદુ કલામા આણી શકાય તો તે માત્ર આટલા પૂરતુ કલા–ભોક્તાઓ પૂરતું. કલાસ્રષ્ટાઓને તો એમાંથી આપણે સ્વતત્ર જ રાખવા ઘટે છે. કોઇ સુંદર કાવ્ય કવિથી સુભગ ઘડીમાં લખાઇ ગયું. એને કોઇએ એ કવિતા બનાવવાનો 'ઑર્ડર' નહોતો કર્યો. એનો આત્મા એ કરતા રાચ્યો અને વાંચનારનો આત્મા પણ જો એવો જ શુદ્ધ આનંદ અનુભવે તો પછી, એ કલા ઉપયોગી છે, નીતિબોધક છે, એવા પ્રશ્નો પૂછવાનો કોઇને અધિકાર નથી; અને એનો કાંઇ અર્થ પણ નથી મહાભારત લખાયું અને અનેક આત્માઓ રાચ્યા ગીતગોવિંદ વાચીને ઘણાં હૃદયો નાચ્યાં એ બંને ગ્રથોમાં જેટલું લખ્યુ છે. એ બધુ નીતિમાન છે કે નહી, એ ધોરણે નથી લખાયુ; પણ એકમાં એ જમાનાની વાસ્તવિકતાનુ આદર્શ પ્રતિબિંબ છે અને બીજામાં ભાવોદ્રેકમાંથી ઉદ્ભવેલી શબ્દ ને સૂરની ફૂલગુથણી છ. કલામાં સંયમ રાખવો જરૂરી છે, એ વાત કબુલ છે, પણ સંયમ એટલે કલા નહીં, એ વાત પણ એટલી જ યાદ રાખવા જેવી છે

પણ આટલી સહેલાઇથી આ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ થાય એમ નથી "કલાને ખાતર કલા" કે "ઉપયોગિતાને ખાતર કલા" એ પ્રશ્નોની ચર્ચાએ તો બે સંપ્રદાયો જ ઊભા કર્યા છે અને કોઇ પણ વાત ચર્ચાનો વિષય બને, એટલે બે જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓ વાદવિવાદનું સ્વરૂપ લે છે ખરેખર, આ પ્રશ્ન આટલી તકરાર માગી લે તેવો છે ખરો?

મને લાગે છે કે 'કલા કલાને ખાતર" કે "કલા ઉપયોગિતાને ખાતર" એ ભેદ પાડવા જેવો જ નથી, અને પાડવો હોય તો એ ભેદ

દેખાય છે તેટલો ઊ ડો પણુ નથી ઉપયોગી હોય તે ઘણી વાર સુ દર હોય છે અને ન હોય તો તે કરનુ જોઇએ, એ વાત મને માન્ય છે આજ કાલ તો જીવન–વ્યવહારની નાનામા નાની ચીજોને સુદર, કલામય બનાવવાનો અખતરો ચાલી રહ્યો છે સાબુની પેટીથી ગળાના મહેન સુધીની બધી ચીજોમા સુ દરતા આણવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે આમ ઉપયોગી ને કલામય બનાવાય છે પણ કલામય હોય એ બધુ ઉપયોગી હોય, એટલે કે જેનો ઉપયોગ આપણી દૈહિક જરૂરીઆતોને પોષવા જેવો થઇ શકે એવુ નથી સુદર કથા કાવ્ય કે ચિત્ર આપણુને ગમે, તે એની ઉપયોગીતા આપવાની શક્તિને લીધે નહી, પણ એની સાત્વિક આનદ આપવાની શક્તિને લીધે પ્રકૃતિ સુદર લાગે છે પણ ઝાડ પહાડ, તારા એ બધા ઉપયોગી છે, માટે સુ દર છે એમ આપણે માનીએ છીએ ખરા? ફૂલનો ઉપયોગ કરો તો પણ સુ દર છે ન કરો તો પણ સુદર છે જે જે કલાકૃતિઓમા કૃત્રિમતા ન હોય, આડબર ન હોય મનની કોઇ ઊમિ કે ભાવ, કે કોઇ પ્રસ ગનુ એ સહજ સુ દર ચિત્ર હોય તો પછી એ ઉપયોગી હોય કે ન હોય, તો એ કલાકૃતિ રહેવાની જ

કલા એ 'કલાને ખાતર' હોવી જોઇએ, એ વાતનો વિરોધ કાઇક ગેરસમજમાથી ઉદ્દભવ્યો હશે એમ મને લાગે છે દેહના સર્વ ધર્મો જનસમાજની હાજરીમા જેમ નથી કરી શકાતા, તેમ મનની સર્વ વૃત્તિઓનુ પ્રદર્શન જાહેરમા કરવા જેવુ હોતુ નથી પતિપત્નીનો પ્રેમ એ સુ દર વસ્તુ છે અને એનુ જાહેર વર્ણન કરવાની કોઇ ના ન કહે પણ પતિપત્નીના બધા સબધોમા દૃષ્ટિને માટે જેમ મર્યાદાને સ્થાન છે તેટલી મર્યાદા કલામા પણ રહેવી જોઇએ જીવનની જેમ કલામા માણસે કેટલાક વિધિનિષેધ પાળવાના હોય છે એની કુદરતી મર્યાદા ક્યા મૂકવી અને રુચિ ગણી એને ક્યાથી છોડી દેવી એ નક્કી કરવામા સુરુચિનુ સ્થાન આવે છે જે બીભત્સ હોય તે સુદર ન હોય અને તે દેખાડવામા કલા પણ ન હોય કલા ન સુદરતા એક બીજાના અવિભાજ્ય અગ છે અસુદર ચીજો આકર્ષક હોય તો, તે આકર્ષણ જિજ્ઞાસાનુ હોય છે, સુદરતાનુ નહી અને તેથી જ આ વાદ નિરર્થક છે

કલા પ્રદર્શનને પ્રસ ગે કલાના આના ભેદોનુ વર્ણન કરવુ એ મુશ્કેલ નથી પ્રદર્શનમા કલાઓના નમુના હોય છે તે વપરાતી ચીજોના–જેનો

ઉપયોગ આપણે હરહંમેશ કરી શકીએ એવી ચીજોના. મારે ભાગે એમાં ઘરશણગારની અને માણસને વાપરવાની ચીજોની કલા હોય છે. ભાતભાતના ભરતનો ઉપયોગ આપણા નિત્યજીવનમાં ઉપયોગિતાની સાથે સુંદરતાની ભૂખને સંતોષવાને માટે થાય છે. કારીગીરીવાળું રાચરચીલું, કલામય કોતરણીવાળાં જાતજાતની ધાતુઓનાં વાસણો, રૂપાળાં વસ્ત્રાલંકાર અને ઘરની ભીંતે શોભે એવાં ચિત્રો આપણા ઘરની સુંદરતા વધારવામાં ઉપયોગી થાય એવા સ્થાપત્યના નમૂના આ બધી વસ્તુઓને જોઇને આપણું અંતર ગાજે છે, એટલા માટે કે એ બધાનો ઉપયોગ આપણા જીવનમાં કલામયતા અને સુંદરતા આણશે, એવી આપણને પ્રતીતિ થાય છે. આપણા પૂર્વજો, જેમના સમયમાં આપણા કરતાં ઓછી પ્રગતિ હતી, એમ આપણે માનીએ છીએ; તેમના જીવનમાં કલા તો વધારે હતી, એ આવાં પ્રદર્શનો સંભારી આપે છે; અને તેથી આપણને ગર્વ થાય છે. આપણી પાસે કલા પોષવાનો ને ઉત્તેજવાનો સમય હોય કે ન હોય પણ આપણા પૂર્વજો પાસે તો હતો. વગર પ્રદર્શનોએ એમનાં ઘરો ને રાચરચીલાં કલામય હતાં. આજે કલામય થવાને માટે આપણે પ્રદર્શનો જોવાં પડે છે, એ પરિસ્થિતિનું ભાન પણ આપણને આથી થાય છે. ને આપણે પશ્ચાત્તાપમાં દોડતાં દાઝતાં જીવન જીવતાં થોડી કલા જીવનમાં ભરવાનો આવે પ્રસંગે કાંઇક પ્રયત્ન કરી લઇએ છીએ, અથવા આપમેળે થઇ જાય છે.

પણ આપણી કલાપિપાસા થોડીક બાલક દશામાં છે, ને તેથી કેટલીએ વાર આપણે કલાને નામે કૃત્રિમતાના થોકડા ઘરમાં વસાવીએ છીએ. કલા રંગભેળમાં નથી, પણ રંગમેળમાં છે. ને તે એકલી રંગદર્શી જ નહી પણ રૂપદર્શી છે. કલાત્મક અને કલાવિહીન ચીજો વાપરવામાં ફરક માત્ર મનના આનંદનો છે. કલાવિહીન ઘરમાં રહી શકાય અને કલાહીન ચીજોથી જિંદગીની જરૂરીઆતો સંતોષી શકાય; ન સંતોષી શકાય માત્ર માણસની સૌંદર્યવૃત્તિ અને ન પૂરી શકાય એના અંતરની ઊણપ. કલા ઇંદ્રિયગમ્ય છે ખરી, પણ ઇન્દ્રિયો દ્વારા એ પહોંચે છે આત્મા સુધી; અને એનામાં રહેલી આનંદ આપવાની શક્તિથી એ સાત્ત્વિક ભાવોને પોષે છે.

અને જેમ કલામાં સુંદરતા છે, કલામાં ભવ્યતા છે, તેમ કલામાં સાદાઇ પણ છે. કલાનો દંડેરો કરવામાં આવે તો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મારી

જાય છે જોઈએ તે કરતા વધારે રાચરચીલુ ઘરને આમા ભરવાની કોટડી જેવુ બનાવી મૂકે છે જોઈએ તે કરતા વધારે અલંકાર પહેરનાર સુન્દરતાને બેડોળ બનાવી મૂકે છે જોઈએ તે કરતા થોડા સૂર સુંદર સંગીતને કર્કશ બનાવી મૂકે છે અને જોઈએ તે કરતા વધારે ગતિ નૃત્યને કૂદાકૂદીમા ફેરવી નાખે છે જેમ જોઈએ તે કરતાં વધારે મસાલો રસોઈને બગાડી મૂકે છે તેમ કલામા પણ છે આગળ કહ્યું તેમ કલા જેમ રંગદર્શક છે તેમ રૂપદર્શક પણ છે રેખાઓની શુદ્ધિ વિના સારું ચિત્ર ન થઈ શકાય તેમ દરેક કલા પોતપોતાના પ્રદેશમા રેખાઓની શુદ્ધિ અને સપ્રમાણતા માગી લે છે સાત્ત્વિક કલા રૂપલક્ષી હોય, રંગદર્શી કલા ભાવલક્ષી અને વધારે આકર્ષક હોય, પણ શુદ્ધ કલા તો એ બેના સુમેળથી જ નીપજે છે

આજના આ કલાપૂજાના મંગળ પ્રસંગે કલા વિષેના મારા ખ્યાલો ટૂંકમા કંઈક અંશે રજૂ કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે આ વિચારો કલાના અભ્યાસના પરિણામે નહી પણ ઊગતા ઊગતા જેમ જડ્યા તેમ અહીં મૂકેલા છે આમાથી ગુજરાતની કલાસમૃદ્ધિનો બહુ ખ્યાલ આવે એમ નથી, એ વાત હું કબૂલ કરી લઉં છું આમા નથી રુદ્રમાળ ને આબુ કે મોઢેરા ને પ્રભાસના મંદિરોનાં વર્ણન કે નથી અમદાવાદના મોગલ બાદશાહના મહેલ ને મસ્જિદની જાળીઓના વર્ણન અમદાવાદના ઝીનખાન ને સુલતાનના કોતરકામની પણ એમા નોંધ નથી કાડીઆના ના ભવ્ય ને પાટણના પટોળાના વર્ણન આમા મેં છોડી દીધા છે માટીને નાગાપિત્તળના વાસણો કે ગરજની કારીગરી પણ આમા કહેવાઈ નથી રાજદરબારના હથીઆરો અને કિંમતી સિંહાસનો, જર ને જરીઆતના આમા નામનિશાન નથી માત્ર થોડાક પ્રમાણે આ બધાનો ખ્યાલ આપે એવા નમુના તમે પ્રદર્શનમા જોશો માત્ર એકલા ગુજરાતના જ નહી, પણ કદાચ સિંધના પણ એટલે, મારા એનું વર્ણન કરવા કરતા તમને એનો વધારે ખ્યાલ એ જોવાથી આવશે

પણ એક વાત કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી ગુજરાતમા કલાભૂખ ઊઘડી છે, એના એક નહીં પણ અનેક પુરાવાઓ આપણે હાથ લાગી ગયા છે અને તેને અંગે આજે ગુજરાતમા સાહિત્ય, ચિત્રકળા શિલ્પ, નૃત્ય અને સંગીત વગેરે કલાનો દિન દિન વિકાસ ને પ્રચાર થતો જાય છે

જે કળાઓમા આપણે છેક પાછળ છીએ, એના નામ અહીં ગણાવવા જરૂરી છે. રંગભૂમિની કળામા બધા પ્રાંતોને મુકાબલે ગુજરાતીઓ જ પાછળ હોય એમ મને લાગે છે. રસોઈ કરવાની કળામા આપણે જરાએ પ્રગતિ સાધી નથી ગુજરાતી સિનેમાઓ બીજા પ્રાંતોને મુકાબલે કલાની દૃષ્ટિએ ઘણાં પછાત છે સુંદર, રણકાદાર, મીઠાશવાળી ને ભાવો સંપૂર્ણપણે દર્શાવી શકે એવી ભાષા બોલવાની કળા ઉપર તો આપણે જરા પણ ધ્યાન આપ્યુ નથી અને બીજી ભાષાઓને સાંભળવાની ટેવવાળા માણસોને એ ખામી ખૂબજ સાલે છે

કેટલીક વસ્તુઓ જન્મથી સુંદર હોય છે. કેટલીક વસ્તુઓ પ્રયત્નથી સુંદર બને છે રૂપાળું શરીર માણસને જન્મથી મળે છે પણ કસરત એને સ્નાયુબદ્ધ બનાવે છે. લાંબો કાળી નાગણના જેવા કેશકલાપ સુંદર હોય પણ વાળ ઓળ્યા વગરના હોય તો એ ઝાંખરા જેવો દેખાય છે શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષા માણસને પ્રયત્નથીજ સાંપડે છે. કુદરતદત્ત કલાશક્તિ હોય તો પણ તે મહેનતથી જ સંપૂર્ણ કેળવી શકાય છે એમાં નવ્વાણું કલાવાનોની સ્વાભાવિક કલા સખત મહેનત અને એકલક્ષી કલાભક્તિ માગી લે છે અને તેથીજ ગુજરાતીઓ જે જે કલાઓમાં પ્રગતિ સાધી નથી શક્યા, તે એમની શક્તિના અભાવે નહી પણ જરૂરી મહેનતના અભાવે છે—એકલક્ષિતાના અભાવે છે; એ વાત પર હું ધ્યાન ખેંચવા માગું છુ ભવિષ્યમા ગુજરાતીઓ કલાના સર્વ ક્ષેત્રમા, હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતોની હારમાં રહી શકે એવી રીતે વધારે ને વધારે પ્રગતિ સાધશે એવી આશા રાખવી વધારે પડતી નહી ગણાય

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો! કલા પ્રદર્શન સમિતિની સખત મહેનતના પરિણામે ઊભુ થયેલુ આ પ્રદર્શન જોવા તમે સૌ અધીરાં થયા હશો, એ હુ કલ્પી શકુ છું અને તેથી ધાર્યા કરતા આપનો કંઈક વધારે સમય જો મેં લીધો હોય તો તે માટે હુ ક્ષમા માગુ છુ મારુ ભાષણ સમાપ્ત કરતા પહેલાં ફરી વાર જે સદ્ભાવથી તમે મને અત્રે નોતરી છે તેને સારુ હુ આપ સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન કરાંચી

પહેલો દિવસ તા. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭

તા. ૩૧-૧૨-૧૯૩૭ શુક્રવારે સવારના ૯-૩૦ થી ૧૨-૩૦ સુધી સંમેલનની પહેલા દિવસની બેઠક માટેનો સમય નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાતી ઍજ્યુકેશન સોસાયટીના મકાનમાં સંમેલનની બેઠક માટે ખાસ મંડપ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ અણધાર્યો વરસાદ પડવાથી પહેલા દિવસનું અધિવેશન પ્રભાત ટૉકીઝ થીએટરમાં ભરવામાં આવ્યું હતું.

સંમેલનના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રી મનહરરામ મહેતા, શ્રી અંબાલાલ જાની, ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ વગેરે સાથે મંડપમાં આવી પહોંચતાં સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટ તથા સ્વાગત સમિતિના અન્ય સભ્યોએ તેમનો સત્કાર કર્યો હતો. બેઠકમાં ગો. હરિદાસ લાલજી, ડૉ. પોપટલાલ ભુપતકર, શ્રી ચંપકલાલ ઘોશિક, શ્રી જેઠારામ ભવાનજી, પ્રો. ડોલરરાય ર. માંકડ અને બહારગામથી પધારેલ અતિથિઓમાંના શ્રી કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા, શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક, શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ, શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી ભનુભાઈ રાવત, શ્રી મોહનદાસ ગાંધી, ડૉ. મણિલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી ગોકુળદાસ રાયચુરા વગેરેની હાજરી ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

આરંભમાં સંમેલન માટે, ખાસ રચાયેલાં ગીતોમાંથી થોડાં ગીતો ગાવામાં આવ્યાં હતાં.

સ્વાગત-પ્રમુખનું ભાષણ

ત્યાર બાદ સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટે સંમેલનના વડા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, અન્ય અતિથિઓ અને સાહિત્ય-રસિક સજ્જનો અને સન્નારીઓનું સ્વાગત કરતાં નીચે પ્રમાણેનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટનું ભાષણ

માન્યવર સન્નારીઓ અને બંધુ સજ્જનો,

એવા એ ગુર્જર સંતાન,

હિંદુ, પારસી, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ કે જૈન બધેય,

ભુજસું ભુજ ભીડીને આજ, એક જ પ્રેમ નામી છો બેય.

ઓ ગુજરાત ! ઓ ગુજરાત !

શ્રી ખબરદાર

આજે આપને સિંધ પ્રાંતના મુખ્ય શહેર કરાંચીને આંગણે અમારા શુધ્ધ હૃદયનો અર્ઘ્ય આપતા આનંદ થાય છે. સ્વાગત મંડળના કાર્યકરોએ મારા જેવી વાણિજ્યની સાથે મુખ્ય સંબંધ રાખનાર વ્યક્તિ ઉપર આ પદની મહાન જવાબદારી નાખી છે, અને તેની પવિત્ર ફરજો ઉપાડવાની આજ્ઞા કરીને મા નિવૃત્ત જીવન ગાળી રહેલ મારા ઉપર પાડવી છે સ્વાગત અને કાર્યવાહી સમિતિઓના કાર્યવાહકોની સહૃદયતા અને કુશળતામાં શ્રદ્ધા હોવાથી આ પદ સ્વીકારવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું છે આપ સર્વ સજ્જનોના પૂર્ણ સહકારથી આ ભાર હું સુખરૂપ ઉપાડી શકીશ, એવી મને આશા છે આપ સૌ સજ્જનોને સપ્રેમ આવકાર આપતા મારું હૃદય અત્યંત પ્રસન્નતા અનુભવે છે આપ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારોએ અમારે આંગણે પધારીને અમને મોટું માન આપ્યું છે; તેથી અમે કૃતકૃત્ય થયા છીએ આવો મેળાવડો બૃહદ્ ગુજરાતના આ શહેરમા પહેલો અને અવનવો છે આવા વિદ્યાવિલાસી સાહિત્યસર્જકો બૃહદ્ ગુજરાતના સંસ્થાનમાં ભેગા મળ્યા એ અમારા અહોભાગ્ય છે અમે આપનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરીએ છીએ અમારી કરેલી સગવડોમાં ઘણી ઊણપો હશે

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ
સ્વાગતાધ્યક્ષ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમ્મેલન
તેરમું અધિવેશન કરાંચી
૧૯-૭-૩૮

તમારા જેવા માનવંત પ્રાહુણાઓનો આતિથ્યસત્કાર કરવામાં અમે ઘણા પછાત પડ્યા હઈશું પરંતુ અમારો સત્કાર ભગવદ્‌ યનો અને ભાવભીનો છે સુદામાના પૌંઆ અને વિદુરજીની ભાજી જેવો ખરા ઉમળકાથી આદર સહિત કર્યો છે, તે સ્વીકારી અમને કૃતકૃત્ય કરશો એવી આશા છે અમારી ત્રુટીઓ તથા પ્રમાદો તરફ દયાદ્રષ્ટિથી જોશો એવી પ્રાર્થના છે મહાગુજરાતનું આ સંસ્થાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સન્માનવાના મળેલા સુપ્રસંગ માટે મગરૂર છે

સિંધુ દેશ સાથે ગુજરાતીઓનો સંબંધ ઘણો પ્રાચીન છે સિંધની સિંધુ નદી મહાગુજરાતના એક ભાગ કચ્છના મોટા ભાગોને નંદનવન સમો બનાવતી વહેતી હતી એ પ્રવાહને કાંઠે સમ્રાટ મીમ્હરના આક્રમણ સમયે મોટાં શહેરો વસેલાં હતાં ખેતીવાડી, બાગબગીચા ધીંચ વસ્તી અને ધીકતા વાણિજ્યનો એ માર્ગ ઠેઠ કાઠિયાવાડ સુધીનો રાજમાર્ગ હતો પાછળથી નૈસર્ગિક અને કૃત્રિમ કારણોથી સિંધુનો પ્રવાહ અન્ય માર્ગે વળ્યો, ને ગુજરાત સાથેનો એનો સંપર્ક ઘટ્યો

બૃહદ્‌ ગુજરાત એ ઘણો વિશાળ પ્રદેશ છે એની સીમાની મર્યાદા અબુ અચળથી તાપી સુધીની નથી, પરંતુ કચ્છ કાઠિયાવાડ પણ એના જ ભાગો છે હિંદના ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં રાતા સમુદ્રના બંદરોમાં, ઇરાની આખાતના બંદરોમાં જંગબાર, પૂર્વ આફ્રિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના શહેરોમાં, બ્રહ્મદેશમાં, ચીનમાં, અને બીજા અનેક પરદેશોમાં ગુજરાતી વસાહતો વસે છે અસલ વાણિજ્ય અને ઉદરનિર્વાહ અર્થે આવેલા ગુજરાતીઓની પાંચ સાત પેઢીઓ ત્યાં થઈ ગઈ છે સિંધુ નદીનાં જળ ઉનાળા ચોમાસામાં બન્ને બાજુ ઉપર છલકાઈ સિંધના ખેતરો રસકસવાળાં બનાવે છે, તેવી જ રીતે આ બૃહદ્‌ ગુજરાતીઓ પરદેશથી રિદ્ધિ સિદ્ધિનો પ્રવાહ ગુજરાતમાં વહેવરાવી તેને સમૃદ્ધ બનાવે છે

આ બૃહદ્‌ ગુજરાત પ્રત્યે, ગુજરાતે ભૂતકાળમાં ઉદાસીનતા સેવી છે ત્યાંના ગુજરાતીઓના સાહસ, સંયમ અને તપ તરફ લક્ષ આપ્યું નથી એમના સંબંધી કાંઈ માહિતી મેળવવાની કે તેમનામાં રસ ભિન્ન કરવાની દરકાર કરી નથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે મોડે મોડે પણ આ વસાહતને પોતાના તરીકે અપનાવવાનો હક

સ્વીકાર્યો એ આનંદની વાત છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બાર બેઠકો ગુજરાતના શહેરોમાં જ ભરાઇ છે, તેરમી બેઠક ગુજરાતની સંકુચિત હદની બહાર પ્રવેશ કરે છે. આ બંધુકૃત્ય કરી ગુજરાતી સાહિત્યકોએ પોતાની ખરી ફરજ બજાવી છે.

કચ્છ કાઠિયાવાડ અનાવૃષ્ટિને કારણે થોડાં થોડાં વરસોને આંતરે દુષ્કાળથી પીડાય છે આ સમયે એ દેશોની ગરીબ પ્રજા અને જાનવરોને રોજી તથા ચારા માટે સિંધના આતિથ્યનો લાભ ઘણા લાંબા સમયથી અદ્યાપિ પર્યંત મળે છે. સારા વરસોમા પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડ પોતાની પ્રજાના નિર્વાહ જેટલુ અન્ન પેદા કરતા નથી સિંધ એ ન્યૂનતા પૂરી કરે છે (બ્રહ્મદેશના ચોખા પણ હમણા એ ન્યૂનતા પૂરી કરવામા ભાગ દે છે) આથી કચ્છી અને કાઠિયાવાડીઓનો સિંધ સાથેનો આર્થિક સબંધ પણ ઘણા જુના સમયથી ચાલ્યો આવે છે સિંધુ નદીની કૃપાથી સિંધ અનાજ પેદા કરવાનુ મૂળથી જ મુખ્ય સ્થાન છે. સિંધના જૂના બંદરો; ખડક બંદર, શાહબંદર અને કેટી બંદર, ગુજરાની પેઢીઓ બહુ કાળથી ધરાવતાં આવ્યા છે.

ઇરાની અખાતના બંદરો મસ્કત ડબાઇ, બહેરીન, બસરા અને મામગ સાથે ગુજરાતીઓને ૨૫૦ વરસો થયા વેપારી સંબંધ છે મસ્કતના સુલતાનો પ્રભાવશાળી અને વિસ્તૃત પ્રદેશના રાજ્યકર્તાઓ હતા. ગુજરાતી વેપારીઓ પ્રત્યે તેઓ બહુ મમતા ધરાવતા હતા જમીન અને સત્તાના લોભ વગરના પ્રામાણિક અને કરકસરીઆ ગુજરાતી વેપારીઓમાંના કેટલાકને એમણે દીવાનો બનાવ્યા હતા, કેટલાકને જકાત ખાતાનો વહિવટ સોંપ્યો હતો એ ઇરાની અખાતના બંદરો ખાતેથી ખજુર, ખારેક અને મોતી હિંદમા ગુજરાતી વેપારીઓ મોકલતા હતા હિંદના બંદરોથી કાપડ, મીઠું, અનાજ અને ચાંદી ચડતા આ વાણિજ્યને માટે સિંધના બંદરો સરસ મધ્યમ મથકો હતા આથી ગુજરાતી વેપારીઓની પેઢીઓ સિંધના બંદરોમા સ્થપાએલી હતી

સને ૧૮૪૩ મા સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે સિંધના મીરોના શિસ્ત વગરના લશ્કરને મીયાણીના યુધ્ધમા હરાવી દીધુ. તે સમયની પહેલા કરાચી એક નાનું ગામડુ હતુ બધો વેપાર ખડક બંદરથી ચાલતો

હતો. પાછળથી ખાસ કરીને મકરાણથી ભય જતાં, સિંધના સન્માનનીય વેપારી શેઠ નાઉમલ હોતચંદના વડવાઓએ બીજા વેપારીઓ સાથે સહકાર સાધી કરાચી ખાડી નામે સમુદ્રના કિનારે કરાચીનું નવું નગર વસાવ્યું હતું. અહીં એમણે નવા ઘરો બાંધ્યાં, એમના વહાણો માટે માલ ઉતારવાનાં સ્થાનો બાંધ્યાં, ધાડપાડુઓ અને હથીઆરબંધ ટોળીઓથી રક્ષણ મેળવવા માટે મજબુત દીવાલ બાંધી ચોકીદારોનું નાનું લશ્કર રાખ્યું. આ સર્વેમાં ગુજરાતી વેપારીઓએ પૂરો સહકાર આપ્યો હતો. લાસબેલાના જામની કરાચી ઉપર નામની સત્તા હતી.

સિંધના શાસનકર્તા મીરોએ કરાચી હતી તેથી એના ઉપર આક્રમણ કર્યું. સિંધના મીરોના સેનાધ્યક્ષે વીશ હજારના લશ્કર સાથે હલ્લો કર્યો. વેપારીઓએ પોતાના વહાણોની તોપોથી કરાચીનું રક્ષણ કર્યું. સૈન્યાધ્યક્ષ વેગે નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો. આવી રીતે કરાચી ઉપર ત્રણ વખત આક્રમણ કર્યું. ત્રણે વખતે વેગ નિષ્ફળ ગયો, છેવટે લાસબેલાના જામની સંમતિ અને પૂરતી વાટાઘાટ પછી સંધી થઈ. સિંધના મીરોનું ઉપરીપણું સ્વીકારાયું પણ તે વેપારીઓની સ્વતંત્રતા અને કાનુન ચાલુ રહ્યા.

કચ્છ-કાઠિયાવાડ સાથે સિંધનો બીજો સંબંધ પણ છે. કચ્છ, જામનગર, ગોંડળ, ધ્રોળ, રાજકોટ વગેરે દેશી રાજ્યોના જાડેજા રાજ્યકર્તાઓ સિંધના સમા રાજપુતોએ આપ્યા છે. સિંધના નગરપારકર પ્રદેશની પ્રજાનો મોટો ભાગ સેંકડો વર્ષોથી અદ્યાપિ પર્યંત પોતાનું ગુજરાતીપણું સાચવી રહ્યા છે. સિંધમાંના ઘણા કુટુંબો કચ્છ-કાઠિયાવાડમાંથી આવી અહીં વસ્યા છે, જેઓ રીતરિવાજે અને ભાષામાં સિંધી બની ગયા છે. કચ્છ-કાઠિયાવાડના લોહાણા, ભાટિયા, પુષ્કરણા, સારસ્વત અને બીજી ઉજળિયાત જ્ઞાતિઓના વડીલો પ્રથમ સિંધમાંથી આવી ત્યાં વસ્યા છે અને દેશો વચ્ચે ઘણા જૂના કાળથી અવરજવર અને વસાહતનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો છે.

સને ૧૮૩૩ માં કરાચી અંગ્રેજ સત્તાના તાબામાં આવ્યું. ત્યાર પહેલાં જ વેપારીઓની પાછળ ગુજરાતના અનેક શ્રમજીવીઓ, [illegible] અને કારીગરો આવ્યા હતા. મીરોની રાજધાની હૈદ્રાબાદમાં [illegible] ખાસ [illegible] સિંધની રાજધાની

તરીકે સ્થાપી. એ નાના બંદરને ખીલવવા અંગ્રેજી સત્તાએ પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા, યુરોપ સાથેનો સીધો સબંધ બધાયો, વસ્તી અને વેપાર વધવા લાગ્યા નવા ડક્કાઓ, મોટા પહોળા રસ્તાઓ, મોટાં મકાનો બંધાવા માડયાં. આથી ગુજરાતના અનેક કારીગરો અને ધધાદારીઓ અહીં આવ્યા કરાચીની બજારોમાં શરૂઆતથીજ પુષ્કળ ગુજરાતીની નાની નાની દૂકાનો થઇ લશ્કરને રાશન પૂરુ પાડવા પારસી ભાઇઓ આવ્યા. લોઢા રગ અને વારનીસના વેપાર માટે વોરા ભાઇઓ આવ્યા ચામડાના વેપાર તથા બાગબગીચા માટે ખોજા ભાઇઓ આવ્યા; આ રીતે કરાચીના વિકાસમા ગુજરાતીઓનો મોટો ફાળો છે.

ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓ, કારીગરો અને શ્રમજીવીઓ કરાચીમાં ધનવૃદ્ધિ અને ઉદરનિર્વાહ માટે આવ્યા, નાના નાના ટેકરાઓ ઉપર અને દરિયા કિનારે સ્થપાયેલ કરાચી બદરમાં આજના ઊંચા ઓલ્ડટાઉનની પાછળ કુવા તળાવના કાંઠે હાલારના વતનીઓએ જોડીઆ બજાર સ્થાપ્યુ કચ્છના શ્રમજીવીઓ. કારીગરો અને ધધાદારીઓએ નિર્જન રણછોડ લાઇનમાં ઘરો બાધ્યાં ગુજરાતના વેપારીઓએ સોલજર બજારમા દૂકાનો સ્થાપી, સંપત્તિ મેળવી, શરાફીનો ધધો ચાલુ કર્યો મુબઇ બજારમા ગુજરાતી વેપારી પેઢીઓ દીપી નીકળી તે પહેલા કચ્છી ગલીઓ વસી ગઇ હતી હવે ગુજરાતીઓ વ્યાપક રીતે કરાચીમા વસે છે. ગુજરાતી લત્તા એટલે ગુજરાતના કોઇ શહેરના વિભાગને ત્યાથી ઉઠાવી અંહી રાખ્યુ હોય તેવુ લાગે એ જ સસ્કૃતિ, એ જ રીતભાત, એ જ સાસારિક રિવાજો, એ જ પહેરવેશ, ભાષા, ભોજનવિધિ—સર્વત્ર ગુજરાતનુ જ વાતાવરણ દેખાશે જોડીઆ બજારથી ઠેઠ ગુજરાતનગર સુધી ગુજરાતી પ્રજામા ૧૦૦ ટકા ગુજરાતીત્વ દેખાશે

અહીના ગુજરાતીઓમા પોતાનુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ અને સંસ્કારિતા છે, અને એને વળગી રહેવાની દૃઢતા પણ છે હિદ બહારના દેશોમાં પણ ગુજરાતીત્વના સસ્કારો ગુજરાતીઓએ જાળવી રાખ્યા છે. શ્રી ખબરદારે ઠીક ગાયુ છે કે —

જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મ્હોલાત
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદા ગુજરાત

જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે, ત્યાં ત્યાં તેમની સંસ્થાઓ પણ સ્થપાય છે શિક્ષણસંસ્થાઓ, વાચનાલયો, સંગીતશાળાઓ પાંજરાપોળ વેપારીસંસ્થાઓ વગેરે ગુજરાતી વસાહતોની અનુગામી સંસ્થાઓ છે વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરનારી સંસ્થાઓ પણ સાથેજ સ્થપાય છે સાત સાત પેઢીઓ થયાં બીજા દેશના લોકોની સાથેનો નિકટનો સંબંધ ગુજરાતીઓનું અસ્તિત્વ લોપ કરતો નથી

સિંધની સિંધી ભાષા સંસ્કૃતની પુત્રી છે છતાં એની લિપિ આરબી છે એક હિંદુ સ્ત્રી આરબી પોશાક પહેરી બેઠી છે સિંધીનું સાહિત્ય બહુ ભોગી સ્થિતિમાં હતું હવે સહેજ પ્રગતીશીલ થયું છે આરબી સિંધીનું અનુશીલન શિક્ષિત વર્ગમાં હવે વધ્યું છે પરંતુ વેપારી અને સામાન્ય વર્ગ ગુજરાતી ભાષા ઉપર આધાર રાખે છે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો વાંચે છે દુકાનોના પાટિયા ઉપર સીનેમા અને નાટકોના હસ્ત પત્રો ઉપર, જાહેર સભાના આમંત્રણ પત્રો ઉપર ગુજરાતી અને અંગ્રેજી લિપિનો ઉપયોગ થાય છે હમણાં બે વર્ષો થયાં સિંધ પ્રાંત મુંબાઈ ઇલાકાથી અલગ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી આરબી સિંધીનું મહત્ત્વ કાંઇક વધ્યું છે છતાં આરબી સિંધીમાં વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થાય છે, તે કરતાં કરાચીમાં ગુજરાતી ભાષામાં વધારે પત્રો પ્રગટ થાય છે ગુજરાતીનું મહત્ત્વ હજી કરાચીમાં સારું છે ઘણા ખરા સિંધી ભાઇઓ ગુજરાતી બોલી લખી જાણે છે

ગુજરાતી નાટયમંડળીના પણ કરાચીમાં સારા સન્માન છે અનેક ગુજરાતીની નાટક કંપનીઓ કરાચીમાં આવી પોતાની નાટયકળાની સુંદર છાપ મૂકતી જાય છે એમના નાટકગૃહો સિંધી જનતાથી ભરાઇ સારો આર્થિક લાભ આપે છે બીજી કોઈ પ્રાંતની નાટકમંડળીઓ અહીં કવચિતજ આવે છે અહીં ગુજરાતી માલેકીના સીનેમાગૃહો પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે એ સીનેમામાં મુંબાઇની ફિલ્મ કંપનીઓની બોલતી ફિલ્મો લોકપ્રિય થઇ પડી છે અંગ્રેજી અને અમેરિકન ફિલ્મો પછી ગુજરાતી ફિલ્મો વખણાય છે

સિંધી સુંદરીઓ શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે એમની વસ્ત્ર પરિધાનની રીતી વિશિષ્ટ છે પરંતુ હમણાં નવા યુગની સુંદરીઓ ગુજરાતી સાડીઓ અને પોલકાને વધાવી લે છે એમાં એમનું સૌંદર્ય દીપી નીકળે છે ઘણી સિંધી બ્હેનોના અલંકારોની ફેશન ઉપર ગુજરાતી ઢબની છાપ દેખાય છે

સિંધના દરેક શહેરમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી છે. નાના નાના શહેરોમાં ગુજરાતીઓ નાની નાની દુકાનો માંડીને પોતાનો યોગક્ષેમ ચલાવે છે. સિંધની બીજી પ્રજાઓ સાથે ગુજરાતીઓ દુધમાં સાકરની પેઠે હળી મળીને રહે છે સિંધના કોઇ પણ નાના મોટા શહેરમાં જાઓ, પરંતુ ગુજરાતી પુરુષોના ધોતીઆં અને ગુજરાતણોની સાડીઓ જનમાં ઝુકાતી જોવામા આવશે. ગુજરાતી વેપારીઓ, શ્રમજીવીઓ અને કારીગર વર્ગ સિંધમાં વ્યાપક છે.

કરાચીના ગુજરાતીઓએ પોતાના સુસંસ્કારોનાં પુષ્પોની ફોરમ ચારે તરફ ફેલાવી છે. તેઓએ અહીં ગુજરાત ઊભું કર્યું છે.

ગુણિયલ ગુર્જરવાડી ને વન ઉપવન જો,
ફૂલડે ફૂલડે વસન્તરાણી વિહરે.

ગુજરાતીઓનો દાનપ્રવાહ પણ પ્રબળ વેગથી જ્ઞાતિ, ધર્મ કે દેશથી પર વહી વળ્યો છે હિંદના કોઇ પણ ભાગમાં આફત કે દૈવી પ્રકોપને સમયે ગુજરાતીઓએ પોતાની કોથળીનાં મોઢાં ખુલ્લાં રાખ્યાં છે, હિંદના કોઇ પણ ભાગમા સ્થપાયલી લોકકલ્યાણની સંસ્થાઓ તરફ પોતાનો ઉદાર હાથ લંબાવ્યો છે અહીંની રાજદ્વારી, સાંસારિક અથવા સેવાભાવી કોઇ પણ હીલચાલમા ગુજરાતીઓએ સક્રિય ભાગ લીધો છે

નેશનલ કોંગ્રેસના ૪૫ મા અધિવેશનની સફળતા માટે ગુજરાતીઓએ તન, મન, અને ધનનો સહકાર આપ્યો હતો. સને ૧૯૩૧ની કોંગ્રેસની અસહકારની લડતમા પણ ગુજરાતી ડિક્ટેટરો, સ્વયંસેવકો અને કેસરી સાડીવાળી સેવિકાઓએ ભાઇબંધ કોમો સાથે મળીને જેલયાત્રા, લાઠીઓના મારના સપાટા અને દંડની રકમોનાં તપ સહ્યાં હતાં. ભારતના મંત્રદ્રષ્ટા મહાપુરુષના ઉપદેશો અને પ્રવૃત્તિઓએ અહીંના ગુજરાતીઓનાં જીવન ચેતનમય બનાવ્યા છે.

પચીસ વરસ ઉપર ગુજરાતીઓમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બહુ મોળી હતી ગુજરાતી પ્રજાનો મોટો ભાગ વૈશ્યવૃત્તિ અને શ્રમજીવીપણામાં સાર્થકતા માનતો હતો. નવા વિચારો, પ્રોત્સાહન અને ચેતનવંતી પ્રેરણાના પગલાં હજી પડયાં ન હતાં. ગુજરાતી જીવન ગતાનુગતિક મંદગતિએ વહેતુ જતુ હતુ ગુજરાતની અસ્મિતા જાગૃત થઇ નહોતી. પાશ્ચિમાત્ય વાદાનુકરણ ભણેલા વર્ગમાં આદર પામી હતી. એ સમયે

કેટલાક ગુજરાતીઓએ "કચ્છી સભા" નામે એક સરસ્વતી સંસ્થા ઊભી કરી હતી તેની સભાઓમાં સાહિત્ય અને સંગીતના સ્વરો પૂરાતા હતા સિંધથી કચ્છ નજીક હોવાથી ગુજરાતીઓને કચ્છી તરીકે ઓળખવાનો અને સંબોધવાનો સિંધી ભાઈઓમાં રિવાજ છે

દોરી લોટો લઈ નીકળેલા સાહસિક ગુજરાતીઓની પાંચથી સાત પેઢીઓ અહીં વીતી ગઈ છે હવે તેઓ થાળે પડ્યા ગણાય ગુજરાતીઓની જુદી જુદી જ્ઞાતિઓના મોટા જૂથો અહીં બંધાઈ ગયા છે વિવાહો, સીમંતો અને માતપિતાની પાછળના જ્ઞાતિભોજનો હવે અહીં જ પતી શકે છે ગુજરાતીની સંખ્યા સાઠથી એંશી હજારની વચ્ચે ગણાય છે દર વરસે એમાં સારી વૃદ્ધિ થાય છે તેઓ અહીં સારી સ્થાવર જંગમ મિલ્કતો ધરાવે છે મહાગુજરાતની આ મહાવસાહતનું ભવિષ્ય પ્રકાશમય છે

છેલ્લા થોડા વરસો થયા ગુજરાતીઓમાં સંસ્કારભાવના તીવ્ર થઈ છે પંદર વીશ વરસો ઉપરે જન્મ પામેલી નાની નાની બાળ ગુજરાતી સંસ્થાઓ પુષ્ટ થઈ નિરોગ ભાવને પ્રાપ્ત કરી શકી છે ગુજરાતીઓને જીવનસંગ્રહનું મંથન તો હરહંમેશ કરવું પડે છે છતાં શક્તિ તરીકે પોતાની ફરજો ગુજરાતીઓ અદા કરવામાં પછાત પડતા નથી ગુજરાતીઓમાં જાગૃત થયેલી આ સદ્ભાવનાને લઈને દરેક જાતની સાર્વજનિક હીલચાલોમાં ગુજરાતીઓ સંપૂર્ણ સહકાર આપે છે

આપણા પારસી બંધુઓ અહીં સૌ કોમો કરતા વિશેષ પ્રગતિમાન છે એમની સંસ્થાઓનું સ્વરૂપ ઉન્નત છે શિક્ષણ હુન્નર ઉદ્યોગ ઉત્સાહ અને સમૃદ્ધિમાં તેઓ આગળ વધેલા છે આગી ભાવ જો હળવો થાય તો ગુજરાતીઓની અહીંની પ્રવૃત્તિઓ બહુ દીપી નીકળે પારસીઓનો દાનપ્રવાહ પણ પ્રબળ છે

કરાચીની મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ ગુજરાતી તત્ત્વ સારા ઉત્સાહથી ભાગ લે છે કરાચી હિંદનું એક સુંદર સ્વચ્છ શહેર છે, એનો યશ આપણા શ્રી જમશેદજી મહેતાને ફાળે જાય છે બાર વરસ સુધી કરાચી મ્યુનિસિપાલિટીના એ પ્રમુખ હતા એમણે કરાચી શહેર માટે જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે માટે ગુજરાતીઓને મગરૂર થવા જેવું છે અહીંની પોર્ટ ટ્રસ્ટની બોર્ડ ઉપર પણ ગુજરાતીઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે અહીંના બે

મુખ્ય વાણિજ્ય સંસ્થાઓ ધી કરાચી ઇંડીયન મર્ચંટસ ઍસોસિએશન અને બાયર્સ અને શીપર્સ ચેમ્બરની સ્થાપનામાં અને વહીવટમાં ગુજરાતીઓએ સક્રિય અને ચેતનવંતો ભાગ લીધો છે. બંને સંસ્થાઓ ગુજરાતીઓના હાથથી સ્થપાઇ, હવે સાર્વજનિકત્વ પામી છે. અહીંની કૉટન ઍસોસિએશનમાં પણ ગુજરાતી ડિરેક્ટરો છે. કરાચીની બીજી કેટલીક જુદા જુદા ખાસ ધંધાઓની ઍસોસિએશનોમાં પણ ગુજરાતીઓનું પ્રમાણ ઠીક જળવાયું છે.

સિંધની ધારાસભામાં ગુજરાતી સભાસદો ઉપયોગી કાર્ય બજાવી રહ્યા છે ગુજરાતી ઇજિનિયરો, વકીલો, ડૉક્ટરો, સરવેયરો, પ્રોફેસરો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં કરાંચીના ગુજરાતી સમાજને શોભાવી રહ્યા છે ગ્રેજ્યુએટોનું પ્રમાણ પણ દિન પ્રતિદિન વધે છે. કરાચીની ચેતનવંતી ગ્રેજ્યુએટ ઍસોસિએશન એની શાખ પૂરે છે

પોતાની ભવિષ્યની પ્રજાના શિક્ષણ માટે ગુજરાતી ભાઇઓમાં ખૂબ રસ જાગ્રત થયો છે ત્રણ હાઇસ્કુલો પોતાના સ્વતંત્ર સુંદર મકાનો ધરાવે છે ચોથી હાઇસ્કુલ પણ એ દિશામાં પ્રગતિ કરવા ઝંખે છે હજારો વિદ્યાર્થીઓ આ હાઇસ્કુલોમાં શિક્ષણ લે છે. એમને માટે સારો અનુભવી સ્ટાફ રોકવામાં આવ્યો છે. આ સર્વ હાઇસ્કુલોનું સંગઠન અપેક્ષિત છે એક તંત્ર નીચે એનો કારભાર કરકસરવાળો અને ગુજરાતી પ્રજાને લાભદાયક જણાશે આ સિવાય ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કુલમાં પણ ગુજરાતી છાત્રોની સંખ્યા ઠીક છે. અહીંની આર્ટસ કોલેજમાં સેંકડો ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે લૉ અને એંજિનિયરીંગ કોલેજોમાં પણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લઇ રહ્યા છે વેપારી શિક્ષણ માટે ખાનગી સંસ્થાઓ સારી સગવડ આપે છે

અહીંના ગુજરાતીઓ પોતાનાં બાળકોની પ્રાથમિક કેળવણી માટે પણ ઉત્સુક છે ખાનગી અને મ્યુનિસિપાલિટીની મળી સાઠેક પ્રાથમિક શાળાઓ ગુજરાતી શિક્ષણ આપે છે. હમણાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા ગુજરાતીઓના દશ હજાર જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અમારી આશાના અંબાર છે. અમારી સંસ્કૃતિનો વિકાસ એમના ભાવિ શિક્ષણ ઉપર રહ્યો છે. એમનું ભાવિ ઘડતર અહીંની વસાહતને

વિશેષ પ્રકાશ આપશે, એવુ અમારુ માનવુ છે વર્ધાના ઉદ્યોગ સાથેનુ શિક્ષણ આપવાના વિચારોએ પણ અમારુ ધ્યાન ખેચ્યુ છે

અહી કન્યાઓના શિક્ષણ માટેની સગવડો પણ વિકાસ પામતી જાય છે જ્યા કન્યાશિક્ષણનુ નામ નહોતુ, ત્યા થોડા વર્ષોમા વીસેક કન્યાશાળાઓ ખાનગી અને મ્યુનિસિપાલિટીના સચાલન નીચે ચાલે છે કન્યાઓને માટે માધ્યમિક શિક્ષણની જુદી સગવડ મળી છે તેમ સહશિક્ષણ પણ અખતરારૂપે દાખલ થયુ છે

ગુજરાતીઓના સસ્કૃતિવિકાસ માટે અનેક સસ્થાઓ કામ કરી રહી છે તેમા શ્રી મહાગુજરાત સભા પણ છે કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય નાતિઓના યુવકોના સેના તથા સસ્કૃતિ વર્ધક અનેક મડળો સક્રિય કામ કરી રહ્યા છે એમના આશ્રય નીચે ભાષણો, મેળાવડાઓ સભાઓ ચાલુ થયા જ કરે છે કોંગ્રેસ કમિટિમા રહીને ગુજરાતીઓ પોતાની રાજકીય પ્રગતિ સાધી રહ્યા છે અનેક વ્યાયામશાળાઓ સ્વાસ્થ્યરક્ષણ માટે સ્થપાએલી છે

ગુજરાતીઓના લોકહિતની પણ કેટલીક સસ્થાઓ છે ગુજરાતી કો-ઑપરેટિવ બેક ગુજરાત નગર સોસાયટી, શ્રી લોહાણા હુન્નર ઉદ્યોગશાળા, શ્રી દેવધ ભાઇ પ્રાગજી મનીર મેટેરીઅમ, શ્રી મહિલા મડળ, શ્રી રુવક્યા મડળ વગેરે સસ્થાઓ ગુજરાતીઓનુ હિત સાધી રહી છે

વીરોક ગુજરાતી લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી વાચનારાઓના વાચન-ભૂખની સગવડ પૂરી પાડે છે કેટલીક લાયબ્રેરીઓ અંગ્રેજી અને ગુજરાતીનુ સયુક્ત વાચન પૂરૂ પાડે છે આ લાયબ્રેરીઓ સર્વ એકતત્ર નીચે આવે તો વાચનની વિવિધતા અને વિશાળતા વધે

કરાચીમા ગુજરાતીઓની સાહિત્ય વિષયમા પ્રવૃત્તિ કેળવાતી જાય છે દૈનિકો, અઠવાડિકો, માસિકો બહાર પડવા લાગ્યા છે તેમા શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રયાસો પણ છે પુસ્તકો પણ પ્રગટ થાય છે સસ્કારગ્રાહ્યઓને આહ્લાદ આપે તેવુ સાહિત્ય પ્રજા હવે માગી રહી છે ગુજરાતી વસાહતોના થોડા વરસોના પ્રયત્નો જોતા કવિઓ, નવલકથાકારો, ટુકી વાર્તાઓના લેખકો, નિબધકારો, ભાષાશાસ્ત્રીઓ

અહીં હવે ઠીક સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. તેમાં અખીલ ગુજરાતના લેખકો તરીકે પણ થોડા લેખકોએ પ્રશંસા મેળવી છે. કરાંચીમાં ગુજરાતી માલેકીના વીશેક મુદ્રણાલયો છે. તેમાં કેટલાક તો ઘણું સારું મુદ્રણ કરી શકે તેવાં છે. અહીંના મુખ્ય અંગ્રેજી દૈનિક પત્રમાં ગુજરાતી ડિરેક્ટરો સક્રિય ભાગ લઇ રહ્યા છે.

કરાંચીના સાહિત્યરસિક ગૃહસ્થોએ આઠેક વરસો ઉપર સાહિત્ય-કળામહોત્સવ ઊજવ્યો હતો. તે પ્રસંગે મહાકવિ ન્હાનાલાલ અને બીજા ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ આવી કરાંચીના સાહિત્યરસિકોને મુગ્ધ કર્યા હતા. એ પ્રથમવાર હતુ, આજે ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય સંસ્થાને નોતરી કરાંચી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. લલિત કળાનાં પ્રદર્શનો ભરીને અહીંની ગુજરાતી જનતાએ પોતાનો કળાપ્રેમ વારવાર જાહેર કર્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ પ્રસંગે પ્રસંગે સરસ નાટકો અને સંવાદો ભજવી શાબાશી મેળવે છે ચિત્રકારો અને સંગીતના ઉપાસકો પણ ગુજરાતીઓમાં છે.

અમારી સંસ્કૃતિની ટૂંકી રૂપરેખા ઉપર મુજબ છે. હજી અમારે લાંબે પંથે વિચરવાનુ છે. અમારી મર્યાદાઓ અને ઊણપોનું અમને ભાન છે, છતાં અમે નિરાશ થતા નથી. અમે આગળ પ્રગતિ કરવાની ધગશવાળા છીએ. આ માટે ગુજરાતના ઉત્સાહ અને દોરવણીને અમે સપ્રેમ આમંત્રીએ છીએ.

ગુજરાત પાસેથી અમે કેટલુંક સાહિત્ય માગી રહ્યા છીએ. એક બૃહદ ગુજરાતી કોશની મુખ્ય જરૂર છે. બહુ ગજું તો ગોંડળનો કોશ બહાર પડે એટલે એ પણ ઉપયોગી થઇ પડશે. બીજું, સાંગ વ્યાકરણની ગુજરાતીને જરૂર છે. તે પણ પૂરી પાડવા માટે કોઇ ભાષાશાસ્ત્રી કમર કસે તો એ ઊણપ દૂર થાય. બંગાલી ભાષામાં એ બંને ઊણપો નથી. કાશીની નાગરીપ્રચારિણી સભાએ બહાર પાડેલ હિંદી વિજ્ઞાન કોશ જેવા કોશની પણ આપણી ભાષાને ઘણી જરૂર છે. બંગાલી અને હિંદી કોશોની સહાયતાથી એ માર્ગે ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરાવી શકાય તેમ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની ઊણપ પણ સાલે તેવી છે. બૃહદ જ્ઞાનચક્રો બંગાલી અને મરાઠીમાં પ્રકટ થયાં છે ત્યારે ગુજરાતનો વારો હવે કયારે આવશે ? લિપિ સુધારણાના

પ્રશ્નમા પણ અમને ઘણો રસ છે જોડણીની સુધારણા અને તેને એકધારી બનાવવાના પ્રયત્નો વધારે ઉત્સાહ અને પ્રગતિ માગી રહ્યા છે

એક આર્ટ્સ કૉલેજના પણ અહીંના ગુજરાતીઓ સ્વપ્નાં સેવી રહ્યા છે ભવિષ્ય કાળ એ સ્વપ્નાને મૂર્ત બનાવે અમને સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક અને વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવા મડળોની પણ તૃષ્ણા છે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ અહીં વિશેષ વ્યાપક બને અને ગુજરાત જેના સાહિત્યસ્વામીઓ મહાકવિઓ અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ વિશેષ પ્રમાણમા પાકે એવી અમારી ઊર્મિઓ છે

સાહિત્ય પરિષદ માટે પણ અમે પ્રગતિની પ્રાર્થના કરીએ છીએ કોંગ્રેસની પેઠે એની પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ વ્યાપક બને અને આમજનતાનો એની સાથે સપર્ક રહે એવા બધારણની જરૂર છે મહાગુજરાતના દરેક શહેરમા એની શાખાઓ સ્થપાય અને એની પ્રવૃત્તિઓ ત્રણ ચાર વરસને ગાળે ત્રણ ચાર દિવસોમા ન સમાઇ જાય એવી અમારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે બગાળી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ આપણા કરતા ઘણી વગવતી છે ગુજરાતી, મરાઠી, બગાલી અને હિંદી સાહિત્ય પરિષદો પોતાની પ્રાંતીયતા ત્યજીને પરસ્પરના સહકાર અને સબધમા આવે તે પણ ઇચ્છનીય છે

બગાળ, મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ, મધ્યપ્રાન્ત, મહારાષ્ટ્ર જેવા બૃહદ ગુજરાતીઓની વસાહતોવાળા ભાગોમા પણ સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનો ભરાય એવી તજવીજો થવી જોઇએ મારા અધીન મત પ્રમાણે ગુજરાતના શહેરો કરતા આ વસાહતોમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનો ભરવાની પ્રવૃત્તિ આદરવા યોગ્ય છે

આપણુ ગુજરાતી સાહિત્ય સર્વ ગુજરાતીઓની સમભાવે મિલ્કત છે એના સમુદ્રમથનમાથી જુદા જુદા સમયે ઊપજેના રત્નો એ આપણી કિમતી સમૃદ્ધિ છે બગાળના ચડીદાસ, હિંદીના સુરદાસ અને મરાઠીના તુકારામ સમા નરસૈયાએ, ગુજરાતી ભાષાને જે દિવ્ય વેગ આપ્યો છે તે અમૂલ્ય છે મહાકવિ પ્રેમાનદની પ્રસાદી તો ગુજરાતી ભાષામા ચિરજીવ સાહિત્ય છે ભાલણ, ભીમ, સામળ, અખો અને દયારામ વગેરે મહાકવિઓએ ગુજરાતીને પ્રાસાદિક બનાવવા

માટે કિંમતી ફાળો આપ્યો છે સંસ્કૃત પુરાણ, ઇતિહાસ, કાવ્ય, વેદાંત વગેરે વિષયો ઉપરથી આપણા મહાકવિઓએ સુંદર સાહિત્ય ઊપજાવી કાઢ્યું છે તેમાં પણ શ્રી કૃષ્ણભક્તિ, એ સમયના સાહિત્યમાં પ્રમુખ-સ્થાન ભોગવે છે. બંગાળી ભાષામાં ચૈતન્યના સખાઓએ, વ્રજ ભાષામા વલ્લભાચાર્યના અનુયાયીઓએ અને ગુજરાતીમા સ્વામિનારાયણના સખાઓએ કૃષ્ણભક્તિનુ પોતાનુ સરસ સાહિત્ય પ્રકટાવ્યુ છે.

ભક્તિયુગ પછી સુધારાયુગનું સાહિત્ય આવ્યું. બંગાળમા શ્રી રામમોહનરાય અને શ્રી. કેશવચંદ્ર સેને બ્રહ્મોસમાજનુ સાહિત્ય રચ્યુ. ગુજરાતના મૂળશંકર, તે શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્યસમાજનુ સાહિત્ય રચી પંજાબ અને યુક્ત પ્રાંતોમા ચેતનની ચીનગારીઓ ફેલાવી ગુજરાતમા શ્રી નર્મદાશંકર, શ્રી. દલપતરામ અને શ્રી ભોળાનાથે સુધારા યુગનું સાહિત્ય રચ્યુ.

અખીલ ભારતમા સાહિત્યપ્રવાહ વેગવતો વહેવા માંડ્યો હતો ગદ્ય સાહિત્યનુ સુંદર સર્જન થતું હતું. બંગાળમાં શ્રી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરથી શરૂ કરી શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સમય સુધી ગદ્ય સાહિત્ય ખૂબ ખેડાયુ હિંદીમાં શ્રી હરિશ્ચંદ્રથી તે મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ આ ક્ષેત્રમા ઉત્તમ કામ કર્યું ગુજરાતીમાં શ્રી નર્મદાશંકરથી તે શ્રી ગોવર્ધનરામ સુધી સાહિત્યનું કલેવર બંધાયુ કાંઇક પણ અર્થગંભીર્ય અને રસવાળુ સુંદર નવ્ય કાવ્ય સાહિત્યનુ કલેવર પણ શ્રી ન્હાનાલાલ કવિના સમય સુધી બંધાઇ ગયુ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને મહાત્માજીએ પણ સારો વેગ આપ્યો છે.

જગત હવે હસ્તામલક જેવું બન્યું છે યુરોપિયન સાહિત્યની સામાન્યપણે અને અંગ્રેજી સાહિત્યની ખાસ અસર નીચે ગુજરાતી સાહિત્ય આવ્યુ છે પરદેશી સાહિત્યની પુષ્કળ અને વ્યાપક અસર આપણા સાહિત્ય ઉપર થવા માંડી છે. ચારે તરફથી સાહિત્યવેલમાંથી પુષ્પોનો ફાલ હવે ઊતરવા માંડ્યો છે. તેમા કેટલાક અતિ સુગંધી અને કેટલાંક ઓછાવત્તા સુગંધવાળાં ફૂલડા ચારે તરફ ઊગવા માંડ્યાં છે.

રાજ્ય, ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ, હુન્નર, લલિતકળાઓ, વિદ્યુતશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ-

શાસ્ત્ર કોશ વ્યાકરણ વગેરે અનેક શાખાઓમા વહેતી સાહિત્યનદી વગથી આગળ ધસી જાય છે આ સાહિત્યે આપણા સમાજના ઘડતર ઉપર વ્યાપક અને ઊંડી અસર કરી છે મહાત્મા ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સાદુ સ્વચ્છ જીવન, સેવાભાવી કર્મો, સ્ત્રીસ્વાત ત્ર્ય અહિંસાના વાંચો હજી હમણા જ વધ્યા છે પરંતુ હવે એનાથી પણ આગળ વધીને સમાજવાદ અને સામ્યવાદનુ સાહિત્ય ગુજરાતી સમાજની સામે આવી પડ્યુ છે ખેતીવાડી ઉદ્યોગ-સુધારણા અને સમાજ-સુધારણાનુ સાહિત્ય પણ આપણા યુવાનો ઉપર પુષ્કળ અસર કરે છે જાપાનની ઔદ્યોગિક અને રાજકીય ઉન્નતિએ પણ ગુજરાતી યુવકોના હૃદયમા નવીન દૃષ્ટિકોણ ઊભા કર્યો છે હમણા યુરોપનુ હિંસા, દપા અને ફેસીઝમને લગતુ સાહિત્ય પણ પ્રજામા હોંશે વચાય છે સમાજની પાસે લગ્નસમસ્યાઓ, સહશિક્ષણ અને સંતતિનિયમનનુ સાહિત્ય હવે પીરસાય છે આવતી કાલે આથી પણ આગળ વધી નવુ નવુ સમાજને હચમચાવનારૂ સાહિત્ય પ્રગટ થઇ, પ્રજાને કયા માર્ગે લઇ જશે તેની કલ્પના થઇ શકતી નથી કેટલુંક સાહિત્ય અતિ ક્ષુલ્લક અને ક્ષુદ્રવૃત્તિ પણ પ્રગટ થાય છે પરંતુ પ્રજાનો શિષ્ટ વર્ગ એને સન્માનતો નથી

બંગાળી, હિંદી, મરાઠી સાહિત્યમાથી સુંદર અનુવાદો અને અવતરણો ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવે જાય છે પરંતુ દક્ષિણની ભાષાઓ તામિલ તેલુગુ મલયાલમમા હજી વિશેષ ચંચુપાત ગુજરાતીઓએ કર્યો જણાતો નથી સૌથી વિશેષ અનુવાદો અંગ્રેજી ભાષામાથી થયા છે ફ્રેંચ જર્મન, રશિયન સાહિત્યની વાનગીઓ પણ અહીંતહીં પીરસાય છે ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદા અતિ વિશાળ બનતી જાય છે જગતના ઘણાખરા સાહિત્યોની છાયા ગુજરાતી ભાષામા સાહિત્ય ઉપર છવાતી જાય છે ગુજરાતી પ્રજામા જેમ જેમ નિરક્ષરતા ઓછી થતી જાય છે, તેમ તેમ સાહિત્યનો પ્રચાર વધતો જાય છે સ્ત્રીઓ જેવા સાધનો એમા મદદ આપે છે આર્થિક સ્થિતિમા સુધારો પણ પ્રજાના સાહિત્ય-રસને પુષ્ટિ આપે છે

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઘણો નસ્સા વિકાસ જેટલો વિકાસ, છેલ્લા પચાસ વર્ષોમા થયો છે અને છેલ્લા પચાસ વર્ષોમા ગુજરાતી

સાહિત્યની જે પ્રગતિ થઇ છે. તેના કરતાં આ દાયકામાં વધારે ચેતન તેને મળ્યુ છે હવે તો દિનપ્રતિદિન એનો કાલ વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યાપક રીતે ઊતરતો જાય છે સંખ્યાની વૃદ્ધિ સાથે ગુણોની વૃદ્ધિ પણ અપેક્ષિત છે. છતાં ગુજરાતી ભાષાનુ ભવિષ્ય ઉન્નત છે. એની વ્યાપકતા વધારે વિસ્તારમા ફેલાય તેવો દરેક સંભવ છે. પરતુ રસ-સાહિત્યને પોષીને એના દરેક અંગોને નૈસર્ગિક રીતે ઉન્નત કરવામા આવે તો જ ગુજરાતી સાહિય દીપી નીકળશે. આપણા વિવેચન-સાહિત્યને વધારે મજબુત અને વ્યાપક બનાવવાની આવશ્યકતા છે

ગુજરાતીઓમાં હિંમત, સાહસ, ઉદ્યોગ, નિશ્ચય છે; બુધ્ધિ અને સૂક્ષ્મ વિચાર છે, ડહાપણ, વ્યવહારકુશળતા પણ છે; સાહિત્ય, સગીત અને કલારસિકતા પણ છે, એટલે ગુજરાતીઓ ગુજરાતી ભાષાની સેવા એક નિષ્ઠાથી કરી ઉન્નત સાહિત્યરૂપી રત્નો પેદા કરશે એમા કઇ શક નથી ગુજરાતી સર્વે પ્રાંતીય ભાષાઓમાં ઉન્નતત્વ પ્રાપ્ત કરે, એની શક્તિ, સામર્થ્ય બળ, વીર્ય, ઓજસ, ગૌરવ અને પ્રતિભા વધે, એની સેવા, વ્યાપકતા અને વિભૂતિ આખા ભારતમાં પ્રચલિત થાય એવી પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

અતમા હુ સૌ માનવતા પ્રાહુણાઓને પુનઃ આવકાર આપી વિરમુ છુ

'જાગૃત જો તુજ તનજ થયા ત્યાં આ નવચેતન ભરતી;
પ્રાચી દિશામાં વિવિધ રગ ભરી, ઉદય ઉષા ઝળહળતી.
જો ! દિવ્ય હસંત પ્રભાત;
તુજને વદન જય ગુજરાત !

વૈરી ધુરધર દેશતણાની ઘુઘરમાળ ધમકશે;
સ્વતત્રતા, રિદ્ધિ સિદ્ધિને પ્રતાપ, ચેતન સરશે.
જોઇ સ્તબ્ધ થશે જગમાત !
તુજને વદન જય ગુજરાત."

પ્રમુખશ્રીની વરણી અને ભાષણ

સ્વાગત-પ્રમુખનુ ભાષણ પૂરૂ થયા બાદ, સમેલનના વગવથા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને પ્રમુખસ્થાન લેવનો પ્રસ્તાવ દી બા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ રજૂ કર્યો હતો, જે સર્વાનુમતે વધાવી લેવામા આવ્યો હતો

આ પછી સભાજનોના તાળીઓના હર્ષનાદ વચ્ચે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રમુખસ્થાન લીધુ હતુ અને સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી ડુગરશી ધરમશી સપટે, પરિષદ પ્રમુખ તરીકેનો રૂપાનો ચન્દ્રક તેમને કઠે આરોપ્યો હતો

તે પછી પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મા મુનશીએ પ્રમુખપદેથી પોતાનું ભાષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યુ હતુ

સમેલનના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનુ ભાષણ

સત્કારમડળના અધ્યક્ષ, સન્નારીઓ ને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આજે આ સ્થાન સ્વીકારતા હુ સકોચ અનુભવુ છુ આ તો સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામથી માડી મહાત્મા ગાધીજી સુધીના ગુજરાતી સાહિત્ય અને જીવનના ચક્રવર્તીઓનુ સ્થાન છે, એટલે અહી બેસતા હુ આજે અણ-અનુભવ્યો ક્ષોભ અનુભવુ છુ મને મારી અશક્તિઓનુ તીવ્ર ભાન થાય છે પણ જે સ્નેહ અને વિશ્વાસથી તમે મને સર્વાનુમતે આ સ્થાન સારુ પસદ કર્યો, તે જ માન માગમા આત્મશ્રદ્ધાનો સચાર કરાવે છે અને તેના વડે જ તમે મને સોપેલા વિકટ અધિકારને ન્યાય આપી શકવાની કૈંક આશા હુ સેવુ છુ અને તેને યોગ્ય નીવડુ એ સિવાય મારા અતરની બીજી ઇચ્છા નથી

છેલ્લા પદરેક વર્ષથી હું સાહિત્ય પરિષદ સાથે સકળાએલો રહ્યો છુ ઈ સ ૧૯૨૨ થી સ્વ સર રમણભાઇ, સ્વ મટુભાઇ કાટાવાળા અને ભાઇ હીરાલાલ પારેખના કહેવાથી મે એમા રસ લીધો છે અને લેતો રહ્યો છે પણ મારી સેવાનુ ક્ષેત્ર સારી રીતે બદલાએલુ હોઇ ગયા જુલાઇમા જ એ ભાર અયત્ને સોપવા મે પરિષદનુ ઉપપ્રમુખપદ છોડયુ પણ તમને, કરાચીના ગુજરાતીઓને જાણે એ

ન કર્યું, અને આજે બે વર્ષને માટે તમે મને એની સાથે ફરી બાંધી દીધો છે.

નગરી મહાગુજરાતનું ગર્વભર્યું કેન્દ્ર છે. અહીં ગુજરાતના સીમાડાની બહાર વસ્યા છતાં તમારા હૃદયમાં ગુજરાત માટે માન છે, તેના સાહિત્ય માટે આદર છે, તેની વિશિષ્ટતા માટે પ્રેમ અને ગૌરવ છે અહીં મહાનગરમાં પણ તમારી નજર ગિરિરાજ ગિરનાર પર, સાબરમતીના પુણ્ય તટ પર, ભૃગુકચ્છના ભૂત ગૌરવ પર, નષ્ટ અણહિલવાડની અદ્ભુતરંગી મહત્તા પર, મુંબાઈની વર્તમાન ભવ્યતા પર ઠરે છે, અને તમારા હૈયામાં પ્રચંડ ધ્વનિ ઊઠે છે "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!" અને એ દૃષ્ટિથી અને આ ધ્વનિના ગુંજનથી પ્રમુખ શોધતાં 'ગુજરાતની અસ્મિતા'ના નશામાં તમને એ શબ્દોના યોજક તો નથી જડી ગયો ને? એ કે ગમે તે કારણ હોય, પણ મને દીધેલા આ અધિકાર માટે હું તમારો સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

બારમા સંમેલન પરિષદ પછી થયેલા મુ. નરસિંહરાવભાઈના અવસાનની હું સખેદ નોંધ લઉં છું. નાટક ને નવલકથા સિવાયના ઘણાખરા સાહિત્યના ક્ષેત્રોમાં લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી એમની હાક વાગતી હતી ઘણા વિષયોમાં એમનો નિર્ણય અંતિમ ગણાતો. શુદ્ધિ અને સત્યશોધનથી પ્રેરાયેલી આ ભીષ્મપિતામહની આણથી સાહિત્યકારો ને સાહિત્યરસિકો બંને ધ્રૂજતા હતા ઘણી વાર તો જાણે અચલ ધ્રુવ હોય એમ એ આપણા સાહિત્યવ્યોમમાં શોભતા. આજે એ ખર્યા, અને આપણું આભ સૂનું ને નિસ્તેજ લાગે છે. તમારા બધાના તરફથી, અને મારા પોતાના-એમનો ને મારો સંબંધ તો નિકટનો હતો-તરફથી હું એમને સ્મરણાંજલિ આપું છું.

આજે તેત્રીસ વર્ષે પહેલી જ વાર સાહિત્ય સંમેલન મહાગુજરાતમાં ભરાય છે જ્યારે પરિષદે અહીં આવવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે એણે ગુજરાતની સીમાઓને વિસ્તૃત કરી નાખી. અને હું આશા રાખું છું કે પરિષદ ભવિષ્યમાં વખત મળે ત્યારે મહાગુજરાતના મોટા મથકોમાં જરૂર સંમેલન ભરશે

ગુજરાતીઓએ સદાય મહાગુજરાત રચતા આવ્યા છે ઇતિહાસકાળની ઉષામા પણ ગુજરાતીઓએ મીસર ને સિંહલ, જાવા ને ચીન ખેડ્યાની વાત કોણે નથી સાભળી ? મધ્યકાળમા ચોર્યાશી બન્દર પર વાવટા ફરકાવતા ગુજરાતની કીર્તિ પણ કોણે નથી સાભળી ? અને આજે ગુજરાતી ક્યા નથી ? કરાચી ને કલકત્તા, દિલ્હી અને મદ્રાસનો ગુજરાતીસમૂહ એ તો હિંદી મહાગુજરાતના ચોદિશના સીમાચિન્હો છે, પણ ગુજરાતીઓ ક્યા નથી ? ટોકીઓમા ક્યા નથી ? પેરીસમા ક્યા નથી ? ન્યુયોર્કમા ક્યા નથી ? ત્યા બધે પાદેપાદ રસાળ ગુજરાતગિરા બોલાય છે ત્યા ગરબે રમનારી ગુર્જર ગોરીઓ ફરે છે, ત્યા બધે જ ગુજરાતીઓ વસે છે—પંચમાની શોધમા અને ધનના લોભમા મશગુલ પોતાની નાની શી નાવ ન નાંખે રે મોતીને લડાવતા ન ધર્મને કાજે અર્થ વહેવારમા તત્પર તેમને માટે તેરગણુના કવિ વે... સત્તરમી સદીમા જે કહેલુ તે આજે હુ પણ કહી શકુ તેમ છુ

"આ ગુર્જર દેશ જો, ને આખ ઠાર સર્વ સંપત્તિથી ભરપૂર આ તો જાણે રંગલોક કપૂર અને મીઠી સોપારીથી મઘમઘતા પાનથી એના યુવાનોના મુખ શોભે છે વિવિધ દિવ્યામ્બરો તે ધારે છે ને પ્રશંસાને પાત્ર બને છે ચમકતા રત્નોના આભૂષણ તે પહેરે છે ચંદનથી તેમના શરીર મઘમઘ છે અને તે રતિ સમી યુવતીઓ સાથે મહાલે છે

અને અહીઆની સ્ત્રીઓનુ સૌન્દર્ય પણ અનુપમ છે તપ્ત સુવર્ણ શો એમનો રંગ છે લાલ ને મૃદુ એમના હોઠ છે નવ પ્રવાલસમા એમના હાથ છે, એમની વાણી અમૃતસમી મીઠી છે, એમનુ મુખ છે કમલસમ, ને આખોમાં છે નીલ કમલના તેજ ગુર્જર યુવતીઓની મોહિનીથી યુવાનો મુગ્ધ બને એમા શી નવાઈ ?

વળી આ લોકો દેશદેશ ભમે છે, ત્યાના કૌતુકો જુએ છે, અને અમિત દ્રવ્ય મેળવે છે ત્યાથી તે પાછા આવે છે, અને નાના રત્નથી વિભૂષિત એવી એમની સતીઓને પાછા મળે છે આ પ્રમાણે

આ ધન્ય લોકો સર્વ સંપત્તિથી સમૃદ્ધ કયું સુખ નથી ભોગવતા ?" ×

૨

આ જુદે જુદે સ્થળે વસતા ગુજરાતીઓ આજે શાથી એક બને છે? એમને શું એક બનાવે છે? ગુજરાતીપણું—ગુજરાતીતા—ગુજરાતની અસ્મિતા એટલે શું? એ વધે છે કે ઘટે છે? વધે છે તો કેટલી ને કેવીક વધે છે?

આ અસ્મિતા શબ્દ ૧૯૧૩-૧૪ માં હું યોગસૂત્રમાંથી આપણા ઉપયોગમાં ખેંચી લાવ્યો*, ત્યારથી હું તેના પર વિચાર કરું છું,

---

× स एष सर्वसंपदामास्पदतया त्रिदशालयादिव इव गूर्जरदेशस्तद्भुवः सुखाकरोति ।

अत्रहि—

सकर्पूरस्वादुक्रमुकनववीटीरसलसन्
मुखाः सर्वश्लाघापदविविधदिव्यांबरधराः ।
कमद्रत्नाकल्पा घुमघुमितदेहाश्च घुसृणैर्
युवानो मोदन्ते युवतिभिरमी तुल्यरतिभिः ॥

अत्र वधूनामप्यन्यादृशं सौन्दर्यम् ।

तप्तस्वर्णसवर्णमंगकमिदं ताम्रौ मृदुश्चाधरः
पाणीप्राप्तनवप्रवालसरणी वाणी सुधाधोरणी ।
वक्त्रं वारिजमित्रमुत्पलदलश्रीसूचने लोचने
के वा गुर्जरसुभ्रुवामवयवा यूनां मोहावहाः ॥

देशे देशे किमपि कुतुकादद्भुतं लोकमानाः
संपाद्यैव द्रविणममितं सद्य भूयोऽप्यवाप्य ।
संयुज्यन्ते सुचिरविरहात् कंठिताभिः सतीभिः
सौख्यं धन्याः किमपि दधते सर्वसंपत्समृद्धाः ॥

* આ વિષે શ્રી હીરાલાલ પારેખ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન, ખંડ ૩ માં જણાવે છે કે "કવિવર ન્હાનાલાલ લખે છે, કે, 'ગુજરાતની અસ્મિતા એ શબ્દપ્રયોગ શ્રી મુનશીજીનો, પણ એ ભાવ શ્રી મુનશીજીએ રણજીતરામમાં સાક્ષાત મૂર્તિમન્ત નીરખેલો, ને ત્યાંથી લીધેલો' પણ અમારા ધારવા પ્રમાણે એ શબ્દ પ્રથમ રણજીતરામે યોજેલો" શ્રી હીરાલાલની આ ધારણામાં ભૂલ છે.

અને તેને પોષે એની સામગ્રી એકઠી કરુ છુ અમે જન્મે ગુજરાતી છીએ, અમે ગુજરાતી બોલીએ છીએ અમારા સસ્કાર ગુજરાતી છે એમ કહે આપણામા ગુજરાતી અસ્મિતા આવતી નથી અસ્મિતા જે મનોદશા સૂચવે છે તેના બે અગ છે 'હુ છુ' અને 'હુ હુ જ રહેવા માગુ છુ' એમા એક વ્યક્તિત્વની સુરેખ કલ્પના અને એ વ્યક્તિત્વને હસ્તીમા રાખવાનો સકલ્પ બન્ને રહ્યા છે જ્યારે આપણે 'ગુજરાતની અસ્મિતા શબ્દો ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે કયા અને કેવા ગુજરાતની કલ્પના સેવીએ છીએ? ને કયા ગુજરાતને હસ્તીમા આણવાનો સકલ્પ કરીએ છીએ?

એક સમય એવો હતો કે જોધપુરની આસપાસની ભૂમિ ગુજરાત-ગુર્જર ના ભૂમિ કહેવાતી, અને અમદાવાદ ગુજરાતની બહાર ગણાતુ એક વાર સાબરમતીની ઉત્તરે ગુજરાત ગણાતુ પણ આજે તો દક્ષિણે મુબઇ સુધી વિસ્તરે છે એક વાર શ્રીમાલ, ઝાલોર, વાસવાડા ને નદુરબાર ગુજરાતના મથકો હતા, આજે તે ગુજરાતની ભૂગોળની બહાર છે આજે ઉત્તર થાણા અને પશ્ચિમ ખાનદેશમા ગુજરાતીઓ વસે છે છતા તેને કોઇ ગુજરાત ગણતુ નથી આશ્ચર્યની વાત એ છે કે કાઠિયાવાડ અને કચ્છને ય ગુજરાત બહાર ગણાવનારા કેટલાક છે કરાચી ને કલકત્તામા હજારો ગુજરાતીઓ વસે છે અને તો ય તે ગુજરાતમા છે એમ માનવા મથે છે એટલે સ્થળની ગુજરાતની સીમાઓ બાધવી એ અયોગ્ય છે હુ તો માનું છુ અને કહુ છુ કે 'જ્યા જ્યા વસે એક ગુજરાતી ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત' એ ગુર્જર રાષ્ટ્રકવિની કેવળ કલ્પના નથી, પણ વાસ્તવિક અને વ્યાવહારિક સત્ય છે

પરતુ 'જ્યા જ્યાં ગુજરાતી બોલાતી ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત કહેવામા કદાચ વાસ્તવિક સત્ય નથી મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમા સદીઓ થયા વસતા 'ગુજરાથીઓ ગુજરાતી નથી બોલતા ઝાલોર ને વાસવાડા, ઇડર અને શ્રીમાલમા આજે મારવાડી વધારે બોલાય છે છતા એમા વસતા ગુજરાતીઓ નથી એમ કોણ કહેશે?—કેમ કહેવાશે? ગુજરાતીનુ પ્રાધાન્ય એ ગુજરાતનુ મુખ્ય લક્ષણ મનાય પણ એ પ્રાધાન્ય ન હોય ત્યા

ગુજરાત નથી એમ કેમ કહેવાય? ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે 'ગુજરાત' એટલે શું? ત્રીસ વર્ષના મનનને હું એની વ્યાખ્યા આપું. એનો રાજકીય કે ધાર્મિક એકતામાં એનું મૂળ નથી; એનું મૂળ હિંદી સંસ્કારને લાક્ષણિક રીતે જીવનમાં ઉતારવાની કલામાં છે.

પણ ગુજરાતને સીમાડા નથી. 'ગુજરાત' એક જીવંત અને જાગ્રત વ્યક્તિ છે—જે પોતાને એક કલ્પવામાં, પોતાનું અસ્તિત્વ એક દૃઢ સંકલ્પ દ્વારા સરજવામાં જીવનસાફલ્ય સમજે છે. એ ગુજરાતીઓનું બન્યું છે ખરું. પણ એ માત્ર માનવીઓના સમૂહ નથી જ્યાં ગુજરાતીઓ 'ગુજરાત' છે ને રહેશે એવી નિર્ણયાત્મક કલ્પના સેવી એકઠા મળે છે ત્યાં ગુજરાતની હસ્તી છે જ. ગુજરાત વિસ્તરે છે જ્યાં ગુજરાતીઓ પોતાની ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પબળથી એને સરજે છે ત્યાં. 'ગુજરાત' તો એક ભાવનાથી ઘડી પણ જીવંત સાંસ્કારિક વ્યક્તિ છે ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના ભાનથી પ્રેરાઈ એનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો જેણે સક્રિય સંકલ્પ કર્યો હોય તેનામાં ગુજરાતની અસ્મિતા હોય

આ વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં પર્વત ને નદીઓનું સ્થાન ગૌણ છે. મુખ્ય સ્થાન તો જે મહાપુરુષોએ ગુજરાતની આ ભાવના સરજાવી છે તેમનું છે. તેમનાં પરાક્રમો અથવા સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતીઓની કલ્પના અને ઇચ્છાને કેંદ્રસ્થ કરે છે તે ઇતિહાસ કે સિધ્ધાંત રચી જાય છે, ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રેરે છે, ગૌરવકથાઓનાં મંડાણ માંડે છે અને ગુજરાતનું સૂક્ષ્મ શરીર બાંધી જાય છે.

૩

ઇતિહાસના પ્રવાહમાં આવા મહાપુરુષોમાં પ્રથમ તો એ સિધ્ધરાજ જયસિંહ એણે સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, પાટણને વિદ્યાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, પોતાની કીર્તિગાથાથી લોકસાહિત્યને સમૃધ્ધ કર્યું. ગુજરાત એક છે, મહાન છે, વંદનીય છે એ ભાવના ઉપજાવવાની સામગ્રીઓ એણે સરજી પણ જો કોઈએ ગુજરાતને સસંકલ્પ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે કલ્પવાનો પહેલો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે ધંધુકાના મોઢ વાણીઆએ, ગુજરાતનાં સાહિત્યસ્વામીઓના શિરોમણિએ. કલિકાલસર્વજ્ઞ

હેમચંદ્રસૂરિએ એનુ 'કુમારપાલ ચરિત્ર' પાટણની મહત્તાની ભાવનામાથી ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન આ જ્યોતિધરના તેજથી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના કાળમાં અનેક કવિઓએ પોતાની કૃતિઓને ઉજ્જવળ કરી

આજે આપે અવસર આપ્યો છે તો કહેવાની તક લઉ છુ કે કોઇક દિવસ આ વિદ્યાનિધિના સ્મરણો સતેજ રાખતી પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય પરિષદ આદરશે અને પાર ઉતારશે ત્યારે જ તે ઋણમુક્ત કહેવાશે

પણ પછી પાટણ પડયુ અને ગુજરાતની ભાવના ઘડીભર નષ્ટ થઇ ગઇ પરહસ્તે ગયેલુ ગુજરાત, વીખરાઇ ગએલી અની વિદ્વત્તા, થરથર કાપતો એનો જનસમૂહ જેમ તેમ જીવન વીતાડવા લાગ્યા છતા સારે નસીબે માણભટોએ ગુજરાતી ભાષાને જીવતી રાખી અને સમૃદ્ધ કર્યા કરી છતા સત્તરમા સૈકાના મધ્ય સુધી એમની કૃતિઓમા ગુજરાતી અસ્મિતા દેખા દેતી નથી

આશરે ૧૬૮૫ મા હારમાળા રચાય છે સાહિત્યરસિકો 'મહેતાજી' તરફ આકર્ષાય છે, એમના જીવન અને કવનના પરિચયમા આવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પરિણામે એમના કેટલાક જીવનપ્રસગો વિશે સાહિત્ય સરજવા માડે છે આ બધામા મુખ્ય કવિ પ્રેમાનદ એમણે મહેતાજીની જીવનગાથા ગાઈ, એમની હારમાળા, હુડી, શ્રાદ્ધ ને મામેરા વડે ગુજરાતીઓની કલ્પના જૂનાગઢના ભક્તશિરોમણી પર એકાગ્ર બની ઢળી અને અણજાણી એ કલ્પનામૂર્તિની આસપાસ ગુજરાતની અસ્મિતાનો આછો આભાસ નીરખવા લાગી.

વળી પાછી ભરતી પછીની ઓટ આવી ફરીથી દોઢસો વર્ષોનુ આવરણ છવાયુ—જ્યા સુધી નમદ આવ્યો ત્યા સુધી ઓગણીસમી સદીની મધ્યમા જ્યારે કેળવણીની કેવળ શરૂઆત હતી અને રાષ્ટ્રીયતા તો જન્મી નહોતી ત્યારે આ ઉત્સાહઘેના, અધીરા યૌવનભર્યા વીરે ગુજરાતી સાહિત્યનુ મથન કર્યુ ને નવરત્નો કાઢ્યા એણે ઇતિહાસ ખખોળ્યો ને ગુજરાતીરોની કથાઓ એકઠી કરી, એણે જીવન સશોધ્યુ અને ગુજરાતના સામાજિક લક્ષણોની ચર્ચા કરી એની જ્વલત કલ્પના થકી ગુજરાત ઊભુ થયુ—ભૌગોલિક નહી, પણ ભૂત મહત્તા અને વર્તમાન વિશિષ્ટતાથી સમૃદ્ધ ચેતનવત વ્યક્તિ—અને જીવનભર સેવેલી અસ્મિતાને શબ્દોમા ઉચ્ચારી

"જય જય ગરવી ગુજરાત!"

નર્મદનાં અનેક ઋણોમાં આ પણ એક નાનુંસૂનું નથી. ઉચ્ચારતા હૈયું થનગન થાય એવા આ ચાર શબ્દો ગુજરાતી અસ્મિતાને પ્રાણ સમા પ્રિય અને પ્રેરક છે.

નર્મદ અને એના સમકાલીનોના પ્રયાસોથી આ અસ્મિતા સાહિત્યમાં અમર સ્થાન પામી ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ અને વિસ્તાર વધતાં કેળવાએલા ગુજરાતીઓ બે પાંચ સાહિત્યકારો પ્રતિ એકાગ્ર દૃષ્ટિ રાખતા શીખ્યા જનતા આગળ 'સધરા જેસંગ' ને 'વનરાજ ચાવડા' ની કથાઓ દ્વારા ભૂત મહત્તા સજીવન કરવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા. 'ગુજરાત'—એક, અવિભાજ્ય, અભેદ્ય અને અજરામર-જીવંત વ્યક્તિ—રૂપે-કલ્પનામાં ને ભાવનામા સરજાવા લાગ્યુ.

આ ભાવનાના ઘડતરમાં કાળે કરીને બીજાં પણ કેટલાક તત્ત્વોએ સારો ભાગ ભજવ્યો છે.

નર્મદ પછી તો ઘણા ગુજરાતીઓએ આ ભાવના સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. 'ગુણવંતી ગુજરાત',[1] ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ, અમારો ગુણિયલ ગુર્જરદેશ',[2] 'જય ગાઓ, જય ગાઓ, ગુર્જર ગિરાનો જય ગાઓ',[3] 'ગુજરાત મોરી મોરી રે'.[4] 'આમ આ ભાવના પૂરેપૂરી પોષાઇ છે નવલકથાકારોએ સરજેલાં ગુજરાતી વીરોના કાલ્પનિક વ્યક્તિત્વે એને આશ્રયસ્થાન પૂરૂ પાડ્યુ છે. સાહિત્ય ને સંસ્કારવા સંશોધનથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ છે. સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓમા સાથે કામ કરતા કેટલાય ગુજરાતીઓએ અસ્મિતાનો સાક્ષાત્કાર કેળવ્યો છે. આ અસ્મિતાની અજબ ભાવનાને પોષવા સ્વ રણછોડરામ આ પરિષદની સંસ્થા સ્થાપી ગયા ગુજરાતીઓ ગુજરાત સરજે એ એમના જીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી

પણ આવી ભાવના જો પ્રાંતીયતાની સિદ્ધિ સારુ સેવાય તો તે જરૂર સંકુચિત બને, અને રાષ્ટ્રવિધાનની આડે આવે. હિંદ જેવા વિશાળ દેશમા જ્યા સામાજિક અને ધાર્મિક ભેદોના ઢગલા પડ્યા હોય

---

૧ ખબરદાર. ૨ નાનાલાલ ૩. મનહરરામ ૪ ઉમાશંકર

ત્યા પ્રાતિક પ્રેમ ની નીમરણી દ્વારા જ રાષ્ટ્રીયતાની સિદ્ધિને પહોચાય–જો આ ભાવો પરસ્પર વિરોધી ન હોય તો

હિંદથી અલગ ગુજરાતનુ અસ્તિત્વ ન હાવુ જોઇએ, ન હોઇ શકે એ મહારાષ્ટ્ર સાથે સિંધ સાથે, મારવાડ ને રજપુતાના સાથે નિકટ સબધે સકળાએલુ છે રાષ્ટ્રીયતા જે વર્તમાન પર શાસન કરે છે તે તો ચિરકાલ ચાલવાની, અને બધી પ્રાન્તિક વિશિષ્ટતા હિંદની પ્રચડ એકતામા ભળી જાય તો જ જીવનસાફલ્ય પ્રાપ્ત કરશે

અને ગુજરાતની અસ્મિતાએ આ સાફલ્ય પ્રાપ્ત કર્યુ છે તે ગાધીજીને પ્રતાપે આ નવયુગસર્જક, રાષ્ટ્રવિધાયક, દિવ્યદર્શી મહર્ષિએ રાષ્ટ્રભાવનાને ગુજરાતીઓનો ધર્મ બનાવી તેમને ધનસ્થિત અહિંસાત્મક રાષ્ટ્રીય વિગ્રહની શક્તિનો અને ક્રાતિનો ઓપ આપ્યો છે રાષ્ટ્રીયતાને ગુજરાતી અસ્મિતાનુ લક્ષણ બનાવી જે વિરોધી ભાવનાઓ ચાલ તેનુ સમીકરણ કર્યુ છે એમનુ પ્રચડ વ્યક્તિત્વ, એમનુ રાષ્ટ્રવિધાન, એમના દિગતગામી પરાક્રમો અને એમની સજીવની પ્રેરણાથી રાષ્ટ્રીય ઇચ્છાશક્તિના અગભૂત થવુ ગુજરાતીને સરળ થઇ પડ્યુ છે ગુજરાતની અસ્મિતા આમ રાષ્ટ્રીય આત્મસિદ્ધિનુ પ્રેરકબિંદુ બની રહી છે

પોતાની ભાષા ને સાહિત્ય, પોતાના સસ્કાર ને જીવનને અસ્મિતા વડે સજીવન કરતો ગુજરાતી રાષ્ટ્રધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એ સકલ્પ વડે 'ગુજરાત'ને જીવત કરે છે, રાષ્ટ્રમા એને વિલુપ્ત કરી દેવા માટે–જેમ યોગી સમાધિ આદરે છે, પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મમય બનાવી દેવા માટે–તેમ

૫

આ અસ્મિતા સાહિત્યને કેમ પ્રેરે છે તે તપાસતા પહેલા, ફરીથી એ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે તપાસીએ

૧ ગુજરાતીઓની ભાષા ને સાહિત્ય, સસ્કાર, પરાક્રમ ને પ્રવૃત્તિનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ

૨ આપણી જ કલ્પના વડે સમસ્ત ગુજરાતીઓના બન્યા ગુજરાત ને આપણા મન આગળ રાખતા શીખીએ છીએ

૩ ગુજરાતને હિંદી રાષ્ટ્રના એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે જ કલ્પીએ છીએ.

૪ આપણી સામુદાયિક એકતા જેમાં મૂર્તિમાન થઇ છે એવી 'ગુજરાત' ની ભાવના પર એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન કરતાં આપણા આચાર, વિચાર ને સંકલ્પ આ ભાવનાથી જ પ્રેરાય છે.

૫ પરિણામે આ ભાવના સેવતા ને સમૃદ્ધ કરતા ગુજરાતીઓનો સંઘ મોટો થતો જાય છે.

૬ એવું સાહિત્ય પ્રગટે છે કે જેથી આ ભાવના પ્રસરે. એ સક્રિય સંકલ્પમાં પરિવર્તન પામે, અને એ ભાવનાથી પ્રેરાએલા ગુજરાતીઓની ઇચ્છાશક્તિઓ એક જ જાળીના વણાટમાં ગુંથાઇ જાય.

૭ એ ભાવનાની સિદ્ધિ અર્થે સેવેલી સંકલ્પજન્ય સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે કે જેથી એકતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

૮ આ ભાવનાની જ્યોત કાયમની જળે અને ઇચ્છાશક્તિઓનું ગુંથણ સરળ બની સમગ્ર ઇચ્છાશક્તિ – collective will– પ્રભાવશાળી બને માટે સામુદાયિક સુયુત્સુતા કેળવાય છે, આદરેલો વિગ્રહ ભલે બળનો હોય કે જ્ઞાનનો રસનો હોય કે નીતિનો. એમાં સમાઈ જતી કલ્પના, સંકલ્પ ને સિદ્ધિ દરેક માણસ પોતાના વ્યક્તિત્વના બળ વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

'ગુજરાત'ને 'રાષ્ટ્ર'ની મહાવ્યક્તિ સરજવાની શક્તિમાં દરેક માણસની ઇચ્છાશક્તિનો હેતુપૂર્વક સ્વીકારાએલો પ્રયત્ન રહ્યો છે. આજ વસ્તુ આપણા પૂર્વજો વચ્ચેનો, તેમ જ આપણા જૂના સમુદાયો અને આજના સમુદાયો વચ્ચેનો મૌલિક ફેર બતાવે છે. આપણા પૂર્વજો અનિચ્છાએ સામુદાયિક ભાવનાના અંગ બની રહેતા; આપણે સંકલ્પપૂર્વક આપણને જોઇતી સામુદાયિક ભાવના સરજી શકીએ છીએ.

જૂના સમુદાયો સમયના પ્રવાહમાં પેઢીધર કેળવેલા આચારવિચારથી અને વ્યક્તિગત સર્જકતાના અભાવથી ચાલ્યા કરતા બ્રાહ્મણ જન્મે થવાય; બ્રાહ્મણને પોતાના સમૂહ માટે ગર્વ હોય; પણ બ્રાહ્મણત્વના ખોખામાં એ જન્મે, જીવે ને મરે; અને પોતાના આચારવિચાર માટે પ્રાણ પણ આપે તો તે વારસામાં મળેલા બંધનોને બળે જ.

બ્રાહ્મણમાત્રના બન્યા વિરાટપુરુષની કલ્પના તે સેવતો નથી, અને સ્વતંત્ર પ્રયત્ને તેને જીવત સ્વરૂપ આપતો નથી

આજના સમુદાયો સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓની અગત કલ્પના દ્વારા સર્જાય છે, ને વ્યક્તિગત સકલ્પ ને ઇચ્છાશક્તિને બળે જીવત રહે છે

'ગુજરાત' ને 'રાષ્ટ્ર' બને વ્યક્તિગત કલ્પના, સકલ્પ ને શક્તિઓના ગુથણથી પ્રગટે છે એ બધાનો પાયો ને આશ્રય વ્યક્તિ છે સમૂહ નથી

અવિચળ એવા આ સત્યને કોઇ ઝાખે એમ નથી વ્યક્તિના વિકાસ વિના સૌંદર્ય નથી, સમૃદ્ધિ નથી, સામુદાયિક બળ નથી જ્યા એ વિકાસને અવકાશ નથી ત્યા જીવન નથી, પણ મૃત્યુની નિશ્ચેતન સમાનતા પ્રસરે છે

ગયા સૈકામા પ્રચલિત હતો તે વ્યક્તિવાદે માત્ર વ્યક્તિ પર ભાર મૂક્યો ને વ્યક્તિત્વની ગુથણી ધ્યાનમા ન રાખી પરિણામે રાષ્ટ્રીય બળ ઘટયુ, અને તેથી કેટલાક આજે કોઈ પણ પ્રકારે મેળવેલા સામુદાયિક બળની પૂજા કરી રહ્યા છે પણ જે સામુદાયિક બળ વ્યક્તિઓના અગત સકલ્પથી નથી રચાયુ તે ગુનામોના જાથના બળ જેટલુ પાશવ છે ને તેટલુ જ ટકાઉ છે

૬

વ્યક્તિત્વને સાહિત્ય ને કના જોડે ગાઢ સબધ છે બધુ સરસ સાહિત્ય, ગમે તે કાળમા કે સમુદાયમા, પ્રખર ને સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાથી જ ઝરે છે જો નરસિહ મહેતાનુ વ્યક્તિત્વ ઘર છોડી, ગાડા બની, ભગવાન ભજવામા સાફલ્ય ન માનત,—જો મધ્યકાલીન રજપૂત સસારની શૃખલાઓ ભેદી, સાધુડી બની દ્વારિકા નાસી જવાનું મીરામા વ્યક્તિત્વ ન હોત તો એમના મુખમાથી સદીઓ સુધી દઝાડતો ઊર્મિપ્રવાહ ક્યાથી નીકળત ? જે કવિ સૃષ્ટિનું મધ્યબિદુ પોતાના વ્યક્તિત્વ પર નથી ઠેરવી શકયો તેની કલ્પના સરસતાનું દર્શન નથી કરી શકતી તેનામાં સર્જકતા હોય તો યે નિર્બલ ને રોગિષ્ટ તેની કલ્પના ચિરજીવ સતાન જન્માવી શકતી નથી બધી સરસતા સમૃદ્ધ ને વિવિધરગી વ્યક્તિત્વમાથી જન્મે છે અને તેના વિકાસથી ખીલે છે

તેવી જ રીતે સાહિત્યમા સરસતાનુ માપ પણ તેમા પ્રતિબિમ્બિત થતા વ્યક્તિત્વ ઉપરથી નીકળે છે આ વ્યક્તિત્વ બે રીતે દેખાય છે

અપરોક્ષ સ્વાનુભવ-કથનથી ને પરોક્ષ-પાત્રાલેખનથી મીરાંબાઇ ને દયારામ, અણુછૂટકે ભજન ગાતાં, સ્વાનુભવકથન કરે છે ને વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવે છે; નરસિંહ 'સુરતસંગ્રામ'માં રાધાનું પાત્ર ચીતરતાં તેને આછુંઆછું વ્યક્તિત્વ આપે છે. પણ આપણા જૂના સમુદાયમાં વ્યક્તિત્વ અક્ષમ્ય ગણાતું; તેથી તે સાહિત્યકારોનું જે વ્યક્તિત્વ તેમની કૃતિઓમાં દેખાય છે તે સહેતુક નથી. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઇ ને દયારામે હૃદયોદ્‌ગાર ઊભરાઇ જતાં કંઇક વ્યક્તિત્વ દેખાડ્યું પણ ભાલણનું ક્યાં? પ્રેમાનંદનું ક્યાં? અને પરોક્ષ પાત્રાલેખનમાં તો એ ક્યાંથી બતાવાય?

એટલે—

૧ જે સમુદાયમાં વ્યક્તિનો વિકાસ ન હોય ત્યા સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વદર્શન બહુ જ થોડું હોય છે અને તે પણ ન-છૂટકાના ઊર્મિકથન રૂપે જ;

૨ તે સમુદાયમાં પરોક્ષ-પાત્રાલેખનમાં જીવંત વ્યક્તિત્વ નહીં જેવું હોય છે. આ પરોક્ષ રીતે કરેલું પાત્રાલેખન કાં તો (૧) કોઇ ગુણના પ્રતીકરૂપે કરવામા આવે છે કે (૨) સામાજિક આદર્શના બીબાંરૂપે,

૩ અને જે સમુદાયમા વ્યક્તિત્વના વિકાસને અવકાશ હોય ત્યાં ઊર્મિકથન દ્વારા વ્યક્તિત્વ સહેલાઇથી દર્શાવાય છે અને પાત્રાલેખનમાં વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સરસ થાય છે

હુ પરોક્ષ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ પર આટલો ભાર મૂકું છું, કારણ કે તેમાં સાહિત્યકારની સર્જકતાની કસોટી છે. આત્મોર્મિનું કથન એ તો પંખીના કિલકિલાટ જેવું પણ નૈસર્ગિક ને પ્રયત્નહીણુ હોય છે; એનો ઊભરો તો બહાર પડે ત્યારે જ શમે. પરોક્ષ પાત્રાલેખનમાં લેખકની સર્જકતા સર્જનહારની શક્તિનું પ્રતિબિમ્બ ઝીલે છે, અને શબ્દો દ્વારા જીવંત સૃષ્ટિ નજર આગળ સર્જી મૂકે છે. આથી જ ઊર્મિકથન કરતાં નાટક સાહિત્યનુ સ્વરૂપ વધારે સુંદર છે, જેમ સંગીતથી શિલ્પ ને ચિત્રકલા છે તેમ તેથીજ બધા મહાન કલાસ્વામીઓએ Objective Creation મા—પરોક્ષ સર્જનમા—કૃતકૃત્યતા માની છે.

જ્યારે આચાર કે બળથી સમુદાય બધાયેલો હોય ત્યારે સાહિત્યમા મનુષ્યનુ દર્શન પ્રતી. કે બીબારૂપે થાય છે જ્યારે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ શરૂ થાય ત્યારે વ્યક્તિત્વનિરૂપણમા વાસ્તવિકતા આવતી જાય છે અને ત્યારે પરોક્ષ સર્જન દ્વારા સાહિત્ય સન્સતાની ઊચી કક્ષા પર ચઢે છે

આપણા સસ્કૃત સાહિત્યમા વ્યક્તિત્વનિરૂપણ ઘણે ભાગે બીબારૂપ છે મહાભારતમાના કેટલાક ભાગ ને મૃચ્છકટિક જેવા અપવાદ છે ખરા પણ થોડા જ આથી નાટકો માત્ર નાટકરૂપી કવિતાઓ–Dramatic Poems–બને છે વશપરપરાગત રચાયેલા સમુદાયનુ આ પરિણામ છે

ગ્રીસમા પહેલેથી વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે સપૂર્ણ અવકાશ હતો મનુષ્ય મનુષ્યરૂપે માન પામતો, માત્ર સમુદાયના અગરૂપે નહી તેથી જ ત્યા લોકશાસનના બી સૌથી પહેલા નખાયા, તેથી જ ગ્રીક સાહિત્ય ને કલાએ અદ્ભુત સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી સર્વે કલાના અત્વરૂપ નાટકે પણ ત્યાજ અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરી ગ્રીક સાહિત્યકારોની કૃતિઓનુ પરોક્ષ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ આજે પણ જીવત નરનારીઓની સૃષ્ટિ નજર આગળ ઊભી કરે છે

ગુજરાતી સાહિત્યમા પહેલેથી વ્યક્તિવિકાસનો અભાવ જોવામા આવે છે હરિભદ્રની 'સમરાઇચ્ચકહા' (ઇ સ ૭૫૦) ગુજરાતીએ લખેલી એક જૂનામા જૂની વાર્તા છે એમા પાત્રો માત્ર ગુણના પ્રતીક છે ગુણસેન રાજા સદ્ગુણનુ સ્વરૂપ અને અગ્નિશર્મા બ્રાહ્મણ નીચતા ને ક્રોધનુ સ્વરૂપ બેમાથી એકેયને વ્યક્તિત્વ જ ન મળે 'ઉપમિતિભવપ્રપચકથા' (ઇ સ ૯૦૬) મા સદ્ગુણો ને દુર્ગુણો જ, મનુષ્યના નામ નીચે વિહરે છે

હેમચદ્રાચાર્ય જેના અધિષ્ઠાતા હતા એવા યુગમા–હૈમયુગમા–ગુજરાતમા અનેક કાવ્યો ને નાટકો લખાયા, કવિએ અનેક મનોરમ્ય પ્રયત્નો કર્યા પણ પાત્રને વ્યક્તિત્વ આપવા તરફ નજર ન ગઇ તે ન જ ગઇ એ નાટકો આજે રસથી વાચવા અઘરા થઇ પડે તેમા શુ નવાઇ? પૌરાણિક આખ્યાનોમા ધાર્મિક કથાઓમા એક રાજા ને બીજા વચ્ચે એક સ્ત્રી ને બીજી વચ્ચે એક નગરશેઠ ને બીજા વચ્ચે માત્ર નામનો જ ફેર બધા

માત્ર Types–નિશ્ચેતન બીબાં! 'સુરતસંગ્રામ'ની રાધા ને પ્રેમાનંદનાં કેટલાંક પાત્રોને કવિ સર્જકતાના આવેશમાં આછું આછું વ્યક્તિતત્વ આપે છે, પણ તેને સૌંદર્યવિધાનનું મૂળ બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી.

પણ નર્મદથી નવું વિશ્વ રચાતું થયું. ઊછળતો, કાદવ ઊછાળતો આવ્યો વ્યક્તિવાદ. માનસસૃષ્ટિનું મધ્યબિંદુ સમૂહ નહીં પણ વ્યક્તિ થઇ. પોતાના વિચારો, અનુભવો અને આચાર દરેકને ઘડવાનો અધિકાર હતો, એટલું જ નહિ; પણ તેને પોતાના જ રાખવા એ એનું પ્રથમ ને અનિવાર્ય કર્તવ્ય મનાયું. આ દૃષ્ટિથી ઉચ્છૃંખળતા આવી, સ્વચ્છંદ આવ્યો ને બેપરવાઇ આવી; સાથે સ્વાનુભવી સાહિત્ય પણ આવ્યું પોતાના વ્યક્તિત્વમાં આત્મશ્રદ્ધા ઊગી, કલા ને સાહિત્યમાં પ્રાણ આવ્યો, સાથે પોતાની કલ્પના ને સંકલ્પ વડે ગુજરાતનું સામુદાયિક વ્યક્તિત્વ રચવાની હિંમત પણ આવી. ગુજરાતીઓએ પોતાના ધર્મ ને સમાજનાં બંધનો શિથિલ કરી, પોતાની કલ્પનાના બળ વડે, બધા ગુજરાતીઓ જોડે ફરી બાંધી, નવી એકતા સર્જવા માંડી આમ વ્યક્તિત્વ વંશપરંપરાગત સામુદાયિક બંધનોમાથી છૂટું થવા માંડયું અને સ્વેચ્છાથી નવાં જીવંત બંધનો બાંધવા લાગ્યું.

સાહિત્યમાં આ દૃષ્ટિબિંદુએ નવું ચેતન આણ્યું. પ્રતીકથી બીબું : બીબાથી વ્યક્તિ સામાન્ય અનુભવથી વિશિષ્ટ સ્વાનુભવ : એકધારા સાહિત્ય સ્વરૂપોને બદલે વ્યક્તિગત સ્વરૂપાંતર · સમશીલતાને બદલે વૈવિધ્ય આ આપણા સાહિત્યવિકાસનો ક્રમ થયો.

ગુજરાતમાં વ્યક્તિત્વવિકાસને અવકાશ નહોતો, સાહિત્યકારની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિત્વની કિંમત ઘણી ઓછી હતી અને તેના સમૃદ્ધ નિરૂપણમાં રહેલી સરસતા પારખવાની શક્તિ ગુજરાતીઓમાં હતી નહીં આ કારણોને લીધે અહીં સદીઓ થયાં નાટકનું નામ ને નિશાન ન હતાં. સ્વ. રણછોડભાઇ ઉદયરામે અર્વાચીન નાટકની પ્રણાલી આરંભી, પણ એનું મૂળ તત્ત્વ તેમની કલાદૃષ્ટિની બહાર રહી ગયું.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી બે જીવંત વ્યક્તિઓ–નવ વસંતનાં પહેલા બે મઘમઘતાં કલ્પનાપુષ્પો–તે સરસ્વતીચંદ્ર અને

કુમુદ સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામની નવલકથાના એ બે અમર રત્નો એના પહેલા ભાગમા એ હસતા, રડતા, ઇચ્છા ને સિધ્ધાન્ત વચ્ચે ઝોલા ખાતા જીવતા મનુષ્યો આપણા નિમ્ટબાધવો સમા આપણા જીવનમા વણાઇ જાય છે એમના ટપકતા અશ્રુઓ આપણને ભીંજવે છે, એમના પ્રેમ ને કર્તવ્યની જ્યોત આપણને હૂંફ આપે છે

છેલ્લા ત્રીસ વર્ષોમા ગુજરાતમા વ્યક્તિ સામુદાયિક પરાધીનતામાથી છૂટી થઇ, વિકાસના ક્ષેત્રો શોધતી ચાલી છે ન્યાતોના બધન શિથિલ થયા, કુટુબની ઘટના બદલાઇ ગઇ લગ્નની પ્રથી પર ગુલામગીરીની મુદ્રા હતી તે ખરી પડી, સ્ત્રીઓના સ્વતત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર થયો પ્રેમે જનતાની કલ્પના મુગ્ધ કરી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતા પ્રેમની ભાવના વ્યક્તિસ્વાતત્ર્ય પર રચાઇ છે પોતે જાતે ન સ્વીકાર્યા હોય એવા સામુદાયિક બધનોની એ વિઘાતક છે કારણ કે એનો આખો ખ્યાલ ને કલ્પના વ્યકિતગત છે જીવનમા અને સાહિત્યમા એને સ્થાન મળ્યે મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે સ્થાપય છે આ બધા વ્યક્તિત્વ વિકાસના સીમાચિહ્નો છે

જેમ આ વિકાસ વધ્યો તેમ વ્યકિતત્વનિરૂપણ સમૃદ્ધ થતુ ગયુ આ સદીની શરૂઆતમા બે પાત્રો નવા સ્ત્રીત્વનુ દર્શન કરાવે છે શ્રી ગોવર્ધનરામની કુસુમ ને કવિ ન્હાનાલાલની જયા—બને સ્ત્રીઓ બડખોર, વ્યકિતત્વશીલ ને તેજસ્વી શ્રી રમણભાઇનો ભદ્રભદ્ર, અવિસ્મરણીય ને આડબરધારી શ્રી ધૂમકેતુનો લૈયાદાદા ને શ્રી રામનારાયણ પાઠકની બેમી, અને શ્રી દવે ને શ્રી ધનસુખલાલના વિપિન ને નિર્મળા—બધા આખેહુબ મનુષ્યો ઝીણી મોટી શકિત અને અશક્તિઓની જીવત ને ચેતનવતી વ્યક્તિઓ હુ તો વ્યકિતત્વનિરૂપણનોજ રસિયો રહ્યો છુ જીવત સ્ત્રીપુરૂષો ચીતરાયા છે કે નહી એ સિવાય મને બીજી પરવા જ નથી

મનુષ્યના વ્યકિતત્વનુ સર્જન આમ સમૃદ્ધ થયે કલાદૃષ્ટિ વિશુદ્ધ થતી ગઇ છે પણ જેને આપણે સ્વજનથી યે નિકટ ગણીએ એવા કેટલા પાત્રો આપણી કલ્પનાસૃષ્ટિમા જીવતાજાગતા બેઠા છે? વ્યક્તિત્વમા આપણો રસ એટલો નથી વધ્યો આપણે ત્યા નવલકથા લોકોને રુચે છે પણ નાટક પર પ્રીતિ નથી, એ તો કોઇ પણ પુસ્તક

વેચનાર કહી શકશે હજી નવલકથા અને ઊર્મિકાવ્યમાં માચવા જેટલી જ આપણી વ્યક્તિગત રસિકતા વિકસી છે. સફલ નાટક એટલે વાર્તાલાપ દ્વારા આલેખાતાં આચારાત્મક વ્યક્તિત્વોની સુરેખ ઘટના. આવા વ્યક્તિવિભાગી સાહિત્યમાં રસ લેવાની શક્તિ જોઈતા પ્રમાણમાં હજી ગુજરાતમાં નથી આવી; એટલે એ અંગે આપણી સર્જકતા ને રસિકતા બંને અધુરાં છે.

૬ अ

આત્મોક્તિના સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વદર્શન કરાવવું સહેલું નથી. ઊર્મિકાવ્ય કે આત્મકથા એ આ સાહિત્યના લોકપ્રિય પ્રકારો છે, છતાં કેટલુંય એવું સાહિત્ય જન્મતાં જ મૃત્યુ પામે છે, કારણ કે તેમાં સાહિત્યકારના વ્યક્તિત્વનું દર્શન થતું નથી. ઊર્મિકાવ્ય રચતાં ઘણી વાર તે પોતાની ઊર્મિને બદલે પોતે કેવી ઊર્મિ કેળવવા માગે છે તેનું કથન આવી જાય છે; આત્મકથામાં ઘણીવાર પોતે છે એવો નહીં, પણ પોતે કેવા હોવા જોઈએ અથવા પોતાને લોકોએ કેવા માનવા જોઈએ તેનું કથન આવે છે. અને પરિણામે આવા પ્રયત્નોમાં વ્યક્તિત્વદર્શન સ્પષ્ટ ને સુરેખ બનતું નથી; સનાતન માનવને બદલે આડંબરી નટનું એક કે વધારે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે ને કૃતિ સરસ બનતી નથી. (હું છું એવાનું જ દર્શન થવા દઉં), એ માનવીને માટે આપણે ધારીએ છીએ એવી સરલ વસ્તુ નથી જીવનભર સંસારની રંગભૂમિ પર આપણે નવા નવા ભાગો ભજવવા માગીએ છીએ અને તે ટેવ સાહિત્ય રચતી વખતે દૂર થઈ શકતી નથી. પણ જ્યારે કોઈ કલાપી પોતાનું દર્દ મુક્ત કંઠે ગાય છે, તે જેવા હતા તેવાનું, અને તેના નિર્બલ ને સ્નેહવશ, ભોળા, ઊર્મિઘેલા, પ્રણય ને પ્રતિષ્ઠા વચ્ચે કચરાતા આત્માના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનું દર્શન થાય છે. અને આપણે આટલે વર્ષે પણ તેને આપણા સનાતન સ્વજન ગણી કોટે વળગાડીએ છીએ.

પૂજ્ય ગાંધીજીના આત્મકથનમાં પણ તેવું જ વ્યક્તિત્વદર્શન થાય છે તેથી જ તે શિષ્ટ સાહિત્ય બને છે. સમૃદ્ધ ને ભાવનાશીલ વ્યક્તિત્વ: પ્રચંડ ઊર્મિથી ને શક્તિથી તરવરતું, આત્મનિર્ણિત નિયમોમાં વિકાસ પામતું આપણે જોઈએ છીએ; અને આપણને પ્રતીતિ

થાય છે કે એમાં દેખાતો સત્યની શક્તિ અને માનવ નિર્બળતા વચ્ચે વિગ્રહ મુસાફરને કેટલો આત્મા આપણા સનાતન સ્વજનનો છે અને આ પ્રતીતિથી એ કૃતિની કિંમત અંકાય છે આ બે અમર ગુજરાતી કૃતિઓમાં બે તદ્દન ભિન્ન વ્યક્તિત્વોનું દર્શન થાય છે અને કલાપી ને ગાંધીજી, એ કૃતિઓ દ્વારા, આપણા જીવનસાથીઓ બને છે

પરોક્ષ સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ કરવું એમાં સાહિત્યસ્વામીની સર્જકતાની કસોટી છે શબ્દશિલ્પીનો ખરો કીમિયો એમાં રહ્યો છે કલાપી ને પૂજ્ય ગાંધીજી નૈસર્ગિક નિખાલસતાથી જે વ્યક્તિત્વદર્શન કરાવે છે તે સાહિત્યસ્વામીને સમૃદ્ધ સર્જકશક્તિથી કરવું પડે છે

પાત્ર સર્જનની એની પ્રયોગશાળા તપાસીએ

સાહિત્યસ્વામીની સ્ત્રી મિત્રની સાથે મળવા ગઈ છે સ્ત્રી ને મિત્ર બંને વિશ્વસનીયતાની સંપૂર્ણ કસોટીએ ચડેલા છે એટલે એના હૃદયમાં જરાય સંદેહ નથી પણ માત્ર વિચાર આવે છે કે બે વિશ્વસનીય ન હોય તો! આમ કલ્પનાના શાંત સાગર પર વહેમના કલ્પાંતનો તરંગ આવે છે મિત્ર ને સ્ત્રી એકાંત મળે, ન મળ્યો પ્રસંગ મળે, ન કહેવાનું કહેવાઈ જાય, ન ધાર્યો ગાઢ સંબંધ ઊભો થાય, પોતાને જીવતા વહેમથી વિરક્ત બને, સ્ત્રી અકારી બને, ઉમંગના મુખ પર બીજાની રેખાઓ દેખાય-તો પોતે શું કરે? સહે, ઝઘડે, છૂટો પડે? કે ભગીરથ આત્મત્યાગથી હૃદયના એક હૃદયમાં શમાવી કર્તવ્યની મૂર્તિ બની રહે? પોતે કર્તવ્યમૂર્તિ બની રહેવાનો સંકલ્પ કરે છે, નવી સૃષ્ટિમાં નવી જીવનલીલા રચાતાં એનું વ્યક્તિત્વ નવા રંગે ચમકે છે

સાહિત્યકાર કલમ પકડે છે અને આ ઉત્થાનોથી પોતાના વ્યક્તિત્વને આવેલા નવા રંગો કાલ્પનિક ને નવી સૃષ્ટિ પર ચમકાવે છે સ્ત્રી ને મિત્ર પણ નવાં સ્ત્રી પુરુષો બની જાય છે, અને એ બે વચ્ચે પોતે નાયક બની કાલ્પનિક આત્મકથા લખી રહે છે

સ્વ કલાપી ને પૂજ્ય ગાંધીજીને પોતાનું હતું તેવું વ્યક્તિત્વ દર્શાવવું હતું. સાહિત્યકારે પોતે એવી નવી સૃષ્ટિમાં તે હોત તો

પોતાનું વ્યકિતત્વ કેવું બનત તે દર્શાવવું રહ્યું. આ ક્રિયા અઘરી બને છે, કારણ કે—

(૧) પોતે ક્ષણ વાર અનુભવેલી ઊર્મિને ઘુંટી ઘુંટીને સુંદર સ્થાયી સ્વરૂપ આપવાની એનામાં રસવૃત્તિ જોઇએ;

(૨) એ ઊર્મિના સ્થાયી સ્વરૂપને કલ્પનામાં મહાભાવનાં નવી સામગ્રી એકઠી કરવાની એની કલ્પનામાં સમૃદ્ધિ જોઇએ;

(૩) એ સામગ્રી એકઠી કરી તેમાંથી એ સ્વાનુભવને અનુકૂલ વાસ્તવિક સૃષ્ટિ રચવાની શકિત જોઇએ;

(૪) એ નવી સૃષ્ટિને યોગ્ય પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઘડનારને માટે વિકસાવવાની શકિત જોઇએ;

(૫) પોતે વિકસાવેલા વ્યકિતત્વને અણદીઠી સૃષ્ટિમાં નવા અનુભવો કરાવવાનુ કલ્પનાવૈવિધ્ય જોઇએ અને

(૬) એ નવા સમગ્ર વ્યકિતત્વની રેખાઓમાં કેક મૌલિક માનવતાની અપૂર્વતાનો ભાસ થવો જોઇએ.

આ બધી શકિતઓના સંયુકત ઉપયોગથી સાહિત્યકાર નવી કલ્પનાસૃષ્ટિ ઊભી કરી, પોતે, નવે ને સમૃદ્ધ સ્વરૂપે, ન જોયેલા અનુભવો કરે છે, અને તે કાલ્પનિક સ્વાનુભવો શબ્દોમા વ્યકત કરે છે

તે જ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રી ને મિત્રનાં વ્યકિતત્વો જે એને પરિચિત છે તેમા એ નવા રંગો ઉમેરે છે નવી સૃષ્ટિમા શકય એવા અનુભવો એમની પાસે કરાવવા માટે તે પર-સ્વભાવ-પ્રવેશ કરે છે: જેમ લોકો અસલ પર-કાયા-પ્રવેશ કરતા હતા તેમ અને પરિણામે એનો મિત્ર ને સ્ત્રી જુદાં જ બની જાય છે.

આ ત્રણે પાત્રોમાં—

(૧) અસલ વ્યકિતત્વનો પાયો એટલો મજબૂત જોઇએ અને લેખકની સર્જકતા એટલી સપ્રમાણ જોઇએ કે નવુ વિકસિત વ્યકિતત્વ વાસ્તવિક લાગે અને તેણે કરેલા કાલ્પનિક અનુભવો સ્વાભાવિક લાગે;

(૨) અને છતાં એ વ્યકિતત્વ એવુ હોય કે જેથી પુસ્તક વાંચનારને એમાં પોતાનો જ મિત્ર કે સાથી દેખાય.

આમ સાહિત્યમા આલેખેલું વ્યકિતત્વ આબેહુબ કોઇ જીવત અને પરિચિત માણસનું હોય એવુ લાગે, અને છતા એમા એવી હૃદયસ્પર્શી માનવતા હોય કે અનેક વાચકોને પોતાના કોઈ સ્વરૂપનુ પ્રતિબિમ્બ એમા જણાય, ત્યારે વ્યકિતત્વ નિરૂપણ સફળ થયુ ગણાય આપણા સાહિત્યમા કવિની સર્જકતાએ પેદા કરેલી પ્રૌઢમા પ્રૌઢ ને જીવતમા જીવત વ્યકિત હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણની ભાગવતકારની કલ્પનાનુ એ પરિણામ છે એ પુરાણમાથી નીતરતી વ્યક્તિના લક્ષણ લાડકા પુત્રના, ઉલ્લબટાઉ વરણાગિયાના, પ્રેરક સખાના, સર્વદર્શી મુત્સદ્દીના લાગે છે, અને છતા એના દરેક સ્વરૂપમા સર્વ સામાન્ય માનવ હૃદયની કોઇ ઊર્મિઓને મૂર્તિમાન કરતી અપૂર્વતા દેખાય છે જેમ કાર્યસૃષ્ટિ આપણી વ્યવહાર સૃષ્ટિ કરતાં અપૂર્વ હોય છે, તેમ સાહિત્યમા નિરૂપેલુ વ્યકિતત્વ વ્યવહારમા દેખાતા વ્યકિતત્વથી વધારે સવાદી છે

આમ વ્યકિતઓ સર્જતો સાહિત્યસ્વામી, શિલ્પીઓની સર્જકતાને વીસરાવી, વિશ્વકર્માની કલાને વધારે અપૂર્વ બનાવે છે આમ હોમરનો એકીલીસ ને હેક્ટર, વાલ્મીકિના રામચદ્ર કાલિદાસની શકુતલા ને ભાગવતકારના શ્રીકૃષ્ણ, શેક્સપિયરના હેમ્લેટ, ઓથેલો ને ફૉલસ્ટાફ, હ્યુગોનો જીન વેલજીન અને ડુમાનો દાગ્તા યા, ઇબ્સનની નોરા ને ટૉલ્સ્ટોયની એના કેરેનીના ખરા સ્ત્રી પુરુષોથી વધારે માનવી છે, ખરી વ્યકિતઓથી વધારે અપૂર્વ છે, અને તેથી આપણી જીવનયાત્રાના અણવિછોડ્યા ને નિકટના સાથી બને છે અને સાહિત્ય આમ જીવનથી વધારે સત્ય ને પ્રબલ બની આપણને, વધારે સમૃદ્ધ અનુભવસૃષ્ટિનું સામ્રાજ્ય અપાવે છે

૭

છેલ્લા પચીસ વર્ષમા ગાધીજીએ હિંદના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ઘડતરને નવુ સ્વરૂપ આપ્યુ છે એ વિધાયકનો અગત્ત ફાળો પળ વાર નજર બહાર રાખી આપણે એમણે પેદા કરેલા બળનું નિરીક્ષણ કરીએ

ગાધીવાદ એટલે શુ ? એનાં અગો કયા ?

ગાધીવાદનુ પહેલુ અગ સત્ય સત્ય એટલે દરેક માણસે પોતાના સ્વભાવ ને સ્વાનુભવની કસોટીએ ચઢાવેલો સ્વધર્મ આ સત્ય તે

દરેકનુ પોતાનું જ નિરાળું; એની અને એના ઇશ્વર વચ્ચે બંધેલો બ્રહ્મસંબંધ, જેને માટે એ પ્રાણ પાથરવા તૈયાર હોય તે દૃષ્ટિ. આમ માનવીનુ વ્યકિતત્વ સત્ય સ્વરૂપે પોતાનો વિકાસ શોધે છે અને કર્તવ્યની કસોટી પર ચઢી વિશુદ્ધ અને બલિષ્ઠ બને છે. અને જેમ આ સત્યના સ્વરૂપ પર ભાર મૂકાય તેમ તેમ આ વ્યકિતત્વ વધારે ભવ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાંધીવાદનું બીજું અંગ અહિંસા છે. અહિંસાનો અર્થ એક વખત 'અમારી' થયો હતો કુમારપાલ રાજાના રાજ્યમાં જુ મારનારે 'જુવસહિકા' બંધાવી પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું હતું. આ વ્યકિતગત બળને ગાંધીજીએ સામુદાયિક ઉપયોગમાં આણ્યું અને તેમાંથી સત્યાગ્રહનું વજ્ર ઘડ્યું પોતાની દૃષ્ટિએ નીરખેલા સત્યથી ન ચળવાનો સંકલ્પ તે સત્યાગ્રહ: આ એનું વ્યકિતગત સ્વરૂપ, એ જ્યારે સમુદાય દ્વારા આરંભાય ત્યારે એ આગ્રહમાં અનેકના સત્યો સમાઇ જાય, અનેકોની કલ્પના ને સંકલ્પ એકાકાર બને અને અનેક વ્યકિતત્વોની ગુંથણી થઇ જાય આ સામુદાયિક સત્યાગ્રહથી જુદા જુદા વર્ગો ને ધર્મોનાં નરનારીઓને એકજ સક્રિય સંકલ્પ દ્વારા રાષ્ટ્ર સર્જતાં આપણે દીઠાં છે. ફ્રાંસ જેવા દેશોએ હિંસાત્મક વિગ્રહો દ્વારા સંકલ્પ સિદ્ધ કરી 'રાષ્ટ્ર' રચ્યું છે પણ એ વિગ્રહો તો વિકટ હતા અને લાંબો કાળ ચાલેલા. હિંદે અહિંસાત્મક વિગ્રહથી થોડે ભોગે ને ટૂંક વખતમાં એ ભાવના સિધ્ધ કરી. આનું કારણ એટલુ જ કે અહિંસાત્મક વિગ્રહમાં વ્યક્તિગત સંકલ્પ-સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા ત્યાગને વધારે સ્થાન હતુ. અને તેથી તેમા જોડાનારને વધારે વ્યકિતબળ કેળવી સામુદાયિક ઇચ્છાશક્તિના અંગ બનવુ પડતુ. આમ ગાંધીજી જગતના સમયબલના અધિષ્ઠાતા બને છે એમની પ્રેરણાથી વ્યકિતત્વ વિકસ્યું છે અને સામુદાયિક એકતા સર્જવાનુ દરેકને સહેલું થઇ પડ્યુ છે.

ગાંધીવાદ સ્પષ્ટ કરે છે કે વિકાસ પામેલું વ્યકિતત્વ અને સંકલ્પજન્ય સમુદય બે સાથે રહી શકે છે ખરૂં જોતાં જેમ વ્યકિતત્વ વિકસે તેમ સમુદાય, વ્યકિતઓની સંકલ્પગુંથણીથી વધારે પ્રબલ અને ગતિમાન બને, વ્યકિત અને રાષ્ટ્ર બન્ને ભાવના પરસ્પરાવલંબી થાય.

૮

સાહિત્યમા પણ આનુ જ પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે વ્યકિતનનુ સૌંદય' સાહિત્યકારો વધારે ને વધારે નીરખતા જાય છે અને સાથે હેતુપૂર્વક આદરેલા પ્રયત્નથી જનસમૂહની ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતી સમગ્ર એક્તા વધારે ને વધારે અનુભવતા થયા છે ગરીબો ને દલિતોના અનુભવોના વર્ણનો સાહિત્યમા ઉતરવા લાગ્યા છે સામાજિક અન્યાય કવિઓના હૃદયમા જ્વાળા પ્રગટાવે છે રાષ્ટ્રની ભાવના તો સાહિત્ય માત્રમાથી નીતરે છે પણ તે ઉપરાત કવિ જગતના પીડિતોને પણ સમુદાય કલ્પી તેના તરફ પોતાના ભાવો રહેવડાવે છે

કવિ નવી દૃષ્ટિ કેળવે છે

'મન! છોડ નિહાળવા તારલિયા કાળા કેદખાના કેરા જો સળિયા,
એના ક્રંદન શુ નથી સાભળિયા?
એની બીનગ મૌન એકાળી રીબાઇ રીબાઇ હજારોના પ્રાણ શમે,
ત્યારે હાય રે હાય કવિ! તુને સાગરતીર કેરા ગેબી ગાન ગમે? [1]'

કવિ એ સમુદાય ચના કાલ્પનિક વિગ્રહની નોબતો વગાડે છે
અમે કટકનો પુનિત તાજ પહેરી શિર પરે આજ પીડિત દલિતોનુ
રાજ રચવાને આવ્યા
અમે જુગ જુગ કેરા કગાલ ભાગી નરકોના દ્વાર દેતા ડગ એકતાલ
ધરણી પર આવ્યા [2]

વળી કવિનો ભાવ ઉભરાય છે
મુખે શુ ભૂખ્યાને જાળ બસ સિચ્યે ટાઢક વળે?
નવસ્ત્રા અગોને જળથી કયમ રે હૂફ જ મળે?
દરિદ્રી નોધારા હૃદય જળ દેખી કયમ ઠરે? [3]

પણ એકજ ચેતવણી આપુ સમસ્ત જગતને પોતાની આત્મતાના સમભાગી કરવાની જેને ઇચ્છા હોય તે પણ એ ન ભૂલે કે

---

૧ મેઘાણી યુગવન્દના
૨ મેઘાણી ,,
૩ સુન્દરમ્ કાવ્યમગલા

સાહિત્યમાં વ્યક્તિનુ સ્થન ભૂલવુ એ તો સૃષ્ટિને એની ટોચ પર ઊંધી ગોઠવવા જેવું છે. વ્યક્તિનો પ્રેમ અને અશ્રુ, ભક્તિ ને ધિક્કાર, અસ્મિતા અને કલ્પના, સ્વાનુભવ ને સ્વદૃષ્ટિ એ જ જીવન ને સાહિત્યનાં બળો છે, એના વિનાનું રાષ્ટ્ર, વર્ગ કે સૃષ્ટિ વર્ણવતુ સાહિત્ય એ તો ઠાલું કાચલું છે. જેને રાજવી ન ગમતો હોય તે શ્રમજીવી આલેખે, જેને શહેરની સુંદરીઓ ન પ્રેરે તે ભલે ગામડાની 'ગોરી'ની પ્રેરણા લે; પણ વ્યક્તિત્વભરી માનવતાથી તરવરતાં સ્ત્રીપુરૂષોનાં આંતરજીવનનાં જ્યાં દર્શન થતાં નથી ત્યાં સાહિત્ય નથી ને સરસતા નથી.

૯

આ સંમેલન આગળ કેટલાક વ્યવહારૂ પ્રશ્ન પડયા છે તેનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહી ગણાય.

૧ ગયા સંમેલનને કરેલી ભલામણ મુજબ પરિષદના બંધારણમા સુધારા સૂચવવા મધ્યસ્થ સભાએ એક સમિતિ નીમી હતી પૂ. ગાંધીજી અસ્વસ્થ તબિયતને લીધે એના કાર્યમાં જોડાઇ શકયા નથી. પણ બાકીના સભ્યો એકમને સૂચનાઓ રજુ કરવાની આશા રાખે છે એ સૂચનાઓના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે :—

(અ) આજે પરિષદનું તંત્ર છે તેને ઘણે અંશે સમવાયતંત્ર બનાવવુ,

(આ) મધ્યસ્થ સભા મોટી કરવી અને તેના કેટલાક અધિકાર કાર્યવાહી સભાને આપવા.

૨. બીજો પ્રશ્ન ગુજરાતી લિપિનો છે,

(અ) જે અક્ષરો દેવનાગરી સ્વરૂપમાથી ચળ્યા છે તેને પાછું અસલી સ્વરૂપ આપવું કે કેમ ?

(આ) દેવનાગરી અક્ષરોને વધારે વૈજ્ઞાનિક કે સુઘડ સ્વરૂપ આપવું કે કેમ ? આપવું તો કેવું આપવુ ? અને તે અત્યારે આપી શકાય એવા સાનુકૂલ સંયોગો છે કે કેમ ?

૩ અને આ બધાથી મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે તમે આ સંસ્થાને કેવુ સ્વરૂપ આપવા માગો છો?

૧૯૨૬ માં મેં સાહિત્ય પરિષદને ને ગુજરાતી સાહિત્યને અસ્મા નુ મદિર કર્યુ હતુ અને એ ગુજરાતી અસ્મિતાની પ્રયોગશાળા રૂપે દેખાઇ છે અહી ગુજરાતીઓ રાજકીય ને ધાર્મિક ભેદો છોડી ગુજરાતી તરીકે ભેગા મળી શકે ગુજરાતના સાહિત્ય સિમે એમા સંસ્કારની લહાણુ કરી શકે ગુજરાતી વિદ્વાનો ને કલાકારો અહી આ રીતે અને પદ્ધતિની આપ લે કરી શકે, ગુજરાતનુ જીવન-સાહિત્ય નાટક, નૃત્ય, સગીત ને કલા દ્વારા—સર્વાંગ સુન્દર બનાવવાના પ્રયત્નો અહી થઇ શકે, ગુજરાત ને મહાગુજરાતમા વસનારાઓને એ દ્વારા સામુદાયિક અસ્મિતાની સિદ્ધિ સાપડી શકે

હું આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા આ સમેલનને વિનવુ છુ તમારે માત્ર બે વર્ષે મળતી, વચમા મદ મદ કાર્ય કરતી સસ્થા જોઇતી હોય તો તો વધારે કઇ કરવાની જરૂર નથી તો વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કર્યા કરે, સાહિત્યકારો ટીકા કર્યા કરે અને ગુજરાતની શક્તિનો વ્યય થવા દો મે ૧૯૨૬થી એમ થવા ન દેવાના પ્રયત્નો આરભ્યા હતા, પણ દશ વર્ષે મારે કબુલ કરવુ પડે છે કે જોઇતી ઝડપે ગુજરાતીઓ આ માર્ગે આવવા તૈયાર નથી પણ જો તમારી ઇચ્છા એવી હોય કે પરિષદ દ્વારા અસ્મિતાની ગગા વહેતી મૂકી છે તો માત્ર ઠરાવ કર્યે કામ નથી આવવાનુ બધારણના નિયમો ફેરવે પણ સસ્થામા વધારે ચેતન નથી આવવાનું માણસોની પ્રચારની ને પૈસાની જરૂર પડશે અવિરત ઉત્સાહ વગર ચાલવાનુ નથી સ્થળે સ્થળે જ્યા સાહિત્ય સભાઓ સ્થાપવી પડશે કે ચેતનવતી કરવી પડશે ત્યા ત્યા ગુજરાતીપણાનુ ભાન ઝાખુ થયુ છે કે વીસરાઇ ગયુ છે ત્યા તેને ફરી પ્રગટાવવુ પડશે

ટૂંકામાં, સાક્ષરો! શ્રીમાન ગુજરાતના આ ભૂતપૂર્વ વિભાગોને તમારે અપનાવવા છે? મહાગુજરાતમા પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ પ્રસારવી છે?

તમારી હિંમત અને કાર્યદક્ષતા પર આ સવાલોના જવાબ આપવાનું હું સોંપી દઉં છું

બપોર પછીની બેઠક

પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશીના ભાષણ પછી, સંમેલનના પહેલા દિવસની સવારની બેઠક પૂરી કરવામા આવી હતી. બપોર પછીની બેઠક સાંજના ૩–૩૦ થી ૫–૩૦ સુધી પ્રભાત ટૉકીઝ થિયેટરમાં મળી હતી

આ બેઠકમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી રામનારાયણ વિ પાઠકે પોતાનુ વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમા અન્યત્ર છાપવામા આવ્યું છે) વાચ્યુ હતું. સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખનુ ભાષણ પૂરૂ થતાં, પત્રકારિત્વ–વિભાગના પ્રમુખ શ્રી સામળદાસ ગાંધીએ પોતાનુ વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમા અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) વાચી સંભળાવ્યુ હતુ આ બન્ને પ્રમુખોના ભાષણો બાદ પ્રથમ દિવસની ખુલ્લી બેઠકનું કામ પૂરૂ થયું હતું

રંજન કાર્યક્રમ

ત્યારબાદ, રાત્રે સાડા નવ વાગે, પ્રેમાનંદ રચિત 'મામેરૂ" તથા શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી રચિત 'પૂર્ણિમા' નામક સંગીત–નાટ્યો કાત્રક હૉલમાં ભજવવામાં આવ્યા હતાં. બન્ને નાટકોમા શિક્ષિત ગુજરાતી, દક્ષિણી તેમજ સિંધી બ્હેનોએ ભાગ લીધો હતો. સગીત તથા નૃત્યનો આ મધુર–મનોહર કાર્યક્રમ હાજર રહેલ બધા શ્રોતાઓને આનંદપ્રદ લાગ્યો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાચી

બીજે દિવસ

તા ૧ : જાન્યુઆરી ૧૯૩૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેરમા સંમેલનની બીજા દિવસની કાર્યવાહી તા ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ, સવારે ૧૦-૪૫ કલાકે હરિભાઇ પ્રાગજી કારીઆ હાઇસ્કુલના હૉલમા મળી હતી

પ્રથમ કલાવિભાગના પ્રમુખ શ્રી રવિશંકર મહાશંકર રાવલે પોતાનુ વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમા અન્યત્ર છાપવામા આવ્યુ છે) વાચ્યુ હતુ ત્યાર પછી ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ પોતાનુ વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમા અન્યત્ર છાપવામા આવ્યુ છે) વાચ્યુ હતુ ત્યાર બાદ શિક્ષણવિભાગના પ્રમુખ શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટે પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમા અન્યત્ર છાપવામા આવ્યુ છે) વાચ્યુ હતુ

ઠરાવો,

આ ત્રણે વ્યાખ્યાનો બાદ ઠરાવો પસાર કરવાનુ કાર્ય હાથ ધરવામા આવ્યુ હતુ

ઠરાવ ૧ લો

પાચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, નૂતન કાવ્યપદ્ધતિના માર્ગદર્શક અને નિખાલસ સાહિત્યસમીક્ષક વિદ્વદ્વર્ય શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાના અવસાનથી ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને પડેલી મોટી ખોટ બદલ આ સંમેલન શોક પ્રદર્શિત કરે છે

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૨ જો

કલાદીપ શ્રી છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ, શ્રી કનૈયાલાલ હરદેવરામ વકીલ, શ્રી. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા, શ્રી ખેચરલાલ વિક્રમજી પટેલ (વિહારી), શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય, શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા અને શ્રી મણિશંકર શ્યામજી ત્રિવેદી. એમના અવસાન માટે આ સંમેલન પોતાનો ઊંડા શોક જાહેર કરે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૩ જો

આ સંમેલન ભરાય છે તે પ્રસંગે જ પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય છે. એ એ સુઅવસરને માટે સંમેલન તેઓશ્રીને અભિનંદન આપે છે તથા એ પ્રસંગના સંભારણા માટે યોગ્ય યોજના અને વ્યવસ્થા કરવાની આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે.

રજૂ કરનાર: શ્રી મનુભાઇ ડુંગરશી
અનુમોદન આપનાર: શ્રી. પ્રાણલાલ દેસાઇ

ઠરાવ ૪ થો

આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય જ્યોતિર્ધર અને સાહિત્યકાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્મરણો પરિષદની સાથે જોડાયેલાં રહે એવાં પગલાં યોજવા અને એને નિમિત્તે પાટણમાં "હૈમ સારસ્વત સત્ર" યોજવો.

રજૂ કરનાર: શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર
અનુમોદન આપનાર: શ્રી હીરાલાલ પારેખ

ઠરાવ ૫ મો

ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, અને દેશી રાજ્યોને આ સંમેલન વિનંતિ કરે છે કે તેમની હદમાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક તેમ જ કલાત્મક અવશેષો અને હસ્તલિખિત પુસ્તકો હોય તે સંબંધી યોગ્ય સંશોધન કરાવી, એવી વસ્તુઓનું એક સંગ્રહસ્થાન બનાવે

આ સભ્યમાં વડોદરા, ઇડર અને લાઠી રાજ્યોએ ઉત્સાહપૂર્વક કરેલા આરંભને આ સમેલન આવકાર આપે છે

આ ઉપરાંત ખંભાત રાજ્યે જે ધોરણ પર 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' લખાવ્યો છે તે ધોરણ પર પોતાના રાજ્યના ઇતિહાસ તૈયાર કરાવે એવી સર્વ દેશી રાજ્યોને આ સમેલન વિનતિ કરે છે

રજૂ કરનાર ડો હરિપ્રસાદ દેસાઇ
અનુમોદન આપનાર શ્રી રત્નશંકર જોષી

ઠરાવ ૬ ઠ્ઠો

કરવેરા, માગરાળ આદિ રાજ્યોમાં પુસ્તકો ઉપર જે જકાત લેવામાં આવે છે તે જ્ઞાનપ્રચારને અવરોધક હોવાથી એવી જકાત લેવાતી બંધ કરવી, એમ આ સમેલન તે તે રાજ્યોને ભલામણ કરે છે

રજૂ કરનાર શ્રી ડુંગરશી સંપટ
અનુમોદન આપનાર શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા

ઠરાવ ૭ મો

આ સમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે તેણે ગુજરાતની વિવિધ બોલીઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાના સાધનો એકઠાં કરવા કરાવવા યોગ્ય પગલાં લેવાં

રજૂ કરનાર શ્રી ડોલરરાય માંકડ
અનુમોદન આપનાર શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી

ઠરાવ ૮ મો

આ સમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે

(અ) મહાગુજરાતમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલી ત્યાં વસતા ગુજરાતીઓની સામાજિક અને સાહિત્યિક સ્થિતિ વિશે યોગ્ય હકીકતો મેળવે, તેમ જ તેમની મુશ્કેલીઓની તપાસ કરી તે સંબંધી અહેવાલ રજૂ કરે અને

(આ) તે સ્થળોના સાહિત્યરસિકો વધારવાનો તથા તેમને પરિષદ સાથે જોડવાનો પ્રબંધ કરે, તેમ જ

(ઇ) ગુજરાતના શહેરોમા પણ જ્યાં જ્યા સાહિત્ય સભાઓ ન હોય ત્યાં ત્યાં તે સ્થાપવાની તથા તેમને પરિષદ સાથે જોડવાની તજવીજ કરે.

રજૂ કરનાર : શ્રી. રામનારાયણ પાઠક
અનુમોદન આપનાર : શ્રી. ગોકુળદાસ રાયચુરા

ઠરાવ ૯ મો

સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની યોજના અમલમાં મૂકવાની મુંબઇની સરકારને આ સંમેલન ભલામણ કરે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૧૦ મો

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે મહાગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓનાં બાળકોને ગુજરાતી દ્વારા પ્રાથમિક કેળવણી આપવી એ દરેક સ્થળની સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તાની ફરજ છે, તેથી આ સંમેલન મહાગુજરાતમા વસતા ગુજરાતીઓને ભલામણ કરે છે કે તેઓ આ ફરજ તેમની સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તા પાસે અદા કરાવવા યોગ્ય પગલાં લે.

ઉપરાંત આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે મહાગુજરાતવાસીઓના આ બાબતના પ્રયત્નોમા જ્યા જ્યાં મદદ માગવામા આવે ત્યા ત્યાં બનતી મદદ કરે

રજૂ કરનાર . શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા
અનુમોદન આપનાર . શ્રી ભોગીલાલ પટવા

ઠરાવ ૧૧ મો

સિંધમાં વસતા ગુજરાતીઓને પોતાની માતૃભાષા દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે છે, તે ચાલુ રહે એવી સગવડ આપવાની, સિંધ સરકારને આ સંમેલન ભલામણ કરે છે.

નગરપારકર, મીઠી આદિ સ્થળોમાં સદીઓ થયાં વસતાં ગુજરાતીઓને ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ મેળવનાની જે સગવડો આજ દિન સુધી ચાલુ છે તેને બંધ કરવાની કાર્યનીતિ લોકલ બૉર્ડો સ્વીકારવાની ઇચ્છા રાખે છે, એવું આ સંમેલનના જાણવામાં આવ્યુ છે. આ

કાર્યનીતિનો આ સમેલન સખત વિરોધ છે અને સિંધની સરકારને ભનામણ કરે છે કે આ કાર્યનીતિ અમલમા ન મૂકાય એવા પગલા તેણે ભરના તેમજ આ સમેલન સિંધમા અને સિંધની બહાર વસતા ગુજરાતીઓને સૂચના કરે છે તેમણે આ પ્રકારની માતૃભાષાવિધ્વંસક નીતિનો અમલ ન થાય તે માટે આવશ્યક પગના ભરના

રજૂ કરનાર શ્રી ચપકલાલ કૌશિક

અનુમોદન આપનાર શ્રી હરિલાલ ઠાકર

ઠરાવ ૧૨ મો

(અ) દેશ સમસ્તની પ્રાથમિક કેળવણીમા મૌલિક ફેરફારો કરના માટેની જે વિચારણા અને યોજનાઓ અત્યારે પૂજ્ય મહાત્મા ગાધીજીની દોરવણી નીચે ચાલી રહી છે તે પ્રસગે આ સમેલન ભનામણ કરે છે કે સરકાર તરફથી પ્રાથમિક કેળવણીમા ચિત્રશિક્ષણ દાખલ કરના ઉપરાત શિક્ષકો માટેના શિક્ષણશાસ્ત્રમા પણ દેશના સસ્કૃતિજન્ય મૌલિક ચિત્ર ને સગીતના કલાસ્વરૂપોનો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવો જોઇએ અને યોગ્ય નિષ્ણાતોના મડળની દેખરેખ નીચે તે યોજાવો જોઇએ

(આ) આ સમેલનનો એવો અભિપ્રાય અને ભનામણ છે કે દેશના ચિત્રકલા ને સગીતન સશોધન, સમુદ્ધાર અને સમૃદ્ધિ માટે યુનિવર્સિટી જેવી પ્રતિષ્ઠિત સસ્થા તરફથી સક્રિય પ્રયત્નો થના જોઇએ અને તેને માટે યુનિવર્સિટીમા ચિત્રકલા ને સગીતના અધ્યાપન માટે વ્યવસ્થા થની જોઇએ, તેમ જ દર વર્ષે નિષ્ણાતો પાસે એ વિષયના વિવિધ અગોના સશોધનો, વ્યાખ્યાનો તથા પ્રદર્શનોની યોજના થની જોઇએ

રજૂ કરનાર શ્રી રવિશકર રાવલ

અનુમોદન આપનાર પડિત ઓમકારનાથજી

" " શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર

ઠરાવ ૧૩ મો

કરાચીની શારદા મદિર, ગુજરાતી ઍજ્યુકેશન સોસાયટી, હરિભાઇ કારીઆ હાઇસ્કૂલ, પ્રભાત ટૉકીઝ, જૈન સ્વયસેવક મડળ તથા જે જે

અન્ય સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ આ સમેલનને સફળ કરવામાં જે ફાળો આપ્યો છે, તેની આ સંમેલન સાભાર નોંધ લે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૧૪ મો

(અ) આ સમેલન સંસ્કૃત વર્ણમાળાને અનુસરનારી જુદી જુદી પ્રાતીય ભાષાઓમા લિપિની એકતા લાવવા માટે જે પ્રયત્ન ચાલે છે તેના અનુસધાનમાં ગુજરાતી લિપિનુ નાગરીકરણ કરવાના સિદ્ધાન્તને માને છે.

(આ) આ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને નીચેના અક્ષરોના નીચે પ્રમાણેના નાગરી રૂપનો ગુજરાતી લિપિમા ઉપયોગ કરવો એમ આ સંમેલન સ્વીકારે છે અને સર્વે લેખકો, મુદ્રકો, પ્રકાશકો, વર્તમાનપત્રો સામયિકો વગેરેને એ પ્રમાણે લખવા તથા છાપવા ભલામણ કરે છે.

अ, क, च, ज, झ, द, फ, ब, भ

(ઇ) નાગરી લિપિમા મુદ્રણ, લેખન, મુદ્રાલેખન, ટાઇપરાઇટિગ તથા અક્ષરજ્ઞાન પ્રચારની સુલભતાની દૃષ્ટિએ સુધારો કરવાની જરૂરિયાત આ સમેલન સ્વીકારે છે તથા એ દિશામા પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિએ નીમેલી લિપિસમિતિના તથા ગુજરાતમાં થયેલા જુદા જુદા વ્યક્તિગત પ્રયત્નોની નોધ લે છે.

(ઈ) આ સમેલનનો અભિપ્રાય છે કે એ બધા પ્રયત્નોને તથા એ વિષે થતી વિવિધ સૂચનાઓને તપાસી એમાથી ગુજરાતને ભલામણ કરી શકાય એવી એક યોજના પરિષદ દ્વારા થવી ઇષ્ટ છે. આ માટે સમેલન પરિષદને ભલામણ કરે છે કે તેણે એક સમિતિ નીમવી, જે આ બાબતને પૂરેપૂરી તપાસી ત્રણ માસમાં પોતાનો અભિપ્રાય તથા ભલામણો પરિષદ આગળ રજૂ કરે.

(ઉ) આ સમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે તે યોજના ઉપર વિચાર કરી એની મધ્યસ્થ સભા છેવટનો નિર્ણય કરે અને તે નિર્ણયને ગુજરાત સમક્ષ મૂકી તેનો સ્વીકાર કરાવવા તથા અમલ કરવા સઘળા યોગ્ય પગલાં લે

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૧૫ મો

(અ) ગત સમેલનને બધારણ તપાસવા એક સમિતિ નીમવાની પરિષદને સૂચના કરી હતી અને તે મુજબ એક સમિતિ નીમવામા આવી હતી અનેક સંજોગોને લીધે એ સમિતિ પોતાનો અહેવાલ હજુ મધ્યસ્થ સભા આગળ રજૂ કરી શકી નથી અને બધારણની તપાસણીનુ કામ લબાય એ ઇષ્ટ ન લાગવાથી આ સમેલન એ સમિતિના ત્રણ સભ્યોએ તૈયાર કરેલા આ ખરડામા સૂચવેલા સુધારાઓ પર ધ્યાન આપી એવા અભિપ્રાય પર આવે છે કે બારમા સમેલનના ઠરાવમા આવેલો હેતુ સાધવા બધારણમા નીચેના સુધારાની જરૂર જણાય છે —

હાલના બધારણ પ્રમાણે

કલમ ૪ (ક) સામાન્ય સભાસદો એટલે કે, જેઓ દ્વિવાર્ષિક (રૂ ૪) ભરે તેઓ

૪ (ખ) સભાસદ-સંસ્થાઓ એટલે કે પરિષદના જ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થાઓ દ્વિવાર્ષિક રૂ ૮) આપે તે

૪ ની ટીપ (ખ) દરેક સંસ્થા-સભાસદ બે વર્ષ માટે બે પ્રતિનિધિઓ નીમશે અને તે પ્રતિનિધિઓને એ સંસ્થા તરફથી સદરહુ મુદત દરમ્યાન પરિષદના સભાસદના બધા અધિકાર તેમ જ જોખમદારી પ્રાપ્ત થશે

૮ ની ટીપ (૩) કોઈ સન્માન્ય સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે રાજીનામું આપશે તો પરિષદ તેની જગ્યાએ બીજા કોઈની ૨/૩ વધુ મતે નિમણૂક કરશે, પણ સન્માન્ય સભાસદોની સંખ્યા હંમેશાં દસ જ રહેશે

૯ પરિષદના અધિકારીઓ

(ગ) ચાર મંત્રીઓ

૨૩ મધ્યસ્થ સભા પરિષદના હેતુઓને અમલમા મૂકશે

૫૮ (૨) સમેલનની બેઠકના પ્રમુખની નિમણૂક અને જો વિભાગ નક્કી થાય તો તે વિભાગોના પ્રમુખની નિમણૂક ચૂટણીથી કરશે

સંમેલને સૂચવેલા સુધારા પ્રમાણે

કલમ ૪ (ક) સામાન્ય સભાસદો; એટલે કે જેઓ દ્વિવાર્ષિક રૂા. ૮) ભરે તેઓ તથા કોઇ પણ સંસ્થા-સભાસદના પ્રતિનિધિ તરીકે જેના તરફથી દ્વિવાર્ષિક રૂા. ૩) આવે તેઓ.

૪ (ચ) સભાસદ-સંસ્થાઓ, એટલે કે પરિષદના ૪ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થાઓ દ્વિવાર્ષિક રૂા. ૨) આપે તે

૪ ની ટીપ (૭) દરેક સંસ્થા સભાસદ બે વર્ષ માટે પોતાના દર પંદર સભ્યો દીઠ એક અને વધારેમાં વધારે દસ સુધી પ્રતિનિધિઓ નીમશે. અને તે પ્રતિનિધિઓ એ સંસ્થા તરફથી સદરહુ મુદત દરમ્યાન પરિષદના સામાન્ય સભાસદ ગણાશે.

૮ (ચ) પછી ઉમેરો.-

૮ (છ) પરિષદના બધા જુમ્મેદારો.

૮ ની ટીપ (૩) કોઈ સન્માન્ય સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે રાજીનામું આપશે તો પરિષદ તેની જગ્યાએ બીજા કોઇની ૨/૩ વધુ મતે નિમણૂક કરશે.

૯ પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ નીચેના અધિકારીઓની બનશે
(ગ) ૭ મંત્રીઓ.

૨૩ મધ્યસ્થ સભા તથા કાર્યવાહક સમિતિ પોતપોતાના અધિકારની મર્યાદામાં રહી પરિષદનો સર્વ વહીવટ કરશે. ...

૨૪ પછી ઉમેરો:-

૨૪ (અ). આગામી સંમેલન મળવાના ૭ મહિના અગાઉ મધ્યસ્થ સભા સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાવા યોગ્ય ચાર વ્યક્તિઓનાં નામો સૂચવશે.

૫૪ (૧) પછી ઉમેરો.-

૫૪ (૧) (અ) સમેલનના પ્રમુખની ચૂંટણી કરવા માટે પોતાના સભ્યોમાંથી દસ પ્રતિનિધિઓની નિમણૂક કરશે

૫૮ (૨) જો વિભાગ નક્કી થાય તો તે વિભાગોના પ્રમુખની નિમણૂક ચૂંટણીથી કરશે

૫૪ પછી ઉમેરો –

૫૪ (અ) પ્રમુખની ચૂંટણી

(૧) સમેલનની બેઠક મળવા ના ૭ મહીના અગાઉ મધ્યસ્થ સભાએ સમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાવા યોગ્ય ચાર વ્યક્તિઓના નામો સૂચવ્યા હોય તેમાંથી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એકની ચૂંટણી સદરહુ બેઠક ચાર મહિના અગાઉ પરિષદના સભાસદો અને સત્કાર મંડળના સભ્યોના દસ પ્રતિનિધિઓ કરશે

(૨) અધિકારીઓની ચૂંટણીના સબંધમાં કલમ ૨૫ મા જે પધ્ધતિ દર્શાવી છે તદનુસાર પ્રમુખની ચૂંટણી કરવામાં આવશે

(આ) સમેલન પરિષદને સૂચવે છે કે બંધારણમાં એ સુધારાઓ તથા તેને અંગે જોઈતા બીજા સુધારા સત્વર કરવા

રજૂ કરનાર શ્રી રામનારાયણ પાઠક
અનુમોદન આપનાર શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા
, , શ્રી સામળદાસ ગાંધી

ઠરાવો પછી

ઠરાવોનું કાર્ય પૂરું થયા બાદ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી કિશોરલાલ ઘ મશરૂવાળાએ પોતાનું ભાષણ (જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) વાંચ્યું હતું

અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ શ્રી નરહરિ પરીખની નાદુરસ્ત તબીયતને અંગે એમનું ભાષણ (જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) સભામાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું

છેવટે સંગીત વિભાગના પ્રમુખ પંડિત શ્રી ઓમકારનાથજીના ભાષણ (જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) પછી પરિષદની આજની કાર્યવાહી પૂરી કરવામાં આવી હતી

*

ત્રીજો દીવસ

તા. ૨ : જાન્યુઆરી : ૧૯૩૮

આભારદર્શન ને ઉપસંહાર

રવિવાર તા. ૨ . જાન્યુઆરી . ૧૯૩૮ ના રોજ સવારે ૯॥ વાગ્યે હરિભાઇ પ્રાગજી કારીઆ હાઇસ્કુલના હોલમાં, સંમેલનની ત્રીજા દિવસની બેઠક મળી હતી

શરૂઆતમાં શેઠ હરિદાસ લાલજી, શ્રી. ડુંગરશી સંપટ, ડૉ. પોપટલાલ ભુપતકર અને શ્રી. ચંપકલાલ ઠાકોરે સ્થાનિક સમિતિ તરફથી મહેમાનોનો તેમ જ આ સંમેલનને સફળ બનાવવા સાથ આપનાર સર્વ ભાઇબહેનોનો આભાર માન્યો હતો.

મહેમાનો તરફથી પ્રથમ દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ સર્વનો આભાર માન્યો હતો શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ પણ આભારના બે શબ્દો કહ્યા હતા ત્યાર બાદ પરિષદના મંત્રી શ્રી મનહરરામ મહેતાએ પ્રવચન કર્યું હતું, અને શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ, શ્રી. જેઠારામભાઇ, શ્રી. પ્રેમજીભાઇ, શ્રી ચંપકલાલભાઇ શ્રી. જનકરામ બુચ, શ્રી કરસનદાસ માણેક તથા અન્ય કાર્યકર્તાઓનો હાર્દિક આભાર માન્યો હતો.

પછી ડૉ. હરિપ્રસાદે આભાર વ્યક્ત કરતા જણાવ્યું હતું કે સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન કરાચીમા ભરાવાથી બે ત્રણ મહાન બાબતો થઇ શકી છે અને તમે સહુએ એને આનંદથી સફળ બનાવી તેના ઉચ્ચ ધોરણને વધુ ઉચ્ચ બનાવી તમારા સંસ્કારનું દર્શન કરાવ્યું છે, એ માટે આભાર માનુ છું. તમારો રંજનનો કાર્યક્રમ પણ બહુ સુંદર હતો અને આપણી અભિનય કળા વિષે મને જે શંકા હતી તે હવે દૂર થઇ છે. મને ખાત્રી છે કે ગુજરાતીઓ આ કળામાં પણ આગળ વધશે

પરિષદની આગના દીવસની કાર્યવાહીમાં અનેજી પ્રમુખ તરીકે એમણે આપેલા રૂલીંગ બાબત પણ એમણે ખુલાસો કરતા કહ્યુ હતુ કે આપણા દેશની ખરાબીનું કારણ, તે આપણામાં સામાન્ય સમજ (Common sense) ની ખામી છે; પણ ગુજરાતી-ઓમાં સામાન્ય સમજનુ પ્રમાણ વધુ હોવાથી હું આશા રાખું છુ કે મારા રૂલીંગનો ઉંધો અર્થ કોઇ નહીં કરે.

એમના પછી સાહિત્ય પરિષદ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ ઉપસહાર કરતા કહ્યુ હતું કે અહી ઘણ્ણુ થયુ હતુ પણ એ ધણણથી આવેલી જાગૃતિને લીધે તમેએ સાચો પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે રજન કાયક્રમ વિરોધનતા એમણે કહ્યુ હતુ કે તમારો રજન કાયક્રમ બ‌ુ સુદર હતો હવે કરાચીને એમ માનવાનુ કારણ નથી કે કલા-સાહિત્ય સિન્ધમાં તે પછાત છે

આગળ બોલતા એમણે જણાવ્યું કે ઘણા વર્ષ પહેના આ પરિષદ અજન્તા જેવી સસ્થા હતી ઇ સ ૧૯૨૬ મા જ્યારે મુબઇમાં બેઠક મળી ત્યારે ખૂબ તોફાન ને ગાજવીજ હતા અને એથી થયેલું કે પરિષદને નોતરી એટને અનેક ઇદ્રોને બોલાવવા જેવુ છે લાઠી અમદાવાદ અને કરાચી એ ત્રણેએ ઘણુ સુદર કાર્ય કરી બતાવ્યુ છે સાહિત્યકારા રનગમા એકઠા મળવા માટે અહી લડી લે છે, એવી જે લોકોક્તિ છે તે છેલી ત્રણ પરિષદોથી ખોટી કરી છે

આપણી સમક્ષ બધારણનો કૂટ પ્રશ્ન હતો આ બધારણનો ઝઘડો તો ૩૦-૨ વર્ષનો જૂનો છે ઈ સ ૧૯૨૬ થી એમ લાગ્યુ કે બધારણ પર ધ્યાન આપવુ જોઇએ માણસ બધારણને બનાવે છે એટલે એકતાના વિષયમા અને સસ્થાનુ ગૌરવ સાચવવા બધારણનો ઝઘડો ન પડવો જોઇએ આ બધારણમા હવે થયેલા સુધારાથી પરિષદ સર્વવ્યાપી થશે અને વધુ સુદર કામ કરી શકશે, અને એ બનો યશ કરાચીને ફાળે જાય છે

નાગરી લિપિને લગતા ઠરાવનો ઉલ્લેખ કરતા એમણે જણાવ્યુ હતુ કે આ વર્ષે નાગરી લિપિને લગતો ઠરાવ કર્યો છે તેની અસર બધે ભૂને અને બીજા એ લિપિ તરફ વળશે તેથી, એ અસર વ્યાપક બનશે અને હિન્દની લિપિ એક કરવાનુ કાર્ય સરળ થઇ શકશે

આગળ ચાલતા તેમણે જણાવ્યુ કે બીજુ મહત્ત્વનુ કાર્ય આપણે શ્રી હેમચદ્રાચાયના સ્મારક માટે "હૈમ સારસ્વત સત્ર" ઉજવવાનુ ને મધ્યસ્થ સ્મારક ની યોજના કરવાનુ નક્કી કર્યુ છે, તે છે

પરિષદ ની આવતી બેઠક માટે મુબઇના પગ તેમજ કરાચીથી

આમંત્રણ આવેલ તે પરત્વે બોલતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે બંને આમંત્રણો પર મધ્યસ્થ સભા વિચાર કરશે અને યોગ્ય જણાશે તે એક સ્થળ નક્કી કરશે. છેવટે તેમણે પોતાને આ સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની બેઠકના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, નિભાવી લીધા બદલ અને પોતાનો સુંદર સત્કાર કરવા બદલ સહુનો આભાર માન્યો હતો. પ્રમુખશ્રીના ઉપસંહારના વ્યાખ્યાન પછી પરિષદની બેઠક પૂરી થઇ હતી

કવિ મુશાયરો

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન અંગેના છેલ્લા કાર્યક્રમ તરીકે રાત્રે ૯ વાગ્યે, ગુજરાત વિદ્યાલયના ચોગાનમા બાંધવામાં આવેલ ખાસ મંડપમાં કવિ મુશાયરો યોજવામાં આવ્યો હતો

શરૂઆતમાં કવિ મુશાયરાના પ્રમુખ શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ ટુંક પ્રવચન કર્યા પછી, આ મુશાયરા માટે નક્કી થયેલ પાદપંક્તિનાં પાદપૂર્તિનાં આવેલ કાવ્યો વંચાયાં હતાં.

ત્યાર પછી શ્રી. રાવતજી ભગતે દુહા સાભળાવ્યા બાદ, રાજકવિ શ્રી. માવદાનજીએ મોરડી સાહિત્યની એક લોકવાર્તા સૂરીલા કંઠે દુહા સાથે કહી સંભળાવી હતી વચ્ચે કચ્છના કવિ શ્રી. લાલજીભાઇએ પણ પોતાની એક કવિતા ગાઇ સંભળાવી હતી.

આ કાર્યક્રમની સહુથી રસમય વાનગી તો શ્રી રાયસુરા અને શ્રી. માવદાનજી વચ્ચે જામેલી દુહાની રસિક રમઝટ હતી.

આ ઉપરાત કવિ મુશાયરામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિધ્ધ કવિઓ શ્રી કરસનદાસ માણેક, શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી, શ્રી સુધાંશુ અને જાણીતા વિવેચક શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીએ પોતાનાં કાવ્યો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં.

મોડી રાત્રે આ કાર્યક્રમ પૂરો થતાં સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સઘળા કાર્યક્રમોની પૂર્ણાહુતિ થઇ હતી

★

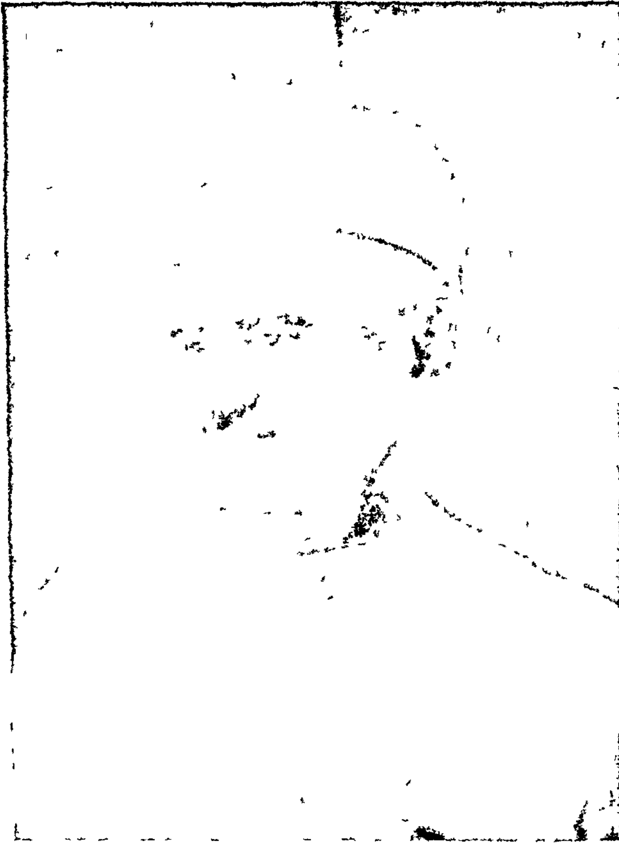
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

-

--

વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો

શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
પ્રમુખ સાહિત્ય વિભાગ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલન
તેરમુ અધિવેશન કરાચી
૧૯૩૭–૩૮

સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું

વ્યાખ્યાન

આપણા વિવેચનના કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો

વર્તમાન યુગના સાહિત્ય ઉપર અંગ્રેજી સાહિત્યના સંસ્કારોની અસર છે એ તો હવે કહેવું પડે એવું નથી તેથી આપણું સાહિત્ય જાણ્યે અજાણ્યે વસ્તુ લાગણી અને સ્વરૂપમાં તેના જેવું કંઇક અંશે થાય એ સ્વાભાવિક છે આ અસર જેટલી લલિત વાઙ્મય કે સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉપર થઇ છે તેટલી જ તેના વિવેચન ઉપર પણ થઇ છે વિવેચન તો સર્જનસાહિત્ય કરતાં વિશેષ કરીને પશ્ચિમના વિવેચનનું ઋણી છે કારણ કે અત્યારે થાય છે એ વિવેચનપ્રકાર તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહોતો, સંસ્કૃતમાં પણ નહોતો એમ કહી શકાય આથી આપણા વિવેચનસાહિત્યે આપણા સાહિત્યનું વિવેચન કરતાં અંગ્રેજી વિવેચનના રૂઢ પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો પણ દરેક ભાષામાં શબ્દોના રૂઢ થયેલા અર્થો પાછળ ઇતિહાસ હોય છે અને એ ઇતિહાસજ્ઞાનના સંસ્કારો આપણામાં નહિ હોવાથી આપણે ઘણી વાર એ શબ્દોનો ઉપયોગ આપણા વિવેચનમાં સમજ્યા વિના કર્યો છું આવી રીતે એકદમ અંગ્રેજી શબ્દો પકડી લેવાની વિરુધ્ધ છું—સાથે સાથે કહું છું,—માત્ર શબ્દ પકડી લેવાની વિરુધ્ધ છું, અંગ્રેજી સાહિત્યના કે બીજા કોઈ દેશી કે પરદેશી સાહિત્યના સંસ્કારોની કે તેની અસરોની વિરુધ્ધ નથી આમ પરદેશી અસરની વિરુધ્ધ થવાનું એક જ વાજબી કારણ હોઇ શકે—જો એથી આપણું સર્જકપણું હણાતું હોય કે વિકૃત થતું હોય તો રામ્દની વિરુધ

હોવાનુ કારણ પૂરા નહિ સમજેલા શબ્દોથી ગોટાળા થાય છે, ખોટા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, અને વિચારો અને અભિપ્રાયો ડહોળાય છે એ છે.

એક દાખલાથી આ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ આપણા વિવેચનમાં અંગ્રેજી વિવેચન પધ્ધતિ અને પારિભાષિક શબ્દોને સૌથી પ્રથમ પ્રવેશ કરાવનાર કવિ નર્મદ. તેણે આપણી કવિતાની અંગ્રેજી વિવેચન પધ્ધતિ પ્રમાણે જાતિઓ કે પ્રકારો કે વિભાગો કરવા માડયા. તેમાં લિરિક (Lyric) માટે તેણે ગીતકવિતા શબ્દ વાપર્યો અને એપિક (Epic) ને માટે વીરકવિતા અને ગીતકવિતાની વ્યાખ્યા આપી કે "આવી કવિતા રચવામા છન્દના નીમ સાથે ગાયનના નીમ પણ પાળવા પડે છે." અહીં બે સરતચૂકો ભેગી થઇ છે. ગ્રીક લિરિકો ગેય હતા પણ અંગ્રેજી સમસ્ત કવિતા ને લિરિક પાઠ્ય છે, અગેય છે. બીજી તરફથી નર્મદ પહેલાંની બધી ગુજરાતી કવિતા, ગુજરાતી એપિકો પણ, ગેય જ છે. આ બધો ગોટાળો 'એપિક'ની વ્યાખ્યા કરતાં ભેગો થયો લિરિકને ગેય કહ્યા પછી એપિકને અગેય જ કહેવાનુ રહ્યુ પણ ગુજરાતીમા તો બધી વીરકવિતાઓ ગેય જ છે. એટલે નર્મદ ખુલાસો કરે છે. "કોઇ કહેશે કે, આ કવિતાઓ ગાયનને જ અરથે બનાવેલી છતા ગીતકવિતામાં કેમ નથી મૂકતા? તો એનો જવાબ એમ કે, ગીત તો તુટક તુટક સંબધરહિત ન્હાનાં હોય છે ને આમાં એક જ વિષય અથવા ઇતિ સુધી સપૂર્ણ રીતે રચેલો છે; માટે હું ધારું છુ કે. અગર કદાપી તેઓ ગાયનમા છે, તથાપિ તેઓને આ જાતીમા ગણ્યા હોય તો સારુ" × પછી ગીતકવિતા ગેય છે એ ભેદ કયા રહ્યો? આ ગોટળો અંગ્રેજી અને ગુજરતી કવિતાના ઇતિહાસમાં સિધ્ધ થયેલાં સ્વરૂપો નહિ સમજવાને લીધે થયો છે લિરિક સંબધી જે જે આપણા વિવેચનમા ચર્ચા થઇ છે તેમા ઘણી ગેરસમજ લિરિક શબ્દ પરભાષાનો છે તેને અગે થયેલી છે તેના ઉપર છેલ્લુ પુસ્તક પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે લખેલુ છે અને તેમા તેનું ઇતિહાસસિદ્ધ સ્વરૂપ

× જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩૩૯-૪૦

—

ખતાવના પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા પણ દૃષ્ટાન્તો એકલા અગ્રેજી વાઙ્મયમાજ આપ્યા છે તે સાથે ગુજરાતી અને તે ન મળે ત્યા સસ્કૃત આપ્યા હોત તો વિષય વધારે વિશદ થાત તેમ છતા આપણામા અગ્રેજી સસ્કૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ વધતો જાય છે એટલે આશા રાખીએ કે તેમના પ્રયત્નથી બધી ગેરસમજૂતો હવે મટશે

આ સાથે હુ માનુ છુ કે આપણા અલકારશાસ્ત્રનો સારા અભ્યાસ થવાની જરૂર છે તેથી પશ્ચિમના વિવચનમા ઊઠતા ઘણા પ્રશ્નો ઉપર પ્રમાણ પ્રકાશો સભવ છે અને તેમ થતા બીજી તરફથી આપણા વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પણ વિમાસ થશે આના દૃષ્ટાન્ત તરીકે અત્યારે આપણા વિવેચનમા ફૂટ પ્રશ્નનુ રૂપ પામેલ એક જ દૃષ્ટાન્ત હુ લઉ છુ અને તે છે Art for arts sake એટલે 'કલાની ખાતર કલા' 'કવિતાની ખાતર કવિતા' પશ્ચિમમા આ પ્રશ્ન ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઇ છે તેને હુ સ્પર્શવા માગતો નથી પણ મારી રીતે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા પ્રયત્ન કરીશ

પ્રથમ તો મારે એ કહેવાનુ છે કે 'કલા ખાતર કલા' એમ કહેતી વખતે તેના પ્રતિપાદકો કઇક એમ માનતા લાગે છે કે એમ કહેવાથી કાવ્યની રચના કે અન્ય સર્વ માનવ પ્રવૃતિથી વિલક્ષણતા અદ્વિતીયતા અને તેના ઉપરનો તેનો કોઇ અદ્ભુત હક સ્થાપિત થઇ જાય છે અને તેના વિરોધીઓ પણ કઇક આમ થઇ જશે એ ભયે તેનો સામો પક્ષ લેતા મને જણાય છે   તો મારે કહેવાનુ કે એવુ કાંઇ નથી કાવ્ય દિવ્ય કે અદ્ભુત છે તેની મારે ના નથી પણ તે બીજા કારણોને લીધે કલા ખાતર કલા છે માટે નહિ   અને કલા કલા ખાતર છે એમ કહેવાથી તેનો અન્યથા હોય તે કરતા સમસ્ત જીવન ઉપરનો હક કે દાવો જરા પણ વધી જતો નથી

માત્ર કલા જ કલા ખાતર છે એમ માનવુ એ ખોટુ છે હુ પૂછુ છુ શુ જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન નથી ?—પછી ભલે જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી પણ થાય છે શુ નીતિ ખાતર નીતિ નથી ?—પછી ભલે નીતિથી પ્રીતિ અને બીજા લાભો પણ મળતા હોય એટલુ જ નહિ શુ રમત ખાતર રમત નથી ?—પછી ભલે શારીરિક રમતથી શરીર સુધરતુ

હોય, અને માનસિક રમતથી બુદ્ધિ તીવ્ર થતી હોય. હજી આગળ જઈને પૂછું છું, શું કેટલાક અને ઘણુંખરું ધન ખાતર ધન મેળવતા નથી? અને ઘણા ખાવા ખાતર ખાતા નથી? નાનાં છોકરાંને ખાવામાંથી જ, એ વ્યાપારમાંથી જ આનંદ આવે છે, અને ઘણા માણસો જિંદગીભર એ દશાથી આગળ ગયા હોતા નથી. અને સમજણા માણસો પણ ખાય છે ત્યારે તેમને ખાવામાંથી સ્વતંત્ર સ્વાદ આવે છે તેની ના પડાય તેમ નથી. એટલું જ નહિ, ઘણી વાર એક પ્રવૃત્તિ તેનાથી ભિન્ન પ્રયોજન માટે શરૂ કરીએ અને શરૂ કર્યા પછી તે પ્રયોજન તિરોહિત થઈ આપણે એ પ્રવૃત્તિમાંથી જ રસ લેવા માંડીએ અને એ પ્રવૃત્તિ થોડી વાર એ પ્રવૃત્તિની ખાતર જ ચલાવીએ એમ પણ બને છે. હું પગાર ખાતર શીખવવાનું શરૂ કરું, પણ શીખવવાની ક્રિયા દરમિયાન મને એ ક્રિયામાં જ રસ પડે અને હું શીખવવાની ખાતર શીખવું, એમ બને. ઘણી ક્રિયામાં એમ બને છે અને એ તો જીવનયોજનાની એક ધન્યતા છે, એમ ન હોત તો જીવન અસહ્ય થઈ પડત. જેમ અનેક જીવનશક્તિના વ્યાપારમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રસ આવે છે તેમ કાવ્યમાં અને કલામાં કલ્પનાશક્તિ સ્વૈર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને બીજી કશી બાબતના સંબંધ વિના એ વ્યાપારમાંથી જ આપણને આનંદ મળે છે. એમ થવાથી કાવ્યની કશી ય વિલક્ષણતા સાબીત થતી નથી, તેનો કશો પણ જીવન ઉપરનો હક વધતો નથી. એ વાક્યથી ભડકવાની જરૂર નથી.

અને તેમ છતાં હું માનું છું કે કાવ્ય અદ્ભુત કલા છે. અને હું એમ શા માટે માનું છું તે ટૂંકમાં બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ. મેં કહ્યું કે કાવ્યમાં કલ્પના સ્વૈર પ્રવૃત્ત થાય છે પણ સ્વૈર પ્રવૃત્ત થાય છે તેનો અર્થ તે પ્રવૃત્તિના મુખ્ય અવલંબનની બાબતમાં ઉદાસીન હોય છે એમ નથી. કલ્પનાને જેમાં, જે પ્રવૃત્તિમાં, જે અનુભવમાં, સૌથી વધારે જીવનનું રહસ્ય લાગે તેમાં જ તે સ્વાભાવિક રીતે રાચે, તેમાં જ વ્યાપારવતી થાય. ઉત્તમ કવિને ઉત્તમ રહસ્યવાળા અનુભવમાં જ રાચવું ગમે, અને તેથી એ કલ્પનાની કૃતિ ઉત્તમ અનુભવ કરાવનાર, ઉત્તમ સંસ્કાર પાડનાર નીવડે. અને તેમાં કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે. માણસને પોતાના જીવનનો ઉત્તમ, સૌથી રહસ્યવાળો અનુભવ જ કલ્પના દ્વારા ફરી અનુભવવો ગમે છે. એક

દૃષ્ટાન્તથી આ સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ ધારો કે બે મિત્રો પરદેશ વરસે ભેગા થયા બન્ને દિલોજાન મિત્રો છે બન્ને પાસે પથારી નાખી સૂશે અને રાત આખી પોતાના આગલા ભેગા ગાળેના જીવનના અનુભવો સભારવામા અને પોતાના તે પછી થયેના અનુભવો કહેવામા આખી રાતનો ઉજાગરો કરે તો પણ નવાઇ નહિ હવે વિચારો કે આટલા બધા વરસોના આટલા બધા અનુભવોમાથી તેઓ કયાની વાત કરશે? અલબત તેમને જે અનુભવમા જીવનનુ રહસ્ય સૌથી વધારે અનુભવાયુ હશે તેની વાતો કરશે અત્યત ભીડના દુખના પ્રસગોની યાદ કરશે, જ્યારે જીવનની શક્તિઓએ તીવ્રમા તીવ્ર વેગથી કાર્ય કરવાનું કર્યું હશે! નવા સાહસના પ્રસગો જ્યારે એમના કે ગોઠિયાઓ સાથે જીવનની બહાદુરી હિમ્મત મૈત્રીના લ્હાના લીધા હશે! જીવનના અદ્વિતીય પ્રેમ સપાદન કર્યાના, જ્યારે જીવનમા નવા ગહન અનુભવો થયા હશે, જીવનનો પ્યાલો હૃદયથી ઘડીભર ઊભરાતો લાગ્યો હશે! એ સામાન્ય મિત્રોની કલ્પના જે રીતે જીવનના રહસ્યને અનવબીને પોતાના અનુભવો પોતે ભોગવતા મિત્રને અગત સમભાવ અને કલ્પના દ્વારા ભોગવાવે છે, તેમ જ કવિ પણ પોતાના અનુભવોમાથી સૌથી રહસ્યવાળા અનુભવો આખા સમાજને અનુભવાવે છે મિત્રોમા સમભાવ હતો, એવો સમભાવ અહી નથી એવો સમભાવ નથી એટલે કવિના સબધમા ખરેખર જ વસ્તુ રહસ્યવાળી સામાન્ય કરતા લોકોત્તર રહસ્યવાળી હોવી જોઇએ માબાપને પોતાના છોકરા તરફના મમત્વને લીધે તેનામા ઓછો ચમત્કાર પણ વધારે મોટો લાગે, પોતાના છોકરાની શક્તિની પરીક્ષામા તેમને મોહ થાય તે કરતા શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થીઓના સબધમા ઓછો મોહ થાય તેમ જ કવિ અગત પિછાન વિનાના અનિર્દિષ્ટ સમાજ આગળ બોલે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેને માત્ર ઉત્તમ રહસ્યવાળી વસ્તુ કહેવાની જ પ્રેરણા થાય અને એવી વસ્તુ જ સમાજને રસિક નીવડે કેવળ અગતતાને લીધે આવતી વસ્તુ તેનામા પ્રવેશ જ પામી ન શકે વળી કવિમા વિશેષ એ છે કે એ માત્ર જોઈ પણ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનુ જ ચિત્ર આપતો નથી પણ એ રહસ્યને અવલબીને એ રહસ્ય પ્રગટ થાય એવી રીતે પરિસ્થિતિ રચે છે બીજી અનેક રીતે કવિનો વ્યાપાર પેલા બે મિત્રોના વ્યાપાર કરતા વધારે જટિલ જીવનની

વધારે ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર વર્તનારો હોય છે. અને માટે કાવ્ય અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતા ઉત્કૃષ્ટ છે, નહિ કે કાવ્યની ખાતર કાવ્યપ્રવૃત્તિ થાય છે માટે.

આ રીતે બે મિત્રોની વાતચીત કરતા કવિનુ વક્તવ્ય વધારે ઉત્કૃષ્ટ હોવાનો સંભવ ઘણો મોટો છે છતાં જેમ મિત્રોનાં યુગલો યુગલોમા ફરક પડે તેમ કવિ કવિમા ફરક પડે કોઇ બે મિત્રો માત્ર ધનલોભી જ હોય—એવા વચ્ચે મૈત્રી જ બહુ સંભવતી નથી, પણ એ વાત જવા દઇએ—તો તેમની વાતમા ધન મેળવવામા તેમને ક્યારે ક્યારે મજા પડી એ જ આવે. બે મિત્રો વિષયલંપટ હોય તો તેમની વાતમાં એવા જ અનુભવો આવે એટલું જ નહિ એક ને એક મિત્રયુગલના દૃષ્ટાંતમાં તેમની અનુભવ પકવતાની ભૂમિકાઓ પ્રમાણે એકની એક બાબત તરફ જુદી જુદી દૃષ્ટિમા તેમને રસ પડશે એમ કલ્પી શકીએ. દાખલા તરીકે તેમાંના એકને ધારો કે તરતમા કોઈની સાથે વૈર બંધાયુ હોય તો તે પોતાના મિત્ર આગળ વાત કરતા પોતાના વૈરીનુ ઘસાતુ બોલવામાં કચાશ નહિ રાખે પણ વૈરને લાબો સમય થઇ ગયો હોય તો કદાચ કહે કે એ વખતે તો મે બહુ વૈર રાખેલુ પણ હવે લાગે છે કે એમ ન કર્યું હોત તો સારું. એક વખત વૈરમા જીવનનું રહસ્ય લાગતુ હતુ તે હવે ક્ષમામાં ઉદારતામાં તટસ્થમા લાગે તેમ જ કવિએ કવિએ, અને કવિની પોતાની વિકાસભૂમિકા પ્રમાણે કાવ્ય કલ્પના જુદી જુદી વૃત્તિમાં રાચે, અને તે પ્રમાણે જુદી જુદી કવિતા થાય કવિ હલકી નિકૃષ્ટ વસ્તુમાં રસ લેતો હોય તો તેની કલ્પના નિકૃષ્ટ વિષયમાં રાચે અને તેનુ ફળ કાવ્ય એવું નિકૃષ્ટ વસ્તુ વ્યક્ત કરે ત્યાં કલાની કૃતિ નિકૃષ્ટ જ ગણાય, ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ વસતા ભાવકને તેમાં રસ ન આવે, નિકૃષ્ટ ભૂમિકાવાળાને જ તેમા રસ આવે, અને કલાની ખાતર કલા હોવા છતાં એવી કૃતિનો બચાવ ન થઈ શકે.

અને અહી જ 'કલાની ખાતર કલા' ના સિદ્ધાન્ત તરફની શંકાની નજનુ કારણ સમજાય છે આપણે જોયુ કે કાચા કે વિકૃત સંસ્કારવાળા કલાકારની કલ્પના હીન વૃત્તિમાં રાચે અને તેની કૃતિ

ટીક થાય હવે 'કના ખાતર કલા ' કહેનાગ એમ માને છે કે ક પનાના વ્યાપારમા જ એની કૃતાર્થતા હોનાથી કોઈ પણ કલાની કૃતિને હીન ન કહી શકાય અહી મને એક દૃષ્ટાત યા આવે છે ગુજરાતીના એક અભ્યાસીએ મોઇને કહ્યુ કે પ્રેમાનન્દના ઓખાહરણની કેટલીક પક્તિઓ અશ્લીલ છે ખરી રીતે તો એ પક્તિઓ જોઇને તેની મન ઉપર શી અસર થાય છે અને એ અસર અશ્લીલ અને એ તરીકે રસમા ક્ષતિકર છે કે નહિ એ જોઇને ને વિચારીને આ આ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કરવુ જોઇએ તેને મને તેલા ભાઇએ એમ કર્યા વિના જ પરભાયુ કહી દીધુ 'તમે કનાની ખાતર કના' નો સિધ્ધાન્ત માનતા નથી શુ? ' કેમ જાણે કે કલાની ખાતર કના કહ્યા પછી કલામા અશ્લીલતા એ દોષ જ અશક્ય થઇ જતો હોય ! પણ એમ નથી ઉપર કહ્યુ તેમ બના તરફ બન્ને દૃષ્ટિ રહે છે હલકી વૃત્તિમા કપના વિહરનાથી ઉચ્ચ સસ્કારવાળાને તેમા રસ ન લાગે અથવા અન્યથા સારા કાવ્યમા અમુક જગાએ અશ્લીલતાનો દોષ જણાય અને ખરી રીતે જોતા એમ બનતુ આવ્યુ છે ભવાઇમા પણ જોઇએ તો ઘણી જગાએ કલ્પનાનો વિહાર હોય છે જ, પણ અશ્લીલ વિષયમા કલ્પના જતી હોનાથી સસ્કારી સમાજે તેને છોડી દીધી શેક્સપિયરના નાટકોમા ઘણી જગાએ અશ્લીલ ઇમા તો આવતી હોવાથી પછીના સસ્કારી સમાજે તેનુ વિશોધન કર્યુ કલ્પનાનો સાચો વિહાર હોવા છતા જે રહસ્યમા કલ્પના ગયતી હોય તે રહસ્યની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ઉચ્ચાવચ હોઇ શકે, અને એ જ કારણથી તે અધમ અને હાનિકર્તા હોઇ શકે, અને એમ હોય ત્યારે તેનુ નિયન્ત્રણ કરવુ પણ પડે હુ તો એમ માનુ છુ કે ઉચ્ચ રહસ્યના અવલબનમા જ કલ્પના વધારે વખત અને વધારે વૈવિધ્યથી રાચી શકે છે, આપણા મન ચિત્ત નો સ્વામી આત્મા જ એક જ હોય તો એમ જ બને, પણ એ માન્યતા એક તરફ રાખતા પણ, 'કના ખાતર કના ' નો સિદ્ધાન્ત માનનાર પણ ખરાબ કલાનું નિયન્ત્રણ તેમજ નાશ પણ કરી શકે પછી કોઇ વાર અને ઘણી વાર પણ કનાપરીક્ષામા ભૂલ થાય એ જુદો સવાલ છે, નીતિના ધોરણો બદલાય, માણસ જાતની દૃષ્ટિ બદલાય એ જુદો સવાલ છે

અહી એક પ્રશ્ન તરફ સાથે સાથે ધ્યાન ખેંચું છું. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે કાવ્ય રસનિષ્પત્તિ માટે છે એમાં જ Art for art's sake. કલા ખાતર કલાનો સિદ્ધાન્ત આવી જતો નથી ? રસનો કોઈ પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ ને ભાષામાં તે જે રીતે રૂઢ થયો છે તે રીતે કરીએ, તો તેટલાથી પણ તરત સમજાય કે રસ શબ્દમાં જ આપણે કલાની સ્વતંત્રતા અને અનન્યપરતા સ્વીકારી છે. રસ શબ્દ મૂળ તો જીભના સ્વાદ માટે વપરાય છે. તેને લીધે જીભને રસના પણ કહીએ છીએ. અન્નકોષમાં જે અનાજ જાય છે તેના માર્ગમાં તેને જીભનો સ્પર્શ થાય છે અને તેમ થતા સામાન્ય સ્પર્શથી સ્વતંત્ર એક અનુભવ થાય છે તેને રસ કહીએ છીએ. એની ઇંદ્રિય જ સ્વતંત્ર છે. તેવી જ રીતે વસ્તુઓના અનુભવો, માનસ અનુભવકોષમા જતાં એક સ્વતંત્ર રસેન્દ્રિયને લીધે અનુભવનો સ્વાદ, અનુભવનો રસ આવે છે. આ અર્થમાં રસ એ અંગ્રેજી taste નથી, તેમ જ એ sentiment પણ નથી. સદ્‌ગત રમણભાઈએ એક વાર કહેલું કે ગુજરાતીમા spirit (i. e. spirit of law) નો સમાનાર્થ શબ્દ નથી, અને અંગ્રેજીમા રસનો સમાનાર્થ શબ્દ નથી તેના પૃથક્કરણમાંથી aesthetic joy અર્થ આવે છે પણ એ પદ રસનુ સમાનાર્થ નથી. પછીથી આલંકારિકોએ રસનો પારિભાષિક અર્થ કર્યો છે, અને તે વિશે અનેક ચર્ચાઓ થઇ છે, તે ઉપરથી લાગે કે રતિ હાસ ક્રોધ જેવી લાગણીઓ એ જ એનો અર્થ છે, પણ આવા પારિભાષિક અર્થો થતાં પણ, સ્વાદ સાથે સબધ ધરાવતો અને તેના તત્ત્વને અવલંબીને વિસ્તાર પામેલો ઉપર કહેલો તે મૂળ અર્થ ક્યાંઇ દૃષ્ટિ બહાર ગયો હોય એમ હું માનતો નથી. આપણે ગુજરાતીમાં કરુણરસ વગેરે શબ્દો પારિભાષિક અર્થમાં વાપરીએ છીએ પણ સામાન્ય ભાષામા રસ રસિકતા સરસ સરસતા રસજ્ઞતા અરસિકતા વગેરે શબ્દોમાં પ્રતીત થતો રસનો અર્થ, મૂળ રસના અર્થ સાથે જ સંબધ ધરાવે છે પણ રસનો પારિભાષિક અર્થ લેતાં પણ કાવ્યની અનન્યપરતા તો જણાઇ જ આવે છે આપણા આલંકારિકોએ કદી એમ કહ્યું નથી કે કાવ્ય નીતિની ખાતર છે. તેમણે બુધ્ધિ

અને નીતિ બન્નેથી આ રચિકતાને જુદી પાડેનેથી જ ગણેલી છે બુધ્ધિ અને નીતિના વિયાગને મળતી મતિને તેમણે એક વ્યભિચારી ભાવ ગણેલો છે જે બતાવે છે કે કલ્પનાવ્યાપારને ગૌણ કીને મતિ વ્યાપારવાળી બની શકે, જેમ બીજી અનેક વૃત્તિઓ બને છે તેમ ખરુ તો કલ્પના માનમતની અનેક શક્તિઓને અનનબીને વિહરે છે પણ તે કેવળ સ્વતન્ત્ર વિહારને માટે અવલબે છે અને તેમાથી કાવ્ય બને છે એટલે એ પ્રવૃત્તિ સ્વતન્ત્ર છે અને કેવળ સ્વપર છે આમ સમજ્યા પછી 'કલા ખાતર કલા' કે એવુ કશુ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી હુ માનતો આવ્યો છુ કે આપણે આપણા કાવ્યશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વધારવો જોઇએ એમ કરવાથી પશ્ચિમના કેટલાક પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પડે છે, અને એ પ્રશ્નોને ધ્યાનમા લઇ આપણા જૂના સિધ્ધાન્તો વિચારવાથી એ સિધ્ધાન્તનુ અતરતત્ત્વ વિકાસ પામે છે બીજી રીતે કહીએ તો આપણી કલામીમાસા પોતાની વિચારસરણીએ વિકાસ પામે છે

અર્થાત્ મારી દૃષ્ટિએ તો 'કલા ખાતર કલા અથવા અહીં પ્રસ્તુત માન્ય ખાતર કાવ્ય ના સિધ્ધાન્તથી કાવ્યની કશી વિલક્ષણતા સિધ્ધ થતી નથી કાવ્યની અપૂર્વતા તેના વસ્તુમા અને તે વસ્તવ્ય કહેવાની શક્તિમા રહેલી છે, અને કાવ્યમા કલ્પના વ્યાપાર હોવા છતા વક્તવ્યના રહસ્યની દૃષ્ટિએ કાવ્યો ઉચ્ચાવચ હોઇ શકે, અધમ પણ હોઇ શકે અને તેમ હોય ત્યારે તેનુ નિયન્ત્રણ પણ કરવુ પડે વળી સદૃષ્ટિએ જોતા આ ચર્ચા આપણે ત્યા અસ્થાને છે એ આપણી ચર્ચામા નકામો કૂટ પ્રશ્ન થઇ બેઠેલો છે

હુ હવે એક બીજા કૂટ પ્રશ્નની ચર્ચા હાથમા લઉ છુ Realism એટલે વાસ્તવવાદ વિરુધ્ધ Idealism એટલે આદર્શવાદ અથવા ભાવનાવાદ આપણે પ્રથમ અહી વાપરેલા શબ્દોનો જ અર્થ સમજવાનો અને તેને સ્ફુટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ આપણે કહીએ છીએ કે કાવ્ય લાગણી કે ભાવ જ છે સામાન્ય રીતે જગતના અનુભવમા ન આવતી, અથવા જગતના સામાન્ય અનુભવમા આવે છે તે કરતા ઉચ્ચતર લાગણી કે ભાવ, જેમ કે ભક્તિ

ઉદાત્તતા, ઉન્નત વિશુધ્ધ પ્રેમ, તે જ ભાવના છે. એ ભાવના આદર્શભૂત હોવાથી ભાવનાવાદને આદર્શવાદ પણ કહે છે આદર્શવાદમાં પણ ભાવના એટલે લાગણી અભિપ્રેત છે કારણ કે કાવ્યનુ કામ લાગણી પ્રેરવાનુ, કે અનુભવાવવાનુ અહીં આદર્શ માટેની ઉચિત લાગણી પ્રતીત કરાવવાનુ છે, બીજી રીતે કહીએ તો આદર્શનો રસ ચખાડવાનુ છે.

વાસ્તવવાદ, ભાવનાવાદ કે આદર્શવાદની સામેના પલ્લામાં મુકાય છે પણ તેનો અર્થ ભાવના કે આદર્શ અવાસ્તવિક એટલે ખોટો છે એવો નથી ભાવનાનો સ્થૂલ અનુભવ વ્યવહારમા ભલે વિરલ રહ્યો, પણ તેથી તે જરા પણ અવાસ્તવિક બનતો નથી જગતમાં જે વધારે વાર બનતુ હોય તે વધારે વાસ્તવિક અને વિરલ બનતુ હોય તે ઓછું વાસ્તવિક એવો કોઇ નિયમ નથી. એથી ઊલટું કશી જ અવાસ્તવિક વસ્તુથી રસનિષ્પત્તિ થઇ શકે નહિ આપણું આખું ચિત્તત્ર એમ કહે કે આ તો આમ જ બને ત્યારે જ રસનિષ્પત્તિ થાય. કલામાં, આપણને અજ્ઞાત રીતે, આપણા ચિત્તત્રના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વલણો અનુસરાયાં હોય છે. કલા સાચી હોવાની કસોટી, કૃતિમાં વર્ણવેલુ બરાબર બહારની દુનિયામા બને છે કે નહિ એ નથી, પણ જગતના અનુભવોથી ઘડાયેલુ આપણુ માનસ-આખું ચિત્તત્ર-તેને અત્યત અનુકૂલતાથી સ્વીકારી શકે છે કે નહિ એ છે. આ વાત માત્ર ભાવનાને માટે જ સાચી છે એમ નથી, બધા રસો માટે સાચી છે. અરેબિયન નાઇટ્સમાં એક સ્ત્રી પોતાના પતિને મૂઠ મારી, તેનુ નીચેનું અરધું અગ પથ્થરનું કરી નાંખે છે, અને આ રીતે તેને અપગ કર્યા પછી હમેશાં ખાસડાં મારે છે અથવા એવું કંઈક અપમાન કરે છે: અહીં ક્રોધ ને આવી રીતે અપંગ કરી લાચાર કરી અપમાન કરવું એ કોઇ ભાવના કે આદર્શ નથી, તેમ જ અરધું અગ પથ્થરનું કરી નાખવાની હકીકત વ્યવહારના અનુભવ બહારની છે અને છતા સ્ત્રીની પતિ તરફની રીસ એ કોઇ ખોટી વસ્તુ નથી. આપણું માનસ અત્યાર સુધીના અનુભવથી સ્વીકારી શકે છે કે સ્ત્રીને પતિ તરફ એટલો કાળો ક્રોધ ચડે કે જેથી આટલે સુધી તે તેને અપગ કરી અપમાન કરે,-છેવટ અરેબિયન નાઇટ્સ જ્યાં અને જ્યારે લખાયુ ત્યાં તે કાળનું સમાજમાનસ સ્ત્રીનુ આવું

મનસ સ્વીકારી શકે તેમ હતુ હાસ્યમા તો આના દાખલા નધારે બતાની શકાય

જાન જનાનરની મળી, મેઘાડબર ગાજે
બકરી બાઇનો બેટડો પરણે છે આજે

એમા વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કશુ જ વાસ્તવિક નથી, અને છતા તેમા વ્યક્ત થતી ગુજરાતીઓની ગમે તેવા કજોડાના લગ્નોમા દેખાતી વવલાઇ ઘેલછા, એ મનની મોઇ પણ બીજી વૃત્તિ જેટલી જ સાચી છે અને કાવ્યને જે જાતના સત્યનુ અવલબન જોઇએ છે તે આ જાતના સત્યનુ કવિ એ સત્ય વ્યક્ત કરવાને ગમે તેવી બાહ્ય સૃષ્ટિ કલ્પે, ગમે તેવી અતિશયોક્તિ કરે, પણ તેથી કાવ્ય જો સાચુ કાવ્ય હોય તો એની અતિશયોક્તિથી તેને જરા પણ ક્ષતિ થતી નથી ભાવનાવાદમા પણ અતિશયોક્તિ આવે છે, ને દુનિયાના વ્યવહારમા ભાવનાકૃતિમા વર્ણવેલ બનાવો દશ્યમાન થતા નથી એ વાધો સાચો નથી

હવે વાસ્તવવાદનો અર્થ તપાસીએ લીલમા વાસ્તવવાદ કેવા ખોટા અર્થમા કોઈ વાર વપરાય છે તે પછી જોઇશુ, પણ પહેલા તો તેનો સાદો અર્થ જોઇએ વાસ્તવવાદી એવો આગ્રહ કરે છે કે દુનિયામા જે દેખાય છે તે પોતે કલામા જૂ કરવા ઇચ્છે છે હવે આ પ્રતિજ્ઞા ગમે તેટલી સાચી હોય છતા એક બાજુ એ કહેવુ જોઇએ કે કલા માનવ અન્તઃકરણ થી તે ફોટોગ્રાફી પેઠે માન છે તેનું છે તેવુ જ ચિત્ર રજુ કરવા ઇચ્છતી નથી અને ફોટોગ્રાફીમા પણ દૃષ્ટિકોણની પસદગી તો થાય જ છે કલામા છે તેવી જ દુનિયા પ્રગટ કરી પણ ન શકાય, કારણ વાસ્તવિક દુનિયા તો અનત કાલ વહે છે, અને આપણી કલાની કૃતિમા અનતને પ્રગટ કરીએ એ ભલે, પણ એ કૃતિ તો સાદી અને સાન્ત છે આ જગત કહો કે આપણો અનુભવ કહો, જે કહો તે અનાદિ અનત અરૂપ, નિરવધિ વહ્યે જાય છે આપણા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ (scientists) તેને કારણમયની શૃખલાથી સમજે છે ને તેમાથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો રચાય છે, અને આપણા કવિઓ તેમાથી રહસ્ય સમજે છે, તેને વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેમાથી કલાની કૃતિઓ થાય છે એ અનાદિ અનત અરૂપ વહેતા પ્રવાહને જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ

કારણકાર્યના રૂપમાં જ સમજી શકે અન્યથા નહિ, તેમ આપણા કવિઓ તેને જન્યથી જ પ્રદાન કરીને વ્યક્ત કરી શકે, અન્યથા નહિ આ નિરવધિ વહેતા અનંત પ્રવાહમાં હેય શું ગણવું ઉપાદેય શું ગણવું, તેની પસંદગી રહસ્યને અવલંબીને જ થઈ શકે. અને એ રહસ્ય, કોઈ સમગ્ર જીવનભાવનાના મધ્યબિન્દુએ સ્થિત થઈ અમુક વસ્તુ તરફ ફેંકેલી દૃષ્ટિથી જ જોઈ શકાય છે ભાવના વિના રહસ્ય પારખી શકાતુ નથી તમે લોભ કે અભિમાન કે વિલાસપરતા તરફ ત્યારે જ હસી શકો, કે જ્યારે ઉદારતા, દૃષ્ટિવિશાલતા, અનવચ્છિન વિષયાસક્તિની ઊર્ધ્વતાની તમારામાં ભાવના હોય. નિર્બળતા કે ક્ષુલ્લકતા માટે આખી માણસ જાતને ધિક્કારતાં પણ તમારા મનમાં તમે કલ્પેલ કોઈ સબળતા કે ઉદારતા તો હોય જ છે કોઈ માણસ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, સ્ત્રીજાતિ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, કે એવું કાંઈ કહેતી વખતે પણ તમારા મનમાં કોઈ ભાવના તો હોય જ છે એ ભાવનાથી જોયેલા રહસ્યને અવલંબીને પછી કલાની સૃષ્ટિ રચાય છે એ રહસ્યને વ્યક્ત કરવાની પ્રતિભાથી કલામાં હેય ઉપાદેય સમન્વય છે. અર્થાત્ વાસ્તવવાદમાં ભાવના હોય જ નહિ એમ ન બને એટલે તત્ત્વત. વાસ્તવવાદ અને આદર્શવાદ કે ભાવનાવાદમા કશો ફેર નથી

કાવ્યમાં એવુ ઘણી વાર બને છે કે સામાન્ય રીતે મનાતા ભેદો તત્ત્વત ભિન્ન ન હોય અને છતા એવા ભેદોથી વિવેચનમાં એક પ્રકારની સગવડ આવે વાસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદનુ પણ હુ એમ સમજું છુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ તેમાં ભેદ નથી છતા અમુક પ્રકારના સાહિત્યને વાસ્તવવાદી કહેવાથી કેટલીક સગવડ પડે હવે તેનો ભેદ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ એક ભેદનુ સૂચન તો પહેલા કરેલુ છે ભાવનાવાદનુ સાહિત્ય જગતમાં વિરલ દેખાતી ઉન્નત ભાવનામા રાચે છે તેને પડખે વાસ્તવવાદી સાહિત્ય જગતમા જે દેખાય છે તે સ્થિતિનુ નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે ખરી રીતે આ સમસ્ત જીવન તરફના બદલાયેલા દૃષ્ટિકોણનુ પરિણામ છે. મધ્ય યુગ સુધી ધર્મ જ જીવનનુ મુખ્ય બળ હતું અને ધર્મ ઉચ્ચ ભાવનાનો પ્રચારક અને માત્ર તે તરફ જ લક્ષ આપનારો હતો. તે પછી જેમ જેમ વિજ્ઞાન અને ખાસ કરીને પ્રાણીશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, વગેરે તરફ ધ્યાન વધતું ગયું તેમ તેમ ઐહિક વસ્તુનુ જીવનમા મહત્ત્વ વધ્યું, અને તેની અસર સાહિત્ય

ઉપર પણ થઇ `ન ઉચ્ચ ભાવના સિવાયની ઐહિક અને માનવ વૃત્તિઓનુ કૌતુક વધ્યુ બીજી તરફથી એક ને એક ઉચ્ચ ભાવનાઓનુ નિરૂપણુ નીરસ થયુ હતુ, તેમાથી નવીનતા ચાલી ગઇ હતી, અને તેનુ વાર્તાનિકતાનુ મન પણ કમી થતુ હતુ સમાજ ની વાસ્તવિક સ્થિતિમા નવા રસ દેખાયા તે સાથે પુષ્કળ વૈવિધ્ય દેખાયુ અને કવિમાનસ તે તરફ આકર્ષાયુ આ ફેરફાર કાવ્યના સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ અગ સુધી પહોચ્યો નાટકે પદબધ છોડી ગદ્યમા લખાવા અને જૂના અલકારો મુખકમલ કે પાદારવિંદ જેવા છોડાઇ, મુખનુ વધારે આબેહૂબ વર્ણન કરવાનુ વલણ થયુ વગેરે આ દૃષ્ટિપરિવર્તનની જ એક કે બીજી રીતની અસર છે આમા એક પ્રકારનો સત્ય તરફના આગ્રહ પણ છે કલાની દૃષ્ટિએ એક રીતે કેટલીક વિગત મૂકીને વાસ્તવવાદી સાહિત્ય ચિત્રોને વધારે હૂબહૂ અને મૂર્ત કરી શકે છે આને મર્યાદા હોય તો તે એક બાજુ કાવ્યના વિષયની અને રીતિની, અને બીજી બાજુ શબ્દશક્તિની કોઇ કોઇ કાવ્યના વિષય જ એવા હોય છે અથવા તેની રીતિ જ એવી હોય છે કે અમુક બાબતની વિગતો તેમા ન આવી શકે દાખલા તરીકે બીભત્સ વિષયમા વિગતો આવે તેટલી ભવ્યતામા ન આવે, ગદ્યમા આવે તેટલી પદ્યમા ન આવે, નવલકથામા જે અમુક આવે નાટકમા ન આવે બીજી બાજુ શબ્દો અમુક સુધી જ દૃશ્યોને મૂર્ત કરી શકે છે, અને ઘણી વાર અનેક વિગતો આપવાથી દૃશ્ય વધારે સ્પષ્ટ થવાને બદલે ઊલટુ ગૂચવણવાળુ અને તેથી અસ્પષ્ટ બને છે ઘણી વાર અનેક નાની વિગતોથી અસર થાય છે તેના કરતા એક જ કૌશલથી પસદ કરેલી વિગતથી આખુ દૃશ્ય વધારે સારુ દર્શાવી શકાય છે આ વાસ્તવવાદી વલણમા કશો દોષ નથી એ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધારનારુ છે

પણ વાસ્તવવાદી સાહિત્યનો સામાન્ય રીતે એક બીજો પણ અર્થ થાય છે ભાવનાવાદી સાહિત્ય સુદર વસ્તુનુ નિરૂપણુ કરે તો વાસ્તવવાદી બેડોળ અને ગદી વસ્તુનુ નિરૂપણુ કરે અને વધારે પ્રચલિત તો આ જ અર્થ છે આવા નિરૂપણુ સામે એક વાધો તરત ઊઠે કલાનુ કામ તો રસમય અને સુદર વસ્તુઓ રજુ કરવાનુ હોય તો પછી ગદી વસ્તુઓ શા માટે નિરૂપવી? જગતમા ગદવાડો છે જ તેને કલામા શા માટે પ્રગટ કરવો? એ તો તદ્દન

નીરસ બને ! પણ એ દલીલ તત્ત્વન સાચી નથી. આને મળતી દલીલ કરુણરસની સામે મૂકાઇ હતી જગતમાં દુઃખ તો ભરેલુ જ છે, તો તેને કલામા શા માટે લઇ આવવુ ? એમા રસ શો ? અને આનો જવાબ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ આપેલો છે. તેઓ કહે છે કે કરુણથી ભલે આસુ આવે છતાં તેમા રસ તો છે જ કારણ કે કરુણરસનું કાવ્ય પણ વારવાર વાંચવાનુ મન થાય છે. એટલે વ્યવહારમાં જે અનુભવ દુઃખમય હોય તે પણ કલામા આવી રસપ્રદ થઇ શકે છે અને એ જ યુક્તિ જુગુપ્સાકારક વસ્તુઓની બાબતમાં ખરી છે. બીભત્સને પણ રસ ગણ્યો છે એ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોની ઊડી દષ્ટિ બતાવે છે. જગતમા જે ખરે ખર જુગુપ્સાકારક છે તેને જુગુપ્સાકારક સમજવું, જે દુઃખકારક છે તેને દુઃખકારક સમજવું એમા રસ રહેલો છે. એટલે બીભત્સરસ સામે વાંધો લઇ શકાય નહિ. બીજી તરફ સાહિત્ય જગતની ગદી કે બેડોળ ચીજો નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરે તેમાં તત્ત્વન, અહી બતાવ્યું તેમ, કશુ નવું પણ નથી

પણ દરેક રસને પોતપોતાનાં ભયસ્થાનો હોય છે હાસ્યને ક્ષુલ્લકતા, હોશિયારપણુ, અશ્લીલતાનું ભયસ્થાન છે તે જાણીતું છે. શૃગારને અશ્લીલતાનુ ભયસ્થાન છે તેમ બીભત્સ રસને પણ પોતાનુ ભયસ્થાન છે. રસની ચર્ચામા વિશ્વનાથ કહે છે કે દરેક રસમાં અદ્‌ભુત અનુસ્યૂત હોવો ઇષ્ટ છે. એનો બીજો અર્થ એ છે કે કવિના વક્તવ્યમા કંઇક નવીનતા, અપૂર્વતા હોવી જોઇએ એટલે ગંદી વસ્તુ પણ એવી જ નિરૂપવી જોઇએ જે ગંદી હોવા છતા સામન્ય રીતે સામાન્ય માણસ હજી સમજતો નથી કે સમાજજીવનમા અહી ગદવાડ છે. જે ગંદવાડ બધા જ જાણે છે તે નિરૂપવાનો કશો અર્થ નથી. ઇબ્સને અનેક નાટકોમાં પોતાના સમાજમા કયા કયા છૂપા સડો રહેતો હતો. તેની નીચે કયુ માનસ કામ કરતુ હતુ, સમાજમા એ સડો કયા દભથી ટકતો હતો, અને એ દભ ફાવવાની પાછળ કઇ સામાજિક પરિસ્થિતિ રહેલી હતી તે બતાવેલુ છે, અને તેના તરફ સામાજિક ઘૃણા તેણે પ્રેરી છે. એટલું જ નહિ, કોઇ કોઇ જગાએ તો એ દંભી પાત્રો પાસે જ પોતાનું પાપ કબૂલ કરાવી, બતાવેલું છે કે માણસે પોતે પોતાની મેળે સુધરવું જોઇએ, ત્યા વાસ્તવવાદ યોગ્ય રીતે ઊતરેલ છે આવી

વાસ્તવવાદી કૃતિઓની સામે વાધો લેવાનુ કાઇ કારણુ કોઇ શકે નહિ પણ ઘણી વાર એવી અપૂર્ણતા હોતી નથી ઘણી વાર અતિપ્રસિદ્ધ ગદકીવાળુ, જેમા કશુ જ નવુ હોતુ નથી જેમા ગદકીના માનસ ઉપર કશો જ નવો પ્રકાશ નાખેલો હોતો નથી, એવુ સાહિત્ય સર્જવામા આવે છે વિશેષ તો એ છે કે આવા સર્જનની નીચે સર્જકનો હેતુ ગદકી તરફ જુગુપ્સા ઉપજાવવાનો હોતો નથી, પણ તેને પોતાને તેમા રસ પડે છે એ હોય છે ઇગ્લન્ડના કેટલાક માણસો અશ્લીલ વસ્તુના રસથી છૂટાછેડાના કેસો વાચે છે એ પ્રસિધ્ધ છે હુ જાણુ છુ થોડા વર્ષો પહેલા આપણા એક ગુજરાતી પુસ્તકપ્રકાશક અત્યત ગદી વસ્તુવાળા કેસો સત્ય પ્રકાશ કરવાની નામે પ્રસિધ્ધ કરતા તેમ આપણો કહેવાતો વાસ્તવવાદી સાહિત્યસર્જક પણ સત્ય કે વાસ્તવિકતા રજૂ કરવાને બહાને ગલીચ વસ્તુની પોતાની વાસના તૃપ્ત કરતો હોય છે અને સાહિત્ય તેના સર્જક કરતા પણ વધારે સાચાબોલુ હોય છે દલપતરામે ફાબસવિલાસમા એક મશ્કરી કરી છે એક માણસ ઢૂઢિયા ધર્મના બે સાધુઓને કહે છે કે અમદાવાદમા જોવા જેવી જગાઓ કઇ ? સાધુઓએ કહ્યુ કે અમે ધામ બતાવીએ તો તમે ત્યા જાઓ ને પગતળે જીવજતુ કચરાય તેનુ પાપ અમને લાગે પણ અમારા ધર્મનુ એક કવિત અમે તમને શીખવીએ તે શીખો તો તે તમારા અર્થનુ છે એ કવિત પછી નીચે પ્રમાણે આપેલુ છે

> અજનશાળા, સ્વામીનારાયણની હવેલી
> કાકરીયુ સરોવર જોવુ નહિ કોઇએ,
> શાહઆલમ, કે શાહીબાગ ન સિધાવીએ તો,
> મકરબો કે જુમામસીદ શીદ જોઇએ ?
> સૂતરના સાચા, કે વાચશાળા કે પુસ્તકશાળા,
> વાવ માતા હરિની જોતા વખત ખોઇએ,
> આવી અમદાવાદમા એવુ નહિ જોવુ કશુ
> સાધુ પાસે ધરમ શુણીને પાપ ધોઇએ

એટલુ જ નહિ સાધુઓ આગળ કહે છે

> સાત ગાઉ પર સરસ છે, જોવા લાયક જેહ
> વાવ અડાલજ આગળે, જશો ન જોવા તેહ

અહીં ન જવાનું કહીને અમદાવાદનાં સ્થળો તો કલાં પણ સાત ગાઉ પગના અડાળજની પણ વાત કરી, તેમ ઘણી વાર કુત્સિતવસ્તુમુગ્ધ લેખક વાસ્તવવાદને ઓઠે વાસ્તવિક જગતમાં હોય તે કરતાં પણ વધારે ખરાબ વસ્તુને વધારીને બતાવે છે. અને તે પણ કેવળ ખરાબની ખાતર ખરાબ વસ્તુ બતાવે છે—જાણે કે 'કલા ખાતર કલા'ના સિદ્ધાન્તનું વેર વાળતો હોય નહિ!

અને કેવળ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવામા એક અંતર્ગત દોષ રહેલો છે જેમ કોઇ માણસને આપણો સમાજ જોવો હોય ને તેને સમાજના નમના તરીકે દવાખાનું કે ફોજદારી ગુનાની કોર્ટો બતાવવી એ અસત્ય છે, તેમ સાહિત્યને જો ખરા જીવનનું પ્રતિબિંબ કરવું હોય તો તેમાં માત્ર જુગુપ્સિત વસ્તુઓ બતાવવી એ અસત્ય છે. ભાવનાવાદી સાહિત્યમા, ભાવનાનો ઉત્કર્ષ કે વિજય બતાવવા માટે પણ જગતનુ અનિષ્ટ મૂકવાની આવશ્યકતા રહેતી હતી. પણ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવાને માટે સુંદર વસ્તુ બતાવવાની એવી કોઇ જરૂર રહેતી નથી. એટલે જુગુપ્સિત વસ્તુઓનુ નિરૂપણ વધારે એકાંતિક થઇ જવાનો સંભવ છે અને એમ થાય છે. એ રીતે વાસ્તવવાદ ખોટી દિશાએ જઇ, પોતાને જ ખોટો પાડે છે.

ખરુ તો આ કવિતા ખાતર કવિતા વાસ્તવવાદ વગેરે પરસ્પર આક્ષેપ માટે સગવડવાળા પદો છે કોઇ બે માણસોને લેવડદેવડને અંગે તકરાર થાય, અને બન્ને માણસો ન્યાય શો છે તે જોવાની કે સમજાવવાની દરકાર કર્યા વિના જેમ પરસ્પર આક્ષેપો કરવા માંડે, એક બીજાને સામસામા કહે કે તમે વાણિયા તો આવા જ, કે તમે કાઠિયાવાડી તો આવા જ. જેમ અંગ્રેજો કહે કે તમે પૌરસ્ત્યો તો આવા જ: એમ એક માણસ બીજાની કૃતિની ટીકા કરે કે તમારી કૃતિ અશ્લીલ છે તો તેની સામે તમે 'કલા ખાતર કલા' સમજતા નથી, કે તમે નવીન વાસ્તવવાદ સમજતા નથી, એમ તૈયાર પદો ઘા કરવાને સગવડવાળાં છે. બાકી ઉપરની વાણિયાઓ કે કાઠિયાવાડીઓ વિશેની ઉક્તિઓમાં સત્યકથન કરતાં ગાળ ભાંડવાની વૃત્તિ જ વિશેષ હોય છે, તેમ આ 'કલા ખાતર કલા' કે 'વાસ્તવવાદ' વિશેના ઝગડામાં પણ મૂળ પ્રશ્નને એક બાજુ રાખી લડવાની વૃત્તિ

જ હોય છે ખરો પ્રશ્ન અમુક કૃતિ કલા છે કે નહિ એ છે જો એ કલા નહિ હોય, તો બીજા પણ વાદ તેને કલા બનાવી શકવાનો નથી એટલા માટે જ કેટલાક અગ્રેજ વિવેચકો આવી શબ્દજાળમા પડવાની ના કહે છે જેમ અખો ધમવાદોમા પડવાની ના કહે છે

> ખટ દર્શનના જુજવા મતા, માહોમાહી ખાધા ખતા
> એકનુ થાપ્યુ બીજો હણે અ યથી આપને અધિકો ગણે
> અખા એ જ અધારો કુવો, ઝઘડો ભાગી કોઇ ન મુવો

તેમ જ આ મતો કે વાદો પણ ઘણી વાર આડે રસ્તે ચઢાવનારા છે અને આ જમાનામા જેમ રાજ્ય-પ્રકરણમા ખોટુ ખરુ સમજીને સોશિયાલિઝમ અને કૉમ્યુનિઝમની, સામાન્ય વાતચીતમા જેમ સાઇકો-એનેલિસિસ કે મા ાસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોની વાતો કરવાની ટેવ પડી છે તેમ જ કા યચર્ચામા કલા ખાતર કલા, વાસ્તવવાદ વગેરે શબ્દો પકડીને વાતો કરવાની ટેવ પડી છે આવા અધ' સમજેલા શબ્દોની વાતો કરે છે તે કરતા કોઇ કા યને કા ય તરીકે સમજે, તેનુ વક્તવ્ય સમજે, અને એ વક્તવ્ય તે કવિએ કેવી રીતે પ્રગટ કરેલુ છે તેની ખૂબી આવો કોઇ પણ શબ્દ વાપર્યા વિના સ્ફુટ કરતા શીખે, તો કાવ્યચર્ચાને અને કાવ્યના અભ્યાસીને વધારે લાભ થાય એવી મને ખાત્રી છે

આવો ત્રીજો ફૂટ પ્રશ્ન પ્રગતિવાદી સાહિત્યનો છે હમણા પ્રગતિશીલ લેખકોનો સઘ સ્થપાયો છે અને તેમા ઘણા જુવાન લેખકો ભળ્યા છે તેથી આ તરફ સારુ ધ્યાન ખેચાયુ છે આ સઘની સ્થાપના નીચે રહેલા બળો તપાસવાથી એનુ સ્વરૂપ સમજાશે મહાન યુરોપીય યુદ્ધ પછી રશિયામા બોલ્શેવિક પક્ષનો વિજય થયો અને અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમા નહિ થયેલી એવી રાજકીય અને સામાજિક ક્રાન્તિ થઈ આ ક્રાન્તિએ હિદના યુવાનોનુ ખૂબ ધ્યાન ખેચ્યુ છે આ ક્રાન્તિના મુખ્ય મન્તવ્યો હિદમા પણ થોડે ઘણે અશે સ્વીકારાવા લાગ્યા છે એ આદર્શની ફિલસૂફી એ છે કે ઇતિહાસના બનાવોનુ ખરુ પ્રવત ક કારણ સમાજની ભૌતિક પરિસ્થિતિ છે એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ બનાવો બને છે તેમ જ એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ધમ અને સમાજરૂઢિઓ રચાય છે આ મત પ્રમાણે આપણી ઇશ્વરની શ્રદ્ધા,

નીતિનું બંધારણ, રાજ્યબંધારણ, સામાજિક બંધારણ, એ પરિસ્થિતિમાં જેમને લાભ મળતો હતો તેમણે જાણ્યે અજાણ્યે એ લાભ ટકાવી રાખવા ઉત્પન્ન કરેલાં. એનો ફલિતાર્થ એ થયો કે ધર્મ સમાજબંધારણ બન્નેમા તત્ત્વત: કશું સત્ય નથી ધર્મને તેમણે દુ ખી જનોને દુઃખ અને અન્યાય ભુલાવવાનો માદક પદાર્થ ગણ્યો. સમાજમાં દરેક માણસને જીવવાનો અને વિકાસ પામવાનો સરખો હક હોવો જોઈએ એમ ગણી, રાજા, અમીર ઉમરાવો, ધર્મોપદેશકો, મૂડીદારો, એ સર્વની સ્થિતિ તેમણે સમાજને દ્રોહ કરનારી ગણી. સ્ત્રીપુરુષોનો લગ્નસંબંધ, બન્ને પક્ષે તલ્લાકના એક સરખા સંપૂર્ણ હકવાળો હોવો જોઇએ એમ ગણ્યુ. સમાજની આજ સુધીની ઊંડામાં ઊંડી બે ભાવનાઓના મૂળ પર આથી આઘાત થયો, એક ધર્મની અને બીજી લગ્નસંબંધની અપૂર્વતા કે દિવ્યતા કે અલૌકિકતાની. આ બે ભાવનાઓ જ મુખ્યત્વે આજ સુધીના સાહિત્યની પ્રેરક હતી. ક્રાન્તિવાદીઓ આ ક્રાન્તિને જગતના બધા વર્તમાન અનિષ્ટોનો એક જ અમોઘ ઉપાય માને છે અને તેથી ધર્મ અને મૂડીવાદ સામે ઝુંબેશ ઉઠાવે છે. પ્રગતિવાદી લેખકો પણ ધર્મ અને મૂડીવાદના વિનાશનો અને સ્ત્રીપુરુષ સંબંધની ઐહિકતા તથા સુલભ વિચ્છેદનો આદર્શ પ્રેરતા સાહિત્યને જ પ્રગતિવાદી માને છે. સાહિત્યનો એ જ આદર્શ હોવો જોઇએ એમ માને છે, એવું જ સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે એમ માને છે, અને એવુ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનાં પગલા યોજવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે આ પ્રગતિશીલ સાહિત્યના પ્રચારમાં અનેક પ્રશ્નો ગૂંચવાયેલા છે. તેને એકે એકે ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીએ પ્રથમ તો એ કે જે માન્યતાઓ ઉપર પ્રગતિવાદીઓને શ્રદ્ધા છે તે માન્યતા કંઇક અંશે તત્ત્વદર્શનની છે, કંઇક અંશે સમાજશાસ્ત્રની છે, કંઇક અંશે રાજ્યપ્રકરણની છે, અને તે સર્વ ઉપરાત આપણે માટે તો આપણી વ્યાવહારિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન છે. આ માન્યતામા રહેલા મુદ્દા એટલા બધા ગંભીર છે કે તેમાં બધાની સંમતિ હોઇ શકે નહિ. આ મતની તુલના કે પરીક્ષાનો આ પ્રસંગ નથી કારણ કે આ માનવું કે ન માનવુ એ વિવેચનનો પ્રશ્ન નથી ઉપર કહ્યુ તે તે શાસ્ત્રનો અને વ્યવહારનો છે. વિવેચનમા તેને સ્થાન નથી.

વિવેચન સાથે આને બે રીતે સબધ છે એક તો એ કે સાહિત્ય સર્જકોને એમ કહી શકાય ખરુ કે તમારે ઉપરની શ્રદ્ધાવાળુ જ સાહિત્ય સર્જવુ અને બીજુ ન સર્જવુ ? અને બીજો પ્રશ્ન એ કે આવુ જ સાહિત્ય સર્જ ુ જોઇએ એવી પ્રતિજ્ઞાથી કરેલુ સાહિત્ય પ્રચારક બનવાથી તે કલા તરીકે નિકૃષ્ટ કે અકલાત્મક બની ન જાય ? બન્ને પ્રશ્નોનો જવાબ એક જ છે સાચા વિવેચનમા ઉપરના બ ને પ્રશ્નો અપ્રસ્તુત છે આપણી પાસે રજૂ થયેલી કૃતિ કલાની છે કે નહિ એ એક જ પ્રશ્ન વિવેચનનો છે જીવનના કોઇ અપૂર્વ રહસ્યના અનુભવને અવલબીને સ્વ પના સ્વૈર વ્યાપાર કરે તો કલાની કૃતિ જન્મે અમુક કૃતિમા એવો સ્વૈર વ્યાપાર હોય તો તે કલા છે એ વ્યાપારની પછવાડે ઉપરની માન્યતા છે કે કોઇ બીજી એ હકીકતનો પ્રશ્ન છે, સિદ્ધાન્તનો નહિ ઉપર કહી તેવી માન્યતા કવિના સૂક્ષ્મ રહસ્યમય અનુભવમા ઊતરી હોય તો તેવી માન્યતાવાળુ કા ય રચાય અને કવિનો ગહન અનુભવ એવો હોય તો તેને એના વસ્તુ ઉપર કાવ્ય રચવાની ભલામણ કરવાની જરૂર પણ ન રહે માબાપના અવગુણોનુ પરિણામ પ્રજાને ભોગવુ પડે એવુ શરીરશાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત થયુ પછી તેના કોઇ પણ ખાસ પ્રચાર વિના ઇબસને અનેક નાટકોમા એ સત્ય પ્રગટ કરી બતાવ્યુ બીજી બાજુ નવા જમાનાના બળો કયા કયા છે તેનો વિચાર કરી તે ઉપર લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા છતા ઇબસનના નાટકો બગડયા નથી તેવી જ રીતે નવુ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર પ્રગટ થયુ તેણે સાહિત્યકારોમા કશા પણ પ્રચાર વિના, સાહિત્ય ઉપર ઘણી અસર કરી છે ઘણુ સાહિત્ય એ શાસ્ત્રના વિધાનોની માન્યતા ઉપર લખાય છે મને પોતાને લાગે છે કે ગાન્ધર્વ વિવાહનુ અનિષ્ટ લોકોને બતાવવુ એવો સ્પષ્ટ વિચાર કાલિદાસને શાકુન્તલ લખતા હશે પણ એ વિચારથી ક્યાંઇ તેની કલા બગડી નથી એટલુ જ નહિ, કલાની ઉત્તમ કૃતિ કોઇને કોઇ અપૂર્વ રહસ્યને અવલંબે છે અને એના કાવ્યથી એ રહસ્યના સસ્કારો વાચકના ચિત્તમાં દૃઢ થાય છે એ સામાન્ય અનુભવ છે અર્થાત્ કાવ્યથી રહસ્યનો પ્રચાર થાય છે એમ કોઇ કહે તો ના કહી શકાય નહિ એટલે ભલામણ કે પ્રતિજ્ઞા કાવ્ય સર્જનની પછવાડે હતી કે નહિ એ કાવ્યને અને તેથી વિવેચનને અપ્રસ્તુત છે એ કવિમાનસના ઇતિહાસનો સવાલ છે, વિવેચનનો

નહિ. એવી ભલામણ કે પ્રતિજ્ઞાથી કવિની કલ્પના ઉત્તેજાઇ હોય અને કલ્પનાનો ખરેખરો સ્વૈર વ્યાપાર થયો હોય તો કાવ્ય બને. તેમ જ એ ભલામણ કે પ્રતિજ્ઞા કલ્પનાના, સ્વૈર ઉડ્ડયનમાં આડી આવે, ભાનપૂર્વક કવિ કલ્પનાને સ્વૈર ઊડવા ન દેતાં અમુક દિશાએ વાળે, તો કાવ્ય થાય જ નહિ અથવા તેમાં કૃત્રિમતા આવી જાય. કાવ્યસર્જનમાં કવિની પોતાની પણ જરા પણ ડખલ ન જોઇએ. ઉપદેશક કાવ્યો સામે આટલો બધો અણગમો થવાનું કારણ એ જ છે કે ત્યા કવિની ભાનપૂર્વક ડખલથી ઘણી વાર કાવ્યમાં કૃત્રિમતા આવી જાય છે. પણ એવી કૃત્રિમતા આવી છે કે નહિ એ વિવેચકે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નિર્ણય કરવાનો છે. આવી પ્રચારની ભલામણ કે પ્રતિજ્ઞા હતી માટે કાવ્ય ખોટું જ થાય એવુ અનુમાન ન કરી શકાય. મારે શુદ્ધ કાવ્ય કરવુ છે, તેને ઉત્તમ કરવુ છે, એવી પ્રતિજ્ઞાથી જેમ કાવ્ય ઉત્તમ નથી થઈ જતુ, તેમ જ સર્જન બહારના પ્રચારના ઉદ્દેશથી તે અવશ્ય બગડી પણ જતુ નથી. કાવ્યની કસોટી કાવ્યમા જ છે, કાવ્ય પોતે જ છે, કાવ્ય બહારની કોઇ વસ્તુ તેની કસોટી થઇ શકે નહિ.

પણ આટલુ કહ્યા પછી મારે કહેવુ જોઇએ કે પ્રગતિવાદના આગ્રહથી કલા બગડવાનો સભવ છે અને ઘણી જગાએ તે બગડી છે. ઘણી જગાએ પ્રગતિવાદના પક્ષપાતથી કોઇ કૃતિનાં ખોટા વખાણો થાય છે એવી ફરિયાદ પણ થઇ છે × પ્રગતિવાદનુ રહસ્ય કવિના ઊંડા

× આનો અર્થ એવો નથી કે પ્રગતિવાદી મડળ ન બની શકે કે કોઇએ તેમાં ન જવું જોઇએ, મે ઉપર કહ્યુ તેમ મંડળ હોય ન હોય એ તરફ વિવેચન તટસ્થ છે કોઇ પણ અમુક મતવાળા માણસો કે લેખકો કે સર્જકો કે વિવેચકો મળે ચર્ચા કરે તે વિશે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કશું કહેવાનુ હોઇ શકે નહિ. એથી સાહિત્ય સુધરશે કે બગડશે એ આખા મડળની તેમાંની સર્જક વ્યક્તિ ઉપર શી અસર થાય છે તે ઉપર જ આધાર રાખે છે કારણ કે સાહિત્ય ઉપર બહારના સમાજની ગમે તેટલી અસર હોય તોપણ છેવટે સાહિત્ય સર્જાય છે તે તો વ્યક્તિ દ્વારા જ.

અનુભવમા ઊતરવુ જોઇએ ને પછી કલામા પ્રગટ થવુ જોઇએ, તેને બ લે ઘણી વાર લેખક પ્રગતિના એટલે મૂડીદારો અનીતિવાળા જ હોય, વિષયલપટ જ હોય, નિર્દય જ હોય, સ્ત્રી તરફ વિશ્વાસઘાતી જ હોય, એમ પકડી બેસવાથી કલા બગડે છે ઉપર કહી તે વાત તે રીતે સાચી નથી જ, ઘણા મૂડીદારો એવા હોતા નથી મૂડીદાર ન હોય એવા ઘણા ય માણસોમા એ જ પાપવૃત્તિઓ હોય છે, પણ ઉપરના મૂડીદારોની સામેના વિધાનો સાચા જ હોય તો પણ જ્યા સુધી મનુષ્ય સ્વભાવમા રહેલા તેના ગૂઢ કારણો સુધી પ્રતિભા પહોચી ન હોય ત્યા સુધી તેનુ રહસ્ય લેખકને જણાયુ નથી જ, અને રહસ્ય જણાયુ ન હોય ત્યા સુધી તેનાથી કાર્યની કૃતિ બને નહિ આવા વાક્યો કે વિધાનો પકડી લઇ તેનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરવો એ સૂક્ષ્મ કે સરકારી બુદ્ધિનુ લક્ષણ નથી આપણે ધર્મમા ધૂનોનો ઉપયોગ કરતા, તે ગમે તેમ પણ નિર્દોષ હતો રાજ્યપ્રકરણે, તેનુ જાણે અજાણે અનુકરણ કરી નવી ધૂનો (slogans) ઉપજાવી રાજ્યપ્રકરણમા એ ચાલતુ હોય તો ભલે ચાલે તેમા કદાચ માનસ તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય અમુક ક્રિયા તત્કાલ કરી લેવાની જરૂર હોય તેથી એમ કરવુ પડે પણ કાવ્યસર્જન, કાવ્યભાવન, કાવ્ય વિવેચનમા એ ન ચાલે કશુ પણ રહસ્ય સુધી ગયા વિના પકડી લેવુ એ માનસજડતા છે અને કલાનો જડતા જેવા બીજો કોઇ શત્રુ નથી શુધ્ધ કલાનો આદર્શ કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યવિલાસ છે ગમે તેવુ ઊચુ સત્ય પણ સમજ્યા વિના પકડી રાખ્યુ હોય તો, તે માત્ર એક બધન જ છે, એ ચૈતન્યનુ અવલબન નથી અવલબન એ પણ મારે ભાષાને લીધે કહેવુ પડે છે ખરુ તો સત્ય સપૂર્ણ જીવન્ત બનતા ચૈતન્ય સાથે તેનુ તાદાત્મ્ય થતા, ચૈતન્યના વિલાસમાથી જ કલા પ્રસરે છે, એમ હુ કહુ પણ અહી હુ આથી વધારે દૂર કે ઊડે જવા માગતો નથી સત્ય અને કલાનો સબધ શો છે એ જુદો જ પ્રશ્ન છે અને સ્વતત્ર નિરૂપણ માગે છે અત્યારે તો કલા સબધી અમુક અમુક સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોને આધારે અમુક કૂટ મનાતા પ્રશ્નોની બને તેટલી સ્પષ્ટ અને બને તેટલી સર્વને સમજાય તેવી ભાષામા ચર્ચા કરવી એટલો જ મારો ઉદ્દેશ છે મારે મુખ્ય કહેવાનુ એ છે કે આવા વાદોને લીધે વિવેચનનો મુખ્ય

પ્રશ્ન કે અમુક કૃતિ કલાત્મક છે કે નથી, હોય તો કઇ રીતે છે, એ ધૂમાયિત થાય છે. કોઇ વાદથી કોઇ અકલા કલા બનતી નથી. એક પણ વાદનું નામ દીધા વિના, કે તેની પચાત કર્યા વિના કલાની સાચી કૃતિઓ થઇ છે, અને એક વાર કૃતિને સમસ્તરૂપે અને તેનું એકેએક સુક્ષ્મ અંગ-પ્રત્યંગ જોઇને તે કલા છે એમ પ્રતીત થયા પછી, વાદના શબ્દોથી તેની ટીકા કરવાની સગવડ મળે, પણ તે સર્વ એ કૃતિ સમજવા માટે છે. કૃતિ એક બાજુ પડી રહે ને એકલી વાદની ચર્ચા થાય એ મિથ્યાચેષ્ટા છે.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
પ્રમુખ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન . કરાંચી
૧૯૩૭–૩૮

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનું

વ્યાખ્યાન

ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય

આ તેરમા ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલનના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખસ્થાને મારા જેવા, એ વિદ્યાના વિદ્વત્પદથી હજી ઘણે દૂર રહેનાર સાધારણ અભ્યાસીને બોલાવીને સ્વાગત-સભાએ ઔચિત્યનો દ્રોહ કર્યો છે કે નહિ એ જોવાનું કામ મારું નથી મારા જેવા આ વિદ્યાના ભક્તજનો તો આ સારસ્વત તીર્થનો લાભ લેવાનો પ્રસંગ આપવા માટે સ્વાગત-સભાનો ઉપકાર જ માનવાનો હોય અને આપ સર્વ યાત્રાળુઓ સમક્ષ અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું વડોદરાની સાતમી ઑરિએન્ટલ કૉન્ફરન્સના સભાપતિ દિગંતવિખ્યાત ભારતીય પુરાવિદ્ સ્વ૦ જયસ્વાલે આવી સભાઓને 'ગુરુતીર્થ' કહેલ છે એક કરતા વધારે અર્થમાં આ સાહિત્ય સમેલનને એ પદ લાગુ પડે છે પણ સાહિત્યસમેલન એકનું જ તીર્થ છે એમ નથી મોહેન્જોડેરોની શોધ પછી તો ઇતિહાસ અને પુરાવિદ્યાના અભ્યાસીઓ માટે આ સિંધ પ્રદેશ જ તીર્થસ્થાન બની ગયો છે

મતલબ કે મને તો તીર્થદર્શનનો લાભ જ મળ્યો છે, પણ તીર્થદેવતાને મારી સેવાથી સંતોષ થશે કે કેમ એ વિષે મને ઘણી શંકા છે છાપામાં વાંચેલું સાચું હોય તો આ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે પહેલા મારા મિત્ર શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવની વરણી થઇ હતી, પણ તેઓએ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે ના પાડી એટલે મારા ઉપર કળશ ઢળ્યો શ્રી રત્નમણિરાવે આ સ્થાનને મારા કરતાં વધારે સારી રીતે દીપાવ્યું હોત એમ હું માનું છું મને પોતાને

તો એથી લાભ જ થાત પણ મારી વિટંબણાઓ એટલેથી પૂરી થતી નથી ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના પ્રમુખપદને માંદગી સાથે આ વર્ષે કાંઈક યોગ હોય તેમ સ્વાગતસમિતિની બીજી પસંદગી પણ એક માંદા માણસ ઉપર ઊતરી. ડિસેમ્બરની ૯ મી તારીખે મને સ્વાગત-સભાનો તાર મળ્યો ત્યારે હું ભારે માંદગીમાથી તાજો ઊઠ્યો હતો. શરીરમા અને મનમાં પણ શક્તિ થોડી હતી અને સંમેલન આડા દિવસો તો કાંઈ હતા જ નહિ. પણ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति એ શ્રીકૃષ્ણના વચન અનુસાર ભક્તિથી અર્પેલી ગમે તેટલી અલ્પ સામગ્રી પણ દેવતાને ગ્રાહ્ય છે, એ વિચારથી નમ્રભાવે સ્વાગત સભાને હા લખી

અને હવે મને આ સ્થાને નિભાવી લેવા માટે પૂરતાં કારણો આપ સૌને મે આપ્યાં છે એમ ધારું છું.

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની ઊંડી ને ઊંડી ઊતરતી જતી ગુફાના ગુજરાતમા જે થોડા પ્રવાસીઓ છે તેમાંથી એક શ્રી માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા ગયે વર્ષે ઓછા થયા છે. એ વૃદ્ધ તીર્થરૂપ ઇતિહાસોપાસકને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું.

સાહિત્ય સંમેલનની મર્યાદા

આપણું આ સંમેલન સાહિત્ય સંમેલન છે અને સાહિત્યનો વિશાળ વાઙ્મય અર્થ કરીને આપણે ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયોની વિદ્યાઓને પણ આ સમેલનની ચર્ચાઓમા સ્થાન આપીએ છીએ. છતાં આ કેવળ પ્રાચ્યવિદ્યાવિદો કે પુરાવિદોનું સમેલન નથી, એટલે ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં કેવળ સંશોધનનો વિચાર કરવા યોગ્ય નથી. ઇતિહાસવિષયક રસ ગુજરાતી પ્રજામા કેળવાય અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રજામાં પ્રચાર થાય, એ જાતના પ્રયત્નો પણ આપણા દૃષ્ટિક્ષેત્રમાં જરૂર આવે છે આવા સંમેલનોમા આ વિષયોને સ્થાન આપી આપણે મુખ્યત્વે તો એ જ કરીએ છીએ. અલબત્ત નિબંધોદ્વારા આવી વિદ્યાઓના અભ્યાસને થોડું ઉત્તેજન મળે ખરું; બાકી સંશોધનને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ આ સંમેલન કે આપણી પરિષદમાં નથી હા, પહેલા કરેલાં સંશોધનને પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ આ સંમેલન આપી શકે ખરું.

ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારની પ્રવૃત્તિ

અને ઉપર કહેલ જ્ઞાનપ્રચારની દ્રષ્ટિથી જોતા આપણી બે જૂની અને સદ્ધર સસ્થાઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા બેયનુ કાર્ય પ્રશસાપાત્ર છે અને એ બે સસ્થાઓની સ્થાપના સાથે એક ઉદાર હૃદયવાળા ઇતિહાસપ્રેમી અગ્રેજ સર ઍલેક્ઝાન્ડર કિન્લૉક ફાર્બસ સાહેબનુ નામ યાદ આવે છે ગુજરાતના ઇતિહાસને પ્રકાશમા લાવવ ફાર્બસ સાહેબે એ વખતની સ્થિતિમા ભારે પ્રયાસ કરીને 'રાસમાળા નામનો જે ગ્રથ લખ્યો છે, તે ભલે નિર્ભેળ ઇતિહાસ ન હોય પણ હજી ગુજરાતના ઇતિહાસ સશોધકને જોવા પડે એવો અને દતસ્થાઓના સગ્રહ તરીકે ઘણો કીમતી ગ્રથ છે 'રાસમાળા' માટે રાસાઓ સગ્રહવાના કામમા ફાર્બસ સાહેબના સહાયક કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇથી જ ગુજરાતમા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો આધુનિક પ્રયાસ શરૂ થાય છે 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસગો નામથી એમનુ લખાણુ હમણા જ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે એમના નાના સમકાલીન કવિ નર્મદે 'રાજ્યરગ ભા ૨મા "જગતનો ઇતિહાસ' અને 'ગુજરાત સર્વ સગ્રહ" તથા કાઠિયાવાડ સર્વ સગ્રહ' લખીને આ દિશામા ઘણી ઊચી જાતનો પ્રયાસ કર્યો છે એ જમાનાના ત્રીજા ગુજરાતી સાહિત્યકાર–વિવેચક નવલરામે પણ અગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે

અનુવાદો

સારા ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અનુવાદોદ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રચારયુગ ઉપર કહ્યુ તેમ સો વર્ષ પહેલા જન્મેલા નવનરામ અને 'રાસમાળા'નો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર રણછોડભાઈ ઉદયરામથી શરૂ થાય છે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ શિષ્ટ ગ્રથોના વીણી વીણીને કરાવેલા અનુવાદો મારફત આ દિશામા ભારે ફાળો આપ્યો છે અલબત્ત વડોદરાના ભાષાન્તરખાતા તરફથી બહાર પડેલા પુસ્તકોની યે સખ્યા નાની નથી તથા પરિષદ ભડોળ કમિટીએ પણ કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે ગુણવત્તાની તુલનામા ઊતરવાની ઇચ્છા નથી, છતા છેલ્લાં થોડા વર્ષોમા ગુ વ સો તરફથી પ્રકાશિત થયેના અનુવાદો અનુવાદકને અને પ્રકાશકસસ્થાને માન અપાવે એવા છે એટલુ કહેવુ જોઇએ

કેળવણીખાતું અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનપ્રચાર

સરકારી કેળવણીખાતાંને અંગે પણ શાળાઓ ચલાવવા માટે અથવા શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે અનુવાદાત્મક તથા ટૂંકા સારસંગ્રહ ગ્રંથો લખવાની શરૂઆત ઘણી વહેલી થઇ છે ગુજરાતના કેળવણી ખાતાના પિતા મરહૂમ રા રા રણછોડદાસ ગિરધરભાઇ–જેમનો જન્મ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના જન્મ અગાઉ ૧૭ વર્ષે ઇ સ. ૧૮૦૩ માં થયેલો તેઓએ–'હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ' લખ્યો છે. કવિ નર્મદે ગુજરાતી ગદ્યને અર્વાચીન રૂપ આપ્યુ તે પહેલાંના ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ જેમ સ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતોમા તથા તેઓના શિષ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જોવા મળે છે, તેમ આ રણછોડદાસભાઈનાં પુસ્તકોમાં પણ જોવા મળે છે. રણછોડદાસભાઇના પુત્ર અને દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પિતા રા. બ. મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી, –જેઓ ઉમ્મરમાં કવિ નર્મદથી પાંચ વર્ષે મોટા હતા તેઓએ–પણ 'ઇંગ્લંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખેલો છે આ રીતે ગુજરાતમાં સો વર્ષ પહેલાંની પેઢીથી ચાલુ થયેલો અનુવાદો દ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો પ્રવાહ આજ સુધી ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે એ પ્રવાહ વિશાળ થતો ગયો છે; એટલે કેવળ જથ્થાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે, તો ગુજરાતની વસ્તીનુ તથા કેળવણીનુ પ્રમાણ જોતાં જે કાર્ય થયું છે તે કદાચ ઓછુ ન ગણાય. ×

પણ ગુણની દૃષ્ટિથી આ અનુવાદોનુ મૂલ્ય જોવામા આવે, તો આ પુસ્તકોનો મોટો ભાગ કચરો છે. જૂના વખતમાં થયેલા અનુવાદો તો કેવળ કાળનો બાધ લાગીને નકામા થઇ ગયા છે, અને એમા અનુવાદકર્તાને

× પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલ 'ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ'ના બે ભાગ 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'માં પ્રસિદ્ધ થતી વાર્ષિક નામાવલિ તથા સરકારી ત્રૈમાસિક રિપોર્ટો ઉપરથી ઇતિહાસનાં પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા કાઢી શકાય, પણ એનુ કાંઇ ફળ મને દેખાતું નથી. છેલ્લા ચાર વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કુલ ૧૦૩૦ ગ્રંથોમાં ઇતિહાસ સંશોધનના ફક્ત ૪૫ ગ્રંથો છે (આ આંકડા અમદાવાદ સાહિત્ય સભા' માટે પ્રો. ડોલરરાય રં માંકડે કરેલી ૧૯૩૬ નાં ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષામાં આપ્યા છે.)

કદાચ દોષ ન આપી શકાય પણ વર્તમાનમા પ્રગટ થયેલા અનુવાદોના મોટા ભાગને પણ કચરો કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે, એમ કહેતાં દુ ખ થાય છે વા તો અનુવાદ માટે પસદ કરવામા આવેલુ મૂળ પુસ્તક જ નિર્માલ્ય હોય તેથી—અને આપણા પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને હાથે પણ નિર્માલ્ય પુસ્તકોના અનુવાદો થયા છે એ ઓછુ શોચનીય નથી—અથવા જે ભાષામા મૂળ પુસ્તક લખાયુ હોય તેનુ સારુ જ્ઞાન ન હોવા છતા ભાષાન્તર કરવાની ધૃષ્ટતા કરવાથી, અથવા ગુજરાતી ભાષા અને સરસ શૈલી ઉપર હાથ ન બેસો હોય તેથી અથવા કેવળ બેદરકારીને લીધે અથવા સસ્થા પાસેથી પોતાની ડિગ્રી કે નામને જોરે કામ મેળવી પછી ભારૂતી કામ કરાયુ હોય તેને પરિણામે પણ અનુવાદોનો મોટો ભાગ કચરો છે એમ બેશક કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે કોઇ જુવાન ઇતિહાસરસિક અભ્યાસીને સમય હોય તો આજ સુધી પ્રગટ થયેલા અનુવાદોમાંથી કેટલા ઉપેક્ષાયોગ્ય કચરો છે અને કેટલા એ રગનામાથી તારવી ફરી ફરી પ્રગટ કરવાયોગ્ય કીમતી સાહિત્ય છે, એનુ ચાળણુ કરી એની યાદી ગુજરાત આગળ મૂકવી એ એક આવશ્યક સેવા છે ઉપરનુ કોઇને ભારે પડતુ લાગે એવુ વિધાન કર્યુ છે એ કેવળ રાજકીય ઇતિહાસના અનુવાદોને લક્ષમા રાખીને નહિ, પણ ઇતિહાસની આધુનિક ભાવનાને અનુસરી સાહિત્ય વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોના ઐતિહાસિક પુસ્તકોના અનુવાદોને ધ્યાનમા રાખીને કર્યુ છે અને જૂના અનુવાદોના ચાળણુની આવશ્યક્તા સ્વીકારી છે, એ કેટલાક ખરેખર સારા અનુવાદો યાદ હોવાથી

સારા ગ્રથોના અનુવાદોની આવશ્યકતા

વળી સ્વતત્ર ગ્રથો ગમે તેટલા ઉચી કોટિના લખવાની શક્તિ આપણામા આવે તો પણ વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ જેવા વિષયોમા અનુવાદોની આવશ્યકતા તો હમેશા રહેશે જ એમ હુ ચોક્કસ માનું છુ અગ્રેજી આદિ જે ભાષાઓ ગુજરાતી કરતા ઘણી વધાર ખેડાયેલી છે તેને પણ બીજી ભાષાઓમાથી અસાધારણ મૂલ્યવાળા ગ્રથોના અનુવાદો વગર ચાલતુ નથી ત્યારે આપણી ગુજરાતી ભાષા જેમા હજી ગુજરાતના રાજકીય સાવ મૌલિક ઇતિહાસનુ કેમાણુ નથી અને સાસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતા વિષયોમા તો હજી સશોધનનુ મગલાચરણ થયુ છે, તેમા પરીક્ષા

પ્રાન્તોના રાજકીય, સાહિત્યવિષયક, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે વિષયોના શિષ્ટ ઇતિહાસોના સારા અનુવાદો વગર શી રીતે ચાલવાનું હતું? અને દુનિયાનાં બીજાં રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો આપણે ગુજરાતીઓ ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર રીતે લખીએ એ દિન તો દૂર છે, પણ આપણું લક્ષ્યસ્થાન તો એ જ હોય. અને જે ગુજરાતના પુત્રોએ પૃથ્વીના ખૂણેખૂણામાં વ્યાપારી ગતિ કરી છે, તે ગુજરાતના પુત્રોની ગતિ સંસ્કાર વિષયમાં સદાકાળ કુંઠિત રહેશે એવું માનવાને કારણ નથી.

પ્રગતિની આશા

પ્રાચીન ભારતના જે ઋષિઓએ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ અને યાજ્ઞવલ્કય, શંકરાચાર્ય જેવા દાર્શનિકો ઉત્પન્ન કરીને ભારતીય વિદ્યાકળાઓને વિશ્વમાં સ્થાન અપાવ્યું તે ઋષિઓનું લોહી ભલે બીજા લોહી સાથે ભળેલું હોય, પણ ગુજરાતીઓમાં વહે છે અને આ જમાનામાં યે ભારત નિર્વીર્ય નથી થયો. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્‌ને ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીએ પૂર્વના ધર્મો અને નીતિના અધ્યાપક તરીકે રાખ્યા છે, સદ્‌ગત બોઝ, પી. સી. રૅાય અને સર વ્યંકટ રમણે વિજ્ઞાનમાં જગતભરમાં નામ કાઢયું છે; અને ગુજરાત જેના જન્મથી ગૌરવ લે છે, તે મહાત્મા ગાંધીજી, ભગવાન્ ખ્રિસ્ત અને બુદ્ધ સાથે તુલના કરવા યોગ્ય વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ ગણાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં ફ્રાન્સના સર્વાગ્રણી પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ સદ્‌ગત સીલ્વાં લેવીએ ૧૯૩૩ માં વડોદરાની ઓરિઍન્ટલ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ સ્વ. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલને પત્રમાં જે શબ્દો લખેલા તે પ્રમાણભૂત શબ્દો મૂળમાં ઉતારીને જ સંતોષ માનીશ. Indian scholarship in India has made wonderful progress in the meanwhile, and the many periodicals now published by Indian Savants in India, can almost all of them, compete with the best scientific journals published in the West.

(સાતમી ઓરિઍન્ટલ કૉન્ફરન્સનો રિપોર્ટ.)

મતલબ કે, છેલ્લા પંદર વર્ષ દરમિયાન ભારતીય વિદ્વાનોને હાથે સાચી વૈજ્ઞાનિક કીમતવાળું સર્વદેશી ઐતિહાસિક સંશોધનનું ઘણું કામ થયું છે. આ સંશોધનકાર્યમાં ગુજરાતે લીધેલો ભાગ બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર કે હિંદી ભાષાભાષી પ્રદેશ સાથે સરખાવતાં જથ્થામાં અને મૂલ્યમાં

સતોષજનક નથી એટલુ સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી છતા ઐતિહાસિક સશોધન ગુજરાતમા નથી થતુ એમ નથી

ઐતિહાસિક રસની કેળવણી

આજથી સો વર્ષ પહેલા જન્મેલા મહીપતરામ રૂપરામ નીલકઠનો 'વનરાજ ચાવડો' અને નદશકરનો કરણ ઘેલો એ વાર્તાઓથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા લોકોનો રસ કેળવવાની જે શરૂઆત થઇ છે તે, છેલ્લી લખાયેલી 'જય સોમનાથ' અને ગજહત્યા નામની વાર્તાઓ સુધી ચાલે છે અલબત્ત, ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, નાટકો વગેરે સાહિત્ય-પ્રકારમા આપણા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનો હિસ્સો પ્રમાણમા અને તેથી પણ વિશેષ મૂલ્યમા પ્રથમ પદે આવે એટલો મોટો છે આ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખવાના કાર્યને અગેકેટલાક લેખકોને હાથે થોડુ ઘણુ સશોધન કાર્ય થયુ હોવાનો સભવ છે પણ એની નોધ મળે નહિ એટલે એટલી કીર્તિહાનિ એ લેખકોને જરૂર થાય છે પણ ઐતિહાસિક સશોધન કરતા સર્જક તરીકે વધારે સ્થાયી કીર્તિના પાત્ર લેખકો એ હાનિનો ખેદ નહિ કરે અને શ્રી મુનશી જેવા તો સર્જક સાહિત્યકાર હોવા સાથે કેટલેક અશે સશોધક વિદ્વાન પણ છે

ગુજરાતમા થયેલુ ઐતિહાસિક સશોધન

ઉપર પ્રમાણે ગુપ્ત કે ગૌણ સશોધનનુ સૂચન કરી ઐતિહાસિક જ્ઞાનની દૃષ્ટિના મુખ્ય ઉદ્દેશથી થયેલા સાચા સશોધનનું ગુજરાતપૂરતુ સક્ષિપ્ત-માત્ર પ્રકારસૂચક અને સમયના અભાવે કદાચ તે પણ અપૂર્ણ ઝડપી દિગ્દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન હવે કરુ છુ

સમર્થ ઇતિહાસ સશોધક પ૦ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી

અમદાવાદની છટ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (એ વખતે આજે જેને સમેલન કહેવામા આવે છે તેને આપણે પરિષદ કહેતા હતા) ના પહેલીવાર પાડવામા આવેલા ઇતિહાસ-વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન' નામથી આપેલા વ્યાખ્યાનમા અ બનવતરાય ક ઠાકોરે પ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી વિષે સાચુ જ કહેલુ છે કે "આખી દુનિયાના શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસ-સશોધકોની વીણી વીણીને કરેલી હારમા પણ દીપી ઊઠે એવુ નરરત્ન પ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી હતા" પ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને એ 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન મા જે અર્ઘ્ય' આપવામા

આવ્યો છે તેમાં મારે કશું ઉમેરવાનું નથી વળી પંડિતજીની જન્મશતાબ્દી વિ. સંવત ૧૯૯૬ મા આવે છે. એ પ્રસંગ યોગ્ય રીતે ઊજવવાનો ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી વિચાર કરે છે. આપણી પરિષદ, ગુ વ સો; ફા સ. વગેરે સંસ્થાઓ એને સહકાર આપીને કે સ્વતંત્ર રીતે એમની શતાબ્દી ઊજવે એ ગુજરાતના ઇતિહાસ-પ્રેમને શોભાસ્પદ છે. જો કે ડૉ બુલ્હર, જેમ્સ કૅમ્પબેલ, પ્રો કર્નલ, ડૉ ભાંડારકર, વગેરે એમના સમયના અનેક અત્રત્ય તથા પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોના મિત્ર અને કોઇ કોઇ બાબતમાં ગુરુ પણ, એવા આ દેશની પુરાવિદ્યાના પ્રતિભાશાળી પંડિતને જન્મ આપવા માટે ગુજરાત જરૂર ગર્વ લઇ શકે, પણ એવા મહાસમર્થ વિદ્વાનનો લાભ ગુજરાતને ઘણો ઓછો મળ્યો, એ ઘણું દિલગીર થવા જેવું છે શ્રી રતિરામ દુર્ગારામ, શ્રી વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય અને શ્રી ગિરિજાશંકર શામળજી ભટ્ટ એ ત્રણ ગુજરાતીઓ તો ખાસ આ વિષયમા એમના શિષ્ય હોવા છતાં, ગુજરાતમાં એમનાથી એ વિદ્યાનો સંપ્રદાય ચાલ્યો નહિ. આનું એક કારણ પંડિતજીનું ટૂંકું આયુષ્ય, એમના સમકાલીન ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના દીર્ઘાયુષ્ય સાથે સરખાવતાં તો એ હકીકત ઘણી પરિણામકારક લાગે છે. છતાં 'ઇતિહાસદિગ્દર્શનકાર' કહે છે તેમ વધારે મહત્ત્વનું કારણ તો અર્ધી સદી પહેલા પંડિતજીનો પરલોકવાસ થયો ત્યાં સુધી "આપણો પ્રાન્ત આવી વિદ્યાઓમાં એટલો તો પછાત હતો," કે શોધખોળનો સંપ્રદાય વગેરે મોટાં ફળો ઉત્પન્ન થવાનો તે કાળે સંભવ જ ન હતો અને હજી આપણે કયો મોટો વિજય સાધ્યો છે ?

ઇતિહાસ સંશોધન માટે આવશ્યક કેંદ્રનો અભાવ

પૂનામાં ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટયૂટ જેવી સંસ્થા ઊભી થવામાં ગુજરાતે પૈસાનો ફાળો આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતમાંથી મળેલી હજારો હાથપ્રતો–ઘણી તો આપણો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉકેલવામાં કીમતી મદદ આપે એવી હાથપ્રતો–પૂનાના એ ઇન્સ્ટીટયૂટમાં પડી છે અને ગુજરાતી વિદ્વાનોને એનો ઉપયોગ દુર્લભ છે જ્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે ઊભું થયેલું–જેમાંથી ઘણાં ફળની આશા રાખવામા આવેલી, તે–પુરાતત્ત્વ મંદિર વિદ્યાપીઠ રાજકીય

યુધ્ધમા પડતા દેખાઇ ગયુ ગુજરાતમા પ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી પછી એમની પેઠે પાતાની વિદ્યાથી ગુજરાતને આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અપાવી શકે એવો પ્રતિભશાળી ઇતિહાસ સશોધક જન્મ્યો નહિ એ ભલે દૈવદુર્વિપાક હોય પણ આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓના તથા પ્રાચીન શોધખાળના અભ્યાસ માટે કેન્દ્રરૂપ કોઇ સસ્થા પણ આપણે ઊભી કરી શક્યા નહિ એ સ્થિતિ બીજી રીતે ભારે શક્તિશાળી અને જ્યા જાય ત્યા માર્ગ મૂકાવે એવી ગુજરાતી પ્રજાની વિદ્યાવિષયમા ઉપેક્ષાવૃત્તિની દ્યોતક છે એમ કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો નથી

ઐતિહાસિક સશોધનના બે પ્રકારો

ઐતિહાસિક સશોધનના બે મોટા પ્રકાર છે (૧) ઐતિહાસિક કીમતની નાની મોટી વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે અદરથી શોધી કાઢવી તે ખોદકામ જેવો એક પ્રકાર, આમા સામાન્ય માણસને નિરર્થક માત્ર મકાન ચણવા માટે કે ચૂનો બનાવવા માટે જ ઉપયોગના હોય એવા લાગતા જૂની કોતરણી કે જૂના અક્ષરો કે બીજી કાઈ પણ જૂની નિશાનીવાળા પથરાઓ વગેરે અનેક જાતની જૂની વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે જમીન અદરથી શોધી કાઢેલી હોય છે સો વર્ષ પહેલાના કોઇ શૂરવીરના નામના અક્ષરોવાળા એક સામાન્ય પાળિયાથી આરભી પાચ હજાર વર્ષ પહેલાની સિન્ધુ સસ્કૃતિને પ્રકાશમા લાવનાર માહેન્જોડેરોના ખોદકામ સુધીના નાના મોટા સર્વ પ્રકારોનો આમા સમાવેશ થાય છે શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, જૂના મકાનો, જૂની મૂર્તિઓ, જૂના ગ્રથો વગેરે અનેકાનેક જૂની ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ શોધવી, સગ્રહવી મળી આવેલી જૂની લિપિઓ બેસાડવી, જૂની ભાષા સમજવી, કોતરણી મૂર્તિઓના આકારો વગેરેનું હાર્દ ઉકેલવુ, વગેરે બધુ આ પ્રકારમા જ સમાય છે અલબત્ત, વિગતો ગણાવવા જતા આ પ્રકારના વર્ણન માટે જ આ વ્યાખ્યાન ટૂકુ પડે એટલે એ પ્રયત્ન પડતો મૂકુ છુ (૨) પહેલા પ્રકારના સશોધન સાથે પણ કાઇક પછીની ભૂમિકામા, શોધાયેલી વસ્તુઓના વર્ગીકરણથી આરભી પહેલા થયેલા સશોધનાત્મક લખાણો ઉપરથી મળેલા પુરાવાની ઐતિહાસિક કીમત આકવી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને કાલક્રમમા તેનો વિકાસ સમજાય તે રીતે ગોઠવવી અને છેવટ જુદા જુદા યુગોને, જુદા જુદા દેશ, વિભાગનો અને અન્તે આખા

પૃથ્વીનો સાર્વકાલિક ઇતિહાસ વગેરે નાના મોટા ઇતિહાસો લખવા સુધીના અનેક પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીમાં ઉપર કહેલાં બન્ને પ્રકારનાં સંશોધનની શક્તિ હતી જો કે એમને હાથે કાયમી મૂલ્યનું પહેલા પ્રકારનું કાર્ય પ્રમાણમાં વધારે થયું છે. તેઓનાં કેટલાંક લખાણો સંશોધનના આદર્શ નમૂના છે. પરંતુ એમની પછી ઉપર કહ્યું તેમ, એનો સંપ્રદાય (School) ચાલ્યો નહિ કે કોઇ સંસ્થા ચાલી નહિ જો ઊભી થઇ તે દીર્ઘજીવી ન થઇ, પરિણામે પહેલા પ્રકારનું કાર્ય પં. ભગવાનલાલ પછી વધારે પ્રમાણમાં ન થયું. જો કે થોડું થોડું વ્યક્તિગત પ્રયાગોથી જરૂર થતું રહ્યું છે.

શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો

સં. ૧૯૧૦ માં જન્મેલા પણ ચાળીસ વર્ષનું જ આયુષ્ય ભોગવનાર ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે તામ્રપત્રો શોધેલાં. એમના નાના ભાઇ અને જીવંત સાક્ષરોમાં પરમ વૃદ્ધ શ્રી. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે સંશોધનની અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ સાથે તામ્રપત્રની શોધ પણ કરી છે. અને યુવાનોમાંથી પ્રતાપરાય ગિરધરલાલને અમરેલીમાંથી તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તે, તથા ૧૯૩૨ માં લાઠીના કારભારી શ્રી કેશવલાલ ઓઝાને મળેલાં તે તામ્રપત્રો ઉકેલીને તે ઉપર શ્રી એ. એસ. ગદ્રેએ વડોદરા ઓ કૉ. માં નિબંધ વાંચ્યો છે. શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીને પાટણમાંથી મળેલી પથ્થર ઉપર કોતરેલી સહસ્રલિંગ સરોવરની ત્રુટિત પ્રશસ્તિ 'પ્રસ્થાન' (પુ ૧૨ અં. ૫) માં છપાઇ છે. આ ખાનગી પ્રયાસો ઉપરાંત સંગ્રહસ્થાનો (મ્યૂઝિયમો) દ્વારા પણ શિલાલેખાદિની શોધ અને સંગ્રહનું કેટલુંક કાર્ય રાજકોટના વૉટ્સન મ્યૂઝિયમના ક્યુરેટર વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યથી આરંભી આજ સુધી ચાલ્યા કર્યું છે. ગુજરાત બહારના અજમેરના મ્યૂઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝા, જેઓ નડિયાદની સાહિત્ય પરિષદમા ઇતિહાસમાં-વિભાગના પ્રમુખ હતા. તેઓને હાથે પણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી શિલાલેખો શોધાયા છે. કેટલાક વખતથી મળી આવેલાં પણ પ્રસિદ્ધ ન થયેલાં તામ્રપત્રો હજી સંશોધન-રસિકો પાસે પડેલાં છે. અને કોઇ કોઇ નવાં તામ્રપત્રો અને નવા શિલાલેખો ભવિષ્યમાં મળી આવવાનો સંભવ છે.

સિક્કાઓ

સિક્કાઓ પણ ઐતિહાસિક સંશોધનનુ મોટુ અંગ છે અને ૫ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી પછી પ્રૉફેસર હોડીવાળા, શ્રી ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, શ્રી ગણુછોલાલ ઘ જાની વગેરે સિક્કાનિષ્ણાતોને હાથે તથા રાજકોટનુ વૉટ્સન મ્યૂઝિયમ, મુબઇનુ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યૂઝિયમ વગેરે સગ્રહસ્થાનો મારફત સિક્કાઓના શોધન, સગ્રહ અને ઉકેલનુ કામ ચાલ્યા કરે છે આ ઉપરાત અનેક અપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને પોતાને જડી આવેલા જૂના સિક્કાઓનો સગ્રહ કરતા જોયેલ છે * એક બ્રાહ્મણ સજ્જને તો પોતાને જડેલા જૂના સિક્કાઓ દેવસેવામા રાખ્યા છે

ગ્રથ પ્રશસ્તિઓ

શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને સિક્કાઓને ઘણી રીતે મળતી સશોધનસામગ્રી પ્રાચીન ગ્રન્થપ્રશસ્તિઓ અને સાલ, ગ્રન્થકર્તા રાજાનુ નામ તથા સ્થળના વર્ણનવાળી ગ્રથપુષ્પિકાઓ છે અને છેક પિટર્સન બુલ્હર ડૉ ભાડારકરના રિપોર્ટોથી આ સામગ્રીનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ થાય છે પિટર્સનાદિ પછી ગા ઓ સી મા શ્રી ચીમનલાલ દલાલ અને તેઓના સહાયકોદ્વારા અને શ્રી મોહનલાલ દલીચદ દેસાઇને હાથે પહેલા નિબધોદ્વારા અને છેવટ 'જૈનસાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામના દળદાર ગ્રન્થદ્વારા બહાર પડેલી હકીકતોનો એકત્ર સગ્રહ થઇને આ સામગ્રી ઐતિહાસિક સશોધકોને સારા પ્રમાણમા ઉપલબ્ધ થઇ છે અને હજી ગુજરાતના પ્રખર ઇતિહાસ સશોધક મુનિશ્રી જિનવિજયજી પાસે આ પ્રકારની સામગ્રીનો સગ્રહ છે અને થોડા વખતમા એ પ્રગટ થશે એવી આશા છે

ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબધાત્મક સાધનો

ગુજરાતના મધ્યકાલીન–ખાસ કરીને રજપૂત ઇતિહાસના મુખ્ય સાધનોમા 'દ્વાશ્રય,' 'પ્રબધ ચિતામણિ' વગેરે પ્રબધોનુ સ્થાન છે,

* અમરેલીમા શ્રી કેશવલાલ સોમનાથ વૈદ્ય તથા શ્રી પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ પાસે તેમજ ઉદેપુરમાં શ્રી તિલાવમ અતાણી પાસે જૂના સિક્કાઓ છે અને શ્રી શાતિલાલ ૭ ઉપાધ્યાયે પોતાને કાઠિયાવાડ-માથી જડેલા એક જૂના ઇ ડો-ગ્રીક સિક્કાનુ 'પ્રસ્થાન મા વર્ણન કર્યુ' હતુ

એ તો સાઠ વર્ષ પહેલાં, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને ડૉ બુલ્હરના ધ્યાનમા આવી ગયેલું અને ત્યારથી એ સાધનનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. પણ એ વખતે ઘણા ખરા ગ્રન્થો હસ્તપ્રતરૂપે ઉપલભ્ય હતા. પાછળથી એ ગ્રન્થો મોટે ભાગે જૈનોના લખેલા અને જૈન ધર્મના પ્રભાવક કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વિમલ તથા વસ્તુપાલ–તેજપાલ જેવા મત્રીઓ અને હેમચંદ્ર જેવા રાજમાન્ય સમર્થ આચાર્યોનાં ચરિત્રો નિરૂપવા માટે તથા મેરુતુંગ સ્પષ્ટ કહે છે તેમ જૈન શ્રાતૃગણને નજીકના સમયની વાતો–આધુનિક દૃષ્ટિએ–ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો, જો કે ઐતિહાસિક વિવેચન વડે ચાળ્યા વગરનાં–દ્વારા તેઓનુ મનરજન કરવા માટે લખાયેલા હોઇને, જૈન ધાર્મિક–સાહિત્યમાં ગણાવાથી જૈન સસ્થાઓદ્વારા ઘણા પ્રબંધો અને રાસાઓ પ્રકાશિત તથા અનુવાદિત થયા છે. સરકારી સસ્કૃત સિરીઝમાં પણ કેટલાક પ્રબંધો છપાયા છે. શ્રી. ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ 'પ્ર. ચિ ' તથા 'ચ–પ્ર' જેવા બે ગ્રન્થોનુ મારી પાસે તથા શ્રી. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા પાસે શાસ્ત્રીય રીતે સપાદન કરાવી બન્નેનો અનુવાદ પણ કરાવ્યો છે. ગાયકવાડ ઓ સી. માં પણ અનેક ગ્રન્થો કેટલાક ઐતિહાસિક ઉપયોગવાળી પ્રસ્તાવનાઓ સાથે છપાયા છે. અને શ્રી જિનવિજયજીએ સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામાં પ્ર ચિં. વગેરે ચાર ગ્રન્થોનું શાસ્ત્રીય સંપાદન કર્યું છે અને બીજા તૈયાર કર્યા છે જ્યારે 'કાન્હડદે પ્રબધ' ઇ. સ ૧૮૫૭ મા જન્મેલા શ્રી ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરીને હાથે અને 'વિમલ-પ્રબધ,' સદ્‌ગત મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસને હાથે સંશોધાઇને પ્રગટ થયેલ છે.

મુસ્લિમ સમય

મધ્યકાલીન મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસનાં મુખ્ય સાધનોમાં તત્કાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસકારોને હાથે લખાયેલી તવારીખો, ગુજરાતના સુલતાનોના સિક્કાઓ, એ વખતનાં મકાનો; જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલુ સાહિત્ય, પડોશી મુસ્લિમ રાજ્યોના ઇતિહાસો, આ કાળના પાછલા ભાગ માટે અંગ્રેજ સરકારનાં દફતરો, મરાઠી ઇતિહાસ વગેરે પણ મુખ્ય છે આમાના મોટા ભાગનુ સંશોધન થઈ ગયું છે અને તે ઉપરથી અગ્રેજીમા તો એ કાળના ઇતિહાસ–ગ્રન્થો પણ લખાયા છે. 'મિરાતે સિકંદરી,' 'મિરાતે અહમદી,' 'ફરિસ્તા,' જેવા

ગ્રન્થોના ગુજરાતી અનુવાદો દી બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી અને શ્રી આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી જેવાને હાથે તૈયાર થઇને પ્રગટ થયા છે નિબંધોરૂપે પણ આ કાળના ઇતિહાસ સબધી સશોધનો પ્રગટ થયા છે અને હવે એ કાળની સળગ માહિતી આપનારો ઇતિહાસ કોઇ ગુજરાતી વિદ્વાનને હાથે થોડા વખતમા લખાશે એવી આશા રાખીએ

મરાઠી અને આધુનિક સમય

મરાઠી સમય ટૂકો અને અધેરવાળો છે પણ એ વિષે ઘણી માહિતી મરાઠી ગુજરાતી ફારસી તથા અગ્રેજી ભાષામા લખાયેલા સાધનોમાથી ઉપલબ્ધ છે અને આધુનિક સમય માટે, ગુ વ સો એ પ્રકાશિત અને શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પારેખે લખેલા 'આધુનિક ગુજરાતનુ રેખાદર્શન'ના ત્રણ ખડોમા ઇ સ ૧૮૦૧ થી ૧૯૩૬ સુધીના ઇતિહાસનુ તેઓ કહે છે તેમ રેખાદર્શન કર્યુ છે

પ્રાચીન સમય

બાકી રહ્યો પ્રાચીન અને પ્રાગૈતિહાસિક અથવા પૌરાણિકકાળ પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસ માટે તો મુખ્ય સાધન શિલાલેખો સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રો તથા ગૌણ સાધનમા પડોશી રાજ્યોનો અને સમસ્ત ભારતનો ઇતિહાસ તથા પુરાણાદિ સસ્કૃત સાહિત્ય શિલા લેખાદિ જે સાધનો મળી આવ્યા છે, તે તો પ્રસિદ્ધ થઇને ઉકેલાઇ ગયા છે બાકી હજી કોઇ વિરલ મળી આવે અને કોઇક અપ્રસિદ્ધ પણ પડયા હશે છતા શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ શ્રી ગિરિજા શકર વ આચાર્ય પાસે તૈયાર કરાવેલો 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (જેના બે ભાગ બહાર પડી ગયા છે અને ત્રીજો, હુ ધારુ છુ છપાય છે) નામનો ગ્રન્થ સશોધકોને ઘણો ઉપયોગી થશે જો કે 'એ-ઇ, ઇ-એ' વગેરે જોવા નહિ પડે એમ કહાય નહિ થાય બીજુ, પ ભગવાનલાલના વખતમા થતું શિલાલેખાદિ શોધનનુ કાય હવે ખાનગી રીતે ઉપર દર્શાવ્યુ તેમ થાય છે પણ બહુ ઓછુ થાય છે એ ખરી વાત છે, કારણ કે જમીન બહાર મળી આવતા લેખો તથા સુલભ તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરેનો મોટો ભાગ શોધાઇ ગયો છે બાકી જે છે તે માટે પાછળથી વ્યવસ્થિત થયેલુ સરકારી આર્કીઓલૉજિકલ ખાતુ કામ કરે છે અને કરી શકે એમ છે

અને જમીનની અંદરથી પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોદી કાઢવાનું, પ્રાચીન તથા પ્રાગૈતિહાસિક કાળ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખી શકે એવું કાર્ય તો સરકારી અને ગુજરાતમાં તો દેશી રાજ્યોનાં આર્કીઓલૉજિકલ ખાતાં જ કરી શકે એમ છે. આ રસ્તે ઐતિહાસિક કીમતનો કેટલો માલ મળશે એ આગળથી કહી ન શકાય. પાટણમાં વડોદરાના આ ખાતાના વડા અધિકારી શ્રી હીરાનંદ શાસ્ત્રીને હાથે ખોદકામ થતાં ન ધારેલા સ્તંભો વગેરે મળી આવેલ છે. મોહેન્જોડેરોની સિન્ધુ-સંસ્કૃતિ ગુજરાત-કાઠિયાવાડના કાંઠા ઉપર પ્રસરેલી હોવાનો સંભવ સદ્‌ગત જયસ્વાલ જેવા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ માને છે. છતાં ખોદકામ થઇને નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા એ ઇતિહાસ ન કહેવાય ગુજરાતના પ્રાચીન સ્થળોમાં સરકારી આર્કીઓલૉજિકલ ખાતું પ્રયોગરૂપે ખોદકામ કરાવવા અને તેમાં 'ગુજરાત રીસર્ચ મંડળ'નો સહકાર લેવા ઇચ્છે છે, એ ખુશી થવા જેવું છે, બાકી 'અમૃત વસંત' તખલ્લુસથી છેલ્લાં બે વર્ષમાં ગુજરાતી હિંદી માસિકોમાં લખનાર લેખકનાં લખાણોમાં તથા શ્રી મણિભાઈ દ્વિવેદીનાં '૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત' જેવાં પુસ્તકોમાં દર્શાવાયેલા તર્કો હજી ખોદકામથી પ્રાપ્ય પુરાવાની અપેક્ષા રાખે છે.

અતિ પુરાતન કાળ માટે પુરાણો કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. પુરાણોએ પાર્જિટરનાં સંશોધનો પછી છેલ્લાં પચીસ વર્ષોમાં નવી ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. પણ એ દિશામા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિને બદલે ધાર્મિક શ્રધ્ધાની દૃષ્ટિ તરફ તણાઇ જવાની બીક છે એટલું કહ્યા વગર નહિ ચાલે બાકી પુરાણોમા શું વસ્તુ છે, પ્રાચીન પુરાણો અને હાલ છે તે પુરાણો કયારે રચાયાં હોવાનો સંભવ છે વગેરેનો વિચાર પુરાણોનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ કરનારને આવશ્યક છે અને એ દિશામાં માર્ગદર્શક જેવુ 'પુરાણ વિવેચન' નામનું મારું પુસ્તક ગુ વ સો તરફથી પ્રસિધ્ધ થયુ છે બાકી અતિ પ્રાચીન કાળ માટે પુરાણોપલબ્ધ માહિતીનો સ સ ઉપયોગ ગુજરાતમાં તો શ્રી. રત્નમણિરાવે 'ખંભાતનો ઇતિહાસ'માં કર્યો છે.

પ્રકીર્ણ સંશોધન

જો કે સંશોધનાત્મક ગ્રન્થો ગુજરાતીમા વિરલ છે અને 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' તથા જેના ઉપર ઘણી આશા બાંધેલી તે 'પુરાતત્ત્વ'

જેવા કેવળ સશોધનવિષયક ત્રૈમાસિકો થોડો વખત ચાલીને બધ થઇ ગયાં એથી ગુજરાતી સશોધનની પ્રગતિને મોટી હાનિ થઇ છે પણ સ ગત ગણુજીતરામ વાનાભાઇના વખતથી મારા જેવા કોઇકના દાખલામા એના ઉત્તેજનથી પણુ ગુજરાતમા છેલ્લા વીસ વર્ષથી ઇતિહાસસશોધનમા જે રસ જાગ્યો છે, તે ધીમે ધીમે જામતો ગયો છે અને જો કે, જે સશોધનાત્મક પ્રકીર્ણ લખાણો સાહિત્ય પરિષદ કે સમેલનના રિપોર્ટોમા વસતરજતસ્મારકગ્રન્થ અને કાન્તમાલા જેવા ગ્રન્થોમા અને આપણા માસિક-ત્રિમાસિકોમા પ્રગટ થયા છે તેનો જથ્થો ઓછો નથી જો કે મોટો ભાગ અનુવાદાત્મક કે ખાસ કીમત વગરનો છે પણ કેટલાકમા નવુ—અનુવાદાત્મક નહિ પણ સ્વતત્ર સશોધન પણ ઓછાવધુ પ્રમાણમા છે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનુ આ તરાષ્ટ્રીય સ્થાન નક્કી હોઇ આવા સ્વતત્ર સશોધનોનો આન્તરરાષ્ટ્રીય તો દૂર રહ્યો—આન્તરપ્રાન્તીય સ્વીકાર પણ હજી નિર્બલ છે, પણ એમા નિરાશ થવાનુ કારણ નથી કોઇ પણ ભાષા અને સાહિત્યને પોતાની સીમાની બહાર પ્રતિષ્ઠા તો પ્રતિભાના ફળરૂપ સર્જનો અને સશોધનોથી મળે છે, એ નિસદેહ છે અને સશોધન વૃત્તિ આપણામા જાગી છે એટલે પ્રતિભાયુક્ત સશોધન પણ થશે સાહિત્યના વધારે યશપ્ર ક્ષેત્રોમા પ્રથમ પક્તિનુ કાર્ય કરનારા વૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કે હ ધ્રુવ જેવા વિશાખદત્તનો સમય, 'સમુદ્રગુપ્તનો ઉત્તરાધિકારી,' 'યુગપુરાણમા ઐતિહાસિક તત્ત્વ' વગેરે અનેક નિબધોદ્વારા અને આ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી ક મા મુનશી જેવા સાહિત્ય સસદના વાર્ષિક આદિવચનો વગેરે દ્વારા સશોધનના ક્ષેત્રમા દર્શન આપે છે તે એ ક્ષેત્રની આકર્ષકતાનો પુરાવો છે બીજી તરફથી દીર્ઘજીવી ડૉ સર જીવનજી જમશેદજી (ઇ સ ૧૮૫૪ માં જન્મેલા) થી આરભાયેલું સશોધન કાર્ય શ્રી બરજોરજી રૂસ્તમજી પેમાસ્તર, પ્રો ફિરોજ કરતુરજી દાવર અને શ્રી એરચ જહાગીર તારાપોરવાળા જેવા પારસી વિદ્વાનોએ ચાલુ રાખ્યુ છે બાકી તો ચોથી વીશીને લગભગ છેડે પહોચેલા શ્રી કે હ ધ્રુવથી આરભી જેણે હજી પહેલી વીશી જ પૂરી કરી છે એવા શ્રી ભોગીલાલ જ સાડેસરા સુધીના અનેક સશોધકોએ અનેક દિશામા ઓછી વધુ કીમતના નાના મોટાં અર્પણો કર્યાં છે તેમાથી કોને ગણવુ અને કોને ન ગણવુ? જૂનું પાટણ

અને સહસ્રલિંગ સરોવર વિષે, ચાવડાવંશ સંબંધી તથા કર્ણદેવ સોલંકી, કર્ણ બીજો વગેરે મધ્યકાલીન રાજાઓ સંબંધી શ્રી ગ. ચુ. મોદીના નિબંધો, ભરુચ અને લાટના ઇતિહાસ સંબંધી શ્રી. ધનપ્રસાદ ચં. મુનશીના સંશોધનો, ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સબંધી શ્રી. ગૌ. હી ઓઝાનાં હિંદીમાં પ્રકટ થયેલાં સંશોધનો–જેમાંથી કેટલાંકના ગુજરાતી અનુવાદો થયાં છે–વગેરે ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખનારને ઘણાં ઉપયોગી છે. વળી છેલ્લાં ચારેક વર્ષનાં પ્રકાશનોને ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ શ્રી કૃ. મો. ઝવેરી, મૌલવી અબુઝફ્ફર નદવી, હીરાલાલ રંગીલદાસ કાપડિયા, શ્રી હીરાનંદ શાસ્ત્રી, શ્રી દેવદત્ત ઇચ્છાશંકર ત્રિપાઠી, શ્રી. દત્તાત્રેય ડિસ્કલકર, શ્રી. શાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય, શ્રી રણછોડલાલ ઘ. જ્ઞાની, મિ. ઇમામુદ્દીન દરગાહવાળા, ડૉ. સોહરાબ હોરમસજી સંતોક, શ્રી. ગિ. વ. આચાર્ય, શ્રી એ. એસ. ગદ્રે, શ્રી. દુ કે. શાસ્ત્રી, મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, અમૃત વસંત, પં. બેચરદાસ દોશી, શ્રી. ધીરજલાલ ટો. શાહ, શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ, શ્રી. જનાર્દન પ્રભાસ્કર, શ્રી નાનાલાલ મહેતા, ડૉ. એ. જ. તારાપોરવાળા, સ્વ મા. પી. મહેતા, શ્રી. મ ઇ. દવે, શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહ, મુનિશ્રી જિનેન્દ્રસુરિ, શ્રી. દલપતરામ ઇ. પાઠક, શ્રી હી ત્રિ. પારેખ, શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઇશંકર દવે, શ્રી. ડોલરરાય રં. માંકડ, શ્રી. કલ્યાણરાય ન જોશી, શ્રી. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ, શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, શ્રી. ભો જ. સાંડેસરા, શ્રી. ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ, શ્રી. વિ. ક. વૈદ્ય, શ્રી. રતિકાન્ત કમળાધર ભટ્ટ, શ્રી માણેકલાલ ભટ્ટ, શ્રી. સાહિત્યવત્સલ, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી, શ્રી. મનસુખરામ દ્વિવેદી, ઇત્યાદિ અનેક લેખકોને હાથે ઇતિહાસસંશોધનને લગતું કાંઇક કાંઇક લખાણ પ્રગટ થયા કરે છે; અલબત્ત, આ કાર્યના મૂલ્યાંકન માટે અત્યારે સમય નથી પણ આવાં લખાણોનું વાર્ષિક નહિ તો પંચવાર્ષિક કે દશવાર્ષિક મૂલ્યાંકન થવાની જરૂર છે. કોઇ સંસ્થા આ કાર્ય ઉપાડી લે તો ઇતિહાસ-સંશોધનનું કાર્ય આડે રસ્તે ન જતાં સીધે રસ્તે ચાલે તથા વેગવાળું થાય, એમ હું ધારું છું.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ગુજરાત પાસે સારો રાજકીય ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી સામગ્રી હવે જરૂર તૈયાર છે

હમણા સુધી શ્રી ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઇ દેસાઇ કૃત 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' અને 'અર્વાચીન ઇતિહાસ' બે પુસ્તકો મુ ગે ઉપરથી લખાયેલા આપણી પાસે હતા પણ હમણા શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પારેખે લખેલ અને ગુ વ સો એ પ્રગટ કરેલ 'આધુનિક ગુજરાતનુ રેખાદર્શન' ત્રણ ખડોમા પ્રસિધ્ધ થયુ છે, જે નવુ પ્રસ્થાન છે, તેમ જ ગુ વ સો તરફથી મારુ લખેલ 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ' એ પુસ્તક છપાય છે જેનો પહેલો ભાગ બહાર પડી ગયો છે અમદાવાદના બારમા સાહિત્ય સમેલનના ઇતિહાસ – વિભાગના પ્રમુખ તરીકે બોલતા મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ આ મધ્યકાલીન ઇતિહાસના કેટલાક અણઉકલ્યા પ્રશ્નો રજૂ કર્યા હતા આવા વિષયમા છેવટના નિર્ણયો તો મસ્કેલ છે પણ એમાના ઘણા પ્રશ્નો વિષે ગેઝિટિયરના ઇતિહાસમા ન કરેલી ચર્ચા કરીને મારો મત મે દર્શાવ્યો છે અલબત્ત, એની કીમત આકવાનુ કામ પરીક્ષકોનુ છે બાકીના સમય માટે પણ ગેઝિટિયરથી વધારે માહિતી, મતો, પુરાવાઓ અને નિર્ણયોવાળો ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી સાધન સામગ્રી ગુજરાતના અને ગુજરાત બહારના બે ત્રણ પેઢીના વિદ્વાનોના પ્રયત્નોને પરિણામે એકઠી થયેલી છે અને 'ગુજરાત સર્વસગ્રહ'ની જે યોજના 'ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર' (વર્ષ ૮ મુ)મા બહાર પડી છે તેમા ઇતિહાસનુ પણ સ્થાન છે અને આ મોટી યોજનામાં કદાચ ઇતિહાસનિરૂપણ સક્ષેપમા હશે પણ ગુ વ સો મારફત ગુજરાતના ઇતિહાસના બાકી રહેલા પ્રકરણોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ પણ પ્રકાશિત થઈ શકશે એ માટે યોગ્ય લેખકો એ સસ્થાના સચાલકોના ધ્યાનમા જ છે

ગુજરાતનો સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસ સબધી જેટલી સામગ્રી તૈયાર છે, તેટલી સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ સબધી નથી સમગ્ર ભારતની સસ્કૃતિ સબધી સશોધન ઘણુ થયુ છે અને મોટા મોટા અનેક ગ્રન્થો છપાઇ ગયા છે ત્યારે ગુજરાતની વિશિષ્ટ સસ્કૃતિનુ નિરૂપણ હજી ઘણુ

સંશોધન માંગે છે. ફક્ત એક ભાષા અને સાહિત્ય વિભાગમાં સારું કાર્ય થયું છે છેક વ્રજલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રી (સ ૧૮૮૧ માં જન્મેલા) એ 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' લખ્યો ત્યારથી આરભાઇ સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી, સ્વ. કે હ ધ્રુવ; સ્વ. ન ભો દિવેટિયા; સ્વ રમણભાઇ; દી. બ કૃ. મો ઝવેરી, આ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી. ક. મા મુનશી વગેરે અનેક વિદ્વાનોને હાથે નિબધો તથા પુસ્તકો લખાઇને આ વિભાગ ખૂબ ખેડાયો છે સ્વ ન. ભો. દિવેટિયાનું 'ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય' મૂળ અગ્રેજીમાં મુબઇ યુનિવર્સિટી આગળ આપેલાં 'ફાઇલોલૉજિકલ લૅક્ચર્સ'. શ્રી ક મા. મુનશીનું 'ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર' અને શ્રી. મો. દ દેસાઇનો 'જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ' આ વિષયમાં છેલ્લાં પુસ્તકો છે. અલબત્ત, હજી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓના વિશેષ અભ્યાસથી તથા હમણા શ્રી. મશરૂવાળાએ કહ્યું છે તેમ, ગુજરાતી ઉપર દ્રાવિડ ભાષાઓની અસરના અભ્યાસથી નવો પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે પણ આ સંમેલન જ સાહિત્યનુ છે અને ઇતિહાસ એનો વિભાગ છે એટલે મારા જેવાએ તો તીર્થના મુખ્ય દેવને નમસ્કાર કરીને જલદી આગળ ચાલવુ એ જ યોગ્ય છે.

ચિત્ર-શિલ્પાદિ કલાઓ

શ્રી. નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા. શ્રી મંજુલાલ ર મજમુદાર અને શ્રી રવિશકર રાવળ અને તેનાં મંડળ મારફત ગુજરાતી ચિત્રકલાના ઇતિહાસનું ઠીક સશોધન થયું છે અને થાય છે શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતા કૃત શિલ્પસમૃદ્ધિ અને સ્થાપત્ય વિષે શ્રી. ગજાનન પાઠકનો નિબધ પણ યાદ આવે છે. પણ આ સાહિત્ય સમેલનમાં કલાનો જુદો વિભાગ છે અને એમાં જ ગુજરાતી કલાના જુદાં જુદાં અંગોની ઇતિહાસચર્ચા થાય એ યોગ્ય છે.

શહેરો અને ગામડાંઓ

આ પ્રકારના સંશોધનનો આરંભ તો અનેક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનો આરંભ કરનાર કવિ નર્મદે 'સુરતની મુખ્તેસર હકીકત' દ્વારા કર્યો છે. પછી ગુજરાતના પ્રાચીન ગામડાં અને શહેરો વિષે પ્રૉ. અલ્તેકરનો એક નિબંધ 'ઇ. એ માં છપાયો છે પણ ગુજરાતીમાં શ્રી. રત્નમણિરાવના 'ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' અને 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' એ બે પુસ્તકો આ પ્રકારના સંશોધનના

ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે આ સિવાય ' સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા 'મા છપાયેલ 'પાવાગઢ,' સિદ્ધપુર પાટણનો પ્રવાસ,' ગિરનાર વગેરે, અને માન 'ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો'મા આવેના મોઢેરા વગેરેના વર્ણનો ઇત્યાદિ કેટલુક કાર્ય થયુ છે 'તવારીખે નવસારી,' 'ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ,' 'વીસનગર,' 'સિહોરની હકીકત' વગેરે શહેરો સબધી થોડા પુસ્તકો છે વળી ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાથી ઇડર, પાલણપુર ગોંડલ, ભાવનગર કચ્છ વડોદરા જામનગર વગેરે કેટલાક રાજ્યોના મોટે ભાગે પ્રશસ્તિરૂપ ઇતિહાસો છપાયા છે

જ્ઞાતિઓ અને સમાજ

શ્રી ધ ચ મુનશીનો ' ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ, સદ્ગત મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસનો 'શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ,' સ ગત મા પી મહેતાનુ ' નાગરોત્પત્તિ,' ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણભાઇ પટેલનુ 'વડનગરા કણબીની ઉત્પત્તિ,' ભાઇશકર વિદ્યારામનો 'સોલકી વશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ,' શ્રી રતિલાલ ચુ દીવાનકૃત 'વાલ્મીકિ કાયસ્થનો ઇતિહાસ' મયારામ શભુનાથકૃત 'મોતાળા બ્રાહ્મણની કથા, શ્રી છોટાલાલ ગુલાબભાઇ જાગીરદારકૃત 'ગુજરાતી હીદુ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ' નથુસિહ હા ચાવડાકૃત ચાવડા વશનો ઇતિહાસ વગેરે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ સબધી નાના મોટા ગ્રન્થો છે જો કે જ્ઞાતિઓ વિષે હજી ઘણુ સશોધન બાકી છે એ કબૂલ કરવુ પડે તેમ છે પણ જ્ઞાતિથી ઊડા ઊતરીને મૂળ જાતિઓ, જૂના વખતમા થયેલા મિશ્રણો ઇત્યાદિનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થવાની પણ જરૂર છે પારસીઓ વિષે પારસી વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યુ છે ગુજરાતના મુસ્લિમો વિષે લખાવુ હજી બાકી છે

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન

બ્રાહ્મણ ધર્મના સશોધનની બાબતમા મે અન્યત્ર સવિસ્તર નોધ આપેલી હોવાથી પ્રકીર્ણ લેખો, નિબધો વગેરેને ન ગણતામા આવે તો 'વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' અને 'શૈવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' એ બે મારા પુસ્તકો, શ્રી ન દે મહેતાનુ 'શાક્તધર્મ'—ગણે ય ફા ગુ સ તરફથી પ્રકાશિત અને ગુ વ સો પ્રકાશિત શ્રી અ ણ જાનીનો લખેલો 'હરિલીલા ષોડશકલા'નો

ઉપોદ્ઘાત એ ચાર પુસ્તકો; શ્રી. ક. મા. મુનશીનો 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' નામનો નિબંધ, અને 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' પુસ્તકનાં અ–ઇ પરિશિષ્ટો એટલું સામાન્ય સાહિત્ય ગણાવી શકાય. બાકી વલ્લભ-સંપ્રદાય સંબંધી 'વેણુનાદ' અને 'શુધ્ધાદ્વૈત ભક્તિમાર્તંડ' જેવાં સાંપ્રદાયિક માસિકોમાં તથા 'રસિકવલ્લભ' જેવા પુસ્તકોના શ્રી. જે. ગો. શાહના ઉપોદ્ઘાતમાં એટલુંક સંશોધન થયેલું પડ્યું છે. છતાં હજી સાંપ્રદાયિક નહિ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વધારે સંશોધન આવશ્યક છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય વિષે શ્રી. કિ. ઘ. મશરૂવાળાનું 'સહજાનંદ સ્વામી' નામનું પુસ્તક તથા ઇ મશરૂવાળાનો 'ગુજરાતી સાહિત્ય' ખંડ–૫માં 'સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નિબંધ, એટલું ગણનાયોગ્ય છે. જૈનોએ સ્વધર્મ વિષે ઘણું લખ્યું છે, પણ એનું દિગ્દર્શન કોઈ જૈન વિદ્વાન કરે એ જ યોગ્ય છે. હલકી હિંદુ કોમોમાં પ્રચલિત ધાર્મિક મતપંથો વિષે હજી ઘણાં સંશોધનને અવકાશ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં ગુ. વ. સો. તરફથી પ્રકાશિત શ્રી. ન. દે. મહેતાએ લખેલો 'હિંદ તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' અને એ જ લેખકની 'અખાકૃત કાવ્યો'ની પ્રસ્તાવના એટલું જ યાદ આવે છે.

પ્રાચીન વિદ્યાઓ

આયુર્વેદ, જ્યોતિષ એટલે ગણિત વગેરે પ્રાચીન વિદ્યાઓ સંબંધી તો ગુજરાતીમાં ઘણું ઓછું લખાયું છે. 'આયુર્વેદનો ઇતિહાસ'નાં પ્રકરણો 'પુરાતત્ત્વ'માં, પરિષદના રિપોર્ટોમાં તથા 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'માં મેં લખ્યા છે. જ્યારે જ્યોતિષ ઉપર 'પુરાતત્ત્વ'માં અને 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા'માં તદ્વિદોના નિબંધો છે. પણ આ દિશામાં ઘણું વધારે કાર્ય થવાની જરૂર છે.

લોકસાહિત્ય

શ્રી મં. ર. મજમુદારે જૂનાં લોકસાહિત્ય વિષે અને શ્રી. મેઘાણીએ કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્ય વિષે સારુ સંશોધન કર્યું છે. પણ હજી એ દિશામાં વધારે કાર્યને અવકાશ છે.

સંશોધન–સાહિત્યવિષયક ઉપરનું દિગ્દર્શન અતિ સંક્ષિપ્ત છે. ઘણી વિગતો સમયને અભાવે છોડી દીધી છે, વળી મુખ્યત્વે 'ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર'ને આધારે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારાઓનાં નામોનો

ઉલ્લેખ કર્યો છે છતા સપૂર્ણ યાદી આપવાનો તો હેતુ જ ન હતો અને શરતચૂકથી કોઇ પણ શાખામા કોઈ સારુ કામ કરનારનુ નામ રહી ગયુ હોય, તો એ હેતુપૂર્વક નથી થયુ પણ ભૂલથી થયુ છે એમ ઉદારહૃદયી શ્રોતાઓ અને વાચનારાઓ ગણશે એવી આશા છે

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને તેના ભયસ્થાનો

હવે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વિષે ટૂકુ વિવેચન કરી આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ છેક ઉપનિષત્કાળથી આપણે ત્યા ઇતિહાસ શબ્દ પ્રચલિત છે પણ તે એના આધુનિક અર્થમા નહિ પણ દતકથાના અર્થમા, અને ગમે તે કારણ હો પણ અનેક વિદ્યાઓ ખેડનાર પ્રતિભાશાળી પ્રાચીનોમા કે મધ્યકાલીન અનુયાયીઓમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ન ખીલી તે નજ ખીલી આ જમાનામા સર્વત્ર ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વના ગીત ગવાતા હોઇને આપણને એનો મોહ લાગ્યો છે પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ તો આપણામા વિશેષત ગુજરાતીઓમા હજી ઘણી ઓછી છે એમ સખેદ કહેવુ પડે છે

સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કેટલેક અશે જે 'માનસશક્તિઓ ઇશ્વરની કે કુદરતની બક્ષિસરૂપ આજન્મ પ્રાપ્ત ગણાય છે, તેમાની એક છે અલબત્ત, એ દૃષ્ટિને કેળવી શકાય છે, પણ સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને આવરણરૂપ કેટલાક ભયસ્થાનો છે, અને તેમા ન આવી જનારા જ એ દૃષ્ટિને કેળવી શકે છે

' દતકથાના રસાસ્વાદની લોલુપતા એ આપણે ત્યા પહેલુ ભયસ્થાન છે દતકથા એ ઐતિહાસિક સાધન ભલે હોય પણ ઇતિહાસ નથી ઘણી વાર દતકથા કલ્પિત જ હોય એમ પણ બને એવી બુદ્ધિ બદ્ધમૂલ ન થાય ત્યા સુધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો ઉદય દૂર જ રહે છે બીજી તરફથી દતકથામા ઐતિહાસિક અશ હોવાનો સભવ છે કેટલીક પહેલા અસભવિત લાગતી વાતને પાછળથી મળેલા પુરાવાઓ સાચી ઠરાવે છે, એ જોતા સર્વથા ઉપેક્ષાયોગ્ય નથી, છતાં પુરાવાઓ મળ્યા પહેલાં તો ગમે તેવી ઊંડા મૂળવાળી પણ દતકથા તે દતકથા જ એમ માનીને ચાલવુ એ જ સશોધનનો માર્ગ છે

પક્ષવાદી વકીલની નહિ, તટસ્થ ન્યાયાધીશની દૃષ્ટિ એ જ સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ થવાને પાત્ર એમાદ પુરાવાથી જે અનુમાન

નીકળી આવે તે ગમે તેટલું રોચક અથવા ખુલાસાકારક લાગતું હોય, પણ વકીલ પેઠે એને પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ અને દલીલો શોધવાં અને વિરોધી પુરાવાઓ અને દલીલો તરફ નજર ન કરવી, એ સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિનું ભયસ્થાન છે. ઐતિહાસિક સંશોધકે તટસ્થ દષ્ટિથી સામા પક્ષના સાક્ષીપુરાવાઓ અને દલીલો વિચારી જોવાં જોઇએ એટલુંજ નહિ પણ વૈજ્ઞાનિક પેઠે પોતે ઉપજાવેલું અનુમાન, વિરુધ્ધ પુરાવાઓ આગળ ટકે છે કે નહિ તેની જાતે પરીક્ષા કરી લેવી જોઇએ આવી તપાસ પછી જે પરિણામ આવે તે સ્વીકારવું એતું જ નામ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ.

ધાર્મિક જીવન પેઠે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને નમ્રતા આવશ્યક છે એ સાભળી કોઇને નવાઈ લાગશે પણ વૈજ્ઞાનિક સંશોધકમાં યે નમ્રતા આવશ્યક છે. પોતાને કોઇ આશ્ચર્યકારક કે નવો તર્ક સ્ફુરે—અરે પોતે નવી શોધ કરી છે એમ લાગે ત્યારે પણ એને તરત નવી શોધ માની લેનાર—ખાસ કરીને પોતાની પહેલાંના અને સમકાલીન સંશોધકોએ પ્રસ્તુત વિષયમા જે કાર્ય કર્યું હોય તેને તુચ્છ ગણીને અવગણના કરનાર, પોતાના અભિમાનમાં ઘણી વાર તો પુરાવાઓને પૂરા ન તપાસનાર, સાચુ સંશોધન તો નથી જ કરી શકતો; પણ ઘણી વાર હાસ્યાસ્પદ ભૂલો કરે છે. સાચું સંશોધન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર યુવાનોને મારી નમ્ર સૂચના છે કે, પોતાના સંશોધનો પ્રગટ કરવાની ઉતાવળ ન કરતાં ધીરજથી અભ્યાસ વધારો, નમ્રતાથી જૂના સંશોધકોનાં લખાણોમાંથી શિષ્યભાવે તમારી દૃષ્ટિ કેળવતાં શીખો, તો ભાવિમાં તમારુ સંશોધન પણ સ્વીકાર્ય થશે.

ધાર્મિક અથવા કોઇ પણ પ્રકારની અંધશ્રધ્ધા ઇતિહાસ દૃષ્ટિનું ભારે આવરણ છે. જો કે આ જમાનામાં અન્યત્ર ધાર્મિક અંધશ્રધ્ધા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, પણ આ દેશમાં ઘણી છે અને ગુજરાતમા એ દષ્ટિ વડે ઇતિહાસ દૃષ્ટિના આવરણનો એક મોટો દાખલો. ડૉ ત્રિભુવનદાસ શાહકૃત 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ" નામનો નકામો મોટો કરેલો ગ્રન્થ છે આ ગ્રન્થના મોટા મોટા ત્રણ ભાગો બહાર પડી ગયા છે, જેમા ઇતિહાસવિષયક વિગતોનો ચાળ્યા કે ગોઠવ્યા વગરનો મોટો ખીચડો ભર્યો છે. પણ લેખકમાં

ઇતિહાસદષ્ટિ શૂન્ય છે અને ઇતિહાસ સશોધકમા આવશ્યક નમ્રતા નથી શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ કૉમ્ટરગાહી ઇતિહાસને પાખડ કહ્યો છે અને અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત' તથા પ્રાચીન ભારત વર્ષ" નામે બે ગ્રન્થો તથા 'પ્રસ્થાન માં એક અવલોકન લખીને, શ્રી ડા ર માકડ '૧૯૩૬ ની ગુજરાતી વાડ મયની સમીક્ષા'માં કહે છે તેમ 'બોગ સિકમને ચલણી થઇ જતો અટકાવવાનુ પ્રશસનીય કાર્ય' કર્યું છે

ધાર્મિક અધશ્રધ્ધાનો આ મોગ વાખવો જૈનધર્મીનો મળી આવ્યો એ એક અકસ્માત છે બ્રાહ્મણ ધર્મીઓના યે એ પ્રકારના દાખલા ઓછા વિસ્તૃત પણ પુષ્કળ છે

પ્રચારદષ્ટિ ઇતિહાસદષ્ટિની ઘાતક છે ઇતિહાસદષ્ટિનો વિષય યથાભૂત અર્થ છે ત્યારે પ્રચારદષ્ટિનો વિષય ઇષ્ટ અર્થ છે પછી એ ભૂતાર્થ હોય કે અભૂતાર્થ હોય જૂના કાળમા ધાર્મિક પ્રચાર ઉપર લોકોનુ લક્ષ્ય હતુ, અત્યારે રાજકીય આર્થિક અને સામાજિક પ્રચાર ઉપર છે પણ પ્રચારમ્તાનુ સર્વવ્યાપી થવાનું આ જમાનાનુ વલણ ઇતિહાસ જેવી વિદ્યાઓ માટે ભયકર છે જર્મની, ઇટલી અને રશિયામા આ પ્રચારકદષ્ટિએ સાહિત્યની ભારે દુર્દશા કરી છે અમદાવાદના બારમા સાહિત્ય સમેલનમા સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખસ્થાનથી શ્રી ક મા મુનશીએ આ દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું હતુ, તે ઘણાને યાદ હશે પ્રચારનક્ષી ઇતિહાસ નામધારી ગ્રન્થો યે ઘણા લખાય છે પણ આપણે ત્યા હજી ઇતિહાસદષ્ટિનો નવો જન્મ થવાનો છે ત્યા જ જો એના ઉપર પ્રચારકતા હલ્લો કરશે તો એ બાળક આધળુ જ જન્મશે ગુજરાતનુ ગૌરવ વધારે, યુવાનોને પ્રેરણા આપે, રોમાચ ઉત્પન્ન કરે, ગુજરાતને આખી દુનિયામા નવી પ્રતિષ્ઠા આપે વગેરે વગેરે ઘણુ કરી શકે એવા ઇતિહાસો માટે ઘણી વાર માગણી થાય છે પણ ગુજરાતનો ભૂતકાળ જેટના ગૌરવવાળો હોય તેથી વધારે ગૌરવવાળો તેને બનાવવાની તાકાત ઇતિહાસમા નથી અને જે ગ્રન્થો એવો કીમિયો કરી શકે તે બીજુ ગમે તે હોય પણ ઇતિહાસ નથી સાચો ઇતિહાસ ભૂતાર્થ વાદી હોય છે અને ઐતિહાસિક દષ્ટિનુ લક્ષ્ય જેવો હોય તેવા ભૂતાર્થને શોધવો એ છે ઐતિહાસિક દષ્ટિ આ રીતે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ છે, તો પછી રોમાચકારી

ઇતિહાસનો મોહ શા માટે હોવો જોઇએ ? ભૂતકાળ તો ગયો. ભૂતકાળમાં જે બની ગયું તેને અન્યથા કરવું શક્ય નથી, તો અન્યથા જોવાથી શું ફળ થશે ? વર્તમાનને યથેચ્છ ઘડવાનું તથા ભવિષ્યની યથારુચિ કલ્પના કરવાનું આપણા હાથમાં છે. તો પરાક્રમ માટે એ તરફ મોકળું મેદાન રાખી ભૂતકાળને જેવો હોય તેવો રહેવા દઇએ અને જોઇએ, તો શું ખોટું છે ? ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની કેળવણી માટે જ ભૂતકાળ ભલે રહે. જેમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી અવલોકનશક્તિ કેળવાય છે તેમ સત્યનિષ્ઠા, તટસ્થદૃષ્ટિ, શોધક બુદ્ધિ, વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિ નમ્રતા વગેરે મોટા ગુણો સાચા શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ—સંશોધનદ્વારા ગુજરાતીઓમાં કેળવાય અને ગુજરાતીઓ ઉજ્જ્વળ ગુણશક્તિ વડે વર્તમાન તથા ભાવિનો દેદીપ્યમાન ઇતિહાસ રચે, એ જ વિશ્વક્રમના મહા ઇતિહાસના વિધાતા પાસે પ્રાર્થના છે.

શ્રી. કિશોરલાલ ઘનશ્યામદાસ મશરૂવાળા
પ્રમુખ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમુ અધિવેશન . કરાંચી
૧૯૩૭–૩૮

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળાનુ

વ્યાખ્યાન

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

સાહિત્ય સમેલનમા ભાગ લેવાનો મારે માટે આ પહેલો જ પ્રસગ છે પ્રતિનિધિ કે પ્રેક્ષક તરીકે પણ જેણે કદી ભાગ નથી લીધો, તેને એ સસ્થાના એક વિભાગના એકદમ પ્રમુખ તરીકે ચૂટી, આપે મને જે માન આપ્યુ છે, તે માટે હુ આપનો આભારી છુ એ ઉદારતાના બદલામા મારાથી ગૂજરાતની કાઈ સેવા થાઓ એમ ઇચ્છુ છુ

સાહિત્ય સમેલનના વિભાગીય પ્રમુખની શી જવાબદારીઓ હોય છે તેનો મને બરાબર ખ્યાલ નથી જો એમાંની એક જવાબ દારી એ હોય કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર ગૂજરાતીમાં જે સાહિત્ય લખાયુ હોય તેનો, અને તે વિષયના ગૂજરાતી લેખકોનો, મારે આ સભામા ઓછોવત્તો પરિચય આપવો જોઇએ, તો હુ આપની આશાઓને સફળ નહિ કરી શકુ એનો મને ખેદ છે હુ એ કરી શકુ એમ નથી એનો અર્થ કોઇ એમ ન કરશો કે મને એ વિષય પરના બીજા સાહિત્યને કે લેખકોને ન-ગણ્યા સમજવાનો ઘમડ છે પણ સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે મારુ વાચન કેટલુ અલ્પ છે તેની નિશાનીરૂપે એ ગણશો ઉચિતતાની દૃષ્ટિએ હુ જરૂર એમ માનુ છુ કે જો સાહિત્ય સમેલનનુ કામ વિભાગોમા વહેચાઇને ઉકેલાતુ હોય, તો પ્રમુખે, અથવા તે વિભાગના ખાસ મત્રીએ, એ વિભાગ પર પ્રસિદ્ધ થયેલા સાહિત્ય

અને મુખ્ય લેખકોની તટસ્થપણે સમાલોચના કરી સંમેલન આગળ રજૂ કરવી, એ સંમેલનનો એક કાર્યક્રમ હોવા જોઇએ પણ પ્રમુખની ચૂંટણી, સાધારણ રીતે છેક છેલ્લી ઘડીએ થાય છે અને તેની ચૂંટણીમાં, તેનો સાહિત્યનો અભ્યાસ વિશાળ હોવો જોઇએ, એ શરત મહત્ત્વની ન લેખાય, એમ પણ બને આથી, એ કામ પ્રમુખથી ન થઇ શકે એવો ઘણો સંભવ છે. તેથી સંમેલન કે સ્થાયી મંડળ આ કામ માટે વિભાગીય મંત્રીઓ જ નીમે એ વધારે સગવડભર્યું થાય એ રીતે દરેક વિભાગના સાહિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી ' ખાનેસુમારી ' થઇ શકે. દાખલા તરીકે, આ સંમેલન આવતી બેઠક માટે આ વખતે જ એક એક વિભાગના સમાલોચક નીમી દે, અને તે સમાલોચક આવતા સંમેલનના પ્રમુખોની ચૂંટણી પહેલાં જ પોતાની સમાલોચના તૈયાર કરી આપે, તો પ્રમુખો પર એટલી જ જવાબદારી રહે કે એ પ્રવૃત્તિને કઇ દિશામાં વાળવી જોઇએ તેનું માર્ગદર્શન કરાવવું. જ્યારે એ સમાલોચક જ તેનો પ્રમુખ પણ નિમાય, ત્યારે બેવડો લાભ થાય

આમ મારી પરીક્ષાનો એક સવાલ મારે છોડી દેવો પડે છે જે બીજો સવાલ હું કલ્પું છું, તેમાં પણ હું વિદ્વાનોની કસોટીએ નહિ ઉતરું, એવી મને ધાસ્તી છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર હું લખતો આવ્યો છું, એ સાચું, પણ તેથી, જો કોઇની એવી કલ્પના થતી હોય કે મેં એ વિષય પર ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યા હશે, અને કેટલાંક તો, બહુ ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો હશે, તો તે ભૂલ છે. " नाऽमूलं लिख्यते किंचित् " એ પ્રાચીન પ્રણાલિકાનુ પાલન કરવાની મારામાં લાયકાત નથી. આમ આ વિષયમા વિદ્વતાની કસોટીએ પણ મારે નાપાસ થવુ પડે એમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મના વિષયોને સાહિત્યિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ કે ધાર્મિક વાચનના જ શોખની દૃષ્ટિએ મેં ભાગ્યે જ વિચાર્યો છે. ભક્તિમય જીવન મને ગળથૂંથીમાં જ મળેલુ હતું, પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો ઊંડો વિચાર કર્યા વિના મારું જીવન ચૂંથાઇ ગયા જેવુ થયું નહિ, ત્યા સુધી મે એમાં ઝાઝું ડહોળવા માંડયું નહોતુ. જ્યારે મારી ખાતરી થઇ કે 'જ્યા લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહિ,

ના લગી સાધના સર જૂદી,' ત્યારે મને એ ા પાઠ ગલાગ્યા વિના છૂટકો જ
ન રહ્યો આમ મારે એ ાા સાધના અને ગોધમા ઊતરવુ પડયુ, અને
જેટલી જરૂર લાગી તેટલુ જ મે વાચ્યુ તેમાથી ઉપયોગી લાગ્યા તેટના
સસ્મરો લઇ લીધા, બાકીનુ છૂટી ગયુ

આટલી મર્યાદાઓ સાથે મારે આપની સેવા કરવાની છે અને
તે માટે મારે ૪૦-૪૫ મિનિટથી વધારે સમય લેવો તે પણ યોગ્ય નહિ
થાય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમા કેટલાયે પ્રશ્નો આજે વિદ્વાનોને
મૂઝવી રહ્યા છે કેટલાક વિષયો પર મારા વિચારો સાધારણ રીતે આજે
જે માન્યતાઓ પ્રચલિત છે તેથી જુદી દિશામા વહે છે આ બધાની
સવિસ્તર ચર્ચા કરવી શક્ય નથી આથી મે એવો વિચાર કર્યો છે કે
મારા મતવ્યોને, દલીલો વિના, લગભગ સૂત્રરૂપે, આ ભાષણના
પરિશિષ્ટરૂપે આપની આગળ મૂકી દેવા, અને તેની પ્રસ્તાવનારૂપે કેટલાક
વિચારો રજૂ કરવા સમય હોય અને શ્રોતાઓ કટાળ્યા ન હોય તો તે
ઉપર કાઇ પ્રશ્નોત્તરી થઇ શકે

પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતિ ભૌતિક અથવા આસુરી છે અને પૂર્વની
અથવા આર્યોની સસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક અથવા દૈવી છે હિન્દુસ્તાનની
પ્રજા બહુ ધર્મ પરાયણ છે અને એ જ એની પડતીનુ કારણ છે વગેરે
કહેવાનો આપણા દેશમા શિરસ્તો છે હુ આવુ માનતો નથી એમ
કહેવાથી કોઇને આઘાત પહોચે તો મને ક્ષમા કરજો એ વાત સાચી છે
કે વેદાન્તની ભાષા અને અતિવાક્યો (Slogans) આપણા દેશના ખૂણે
ખૂણામા પસરી ગયા છે ચોમાસાના ઘાસની પેઠે આપણા દેશમા
સપ્રદાયો ઊગી નીકળે છે રાજકીય આગેવાનો કરતા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની
સખ્યા વધારે હોવાનો સભવ છે, અને સસારના દુખે દાઝેલા કેટલાએ
લોકોને ભર તારુણ્યમા વૈરાગ્ય આવી જાય છે છતા મને લાગે છે કે કઇ
નહિ તો બે હજારેક વર્ષથી આપણા દેશમા ધર્મનો હ્રાસ થઇ ગયો છે
તત્ત્વની કહો કે ઇશ્વરની કહો, પ્રાણવાન નિષ્ઠાનો ઘણે અશે લોપ થઇ
ગયો છે, અને આપણી સસ્કૃતિમા નથી અધ્યાત્મનુ, નથી
ધર્મનુ, કે નથી ભૌતિક વિદ્યાનુ બે બળ રહ્યુ પણ
અધ્યાત્મનો વાઘો પહેરેલી કલોરોફૉર્મ સૂઘતી પડેલી કોઇક
સસ્કૃતિનુ શરીર પડેલુ છે આવા મોટા દેશમા વચ્ચે વચ્ચે

કબીર, નાનક, સહજાનંદ. દયાનંદ કે ગાંધીજી જેવી બે ચાર લોકોત્તર વ્યક્તિઓ નીકળી આવે અને સમાજને ખળભળાવી મૂકે એ કાંઇ મોટી વાત ન કહેવાય. પણ એમનો દરેકનો ફાળો જોશું તો માલૂમ પડશે કે એમણે પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મમાં કાંઇ નવો ફાળો આપ્યો છે તે કરતાં તેના પર પ્રહારો જ વધારે કર્યા છે. જેમ ખેતરમાં પેઠેલો દાભ કેવળ ઉપર ઉપરથી વાઢવાથી જતો નથી, પણ તેને ખોદી નાંખવો અને બાળવો પડે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પેઠેલા દાભને ઉખાડવા તેમનામાંના કેટલાકે પ્રયત્ન કર્યા અને તેમાં જ તેમનું આખું જીવન ચાલ્યું ગયું. એમાંથી કાંઇ પાક લેવાનો એમને પોતાને ભાગ્યે જ અવસર મળ્યો. એમની પછીનાઓએ થોડાક જ વખતમાં પાછો એટલો ને એટલો દાભ વધાર્યો.

હિંદુસ્તાનમા દેખાતા ભક્તિભાવ વિષે કબીર એક પદમાં કહે છે –

> ऐसी दिवानी दुनिया
> भक्तिभाव नाहि बूजेजी ।
> कोई आवे तो बेटा मांगे
> यही गुसाई दीजेजी ।
> कोई आवे दुःख का मारा
> हम पर किरपा कीजेजी ।
> कोई आवे तो दौलत मांगे
> भेट रुपया लीजेजी ।
> सांये का कोई गाहक नाही
> झूठे जगत खोजेजी ।
> कहे कबीर सुनो भाई साधो
> अंधो को क्या कीजेजी ॥

પણ અધ્યાત્મ અને ધર્મ સામેના આ પ્રહારો અને આજે યુનિવર્સિટીઓમાંથી નીકળેલા વિદ્વાનોના પ્રહારોમા ઘણો ફરક છે. સંતોએ પોતાના દેશના લોકોને વધારે નજીકથી, અને ઊંડાણથી જોયા હતા, અને પોતે કલોરોફૉર્મના ઘેનનો અનુભવ લઇ ચૂકેલા હતા. એટલે એમનો પ્રયત્ન કલોરોફૉર્મ ઉતારવાનો હતો. અર્વાચીન વિદ્વાનો આમ માનતા નથી. તેઓ ધારે છે કે જો અધ્યાત્મ અને ધર્મનો વાઘો ફાડી

નાખવામા આવે તો કનોગેક્રૅમ' ઊતરી જાય અને આપણી પ્રજામા નવો પ્રાણ આવી જાય આ કાડા મદનીને સાહેબ બનવા જેવુ છે એથી 'સાહેબ' કહેવાઇ જઇએ ખરા, પણ મનમા જો હીનતાનો સંસ્કાર રહી ગયો હોય તો ગોરા સાહેબ આગળ તેજોહીન થઇને જ ઊભા રહેવુ પડે

બધી જાતની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા મસ્તીનો એક કાળ આવી જાય છે નવુ અંગ્રેજી શીખનો છોકરો માને કિંગ વૉટર 'મી વૉટ હૉટ હૉટ ઍંડ ના' હુકમો છોડે છે પછી સંસ્કૃત શીખવા માડે છે ત્યારે 'જલ આનય' 'ઉષ્ણ ઉષ્ણ ગોધ' 'નિના યચ્છ' હુકમ કરે છે, તેવો જ મસ્તીનો કાળ તત્ત્વજ્ઞાનમા યે આવે છે 'હુ બ્રહ્મ છુ હું આ વિશ્વનો આત્મા છુ, હું જ કૃષ્ણ છુ' એવુ એવુ બોલતો આનંદમા ડોલવા લાગે છે ભૌતિક વિદ્યાઓમા યે એવી મસ્તી ચડે છે, જેમ કોઇ ભક્ત 'રામ રામ' કે 'શિવ શિવ' કહે છે તેમ તે 'અણુ અણુ, અણુ' કે 'મેટર મેટર,' કહે છે પણ મસ્તી એ ક્યારે ય જ્ઞાન નથી એ અપચાની નિશાની છે આત્મામા મસ્તીને માટે મને ક્યા ય અવકાશ દેખાતો નથી જો હુ આત્મા કે બ્રહ્મ છુ તો બાકીનુ જગત શુ ઠીકરુ છે? જો હુ જ રામ છુ, કૃષ્ણ છુ, ઇશુ છુ, મહમ્મદ છુ, તો જગતના બીજા પ્રાણીઓ શુ છે? અને શુ કામ કોઇને એમ કહેવાની મસ્તી નથી આવતી કે 'હુ જ રામો ભંગી છુ, હુ જ કાનો ચમાર છુ, જગતની હીનમા હીન વસ્તુ હુ જ છુ'? આખુ યે જગત એક જ ચૈતન્યતત્ત્વ છે એમ દૃઢ પ્રતીતિ થઇ હોય તો બ્રહ્માનંદની ખુમારી માટે ક્યા અવકાશ રહે છે? ચિત્તમા અને બ્રહ્મ બન્નેને એકી વખતે રહેવાને જગ્યા જ ક્યા છે?

હકીકત એ છે કે આપણા પૂર્વજોએ આખા જગતમા એક અખંડ અવિનાશી, અમેય ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ શોધ્યુ, પણ આપણે એને એવી રીતે સાધ્યુ કે જેથી આપણુ પ્રત્યગભિમાન ટળવાને બદલે ઊલટુ પાકુ થયુ આપણે ઘોર વ્યક્તિવાદી બન્યા જેને પોતાના જ હિતની વધારે લાગે અને જગતની બિલકુલ ન લાગે તે વધારે સાચો મુમુક્ષુ કહેવાય

ભક્તિમાર્ગ પર પણ આપણે જે રીતે તત્ત્વજ્ઞાનને સાધ્યુ,

તેનું પરિણામ સારું નથી આવ્યું એથી ભક્તિમાર્ગ કૃત્રિમ તો બન્યો જ, પણ વ્યભિચારી યે બન્યો એકેશ્વરનિષ્ઠા, અનન્યાશ્રય, એકાંતિક ભક્તિ અહૈતુકી ભક્તિ વધવાને વાતાવરણ જ ન રહ્યું. વૈદિક દેવો કરતા યે દેવોની સંખ્યા વધી ગઇ, અને ગુરુશાહીને માટે માર્ગ મોકળો થયો તે જુદો. "છોડી કે શ્રીકૃષ્ણ દેવ, ઔર કી જો કરું સેવ, કાટી ડારો કર મેરો તીખી તલવાર સેં" એવી અનન્યતા કેટલીક વ્યક્તિઓની જ વિશિષ્ટતા બની, અને તે કેટલાકના મત પ્રમાણે અનુદારતા યે ગણાય છે. જ્ઞાની તો બધાના સ્તોત્રો રચે અને બધાને પૂજે અને બધાનો મહિમા વધારે, અને. અને બીજી જ ક્ષણે "કોણ દેવ અને કોણ ભક્ત. બધો જ અજ્ઞાની-ઓનો આચાર છે" એમ કહે

આ સ્થિતિમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ મંદ, અવિકાસશીલ અને પ્રગતિવિરોધી બની જાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી

શ્રી શંકરાચાર્યે જે રીતે અનુભુતિમાત્ર આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યે જે રીતે જગતને બ્રહ્મરૂપે વર્ણવ્યુ છે, તે મને ઘણે અંશે માન્ય છે પણ એમના માયાવાદ અને લીલા-વાદ મને સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ એકે અવલોકનમા સાચા લાગતા નથી. એના કરતા શ્રી રામાનુજનુ 'જડ અને જીવ રૂપી શરીરધારી બ્રહ્મ નુ નિરૂપણ વધારે સરળ અને કમમા કમ સ્થૂળ અવલોકનમા સાચુ લાગે છે "શરીરધારી" ને બદલે 'સ્વભાવધારી" કહીએ તો ગીતાના સાતમા અધ્યાયના નિરૂપણને એ મળી રહે છે જેમ વ્યવહારદૃષ્ટિએ વેદાતને સાંખ્યતત્ત્વ નિરૂપણ લગભગ આખું યે સ્વીકારી લેવુ પડ્યું છે તેમ શાંકરવેદાંતીને તેમ જ વલ્લભવેદાતીને જગતના વ્યવહારોમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત ભૂમિકા જ રાખ્યે છૂટકો છે. વિશિષ્ટાદ્વૈત એટલે આકાશ જેવું એક નહિ. ધોળા અને કાળા જેવું દ્વૈત નહિ, પણ કડુ અને કુંડળ જેવી વિશેષતાવાળુ અદ્વૈત બીજી રીતે બોલીએ તો સમાનતાવાળુ દ્વૈત એમ પણ કહેવાય "હું જ રામ અને કૃષ્ણ છુ," કે "હુ જ રામો ભંગી કે કાનો ચમાર છું," એ બને અધ્યાસયોગ છે; કલ્પનાનો વિહાર છે, સાક્ષાત્ અનુભવ નથી પણ જે રામ છે, જે કૃષ્ણ છે, જે ભગી છે, જે ચમાર છે, તથા જે હું છુ. તે સૌ એક જ પરમ ચૈતન્યના રૂપો અને ઘટકો છીએ

અને અનેક રીતે એક જ શરીરના અવયવોની જેમ એક બીજા સાથે જોડાયેલા છીએ એ અનુભવમા આવે, વ્યવહારમા ઉતારી શકાય, અને સાધારણ બુદ્ધિના માણસને સમજાય એવુ સત્ય છે સામી ભીત જેને દેખાય છે તે, દેખાય છે,' એમ કહે તે અજ્ઞાની, 'નથી જ એમ કહે છતા છે એમ માનીને વર્તે' તે જ્ઞાની આત્મામા અજ્ઞાન નમી શકતુ નથી, છતા અજ્ઞાનને લીધે જગતનો ભાસ થાય છે અને એ અજ્ઞાનને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી, આ ઉપપત્તિએ પરમેશ્વરને એવો ગૂઢ બનાવી દીધો છે કે જે વસ્તુ ખુલી આંખે ચારે તરફ પસરેલી દેખાવી જોઇએ, તે મોનાઇ ગયેના જેવી કેવળ કાલ્પનિક અને 'ઇનકાર કરવા જેવી લાગે છે

'પાની મિચ મીન પિયાસી,
મોહિ સુન સુન આવત હાસી
ઘર મે વસ્તુ નજર નહિ આવત
બન બન ફીરત ઉદાસી'

આનુ કારણ મને એ લાગે છે કે તત્વજ્ઞાન અને ધર્મનું ખેડાણ આજે કેટલાક સૈકાથી આપણા દેશમા કેવળ તાર્કિક તથા સાહિત્યવિલાસનો વિષય બન્યુ છે, શોધનનો નહિ જેઓ તેનો કેવળ શોખ કે વધા માટે જ અભ્યાસ કરે છે તેઓ બચી જાય છે, પણ જેઓ સત્યને મેળવવા તેનો આધાર લે છે, તે બાપડા હેરાન થાય છે શુ આશ્ચર્ય કે કબીર જેવા કટાક્ષ કરે છે કે—

"કપિલ, કણાદ ગૌતમ અરુ ખટ્ ધીન ખટ જાલ,
શેષ, જૈમિનિ અરુ વ્યાસ બિનિ બાધે જીવકો પ્રાસ'

તત્ત્વશાસ્ત્ર કે સાહિત્યનુ ખેડાણ જ્યારે એ રીતે થાય કે જે વસ્તુ અવિદ્વાન માણસ સહેલાઇથી સમજી જાય, તેને સમજતાં વિદ્વાન મૂઝાઇ જાય, અથવા બહુ વિસ્તારથી તેને સમજાવવુ પડે, ત્યારે સમજવુ જોઇએ કે ખેડાણમા ક્યાક પણ મોટો દોષ હોવાનો સભવ છે વિદ્વાનોની ઘણી ચર્ચાઓ આ પ્રકારની હોય છે, જે આપણે સહેલાઇથી જોઇ શકીએ એમ છીએ દા ત કોઇ અવિદ્વાનોની સભાને આપણે પૂછીશુ કે ગાંધીજીને સાહિત્યકાર કહેવા કે નહિ, તો તેઓ કહેશે કે અમે તો એમના જ લખાણો વાંચીને માર્ગદર્શન

મેળવીએ છીએ અને એમનાં જ લખાણોમાં અમને વધારેમાં વધારે સમજ પડે છે એને જો સાહિત્યકાર ન કહેવાય તો કોને કહેવાય? છતાં, વિદ્વાનોની સભામાં આ પ્રશ્ન પર ઓછામાં ઓછી બે દિવસ ચર્ચા કરવી કઠણ ન પડે, અને એમ બને કે અંતે બહુમતે એવો નિર્ણય થાય કે ગાંધીજી લેખક તો ખરા પણ સાહિત્યકાર ન કહેવાય! એ જ રીતે કોઇ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે ગળપણ એટલે શું. તો તે કહેશે કે ગૉળ જેવો સ્વાદ તે ગળપણ તે માની લેશે કે કાં તો તમે ગૉળ ચાખેલો છે, અથવા ચાખીને જાણી લેશો એને જો વધારે પૂછશું કે ગૉળ ગળ્યો કેમ લાગે છે, તો ઝાઝી ચોળાચોળ કર્યા વિના ઉત્તર આપશે કે એ એનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે. પણ જો કોઇ વિદ્વાનને એ પ્રશ્ન પૂછીશું તો તે ખૂબ વિચાર કરીને કદાચ આવો જવાબ આપશેઃ 'પદાર્થોમાં રહેલાં કેટલાક કાર્બોહાઇડ્રેટ તથા કેટલાક સલ્ફાઇડ રસાયનોનો જીભના લાળમાં રહેલા અમુક ચોક્કસ રસાયનો સાથે સંબંધ થવાથી, જીભનાં જ્ઞાનતંતુઓ પર જે અસર થાય છે, તે ગળપણને નામે ઓળખાય છે. એની એવી જ અસર શું કામ થાય છે તે વિષે હજુ ચોકક્સ ણે જાણી શકાયું નથી' આ ઉત્તર બાપડા અવિદ્વાનને તો સમજાશે જ નહિ, અને વિદ્વાન સમજીને અવિદ્વાન કરતા જ્ઞાનમાં વધારે આગળ વધશે નહિ. એ જ પ્રમાણે કોઇ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે પાપ શું છે અને તે કેમ થાય છે, તો તે કહેશે કે આપણી વિવેકબુદ્ધિ અને અંતઃકરણ જે ન કરવાનું કહે તે કરવું તે પાપ; અથવા, બીજાને અન્યાય કે પીડા થાય તેવું કરવું તે પાપ; અને તે આપણામાં રહેલી કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેની બળવાન વાસનાઓને લીધે થાય છે. સાધારણ જીજ્ઞાસુ, પણ અવિદ્વાન માણસ આટલાં નિરૂપણમાંથી વ્યવહારોપયોગી નિયમો બનાવી લેશે પણ કોઇ વિદ્વાનને એ પ્રશ્નો પૂછીશું તો કહેશે કે પાપના સ્વરૂપ વિષે વિદ્વાનો હજુ શોધખોળ કરી રહ્યા છે-અને કોઇ નિર્ણય ઉપર આવી શકયા નથી; કારણ પાપ-પુણ્ય સાપેક્ષ છે કે નિરપેક્ષ, સાર્વદેશી અને સર્વકાલીન છે કે દેશકાલાનુસારી છે એ પ્રશ્નોનો હજુ ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી. એ શું કામ થાય છે એ ઠરાવવું તો એથી યે મુશ્કેલ છે. કારણ કે કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે વૃત્તિઓ ખરાબ જ છે એમ એમાં ગૃહિત કરી લેવું પડે છે, એને માટે આધાર નથી આમ વિદ્વાન મૂંઝાઇને ઊભા રહે છે

અવિદ્વાનને એથી મૂઝવણ થતી નથી, કારણ કે એ જાણે છે કે જેમ માણસમા ધોળુ અને કાળુ પારખવાની કુદરતી નેત્રની શક્તિ છે તેમ કામ-ક્રોધ લોભ વગેરેની યોગ્ય અને અયોગ્ય વૃતિઓ કઇ તે પારખવાની પણ કાઇક કુદરતી શક્તિ રહેલી છે તેના નિર્ણયો પર આધાર રાખી જીવનના સામાન્ય કામો ઉકલી જાય છે જેમ અમુક રંગને લાલ કહેવો કે લીલો કહેવો એવી મુઝવણ કોઇક જ વાર થાય, તેમ અમુક કામને પાપ કહેવુ કે પુણ્ય કહેવુ, એની મુઝવણ રાજ રોજ થતી નથી તેવે વખતે કોઇ વધારે અનુભવી અને શાણાને પૂછીને નિર્ણય કરી લેવુ

સહેલી વસ્તુને કઠણ કરવાની કળા તત્વજ્ઞાન અને ધર્મની બાબતમા સારી પેઠે થયેલી છે, અને ઘણા ધાર્મિક ઝગડાઓનું મૂળ આ કળાને આભારી છે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી કે પ્રયોગ કરીને જાણવાની હોય તેનો વાદવિવાદથી જ નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો આવુ જ પરિણામ આવે બીજા ચાર્લ્સ ની એક વાત છે એણે રૉયલ સોસાયટી આગળ એક કોયડો રજૂ કર્યો કે ક્નોઠાળ ભરેલા પાણીના વાસણમા મુએલી માછલી મુકીએ તો થોડુ પાણી ઢોળાઇ જાય છે, પણ જીવતી માછલી મૂકતા નથી ઢોળાતુ તેનુ શુ કારણ? કહે છે કે રૉયલ સોસાયટીના વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક પ્રકારના ખુલાસાઓ લખી મોકલ્યા પણ કોઇને એમ ન સૂઝ્યુ કે જીવતી માછલી મૂકવા જતા પાણી ઢોળાય છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરી લેવી! તેવી જ રીતે તત્વજ્ઞાનના પચીકરણનો વિષય લો આકાશમાથી, વાયુ, વાયુમાથી તેજ તેજમાથી જળ, જળમાથી પૃથ્વી થાય છે એમ છેલ્લાં એક હજાર વર્ષ થી આપણે ગોખતા આવ્યા છીએ તેના પર મોટા મોટા સસ્કૃત અને પ્રાકૃત વિવેચનો લખાયા છે વળી એક પચપચીકૃત ગણિત પણ છે તેમા દરેક મહાભૂતમા તે મહાભૂતનો અર્ધો અને અર્ધો અને બીજા ચારમાથી દરેકનો આઠમો ભાગ છે એમ કહેવામા આવે છે આ કેટલુ કાલ્પનિક ગણિત છે! કપિલે, અથવા જે એના મૂળ ઉત્પાદક હોય તેણે તો કાઇક અનુમાન પરથી એ કાર્યકારણ પરપરા ગોઠવી, પણ ત્યાર પછી ભાગ્યે જ કોઇએ એમા સુધારોવધારો

કરવાની કે એની સચ્ચાઇની કસોટી કરવાની મહેનત લીધી છે. એને કેવળ વધારે દૃઢ કરવા માટે જ કલ્પનાવિલાસ કર્યો છે

એ જ પ્રમાણે સાધારણ માણસને સમજતા વાર ન લાગે કે જગતમા ચોક્કસ નિયમાધીનતા છે કુદરતના કેટલાક અચળ કાયદાઓ છે. જગતનુ તંત્ર આપણી ધારણા મુજબ ભલે ન ચાલતુ હોય, પણ એમા અનવસ્થા નથી. સૂકુ પાદડુ યે કોઈ નિયમને વશ થઇ પોતાની જગાએથી ખસે છે; છતાં, યોગવાસિષ્ઠના વિદ્વાન કર્તાએ જગત કેવળ માયિક જ છે, એમા કશી નિશ્ચિત વ્યવસ્થા છે જ નહિ, એમ સિદ્ધ કરવા માટે અરેબિયન નાઇટસને યે ભુલાવે એવી એવી અજબ કથાઓ જોડી છે। એણે પથ્થરમા કમળ ઉગાડયા છે, સાખ્ય કાર્યકારણપરપરાથી જુદી જુદી જાતની પરંપરાઓવાળી સૃષ્ટિઓ વર્ણવી છે, કલ્પે કલ્પે અને બ્રહ્માંડે બ્રહ્માંડે રામ, કૃષ્ણાદિકના અવતારોની આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે, અને સંયમી સ્વચ્છદી, ડાહ્યા-ગાંડા, દૈવી – રાક્ષસી બધી જાતના બ્રહ્મનિષ્ઠો સમાજ આગળ મુક્યાં છે. બાપડા સાધકે આ બધાનાં વારંવાર શ્રદ્ધાપૂર્વક પારાયણ કરવા, અને એ બધું એમા જ છે એમ પોતાની બુદ્ધિમાં પેસાડવા પ્રયત્ન કર્યા કરવો. અને પોતાને એમા શકાઓ ઊઠે અને અનુભવમા ન ઊતરે ત્યારે પોતાની સાધનામા ખામી સમજી ઉદ્વેગ કર્યા કરવો। જો આ બધાનુ બરાબર શાસ્ત્રની રીતે નિરૂપણ કરી શકે તે આપણા દેશમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ બને।

તત્ત્વજ્ઞાનમા સૂક્ષ્મતા અને કઠણતા છે ખરી બુદ્ધિને ન સમજાય અથવા મુશ્કેલી સમજાય એવી ઘણી યે વિદ્યાઓ જગતમા છે, તત્ત્વજ્ઞાનજ છે એમ નહિ પણ એનો જ ગૂઢ–મિસ્ટિરિયસ–માનવા અથવા બનાવવાના જે પ્રયત્નો થાય છે, એમા મને રુચિ નથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમા એને "ખૂણિયુ જ્ઞાન" કહે છે છાની રીતે શિષ્યને અનુગ્રહરૂપે આપવાનુ એવા ખૂણિયા જ્ઞાન પ્રત્યે શકાની નજરે જોવાય છે. એમાની ઘણી ગૂઢતા તો માત્ર શબ્દાડબર વધારીને જ કરવામા આવે છે. ત્રણ દેહ, ત્રણ અવસ્થા, તેના ત્રણ અભિમાનીઓ, ત્રણ સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિની અવસ્થા અને તેના

અભિમાની ત્રણ ઈશ્વરો, ચાર વ્યૂહ પાચ કોશ, સાત ભૂમિકાઓ, ચૌદ બ્રહ્મ નો બ્રહ્માનદ સ્વર્ગ વૈકુઠ, ગોલોક, અક્ષરધામ, જીવ-ઈશ્વર-માયા-બ્રહ્મ—પ બ્રહ્મ, જીવન્મુક્તિ—વિદેહમુક્તિ વગેરે વગેરેની પાછળ કેટલો શબ્દવિલાસ થયેલો છે! હમણા મનુષ્યોના પ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમય વગેરે ભાગોનો કેટલો વિકાસ થયો છે, એનો નિર્ણય કરવો તો કઠણ છે, પણ અન્નમય ભાગો પર ભારે આફત છે, એ સમજવુ કઠણ નથી અને આ શબ્દવિલાસ એ કોયડો ઉકેલવામા ઝાઝો ફાળો આપતો નથી આ બધામા કાઈ જ વિચારવા કે સમજવા જેવુ નથી એમ નહિ પણ એની આજુબાજુ જે ગૂચવાનુ ધુમ્મસ પથરાય છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મ ને લાભ થતો નથી

આજ પ્રમાણે ધર્મનિરૂપણમા મૂળને છોડી શાખાઓને પોષવાનો અને તેને ચમત્કારોનો શણગાર ચડાવવાનો આડબર થયો છે અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે બુદ્ધે લોકો આમળ પાચ વ્રતો મૂક્યા હતા દારુ ન પીવો હત્યા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો અને અસત્ય ન બોલવુ બૌદ્ધધર્મ મા આનાથી વધારે ગહન વિચારો અને નિયમો પણ છે એનુ એક જુદુ તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે પણ આ પાચ નિયમો સપ્રદાયોથી પર સાર્વજનિક ઉપદેશ છે એ ઉપદેશ કર્યાને ૨૫૦૦ વર્ષ થઈ ગયા પણ સવાસો વરસ પર થઈ ગયેલા સ્વામીનારાયણને પણ 'દારુ માટી, ચોરી અવેરી ચારનો ત્યાગ કરી, ભજી લોને સહજાનદ હરિ' એવા ઉપદેશથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડની આમપ્રજામા પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવી પડી પાચમાથી એક ઓછુ કરવુ પડ્યુ અને તે ચોવીસમો વર્ષ પછી! પણ આજે યે શુ સ્થિતિ છે? વધારેમાં વધારે દારુ છોડવા આપણે લોકોનો કહી શકીએ છીએ માસાહારનો નિષેધ કરવાની આજે આપણી હિમત નથી ઊલટુ, શાકાહારીઓમાં યે એનો પ્રચાર વધવાના ચિહ્નો દેખાય છે હત્યાને નામે તો લેવાય છે જ વ્યભિચાર, અસત્ય અને ચોરી પ્રત્યે તો લગભગ આખમીચામણા કરીને જ ચાલવુ પડે છે આ સ્થિતિમા આમપ્રજા માટેનો ધર્મોપદેશ બીજી બાબતોમા મર્યાદિત હોવો

જોઈએ તેની કલ્પના કરવી જોઈએ.

દારુ, માંસ, ચોરી, વ્યભિચાર અને અસત્ય એ બાબતોમાં વિદ્વાનો અને સસ્કારી કહેવાતા વર્ગો, અવિદ્વાનો અને અસંસ્કારી લોકોથી વધારે ચઢિયાતા હોય છે એવું કાંઇ નથી છતાં, જો કોઇ ધર્મોપદેશક આટલી જ વાતો પર ભાર મૂકી વિદ્વાનો આગળ વ્યાખ્યાન કરે તો તે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે નહિ. આથી મૂળોને છોડી શાખાઓને પોષવાની ધર્મવિવેચકોએ ખૂબ મહેનત કરી છે. ખાદ્ય શાકો કયાં,–અખાદ્ય કયાં, એઠું શું–ચોકખું શું, કોણ સ્પૃશ્ય–કોણ અસ્પૃશ્ય, વગેરેનું ઝીણું વિવેચન કરે, નહાવાથી, ખેતી કરવાથી, સાંજ થયા પછી જમવાથી, વગર ઉકાળેલું પાણી પીવાથી તથા ચાલીને જવાથી કેટલી હિંસા થાય તેની ઝીણી સમીક્ષા કરે, પણ ધર્મના મૂળોને બેધડક ઉખાડે. એટલે કે ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્ય, માનવહિંસા કે મોતી કે રેશમ જેવી ધનદાયી વેપારની હિંસા પર મૌન રાખે, છતાં, ધર્મને આપણે કેટલો સૂક્ષ્મપણે વિચારીએ અને પાળીએ છીએ તેનું આપણને અભિમાન લાગે કેટલી વિકૃત રીતે આપણે વિચાર કરતાં શીખ્યા છીએ તે આ બતાવે છે

આપણે કોઇ ધાર્મિક પુરુષના જીવનચરિત્ર તથા સંપ્રદાયના પુસ્તકો જોઈએ એમાંથી સાચા કે બનાવટી ચમત્કારોની વાતો, પૂજાઓ, પધરામણીઓ, જમણવારો, શૃંગારો વગેરેના વૃત્તાંતો કાઢી નાખીએ અને ચરિત્રનાયકનો કેવળ ઇતિહાસ અને એના ચારિત્ર અને ગુણોનું ચિત્ર જોવા પ્રયત્ન કરીએ. કરી જોશો તો ખબર પડશે કે ધૂળમાંથી કણ શોધવા જેટલું એ કઠણ કામ છે, અને છતાં આપણે ક્યાંક ભૂલ્યા નહિ હોઇએ એમ ખાતરી નહિ લાગે.

આ હકીકત આપણા જ દેશની છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી સર્વ દેશોના તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મમાં આ દૂષણો પેઠેલા છે. પણ આપણા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મવિચાર જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એવો આપણો દાવો છે તો આપણે માટે તો આ દૂષણો વધારે લજ્જાસ્પદ છે, અને તેનું સંશોધન વધારે આવશ્યક છે.

વિદ્વાનોને મૂઝવતા અનેક પ્રશ્નો પૈકી પરમેશ્વર છે કે નહિ, અને છે તો જગતમા અન્યાય દુખ વગેરે શુ કામ છે, એ બે પ્રશ્નો પણ છે એની પૂરી ચર્ચા અહીં કરવી મુશ્કેલ છે એકાદ નાના પુસ્તકદ્વારા એ વિષય ચર્ચવાની ઇચ્છા રાખુ છુ પણ એ તો બને ત્યારે ખરુ અહીં તો આટલુ જ કહુ

પરમેશ્વર છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો કેવળ તર્કથી નિવેડો લાવવા માગીએ તો તે ક્યારેય આવી શકે એમ નથી એમા અનુભવશુદ્ધિ વિચારશુદ્ધિ અને ભાષાશુદ્ધિ, તથા પહેલી બેના પાયારૂપે ભાવનાશુદ્ધિ એ ચારેની અપેક્ષા છે જગત એકનુ જડતત્ત્વનુ બનેલુ છે, કે જડ અને જીવ બે તત્ત્વોનુ છે કે તે ઉપરાત એક પરમાત્મા તત્ત્વ પણ છે, કે પુરુષ નથી પ્રકૃતિયે નથી કેવળ ચૈતન્યમાથી જ સર્વ થયુ છે, વળી, એ આત્મા કે પરમાત્મા (બેમાથી જે હોય તે) સગુણ છે કે નિર્ગુણ કર્તા છે કે અકર્તા, એ બે વચ્ચે દ્વૈત છે અદ્વૈત છે કે વિશિષ્ટાદ્વૈત છે એવા એવા પ્રશ્નો તત્ત્વજ્ઞાનને માર્ગે જનાર કેમને ઊઠે જ છે પ્રાચીન કાળથી એ પ્રશ્નો ચર્ચાતા આવ્યા છે અને ચર્ચાશે જગતમા પરમેશ્વર છે તો દુખ અને અન્યાય શુ કામ છે, એનો ઉત્તર પણ એ મૂળ પ્રશ્નના યોગ્ય નિર્ણય સાથે સબધ રાખે છે જેઓને એ શકાઓ પ્રામાણિક શોધન દ ધ્યાન ઊઠે છે, તેઓમા તેની પરસ્પર ચર્ચા થાય, તો યે ઝગડા થવાનુ કાઇ કારણ નથી પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અશ્રદ્ધા થવાથી જ કોઇ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ દુરાચારી થઇ જતો નથી પરમેશ્વરમા શ્રદ્ધા હોવા જેટલી જ મહત્ત્વની વસ્તુ માણસમા શ્રદ્ધા હોવી એ છે જેને માનવમા શ્રદ્ધા નથી તે પરમેશ્વરનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તો યે નાસ્તિક જ છે તેઓને એ પ્રશ્નો શ્રેયશોધનમા ઊઠેલા હોતા નથી, પણ વ્યક્તિગત પ્રેયશોધનને અનુકૂળ કરવા તેનુ ઓથુ લીધેલુ હોય છે

ધાર્મિક ગ્રથોને તપાસીશુ તો માલમ પડશે કે બધા ધર્મો અનેકેશ્વરવાદી છે એમા પહેલો ઇશ્વર બધા ધર્મોમા એક જ છે એનુ સ્વરૂપ સદ્રૂપ મનાયુ હોય કે અસદ્રૂપ, એની સદ્રૂપતા તેમ જ અસદ્રૂપતા સનાતન અને સ્વાભાવિક ગણાયેલી છે પણ

એ ઇશ્વરની સાથે દરેક ધર્મને એક અથવા વધારે બીજા ઇશ્વરો મૂકવા—કહો કે તેના પેશવા અથવા પ્રતિનિધિ મૂકવા—હોય છે. અને ત્યાં કોને મૂકવો તથા કેવા રૂપમાં મૂકવો તે માટે તકરારો થાય છે. કારણ કે એને માટે તારકપણાનો દાવો હોય છે. વળી, એ દાવો કરનારાઓને માત્ર પોતાના ઉધ્ધારની ચિંતા હોતી નથી, પણ બીજાના ઉધ્ધારની હોય છે. અને જરૂર પડે તો બળાત્કારે. છેતરીને, કે લાલચ બતાવીને યે તે કરવાનો આગ્રહ થાય છે આથી, બીજા ધર્મોના હરીફ પેશવાઓને પદભ્રષ્ટ કરવા માટે લડાઇ કરવાની જરૂર લાગે છે. જેટલી જેહાદો પોકારવામા આવે છે તે આ પેશવાઓને નામે જ પોકારવામાં આવે છે એકને શિવની ઉપાસના ચાલુ કરવી હોય છે, બીજાને વિષ્ણુના, ત્રીજાને વિષ્ણુના કોઇ અમુક જ અવતારની, ચોથાને ગણપતિની, પાંચમાને દેવીની, છઠ્ઠાને તીર્થંકરોની, સાતમાને બુધ્ધની, આઠમાને પયગંબરોની, નવમાને મસીહની, અને દસમાને છેલ્લા પેગંબરની જ તે ઉપરાંત હિંદુ ધર્મમા જુદા જુદા ગુરુસંપ્રદાયોમા પોતપોતાના ગુરુપરબ્રહ્મની દરેકને એમ લાગે છે કે પોતાનો જ પેશવા સાચો છે બીજા ગૌણાધિકારી, પદચ્યુત થયેલા અથવા રોગી છે મરાઠાશાહીમા ધીમે ધીમે છત્રપતિની ગાદી ખૂણામાં પડી ગઇ અને પેશવા જ મહત્વના થઇ પડ્યા હતા પછી છત્રપતિને લીધે પેશવાની પેશવાઇ ન રહી, પણ પેશવાને લીધે છત્રપતિની 'સત્ખ્યાતિ' થઇ, અને છત્રપતિની આજ્ઞાઓ કરતા પેશવાની આજ્ઞાઓનો વધારે ખૌફ લાગવા માંડ્યો તે જ પ્રમાણે ધર્મસંપ્રદાયોમા પરમેશ્વરને લીધે તેના પેશવા નહિ, પણ પેશવાને લીધે પરમેશ્વરને 'સત્ખ્યાતિ' મળે છે, અને ઇશ્વરના નિયમો કરતા એ પેશવાઓના નિયમોનો વધારે ખૌફ લાગે છે.

હકીકત એ છે કે માણસને બુધ્ધિ મળી છે તે કેવળ આશીર્વાદ જ નહિ, પણ શાપ પણ છે. તેને લીધે એ મૂળને છોડી ડાળીઓમા ગૂંચવાય છે, અને ધર્મને પાળવાના પ્રયત્નમા જ અધર્મ કરવા માડે છે. શુ આ એક આશ્ચર્યની વાત નથી કે જુદા જુદા ધર્મોએ ઇશ્વરના સ્વરૂપનો અને ધર્મનાં વિવિધ અંગોનો ઘણો જ સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે, સૂક્ષ્મ જંતુઓની યે હિંસાનો વિચાર કરી

તેનો નિષેધ કર્યો છે પણ એકે મહાન ધર્મમા સ્વય મનુષ્યની હિસાનો સર્વથા નિષેધ કરવામા નથી આવ્યો ? માણસે બીજા ઘણા ઘણા પાપો માન્યા છે, પણ સ્વજાતિ સહારમા ભાગ્યે જ પાપ માન્યુ છે તેથી એક નહિ તો બીજે નિમિત્તે ઐહિક ન મળે તો પારલૌકિક ઊભા કરીને પણ, સ્વજાતિ સહાર કરવા તત્પર થાય છે ચેતન કા ગલા કાટત હૈ ઔર પત્થરપાહન માનત હૈ' નાસ્તિકતા અને મૂર્તિ પૂજાનો નિષેધ કરનારા જગતમા ઘણા સપ્રદાયો છે પણ પોતે નાસ્તિકતા કે બુતપરસ્તીમા ન પડયો હોય એવો એક પણ ધર્મ નથી કારણ એ છે કે નાસ્તિકતા અને બુતપરસ્તી ઇશ્વર વિષેના જ્ઞાનઅજ્ઞાનામાથી જ થતા નથી, પણ સ્વજાતિશત્રુત્વ અને તેની હિસા કરવાની તત્પરતામાથી થાય છે, તથા ઇશ્વરની અપેક્ષામા કોને સ્વીકારવો તેના આગ્રહમાથી થાય છે ચેતન કરતા જડનો વધારે મહિમા સમજવો અને જડ પ્રત્યેના આદર માટે ચેતનનો સહાર કરવો એનુ જ નામ નાસ્તિકતા અને બુતપરસ્તી

આનો ઉપાય શો ? ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવો એમ કેટલાક કહે છે લોહીની નદીઓ વહેવડાવીને યે આ શક્ય નથી જ્યા સુધી માણસ વિચારી પ્રાણી છે, શ્રેયનો શોધક છે, જ્ઞાનનો શોધક છે ત્યા સુધી ધાર્મિક સમાજો બધાવાના જ અને જ્યા સુધી તેના બુદ્ધિ અને ચરિત્રનો વિકાસ અપૂર્ણ છે, ત્યા સુધી અજ્ઞાન, વહેમ, પક્ષો અને ઝઘડા પણ થયા કરવાના ધર્મ સિવાયના ક્ષેત્રમા યે કાઈ ઓછા ઝઘડા નથી આ બધી પરિસ્થિતિમાથી આપણે માનવકલ્યાણના માર્ગો શોધવાના છે પરિશિષ્ટમા આપેલા સૂત્રો એ હેતુથી લખાયા છે

અતમા, માનવની અવધ્યતા, સર્વ માનવો વિષે સમવૃત્તિ, સર્વધર્મ સમભાવ, અસત્ય મદ્ય ચોરી અને વ્યભિચારથી પરહેજી વ્યક્તિગત તેમજ સાર્વજનિક સ્વચ્છતા, અને જગત પ્રત્યે કર્તવ્યનિષ્ઠા એ મનુષ્યના ઓછામા ઓછા સદાચારો અથવા ધર્મો છે એના વિના બાકી બધુ તત્ત્વચિતન, યોગાભ્યાસ કે ધર્મપાલન પોતાની છાયા પકડવા માટેની દોડશરત છે, અને સર્વે સૂક્ષ્મચર્ચા પરિણામે ધુધળી બુદ્ધિ જ છે

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ।

★

પરિશિષ્ટ

તત્ત્વજ્ઞાન-પ્રસ્તાવના

૧ વેદ એટલે જ્ઞાન, એટલે અનુભવ. વેદાન્ત એટલે જ્ઞાનનો-અનુભવનો-અન્ત, જે મર્યાદાથી આગળ અનુભવ થઇ શકતો નથી તે વેદ નામના ગ્રંથો કે વેદાન્ત નામનું દર્શન તે જ વેદ કે વેદાન્ત નહિ

૨ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગ્રંથનું કે અનુભવી પુરૂષનું મહત્ત્વ કે પ્રામાણ્ય, જેટલે અંશે તે અનુભવને પ્રગટ કરે કે તે પ્રત્યે આપણને દોરે, તેટલે અંશે જ ગણાય.

૩ એ રીતે પ્રાચીન શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ, મધ્યકાલીન સંતવાણી, અર્વાચીન ગ્રંથો, બાઇબલ, કુરાન, બૌદ્ધ ગ્રંથો, જૈન ગ્રંથો કે જગતની કોઇ પણ ભાષામાં પ્રાચીન કે અર્વાચીન પુસ્તકોમાં તેમ જ કોઇ પણ દેશના કોઇ જીવતા સંતની વાણીમાં વેદ તથા વેદાન્તનાં વચનો હોઇ શકે છે, અને એથી વિરુદ્ધ વચનો પણ હોઇ શકે છે, એ માટે તે સર્વેને સરખા જ આદર તથા વિવેકબુદ્ધિથી જોવાં જોઇએ, પોતાના અનુભવથી બીજાના અનુભવને મેળવવો અને પોતાના ઉત્કર્ષ માટે તેમાંથી સૂચના મેળવવી, એ એ અવલોકનનો હેતુ છે.

૪ સર્વે શાસ્ત્રો વચ્ચે ગમે તે રીતે એકવાક્યતા બેસાડવાનો પ્રયત્ન યોગ્ય નથી.

૫ અનુભવ અને અનુભવની ઉપપત્તિ એટલે ભાષા દ્વારા સમજાવટ અને સજાવટ એક નથી એક જ અનુભવ છતાં જુદા જુદા અનુભવનારાઓની સમજાવટ અને સજાવટમાં ફેર હોય. અથવા. ઉલટું, એકજ ભાષાપ્રયોગ છતા તેમના અનુભવમા ફેર હોય. આથી, એક જ વિષયના નિરૂપણમાં પરિભાષાનો તથા મંડનનો ફરક પડે છે, અથવા એક જ પરિભાષા અને મંડનમાંથી અનેક અર્થો નિપજે છે.

૬ ખાસ કરીને જ્યારે મૂળ વસ્તુ અદશ્ય હોય અને તેના પરિણામો જ દશ્ય હોય ત્યારે તે વસ્તુના સ્વરૂપ વિષે તેમજ તેની અને પરિણામની વચ્ચે બનેના વ્યાપારો વિષે આવી ઉપપત્તિની બાબતમા વારવાર ફેરફાર પડવાનો સભવ છે

૭ નાનતતુઓ દ્વારા થતા સર્વે અનુભવો જેવા કે જ્ઞાનેન્દ્રિઓના, પડ્રુમિંઓના, ભાવનાઓ વગેરે—ભાષા દ્વારા પૂર્ણપણે વર્ણવી શકાતા નથી, માત્ર તેનો અગુલિનિર્દેશ જ કરી શકાય છે જેમ કે ગળપણ અથવા દયા એ બ નેનો આપણને સઉને અનુભવ છે એમ માનીને તે શબ્દોનો આપણે સફળ ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ વળી એવુ પણ બને છે કે એક માણસને એક અનુભવ હોય છતા એ પ્રત્યે એનું ધ્યાન જતુ ન હોય એને માટે પણ ભાષા દ્વારા નિરૂપણ ઉપયોગી થઇ શકે છે પણ જે વેદનાનો એક માણસને કદી અનુભવ જ થયો ન હોય, તેને શબ્દથી સમજાવવામા પૂરી સફળતા મળે નહિ જેમ કે જેને મહા રોગ થયો ન હોય તેને વર્ણનથી મહારોગીની વેદનાનો પૂરો ખ્યાલ આવી શકે નહિ

૮ અદશ્ય પદાર્થોના સ્વરૂપને, દશ્ય પરિણામોના અદશ્ય કારણોના સ્વરૂપને કારણ અને કાર્યની વચ્ચેના વ્યાપારોના સ્વરૂપને તેમ જ જે અનુભવ પ્રત્યે ધ્યાન ગયુ ન હોય તથા જે અનુભવ થયો જ ન હોય તેને માણસ ઉપમા કે રૂપકો દ્વારા સમજવા સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે એટલે કે તેને કોઇ સ્થૂળ પદાર્થ કે સ્થૂળ વ્યાપાર સાથે સરખાવે છે અને તેના જેવો જ એ પદાર્થ કે વ્યાપાર હશે એમ કલ્પના કરે છે આ રીતે અદશ્યની દશ્યની પરિભાષામા સમજાવટ-સજાવટને 'વાદ" કહી શકાય આવા વાદોનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાન બનેમા ઉપયોગ થાય છે વિશ્વના મૂળ તત્ત્વના અદશ્ય સ્વરૂપ વિષે તથા તેની અને દશ્ય વિશ્વની વચ્ચેના સબધ વિષે આમ વાદો રચવામાં આવે છે માયાવાદ, લીલાવાદ, પુનર્જન્મવાદ વગેરે આ જાતના વાદો છે

૯ વાદ, સિદ્ધાત અથવા નિયમ અટળ કાયદો નથી પણ એક

કામચલાઉ સમજણ છે. પેઢી દર પેઢી જેમ જેમ જીવનના અનુભવો અને અવલોકન વધે અને સૂક્ષ્મ થાય તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનું ખેડાણ થાય તેમ તેમ વાદોનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયા કરે છે. કાલની ઉપપત્તિ આજે છોડી દેવાય છે અને નવી ઉપપત્તિ રજૂ કરવામાં આવે છે. એ વાદ દ્વારા જેટલે અંશે આપણે અદૃશ્ય પદાર્થો કે વ્યાપારોને સમજાવી શકીએ તેટલે અંશે તે એક ઉપયોગી સાધન થાય છે જ્યારે કોઈ અનુભવની સમજૂતી એ વાદ દ્વારા બંધબેસતી ન આપી શકાય, ત્યારે એને છોડી દેવો પડે છે. અત્યાર સુધીના સર્વે અનુભવોને એ દ્વારા સમજવામાં સફળ થઈએ તો તે વધારે શ્રદ્ધાયોગ્ય થાય છે. એમ કરતાં કોઈક વાદ સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમ રૂપે પણ સાબિત થઈ જાય છે. પણ ત્યાં સુધી અમુક જ વાદને પકડી રાખવાનો આગ્રહ એ સત્યશોધનમાં વિઘ્નરુપ છે.

૧૦ તત્ત્વજ્ઞાનનો વધારે નિકટ સબંધ વિજ્ઞાન સાથે છે વિજ્ઞાનનો વિચાર સૂક્ષ્મ થતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં પહોંચી જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર વિગતોમાં ઉતરતાં ઉતરતા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પહોચે છે.

૧૧ અનુભવોને ખોળવા, સુધારવા, વિચારવા, તોળવા તથા ભાષા દ્વારા પ્રગટ કરવા માટે તર્કશાસ્ત્ર બન્નેને મદદરૂપ થઇ શકે છે.

૧૨ પણ આપણા દેશમા તત્ત્વજ્ઞાનને વિજ્ઞાનથી અળગુ પાડી જાણે તે તર્કશાસ્ત્રનુ એક પરિશિષ્ટ હોય એવી રીતે તેનો અભ્યાસ કરવાની રીત પડી ગઇ છે વળી વાદોને સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમોનુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને તે સાંપ્રદાયિક મમત્વનો વિષય બન્યા છે. અનુભવો ને વાદોની મદદથી સમજાવવાને બદલે માત્ર વાદોને સમજાવવા માટે મોટી મોટી કથાઓ રચવામાં આવી છે. આથી તર્કશાસ્ત્રનો તેમજ કલ્પના શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ થયો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન ઘણે અંશે તાર્કિક અને કાલ્પનિક બની ગયુ છે.

૧૩ પરિણામ એ આવ્યું છે કે જિજ્ઞાસુને માટે તત્ત્વજ્ઞાનનું પાંડિત્ય મદદરૂપ થવાને બદલે વિઘ્નરૂપ થાય છે.

૧૪ વળી તત્ત્વજ્ઞાનનો જીવનના સામાન્ય વ્યવહારો સાથે—એટલે કે

ધમ, અર્થ અને કામના પુરુષાર્થો સાથે નિકટ સબધ છે એ ચારેય એક બીજા પર આધાર રાખનાર અને પરસ્પર ઉપકારક પુરુષાર્થો છે

૧૫ પણ એ જાણતી અને તત્વજ્ઞાનની વચ્ચે રાત અને દિવસ જેવો વિરોધ છે એમ સમજવાથી જ્ઞાનની સાધના અવળા માર્ગોમા ચડી ગઈ છે, અને કયારેક આળસ, સ્વાર્થ અને દુરાચારમા યે ઢળી પડી છે

૧૬ વળી સત્યની શોધમા અનેક માણસોએ આપણા દેશમા પુષ્કળ ત્યાગપૂર્વક અપાર પરિશ્રમ લીધેલો હોવા છતા ઉપની સમજણને પરિણામે, તત્વજ્ઞાને મોટે ભાગે વ્યક્તિવાદને જ પોષ્યો છે

૧૭ વળી તેને જ પરિણામે, વેદાતના લેખકોએ બાલ, ઉન્મત્ત અને પિશાચ વૃત્તિના જ્ઞાનીઓનો એક વર્ગ ઊભો કર્યો છે, આમા વિચારદોષ રહેલો છે આવી વૃત્તિને આચાર, વિચાર કે સાધનામા થયેલી કોઈ ભારે ભૂલનુ પરિણામ સમજવુ જોઈએ, અને તે લોકોની અપૂર્ણતા માનવી જોઇએ

૧૮ એવી જ બીજી ભૂલ જ્ઞાનીઓને ચારિત્ર અને સત્શીલના નિયમોથી પર ગણવાની થયેલી છે જ્ઞાનીના ચારિત્ર અને શીલ સામાન્ય માણસોથી બહુ ઊચા પ્રમાણના હોવા જોઇએ અને તેની દ્વારા ભૂત માત્રનુ હિત, થાય એ રીતે, સશોધન અને માર્ગદર્શન થવુ જોઇએ

પરમેશ્વર

૧૯ પોતાના અસ્તિત્વ વિષેના, અને જગતમા મળતા અનુભવોના સ્વરૂપને ઝીણવટથી તપાસતા સવેના મૂળમા એક જ તત્વ રહેલુ છે એવી નિસશય પ્રતિતી થાય છે જગતના સવે ગોચર અને અગોચર પદાર્થો તથા શક્તિઓ એ તત્વમાથી જ ઉપજ્યા છે, એમા જ એ છે અને જ્યારે લય પામતા દેખાય છે ત્યારે એના જ કોઈ કાર્યોમા—એટલે એક પ્રકારના દશ્યોમાથી બીજા પ્રકારના દશ્યોમા—માત્ર રૂપાતર પામે છે

૨૦ એ પરમ તત્ત્વને ક્રિયાશૂન્ય, ચેતનાશૂન્ય જ્ઞાનશૂન્ય, પ્રેમશૂન્ય, સુખશૂન્ય અથવા જડ કે વિનાશી કહી શકાતા નથી. એને જડ અથવા આદિ અંતવાળું સમજવામાં વિચાર અને અવલોકનની પૂરતી સૂક્ષ્મતા નથી. એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું સ્વરૂપ બીજી ગમે તે રીતે વર્ણવવામા આવે, આટલું તો એ વિષે કહીજ શકાય કે એને અવિનાશી સત્તા છે, તથા એનામા ક્રિયા, જ્ઞાન, પ્રેમ અને સુખની શકિત–મત્તા બીજશકિત છે.

૨૧ પોતાના અસ્તિત્વ વિષેના સર્વે અનુભવોનુ વિશ્લેષણ કરતાં કરતાં આત્માનું સ્વરૂપ અનુભૂતિ માત્ર, જ્ઞાપ્તિ માત્ર, ચિન્માત્ર અને નિરહંકાર, એટલે વ્યકિતત્વશૂન્ય માલમ પડે છે, એ વિશ્લેષણ જરા ઓછું સૂક્ષ્મ કરીને બોલીએ તો તે અનુભવિતા, જ્ઞાતા, ચૈતન્ય, સાક્ષી અને સત્યવ્યકિત (એટલે સદા એક રૂપે રહેનાર) છતાં અહંતાયુકત પ્રત્યગાત્મા લાગે છે. એથી યે જરા ઓછી સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે કર્તા, ભોકતા, તથા ઉન્નતિ–અવનતિને પામનારો જીવ લાગે છે.

૨૨ એ જ પ્રમાણે જગતમાં મળતા અનુભવોનાં સ્વરૂપને બહુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસીએ તો તેના મૂળતત્ત્વનુ સ્વરૂપ અનુભૂતિમાત્ર જ્ઞાપ્તિમાત્ર, ચિન્માત્ર અને વ્યક્તિત્વશૂન્ય માલમ પડે છે, પોતાના તેમ જ જગતના અતિ સૂક્ષ્મ પરીક્ષણમાં વ્યક્તિત્વ નજરે પડતું ન હોવાથી, બન્નેની એકતાની પ્રતિતી થાય છે પણ એ સૂક્ષ્મતાને જરા ઓછી કરીને બોલીએ તો જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ, સર્વસાક્ષી, સર્વવ્યાપક, કર્મફળપ્રદાતા અને તટસ્થ સત્ત્વ હોય એમ લાગે છે. એથી યે ઓછી સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે ઉત્પત્તિ–પાલન–સંહારકર્તા, સર્વનો ભોક્તા અને સર્વનો સ્વામી તથા નિયામક હોય એમ લાગે છે.

૨૩ એ પરમ તત્ત્વને ભગવાન, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ, અલ્લાહ, ખુદા વગેરે નામે ઓળખીએ, અને કહીએ કે એક પરમેશ્વરને જ સનાતન અસ્તિત્વ છે અને જે કાંઈ જુદું જુદું દેખાય છે તેમાં યે તેના સિવાય કોઇ નિરાળું તત્ત્વ ભળેલુ નથી.

૨૪ સર્વ સંતોની આ નિશ્ચિત પ્રતીતિ છે. પણ પરમેશ્વરના

સ્વરૂપની ઉપપત્તિ આપવામા સંતોના નિરૂપણમા ભેદ પડી જાય છે કેટલાક સંતો પરમેશ્વરને જ્ઞપ્તિમાત્ર, અનુભૂતિમાત્ર ચિન્માત્ર અને સત્તામાત્ર કહે છે કેટલાક એને સત્યકામ સત્યસંકલ્પ સર્વે કલ્યાણકારી ગુણોનો ભડાર અને આનદઘન કહે છે અને કેટલાક એને સર્વનો સ્વામી, સર્વનો કર્તા નિયામક પાતા-પ્રહર્તા કહે છે જેમ સિનેમાને કોઈ ઝપાટાબધ ચાલતી ચિત્રમાળાથી નેત્રને થતો આભાસ કહે અને કોઈ ગતિમાન પદાર્થોની ચિત્રપરપરા કહે અને કોઈ હાલતા-ચિત્ર કહે, તેમ આ નિરૂપણોનો ભેદ છે જેમ સામાન્ય માણસોને હાલતા-ચિત્ર એટલુ નિરૂપણ પૂરતુ લાગે છે, તેમ તેમને પરમેશ્વરનો સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિ-પાલન-પ્રલય કરનાર, અને સર્વનો સ્વામી એ રીતે કરેલુ નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે આ નિરૂપણોમા સર્વથી પર એક સચ્ચિત પરમેશ્વર તત્ત્વ જ છે એવો અનુભવ સરખો છે, પણ તે વિષે વિચાર કે નિરૂપણની સૂક્ષ્મતામા ફરક છે

૨૫ મારી દૃષ્ટિએ પરમેશ્વર એ આ વિશ્વનું સનાતન અને સર્વત્ર ફેલાયેલુ ચૈતન્યબીજ છે ચૈતન્ય એટલે ઇચ્છા (અથવા સકલ્પ) શક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ પરમેશ્વરનુ અસ્તિત્વ કાલ્પનિક નહિ પણ સત્ય હોવાથી જ એની સકલ્પ શક્તિ પણ સત્ય નિવડે છે, એટલે કે સકલ્પ પ્રમાણે જગતમા પરિણામ ઉપજે છે

૨૬ જેમ સોનાના અનેક ઘાટો ઘડાય તેથી તેનુ સુવર્ણપણું બદલાતુ નથી, તેમ વિશ્વમા થતી સર્વે ભાંગફોડ જન્મ-મરણ અને ઉત્પત્તિ-પ્રલયની ઘટનાઓથી પરમેશ્વર સિવાય કોઈ નવુ કે જુદુ તત્ત્વ આવતુ-જતુ નથી

૨૭ આ રીતે પરમેશ્વર નિર્વિકાર અને અકર્તા (એટલે પોતા સિવાય અન્યને ન ઉપજાવનારો) છે પણ તે નિષ્ક્રિય કે, સ્થૂળ દૃષ્ટિએ અપરિણામશીલ નથી.

૨૮ પરમેશ્વરની ઇચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિઓના વ્યાપાર નિરતર અને સર્વત્ર ચાલ્યા કરે છે, આથી જગતમાં એક વિપરિણામ

ફેરફાર વિનાની જતી નથી વળી એ ફેરફારો અનંત પ્રકારના અને અનંત રીતે થતા હોવાથી, તેમાં સદા નવીનતા રહે છે; આથી જગતમાં ક્યારેય પણ ગઇ ક્ષણની સ્થિતિ તેવીને તેવી ફરીને આવતી નથી, એ વ્યાપારો સર્વત્ર ચાલતા હોવાથી, દરેક વ્યાપારને કાંઇક વ્યક્તિત્વ અને મર્યાદા પણ આવી જ જાય છે. એ બન્ને મળી આપણને કાળ અને દેશનો અનુભવ કરાવે છે.

૨૯ પરમેશ્વર સંકલ્પજ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિરૂપ છે, અને વળી સર્વત્ર અને સત્ય છે તેથી એક પ્રકારના ઇચ્છા–જ્ઞાન–કે–ક્રિયામાંથી બીજા કોઇ પ્રકારના ઇચ્છા–જ્ઞાન–ક્રિયા વગેરેમાં રૂપાન્તર પામવાનો વ્યાપાર કાંઇક વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે, ગમે તેમ આડો અવળો ચાલતો નથી. એ વ્યવસ્થાના બધા નિયમો આપણે ખોળી શકીએ કે ન ખોળી શકીએ અને જગતમા આપણી અપેક્ષા મુજબ ઘટનાઓ થાય કે ન થાય, તેના વ્યાપારોમાં ક્યાંય નિયમશૂન્યતા નથી, એમ કહેવાને આપણી પાસે પૂરતો જગતનો અનુભવ છે.

૩૦ આમ કોઇ પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળા, સર્વત્ર ફેલાયેલા, ઇચ્છા, જ્ઞાન કે ક્રિયાઓના વ્યાપારોના આપણને જે અનેક પ્રકારના અનુભવો થાય છે, તે આ જગત

૩૧ ગઇ ક્ષણ પાછી આવતી નથી અને સ્વપ્નવત થઇ જાય છે, તથા ભવિષ્યકાળ કેવળ આશા જ છે અને સિદ્ધ થાય તો યે, ક્ષણભર જ રહે છે, છતા જગતરજ્જુમાં સર્પના જેવી, કે સ્વપ્નના ભોગો જેવી, કે ગંધર્વનગરી જેવી–કેવળ મિથ્યા માયા અથવા કાલ્પનિક ભાસ નથી પણ જેમ નદી, પાણીની ખાસ પ્રકારની ગતિનો સાચો અનુભવ છે, તેમ જગત ચોપાસ સતત ચાલી રહેલા વ્યાપારોનો સાચો અનુભવ છે.

૩૨ વળી જગત કોઇ લાડથી બગડી ગયેલા, તોફાની અટકચાળા કે મનસ્વી છોકરા જેવા, પણ અતિશક્તિમાન સત્ત્વની લીલા, એટલે રમત નથી; પણ એક મહાન શક્તિમાં એના સ્વભાવની રૂએ નિયમપૂર્વક ચાલતા વ્યાપારો છે.

જીવ અને જડ

૩૩ અનાદિ અને અવિનાશી માત્ર પરમેશ્વર જ છે એના સિવાય બીજુ કશુ અત્યત અનાદિ કે અત્યત અવિનાશી નથી એટલે, જીવ કે જડ તત્ત્વો ગમે તેટલો લાબો કાળ એકરૂપે રહેલા લાગે, તેમના આદિ તેમ જ અત છે પણ આદિ એટલે શૂન્યમાથી ઉત્પત્તિ નહિ, અને અત એટલે શૂન્ય થવુ નહિ પણ એક પ્રકારના દશ્યોમાથી બીજા પ્રકારના દશ્યોમાં ફેરવાવુ

૩૪ જીવ અને જડ વચ્ચે પણ કોઇ સનાતન અને નિત્ય ભેદ હોય એમ જણાતું નથી, અર્થાત જીવમાથી જડ, અને જડમાથી જીવના પરિવર્તન થાય એ અસભવનીય નથી

૩૫ જેને અલગ ઓળખી શકાય છે એવો કોઇ પણ જડ કે ચેતન પદાર્થ કે વ્યાપાર, એનુ અલગપણુ રહે ત્યા સુધી જુદી જુદી વ્યક્તિ છે એ રીતે દરેક વ્યક્તિને સાચુ અસ્તિત્વ છે

૩૬ એવી કોઇ પણ વ્યક્તિ વિશ્વથી સાવ અળગી અને સ્વતત્ર થઇ શકતી નથી બધી એક બીજા સાથે અને જગત સાથે કોઇ ને કોઇ રીતે સકળાએલી છે

૩૭ પણ વ્યક્તિ માત્રનુ ઉપાદાન કારણ પરમેશ્વર જ હોવાથી એ સૌ પરમેશ્વરના રૂપો છે અને પરમેશ્વરથી કોઇ જુદા નથી એમ કહી શકાય પણ એવી કોઇ પણ વ્યક્તિ એક જ સમયે પરમેશ્વરની સમગ્ર પ્રકારની શક્તિઓ કે વ્યાપારો પ્રગટ કરી શકતી નથી તેથી કોઇ પણ જડ કે ચેતન વ્યક્તિને, તે પરમેશ્વર એટલે સમગ્ર બ્રહ્મ છે એમ કહેવુ યોગ્ય નથી પણ પોતે કે કોઇ બીજો બ્રહ્મથી અળગો નથી, કે તત્ત્વત બ્રહ્મ છે, એમ કહેવુ બરાબર છે

૩૮ બ્રહ્મને વિષે 'હુ' નો પ્રયોગ થઇ શકતો નથી આ રીતે પ્રત્યગાત્માને વિશિષ્ટ બ્રહ્મ કહેવાની, અથવા બ્રહ્મને જડ-ચેતનના શરીરી રૂપે વર્ણવવાની, અથવા તત્ત્વમસિનો અર્થ 'હુ તેનો છે' કરવાની રીત વધારે ઠીક લાગે છે

૩૯ આપણામાં જે કાંઇ ઇચ્છાઓ, જ્ઞાનો અને ક્રિયાઓ માલમ પડે છે, અને જેને આપણે આપણી ઇચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયા માનીએ છીએ, તે ખરેખર તેમ ન હોતાં, વિશ્વમાં વ્યાપેલા અનેક પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાના તરંગોને ઝીલનારા અને પ્રગટ કરનારા આપણે જુદી જુદી રીતે રચાયેલા દ્રષ્ટા અથવા સાક્ષી, અને કદાચિત તેને કોઇ જુદી દિશા આપનારા નિમિત્તોજ હોઇએ એવો સંભવ છે.

૪૦ આથી દેહ વિના અથવા જુદા જુદા દેહોને ધારણ કરી પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ ટકી રહે, અથવા, આખા જગતનું ગમે તે થાય અને તે ગમે તેટલું પરિવર્તનશીલ હોય, પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અપરિવર્તનશીલ અને નિત્ય ટકનારું થાય, અથવા જગતથી નિરાળું, સ્વતંત્ર અને પર થાય. અથવા, જગતમાં પોતાનુ વ્યક્તિત્વ બીજાઓથી નિરાળો માર્ગ કાઢી પોતાની વિશેષતા પ્રકટ કરવાનો પોતાને સંતોષ આપે, આ સર્વ ઇચ્છાઓમાં વ્યક્તિવાદ છે. અને એમાં આત્માનું અશુદ્ધ અભિમાન છે.

૪૦ પરમેશ્વરમાં વિશ્વરૂપે ચાલતા ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાના અનંત વ્યાપારોમાંથી કેટલાકને પ્રગટ થવાનું, રૂપાન્તર પામવાનું અને ઓળખવાનું પોતે એક ખાસ રચનાવાળું સાધન અથવા યંત્ર છે, એ યંત્ર જગતના મહાયંત્રનું એક અંગ છે, અને એની સાથે સંકળાએલું છે. જગતમાં ચાલતા વ્યાપારોની એ યંત્ર પર અસર ઊઠે છે, અને એમાં ચાલતા વ્યાપારોની જગત પર અસર પડે છે. પોતામાં જણાતા વ્યક્તિપણાના ભાનનો યોગ્ય ઉપયોગ એ છે કે પરમેશ્વર અર્થે એટલે, જગતના હિતાર્થે એ યત્ર કરી રાખવું એની વિશેષતાઓ સ્વાર્થે નહિ, પણ પરાર્થે હોય, એમાં પ્રગટ થતી ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાએોમાં પોતાના લાભ કે સંતોષની વૃત્તિ નહિ, પણ જેટલી બને તેટલી જગતના હિતની વૃત્તિ હોય, એ દિશાનો પ્રયત્ન એ વ્યક્તિત્વની શુદ્ધિ અથવા આત્માનું શુદ્ધ અભિમાન અને નિરહંકારિતા પ્રત્યે પ્રયાણ છે.

૪૨ મરણ પછી પોતામાં દેખાતા વર્તમાન વ્યક્તિત્વનું શુ થશે તેની ચિંતા અથવા તેને ટકાવવાની ઇચ્છા, યોગ્ય નથી સભવ છે કે, છાદોગ્ય ઉપનિષદમા કહ્યા પ્રમાણે, જેમ જુદા જુદા ફુલોનુ મધ મધપૂડામા એકત્ર થયા પછી, અથવા જુદી જુદી નદીઓના પાણી સમુદ્રમા ભળ્યા પછી તેમા આ આ ફુલનુ મધ છે, અથવા આ આ નદીનુ પાણી છે, એવી વ્યક્તિ માનમ પડતી નથી, પાણીનુ ટીપુ વરાળ થઇને ઉડી ગયા પછી એ ટીપાના અશોનો ઇતિહાસ શોધી શકાતો નથી તેમ, इमा सर्वा प्रजा सति सपद्या नविदु सति सपद्या मद्दे इति। (સર્વે પ્રજાઓ સતમા ગયા પછી અમે સતમા ગયા છીએ એમ જાણતી નથી એટલે કે પોતાનુ નિરાળુ નિરાળુ વ્યક્તિત્વ રાખી શકતી નથી)

ધર્મ

(અ) સામાન્યપણે

૧ પ્રાણીમા વિચાર અને વિવેક ઉત્પન્ન થતાની સાથે જ ધર્મ ઉત્પન્ન થઇ આવે છે

૨ ધમ એટલે આચારના નિયમો–વિધિ–નિષેધ, શુ, ક્યારે, કેમ, કેટલુ કઇ રીતે, અમુક કરવુ કે ન કરવુ — આ બધો ધમવિચાર છે

૩ જે સર્વે મનુષ્યોના સર્વે પ્રકારના શ્રેય અને પ્રેયનો સમ વૃત્તિએ વિચાર કરી, તથા અન્ય જીતોના હિતોનો યે સમ ભાવપૂર્વક વિચાર કરી, આચાર—વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિતના નિયમોને સૂચવે તે ધર્મશાસ્ત્ર તે વચનો આ દેશના પુરુષના હોય કે પરદેશના યે હોય પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન પણ હોય અને ધાર્મિક પુસ્તકોને નામે તેની ખ્યાતિ હોય કે ન યે હોય એથી ઉલટુ ધમશાસ્ત્રને નામે ઓળખાતાં–પ્રાચીન કે અર્વાચીન પુસ્તકોમા તથા સતોની વાણીમા ધર્મશાસ્ત્ર ન ગણવા જેવા વચનો પણ હોય એમ બને જેટલે અંશે તે વચનો મનુષ્યમા સદ્વૃત્તિ અને સત્પ્રવૃત્તિને પ્રેરે તથા સર્વભૂતો

પ્રત્યે સમભાવને પ્રગટ કરે તેટલે અંશે તે ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય.

૪ એકલા પ્રાણીને યે પોતાના શ્રેય (ચિત્તનો સંતોષ) અને પ્રેય (ભૌતિક સુખ) માટે ધર્મનું પાલન કરવું પડે છે. પણ, વિશાળ દૃષ્ટિએ, કોઇ પ્રાણી સાવ એકલું રહેતું જ નથી. સજાતીય જીવો ન હોય તો વિજાતીય જીવો સાથે હોય છે, અને તેની સાથે યે કોઈક પ્રકારનો સમાજ અને તેનો ધર્મ ઉત્પન્ન થઇ આવે છે.

૫ ધર્મનું પાલન—પોતાના તેમ જ સમાજ બન્નેના સુખ માટે છે તેમાં થતા ભોગનું પરિણામ બન્નેને ભોગવવું પડે છે. કોઇ વાર ભંગ કરનારને વધારે ભોગવવું પડે છે-કોઈ વાર સમાજને.

૬ આથી, સજાતીય સમાજોમાં દરેક જણ પાસે તેના કર્તવ્યોનું પાલન કરાવી લેવા માટે જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે

૭ માનવ સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓમા યે આવી વ્યવસ્થાઓ જોવામાં આવે છે. એને આપણે ધર્મનું નામ આપતા નથી, તે જુદી વાત છે.

(આ) માનવસમાજ અને ધર્મ

૮ સમાજની વ્યવસ્થાઓ અને નિયમો પાછળ એના પાયા રૂપે, જીવન તથા જગતનાં સ્વરૂપ અને સંબંધ વિષે, જીવનના આદર્શો વિષે, જેણે નિયમ પાળવાના છે અને જેણે તે પળાવવાના છે તેમની વચ્ચેના સંબંધ વિષે, વ્યક્તિ તથા સમાજના સંબંધ વિષે, તથા સમાજની વ્યાપ્તિ તથા મર્યાદા વિષે, કાંઇક ઓછીવત્તી ખીલેલી દૃષ્ટિ તથા ભાવના રહે છે. એટલે તત્ત્વજ્ઞાન, ભૌતિક તથા સામાજિક વિજ્ઞાન. અને બુદ્ધિ તથા હૃદયનો (એટલે દૃષ્ટિ તથા ભાવનાની વિશાળતાનો) ઓછોવત્તો વિકાસ છે.

૯ આમ તત્ત્વજ્ઞાનની, બુદ્ધિની અને હૃદયની જુદી જુદી ભૂમિકા પ્રમાણે જુદા જુદા નિયમોનો ધર્મ માનતા જુદા જુદા સમાજો છે.

૧૦ ધર્મના પાયા ઊંડા હોય કે છીછરા, મજબુત હોય કે નબળા, વ્યાપક ક્ષેત્રમા પસરેલા હોય કે ટુંકમા ધર્મનો હેતુ તેના ક્ષેત્રમા આવતા સમાજનુ શ્રેય અને પ્રેય કરવનો હોય છે

૧૧ કેટલાક ધર્મો પ્રધાનપણે શ્રેય દૃષ્ટિએ વિચારેલા હોય છે, કેટલાક પ્રેય દૃષ્ટિએ બન્નેમા કેટલીક વાર પ્રધાનપણે ત ત્વદૃષ્ટિ હોય છે, કેટલીક વાર વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ

૧૨ જે સમાજ ા રચનામા તત્ત્વદૃષ્ટિ અને વિજ્ઞાન દૃષ્ટિ, અથવા શ્રેયદૃષ્ટિ અને પ્રેયદૃષ્ટિ બધી એક બીજી સાથે ખુબ મિશ્ર થઇ ગઇ હોય કે તે સમાજ અને તેનો ધમ બન્ને એકરૂપ થઇ જાય છે જેમ કે હિંદુસમાજ અને હિન્દુધમ, મુસલમાન-સમાજ અને ઇસલામ આવા સમાજોને આપણે કોમી સમાજને નામે ઓળખીએ છીએ

૧૩ જે સમાજ પ્રધાનપણે ત ત્વદૃષ્ટિ દ્વારા શ્રેય અને પ્રેય બન્ને માટે બધાય છે, તે ધાર્મિક મત પથ કે સપ્રદાયનુ રૂપ ધારણ કરે છ કાળાન્તરે, તેમાથી ઉપલી જાતનો સમાજ પણ થઇ આવે એને આપણે સાપ્રદાયિક સમાજ કહીશુ

૧૪ જે સમાજ પ્રધાનપણે તત્ત્વદૃષ્ટિ કે વિજ્ઞાન દૃષ્ટિ દ્વા ા કેવળ શ્રેયપ્રાપ્તિ (માનસિક સતોષ) માટે બધાય છે તે જુદા જુદા દર્શનોનુ (Schools academies) રૂપ લે છે એને દાર્શનિક સમાજ કહીશુ

૧૫ જે સમાજ પ્રધાનપણે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ દ્વારા કેવળ પ્રેયપ્રાપ્તિ માટે રચાય છે, તે ભૌતિક, રાજકીય આર્થિક, સામાજિક વગેરે સમાજો બને છે અને પ્રજાઓ વર્ણો, વર્ગો પક્ષો ઇત્યાદિને નામે ઓળખાય છે એને ભાૈગોલિક સમાજ કહીશુ

૧૬ એ ચારે જાતના સમાજના પરસ્પર સઘર્ષ અને કલહની તેમજ સપ અને ભાઇચારાની શક્યતા છે

૧૭ આમાથી અહી ભૌતિક સમાજોનો વિચાર છોડી દીધો છે એટલુ માત્ર કહેવુ યોગ્ય છે કે એ સમાજોમા યે વહેમ, અધશ્રધ્ધા, અજ્ઞાન, ઇરાદાપૂવક ગેરદોરવણી વગેરે પહેલા ત્રણ

પ્રકારના સમાજો કરતાં ઓછા હોય છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

૧૮ કોમી સમાજ, સાંપ્રદાયિક સમાજ અને દાર્શનિક સમાજોમાં સાચી કે ભૂલ ભરેલી કાંઇક શ્રેયદૃષ્ટિ રહેલી જ હોવાથી, અને ધર્મ શબ્દના રૂઢ અર્થમાં શ્રયનો ભાવ સમજાતો હોવાથી, સગવડ માટે એ ત્રણેને આપણે ધાર્મિક સમાજ, અથવા ધર્મો (બહુ વચનમાં) ને નામે ઓળખીશું અનુગમ એ એનું યોગ્ય નામ થાય.

(ड) ધાર્મિક સમાજો

૧૯ મનુષ્યનો સ્વભાવ એવો બનેલો છે કે કેવળ પ્રેયોની પ્રાપ્તિથી એને પૂરા સંતોષ અને શાંતિ થતાં નથી. સર્વ જાતનાં પ્રેયો હોય છતા, એને જીવનમાં કાંઇક એવી ન્યૂનતા લાગ્યા કરે છે કે તેને પરિણામે તે સંતોષ અને શાંતિ અનુભવતો નથી. સંતોષ તથા શાંતિની શોધ તે શ્રેયની શોધ છે.

૨૦ કેટલાક માણસોમાં આ ઇચ્છા એવી તીવ્ર હોય છે કે તે માટે તે પ્રેયને શોધતા નથી એટલુ જ નહિ, પણ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રેયોને પણ છોડી દે છે. પણ ઘણી વાર એવું બને છે કે જેમણે શ્રેય માટે પ્રેય છોડી દીધુ હોય તેઓ અમુક કાળ પછી પાછા પ્રેયાર્થી બની જાય છે ધર્મોમાં પાખંડનો પ્રવેશ, ઘણુ ખરૂં, આ વર્ગના માણસો દ્વારા થાય છે. આ બે સિવાયનો બાકીનો મોટો જનસમુદાય શ્રેય અને પ્રેય બન્નેની ઇચ્છા કરનારો હોય છે.

૨૧ ઘણા ખરા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનો ઉદ્‌ભવ અને પ્રચાર પહેલા બે વર્ગના માણસો કરે છે, અને બહુ જનસમાજમાંથી તેમના અનુયાયીઓ થાય છે. જેમ સામાન્ય માણસો પોતાનાં વહેવારનાં કામોમાં યે દાક્તર, વકીલ, ઇજનેર જેવા જુદા જુદા ધંધાના નિષ્ણાતો પર તે તે કામો માટે વિશ્વાસ મૂકે છે, તેમ તેઓ શ્રેયની બાબતમાં ઉપલા બે વર્ગના માણસોને અનુસરે છે. જેમ સ્વાર્થી નિષ્ણાતો પોતાના અસિલોના વિશ્વાસ

અને તે વ્યવહાર વિનેના ઓછા જ્ઞાનનો ગેરલાભ લે છે તેમજ ધાર્મિક નિ શાનોનુ યે થાય છે

૨૨ વળી, મનુષ્યનુ ચિત્ત એવી રીતે ઘડાયેલુ માલમ પડે છે કે એક વસ્તુ અસત્ય અથવા ઓછી સત્ય છે એમ જાણવા છતા, એને સત્ય અથવા પૂરી સત્ય તરીકે રજૂ કરતો રહેનાર માણસ ધીમે ધીમે એમજ માનતો થઇ જાય છે આ રીતે અસત્યમા સત્યાગ્રહનિષ્ઠા બધાવાનો સભવ થાય છે એમ પાખડ પણ ધાર્મિક બની જાય છે અને, તેમા જો દેખીતી અનીતિ ન હોય, તો તેને સહિષ્ણુવૃત્તિથી જોવાના પ્રસગો આવે છે ધર્મની અનેક રૂઢિઓ અને માન્યતાઓ વગેરેની બાબતમા આ મુજબ થયુ છે પરધર્મ સહિષ્ણુતા, પર અધર્મ સહિષ્ણુતા તથા જૂના અન્યાયો પ્રત્યે ક્ષમાદૃષ્ટિની પાછળ આવી ઉદારતા રહેલી હોય છે

૨૩ સામાન્યપણે ધર્મોનુ સ્વરૂપ તપાસતા તેમા નીચે પ્રમાણે અસત્ય કે અર્ધસત્ય બાબતોમા સત્યનિષ્ઠાથી પ્રચાર અને પોષણ થયેલા જોવામા આવે છે

(क) પરમેશ્વરના સગુણ નિરૂપણમા

(ख) કોઇક વ્યક્તિને તારણહાર તરીકે રજૂ કરવામા

(ग) કોઇક વાદને અચલ સિદ્ધાત તરીકે રજૂ કરવામા

(घ) સમીપવર્તી સમાજની તત્કાલીન સ્થિતિમાથી ઉદ્ભવેલા આચરના નિયમોને સર્વવ્યાપક અને સમકાલીન ગણવામા

(च) ગ્રથક ગ્રથને વિવેકબુદ્ધિથી પર ગણી પ્રમાણભૂત માનવામાં

(छ) સામાન્યપણે, જ્ઞાન, આસભજન (ઉપાસના અથવા આશ્રય), ભક્તિ, સાધના, તપ અને ધર્મ (એટલે આચાર વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત તથા સદ્વર્તન)ના મૂળોને પોષવાને બદલે કેવળ શાખાઓને સભાળવામા

(ज) વામમાર્ગ અથવા દુરાચાર ઉત્પન્ન કરવામા

૨૪ પરમેશ્વર વિશેના સૂત્રમા કહ્યા પ્રમાણે, પરમેશ્વરનુ સર્વવ્યાપક,

સર્વજ્ઞા સર્વ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ પાલન-પ્રલયકર્તા, સર્વનો સ્વામી અને સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણોનો ભંડાર, એ રીતે વર્ણન કરેલું સ્વરૂપ સામાન્ય માણસોને પૂરતું અને સમજવા માટે સહેલું લાગે છે. આ નિરૂપણમાં પરમેશ્વર વિષે કોઇ આકારનું આરોપણ કે સૃષ્ટિની રચનામાં કોઇ બીજા ઉપાદાન કારણની કલ્પના નથી પરંતુ, જુદા જુદા ધર્મોમાં પરમેશ્વર માટે રાજા કે યોગીનાં રૂપકો ગોઠવવામાં આવ્યાછે. એટલે કે સમાજમાં એકાદ ચક્રવર્તી રાજા કે યોગીશ્વર અને તેના વૈભવ વિષે જે કલ્પના હોય તેની અનેકગણી વધારેલી કલ્પના પરમેશ્વર તથા તેનાં ધામ, વૈભવ અને વ્યવસ્થા વિષે કરવામાં આવે છે. એ કલ્પનાઓ માટે આગ્રહબુદ્ધિ એ ધર્મો વચ્ચેના કલહનું એક કારણ થાય છે આ કલ્પનાઓને પરિણામે પરમેશ્વર એ જગતનું નિમિત્ત કારણ જ છે અથવા માણસના જેવી યોજના અને વિચાર કરવાની પદ્ધતિએ જગતની વ્યવસ્થા ચલતી હશે, એવી સમજણ મોટા મોટા પંડિતો અને ધર્માચાર્યોમાં યે જોવામા આવે છે અને સામાન્ય લોકોને પરમેશ્વરને જગતનુ ઉપાદાન કારણ સમજવાની કલ્પના સરખી ઊઠતી નથી.

૨૫ રાજારૂપ કે યોગીરૂપ પરમેશ્વરવાદમાંથી જ તેના અવતાર, પુત્ર, પ્રતિનિધિ, પેગંબર તથા તેના વિરોધી સેતાન, માર, કલિ વગેરેની કલ્પનાઓ થઇ છે. સમજને ઊંચે ચઢાવનાર કોઇક લોકોત્તર પરાક્રમી અથવા સંતપુરૂષને પરમેશ્વરનું પૂર્ણ સ્વરૂપ કે તેના તરફથી નિમાયેલ તારણહાર તરીકે રજૂ કરી, તેની આજુ બાજુ એક સમાજની રચના કરવી એ જુદા જુદા ધર્મોની વિશેષતાઓ છે. ધર્મો ધર્મો વચ્ચેના ઝઘડાઓમા આ તારણહારો પ્રત્યેનુ અત્યભિમાન ઘણો ભાગ ભજવે છે.

૨૬ એક નવો સમાજ રચનાર પુરૂષ પોતાના કાળના અને આજુબાજુના લોકો કરતાં ગમે તેટલો ઉન્નત થયેલો હોય, અને તે પોતાના ન સમજમા તે વખતે ગમે તેટલાં ભારે પરિવર્તનો કરતો જણાય છતા ઝીણવટથી તપાસતા એ પોતાના કાળની સેંકડો રૂઢિઓમાથી આંગળીના વેઢા પર ગણાય એથી વધારે રૂઢિઓમાં

ભાગ્યે જ મૂળથી પરિવર્તન કરી શકે છે બીજી રૂઢિઓને જેમની તેમ રાખી, તે પર પોતાની સ્વીકૃતિની મોહર કરી, કદાચ વધારે મજબુત પણ કરી જાય છે આ રૂઢિઓ પણ તેની આજુબાજુના અને તેના જ કાળના સમાજ માટે અયોગ્ય ન હોવાના સભવ હોય છે, પણ જ્યારે એ પુરુષની પાછળ એક ધાર્મિક સમાજ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે રૂઢિએ તેમજ તેણે કરેલા પરિવર્તનોને સર્વકાલીન અને સર્વદેશી બનવવાનો, અને તેમા પરિવર્તન ન થવા દેવાનો આગ્રહ બધાય છે સનાતની વૃત્તિને આ ધર્મો વચ્ચેના કલહોનુ અને ધર્મના વિકાસને અટકાવનારૂ આ પણ એક કારણ છે જ્યારે એ રૂઢિઓની પાછળ કોઇક વર્ગના પ્રેયો પણ જોડાયેલા હોય, ત્યારે તે કલહ અને પ્રગતિ વિરોધનું વધારે બળવાન કારણ થાય છે

૨૭ મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ અને વૃત્તિઓ વિવિધ પ્રકારની છે પણ તે સાથે જ તેમા સમાનતાઓ પણ છે આથી, થોડીવત્તી સમાન બુદ્ધિ અને વૃત્તિવાળા માણસોના જુદા જુદા જૂથો બધાઇ જાય છે કેટલાક જૂથો વીખરાઇ જાય છે, તો પાછા થોડા જ સમયમા નવા ઉત્પન્ન થાય છે એકે જૂથમા ન હોય એવો સમાજની વચ્ચે રહેનાર માણસ ભાગ્યે જ મળી આવે છે વળી, મનુષ્યોની બુદ્ધિ અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની શકિતમા ઘણુ અતર રહે છે આ રીતે આખી માનવજાતિ માટે એક જ બધારણ હોવુ કઠણ છે માણસો જુદી જુદી જાતના, ક્યાક પરસ્પર સકળાયેલા અને ક્યાક સ્વતત્ર સમાજો કરીને રહેશે એમ માનીને જ ચાલવુ જોઇએ આ વાત ધાર્મિક તથા બીજી જાતના સમાજોને પણ લાગુ પડે છે આખો માનવસમાજ કોઈ એક જ ધર્મ કે મતનો કરી શકાય એમ માનવુ, અથવા દરેક વ્યકિતનો સ્વતત્ર જ ધર્મમત હોય એમ માનવુ, બન્ને અન્યવહાર્ય છે

૨૮ માટે જગતના વર્તમાન હિદુ-મુસલમાન વગેરે ધર્મો નામશેષ થઇ જાય તો યે, માણસ વિચારી પ્રાણી છે ત્યા સુધી, જુદી જુદી

જાતના ધર્મમતો નિર્માણ થવાના જ. એ બધા માનવસમાજના સુખ અને શાંતિ માટે થાય અને સર્વોદયને વધારવામાં ફાળો આપે એવી જ શરતો શોધવી ઘટે, અને એ શરતોનું પાલન થાય એ રીતે પ્રચલિત ધર્મોનું સંશોધન કે નવા થનારા ધર્મોની રચના થવાં જોઇએ.

(ક) ધર્મોનું સંશોધન

૨૯ મનુષ્યના શ્રેયસ્સાધનના પ્રયત્નોને પોષવા માટે જુદા જુદા ધર્મોએ જુદી જુદી બાબતો પર ભાર મૂક્યો છે ખરો. છતાં, બધાં ધર્મોમાં નીચેના છ અંગો સામાન્યપણે દેખાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન, આલંબન (ઉપાસના અથવા આશ્રય), ભક્તિ, સાધનમાર્ગ, તપ અને સદાચાર.

૩૦ દરેક ધાર્મિક સમાજ એ અંગોને ખાસ ખાસ રીતે પોષે એમાં દોષ નથી પણ એ પોષણમાં નીચેના નિયમો પાળવા જોઇએ અને જેટલે અંશે કોઇ ધર્મ કે તેના ગ્રંથોમાં તે નિયમોનો ભંગ થતો હોય, તેટલે અંશે તેમાં સંશોધન કરી તે દોષો કાઢી નાખવા જોઇએ.

૩૧ પહેલો નિયમ માનવ-અહિંસાનો. સર્વ ધર્મોએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અહિંસાવૃત્તિને પોષી છે તથા તેના પર ભાર મૂક્યો છે ખરો. પણ માનવહિંસાનો પૂરો નિષેધ ભાગ્યે જ કોઇ પ્રાચીન ધર્મોએ કર્યો છે, એ ધર્મોની ઉત્પત્તિ થઇ તે કાળમાં માનવોની પરસ્પર હિંસા લગભગ રોજની વસ્તુ હોવાથી પ્રાણીહિંસા કરતાયે માનવહિંસાનો નિષેધ કરવો વધારે કઠણ માલમ પડ્યો હશે. આથી, તે દિશામાં વિચાર મૂકવાનું યે ધર્મપ્રવર્તકોને ભાગ્યે જ સૂઝ્યું છે પરિણામે, અહિંસાવાદી કે ભૂતદયાવાદી ધર્મોમાં યે માનવહિંસા પર ભાગ્યે જ લક્ષ અપાયું છે; ઊલટું, કેટલીક વાર તેને ઉત્તેજન પણ મળ્યું છે. ખુદ ધર્મના પ્રચાર માટે યે માનવહિંસા થઇ છે અને તે પુણ્યકર્મ પણ લેખાયું છે ધર્મોની આ ખામી સુધારવી જોઇએ. અને, અહિંસાના પાલનમાં માનવહિંસાના નિષેધને પ્રથમ અને બીજાં પ્રાણીઓની હિંસાને બીજું સ્થાન આપવું જોઇએ આમાં, આતતાયી સામે પોતાનું

કે બીજાનુ પ્રત્યક્ષ રક્ષણ કરવામા જે હિસા અનિવાર્ય પણે કરવી પડે તેટલો જ અપવાદ યોગ્ય ગણાય એમ અપરાધ થઇ ચુકયા પછી, ગુનેગારને સજારૂપે દેહાન્ત દડ કે અગોરછે કરવાની પ્રથા સવ થા કાળી જવી જોઇએ

૩૨ બીજો નિયમ સર્વ ધર્મ-સમભાવનો એટલે કે માણસ ભલે પોતાની બુદ્ધિ કે વૃત્તિ પ્રમાણે જુદા જુદા ગુરુઓ, સંતો, માર્ગ દર્શકો, વીરો ઐતિહાસિક, પૌરાણિક કે રૂપકાત્મક વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવે કે પોતાના તારણહાર તરીકે તેનુ આલબન સ્વીકારે, પણ કોઇ પણ ધર્મનો અનુયાયી એમ ન કહે તે વ્યક્તિ સમગ્ર પરમેશ્વર છે અથવા પરમેશ્વરનો અવતાર પેગમ્બર કે બીજો પ્રતિનિધિ છે કે તેવી વ્યક્તિઓમા સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમજ એમ પણ ન કહે કે તેના જ આલબન વિના કોઇનો ઉદ્ધાર નથી પણ પોતના જેવી વૃત્તિના માણસો માટે પોતાનુ આલમ્બન યોગ્ય હોય, તો પણ બીજી વૃત્તિના માણસો માટે બીજા યે એટલા જ યોગ્ય અલબન હોઇ શકે છે એમ સમજી સર્વે ધર્મો અને તેના પ્રામાણિક અનુયાયીઓ પ્રત્યે આદર રાખે અને એવા આદરપૂર્વક પોતાના અલબન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ અને સમજણ બીજાની આગળ પ્રગટ કરવાની જરૂર જણાતી હોય તો કરે

૩૩ ત્રીજો નિયમ પાખડ નિરોધનો સર્વે ધર્મોમાં અનેક બાબતોમાં અશુદ્ધિ, મૂઢતા ખામી વગેરે છે દરેકમાં કાઇક પાખડ, દેખીતો દુરાચાર વગેરે પણ પેઠેલા છે એમ કહી શકાય કે દરેક ધાર્મિક સમાજમા દક્ષિણમાર્ગી અને વામમાર્ગી પથો છે, તેમ કેટલાક દક્ષિણમાર્ગી હોવાનો દભ કરે છે, અને કેટલાક પ્રામાણિક નિષ્ઠાથી વામમાર્ગી હોય છે સર્વ ધર્મ સમભાવનો અર્થ એ નથી કે પોતાના કે બીજાના ધર્મ માં દેખાતી ખામી. અશુદ્ધિ કે મુઢતાની ટીકા જ ન કરી શકાય, દભ કે સ્વાર્થ ને ઉઘાડા ન પડાય અથવા પાખડ અને દુરાચારોનો વિરોધ ન થાય પણ ટીકા સહાનુભૂતિપૂર્વક હોવી જોઇએ અને વિરોધ

તીવ્ર છતાં અહિંસાત્મક રીતે જ હોય. અસત્ય કે અતિશયોક્તિભર્યાં આક્ષેપ, વિડંબના, ગાળાગાળી, તોડફોડ, કે અસભ્યતાને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. સત્યાગ્રહ આચરી શકાય, પણ બળાત્કાર વાપરી ન શકાય.

૩૪ ચોથો નિયમ સમાજવ્યવસ્થાના પાલનનો અને પડોશી ધર્મનો. એટલે કે કોઈ માણસ ભલે પોતાની રુચી પ્રમાણે ભક્તિના કે અનુષ્ઠાના વિધિ રાખે, કે વ્રતોનું પાલન કે ઉજવણી કરે, પણ તે બધું સાર્વજનિક અને પડોશીના યોગ્ય સગવડોને અવિરોધીપણે અને લાગણીઓને સાચવીને જ થવું જોઈએ.

૩૫ પાંચમો નિયમ સદાચારનો. દુરાચારનો પ્રચાર કરવની કોઈ પણ ધર્મને છૂટ ન હોઈ શકે, જેમ સત્ય. અહિંસા બ્રહ્મચર્ય, વગેરે સાર્વભૌમ વ્રતો છે;તેમ વિનય,સ્વચ્છતા,અમત્તા (Non-drunkenness) વસ્ત્રપરિધાન વગેરે સાર્વજનિક સભ્યતાઓ છે. આથી વિશ્વ સઘાત, વ્યભિચાર અત્યાચાર, ચોરી, લૂંટ વગેરે આતતાયી કર્મોએ સાર્વભૌમ અધર્મો અથવા દુરાચારો અને અવિનય, ગંદકી, મદ્યાવસ્થા, સમાજમાં અવસ્ત્રતા વગેરે સાર્વજનિક અસભ્યતાઓ છે એવાં કર્મો કે ટેવોમાં ધાર્મિકતાનો ખ્યાલ પોષનાર ઉપદેશો ત્યાજ્ય સમજી કાઢી નાખવા જોઈએ.

૩૬ છઠ્ઠો નિયમ, સાર્વજનિક શ્રેયસિદ્ધિનો. રાજ્ય, સમાજ, કુટુંબ લગ્ન,દાય (વારસો), ઉદ્યોગ, નગર વગેરેની વ્યવસ્થાઓમા જુદા જુદા ધર્મો પોતાના અનુયાયીઓ માટે ખાસ નિયમો ઠરાવે કે પ્રચલિત રૂઢિઓમાં પરિવર્તન કરે, તો તે એવી મર્યાદામાં થવા જોઇએ કે જેથી તે એ ધર્મના અનુયાયીઓ કરતાં વધારે વિશાળ સમાજને હિતકારી થાય અથવા અનુકરણીય લાગે, પણ તે ધર્મના અનુયાયીઓનું જ શ્રેય વધારનારા અથવા વિશાળ સમાજ પર બોજો વધારનારા ન થાય. દા. ત. આજુબાજુના સમાજમા અનેક સ્ત્રી પરણવાની પ્રથા હોય તો કોઇ ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓ પર એકપત્નીવ્રતનો નિયમ મૂકી શકે પણ આજુબાજુના સમાજમાં એક-પત્ની-પ્રથા હોય તો તે બહુપત્નીત્વ દાખલ ન કરી શકે. અથવા આજુબાજુના સમાજમાં

સ્ત્રીઓનો વારસાહક્ક ઓછો હોય, તો કોઇ ધમ તે વધારે, પણ આજુબાજુના સમાજમા જેટનો હક્ક પ્રચલિત હોય તેને ઓછો ક નારો નિયમ દાખલ ન કરી શકે એ જ રીતે ધર્મોનુ ક્ષેત્ર આ બાબતમા એટલુ મર્યાદિત સમજવુ જોઇએ કે વિશાળ સમાજ આ બાબતમા સાવજનિક હિત વધારવા માટે જે ફેરફાર ક વા માગે તેમા ધામિ ક સમાજો તરફથી અડચણ બતાવી શકાય નહિ આ નિયમ નવા ધર્મોને, તેમ જ બહારથી આવી નવા ક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરનાર ધર્મોને તથા ધર્માન્તર કરનાર ત્રણેને લાગુ પડે મતલબ કે ધાર્મિક સમાજો પોતાના ક્ષેત્રમા જે વિશેષતા પોતાન અનુયાયીઓ માટે દાખલ કરે તે શ્રેય દ્રષ્ટિએ અને સયમની દિશામાં હોય, ભોગવૃધ્ધિ કે પોતાનાજ અનુયાયીઓના અધિકારોની વૃધ્ધિની દિશામા ન હોય

૩૭ આ દૃષ્ટિએ સર્વ-ધર્મ-મતોનુ સશોધન અને નવુ વિવરણ થવાની જરૂર છે ઉ ાર ધાર્મિક વૃત્તિવાળા સર્વધર્મસમભાવી ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ આ રીતે જુદા જુદા ધર્મોનુ સશોધિત સ્વરૂપ પ્રજા આગળ મૂકે તો તે સરસ સેવા થાય

૩૮ એનુ સશોધિત વિવરણ એ રીતે થવુ જોઇએ કે બહુ જ સકુચિત દૃષ્ટિએ ન જોનાર અનુયાયીને પણ એ માન્ય થાય અને અન્ય ધર્મીઓને એમા કશુ ખટકે નહિ એ કેવળ તે તે ધર્મોની પ્રશસ્તિઓ જ ન હોય એમા પેઠેલા દોષોનુ તથા છોડી દેવા યોગ્ય અશોનુ નીડરતાથી છતાં સમભાવથી નિરૂપણ પણ તેમા હોવુ જોઇએ

૩૯ તે તે ધમના અનુયાયીઓનો આ કમ કરવાનો સ્વાભાવિક રીતે વધારે અધિકાર છે તેમને તે માટે વધારે અનુકૂળતા પણ હોવાથી તેમનું કતવ્ય પણ ગણુય પણ બીજા ધર્મના અધિકારીઓ તેમ ન કરી શકે એમ માનવુ જોઇએ

૪૦ સકુચિત દૃષ્ટિના અનુયાયીઓ તથા, જેમના સ્વાર્થ અને વામાચારને ધક્કો પહોચે એમ હોય તેમના તરફથી આ પ્રયત્નો વિરોધ થવા સભવ છે પણ જે એ ગ્રથો સામાન્ય

જનોની પોતપોતાનાં ધર્મમાં કેળવાયેલી ધાર્મિક વૃત્તિને યોગ્ય રીતે પોષનારાં અને એમનાં જ્ઞાન, આલંબન, ભક્તિ તપ, સાધન અને સદાચારને યોગ્ય વલણ આપનારાં હશે. તો તે માન્યતા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા વિના રહેશે નહિ

૪૧ આને જ અંગે પ્રાચીન કે અર્વાચીન બહુમાન્ય થયેલા ધર્મગ્રન્થોની સંશોધિત (expurgated) આવૃત્તિઓ, તથા તેના પ્રમાણભૂત થઇ શકે એવાં સરળ અને શુધ્ધ ભાષાંતરો થવાની પણ જરૂર છે. જેમ ભારે વિદ્વાનો સિવાય કોઇ બાઇબલને હિબ્રુ, ગ્રીક કે લેટીનમાં વાચતું નથી, તેમ ઉપનિષદો, ગીતા, કુરાન, ઝંદ અવસ્તા વગેરેના મૂળ જેટલાં જ પ્રમાણભૂત ગણાય એવા વર્તમાન લોકભાષાઓમાં ભાષાંતરો મળવાં જોઇએ.

(૩) લોકધર્મ

૪૨ ઉપલા વિચારો અને સૂચનાઓ જુદા જુદા પ્રચલિત ધર્મો વિષે થયાં. પણ જેમ રાજકીય બાબતોમા કેટલાક લોક મક્કમ પણે એક પક્ષ અથવા બીજા પક્ષના આગ્રહી હોય છે, પરંતુ સામાન્ય જનતા, કોઇપણ પક્ષ માટે બહુ અભિમાન રાખ્યા વિના, દરેક પ્રસંગે પોતાની સમજણ પ્રમાણે જે પક્ષ સારો લાગે તેને પોતાનો ટેકો આપે છે, તેમ ધાર્મિક બાબતોમાં યે બને છે. ધર્મના આગ્રહી અનુયાયીઓ થોડા જ હોય છે સામાન્ય જનસમાજ જન્મ ધર્મને સાધારણ રીતે અનુસર્યાં કરે છે, જ્યાં એ વિષે અત્યંત અભિમાન રાખતો નથી. ધર્માન્તર કરનારાઓનો મોટો ભાગ આ લોકોમાંથી જ નીકળે છે.

૪૩ તેથી સર્વ જાણીતા ધર્મોથી તટસ્થ રહી પ્રજાની ધાર્મિક અને સદાચાર પ્રિય વૃત્તિને કેળવે એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના સરળ નિરૂપણની જરૂર છે. એમા તત્ત્વજ્ઞાનની સાદામા સાદી સમજ, આલંબન (ઉપાસના) નું શુધ્ધ સ્વરૂપ, ભક્તિની અસાંપ્રદાયિક અને અકર્મકાંડી રીત, સાધના અને તપના બુધ્ધિ-ગમ્ય પ્રકારો તથા સામાન્ય માણસોની નૈતિક કૌવતને બેમાલુમ રીતે વધારે એ રીતે સદાચારના સરળ નિયમોનું નિરૂપણ

હોય, તથા જગતમા થઇ ગયેલા ધાર્મિક પુરુષોના જીવનમાથી ચમત્કારોને અલગ કરી તેમની ધર્મભાવના, ઇશ્વરપરાયણ તથા ઉચ્ચ ચારિત્રને દેખાડનાર ચારિત્રો હોય આમવર્ગ અને શુધ્ધ જિજ્ઞાસુઓ માટે તો આ જ ધર્મ અ ધર્મગ્રંથો થઇ જશે

૪૮ ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનના ચારિત્રવાન અભ્યાસીઓ અને ધાર્મિક વૃત્તિઓના પ્રબુધ્ધ કવિઓ તથા લેખકો આ જાતના સાહિત્યદ્વારા પ્રજાની સાચી સેવા કરી શકે

કલા-વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળનું

વ્યાખ્યાન

ચિત્રસૃષ્ટિ

ઉગે રવિ,—ઉગે ઉષા અરુણ કે ભળકિયો કહો:
ઉગે નભતટે અહા, કઠણ રેત—ટીંબા શિરે:
ઉગે દગ સુખીદુખી ઉર ઉતારતી રેખમાં,
સ્ફુરે કલમ ત્યાગ—રાગ-વઇભવ નિચોવતી રંગમાં,
ઘડે તનમરોડ ત્યાં, કથતિ ગુણ ચારિત્રનાં,
કટાક્ષ ચિતરે તિહાં, પટ ઉકેલતી દૈવનાં;
છબી જ નિરમે તિંહાં પ્રકૃતિ મૂકને અર્પતી,
અશબ્દ પણ કારમી ગજબ ભાખનારી ગિરા

પધાર, સખિ! હેતને ઉમળકે વધાવું ત્હને;
અકેલ હતિ, આવ ભેટ, મુજ માજણી બ્હેનડી!
અને સદન આ ભલે કઠણ રેત—ટીંબો રહ્યૂ,-
ઝિલી કિરણ આભનાં, ગુંથિશું બેઉ સાથે હવે
સુકોમલ અનંગમાલ, મધુરા રસે લ્હેરતી;
ઉરો હિંચવતી, સુધાઘુંટ પીવાડતી, રૂપસી.

—બ. ક. ઠાકોર

ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના જાન્યુઆરીમાં ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય વયોવૃદ્ધ સાક્ષરની કલમે ગુજરાતની કલાના સ્વાગતમાં આ પંક્તિઓ લખાઇ ત્યારે મને ખ્યાલ પણ નહોતો કે જાણેઅજાણ્યે ગુજરાતની સાહિત્યદેવી ખરેખર આ 'અશબ્દ ગિરા'ને 'આવ

શ્રી રવિશંકર મહાશંકર રાવલ

પ્રમુખ કલા વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

ભેટ મુજ માજણી બેન' 'હેતને ઉમળકે વધાવુ તને' કહી મ્ટની સહૃદયતાથી તેને હુ પ્રમા લેવા ઇંતેજાર હતી! નહિ તો આ સ્થાને, જ્યા હજી ગઇ સાલે જ કાકાસાહેબની પુણ્યસલિલા ગિરાદ્વારા ગુર્જર જનતાએ કલાની અનોખી પાવનકારી પિછાન કરી છે ત્યા, તે પછી માગ જેવા 'મૂક વાણી'ના ઉપાસકને એ પરપગમા અધિકારી ઠરવાનુ સદ્દભાગ્ય શી રીતે મળે? હુ એમા જરૂર ગુર્જર વાઙ્મયના ઉપાસકોનો કલા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને પક્ષપાત જોઉં છુ પણ એથી મારા પર આવી પડેલુ કર્તવ્ય મારા ભષાસાહિત્યના અભ્યાસની ઊણપને લીધે મને જરા મુઝવણ કરાવે છે

સુભાગ્યે આ કાર્યમા સહાય કરી શકે એવા ઘણા કલાકોવિદો ગુજરાતમાં છે, અને એ બધાનો સહકાર અને સહચાર થઇ શકે તો કલાનુ સસ્કરણ અને સમાગ યથોચિત રૂપે થઇ શકે શ્રીયુત નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતાએ તેમના કલાસાહિત્યથી હિંદી જનતા પર જે ઉપકાર કર્યો છે તેના માટે ગુજરાત પહેલુ હકદાર બનતુ જોઇતુ હતુ સ્વ કનૈયાલાલ વકીલ જતાં કલાકારોએ એક મોગો મેરુ ગુમાવ્યો છે તેમણે પોતાની લઢતની ખાતર અગ્રેજી ભાષામા જ પોતાની કલાકૃતિઓ પ્રચારી અને ગુજરાત છતે પાત્રે તેમનો રસ ન લઇ શકયુ એ સમય આવે તે પહેલા ભાવી અન્યથા કરી ચૂક્યુ

શ્રી દુર્ગાશકર કેવળરામ શાસ્ત્રી આપણી પ્રાચીન મૂર્તિકલા અને સ્થાપત્યના નિષ્ણાત અભ્યાસી છે અને તેમની પસેથી કલા સાહિત્યમા અમૂલ્ય ફાળો મળે એમ છે અમદાવાદના શ્રી સારાભાઇ નવાબે 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ' નામનો મોટો કલાગ્રથ તૈયાર કરી ગુજરાતના કલાસાહિત્યમા સગીન વધારો કરી આપ્યો છે શ્રી મજુલાલ ર મજમુદારે ખૂણેખાચરે પડેલી સામગ્રી શોધી હમણાથી સળપદી ગુજરાતી ચિત્રકલાના અભ્યાસમા જે શ્રેણીબદ્ધ લેખમાળાઓ પ્રકટાવવા માડી છે એ તેમને ભાષાના ઇતિહાસમા તેમ જ કલા મીમાસામા આગળ પડતુ પદ અપાવે એટલી સચોટ અને

ગુણગંભીર છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ અને લેખિની કલાની સેવામાં અર્પણ કર્યાં જ છે એવું લાગે છે. ગ્રામજનોને પણ કલાનું માહાત્મ્ય સમજાવવામાં દાક્તર સાહેબ પોતાની કલા પરની દિલ્લગીથી જ ફતેહમંદ થાય છે. શ્રી. ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક અને શ્રી. ધીરેન્દ્રરાય મહેતાએ સાહિત્ય પરિષદના નિબંધોમાં સ્થાપત્યકલા ઉપર લેખો આપ્યા છે અને તેઓ હજુ પણ પ્રસંગોપાત પુસ્તકો, વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓથી પ્રજામાં કલાસંસ્કાર ફેલાવવા મથે છે. એ જ રીતે અંબાલાલ પુરાણી, કાર્લ ખંડાલાવાળા, ઝવેરચંદ મેઘાણી, બચુભાઈ રાવત, ચન્દ્રવદન મહેતા, ધનસુખલાલ મહેતા, જિતુભાઈ મહેતા, ફિરોજશા મહેતા, હરકાન્ત શુક્લ વગેરે ગુજરાતના તરુણ સાહિત્યકારોએ કલાના સમુત્થાન માટે વિવિધ સાહિત્ય સર્જ્યું છે પ્રાચીન–અર્વાચીન કલા, નૃત્ય, અભિનય, સંગીત, સિનેમા, ફોટોગ્રાફી, મુદ્રણ વગેરે કલાઓના એ મીમાંસકો અને પ્રવર્તકો પણ ધારે તો સાહિત્ય પરિષદના અંગમાં રહી પ્રજા પર ઘણી અસર લાવી શકે અને પ્રજા પર કાબૂ ધરાવતી એ બધી કલાઓને સંસ્કાર, અભ્યાસ અને રસિકતાના જળે સંશુદ્ધ રાખી શકે. એ ઉપરાત આપણી વિદ્યાપીઠોએ પણ કલકત્તા યુનિવર્સિટી જેવાનું ઉદાહરણ લઈને હવે કલાના પ્રતિષ્ઠાન માટે એક આસન (chair) નિર્માણ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

એક વાત સ્પષ્ટ છે, કે આખા ગુજરાતમાં, શું વિદ્વાનો, શું સંસારીઓ કે શું વેપારીઓ, કલાનાં 'આભલા કિરણ' ઝીલવાને ખરેખરા ઈંતેજાર તો છે જ. પણ તેમની ઇચ્છાઓ પૂરવા તૈયાર થએલી આ 'અશબ્દ પણ કારમી ગર્જના ભાખનારી ગિરા'ને, પૂ. ગાંધીજીએ ગયે વર્ષે પૂછેલો પ્રશ્ન "એ કલા ગામડાંને શું આપી શકે ?" હજુ ઊભો જ છે. એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ અપાશે ત્યારે જ કલાની સાર્થકતા સધાશે.

આ પ્રસંગે એ પ્રશ્ન જ મારા મન ઉપર ઘૂમ્યા કરે છે; પણ તેનો ઉકેલ કરી શકીશ કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. છતાં હું આશા તો રાખું કે મારી નિષ્ફળતાએ એ પ્રયત્ન બીજા સમર્થ અભ્યાસકો

અને ચિતકો ઉઠાવી લે અને પાર Cતારે તો જનતાના એ મહાન પ્રતિનિધિ આગળ ભ્લાનુ બિરદ પૂર્ણ થાય

પણ મોટા સવાલ તો એ રહે છે કે એ પ્રશ્નોનો જવાબ કયાથી મળે ? કનાના સ્વરૂપો કશ આજકાલમા નિર્માયા નથી માનવી તેની કોઇપણ જાતની ચર્ચા કે વિવચન કરવાનુ શીખ્યો તે પૂર્વે, હજારો વર્ષ પહેલા સસામા કલાના પગરણ થઇ ચૂક્યા જ હતાં, અને કલા કોઈ વસ્તુને કે ભાવને લક્ષીને અથવા તત્ત્વાનુસધાન રાખીને માનવીના મગજના એક ફાટા રૂપે બહાર પડી ચૂકી જ હતી પછી ભને બીજા યુગના માનવીને તે કોયડો લાગી અને આજે તો આપણી સામે યુગોના અતરમાથી ક્રમિક સ્વરૂપાન્તરો કરી કનાકૃતિઓની મોટી પેઢીઓની પેઢીઓ ઊતરી આવી છે દરેક ખડ, દરેક દેશ અને દરેક પ્રાતમા પ્રાચીન યુગથી આજ સુધીમા અજબ શિલ્પ અજબ ચિત્રકામ કે નાટ્યસ્વરૂપો અને નૃત્યનીનાઓની પરપરા તથા ૩હાકૃતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે એટલે સુધી કે કોઇ દેશમા બાપદાદાની જ કલાશ્રેણીઓ તેના વારસો ધનકારે એટલુ ભિન્નપણુ અને છેટુ પડી ગયુ છે કલાનું પ્રમાણપત્ર કે ચિઠ્ઠી ચોડી આપનારા જે જમાનામા નહોતા એ જમાનામા થએની કૃતિઓને કલા તરીકે આવકારવા લાગેલ આજના કલાકોવિદોને કોણે એ અધિકાર પર નિયુકત કર્યા ? શી રીતે તેઓ તેના ગભિ'ત સકેતને સમજવા લાગ્યા ? શા માટે તેઓ જૂના પથરા, પૂતળા, તાડપત્રો, પોથીઓ ઓળિયાઓ ધાતુપ્રતિમાઓ મભીઓ વગેરે સઘરી સઘરી મોટા મહાલયોમા સાચવવા લગ્યા ? શિવ, પાર્વતી, કૃષ્ણ, અસુર વગેરેની કથાઓમા શ્રધ્ધા નહિ રાખતી પ્રજા પણ આજે શા કારણે તેમના નામથી થતા તાડવો અને રાસનીલા જોવા અધીરી બને છે ? આ બધા પ્રશ્નોની સાંકળ જોડીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે કના નામનુ કોઇ તત્ત્વ એ બધામા એક પડઘો પાડી રહ્યુ છે પણ એને ઓળખવુ શી રીતે ?

એક વખત આપણો દરેક સુશિક્ષિત માણસ ગ્રીક કનાની વાત કરતા અજાગ માન અને ભવ્યતા અનુભવતો, ઇટલી, જર્મની કે

ફ્રાન્સની ભભક અને ફોરમથી અંજાવનો. એનું કારણ શોધીએ તો દૂર જવું નહિ પડે. એની નજર સામે રજૂ થતા એ દેશની કલાઓના નમૂના અને તે પર લખેલી એ દેશના વિદ્વાનોની પ્રશસ્તિઓ જ તેના પર મંત્ર ચલાવતી. આજે સમયનો પલટો કંઇ નવો જ છે. યુરોપના કલાપ્રશસ્તિકારોએ એકાએક અજંતા, ઇલોરા અને એલીફન્ટા જોયા, જૂનાં ચિત્રો જોયાં, ગરબા જોયા, રાસ જોયા, એક વખત જંગલી ગણાતી પ્રજાનાં નૃત્યો જોયાં, અને તેને કલાનું બિરુદ આપી માનવંતા કરી દીધા ત્યારે આપણા વિદ્વાનોની આંખો ઉઘડી, અને તેઓએ ચોળતા ચોળતા તેનું આશ્ચર્ય અનુભવે તે પહેલા તો પેલાઓએ તે પર પુસ્તકો ને પ્રવચનોની હારમાળા ખડકી દીધી છે અને તેનાં પરિચય તથા પરિશીલનથી આપણી પેઢીઓ પોતાની કલાસંપતિ પર નવો પ્રકાશ પડતો જુએ છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલથી મુંબાઇને અજંતાના અસ્તિત્વની ખબર હતી, ઇલોરા તેને જાણીતી હતી અને એલીફન્ટા તો તેના આંગણા-માં જ હતી, છતાં મુંબાઇની યુનિવર્સિટીને અને તેના વિદ્વન્મંડળનો વર્ષો સુધી ત્યાના બેનમુન કલાકૃતિઓ ઇંગ્લેન્ડના પીગમીંડો કરતા યે વધુ ગહન અને અકલિત રહી હતી. ગુજરાતનાં શિલ્પ અને લાકડકામને તો હરરાજ કરી નાંખવા જેવું, ખાલી ખાડા પૂરવાના ઉપયોગનું કે નવા મકાનો ભીંતો પૂરવાને લાયકનું માનનાર, અધિકારીઓ અને નગર-જનો હજુ પણ સુલભ છે. ધર્માધિકારીઓએ પણ મંદિરોની ભીંતો પરના કલાશણગારો અને ચિત્રોને તેલના રગડાથી પીલવામાં અથવા ચૂનાના કૂચડાથી ઢાંકી દેવામાં દેવની અર્ચના માની લીધી આમ, કલા પ્રતિના એક પ્રચંડ અજ્ઞાનભરી બેદરકારી અને નાસ્તિકવાદ લોકો પર આજ સુધી આંધી કરી રહ્યાં હતાં અને એના પરિણામે જ આજે જીવનની સ્થૂલ તેમ જ સૂક્ષ્મભાવ પોષક બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તોછડાપણું બરછટપણું અને કુટેલતા પ્રવેશી ગયા છે

આમ કહીને હું મનુષ્યના ચારિત્ર્યના ભાવોને કલા-નિર્માણ સાથે જોડી દઉં છું એથી ઘણાને નવાઇ લાગશે. પણ એ ખરી જ બીના છે કે આકૃતિની રુચિરતા અને સુંદરતા પરખવાની આંખ પ્રજાએ ગુમાવી.

એટને જ એને જીવન જોગવવાની કુરૂપ અને બેડોળ સામગ્રી ચલાવી લેતા સક્ષોભ થતો નથી શી રીતે માણસ દશ્યમાન જગતને પોતાના આતર જગત સાથે આકળી લે છે એ પ્રશ્ન આજના માનસ શાસ્ત્રીઓને હવે અજાણ્યુ હોતો જોઇએ તદિ પણ એમનો અવતાર થયો તે પૂર્વે મનુષ્યનો આતરબાહ્ય જગત વચ્ચેનો વ્યવહાર તો સ્થપાઇ ચૂક્યો હતો, એટને આજે તો એમને પોતાના ગજ વડે એ વ્યવહારના કાનૂનો ગોધવાનો જ પરિશ્રમ કરવો ર્યા છે

પણ આકૃતિઓ અને દશ્યમાન કલાકૃતિઓને ઓળખવા માણસને પ્રભુએ એક સરસ સાધન આપ્યુ છે દષ્ટિ' તે 'દષ્ટિ નો જો કોઇ બરોબર ઉપયોગ કરી શકે તો કના અને કનાના પ્રકારોનો પરિચય સરન બની જાય આ વિષયમા હુ કવા વાચ્હની દશ્યમાન થતી કનાપ્રવૃત્તિને જ સબોધુ છુ દશ્યમાન જગત અને આતર જગત વચ્ચે વ્યવહાર સ્થાપનાર મૂળ કા ણ આ દષ્ટિ' છે દષ્ટિ અને નેત્રનો ભેદ તો સુસ્પષ્ટ છે નેત્ર અવયવ માત્ર છે, દષ્ટિ તે દ્વારા થતો મનોભૂમિ સુધીનો વ્યવહાર છે

દષ્ટિ મનુષ્યના જન્મની સાથે જ મળી હોવાથી તે વડે થતા મન પરના આઘાતો-વ્યાઘાતોથી અટક જ ભાગી શકતુ હશે દષ્ટિ સમીપ આવતા આકારો, રૂપો અને પ્રવૃત્તિઓ મન ઉપર જે માહિતીઓનો ભડાર ભરે છે અથવા મન પોતે તે દ્વારા જે જે સઘરે છે તેને માટે આપણી પાસે એક બહુ જ સમર્થ શબ્દ છે ચિત્ર ચિત્તને દષ્ટિ મારફત જે કઇ મળે તે તે જ ચિત્ર જે દષ્ટિ ચિત્રરૂપે દશ્ય પદાર્થોની માહિતી રજૂ કરી શક્તી નથી એ દષ્ટિ કુઠિત છે, અથવા એ દષ્ટિ ખરુ ચિત્ર પકડતી નથી પણ તેના પ્રતિનિધિરૂપ કોઇ સકેતને પકડી લે છે એટલે કે મૂળ પદાર્થ કે સ્વરૂપ છોડી દઇ તેને કોઇ એક અગથી કે ભાગથી ફરી પિછાનવાની નોંધ માત્ર તે રાખે છે જેમ કોઇ ગાય જોઇને તેના શીંગ કે જ યાદ રાખી લે, પહાડ જોઇને તેનુ શિખર જ માત્ર યાદ રાખે, તેમ આમ સમગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવાને અશકત નીવડેલી દષ્ટિને સકેતોથી નિભાવી લેવુ પડે છે અને તેથી વખત જતા તે વ્યવહારનુ પ્રતિસ્ત ન કરતી વખતે ચોટા અથવા ભાનથી એટલો જ સકેત વાપરે છે આવા સકેતોમાથી ભાષાના ચિન્હો અને

કલાનાં સ્વરૂપો જન્મે છે. ભાષા ચિન્હોથી ઉદ્‌ગાર કરે છે, કલા સ્વરૂપોનાં સંકલનથી મૂળ વ્યવહાર કે સ્વરૂપ રજૂ કરવા મથે છે, એટલે જ તે વધારેમાં વધારે સચોટ રીતે રજૂઆત કરવા સમર્થ થાય છે. મૂળ દર્શન રજૂ કરવામાં ભાષાના પ્રયોગ જ્યાં અફળ રહે છે ત્યાં કલા એ કાર્ય અનેક સ્વરૂપો, ચેષ્ટાઓ, અભિનયો, નૃત્યો, મૂર્તિઓ અને ચિત્રોમા પ્રકટ કરે છે. આ સર્વ દૃશ્ય કળાઓ એકમેકને ગાઢ-પણે જોડાએલી છે—એટલે સુધી કે તેમના સ્વરૂપનિર્માણના કાનૂનોમાં ભાગ્યે જ કંઇ ફરક રહે છે; અને એથી જ તેનો સમાહાર કરનારા એક જ કિતાબે તેમને સંઘરે છે

> जङ्गमा स्थावरा वापि ये सन्ति भुवनत्रये ।
> तेषां स्वभावस्तद्वत्करणं चित्रमुच्यते ॥
> चित्रशिल्पसर्वाङ्गदृश्यकरणं चित्रमित्यभिधीयते

ભારતના પ્રાચીન સંપ્રદાયમા પણ ચિત્રને આ રીતે જ ઓળખાવ્યું છે. જગમ સ્થાવર જે કંઇ હોય તેના સ્વભાવ સાથે તેને રજૂ કરવુ તેને જ ચિત્ર કહેવુ. ચિત્ર એટલે આપણે સમજીએ છીએ તેમ માત્ર કાગળ ઉપરની આકૃતિ નહિ, પણ દૃષ્ટિ દ્વારા ચિત્ત ઉપર જે વ્યવહાર રમી રહે છે તેનું નિરૂપણ

આથી ચિત્ર શબ્દ બધી જ દૃશ્ય કલાઓને લાગુ કરી શકાય, એટલું જ નહિ પણ તેના કલાવિધાન માટે ચોક્કસ પદ્ધતિ કે રેખાબંધનો સ્વીકારવા પડે રંગ, અભિનય, અગમરોડ, રૂપરચના અને સમગ્ર દર્શન પર ચિત્રકલાનો જ અધિકાર અને અંકુશ રહે છે. ખરુ જોતાં એ કલાઓ અલગ પ્રકારો નહિ, પણ ચિત્રકલાનાં જ વિસ્તૃત અને સજીવ સ્વરૂપો છે.

માત્ર હાથપગ ઉંચાનીચા કરવાથી નૃત્ય થતુ નથી. દૃષ્ટિની સામે બંધાએલા પટ પર અંગોના તથા વસ્ત્રોના રેખાવિન્યાસો સચવાય તો જ નૃત્ય સાર્થક બને છે. અલબત્ત, આ કલામાં સગીત અને ચિત્રની સીમાઓ એકમેકમાં ગાસ લેતી દેખાય છે. કાનને તાલનો કે સુરાનો ધ્વનિ રંજન આપી શકે તે જ હિસાબે હાથ-પગ કે ચહેરાના ભાવોનું પરિવર્તન અને હિલચાલ આવશ્યક

ગઈ છે પણ સ્વરા અભાવે ય નૃત્ય રૂપે અનેખાઓના શિવ પાર્વતી ગણેશ વગેરે માન તેમના અગભગો વડે સૌંદર્યમૂર્તિ બની બેઠેલા કોતરાઈ ગયા છે

એટલે કે દશ્ય કળાઓ માન નેનાભ્યણ માટે અને એ રીતે બીજા ચિત્તોનુ અભિમધાન કરાતો ચિત્રકળાના આનશ્યક ધર્મોને અધીન રહે છે જ એ માટે આપણા શિલ્પશાસ્ત્રનો એક પ્રમાણભૂત શ્લોક પણ છે

रूपभेदा प्रमाणानि भावलावण्ययोजनम् ।

सादृश्य वर्णिकाभङ्ग इति चित्रषडङ्गकम् ॥

આ શ્લોક અગિયારમા સૈકામા વાત્સાયનસૂત્રના ટીકાકાર યશોધરે ટાંક્યો છે, એટલે તેના સમયના વિદ્વાનોમા તે સુપરિચિત હોય તો પ્રજાને તેનુ ભાન એથી પણ જૂનુ હોવુ જોઈએ અને હિંદી ચિત્રકલાનો ઉપક્રમ તો ઇશુની પહેલા બે શતાબ્દીથી થઈ રહ્યો હતો એ સુસિદ્ધ થયુ છે આ શ્લોક ઉપર શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે ઘણો પ્રકાશ પાડતું વિવેચન કર્યુ છે

એ શ્લોકમા જણાવેલાં ચિત્રના છ અગો—રૂપભેદ, પ્રમાણ ભાવ લાવણ્યયોજના, સાદૃશ્ય અને વર્ણભગ—વિષે જરા વિસ્તારથી વિચાર કરીએ

રૂપભેદ

રૂપ શબ્દથી આપણે આખને તૃપ્ત કરે એવી જ આકૃતિઓ સમજીએ છીએ પણ ज्योति पश्यति रूपाणि એ વાક્યની રૂપ કોને કહેવુ તે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે

રૂપ શબ્દથી વસ્તુનુ અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ દેખાતી વસ્તુનો જે ધ્યાન ચિત્તમાં ઊતર્યો હોય, એટલે દષ્ટિજ્યોતિ જેટલુ ગ્રહણ કરી શકે તેટલુ જ રૂપ માનની જોઈ શકે છે આમા ઘણા ભેદ પડી જાય છે સામાન્ય માણસ એક પદાર્થ જુએ છે તેમા અને કલાકાર પોતાની દષ્ટિની તીવ્રતાથી તે પદાર્થના જે અનેક અગો અને સ્વભાવ જોઈ શકે છે તેમા ફરક પડે છે આપણી જીવનની જરૂરિયાતોનુ પ્રમાણ એટલુ બધુ રહે છે કે આપણી

નિરીક્ષણશક્તિને તેની જ સેવામાં રોકાઇ જવું પડે છે અને તેથી સમય તથા તકલિફનો બચાવ કરવા આપણે વસ્તુના ઉપયોગ જેટલા ભાગો તરફ જ ધ્યાન આપીએ છીએ; એટલે પુન. તેને ઓળખી શકીએ એટલો જ પ્રકાર આપણા ચિત્ત ઉપર નોંધાય છે અને બાકીનું બધું અવલોકન એળે જાય છે. ચાલુ વ્યવહારમાં માણસ જાણે પદાર્થ પરની ચિઠ્ઠી જ વાંચતો હોય અને પદાર્થ નીરખતો ન જ હોય એવું લાગે છે, એટલે કે વ્યવહારની બધી જ વસ્તુઓ પર આ અંધારપછેડો પડ્યો રહે છે. જ્યારે આપણે ઉપયોગ સિવાયના હેતુથી કોઇ દ્રવ્ય નીરખીએ છીએ ત્યારે જ આપણે તેનું ખરું દર્શન કરીએ છીએ. નકશીદાર પાત્ર કે હીરો હાથમા લેતા જ ગમે તેવા માણસ પણ તેના ખપનો વિચાર બાજુ રાખી જરાક રસથી તે પર પોતાની નજર ફેરવ્યા વિના નહિ રહે

નજરની બારીકી પરત્વે જનસમુદાયમા એટલુ અબુધપણું છે કે ઘણી વાર પદાર્થોના રૂપ વિષે તેમને કશો ખરો ખ્યાલ હોતો નથી. ચિત્રકામ માટે તેઓ એક જ કસોટી ધરશે, કે તે કુદરતને બરોબર મળતું છે કે નહિ ખરુ પૂછો તો કુદરત કેવી છે તેની જ તેમને ખબર હોતી નથી. તેમણે કંઠતું કંઇ જોઈ રાખ્યું હોય છે, એટલે ચિત્રકાર જ્યારે કંઇ સચોટપણે જોએલું રજૂ કરે છે ત્યારે "આવું તે કદી હોતું હશે ?" કહી તે તેનો વિરોધ કરે છે.

માણસો ચિત્રોમાં જ પદાર્થો અને કુદરતનું સાચું સ્વરૂપ પામી શકે, કારણ કે ચિત્રકારે દૃષ્ટિના અભ્યાસ વડે જે સંશુદ્ધિ કેળવી હોય છે તે કેળવવાની તેમણે કદી તકલિફ લીધી હોતી જ નથી. ચિત્રકાર દસ જાતના મનુષ્યો જુએ છે ત્યારે તે પ્રત્યેકના ચહેરાના અનેક છેદવિચ્છેદની તપસીલ કરી શકે છે, જ્યારે સાધારણ દ્રષ્ટાને તે અમુક પાઘડીવાળા કે મૂછોવાળા ચહેરા જ લાગે છે

હ્રસ્વ, દીર્ઘ, સ્થૂલ, અનુરૂપ્ય, શુક્લ, કૃષ્ણ, પીત, નીલ, કઠિન, ચિક્કન, શ્લથ, પિચ્છિલ મૃદુ, દારુણ વગેરે વિશેષણો

રૂપભેદ માટે ચિહ્નો વાપરતા એ બધાના સહસ્રાવધિ મિશ્રણોનુ જ્ઞાન આ રૂપભેદ નામના અગમા સમજાય છે प्रतियोगिनिया योविद्धियते न स्वरूपत । ભૌમિતિક જગ્યા રોકતો આકાર જોવો એટલે જ રૂપજ્ઞાન નહિ, પણ તે દ્વારા મન પર થતો વ્યાઘાત અનુભવવો મે વાઘ જોયો એટલુ કહ્યુ તો રૂપજ્ઞાન ન કહેવાય વાઘના રૂપની દારુણતા અને તેનાથી થતો ભયસચાર રૂપના જ્ઞાનમા જ સમાઇ જાય ગુલાબની પાદડી જોતા તેના સ્પર્શથી અનુભવાતી મૃદુ મનોહર ગલગલી પણ અનુભવાવી જોઇએ, એટલે કે રૂપમા છુપાએલો આનન્દભાવ પકડવો જોઇએ ચીતરેલી સ્ત્રી માતા દેખાય કે કે પ્રિયતમા એ રૂપભેદની કસોટી છે

પણ આખ સામે દેખાય એ બધુ જ રૂપ માની સ્વીકારવુ પડે તો પદાર્થ ની ઘણી મામુલી અને અજુગતી વિગતો પણ ગણી જવી પડે અને નિત્ય પરિચયે એ સ્વરૂપોનો અણગમો થાય આથી પદાર્થોના રૂપમાંની રુચિરતા પકડી લેવી જોઇએ આ રુચિ-નકાશકિરણ-રમ્યતા ઉપર ચિત્તનો નિર્વાહ છે ચિત્તની રુચિ અને પદાર્થની રુચિનો મેળ જામે છે ત્યારે જ તેમા આનદ અને સૌન્દર્યનો અનુભવ થાય છે એ ન હોય ત્યારે કુરૂપતા અને ક્લેશ જણાય છે સુરુચિના બળે જ આપણે કુદરતમાથી સુદર આકૃતિઓને પરખી લઇએ છીએ અને તેનો સગ્રહ કરીએ છીએ આપણને મોર ગમે છે અને કાગડો ગમતો નથી, કમળના ફૂલની પાદડી ગમે છે અને તેનો અનેક પ્રકારના સુશોભનોમા આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ, પદાર્થોના રગો અને ઘાટમાથી રુચિપૂર્વક ઉપાડી લઇને નવા નવા સર્જનો કરીએ છીએ, ચિત્તમા સુરુચિનો સભાર વધારતા જઇએ તેમ પદાર્થ માત્રમાથી રુચિના પ્રતિબિબ ઝીલતા થઇએ છીએ આ ક્રિયા માટે જ રૂપભેદનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન અત્યત આવશ્યક છે ननु ज्ञानानि भिद्यन्तामाकारस्तु न भिद्यते

પ્રમાણ

બીજુ અગ 'પ્રમાણાનિ' છે જેવુ આ જે આલેખ્યુ તે ખરુ છે કે ખોટુ એ નક્કી કરનાર પ્રમાણબુદ્ધિ જ છે ઊચુ, નીચુ, જાડુ,

પાતળું, દૂર, નજીક, સીધું કે આડું અથવા શરીરયષ્ટિનું સમતોલપણું વગેરે 'પ્રમાણ'માં આવી જાય છે. માણસની પ્રમાણબુદ્ધિ એક અજબ સાધન છે. આકારોનું માનતા જ નહિ, પણ રંગ, હવા, છાયા, પ્રકાશ પ્રત્યેકનું માપ પકડનારી પ્રમાણબુદ્ધિ ગજબ કામ આપી શકે છે. પ્રાણી માત્રમાં એ બહુ ઓછા અંશે ઊતરેલી છે તે બળે જ તે ખાવાનું શોધી કાઢે છે, પાણીના જગ્યાએ પહોંચી જાય છે કે ભયની ચેતવણી પામે છે

આ પ્રમાતા ચૈતન્યની ખૂબી એ છે કે કોઇ પણ વસ્તુ સમીપ આવે તે પૂર્વે તે આગળ પડીને તેને આવરી લે છે ને જાણે મનમાં પૂર્વે તે જાણીતી હોય એવી કરી દેખાડે છે.

मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेयमेति तत् ।
मेयाभिसंगतं तच्च मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥ (पंचदशी ४–३०)

આથી ચિત્ત એ પદાર્થમય બનીને સ્વરૂપનું સંધાન કરી આપે છે સતત જાગૃતિપૂર્ણ અભ્યાસ અને ક્રિયાબળથી આ શક્તિ સતેજ અને શુધ્ધ રાખી શકાય છે. એના વિના ઘડી ન ચાલે. ઇતર પ્રાણીઓ તેમને જરૂરપૂરતી આ શક્તિ જન્મથી મરણપર્યંત સચેત રાખવાનો કુદરતી પ્રયત્ન સેવે છે. પણ માણસ તેનો અમર્યાદ વિકાસ કરી શકવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો હોઈ તેને જ્ઞાનપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરવો પડે છે અથવા પ્રમાદથી ગુમાવી પણ દે છે. આપણે રોજ પરિચયમાં આવતા હોઇએ એવી બાબતોમાં પ્રમાણો અને માપની પરીક્ષા લઇએ તો મોટે ભાગે ખોટા નીવડવાના અચાનક કોઇને પૂછો કે તમારા ઘરની બહાર પગથિયાં કેટલાં છે તો ભાગ્યે જ સાચો જવાબ મળશે.

ભાવ

સ્વરૂપોમાં આવેશના ઉછાળા દેખાય ત્યારે આપણે તેને વિવિધ ભાવોથી ઓળખીએ છીએ. બહારના કે અંદરના કારણે ચિત્તનું સાધારણ સ્વરૂપ બદલાય ત્યારે ભાવનો ઉદ્‌ભાવ થાય. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયના ત્રણે પ્રકારોથી શરીરના દેખાવ પર અસર કરનાર ભાવ છે. સ્થિર વાસણમાં પાણી હોય એવું મન શાન્ત

હોય, જેમા રગ પણ ન હોય કે નિક્ષોભ પણ ન હોય, તેમા જ્યારે ભાવ આવે ત્યારે લાગણીઓ ઉત્કટ અને અનેક રગો પ્રગટે એ જ પ્રમાણે કુદરત પણ વાતાવરણના નિક્ષોભો બને છે જ

ભાવથી પ્રેરાએલા અંગો અનેક હીલચાલો કરે છે, પણ ભાવની પાછળ છુપાએલ હેતુ—વ્યજના જેમા સ્થિત્યતરનું કારણ રહેલુ છે એ તો માત્ર મનથી અદપુ કરી શકાય એ કામ આખ નહિ કરી આપે તમે દુખમા હશો અને કોઈ આનદના મેળાવડામા બેઠા હશો તો એ મેળાનુ વર્ણન પણ દુખની માત્રા વધાવનારુ થવાનુ ખરી કરામત તો વ્યજનાની યોજનામા જ છે જે ચિત્ર કે જે કાવ્ય વ્યજનાનો સુદર પ્રયોગ કરી બતાવે તેનુ મુલ્ય વધારે થાય છે જ શ્રી ટાગોર કહે છે કે ભાવ મારફત મળતુ સૂચન આપણે પિછાની શકીએ નહિ તો ચિત્ર કે સગીતની મજા નિરર્થક જવાની

માત્ર સૂચન મૂકીને ભાવનિર્દેશ કરનારી કળાના નમૂના તરીકે મને રાજપૂત ચિત્રકળાનુ એક સુરમ્ય ચિત્ર યાદ આવે છે એમા રાધા હાથમા કુકમપાત્ર લઈ બેઠી છે, પણ દર્પણ પાસે નહિ હોવાથી કૃષ્ણ તેના હાથમાના પાત્રમાથી અગુલી વડે કુકુમ લઇ તેના કપાળમા ચાદ્લો કરે છે, એ વખતે રાધાની બે ભ્રમર વચ્ચે કૃષ્ણની નજર સ્થિર થતા સામસામી નજરો મળે છે અને ચિત્રકારે સૂચિત કરેલો મનોહર ભાવ સમન્વય છે આપણે ત્યાં કનુ દેસાઇની કલાકૃતિઓમા પણ એવા પ્રયોગો છે

લાવણ્યયોજના

પ્રમાણો રૂપનિર્માણનુ નિયમન કરે છે તેમ લાવણ્ય અતિશયતાને રોકે છે ભાવો અને ઊર્મિઓથી થતી વિકૃતિઓને કલાચારુત્વની ખાતર હદમા રાખવાનો ધર્મ લાવણ્યનો છે ભાવપ્રેરિત સ્વરૂપો લાવણ્ય રહિત હોય તો અસુદર અને અણઘડ રહેવાના, લાવણ્ય માતાના જેવા હેતથી બધા પ્રમાણોને અને રૂપોને વશ કરે છે લાવણ્ય એટલે કળાની છટા અને વિનમ્રતા મોતીના ગર્ભમા જે પ્રવાહી ચળકાટ લાગે છે તે લાવણ્ય એ ન હોય તો મોતીની

ગોળ આકૃતિ પણ શા કામની? એટલે કોઇ પણ કલાકૃતિમાં અંદરથી ઝરતી મીઠાશ અને મનોહરતા ન જણાય ત્યાં સુધી તે અસ્વીકાર્ય રહે. પણ એનો ઉપયોગ ખોરાકના વિવિધ પદાર્થોમાં જેમ વિવિધ પ્રમાણોથી મીઠાનો ઉપયોગ થાય છે તેમ થવો જોઇએ. બધું એક સાથે ઠાલવી દેવું કે જરાકે ઓછું રાખવું એટલે ખાનાખરાબી. લાવણ્ય એટલે નિર્મળતા અને સંયમ. તે કદી આગળ પડતું ન દેખાય લાલિત્ય અને પ્રભાવનું પ્રતીક હોવા છતા તે વિનમ્ર રહેશે. કલાકૃતિમા તેનો મહત્ત્વનો ફાળો હોવા છતા તે સાવ પર્દાપોશ રહેવાનું.

સાદૃશ્ય

સાદૃશ્ય એટલે હોય એવુ બતાવવું. જે આકૃતિ કે સ્વરૂપનુ ચિંતન કર્યું હોય તેની પ્રતિમૂર્તિ એટલે સાદૃશ્ય. આ શબ્દમા ઘણાનો likeness to nature (કુદરતને મળતાપણુ) અથવા imitation (તદ્રૂપકરણ)નો ખ્યાલ આવશે; પણ કલામા સાદૃશ્યનો પ્રકાર અનોખો છે.

જે કાર્ય ફોટોગ્રાફી કરે છે એ કાર્ય ચિત્રકારને કરવાનું નથી. તેનુ કાર્ય ચિત્તનાં અનુભવ અને ઊર્મિ રજૂ કરવાનું છે અને તેથી જ તેની કૃતિ ચિત્ર બની શકે છે. એટલે તેનાં ચિત્ત ઉપર પડેલી છાપ બરોબર સાદૃશ્ય કરવામાં જ તેની સફળતા રહેલી છે. [પેન્સિલથી કાગળ ઉપર ફોટોગ્રાફ જેવી છાયાઓ ઘૂંટીને તૈયાર કરેલા ચિત્રનો કંઇ જ અર્થ નથી એમ ચિત્રકારનો કોઇ જ આંતરપ્રસાદ નથી.] જે પાત્ર ચીતરાય છે તે જીવંત, શ્વાસ લેતુ, ઊર્મિવાન પ્રાણી છે એવો અનુભવ ધારણ કરીને રૂપ, પ્રમાણ, ભાવ અને લાવણ્ય સાથે સાદૃશ્ય કરવામા જ કારીગરી છે પણ આ કારીગરી મધમાખ કે કીડીઓ બનાવે છે તેવી નહિ. સુશિક્ષિત સમાજમાં ઘડાએલા જીવનના પ્રયત્નવાળી બુદ્ધિ તથા નીતિથી સંયમિત તાલીમ પામેલા માનવીની તે કારીગરી છે સાદૃશ્ય માત્ર ચિત્રની રેખામાં જ જરૂરી છે એમ નથી માનવાનુ અભિનયકાર જે પાત્રનો અભિનય કરે છે તેના સ્વભાવ તથા પ્રકૃતિનુ સાદૃશ્ય ઉત્પન્ન કરવામા તેની કુશળતા

ગણાય છે નૃત્યકાર પણ જે દેવતા કે પાત્રનુ ધ્યાન કરી નૃત્ય કરે છે તેનુ સાદૃશ્ય તેણે જાળવવાનુ હોય છે, આમ સાદૃશ્યનુ કર્તવ્ય રેખા અને રૂપનુ જ સામ્ય નહિ પણ રેખા અને રૂપ પાછળ લુપ્ત એવા અનેકવિધ ગુણો અને પ્રકૃતિનુ દર્શન કરાવવાનુ તેમા છે નૃત્યકાર મનુષ્ય રૂપે દેખાવો છતા નૃત્યના પ્રકારાથી મયૂર સર્પ, હસ વગેરેનાં સાદૃશ્યો ઊભા કરી શકે છે અને તે આપણે સ્વીકારીએ છીએ

સાદૃશ્યના આવા સ્પષ્ટ જ્ઞાનની જ પ્રાચીન મૂર્તિઓ ધ્યાનમા આવિર્ભાવયુક્ત બની છે અને તેમા જ એનુ ગૂઢસૂત્ર સમાએલુ છે એ સાદૃશ્ય તત્ત્વ પ્રત્યેક ચિત્રકાર પોતાના કલ્પનાબળે ઝડપે છે કુદરતમા દેખાતું સ્વરૂપ જ જો કલા ગણાતુ હોય તો ચિત્રકારને વચમા પડવાની જરૂર રહેતી નથી પણ મનુષ્યના આતરિક જીવનની કુદરતને પડી નથી વરસાદ પડે છે ત્યારે માત્ર બગબગીચા અને ખેતરોમા જ પડતો નથી સૂર્ય એકલા મહાન નેતા અને વિજેતાઓ ઉપર જ પડતો નથી એટલે કે કુદરત હમેશા દરેક વખતે મનુષ્યની ઝખના પ્રમાણે જ રૂપ ધારણ કરે એવુ બનવાનુ નહિ એટલે જ તે, માણસના આત્મીય આનદ અને સતોષની ખાતર તેમાથી ઊર્મિપ્રેરક સામગ્રી ચિત્તમા સઘરી લે છે અને પછી કલાકૃતિનુ નિર્માણ કરે છે અને એ કલાકૃતિ પુન એ જ ઊર્મિના સ્પદનો બીજામા ઉત્પન્ન કરી શકે તેમા જ એનુ સાદૃશ્ય ગણાય એટલે, સામ્ય ઉપર કે આકૃતિની પરિપૂર્ણતા ઉપર ઊર્મિ અવલબી રહેલી હોય તે પ્રસગો સિવાય, જો લેખ કુદરતમા ગૂઢ રહેલા ઊર્મિપ્રેરક તત્ત્વો હાથ કરી બતાવે તો આપણે મળતાપણાની કે ખરાખોટાની તકરાર ન કરવી

હમણા હમણાં યુરોપમા જે સ્મારકો થાય છે એમા આવા પ્રકારોનો ખૂબ જ પ્રયોગ થતો જોવામા આવે છે ઇજીપ્ત, ચીન, આફ્રિકા વગેરે દેશોની જે પ્રાચીન કલાને એક વખત અજ્ઞ કહીને યુરોપે વગોવી હતી, તે બધી ત્યા આજે પ્રશસ્ત કલાકૃતિઓ તરીકે આદર પામતી થઇ છે તેનુ કારણ કલાકૃતિઓમા કુદરતી રૂપનુ સામ્ય હોવુ જ જોઇએ એવો જૂનો મતાગ્રહ નાશ પામ્યો છે તે છે

વર્ણિકાભંગ

વર્ણિકાભંગ એટલે રંગ લગાડવાની ક્રિયા. નિશાળોમાં રંગ-પેટીમાંથી રંગ ચોપડવાના જે પાઠો અપાય છે તેમાં અને વર્ણિકાભંગમાં આસમાન-પાતાળનું અંતર છે. રૂપ, પ્રમાણ અને ભાવદૃષ્ટિથી કે ધ્યાનથી પ્રાપ્ત કરી શકાય, પણ રંગ તો હાથમાં પીંછી રાખી સતત અભ્યાસ કરે તેને જ સિદ્ધ થાય. મનમાં સંકલ્પ થાય અને પીંછીમાંથી રેખાઓ કે રંગપટ પડતા આવે તેને વર્ણિકાભંગ કહે છે. સંગીતના રાગોના પડઘા પડતાં યે રંગોની વિવિધતા વધી જાય છે દેવતાઓ, ગ્રહો, વગેરેના રંગોના વિવિધ વિધાન શાસ્ત્રોમાં આપેલાં છે. રાગો અને રસોને રંગો સાથે ગાઢ સંબંધ છે અને તે ઉપર હાલનું માનસશાસ્ત્ર બહુ મથી રહ્યું છે. નવે રસ રંગોથી પ્રદર્શિત કરી શકાય. રાગરાગણીઓની તો પ્રાચીન કાળથી ચિત્રાવલિઓ થતી આવી છે, અને આજે પણ સમર્થ સંગીતવેત્તાઓમાં એટલો પ્રસાદ જણાય છે કે રાગના આલાપ સાથે ચિત્તની અવસ્થા અને વાતાવરણ બદલી શકે છે પ્રખ્યાત ચિત્રકાર લીઓનાર્ડોએ મોના લિસાનું ચિત્ર કરતાં સતત સંગીતક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો. ઑસ્ટ્રિયાનો ચિત્રકાર પ્રો. સીઝાક પોતાની ચિત્રશાળામાં બાળકો કામ કરતા હોય ત્યારે સંગીતના સરોદ ચાલુ રખાવે છે. રાગો રંગોને ઉદ્દીપના આપે છે એ વાત સિદ્ધ થઈ છે. એટલે રંગ કરનારમાં વાતાવરણનું અનુકંપન ઝીલવાની શક્તિ જાગૃત હોવી જોઈએ. આંખ તો માત્ર પીળો, લીલો કે ભૂરો રંગ જ નિરખે છે, પણ મન અનેકવિધ રંગલહરીઓ જુએ છે તેમ જ તેનો હેતુ સમજે છે. રંગમાં પ્રદર્શિત થતી સુગંધ અને સંગીત મનમાં સમજાય છે. ઋતુ બદલાતાં રંગનું વાતાવરણ બદલાય છે પ્રકાશ વધેઘટે છે અને તેથી ચિત્ત પર નવી છાયા પથરાય છે, રાત્રિનો રંગ કેટલો ઘેરો જોઈએ એ મન કહી શકે છે. મન માપ બતાવે છે અને તે પ્રમાણે હાથ પેટીના રંગ મેળવી આપે છે માત્ર કાળી શાહી પણ મનના રંગ-આવેગના ક્રમો આપી શકે છે.

આમ આપણા શાસ્ત્રે સૂચવેલા ચિત્રનાં છ યે અંગો કલાની મોટી સીમા સર કરી લેતા દેખાય છે એમ છતાં ચિત્રકલા

વિષે સામા ય જનતામા આજે ઘણી હલકી રુચિ અને અણસમજ વ્યાપી રહેલી જણાય છે તેમની આગળ કલાના ઉચ્ચ આદર્શો રજૂ કરવાથી અને વારવાર દષ્ટિએ પડે એમ ઉત્તમ કલાકૃતિઓ ગોઠવવાથી સસ્કાર અને પ્રેરણા પામ્યા વિના નહિ રહે

સુશિક્ષિતો પણ કલાઓનો સપર્ક સાધ્યા વિના ઉપરછલી વિવેચના કરનારાઓના આવેગમા તણાઇ, કલાને ગમે તે કાટલે જોખવાની ધૃષ્ટતા બતાવે છે એમા આપણી શિક્ષણપ્રણાલીનું દેવાળુ જ દેખાય છે યુરોપથી આવતા વિદ્વાનોને આપણી પૂર્વકાળની કલાઓ નીરખી તેને સમજતા અને આનદ અનુભવતા મુશ્કેલી પડતી નથી, અને તે જોઇ આપણા વિદ્વાનો આશ્ચર્ય પામે છે પણ કલા સમજવાને અને માણવાને જે નિરપેક્ષ અને સન્માનબુદ્ધિ જોઇએ તે તેઓ કેળવતા નથી કલાને તેઓ કોઇ અગોચર અસ્પર્શ્ય તત્ત્વ માને છે અથવા પુરસ્કનાળાઓની ધૂન ગણે છે બીજી તરફ જે ધર્માંની ઊંડી મમ નતા અને એકનિષ્ઠ ઉપાસનાએ ઊચી કલાને જન્મ આપ્યો હતો, તે જ ધર્મોમા હવે માત્ર સાપ્રદાયિકતા જાળવવાનો આગ્રહ અને દેખાવ રહ્યા છે તેમની કલા પૂરણીમા ખોટા અલકારો અને આડબરી ઉત્સવો રહ્યા છે તેમના ચિત્રો કુરુચિભર્યાં અને ભભક ભડકા જેવા થાય છે અને બીજી બાજુ એમની જ પ્રાચીન વારસાની કળાના નમૂના હરરાજીમા કે પડતર સ્થિતિમાં ખુરદો થાય છે માનવસ્પર્શનાએ મૂકેલા એ પરપરાગત વારસાનુ, ભૂતકાળને વર્તમાન સાથે જોડનારી એ કલાકૃતિઓનુ રક્ષણ કરી સર્જનની ચેતના મેળવવાને ઉત્તમ સગ્રહોની જરૂર છે

કલાની ચર્ચાઓ કરતા પહેલા કલાનો પરિચય અને દર્શન થવો જોઇએ બચપણથી જ તેમા વિવિધ સ્વરૂપો માણવાનો પ્રયત્ન થતો હોય તો મોટી ઉમરે તેમા માત્ર વિચિત્રતાઓ દેખાવાની જીવનના વિવિધ અનુભવોનુ સુદર સમજવાને કલા અનિવાર્ય છે સસ્કૃતિની પિછાન પણ એનાથી જ થાય અને સમૃદ્ધિ પણ એનાથી જ થાય

કપડાની છપાઇમા જે સુરમ્યતા અને વ્યવસ્થા દેખાય છે એવી જ વ્યવસ્થા અને સુમેળથી માનવી દેશકાળને અનુકૂળ બની

સુયોગ્ય જીવન જીવી શકે કલાના સંયોગે પોતાના નિવાસને અને વાતાવરણને તે નવું સર્જન આપી શકે અને જીવનને મૂલ્યવાન કરી શકે

કેટલાક મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ભક્તોમાં કલાની આવી સંગતિ લાગણી નથી હોતી એટલે તેઓ સંવેદનહીન છે એમ ન સમજવું જોઈએ તેમણે પોતાના જીવનને એક મહાન ધ્યેયના સ્વર સરખું બનાવી લીધું હોય છે અને તેથી ખુદ એમનું જીવન જ સુન્દરતારૂપ બની જાય છે એવા મનુષ્યો પોતે જ કલાનાં પ્રતીક બની રહે છે વીજળી જેમ એક તત્ત્વ છે, એવું એ મનુષ્યોનું જીવન પણ તત્ત્વ બની પ્રકાશી રહ્યું હોય છે એવાને કલાસાધના કંઈ કામની નથી પ્રેમમાં દીવાના બનેલાને પણ કલાની જરૂર નથી એના પ્રેમથી એ ભરપૂર હોવાથી એક જ સ્વર પર એનું જીવનસંગીત જામ્યું રહે છે. સંસારમાં સર્વની વાસના પૂર્ણ થતી નથી એવાની રસતૃષ્ણા કલાના સર્જનમાં પૂર્ણ થાય છે.

મનુષ્યની આસપાસ અપાર જીવનલીલા વિસ્તરી રહી હોય છે. રંગો અને સ્વરૂપોના અઘાતો પ્રત્યાઘાતો તે અનુભવતો જ હોય છે અને તેના સંચય મનમાં થતા જ રહે છે. એનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરી માનવી ફરી ફરી એ જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરે છે. એને આપણે કલ્પના કહી શકીએ. આ કલ્પનાજીવન લગભગ દરેક જણમાં હોય છે, એટલે કે દરેક માણસ વ્યવહારજીવન અને કલ્પનાજીવન એમ બે જીવન જીવી રહ્યો છે. એ બે જીવન વચ્ચે ચોક્ખો ભેદ એ છે કે વ્યવહારજીવન દરેક પ્રસંગને અનુસરી તેને કર્તવ્યારૂઢ રાખે છે, કલ્પનાજીવનમાં પૂર્વાનુભવની ઊર્મિનો સાક્ષાત્કાર માત્ર બસ થાય છે. વ્યવહારમાં ભય દેખાય એટલે નાસવાની જરૂર પડે છે: કલ્પનામાં તેનો વિકંપ માત્ર થાય એમ વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક જીવનમાં અવલોકન અને અનુભવથી મૂલ્ય કરી જાય છે

આપણે કોઈ સિનેમા-ફિલ્મમાં રેલ્વે સ્ટેશન જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રેક્ષક હોવાથી ઉતારુઓની હીલચાલ પર નજર માત્ર નાખીએ છીએ, પણ આપણે જ્યારે ખરેખરા સ્ટેશનમાં

પૅસેન્જર હોઇએ છીએ ત્યારે કેવળ આપણે પ્રેક્ષક નથી રહી શકતા પણ પોતાના સામાનની અને બહાર નીકળવાની મૂઝવણમા પડેલા એક પાત્રનો અનુભવ કરીએ છીએ એવી જ રીતે ઘરમાં બેસી એક બારીમાથી બહારની હીલચાલ જોયા કરીએ તેમા અનેક માણસોની અવરજવર તટસ્થ વૃત્તિથી જોયા કરીએ છીએ, પણ એમાંથી પરિચિત વ્યક્તિ દેખાતા આપણુ મન ઊછળી પડે છે અને તેને બોલાવવાનુ કે ખબર પૂછવાનુ મન થઇ જાય છે આ રીતે કલ્પના અને વાસ્તવિક જીવન વચ્ચે ફરક પડી જાય છે દરેક કલાનું ધ્યેય વાસ્તવિક જીવનની નકલ ઉતારવા કરતા તેનુ કલ્પનાસર્જન કરવાનુ જ રહે છે બાળકોને કહો કે તમે જે જોયુ હોય તે ચીતરો, તો તેઓ વાસ્તવિકતાનો કશો જ ખ્યાલ લાવ્યા વિના કોઇ અજબ વિશ્વાસથી અને સરલતાથી પોતાના મનમા ધારણ કરેલી આકૃતિ દોરવા બેસી જશે એ જ એમનું કલ્પનાજીવન

ચિત્રોનું પ્રધાન કાર્ય આ કલ્પનાજીવનને જાગૃત અને પૂર્ણ બનાવવાનુ છે તેના મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેમા જીવનનો તટસ્થ અનુભવ જ મળે વાસ્તવિકતાના સાન્નિધ્યમા જે વ્યવહાર અનિવાર્ય બને તેને તેમા જરા પણ અવકાશ નથી કલાની સૃષ્ટિમા ખરેખરી હકીકતોના કાનૂનોના બંધનથી મુક્તિ રહે છે, એટલે તેની નૈતિક જવાબદારી પણ રહેતી નથી ખરેખર જીવનમાં આપણી સામે કોઇ માણસ પડી જાય કે તુરત દોડીને તેને મદદ કરવાની ફરજ ઊભી થાય છે પણ ચિત્રમા તો કોઇને લોહી નીકળતુ ચીતરાયુ હોય અથવા મરતુ બતાવ્યુ હોય છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે તે આઘાત કરે એવો કોઇ ખરો પ્રસંગ નથી, એટલે તે લાગણીના સ્મરણનો તટસ્થ અનુભવ માત્ર રહે છે

આવુ કલ્પનાજીવન ઓછાવત્તા અંશે દરેકને ભાગે હોય છે તો તેનો અર્થ નો? આવા મનોદ્રેકો કે ભાવોદ્રેકો જો યોગ્ય વર્તનને પ્રેરનારા ન બને તો તે કડક નીતિપાલકોને મનુષ્ય ચકવનારા અને નુકસાન કરનારા લાગે છે આવા જનો માટે બે જ નિર્ણયો

શક્ય છે: એક તો કલ્પનાજીવનને વાસ્તવિક જીવન જેવું જ વિલાસભોગી ગણી તેને દબાવી દેવું: બીજો અભિપ્રાય એ છે કે કલ્પનાજીવન નીતિને દૃઢ કરનારું છે, માટે કોઇ પણ પ્રયાસે તે વિકસાવવું જોઇએ. રસ્કિન જેવા સમર્થ કલાચિંતકે આવો જ મત ગ્રહણ કર્યો છે અને એમ કરતા જાતને ભ્રમમાં રાખીને પણ એણે તેનું સમર્થન કર્યું છે.

પણ હજુ તો ધર્મનો સવાલ ઊભો છે ધર્મ પણ કાલ્પનિક સ્વરૂપ છે ધર્મ તો દાવો કરે છે કે તેની સીધી અસર વ્યવહારજીવન ઉપર ખૂબ છે. ધાર્મિક જીવન ગાળતા ખરેખરા સજ્જનને પૂછો તો એ તો વ્યવહારને અને ધર્મને લેવાદેવા નથી એમ કહેશે ધર્મ તો મનુષ્યની આધ્યાત્મિક સુધારણામા મદદગાર બને છે. તો પછી કલાકાર પણ કહી શકે, કલ્પનાજીવનની સંપૂર્ણતા અને ભરપૂરતા કરવાથી સંસારી જીવનથી કોઇ ઉચ્ચતર ને મહત્ત્વપૂર્ણ અસ્તિત્વ મળે છે. ટૉલ્સ્ટૉય એવું મનાવે છે કે જે કલા જીવનમાં સન્માર્ગ પ્રેરતી ઊર્મિ જગાડે નહિ એ બધી જૂઠી છે વાઘનું આક્રમણ વર્ણવનારો શ્રોતાઓને ભગાડી શકે એવું વર્ણન કરે તો જ એ કલા એમ તેમાથી સાર નીકળે છે. ટૉલ્સ્ટૉય આ સાત્ત્વિક ઊર્મિપ્રેરક શક્તિના આધારે કલાનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેમણે તો એટલી હદે કહેવાની હિંમત કરી છે કે માઇકલ ઍન્જેલો, રફેલ, દિપ્યા અને બીથોવનની કલા પણ—અરે, કેટલેક અંશે એમના પોતાનાં બધાં લખાણ એ પણ—જૂઠી અને લબાડ કલા છે.

કલા પરનો આવો અભિપ્રાય તેના પ્રચારકને એકદમ હડો પાડી દે એવો જ છે. અને મૂઝવણ થાય છે કે વિશ્વવ્યાપી બની રહેલી આ માનવપ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય ગમે તે ગણો, પણ તેનો આખરી અંજામ આ જ છે શું? તો એને કલા નામ જ ન આપીએ, અગર તેની કસણી કાઢવાનું બીજું તોલું શોધીએ. જીવનસુધારણા જ કલાનો એકમાત્ર હેતુ હોઇ ન શકે; પણ મનુષ્યની અંતઃકરણની વાચા તરીકે જ તે સુયોગ્ય છે, એટલે કે તે કલ્પનાજગતની આલેખિની છે.

તો હવે વાસ્તવિક જીવનમા કયાય પણુ બધ બેસે નહિ કે ઉપયોગ સારે નહિ એ રીતે માણુસે કરેલુ કાઇ પણુ સર્જન-માત્ર કલ્પનાજીવનના સુપોષણુ માટે જ કરેલુ સર્જન-કયા ગુણો ધરાવતુ હોવુ જોઇએ ?

> अयमित्यपरोक्षत्वमुक्त तद्‌द्विविध भवेत्
> विषय स्वप्रकाशत्वाद्धियाप्यत्र तदर्शनात् ॥ (पचदशी ७-४९)

તેના દર્શને માણુસ ક્રિયાન્વિત ન બની જાય અને અસક્તિ પામ્યા વિના તેનો રસાસ્વાદ લઇ શકે એ રસાસ્વાદ લેવાને આપણામા સ્વાસ્થ્ય હોવુ જોઇએ, આપણી મનોવૃત્તિઓમા એક જાતનો નિગ્રહ હોવો જોઇએ નહિ તો મન વિક્ષોભ અને ગુચવણમા પડી જાય છે સ્વાસ્થ્ય સાથે લીલાવૈવિધ્ય હોય તો જાગૃતિ અને ચેતના રહે

> शक्य जेतु मनोराज्य निर्विकल्पसमाधित ।
> सुसपाद क्रमात्सोऽपि सविकल्पसमाधिना ॥ (पचदशी ४-६१)
> मनसो निग्रहातस्य लीलाभागोऽप्यकापि य ।
> तमवाल्पविस्तार क्लिष्टत्वाद्बहु मन्यते ॥ (पचदशी ७-१४९)

કુદરતમા ફૂલો એક સુદર દૃષ્ટાત છે ફૂલોને જોતા આપણુને ખરેખર અનાસક્ત આન અને આકર્ષણુ થાય છે અને તેમા ઊર્મિઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે પરતુ કલાકૃતિમા વિશેષ તત્ત્વ એ છે કે આપણુને અનુભવ કરાવનારનો હેતુ અને પ્રેરણા સાથે આપણો સબધ થાય છે જેમ કલા પ્રગાઢ અને ઉત્કૃષ્ટ હોય તેમ એમા ઉતારેલી ઊર્મિઓ એના સર્જક સાથે વધુ ગાઢ પાડે છે આપણા અતરમા કઇક ઘણા વખતથી હતું, પણુ આપણુને ખ્યાલ નહોતો તે પર એણે સ્વનિવેદન કરતા પ્રકાશ પાડયો આવો અનુભવ થવો રસપ્રતીતિ માટે જરૂરનો છે

रसोऽयमात्मा

આત્મા રસરૂપ છે એમ કહી ગયા, પણુ આતર જીવનની ભૂખ પૂરનાર રસોને ઓળખ્યા નહિ તો જીવનનો શો અર્થ ? એ કલ્પિત જીવન મનુષ્યને, ખાસ કરીને જરૂરી છે એનો મચોટ

દાખલો બાળકનાં હાલરડાં છે માતાના શબ્દો કે ભાષા બાળક સમજતું નથી: પણ રોતા બાળકની વ્યાકુળતા શાંત કરવા માતા ગાય છે ત્યારે એની સ્વરલહરીઓ બાળકના ચિત્તને સ્પર્શે છે અને તૃપ્ત બની સમાધિ પામે છે મોટા થએલા મનુબાળક માટે કલા એ કાર્ય કરવાને જ નિર્માએલી છે સંતપ્ત ચિત્તોનાં સમાધાન અને આરામ માટે અથવા ક્ષુદ્ર બનાવી દેતા નિત્ય જીવનના પ્રસંગોમાંથી અલગ પાડી આંતર જીવનને ઉદ્દીપન અને પોષણ આપનારી એ દિવ્ય જડીબુટ્ટી છે.

કલાની પ્રશસ્તિમાં સૌંદર્યની વ્યાખ્યા ઘણી વાર ગુંચવાઇ જતી દેખાય છે. સૌંદર્યની મીમાંસા એટલા બધા વિદ્વાનોએ કરી છે કે તે માટે છેવટનુ કહી નાંખવુ એ ધૃષ્ટતા ગણાય ગ્રીકોએ માનવશરીરના ઘાટ અને સુડોળપણાને સૌંદર્ય માનીને એ પરિપાક મેળવ્યા પહેલા તેમાં વિકૃતિ આણી દીધી એવી ભૂલ ભવિષ્યમાં ન થવી જોઇએ. કલાકૃતિમા સહેતુક સુસંપાદન અને લીલાવૈવિધ્યનો અનુભવ થાય છે ત્યારે આપણને તે સુંદર લાગે છે, પણ તે દ્વારા આપણા મનોભાવોમાં પણ સુસંપાદન અને લીલાવૈવિધ્યનો ઉદ્રેક થાય તો ચિત્તાકર્ષક સૌંદર્યનો આગ્રહ પણ નથી રહેતો. આ કારણે જ કલાસૃષ્ટિમા નાગો, ગરૂડો, અસુરો અથવા વિકૃત લાગતાં સ્વરૂપોના આલેખનો અને પ્રતિમાવિધાનો આકર્ષક અને પ્રેક્ષણીય બન્યા છે.

આ રીતે સૌંદર્ય શબ્દ બે અર્થમાં સમજવાનો રહે છે. એક તો જેમાં ખાસ નેત્રાકર્ષણ છે તે સૌંદર્ય, અને બીજું જેમા ચિત્તનુ સંપાદનકાર્ય અને લીલાભાવ પ્રકટ થયું હોય તે એટલે કે સાક્ષાત્ કુરૂપતાને પણ તેમાં અવકાશ છે. કલ્પનાજગતમાં એનો જેટલો પ્રબળ આવિર્ભાવ અને છાપ પડે તેટલા દરજ્જે તેનો આનંદ મળવાનો છે.

સમગ્રતા

કલાકૃતિનો એક પ્રધાન પ્રકાર સમગ્રતા છે. એક અખંડ પાત્ર તરીકે આપણા ધ્યાનમાં ઉતારવાનો સમગ્રતા બહુ જરૂરનું તત્ત્વ છે એ ન હોય તો ભાવના અખંડરૂપે પ્રકટતી નથી અને પૂરણી

જવાને બહારના ઉલ્લેખો અને આધારો લેવા દોડવુ પડે છે
આ સમગ્રતા સાધવા ચિત્રમાના સર્વ આકર્ષણોને ચિત્રમા
સમતોલપણે કેન્દ્રિત રાખવા જોઇએ એ સમવિભાજનથી આખ
ચિત્રની મર્યાદામા ઘૂમી વળે છે

કોઇ પણ ચિત્રનુ સયોજન આ પ્રકારના જે વિવિધ વ્યવસ્થા
બધનો હોય તે પર મૂલ્ય પામે છે કેટલાક માત્ર ભિન્નભિન્ન
આકારોના વ્યવસ્થાબધનો ગોઠવે છે, પણ જે ઘડીએ એક રેખાનુ
બળ કોઇ માનવીની ગરદન ઝુકાવતુ બને તે જ ઘડીએ તનુ
મૂલ્ય ફરી જાય છે, કારણ કે તેમા આપણા આકર્ષણનુ કેન્દ્ર
જુદી દિશા બતાવે છે એટલે કે ભૌમિતિક પરિબધનોનો હિસાબ
આની રીતે ચિત્રોમા વિક્ષોભ પામે છે અને ઘણી વાર અટપટા
દાવમાં આવી જાય છે

જુદા જુદા યુગોમા જુદા જુદા સપ્રદાયની કળાઓમા આ રેખા
પરિબધનો, આવેગ અને આલેખનમા અનેક પ્રકારો
થયા છે પણ કપડાના ભાત પરના ભૌમિતિક ચિત્ર
સપાદનમાયમા જે સરળ અને ઉદારતાર યોજનાની જરૂર પડે
છે એટલુ રેખાબધન સાધારણ ચિત્રમા જરૂરનુ થતુ નથી
આ ચિત્રસપાદનમા પણ બે પ્રકાર આપણે જોઇએ છીએ માત્ર
એક ચોકઠામા નાખેલા ચિત્રની અદરના આકર્ષણોનો ભાર સમજવાની
આપણને ટેવ પડેલી છે પણ બીજા પણ ચિત્રસ્વરૂપો છે તે ધ્યાનમા
લેવા જોઇએ હિન્દના પ્રાચીન ભીતચિત્રો જોતી વેળા મોટા વિસ્તાર
પર તમારી આખ નિરાબાધ ફરતી જાય છે અને જાણે તમારા
ચિત્ત ઉપર કથાના પ્રવાહની પેઠે સ્વરૂપોની હકીકતો પથરાતી
આવે છે એમ એમ આખી કથા સમગ્રરૂપે ચિત્તને સમર્પાય છે
ચીનમા ચિત્રો લાબા ટીપણામા હોય છે એટલે એક હાથે
ઉખેળતા જાઓ અને બીજે હાથે વીંટતા જાઓ તેમ સમગ્ર
ચિત્રપટ નિરખી લેવાય જેમા આખો વખત સમજાય અને મન
પર તેનો આનદ વ્યાપ જાણે આપણે કોઇ પ્રદેશ ઉપર લાબો
પથ કાપીને ચાલ્યા આવ્યા હોઇએ અને તેના સુદર દૃશ્યો
એક પછી એક ઉઘડતા હોય એવુ લાગે આ જાતની સમગ્રતાનુ

ભાન કવિતા અને સંગીત કરાવે છે જ, અને દૃશ્ય કલામાં ઉપરોક્ત પ્રકાર તેને મળતો જ છે. એમાં સફળતા ત્યાં જ છે કે જ્યારે આકૃતિઓના દર્શનથી પૂર્વાપરનો સંબંધ અને સંસ્મરણુની સાંકળ જળવાય આ ચિત્રો પર જેમ આંખ ફરે તેમ સુસંપાદન અને લીલાવિસ્તરણ (variety)નાં તત્ત્વો આપણા ચિત્તને પણ એ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. આવા ચિત્રોને ભૌમિતિક ચોકઠાંનું બંધન ન હોય છતાં તેમાં સમગ્રતા હોઇ શકે.

આ તો માત્ર નેત્રાકર્ષણ કરનાર તત્ત્વોની વાત થઇ. ચિત્તમાં ભાવોદ્રેક શી રીતે થાય છે તેનો વિચાર તો 'ચિત્રનાં પડઘો'માં થઇ ગયો છે

આપણને લાગ્યું તો છે કે કળા મનુષ્યના આંતરજીવનના વિકાસ અને ઉત્ક્રાન્તિ માટે અનિવાર્ય છે. સંસારજીવનના સૂતેલાને જગાડવા કે સચેત કરવાનું કાર્ય તેનાથી જ થાય છે. પ્રથમ પહેલી શારીરિક જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવાની કુદરત ફરજ પાડે છે. પણ આપણને લાગે છે કે એ જરૂરિયાતો પૂરી થયા પછી જ આપણું ખરું જીવન શરૂ થાય છે; એથી જ જેમના જીવનમાં એકનું પેટ ભરવાનું વૈતરું રહે છે તેમને સાચી રીતે માનવ-જીવનનો હક મળ્યો જ નથી.

આથી જ મૂડીવાદમાં ધનસંચય એક ઠેકાણે રાખી આવા કળાસંગ્રહો (ખરું જોતાં નકામા) કરવાની વાતો કરવામાં આવે છે. એક વખત અમીરાતોની સખાવતો માટે પણ એવું જ કહેવાતું. મહાન કૃતિઓ માટે અને મહાન શોધો માટે ધનવ્યય આવશ્યક બને છે, પણ તે આપે કોણ? કેટલાક પહેલાંના રાજ્યાશ્રય અને કુબેરપતિઓને સંભારે છે, પણ આજે તો સમગ્ર પ્રજાના રાજભંડારો માટે ય ઓછું પડે એટલું કામ પડ્યું છે. સવાલ એ છે કે કલાકારે કોઇની પસંદગીનુ કામ કરી આપવા મથવાનું છે કે પોતાની ઊર્મિઓ ઉકેલી ઓળખવાનુ?

શ્રીમંતો, રાજ્ય કે રાજસભા જે કોઇ ધન આપે છે તે તેની શરતોનાં બંધન મૂકતાં જ રહ્યાં છે, અને એમ છતાં પૈસાથી ન મળે એવું તત્ત્વ ખરીદવાની ઉમેદ રાખે છે. શ્રી, મકાન.

ગાડીઘોડા વગેરે ખરીદી શકાય તેમ કળા મેળવી શકાય એમ તેઓ માને છે અને ચિતારા ચિત્ર વેચનારો અને તેમના મદદગારો એમ બની શકે તેની ખાત્રી આપે છે પણ સાચ્યનો ચેતનસ્પર્શ એમ શી રીતે મળે? તે માટે તો પોતે જીવનભર પ્રયત્નમા રહેવુ પડે જના ગર્ભશ્રીમતો સજ્ઞેગવશાત્ એ પ્રયોગ સાધી શકતા અને પોતાના માનીતા કલાકારોને યથાનુકૂળ જીવનનિર્વાહ આપી તેને યથેચ્છા કળાવિહાર કરવા દેતા

હિંદુસ્તાનમાં એ બને વર્ગ મરી ગયા છે, યુરોપમા ૧૯ મી સદીમા મરી ગયા પછી તો એમના નામે બીજાઓની બજાર થઇ પડી છે આજે ક્યાયે કલાકાર કના આપી શકતો નથી પણ ફરમાસુ કામની ધૂસરી નીચે જીવનભાર વહી રહ્યો છે ખરીદદારોમા એ વાતની ખબર પડી કે તેમા કલા મળતી નથી, એટલે તેમણે અણગમો પામી ભૂતકાળની વિસ્મૃત કલાની ખરીદીઓ કરવા માડી છે એમા યે પછી વેપારીવિદ્યાએ બનાવટી નમૂના ચલાવ્યા એવુ ય કહેનારા મળશે કે નવા ઉપર જૂનાની છાપ હોય તો ખરીદીએ હિંદના રાજાઓ અને રજવાડામાથી કળાનો સમાદર સદતર નાશ પામ્યો છે અને તેને બદલે તેમના યુરોપી મિત્રોની પસંદગી અનુસાર જીવન અને પરિસ્થિતિ ગોઠવવાનો શોખ લાગ્યો છે એટલે યુરોપની હરરાજ થતી કલાસામગ્રી અને ભંગાર આપણા દેશમા ભરાતા જાય છે એમના વડવાઓએ જે કંઈ કર્યુ તે માટે ઉપકાર કે આદરની લાગણી બતાવવા પણ કોઇ રહ્યુ નથી અને હિંદી કલાકાર માટે અરણ્યરુદન રહ્યુ છે

બીજી તરફ દેશની યુનિવર્સિટીની ઘોર બેપરવાઇ અક્ષમ્ય જ રહેશે એ જ યુનિવર્સિટીએ બહાર પાડેલા જે માણસો અધિકારીઓ શિક્ષણપ્રણેતા અને પત્રકારો થયા, તેમણે કલાનો ગંભીર અભ્યાસ ચિંતન કે આદર કરવાનું એક પણ પગલુ ભર્યુ નથી એટલે આજે તો ચિત્રકારને જે આવ્યુ તે કામ કરી નભી જવા સિવાય છૂટકો રહ્યો નથી

પૈસા અને આદ્યવિકાનો લોભી ગમે તેવો ચિત્રકાર પણ સમજે છે કે કોઇ પણ તત્ત્વજ્ઞાની કે વિજ્ઞાની જેટલો જ તે વિદ્યા

કે કલા વેચવા અસમર્થ અને નારાજ છે. તે પૈસા કમાવા પ્રયત્ન કરે છે એટલા જ માટે કે પોતાની સર્જક શક્તિઓને સ્વતંત્ર વિકાસ આપવા કોઈક નિમિત્તે પણ પોતે તક મેળવે. કલાના ખરીદનાર એને પૈસાને બદલે કળા પ્રગટાવવાની તકો મેળવી આપે તો તે વધુ ઉપકૃત બને. પણ તેમ કોઈ કરતું નથી ચિત્રકારના મનમાં ખરીદનાર તરફ એક પ્રકારની દાઝ ઊભરાય છે અને તેનું મન લીધેલા કામમાં સ્વચ્છંદે ચડી જાય છે. નહિ જ, કલાકાર કોઈના માટે કામ કરી શકે જ નહિ. તે પોતાનું જ આત્મસર્જન કરવા ઇંતેજાર છે. એથી જ એનો જન્મ સાર્થક બનશે અને આત્મસર્જનથી જ તે માનવજાતિને સંગ્રહ-યોગ્ય કંઈક આપી શકશે.

પ્રજાના કલ્પનાજીવન માટે જેઈતી સર્જક કલાઓને પોષણ આપવા પ્રજામાં ધન તો ઘણું છે, પણ ઘેર મોટરકારો હોય એટલા ચિત્રો પણ ન ખરીદનારા શ્રીમંતોને તો બાદ જ કરવા જોઈએ. જે ખરા સમજુ અને કદરદાન માણસો પોતાના પરસેવાની કમાણીમાંથી નાની નાની રકમે ખરીદીને ચીજો વસાવી સમાજને ખૂણે પડેલા કલાકારીગરને પ્રકાશ અને નિર્વાહ પહોંચાડે છે તેઓ જ પોતાના દેશની કલાલક્ષ્મીની સાચી સેવા કરી ગયા છે. જો દ્રવ્યની વહેંચણી એવાના ભાગે જાય તો તેઓનો સંગ્રહ દેશનો અમૂલ્ય કલાવારસો બની રહે

પણ આજે એ મધ્યમ વર્ગ ઉપર જમાનાની ભીંસણ છે. એથી આજે કલાકાર, કવિઓ અને નવલિકાકારોની પેઠે ઇતર ધંધા ઉપર નિર્વાહ કરે તો જ તે પોતાની સ્વભાવિક સર્જના સાચવી શકે

ઘણા કવિઓ માસ્તરો, અમલદારો કે નોકરિયાતો છે; કોઈને સ્વતંત્ર આજીવિકા નથી તેમ જ મોટા ભાગના સારા ચિત્રકારોને પણ શિક્ષકો, કામદારો કે ધંધાર્થી બનવું પડે છે. તેમનાં સ્વનિર્મિત ચિત્રો તો મિત્રોનો આનંદ આપવાને કે પ્રદર્શનોના પ્રેક્ષકોને પ્રોગ્રામ આપવાને જ તેમના કબાટમાં પડ્યાં રહે છે. મારી પૂરી જાણવાળા એક પુખ્ત ઉમરના સારા કલામિત્રને

ધ માતના દમાજથી ચિત્રો ચાયરવાની અમર્દ પડી, એટલે ચાલીમા તેણે ચિત્રોની ખરીદી દૂરીજ કરી બીજા એક ગદ્દરપ સરળ કલાકાર તે વખતે પળાગી ગયા અને પોતે ચિત્રો મચાવી લીધા

પ્રકાશકો, ધર્મસંસ્થાઓ અને વેપારી સંસ્થાઓને તો શુદ્ધ કલાની પડીજ નથી ઘણા પ્રકાશકો અને લેખકો પોતાના પુસ્તકોમાં ગમે તેવા ચિત્રો મૂકે. પોતાની સ્વાભિરુચિ મતેલી તેના જણાય છે કદાચિત્ તેના ચિત્રો શું માગે છે તેનો પણ તેમને વિચાર નથી ગમે તેવા ચિત્રો વખને બધબેસના થયાં એટલે ચાલુ ધર્માચાર્યો અને મદિરોમાના દેવદેવીઓ અને ધર્મપ્રથાનાં ચિત્રો તથા [illegible] નામ કુશળ કલાકારોની દેખરેખ નીચે મૂકે તો નૂતન [illegible] પ્રાન્ત પણ તેનો વિરોધ નહિ કરે, કારણ કે એ રીતે પણ પ્રજાની [illegible] સુદર, રુચિકર અને [illegible] કામોમાં સ્થાપત્યના નવા મદિર [illegible] ચિત્રકામ [illegible] ઉત્તમ નમૂનો છે આવાં કામોમા કલાના [illegible] વિચાર અને આયોજન મળી રહે છે

કલાના નવા જૂના સપ્રદાયો [illegible] પણ [illegible] ઘણુ સુંદર અને પ્રેરક [illegible] તે [illegible] સમૃદ્ધિ બની જ રહેવાની [illegible] પણ જનતા જ્યારે પોતાના કલાકારનુ સન્માન [illegible] કરી શકે ત્યારે જ દેશનું [illegible] અને એવી જ [illegible] સંસ્થાઓની [illegible] અને [illegible]

[illegible] આ કલાપ્રસ્તાવમા [illegible] રે [illegible] મન [illegible] પણ [illegible] ક્રિયાત્મક [illegible] અને [illegible] ઉ ન [illegible] એવી મને [illegible] એટલે [illegible] [illegible] પ્રેમ અને [illegible] સમેલનના [illegible]

ઋણ મારા ઉપર તેમ જ કલાજગત ઉપર હંમેશાં રહેશે. મહારાષ્ટ્રે મુંબાઈની સાહિત્ય પરિષદ સાથે કલા પરિષદ યોજવાનો ઉપક્રમ હમણાં જ ઘડ્યો છે; એ જ અરસામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ કલાને ગૌરવભર્યું સ્થાન આપી, ઇતર પ્રાંતોની નજરમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે. હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં ઉત્તરોત્તર એનાં તેજ અને પ્રભાવ વૃદ્ધિગત થતાં રહેશે.

આજે તો આને 'અરુણ કે ભળકિયો' કહો, પણ તેની પાછળ આવતા સૂર્યનો પ્રકાશ અવશ્ય એકદા ગુજરાત ઉપર ઝળહળી રહેશે.×

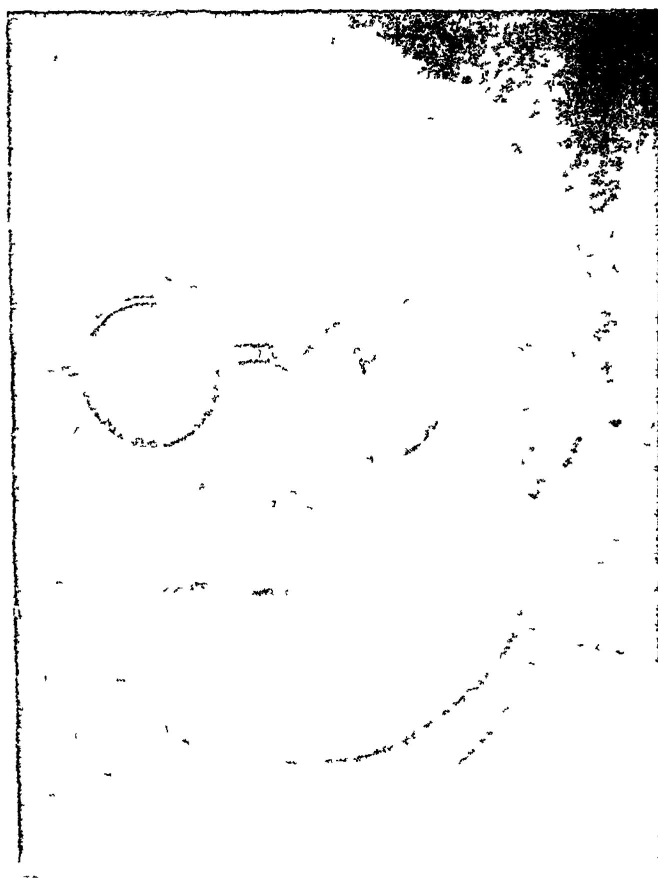
× ગ્રંથસૂચિ

૧ चित्रषडङ्गकम् by Abanindranath Tagore D. Litt., C.I.E

૨ Vision & Design by Roger Fry

૩ Beauty looks after herself by Eric Gill

૪ पंचदशी

શ્રી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

પ્રમુખ. અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન · કરાચી

૧૯૩૭–૩૮

"અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર" વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખનું

વ્યાખ્યાન

૧

નવીન અર્થરચના વિષે વિચાર

આ સંમેલનના 'અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર' વિભાગનું પ્રમુખપદ મને આપવા માટે આ સંમેલનના કાર્યવાહકોનો હું ઋણી છું. આ પદ માટેની મારી યોગ્યતા કે અધિકારનો વિચાર કરીને તો મારે આ માનભર્યા પદનો ઇનકાર જ કરવો જોઇતો હતો. પરંતુ આપ સૌ પ્રેમભાવથી મને નિભાવી લેશો એવા વિશ્વાસથી મે એનો સ્વીકાર કરવાની હિંમત કરી છે. અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર વિષેના સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી મે ખાસ કશો ફાળો આપ્યો નથી. બહુ બહુ તો હું એટલો જ દાવો કરી શકુ કે આ શાસ્ત્રોના અભ્યાસમા મને રસ છે. જોકે વિવિધ પ્રકારના બીજા વ્યવસાયોને લીધે હું તેનો બરાબર અભ્યાસ કરી શક્યો નથી. એટલે મારા ભાષણમા આપ સળંગસૂત્ર શાસ્ત્રીય વિવેચનની આશા ન રાખશો. આમજનતાની સાથે હળતામળતા અને તેમની વચ્ચે કામ કરતા આપણી સમાજરચના અને અર્થરચનાનુ જે નિરીક્ષણ કરવાનુ મને મળ્યુ છે તે ઉપરથી આપણી અર્થરચના વિષે સૂઝેલા છૂટાછવાયા વિચારો જ હું દર્શાવી શકીશ.

જેમા વિવિધ પ્રકારના માનવવ્યવહારો અને સંબંધોનો આખા જનસમાજની પ્રગતિ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરેલો હોય તેને માટે સામાન્ય રીતે સમાજશાસ્ત્ર શબ્દ વપરાય છે. ગયા

વખતના આપણા પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું હતું તેમ: "સમાજશાસ્ત્ર એક વિશાળ મહાસાગર છે, કે જેમાં અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, સમાજરચના ઇત્યાદિ અનેક નદીઓનાં નીર મળી જાય છે." એટલે કે અર્થશાસ્ત્ર તો સમાજશાસ્ત્રની એક શાખા જ છે છતાં આ વિભાગનું નામ 'અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર' કેમ રાખ્યું હશે? એ પ્રશ્ન સહેજે થાય છે એમ લાગે કે આ યુગમાં અર્થશાસ્ત્રને ઘણું મહત્ત્વ અપાય છે અને સમાજજીવનનાં બીજાં અંગોની રચના—કાયદાની, રાજ્યતંત્રની નીતિતત્ત્વની સંસારવ્યવહારની—એ બધી સમાજની અર્થરચના ઉપર આધાર રાખે છે અને અર્થરચનાને અનુસરે છે એમ મનાય છે એટલે અર્થરચનાના મહત્ત્વનો નિર્દેશ કરવા તેને લગતા શાસ્ત્રનો જુદો નામનિર્દેશ કર્યો હોય. એક ભાષણમાં સમાજશાસ્ત્રની બધી જ શાખાઓ વિષે વિવેચન કરવું મુશ્કેલ છે એટલે મારો વિચાર મોટે ભાગે તો અર્થશાસ્ત્રને લગતા વિષયોની જ ચર્ચા કરવાનો છે છતાં બધાં સામાજિક શાસ્ત્રો એકબીજા સાથે એવાં સંકળાયેલાં છે અને એકબીજા ઉપર એટલી અસર પાડે છે કે તેની એક શાખાનો વિચાર કરતાં બીજી શાખાનો વિચાર આવી તો જવાનો જ.

પરસ્પરાવલંબી શાસ્ત્રો

તમે વર્ણવ્યવસ્થાનો વિચાર કરો, કુટુંબસંસ્થાનો વિચાર કરો, કે લગ્નની વિવિધ પ્રથાઓનો વિચાર કરો તો તેના મૂળમાં સમાજની અમુક અર્થરચના માલૂમ પડશે. જુદા જુદા ધંધાને અંગે વર્ણવ્યવસ્થા થઈ, સમાજના અમુક મુખ્ય મુખ્ય ધંધાઓ માટે સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા જ અનુકૂળ હતી અને આજે પણ કેટલેક દરજ્જે છે, વર્ણવ્યવસ્થામાંથી લગ્નસંબંધોની અમુક મર્યાદાઓ બંધાઈ. આમ આ સામાજિક સંસ્થાઓના ઉત્પાદક કારણ તરીકે અમુક પ્રકારની અર્થરચના માલૂમ પડે છે, છતાં એકવાર એ રચનાને અનુસરીને સમાજની અમુક સંસ્થાઓ રૂઢ થઈ ગયા પછી એ સંસ્થાઓની અસર સમાજની અર્થવ્યવસ્થા ઉપર પડયા વિના રહેતી નથી. અર્થશાસ્ત્રના શ્રમવિભાગના તત્ત્વને અનુસરીને જ આપણા દેશમાં વર્ણવ્યવસ્થા હસ્તીમાં આવી અને તેનો

વિકાસ થયો એ વિષે શકા નથી પણ અર્થ એ કાઈ માણસનુ ઇતિસર્વ નથી એટલે સમાજના આર્થિક વિકાસમા સહાયભૂત થવા ઉપરાત આપણી વર્ણવ્યવસ્થાએ—જ્યા સુધી એ શુદ્ધ સ્વરૂપમા હતી ત્યા સુધી—રાજદ્વારી, સાસારિક નૈતિક તેમ જ ધાર્મિક ક્ષેત્રમા પણ આપણો વિકાસ સાધ્યો એટલે આજે આપણી અર્થરચનામા ફેરફાર કરવાનો વિચાર કરતી વખતે આર્થિક ઉપરાતના જીવનના બીજા અગોને પણ પોષણ આપનારી વર્ણવ્યવસ્થાનો આપણે છેદ ઉડાડી શકીશુ નહિ એ વર્ણવ્યવસ્થાના વિકૃતિરૂપ આપણી નાતિઓ આપણા વિકાસમાં અતરાયરૂપ થઇ પડી છે એ વળી નોખો જ પ્રશ્ન છે એ જ્ઞાતિઓને આપણે કાઢી નાખીએ અને આપણી જૂની વર્ણવ્યવસ્થામા પણ જેટલો સુધારો કરવા જેવો હોય તે કરીને તેનુ પુનરુજ્જીવન કરીએ તો તે દ્વારા અર્થ સિવાયના બીજા ક્ષેત્રમા પણ પ્રગતિ સાધી શકીએ આવુ જ આપણી જુદી જુદી રાજદ્વારી સસ્થાઓ તથા સાવકારી, વારસાહક વગેરે કાયદાઓને વિષે કહી શકાય આપણી અર્થરચનાને અનુસરીને સમાજની સુખસગવડને અર્થે અમુક રાજદ્વારી સસ્થાઓ અને અમુક કાયદા હસ્તીમા આવ્યા પછીથી અમુક અશે જીવનના બધા જ ક્ષેત્રોમા સમાજનો વિકાસ સાધવામા તે સફળ થયા અને આજે આપણી એ જ સસ્થાઓ અને એ કાયદા આપણા આર્થિક તેમ જ બીજા વિકાસમા અતરાયરૂપ પણ થઇ પડયા છે અને તેમા સુધારો થાય તો જ આપણે આપણી અર્થરચનામા સુધારા કરી શકીએ એમ છે એટલે આજે તો રાજદ્વારી અને કાયદાને લગતા સુધારા ઉપર આપણા આર્થિક સુધારાનો આધાર છે એમ કહેવાય

અર્થ અને ધર્મનીતિ

આ બધુ તો ઠીક, પણ કેટલાક એમ માને છે કે અર્થશાસ્ત્રને નીતિશાસ્ત્ર અથવા ધર્મનીતિ (ethics) સાથે તો કશી લેવા દેવા જ ન હોય ખરી રીતે જોઇએ તો જનસમાજનું કલ્યાણ એ જ ઉદ્દેશ બન્ને શાસ્ત્રોનો છે, અને તેમા યે સમાજના આત્યતિક કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ધર્મ એ તો સમાજનો પ્રાણ છે એટલે

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ધર્મ અથવા નીતિના વિરોધી હોઈ જ ન શકે. પણ આપણામાં એવી માન્યતાએ ઘર કર્યું છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં આર્થિક લાભનો અથવા સ્વાર્થનો જ વિચાર કરવાનો છે અને નીતિશાસ્ત્રમાં દયાભાવ અને પરોપકારનો વિચાર છે માટે એ બે શાસ્ત્રોનો મેળ બેસે નહિ. બેને ભેગાં કરવા જતાં ખાવાના બેઉ બગડે આ બાબતમાં ગાંધીજી કહે છે. "ધર્મ અને અર્થ વચ્ચે મેળ ન હોઈ શકે એમ માનવું એ ઘોર અજ્ઞાન છે જે મનુષ્ય અર્થને ધર્મ પર નિર્ભર રાખે છે તેને અર્થલાભ થાય છે અને ધર્મલાભ તો થાય જ છે" જે વ્યક્તિ કે સમાજ ધર્માધર્મનો કે નીતિ અનીતિનો વિચાર કર્યા વિના કેવળ સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય આપીને પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે ને ચારિત્ર્યમાં શિથિલ થયા વિના રહેતો જ નથી, અને પોતાની પ્રગતિ કે કલ્યાણ પણ સાધી શકતો નથી. પરંતુ આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તકો ઍડમ સ્મિથ, રીકાર્ડો વગેરેએ અર્થ અને નીતિને અલગ પાડીને અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તારવ્યા ને અનર્થકારી નીવડયા.

અનર્થકારી સિદ્ધાન્તો

માણસ અર્થપરાયણ છે અને સદાસર્વદા અર્થપરાયણ જ રહેવાનો, દરેક પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાચવવા પોતાનાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો, અને દરેક પોતાનુ સભાળી લેશે એટલે પરિણામે સૌનો સ્વાર્થ સધાશે; માટે વ્યક્તિની, મંડળની કે રાષ્ટ્રની અર્થપ્રવૃત્તિમાં સમાજે, રાજ્યે કે ધર્મે વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી તમામ અર્થવ્યવહાર નિરંકુશ હોવો જોઈએ, એવી જાતની દલીલ એડમ સ્મિથે કાઢી. રીકાર્ડોએ એક એવો સિદ્ધાન્ત કાઢયો કે દુનિયામા મજૂરીના દર માણસના જીવનની જરૂરિયાત માડ પૂરી થઈ રહે એટલા જ રહેવાના જીવન ॥ નિતાન્ત આવશ્યક જરૂરિયાત કરતા મજૂરીના દર ઘટે તો મજૂરોમાં મરણ પ્રમાણ વધે એટલે તેમની સખ્યા ઘટે અને ખપ અને છતના નિયમ પ્રમાણે છત ઓછી થાય અને ખપ વધારે હોય એટલે મજૂરીના દર વધે ને મજૂરીના દર નિતાન્ત આવશ્યકના કરતા વધે તો મજૂરોમાં સુખસગવડ વધતા તેમની વસ્તી વધે; અને ખપ કરતાં છત વધી જાય એટલે મજૂરીના દર પાછા ઘટે આમ મજૂરીના

દર ઘડિયાળના લોલકની માફક ફરતા ફરતા મજૂરોની નિતાન્ત આવશ્યકતા ઉપર આવીને નક્કી થાય તે વખતે ઇગ્લેન્ડ વેપારમા તો અગ્રણી હતુ જ અને વૈજ્ઞાનિક શક્તિ દ્વારા યંત્રો ચલાવવાની નવી નવી શોધોને પરિણામે મોટા કારખાના ત્યા ઊભા થતા હતા મોટી મૂડીવાળા વેપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓને આ દલીલો બહુ રુચી ગઇ અને મજૂરોનું શોષણ કરનારા મિલમાલિકો તથા દેશપરદેશના બજારોમા લૂટ ચલાવનારા વેપારીઓ આ અર્થશાસ્ત્રીઓની ચોટલીએ લઇ પોતાનો બચાવ રજૂ કરવા લાગ્યા

ધર્મનીતિનિરપેક્ષ સ્વાર્થના ધોરણ ઉપર પોતાના આખા અર્થશાસ્ત્રની એડમ સ્મિથે રચના કરી તથા રીકાર્ડો તો પોતાની દલીલમા નફટાઇની હદ વટાવી ગયો અર્થશાસ્ત્રી નામ ધારણ કરનાર કોઇ આજે આ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારતુ નથી જે શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અનુસાર અમુક વર્ગ છૂટે દોર પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકે અને અમુક વર્ગ ગરીબાઇમા જ રહે એવુ શાસ્ત્ર હોઇ જ ન શકે કોઇ પણ સામાજિક શાસ્ત્રે તો તેણે આખા જનસમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થવુ જોઇએ એ આજે સર્વમાન્ય થયુ છે છતા આપણા બજારોમા અને કારખાનાઓમા તો હજુ એડમ સ્મિથ અને રીકાર્ડોના સિદ્ધાન્તોનો જ અમલ થઇ રહ્યો છે અને એને પરિણામે સમાજના બધા જ વર્ગોનો—ગરીબની સાથે તવગર વર્ગનો પણ—વિકાસ રુધાઇ રહ્યો છે

સામાજિક શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ

સાધારણ રીતે માણસનુ પેટ ભરાયેલુ ન હોય ત્યા સુધી તેને નીતિ કે ધર્મ સૂઝતા નથી એ વાત સાચી અને તેવી જ અર્થશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અમુક વર્ગનુ પેટ ભરવા એટલી નહિ પણ આખી મનુષ્યજાતિનુ પેટ શી રીતે ભરાય તેની હોવી જોઇએ ઘણા માણસો ભૂખે મરતા હોય તે વખતે થોડા માણસો સુખસગવડો ભોગવે અને મોજમજા ઉડાવે એમા તેમનો વિકાસ ન જ થાય તેમને સાચો આનદ પણ ન મળી શકે કોઇ પણ વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ તો આખા જનસમાજના સુખ સગવડ અને કલ્યાણને કેવળ અવિરોધી જ નહિ, પણ પોષક થાય

એવી રીતની પોતાની તમામ પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા કરે તેમાં જ રહેલો છે. એટલે સાચી અર્થપ્રવૃત્તિનો ખરા નૈતિક સિદ્ધાન્તોની સાથે વિરોધ કદી સંભવતો જ નથી. એ જ વસ્તુ ઊલટાવીને ગાંધીજી ઘણી વાર કહે છે કે વ્યવહારમાં ન મૂકી શકાય એવો અથવા વ્યવહારમાં સમાજને નુકશાનકારક થઈ પડે તેવો ધર્મ પણ હોઈ શકે નહિ.

એટલે બધાં જ સામાજિક શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ તો એક જ છે કે સમાજની પ્રગતિ સાધવી સમાજનું કલ્યાણ સાધવું. એ કલ્યાણના સાધન તરીકે માણસે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ અને રચનાઓ કરવા માંડી, અને તે પ્રવૃત્તિઓ તથા રચનાઓનું નિયમન કરનારાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં જુદાં જુદાં નામ પડ્યાં.

અર્થ અથવા સંપત્તિને લગતી પ્રવૃત્તિ અને રચનાઓ કેવા પ્રકારના હોય તો માનવજાતિનું કલ્યાણ વિશેષ સધાય—અર્થનું ઉત્પાદન કેવી ઢબે થાય તો માનવશક્તિ ઓછામાં ઓછી ખર્ચાય, અને સમાજને ઓછામાં ઓછો ઘસારો પડે, અર્થની વહેંચણી કેવા પ્રકારની હોય તો સૌને સરખા લાભ મળે અને સામાજિક પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ થાય એવી અસમાનતા ઓછામાં ઓછી થાય, અને અર્થનો ઉપભોગ કેવી ઢબે થાય તો સમાજમાં દરેક વ્યક્તિનો વધારેમાં વધારે સંતોષ સધાય એ બધો વિચાર અર્થશાસ્ત્ર કરે છે અથવા એણે કરવો જોઇએ. તે જ પ્રમાણે કાયદાના સાધન દ્વારા સમાજનું હિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય એનો વિચાર ધારાશાસ્ત્ર કરે રાજતંત્રના સાધન દ્વારા માનવહિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય એનો વિચાર રાજનીતિશાસ્ત્ર કરે, નીતિનિયમોના સાધન દ્વારા સમાજનું હિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય તેનો વિચાર ધર્મનીતિશાસ્ત્ર કરે. પણ આ બધામાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો છેવટે તો સમસ્ત માનવજાતિની પ્રગતિ અને તેનું આત્યંતિક કલ્યાણ સાધે એવા જ હોવા જોઇએ એ વસ્તુ ભુલાવી જોઇએ નહિ જો એ ન સધાતાં હોય તો સમજવું કે એ સિદ્ધાન્તો ખોટા છે.

પરંતુ, આ શાસ્ત્રોનો વિચાર પશ્ચિમમાં શરૂ થયો ત્યારે એક સૂત્ર તો ગૃહીત જ કરી લેવાયું કે સૌ કોઇનું હિત સાધવું

એ તો શકય જ નથી ગમે તેવી વ્યવસ્થા કે રચના હોય પણ તેમા કોઇ ને કોઇએ તો સહન કરવાપણુ રહેવાનુ જ, માટે બની શકે તેટલી મોટી સખ્યાનું બને તેટલુ વધારે હિત સાધી શકાય એવી જ રચના થઇ શકશે

તેમણે શરૂઆત આ સિધ્ધાન્ત દષ્ટિ આગળ રાખીને કરી પણ વ્યવહારમા એ સિધ્ધા ત કયાનો કયા રહી ગયો અને બન્યુ એવુ કે ઠીક ઠીક નાની સખ્યાનું બને તેટલુ વધારે હિત સાધવાના પ્રયત્નો થયા અને આજે આ શાસ્ત્રોને નામે જે સિદ્ધાતો અને નિયમો રજૂ થયા છે તે માટે ભાગે સમાજના બળવાન, સત્તાવાન, ધનવાન, કુળવાન, વિદ્વાન એમ કોઇ ને કોઇ ખાસ નાના વર્ગના સ્વાર્થ નુ જ પોષણ કરનારા અને લાભોનુ રક્ષણ કરનારા છે એ સ્થિતિ પલટાવી જોઇએ ધારાશાસ્ત્ર, રાજનીતિ અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર એ બધામા શાસ્ત્રોના પ્રચલિત સિધ્ધાંતોનું સમસ્ત જનસમાજના હિતની દષ્ટિએ પરીક્ષણ અને શોધન કરવાની જરૂર છે એવુ પરીક્ષણ અને શોધન કરનારુ સાહિત્ય આપણે રચવુ જોઇશે

પરિભાષા

આ શાસ્ત્રોનુ નવુ સાહિત્ય રચવાની વાત કરતા જ આ વિષયો આપણી ભાષામા ખેડાયેલા નહિ હોવાથી તે માટે જોઇતા પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે પારિભાષિક શબ્દો નિર્માણ કરવાની બાબતમા આપણે ત્યાં મોટે ભાગે એવો પ્રયત્ન થયો છ કે અગ્રેજી ભાષાના શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા ધાત્વર્થ તપાસી તે પ્રમાણે નવો સસ્કૃત શબ્દ આપણે બનાવીએ છીએ આમા કેટલાક શબ્દો સારા બની ગયા છે અને ભાષામા પ્રચાર પામી રૂઢ પણ થઇ ગયા છે પરતુ ઘણા શબ્દો નિષ્ફળ ગયા છે આવા શબ્દોના વપરાશને કારણે શાસ્ત્રીય પુસ્તકોના આપણા તરજૂમા મોટે ભાગે નિષ્ફળ નીવડયા છે અગ્રેજી વાકયોનું ભાષાન્તર કરતી વખતે અગ્રેજી વાકયરચનાને અનુસરતા ગુજરાતીની વાકયરચના કઢગી થઇ જાય છે એ પણ એક કારણ છે પરતુ પારિભાષિક શબ્દો ઘડવામા પરભાષાના

કેવળ ધાત્વર્થને ન વળગતા તેના બધા જ અર્થને અને ભાવને પકડવા આપણે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. વળી નવો સંસ્કૃત શબ્દ ઘડવા જતાં પહેલા આપણે જે અર્થ અને ભાવ દર્શાવવા ઇચ્છીએ છીએ તે વ્યક્ત કરતો શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે કે કેમ તે શોધવું જોઇએ. અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરે સામાજિક શાસ્ત્રોને લગતા તો કેટલાયે સુંદર અને અર્થઘન શબ્દો આપણને મહાભારતમાથી, સ્મૃતિગ્રન્થોમાંથી, તથા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી મળી શકે એમ છે એ છોડીને નવા શબ્દો બનાવવા બેસવું એ ભૂલ છે. પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરવા માટે આ દૃષ્ટિએ આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યનુ પરિશીલન કરવુ પડશે. આપણી ગુજરાતીના તળપદા શબ્દોમાંથી પણ સારા, અને સચોટ શબ્દો આપણને મળી આવે ફારસી અને ઉર્દૂ સાહિત્યમાંથી આપણી ગુજરાતીમાં ચાલી શકે એવા શબ્દો આપણે શોધવા જોઇએ અને મળી આવે તો સત્કારવા જોઇએ. આ સાધનો ખલાસ થયા પછી જ નવો શબ્દ ઘડવાનો વિચાર કરાય. વળી એકાદ કમિટી નીમીને આપણે એકલી પરિભાષા તૈયાર કરવા બેસીએ એ રીત પણ બરાબર નથી અથવા પૂરતી નથી. જેમ જેમ આ વિષયનું સાહિત્ય આપણે રચતા જઇએ અને આ વિષયોની વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરતા જઇએ તેમ તેમ પરિભાષા ઘડાતી જાય. આ વિષય ઉપર લખાયેલાં નાનાં કે મોટાં પુસ્તકમાં લેખકો પોતે વાપરેલા તથા નવા યોજેલા પારિભાષિક શબ્દોની ટીપ પુસ્તકને છેડે આપતા જાય તો શબ્દો શોધવામાં ઘણી સરળતા થાય જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દકોષ બનાવવાની પ્રવૃત્તિની હું ઉપેક્ષા કરવા ઇચ્છતો નથી. એવા કોષ હોય તો શાસ્ત્રીય વિષય ઉપર લખનારને જરૂર મદદ થાય. મારૂ કહેવું એટલું જ છે કે આ વિષયનું સાહિત્ય લખાતાં લખાતાં જે શબ્દો વપરાશે અથવા નવા યોજાશે તે વધારે પ્રમાણમા અર્થદ્યોતક હશે.

અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનું સાહિત્ય

આપણી ભાષામાં આ વિષય ઉપરનુ જે કાઇ સાહિત્ય છે તેનો વિચાર પણ અહી જ કરી લેવો ઠીક થશે ઉપર હું કહી

ગયો તેમ મારી સમજ્ડ ખાતર અથશાસ્ત્ર પૂ તો જ વિચાર કુ કરીને આ શાસ્ત્રનો વિચાર પશ્ચિમમાં છેલ્લા દોઢસોએક વર્ષથી જ થના માડ્યો છે આપણા સ્મૃતિ ગ્રન્થોમા તથા નીતિ ગ્રન્થોમા આ શાસ્ત્રને લગતા સિદ્ધાતો છૂટાછવાયા ઠીક પ્રમાણમા મળી આવે છે પણ પશ્ચિમમા જે ઢબે આ શાસ્ત્રનુ વિવેચન થાય છે એ ઢબે આપણે ત્યા થયુ નહોતુ આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓમા તો આ વિષય ઉપરનુ કાઇકે સાહિત્ય અગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત થઇ ત્યાર પછીનુ જ છે દી ન અબાલાલ સાકરલાલે અગ્રેજી ઉપરથી પહેલુ અર્થશાસ્ત્રનું પુસ્તક સને ૧૮૭૫ મા રચ્યુ, તથા અર્થશાસ્ત્ર લગતા જુદા જુદા વિષયો ઉપર ભાષણો આપવાનો ઉપક્રમ કરી કેટલુક સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું તેમા નાણાભીડ ઉપરનુ એક ભાષણ સ્વદેશી ઉપરના કેટલાક ભાષણો તથા શાન્તિદાસની વાર્તા એ મુખ્ય છે શાન્તિદાસની વાર્તામા પાશ્ચાત્ય અર્થવ્યવસ્થાનુ આપણા દેશ ઉપરનુ આક્રમણ આપણી જૂની અર્થવ્યવસ્થાને કેવી રીતે છિન્નભિન્ન કરી રહ્યુ છે તથા તેને લીધે આપણી સુખશાન્તિનો તથા આપણી આબાદીનો કેવી રીતે નાશ થઇ રહ્યો છે એ બહુ રોચક તથા સચોટ ઢબે દર્શાવ્યુ છે એ વાર્તા જો કે છે બહુ નાની, અને પચાસેક વર્ષ ઉપર લખાયેલી હોઇ જૂની ગણાય છતા તેમાં વર્ણવેલો પ્રકાર આજે પણ ચાલી રહ્યો છે અને તેમા સૂચવાયેલા ગ્રામઉદ્યોગના રક્ષણ તથા આપણી પુનરુજ્જીવનના ઉપાય ઉપર આજે ભાર દેવાય છે એ રીતે તેનુ મહત્ત્વ ઓછુ નથી થયુ તેમ તેનો રસ પણ જૂનો નથી થયો

રા બ હરગોવિંદદાસ કાગવાળાની દેશની કારીગરીને ઉત્તેજન એ વિષય ઉપરની સને ૧૮૭૫-૭૬મા લખાયેલી ચોપડીઓ સર ચીમનલાલ સેતલવાડ અને ૧૮૮૮મા અર્થશાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વો નામનુ અગ્રેજીમાંથી કરેલું ભાષાન્તર તથા સને ૧૮૮૯મા કરેલુ અર્થશાસ્ત્રની વાતોનુ ભાષાન્તર શ્રી ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીનુ બાળોપયોગી સરળ અથશાસ્ત્ર (૧૮૯૩), પ્રો ભારેના મરાઠી અથશાસ્ત્રનો ગુજરાત વિદ્યાપીઠે કરાવેલો અનુવાદ તથા સને ૧૮ રમા મદાર પ્રેલુ પ્રો કામ ગ્નુ અથશાસ્ત્ર એ પુસ્તકો

આપણી પાસે છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠવાળું સંપત્તિશાસ્ત્ર તથા પ્રો. કામદારના અર્થશાસ્ત્ર સિવાયનાં બીજાં પુસ્તકો તો બહુ જૂનાં હોઈ આજે આ વિષયની આપણી પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં નોંધવા ઉપરાંત બીજા કશા મહત્ત્વનાં નથી રહ્યાં. વિદ્યાપીઠવાળું સંપત્તિશાસ્ત્ર તથા પ્રો. કામદારનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણમાં આધુનિક હોવા છતાં અર્થશાસ્ત્રના સારા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તેમને સફળતા મળી હોય એમ દેખાતું નથી.

આ ઉપરાંત 'પૈસાદાર કેમ થવાય?' 'પૈસા કેમ કમાવા?' એવાં એવાં થોડાંક પુસ્તકો આપણી ભાષામાં છે, પણ તેમાં સામાજિક હિતની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીય ચર્ચા નથી તેમ બીજી રીતે પણ ખાસ ઊંડાણુ ન હોઈ તેમાં કોઈ જાતની ઉપયોગિતાનાં તત્ત્વો નથી. તે લખાયાં હશે ત્યારે પણ સમાજને ઉપયોગી નીવડયાં હશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે. બીજાં પણ કેટલાક ભાષાન્તર-ગ્રંથો આપણી ભાષામાં બહાર પડેલા છે પણ મૂળ અંગ્રેજી વાંચી શકનાર એ પુસ્તકો જોતા નથી અને એકલું ગુજરાતી જાણનારને એ પુસ્તકો સમજવામાં મુશ્કેલી આવે છે.

અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણાં મહાવિદ્યાલયોમાં ઘણાં વર્ષોથી ચાલે છે. પણ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે અર્થશાસ્ત્રના ગુજરાતી અધ્યાપકો પાસેથી અથવા તો એ વિષય લઈને ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આપણી ભાષામાં કાંઈ મહત્ત્વનું લખાણ આપણને મળ્યું નથી. ગાંધીજીના અગિયાર મુદ્દાઓ તથા રાષ્ટ્રીય જમાખર્ચ એ અધ્યાપક ખુશાલ તલકશી શાહની બે નાની પુસ્તિકાઓ તથા હુંડિયામણ ઉપરની શ્રી. ડુંગરશી સંપટની તથા શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈની પુસ્તિકાઓ કેવળ અપવાદરૂપ છે.

સન ૧૯૧૭ના રશિયાના વિપ્લવ પછી આખા યુરોપમાં તથા સને ૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ ઉપાડેલી સ્વદેશીની ચળવળ પછી આપણા દેશમાં અર્થપ્રકરણનો નવીન અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિશેષ વિચાર થવા લાગ્યો છે. એમ તો સામ્યવાદી વિચારણા લગભગ સો વર્ષથી યુરોપમાં ચાલે છે અને તેને લગતું સાહિત્ય પણ પ્રગટ થતું આવ્યું છે. પરંતુ રશિયાના વિપ્લવ પછી

ગજગાથી સામ્યવાદી સમાજરચના દાખલ કરવાનો પ્રયોગ ત્યા ચાલુ થયો ત્યારથી આખી દુનિયામા એ વિષે એક જાત ની ઉત્તેજના અને આશાનો સચાર થયો અને એ વિષયને લગતુ સાહિત્ય દુનિયાભરમા રોજ એટલુ બહાર પડે કે છેકે માણસ વાચતા થાકે એ વિષેની, રશિયાના પ્રયોગની તથા સામ્યવાદી સમાજ રચનાને લગતા ઉત્તેજક સાહિત્યની અસર આપણા ગુજરાતમા પણ આવી છે અને આ વિચારોના પ્રચાર માટે ચાલો વિચારીએ' 'ચાલો પલટીએ' તથા 'નવી દુનિયા ગ્રથમાળાઓ દ્વારા કેટલાક પુસ્તકો બહાર પડયા છે અને નવા નવા પડતા જાય છે

આ પુસ્તકોમા મૌલિક વિચારણા ઓછી જણાય છે બીજી ભાષાના પુસ્તકોમાથી શબ્દરચનાઓ વિચારો અને દલીલો ઉપાડી લઇને ગુજરાતીમા મુકાઇ છે એમ તો બીજી ભાષામાનું કશુ આપણે ન લઇએ એમ કોઈ નથી કહેતુ પણ જ્યારે આપણે માટે આપણે કાઇ નવી રચના કે યોજના સૂચવીએ ત્યારે એ સૂચવનારને આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિનુ સૂક્ષ્મ અને ઊડુ જ્ઞાન હોવુ જોઇએ અને આપણી ચાલતી આવેલી પરપરા સાથે નવી યોજનાને કેવી રીતે ઘટાવવી તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ હોવો જોઇએ કેવળ પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી આ થઇ શકતુ નથી વળી આ જાતની વિચારણા માટે આપણી ભાષા હજી ઘડાયેલી ન હોઇ પાશ્ચાત્ય લેખકોની વિચારસરણીને ગુજરાતીમા ઉતારતા ભાષાની અગવડ અનુભવાતી પણ આ પુસ્તકોમા જોઇ શકાય છે

ગાધીજીનો કાર્યક્રમ

બીજી તરફથી ગાધીજીએ પોતાની ખાદીપ્રવૃત્તિને અગે સને ૧૯૧૯થી અને ગ્રામઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિને અગે સને ૧૯૩૪થી ગુજરાતી ભાષામા નવા જ વિચારોનો ધોધ વહેવડાવ્યો છે તેમણે એક નવીન સમાજરચનાની રૂપરેખાનુ તથા તેની પાછળ રહેલી સમગ્ર માનવજાતિનુ કલ્યાણ વાછતી ફિલસૂફીનુ દર્શન કરાવ્યુ છે આ બધુ કઇ સળગ, વ્યવસ્થિત અને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનો ગ્રથ લખી ગાધીજીએ નથી કર્યુ પરતુ પોતે ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિને અગે વ્યવહારિક ઉકેલ માગતા પ્રશ્નો જેમ જેમ તેમની

સામે ઉપસ્થિત થતા ગયા તેમ તેમ તેનો વિચાર કરનારા લેખોમાં આ બધું વિવેચન તેમણે કર્યું છે. એક રીતે આ પધ્ધતિ વધારે અસરકારક નીવડે છે. કારણ તેમા ગગનવિહાર નથી આવતો તેમ ચર્ચા કેવળ તાર્કિક નથી હોતી; પણ પ્રત્યક્ષ આવી પડેલા પ્રશ્નનો જ, આપણી પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમા લઇને જ વિચાર થાય છે.

ગાંધીજી આદર્શની ઝાંખી કરાવે છે ખરા, પણ સાથે સાથે એ આદર્શને પહોંચવા માટે આપણે ઉભા છીએ ત્યાથી એક ડગલુ આગળ કયુ ભરવું તે પણ સૂચવે છે એ તેમની વિશેષતા છે. તેમના લેખોમા મિલઉદ્યોગની તથા ગૃહઉદ્યોગની, આપણા ઉદ્યોગોમા યંત્રોને કેટલુ સ્થાન છે તેની, આપણા દેશની ગરીબાઇ અને બેકારીના પ્રશ્નની, આપણી ખેતીને લગતા પ્રશ્નોની, ધધા પરત્વે ઊચનીચના ભેદો પ્રવર્તે છે તેની, મજૂરીના દર ઓછામાં ઓછામાં કેટલા હોવા જોઇએ તેની, મિલમાલિકો અને મજૂરો વચ્ચેના તથા જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચેના એમ ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચેના કલહની, એમ અનેક ચર્ચાઓ આવે છે. આ બધા પ્રશ્નો વિષે તેમણે સ્પષ્ટ વિચારો દર્શાવ્યા છે અને તેના નિકાલ માટે કેવા ચોક્કસ ઉપાયો યોજી શકાય એ પણ બતાવ્યુ છે ગાંધીજીની વિચારસરણીને અનુસરીને લખાયેલા શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરના 'સ્વદેશી ધર્મ' ની, શ્રી. કિશોરલાલભાઇના 'સવર્ણની માયા' ની, તથા શ્રી. નરહરિ પરીખના 'સામ્યવાદ અને સર્વોદય'. એ પુસ્તકોની નોંધ અહી લેવી ઘટે છે.

અત્યારની બળિયાના બે ભાગ વાળી અર્થનીતિ—અથવા એને અનર્થનીતિ જ કહેવી જોઇએ-મા હિંદી પ્રજા, બલ્કે આખી દુનિયા સપડાઇ છે: તેમાથી છુટવાનો અને જેના સર્વનું કલ્યાણ હોય એવી સર્વોદયકારી અર્થરચના સ્થાપવાનો વ્યવસ્થિત, ક્રમિક અને શાસ્ત્રીય ઉપાય ગાંધીજી બતાવતા હોવા છતાં સમાજવાદીઓને ગાંધીજીની વાત શાસ્ત્રીય નહિ પણ તરગી અથવા ગગનવિહારી (Utopian) લાગે છે કવિવર રવીન્દ્ર જેવાને તેમનો રેંટિયાનો કાર્યક્રમ શુષ્ક અને નિષેધાત્મક લાગે છે તથા એમાં મૂર્તિપૂજન

ગધ પણ આવે છે ભાણુ ભગવાનદાસ જ્યાને જ્યા સુધી ગાધીજી પોતાની આખી યોજના સળગસૂત્ર માડી ન બતાવે અને પોતાના આદશની નવી રચનાનુ રેખાબધ્ધ ચિત્ર ન રજૂ કરે ત્યા સુધી લોકોને તે સ્પશી કે આકરી શકશે નહિ અને વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિમા પ્રેરી શકશે નહિ એમ લાગે છે સમાજવાદીઓને ગાધીજી કહે એમ છે કે તમારે જે વર્ગવિહીન ઊચનીચના ભેદ વિનાનો સમાજ જોઇએ છે એવા સમાજને હસ્તીમા લાવવાની ધમશમા તથા તે માટે પ્રયત્ન કરતા મરી ફીટવાની તૈયારીમા હુ તમારા કોઇથી ઊતરુ એમ નથી પરતુ આ હેતુ બર લાવવા માટે હિસામય ક્રાન્તિને તમે અનિવાર્ય ગણો છો તેના કરતા આ હેતુ અહિસામય પ્રવૃત્તિથી જ સિધ્ધ થઇ શકે એમ છે એ મારી વાત વધારે શાસ્ત્રીય અને તેથી જ વધારે ચોકકસ અને વધારે વ્યવહાર્ય છે ભને મને તરગી અથવા ગગનવિહારી અથવા તો સ્વપ્નવિહારી કહેવામા આવે પણ મરા જેવો, પોતાના આદર્શોને વ્યવહારમા ઉતારવાના ચોકસ, શાસ્ત્રીય અને વ્યવહારિક ઉપાયો બતાવનારા બીજો કોઇ ભાગ્યે જ હશે કવિવરને તો તેઓ કહેશે કે તમારી સામે વાદવિવાદમા ઊતરનાર હુ કોણ ? પણ તમારા ઉડ્ડયનો જાઇને મારા પગ જમીન ઉપરથી પગ ઉપાડી લઇ ઊડવા માડતુ નથી ભાણુ ભગવાનદાસને કહેશે કે હુ તો મારો જે સાધન શુદ્ધ અને અમોઘ લાગ્યુ એને વળગી રહેનારો છુ ભવિષ્યના આખી સમાજરચનાના વિગતવાળા ચિત્રો ચીતરતા મને ન આવડે, પણ મારુ સાધન એટલુ શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય છે કે તેમાથી કોઇ પણ જાતના અન્યાય અને જુલમ વિનાની સમાજરચના ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામી હસ્તીમા આવશે જ એ શ્રદ્ધાથી હુ તો કામ કરનારો છો મને તો દૂર માર્ગ જોવાનો લોભ લાગતો ન, મારે એક ડગલુ બસ થાય '

જેમ સામ્યવાદી વિચારસરણી અને કાર્યક્રમનું મોજુ આપણા દેશમા અમુક દરજ્જે ફરી વળ્યુ છે તેમ ગાધીજીની વિચારસરણી અને કાર્યક્રમની અસર દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય વિચારકો ઉપર પડી જ છે જો કે ઉપર કહ્યુ તેમ રશિયામા થયેલા વિપ્લવ પછી તાજ્જુબીથી અને જોરશોરથી ચાલી રહેલા ત્યાના પ્રયોગો

દુનિયાને કાંઇક વધારે આંજી દે ખરી. ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ ઘણો જ છે, તેમાં હદી પણ અખૂટ ધીરજની અપેક્ષા છે અને પોતાના કાર્યને વિષે અડગ શ્રદ્ધા આવશ્યક છે. એટલે એમનો કાર્યક્રમ આંજી નાખનારો નથી લાગતો અને ધીમો દેખાય છે.

પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર

એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે અત્યારની ઉપરી અને અધીન, તવંગર અને ગરીબ, સાક્ષર અને નિરક્ષર, ઉચ્ચ અને નીચ, ગોરા અને કાળા, એવા ભેદ ઉપર રચાયેલી અને પરિણામે અન્યાય અને જુલમવાળી સમાજરચનાથી દલિત અને પીડિત વર્ગ કંટાળ્યો છે તેમનો દ્વેષ જાગ્યો છે અને અન્યાય વિનાની, જૂલમ વિનાની, ભેદભાવ વિનાની એવી નવીન સમાજરચના માટે ઝંખી રહ્યો છે. એ નવીન સમાજરચનાના પ્રકાર વિષે અને તેને હસ્તીમાં લાવવાના સાધનો વિષે બે મુખ્ય કાર્યક્રમો પ્રજા સમક્ષ પડેલા છે એ બને કાર્યક્રમોને લગતુ સાહિત્ય આપણી ભાષામાં કાંઇક તૈયાર થયુ છે અને હજી વિશેષ તૈયાર થશે. એ સાહિત્ય લોકો વધારે સમજે અને તેનો વધારે લાભ ઉઠાવી શકે તથા બન્ને કાર્યક્રમોમાથી કયો કાર્યક્રમ અનુસરવા જેવો છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકે તે માટે જેમાં સમાજશાસ્ત્રની બધી શાખાઓનાં મૂળતત્ત્વોનો સાંગોપાંગ વિચાર થયેલો હોય એવાં સરળ છતા સંગીન પુસ્તકો આપણી પાસે જોઇએ. આજે રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, ધારાશાસ્ત્ર એ બધા વિષયોનો અભ્યાસ આપણા મહાવિદ્યાલયોમા થાય છે, પણ તે અંગ્રેજી દ્વારા જ થાય છે એટલે અભ્યાસ કરનારાઓમાંથી પણ બહુ ઓછા તેના સિદ્ધાંતો સમજી અને પચાવી શકે છે. એ સિદ્ધાંતો વિષે તેમને પુસ્તકિયા અથવા પોપટિયા જ્ઞાન જ હોય છે. પણ એ સિદ્ધાંતોનો વિનિયોગ સમાજમાં કેવી રીતે થાય છે તથા કેવી રીતે થવો જોઇએ તે બાબતની સમજ મહાવિદ્યાલયોના અભ્યાસને પરિણામે નથી આવતી. એમ જો ન હોત તો શું આપણા સમાજને દૃષ્ટિ આગળ રાખીને, સમાજશાસ્ત્રને લગતા

આપણા પ્રશ્નોનો વિચાર કેવી રીતે થઇ શકે એમ છે એનુ જેમાથી માગદશન મળે એવા સમાજશાસ્ત્ર ઉપરના પુસ્તકો આટલા પચાસ પચાસ વષના અભ્યાસ પછી પણ આપણે ગુજરાતને ન આપ્યા હોત? પણ આ બાબતનો અફસોસ કરી આસુ ઢાળ્યે શુ થાય? આપણી સાહિત્ય પરિષદે પોતાના સમેલનમા ગઇ સાલથી આ વિભાગ રાખી આ વિષયને મહત્ત્વ આપ્યુ છે, તો પછી પરિષદે આ વિષયને લગતા વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ સામાન્ય વાચકોને ઉપયોગી થઇ પડે તેવા પુસ્તકો રચાવના ઉદ્યત થવુ જોઇએ આ પરિષદની સાથે જોડાયેલી સાહિત્ય તથા કેળવણીની સસ્થાઓનો સહકાર તો પરિષદને છે જ અને એની સસ્થાઓ મારફત પણ તે કામ લઇ શકે છે આપણા આવતા સમેલન પહેલા સમાજશાસ્ત્રની બધી શાખાઓ ઉપરનુ એક એક સુંદર પાઠયપુસ્તક તો પ્રજાને મળવુ જ જોઇએ, એવી માગણી સાહિત્ય પરિષદ પાસે આપણે જરૂર કરીએ પણ તેની સાથે એ બાબતમા સાહિત્ય પરિષદને મદદ કરવાનો સકલ્પ પણ આપણે કરવો જોઇએ

તૈયારીની દિશા

આવા પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે કેવા પ્રકારની શોધખોળોની, કેવા પ્રકારની માહિતીઓ ભેગી કરવાની તથા કેવા પ્રકારની સિદ્ધાન્તચર્ચાની જરૂર છે અને તે તે શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તેમા કેવી રીતે ફાળો આપી શકે તથા કેવુ સાહિત્ય નિર્માણ કરે એ બધુ આપણે વિચારવુ જોઇશે આ શાસ્ત્રની દરેક શાખામા આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમા શુ શુ પડેલુ છે તેનુ સશોધન કરી તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેનુ પરીક્ષણ કરી એ જો ગુજરાતીમા સગ્રહીત કરવામા આવે તો કયા પાયા ઉપર આપણે ઇમારત ચણવાની છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે આપણી નવી ઇમારત માટે એ પાયો બરાબર ચાલી શકે એમ છે, કે એ પાયામા પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એનો પણ વિચાર કરી શકાય પણ આપણા એ વારસાનો લઇ શકાય તેટલો લાભ તો આપણે લેવો જ જોઇએ પૂર્વજો તરફથી આપણને કેવો વારસો

મળેલો છે તેનુ પણ આપણે ભાન ન રાખીએ તો તો આપણા જેવા મૂર્ખ કોઇ નહિ આપણા ઉપનિષદોમાથી, રામાયણ અને મહાભારતમાંથી, આપણી સ્મૃતિઓમાંથી, નીતિગ્રથોમાંથી અને ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાથી સમાજશાસ્ત્રને લગતી કેટલીયે માહિતી, કેટલાયે મૂલ્યવાન સિદ્ધાન્તો અને કેટલાયે પ્રેરક વિચારો આપણને મળી શકે એમ છે.

એક તરફથી આ કામ ચાલે ત્યારે બીજી તરફથી આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિષે માહિતી એકઠી કરી તેનુ શાસ્ત્રીય ઢબે પૃથક્કરણ કરી તે પ્રજા સમક્ષ મુકાવી જોઇએ. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે બારડોલી તાલુકાનાં બે રાનીપરજ ગામની તપાસ, માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ, શેરથા ગામની ગ્રામઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ તપાસ તથા ઉત્તર ગુજરાતના કારીગરોની સ્થિતિ વિષેની તપાસ ગુજરાત આગળ મૂકી છે. પણ આ કામમાં ઘણી વધારે સંખ્યામા અભ્યાસીઓ તથા કાર્યકર્તાઓએ પડવાની જરૂર છે. આ તપાસમાં આપણે ખાસ ધ્યાનમાં એ રાખવુ પડશે કે આપણી ચાલતી આવેલી સમાજરચના અને અર્થવ્યવસ્થામાં આપણા ઉપર થયેલા નવા વિચારોના અને નવી વ્યવસ્થાના આક્રમણથી કેવા ફેરફાર થયા છે. નવા પ્રવાહમા ઇષ્ટ તત્ત્વો કયા છે અને અનિષ્ટ તત્ત્વો કયાં છે, એ આપણે તપાસવું પડશે આપણી જૂની વ્યવસ્થામાથી કેટલું ટકાવી રાખવા જેવુ છે અને કેટલું છોડી દેવા જેવું કે સુધારવા જેવુ છે તેનો વિવેક કરવો પડશે.

પ્રાચીન સમાજરચના

આપણી પરંપરાગત સમાજરચના અને અર્થવ્યવસ્થાનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચેનાં ગણી શકાય :

૧. દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ નાનાં નાનાં ગામડાંમાં. આ ગામડાનો બહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો. અને પોતાની સાંસારિક અને આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરતાં આ ગામડાં મોટે ભાગે સ્વયંસંપૂર્ણ.

૨. આપણો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો. પણ તેનો અર્થ એ નહિ કે બીજા ઉદ્યોગો આપણા દેશમા નથી અથવા નહોતા ગામડાંના

લોકો પોતાની તમામ જરૂરિયાતોને એની ની સાથે જ ચાલતા બીજા ગૃહઉદ્યોગો તથા ગામડાના કારીગરોના ઉદ્યોગધધા જેને આપણે ગ્રામઉદ્યોગ કહીએ છીએ તે મારફત પહોચી વળતા

૩ ઉપરની વ્યવસ્થાને લીધે ઉત્પાદન મોટા બજારો માટે નહિ પણ પોતાના અથવા પોતાના પડોશીના વાપર માટે થતુ. પરેનો ઘરાક અને પછી માલ એ જાતની આપણી ઉત્પાદન પ્રથા હતી તમારે જોઇતી વસ્તુ તમે પોતે જ તૈયાર કરી લો અથવા ગામના સુથાર લુહાર, કુભાર કે મોચીને ત્યા જઇ વરદી આપી કરાવી લો

૪ આ વ્યવસ્થામા કાચો માલ ખરી કરનાર તેમાથી તૈયાર માલ બનાવવા મજૂરી કરનાર, કેવો તૈયાર માલ બનાવવો તેનો નિર્ણય કરનાર, અને માલ તૈયાર થયા પછી તેને વેચનાર એ બધુ ઘણુખરુ એક જ માણસ કરતો મજૂર, યોજક, મૂડીદાર, દલાલ, વેપારી જે કહો તે બધુ એક જ માણસ એટલે યોજનાશકિત, મજૂરી, મૂડીનુ વ્યાજ નફો, દલાલી વગેરેની વહેચણીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નહિ ઉદ્યોગ નાના પાયા ઉપર રહી મોટા મૂડીરોકાણની જરૂર પડતી નહિ

૫ પોતપોતાના ધધા પ્રમાણે વર્ણો નક્કી થયેલા હોવાથી દરેક જણ ઘણુખરુ પોતાના બાપદાદાનો ધધો જ કરતો તેથી વશપરપરાથી વિકાસ પામતે પામતે હુન્નરકળા અને કારીગરી બહુ ઊચી કોટિએ પહોચી હતી, વળી દરેક કારીગરના ઘરાક બાધેલા હોવાથી આ ઉદ્યોગમા હરીફાઇના તત્ત્વનો પ્રવેશ નહોતો થયો પાછો કારીગર પોતાના માલનુ શુ મળશે એનો વિચાર નહોતો કરતો પણ પોતાનો હાથ ન લજવાવો જોઇએ એની ખેવના રાખતો, તેમ ઘરાકની કદરદાનીનો વિચાર કરી વસ્તુ બનાવતો

૬ એકબીજા સાથેના આર્થિક વ્યવહારો કામપૂરતા કરારના નહિ પણ વશપરપરાથી ચાલતી આવેલી રૂઢિથી બધાયેલા અને માનવભાવવાળા હતા

૭ લોકોમા પરસ્પર સહાયવૃત્તિ તથા સતોષ અને શારીરિક સુખભોગને માટે પર્યાપ્તવૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમા હતી

૮. વ્યવહારમાં નાણાનો ઉપયોગ બહુ ઓછો થતો અને એક માલ સાટે બીજો માલ એમ વસ્તુવિનિમયનું પ્રમાણ વધારે હતું.

૯. સરકારનું કામ પરચક્રથી રક્ષણ કરવા પૂરતું જ હતું રાજા મોટે ભાગે આજના લશ્કરી સેનાપતિ જેવો હતો લોકોના વ્યવહારમા તે ઓછામા ઓછી દરમ્યાનગીરી કરતો આજે ન્યાયખાતુ, કેળવણીખાતું, પોલીસ ખાતું, સાર્વજનિક બાંધકામ ખાતું એમ અનેક ખાતાં સરકાર ચલાવે છે, તે બધાં લોકો પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે પોતે જ ચલાવી લેતા રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના 'સ્વદેશી સમાજ' એ નિબંધમા કહ્યુ છે તેમ આપણી સંસ્કૃતિની પ્રાણશકિત રાજ્યતંત્ર અથવા સરકારમા નહિ પણ આપણી સામાજિક કે લોકસંસ્થાઓમાં વિલસતી હતી.

૧૦ શહેરોમાં છેક આવી સાદિ વ્યવસ્થા હતી એમ ન કહેવાય. પણ ત્યાં યે વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ પોતપોતાનાં મહાજનો દ્વારા અનિષ્ટ હરીફાઇના તત્ત્વને દાખલ થવા દેતા નહિ. કેવો માલ કેટલા પ્રમાણમાં બનાવવો તેનું નિયમન કરતા, માલ હલકો કે ભેળવાળો ન થાય તેનો બંદોબસ્ત રાખતા અને પોતપોતાની વચ્ચે કાંઇ ઝઘડા પડે તો પોતાનાં પંચ મારફત જ તેનો નિકાલ કરતા.

આવી સમાજરચનાને કારણે આપણા દેશ ઉપર અનેક આક્રમણો થયાં, અનેક સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં અને લુપ્ત થયાં છતાં આપણી સમાજ–સંસ્થાઓ નષ્ટ થઇ નહિ તેમ જ આપણી સંસ્કારપરંપરા પણ તૂટી નહિ. આપણા દેશમાં અંગ્રેજી અમલની સ્થાપના થઇ ત્યારે આ વસ્તુ જોઇ શકવાની દૃષ્ટિવાળા કેટલાક ચતુર અંગ્રેજ અમલદારો આપણી આ વ્યવસ્થા જોઇ હેરત પામ્યા છે અને તેમણે પ્રશંસાના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. સને ૧૮૩૦ ની પોતાની યાદીમાં સર ચાર્લ્સ મેટકાફના નીચેના ઉદ્ગારો ઘણા પુસ્તકોમાં ઉતારાયેલા છે.

"ગ્રામસમાજો એ નાનાં નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો જ છે. પોતાની બધી જ જરૂરિયાતોને તેઓ પહોંચી વળે છે. બહારની દુનિયા સાથેના સંબંધથી તેઓ લગભગ અલિપ્ત છે. દેશમાં

બીજું ધાડ કે આવું અને ગનુ પણ એટલી રહ્યા છે નાના
મતન ગજા જેવા આ ગ્રામસમાજો તીરે તોડી ગડુ સુખી છે
આ બહુ મોટા પ્રમાણમા નાત ન લાગને ક

ગ્રામજનમાંની બદીઓ

પરંતુ ઉપરના ચિત્ર ઉપરથી સમાજના બધા જ વર્ગો સુખી
અને સંતોષી હતા એમ માનવાનું કશું કારણ નથી દરેક ગામમા
જમીન ઉપરના માલીકી તો અમુક ઉપરી ખેડૂતોના જ હતા
તેમનામાંના આગેવાનો ગામનું મુખીપણું કરતા એ ખાતેદ
વર્ગ ગામમા પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો તે ઉપરાંત ગામના શેઠશાહુકાર
તથા બ્રાહ્મણપુરોહિતની પ્રતિષ્ઠા ગામમા ગણાતી પરંતુ જમીન
વિનાના ખાતીના મજૂર સુથાર લુહાર કુંભાર મોચી હજામ
વગેરે વસવાયા તથા ... ગણાતા એવા ?,
ચમાર ભંગી વગેરે અસ્પૃશ્ય વર્ગો એમની ગ્રામસમાજમા કાંઈ
જ પ્રતિષ્ઠા કે અવાજ નહોતા એટલું જ નહિ પણ તેઓને
બહુ અપમાનિત અને નિકૃષ્ટ દશામા રહેવું પડતું આ વર્ગ
પહેરવાઓઢવાનું ... તેઓ સારા કપડા કે ઘરેણા પહેરીને
ગામમા ફરી ન શકે, તેમની સ્ત્રીઓ તાંબાપીતળને બદલે કૂવેથી
પાણી ભરી ન શકે ... ઉત્પન્ન હોય તો તેઓ
[illegible] ... કુલેર ... શકે
ગામના ... જ નહિ પણ પરગામ
જતા ... તેણે પણ સામેથી
... ઉપલી વર્ણનો માણસ મળે તો ઘોડેથી ઊતરી
જવું પડે પોતાના ઘર તેઓ અમુક ઢબના જ બાંધી શકે
પોતાના ... ઉપલી વર્ણના માણસની હાજરીમા ખાટલા
ઉપર બેસાય નહિ ... માર તથા અપમાનો તો
હિસાબ નહિ ... અનેક જાતની ... મારીઓ
તેમને ભોગવવી પડતી અને આજે પણ તેના અવશેષો કેટલાયે
ગામડામા જોવામા આવે છે આપણા જૂના ગ્રામસમાજમા
જ ... જિલ્લામા ... જેવી પ્રથાનો ...
થયેલો છે આ દશાઓ બીજા જિલ્લાના ...

ફગનાં કામ કરવામાં ઊતરે એવા નથી. પણ ખેતીના ઢોર કરતાં પણ ભૂંડી દશામાં તેઓ રહે છે અથવા તેમને રાખવામાં આવે છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગોની હાડમારીઓ તથા તેમનાં દુઃખની વાતો તો હવે જાહેર છે એટલે તે વિષે હું નહિ બોલું. ટુંકામાં, આપણા જૂના ગ્રામસમાજની બદીઓ પણ કાંઈ ઓછી નહોતી.

અને શહેરોમાં પણ મહેતામુત્સદી વર્ગ અને મહાજન વર્ગ પ્રતિષ્ઠિત હતો, પણ બધા જ કારીગરો સ્વતંત્ર, સુખી અને પ્રતિષ્ઠિત હશે એમ માની શકાતું નથી. કાચા માલના અથવા રોકડ નાણાંના રૂપમાં કારીગરોને અગાઉથી ધીરાણ કરી તેમની તમામ મજૂરી બહુ ઓછા દરથી બાંધી લેવામાં આવતી એટલે મહેનત અને હુન્નર કારીગરનાં, પણ તેનો લાભ વચગાળાના વેપારીઓને મળતો. વળી કેટલાક કારીગરના ધંધા અપ્રતિષ્ઠિત અને હલકા ગણાતા. એટલે આપણી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી સમાજરચનાના ગમે તેવાં સુંદર ચિત્રો આલેખાયેલાં હોય તો પણ તેમાં કશા સુધારાને અવકાશ નહોતો અને તેમાં કોઇ જાતનો અન્યાય કે જુલમ ન હોતો એવું કોઇ કહી કે સૂચવી શકે એમ નથી. જૂનું એટલું સારું ગણી તેનો સંપૂર્ણતાએ પુનરુધ્ધાર કરવાના મતનો હું નથી જ. આપણો પ્રાચીન આદર્શ ઉજ્જ્વલ હતો ખરો પણ વ્યવહારમાં તો તે આદર્શમાંથી આપણે ક્યારના સરી પડ્યા છીએ ધાર્મિકતાને નામે આપણે વહેમોને પોષ્યા, સદાચારને નામે જડ રૂઢીઓ અને રીતરિવાજોને મહત્ત્વ આપ્યું, સાદાઇને નામે આપણે ગરીબાઇને નોતરી, સંતોષવૃત્તિઓનું અધ:પતન આળસમાં થયું, સ્વમાનહીનતાને આપણે નમ્રતા તરીકે ઓળખી, અને પરસ્પર સહાય અને સેવાવૃત્તિમાંથી ગુલામીની સ્થાપના કરી. છેલ્લાં લગભગ એક હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં તો આ જ વિક્રિયા વધારે જોવામાં આવે છે.

પાશ્ચાત્ય વિચારોનું આક્રમણ

આપણી ઉપરોક્ત સમાજરચના ઉપર જે નવીન વ્યવસ્થા

અને નવા વિચારાનુ આક્રમણ થયુ તેના મુખ્ય લક્ષણો હવે જોઇએ

૧ ભૌતિક શક્તિ દ્વારા ચાલતા મોટા યન્ત્રોવાળા કારખાના મારફત ઉત્પાદન એમાથી મૂડીદાર યોજક, મજૂર, મારફતિયા દલાલ, વપારી વગેરે અનેક વર્ગોનો ઉદ્દભવ એ વર્ગો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલી સપત્તિની વહેચણી માટે ઝઘડા

૨ આ ઝઘડામા મૂડીનુ પ્રાબલ્ય વધારે શેઠ અને મજૂર વચ્ચે તથા બીજા વર્ગો વચ્ચે અગત સબધનો અભાવ એકબીજા સાથે કેવળ કરારનુ બધન છૂટેદોર હરીફાઇનુ તત્ત્વ આર્થિક વિકાસને બહુ પોષક છે એવી માન્યતા.

૩ ભૌતિક શક્તિનો વ્યવહારના સાધનોમા ઉપયોગ રેલવે, મોટર, સ્ટીમર અને હમણા હમણા વિમાન, એને લીધે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચેના અતરોનો છેદ દુનિયાને એક છેડેથી બીજે છેડે માલ સહેલાઇથી મોક્લી શકાતો હોવાથી જબર સ્ત વેપારી હરીફાઇ

૪ પહેલુ ઉત્પાદન અને પછી ઘરાકી તથા બજારની ગોધ મોટા પ્રમાણમા માલ ઉત્પન્ન કરી દુનિયાના બજારોમા ઠાલવવો અને તે વેચવાના વિવિધ ઉપાયો યોજવા જે લોકોને એ વસ્તુની જરૂરિયાત ન વર્તાઇ હોય તેમનામા પણ નવી ટેવો પેદા કરી નવી નવી જરૂરિયાતો ઊભી કરી ઘરાકી વધારવાની પ્રવૃતિ જરૂરિયાતો વધારવી એનુ જ નામ પ્રગતિ અને સસ્કૃતિ એવી માન્યતા

૫ તમામ વ્યવહારમા નાણાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા અને મહત્ત્વ જેની પાસે પૈસો તે કરે ચાહે સો એ સૂત્ર અનુસાર વ્યવહાર

૬ અમર્યાદ અર્થપ્રવૃત્તિ દુનિયાની કુદરતી સપત્તિનો બહુ વધારે પ્રમાણમા વપરાશ પ્રાથમિક અને અનિવાર્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ કરતા પ્રમાણમા ઓછી જરૂરિયાતની અથવા બિનજરૂરિયાતની વસ્તુઓનુ ઉત્પાદન વધારે અને તેની પાછળ કુદરતી સપત્તિ તથા માનવશક્તિનો બગાડ

૭ મોટા શહેરોનો વિકાસ અને તેને અંગે ગીચ વસતી, ગંદકી, માનનિવાસ માટેનાં નાલાયક ઘરો, વગેરે પ્રશ્નોનો ઉદ્ભવ

૮. લોકના વ્યવહારમાં રાજ્યતંત્રની વધતી જતી દરમ્યાનગીરી અને બાકી જનસમાજની પંગુ દશા

આક્રમણનાં મોટાં પરિણામ

આપણી જૂની રચના અને બહારથી આવેલી આ નવી રચના એના સંઘર્ષના આપણા દેશ ઉપર માઠા પરિણામ આવ્યાં છે સૌથી પહેલું અને મોટું પરિણામ એ આવ્યું કે કારખાનાંની હરીફાઇમાં આપણા ગૃહઉદ્યોગો અને ગ્રામઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા હિંદુસ્તાન જે એક વખત કાપડના ઉદ્યોગમાં અગ્રણી હતો અને કાપડના ઉદ્યોગ માટે જ્યાં ઉત્તમ કુદરતી અનુકૂળતા છે તેને કાપડનો ઉદ્યોગ તમામ પડી ભાગ્યો બીજા ગ્રામઉદ્યોગોની પણ એ જ દશા થઇ. ખેડૂતો પોતાના ફાજલ વખતમાં જે ઉદ્યોગ કરતા તે તેમણે ગુમાવ્યો એટલે તેમનો આધાર એકલી ખેતી ઉપર રહ્યો બીજી તરફથી જે કારીગરોના ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા તેમણે પણ ખેતીનો જ આશ્રય શોધ્યો એટલે ખેતીના ઉદ્યોગમાં વિશેષ ભરતી થઇ

સને ૧૮૮૧માં આપણા દેશની કુલ વસતીના ૫૮ ટકાને નિભાવ ખેતી ઉપર થતો તે પ્રમાણ વધીને ૧૮૯૧માં ૬૧ ટકા ૧૯૦૧માં ૬૫ ટકા, ૧૯૧૧માં ૬૮ ટકા, ૧૯૨૧માં ૭૧ ટકા ૧૯૨૬-૨૭માં આપણી ખેતીવાડીની શાહી કમિશને તપાસ કરી ત્યારે ૭૩.૯ ટકા જેટલું નોંધાયું છે આમ ઉત્તરોત્તર ખેતી ઉપર નભનાર વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું જ ચાલ્યું છે.

ખેતીઉપયોગી જમીનના પ્રમાણમાં થયેલો વધારો નહિ જેવો છે અને જમીનમાંથી પેદાશનું પ્રમાણ કાંઇક ઘટયું છે એટલે ખેતી ઉપર જેટલો ભાર વધ્યો તેટલી ગરીબાઇ દેશમાં વધી ગરીબાઇને પરિણામે ખેતી દિનપ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે અને ખેડૂતોની દેવાદારી વધતી જાય છે. 'ખેડૂતોની દેવાદારી' તો એક વહેતા જખમ જેવી વસ્તુ થઇ પડી છે. ટાઢતડકામાં અને વરસાદમાં નૂરી મરીને ખેડૂત મજૂરી કરે પણ ખેતરમાં દાણા પાકે તે પહેલાં તો

સેરમાર મહેસૂલ વસૂલ કરતા નથ શા ાર પોતાા લેણુ અને
વ્યાજ ઉપરાતના ખેડપગે તૈયાર હોય છે વળી બધા ખેડુતોને
સરકારી મહેસૂલ ભરવા પેટે જ મા જમીન ખેડવા મળતી
નથી જ્યાં જમીનદારી પદ્ધતિ છે ત્યા કિસાનોને જમીનની સાથ
ઉપરાત કેટલાયે લાગા અ ેશ ભ ા પડે છ જ્યા રૈયતવારી
પદ્ધતિ છે ત્યા પણ બધી જમીન માલ ખેડૂયાઓના હાથમા
નથી આપણી જૂની અર્થ તન્ત્રમા શા ર પાતાના લેણા
પેટે ખેડૂતની જમીન પડાવી લઇ શક્તો નહિ પણ નવી
અર્થવ્યવસ્થામા તો ગમે ના કરાર્સ નથ બાધનાા છુ
એટલે ખેડતો પાસેથી શા કારોએ જમી સ મધી જે જે કરારો
કરાવી લીધા તેનો અમલ સરકારી અદાલતોએ કરાવી આપ્યો
શાહુકારોએ પોતાના લેણાના હુકમનામા મેળ યા તેની બજવણીમા
ખેડૂતેની જમીન હરાજ થઇ આમ પોતાના ખરાખોટા લેણા
બદલ શાહુકારોએ ખેડત પાસેથી જમીન પડાવી લઇ તેમને જ
પાછી સરકારી જમીનમહેસૂલના પાચ પાચ અને દસ દસ પટ
ગણોત લઇ ખેડવા આપી એટલે રયતવારી પ્રથા જ્યા ચાલે
છે ત્યા પણ કેટલાયે ભાગમા તો અડધ ઉપરના ખેડૂતોને જમીન
ખેડવા બદલ સરકારી મહેસૂલના પાચ દસગણુ ગણોત ભરવુ
પડે છે એક તરફથી પોતાના ઉદ્યમો ભાગ્યા અને બીજી તરફથી
ગણોત અને વ્યાજનો બોજો તેના ઉપર રહ્યો વળી નબળી
ખેતીમા રળવાનુ શુ હોય? દેશના મોટા ભાગમા ચાર પાચ
માસ ખેતીના કામમા ગાળ્યા પછી ખેડૂતને આકાશ સામુ જોઇ
બેગી રહેવાનુ હોય છે અને ખેતીને મદદગાર ઉદ્યોગ તેની
પાસે કશા રહ્યા નથી આમ ખેડૂત ફરજિયાત બેકારી, ગરીબાઇ
તથા દેવાદારીના વમળમા સપડાયો છે, અને તેમા વધુ ને વધુ
ઘસતો જાય છે આ ઉપરાત સામાજિક રૂઢિઓના બધનો તથા
ધર્મને નામે ઘર કરી બેઠેલા વહેમો તથા ભગત, ભૂવા, જોગી,
જતિ એ બધાં જજાળોની મારફ્ત ખેડૂતોને નડયા છે

આપણા દેશની ખેતીની ખિન્નતામાં અતનાયરૂપ બીજી એક
બાબતની પણ અહી નોધ કરવી આવશ્યક છે આપણી જમીન
તેના બધાં જ દોષ સાથે દિવસે દિવસે વહેંચી લે એ આપણી વારસા

પ્રથાને લીધે દરેક ખેડૂત પાસે પ્રમાણમાં જે ટૂંકી જમીન છે તે પણ નાના નાના હિસ્સામાં ગામની જુદી જુદી દિશામાં વહેંચાયેલી પડી છે. ચોદશ પથરાયેલા નાના નાના ટુકડામાં ખેતી કરવા જતાં વખત અને શકિતનો વ્યય થાય છે તથા ખેતી બરાબર સચવાતી નથી અને મોંઘી પડે છે. આ અનિષ્ટ પણ તત્કાળ ઇલાજ માગી રહ્યુ છે.

જેવી આપણી ખેતી છે એવાં આપણાં ઢોર છે. આપણે હિંદુઓ દયાધર્મી કહેવાઇએ છીએ પણ હિંદુઓ પોતાનાં પાળેલાં ઢોરને જેવી દુર્દશામાં રાખે છે તેવી દુર્દશા ઢોરની દુનિયામાં બીજે કયાંય જોવામાં આવતી નથી. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં દૂધ ઘી તેમ જ બળદ આપનારા ગોપાલનના ધંધા વિના ચાલી જ ન શકે એ જોઇને આપણા પૂર્વજોએ પાળેલાં પશુઓમાં ગાયને શ્રેષ્ઠ માની એટલુ જ નહિ પણ તેને દેવતોને સ્થાને સ્થાપીને પૂજ્ય બનાવી. એ છતા આપણે ગાયને વિસારી મૂકી છે. ગાયની પૂજા કરતાં છતાં કયારે અને કેવા સંજોગોમાં આપણે ગાયને આમ તરછોડી તેનો ઇતિહાસ શોધવા જેવો છે. આજે તો ગોપાલનનો બોજો એકલા રબારીઓ અને ભરવાડો ઉપર પડયો છે. એ ધંધો ચલાવવા માટે તેમની પાસે પૂરતી તો શું પણ બિલકુલ જ જમીન નથી એટલે પોતાની ગાયોને લઇને એ માર્યો માર્યો ફરે છે. એની ગાયો ખેડૂતોની જમીનમાં ભેલાડ કરે તેથી એની સામે કાયદા થયા છે. હવે એ કોઇ પણ રીતે ગોપાલન કરી શકે એમ નથી ખેડૂતો એ કામ ઉપાડી લે તો જ ગાય બચે એમ છે. પણ ખેડૂતો ભેંસના મોહમાં પડયાં છે. આપણે વેળાસર નહિ ચેતીએ તો ગાયને ખોઇ બેસવાનાં છીએ અને આપણી અર્થરચનામાં ન પૂરી શકાય એવી ન્યૂનતા આવવાની છે.

અને ગામમાં જઇને ત્યાંના રહ્યાસહ્યા કારીગરોની દશા જુઓ તો કમકમાં આવે છે. વણકર જુઓ, રંગારા જુઓ, ચમાર જુઓ, મોચી જુઓ, ઘાંચી જુઓ, કુંભાર જુઓ–બધા જ ઉદ્યમ વિનાના થઇ પડયા છે. તેમને માટે શહેરોમાં પણ સ્થાન નથી. સુથાર

અને લુહાર ગામડા છોડી શહેરમા ભાગ્યા છે અને ત્યા કાઇક રળી ખાય છે એક દરજીનો ધધો કાઇક વધતો હોય એમ દેખાય છે બાકી જે ગામ બહારથી કશુ જ ખરીદતુ નહિ તે ગામને મહેસૂલ, વ્યાજ, અફીણ વગરેના નાણા આપવા ઉપરાત મિલનુ કાપડ, ઘાસતેલ, તાબા પીતળ તથા એલ્યુમિનિયમના વાસણો, પતગ, લેખડી સામાન ખાડ, ચા દિવાસળી, બીડી, દવાઓ વગેરે માટે બહાર પૈસા મોકલવા પડે છે ગામડામાથી ધન બહાર જતુ જ રહે અને ઉત્પન્ન ઘટતુ જાય પછી ગામડા કગાલ થાય તેમા શી નવાઇ?

ગામડાની આ બધી સ્થિતિ તપાસી, તેના કારણો શોધી તેનું પૃથક્કરણ કરી ફરી અર્થરચના કરી હોય તો આપણા ખેડૂતો અને ગામડાના કારીગરો ફરી પાછા ટટાર થાય એ આપણે વિચારવુ પડશે

આપણાં શહેરોની દશા

આપણા શહેરોની સ્થિતિ તપાસવા જઈશુ તો ત્યાં પણ કાઇ ઊજળુ ચિત્ર જોવા મળે એમ નથી શહેરમા મોટરો અને ગાડી ઘોડાની દોડધામ તથા હવેલીઓ, બગલા, હોટલો અને દુકાનોના ભભકા ઉપરથી ઉપલક જોતા વૈભવનુ દર્શન થાય છે ખરુ, પણ એ વૈભવનો ઉપભોગ તો શહેરની વસ્તીનો બહુ જૂજ ભાગ કરે છે શહેરની વસ્તીમા ઘણુ મોટુ પ્રમાણ તો શહેરના જૂના વતની એવા કારીગર તથા મજૂર વર્ગનુ તેમ જ ગામડામાથી નોકરી તથા મજૂરીધધા માટે આવેલા એવા લોકોનુ છે આ લોકોના રહેઠાણ જોઇએ તો તેમા નથી પૂરતા હવાઅજવાળાની વ્યવસ્થા, નથી પૂરતા પાણીની વ્યવસ્થા કે દિવાબત્તી અથવા જાજરૂની વ્યવસ્થા માબાપ મજૂરીએ જાય છે અને છોકરા ગદગીમા રખડયા કરે છે ગામડામા તો ખુલ્લામાં ફરવાનુ યે મળે અને વગડામાથી કાઇ કદમૂળ વીણી ખાવાના યે મળે પણ અહી તો સડેલી હવા, સડેલો ખોરાક, સડેલુ વાતાવરણ-આમ આખુ જીવન જ સડેલુ હોય છે ગામડાની ગરીબાઇ અને શહેરી ગરીબાઇના પ્રકાર જ તદ્દન ભિન્ન છે

ગામડામાં બારે માસ કામ મળતું નથી હોતું એટલે માણસ અર્ધબેકાર રહે છે અને તેને અર્ધભૂખ્યા રહેવું પડે છે પણ શહેરમાં જ્યારે બેકારી આવી પડે છે, ત્યારે એવું રહેઠાણ ઓઢણ અને સડેલો ખોરાક પણ નથી મળતો. શહેરમાં કામ કરનાર મજૂર ટકા ભાગમાંથી કાંઈ બચાવી તો ન જ શકે એટલે, બેકાર પડતાંજ તે ભૂખે મરવા માંડે છે અને ઘરનું ભાડું આપવા પૈસા નથી હોતા એટલે રસ્તા ઉપર રઝળતા થઈ જાય છે. વળી શહેરની ગંદી હવાને લીધે અનેક રોગો અને ગંદા વાતાવરણને લીધે અનેક કુટેવો તથા દુર્ગુણો તેના શરીર પર ઘર ઘાલેલું હોય છે. એટલે ગામડામાં જતા ત્યાંની મજૂરી કરવાની તેનામાં તાકાત રહેલી નથી હોતી તેમ ઈચ્છા પણ નથી હોતી. શહેરમાં ટુંકા પગારની નોકરી કરનારા કારકુન વર્ગની તથા કારખાનાઓમાં કામ કરતા મજૂરવર્ગની આ દશા છે. કામધંધા માટે શહેરમાં આવ્યા પછી ઠેકાણું ન પડેલા અને રખડતા થઈ ગયેલા યુવકોમાંથી જ શહેરમાંનો મવાલી વર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે.

કેટલાક સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા

જેમાં ખામી જ ન હોય એવી એકાદ આદર્શ અર્થરચના કલ્પી કાઢવી એ સહેલી વસ્તુ છે પણ વસ્તુસ્થિતિના ઉપાયોના પરિણામ વિચારીને નક્કી કરવા અને તેની ક્રમબદ્ધ યોજના ઘડી કાઢવી, એ કઠણ કામ છે. અહીં એ સાહસ હું નહિ કરું પણ એવી કોઈ યોજના ઘડીને સમાજ આગળ મૂકતા પહેલાં અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત ગણાતા કેટલાક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા અને તેને લગતો વિચાર આપણે જનસમાજમાં કરવો પડશે.

હરીફાઈ

જીવનના વિકાસમાં હરીફાઈના તત્ત્વનું મહત્ત્વ બહુ જ ગણવામાં આવ્યું છે બીજા ક્ષેત્રોમાં તેમજ આર્થિક ક્ષેત્રમાં અત્યાર સુધી સધાયેલી આપણી પ્રગતિ હરીફાઈના તત્ત્વને આભારી છે એમ મનાય છે. એનો મોટામાં મોટો લાભ તો એ મનાય છે કે એને લીધે નફાખોરી ઉપર અંકુશ રહે છે અને લોકોને સારો તથા સસ્તો માલ વાપરવા મળે છે. વળી એ તત્ત્વને લીધે

માણસને મહેનત કરવાની, વ્યવસ્થા કરવાની, કરકસર કરવાની તથા પોતાની શક્તિઓ બરાબર ખીલવવાની પ્રેરણા મળે છે આ માન્યતાને લીધે અર્થશાસ્ત્રીઓએ એવો સિધ્ધાન્ત કર્યો કે અર્થપ્રવૃત્તિમા હરીફાઇને સપૂર્ણ અવકાશ મળવો જોઇએ રાજ્ય તરફથી કે સમાજ તરફથી માણસની અર્થપ્રવૃત્તિ ઉપર કોઇ જાતના અકુશ ન હોવા જોઇએ હરીફાઇને લીધે માણસ ઉત્પાદન વધારવા મથશે અને વધુ ઉત્પન્ન થયેલા માલનો જથ્થો વેચવા માટે તે ઘરાક શોધશે અને બજારમા તો એ ફાવી શકે છે જેનો માલ બીજા કરતાં સારો હોય અને પ્રમાણમા સસ્તા ભાવે વેચાતો હોય આમ પોતાના હરીફોને હરાવી શકે એ માણસ ફાવવાના આ પ્રકારમા એવુ બને કે ફાવેલા કેટલાક માણસો બહુ ધનવાન થાય પણ સમાજને સારો અને સસ્તો માલ પૂરો પાડી બીજા કરતા સમાજની એમણે વધારે સેવા કરી તેથા તેઓ ધનવાન થઇ શકયા ને? (તેઓ વધુ કુશળ હોઇ પોતાના ધનનો ઉપયોગ સમાજને સારો અને સસ્તો માલ પૂરો પાડી સમાજની વધુ સેવા કરવામા જ કરશે) ભલે એવા થોડા ધનવાન થતા સમાજને તો સારી અને સસ્તી વસ્તુઓ વધુ પ્રમાણમા મળી એટલે સમાજને લાભ જ થયો અને સમાજની પ્રગતિ થઇ

આ દલીલ લાગે છે તો બહુ રૂપાળી વિજિગીષાવાળી વ્યક્તિ કે પ્રજા આવી જ દલીલ કરે પરતુ હરીફાઇનુ તત્ત્વ જે સઘર્ષ ઉપજાવે છે તેમાથી સમાજમા દુ:ખ અને કલેશની માત્રા જ વધી છે જ્યા કોઇકે વિજેતા થવાપણું હોય છે ત્યા કોઇ ને કોઇ પદાક્રાન્ત પણ થાય જ છે આજે વ્યવહારમા તો ચોખ્ખુ દેખાય છે કે બે ઉત્પાદકો અથવા બે વેપારીઓ વચ્ચે હરીફાઇ ચાલે છે ત્યારે જે હારે તેની પાયમાલી થાય છે તેનુ કારખાનુ અથવા તેની દુકાન તારાજ થઇ જાય છે અને તેમ થતા જે બગાડ તથા બરબાદી થાય છે તેનો બોજો છેવટે તો સમાજ ઉપર જ પડે છે કેટલીક વખત તો હરીફો એટલા મમત ઉપર ચડે છે કે પોતાની પડતર અથવા પોસાય એવી કિંમત કરતા પણ સસ્તે દરે માલ વેચવા તૈયાર થાય છે તેમા તો બને પક્ષ તારાજ થાય છે આની એક ઉત્તેજક હરીફાઇ

મેં નજરેનજર જોઇ છે. એક જગ્યાએ મોટર સર્વિસ ચાલતી હતી. ત્યાં બે હરીફો ઊભા થયા તેઓ સર્વિસના દર ઘટાડતા ગયા. તે એટલે સુધી કે મફત બેસાડવા ઉપર આવ્યા પણ એટલેથી તેઓ અટક્યા નહિ. એક મોટરવાળાએ મફત બેસાડવા ઉપરાંત બેસારુઓને એક એક પેંડો આપવા માંડ્યો. બીજી મોટરવાળાએ ચાહનો કપ પિવડાવવાનું શરૂ કર્યું. બેસારુઓને ગમ્મત પડી પેંડો ભાવતો હોય તે પેંડાવાળાની મોટરમાં બેસે અને ચાના શોખીન ચાના કપવાળી મોટરમાં બેસે. પરિણામે બને મોટરવાળાને દેવું થઇ ગયું અને તેઓ સર્વિસ જ ન ચલાવી શક્યા. આવી મૂર્ખાઇભરેલી હરીફાઇ મોટર સર્વિસમાં જ બને છે એવું કાંઇ નથી. મજૂરો આવી હરીફાઇમાં ઊતરે છે ત્યારે શું થાય છે? સખતમાં સખત કામ અને ઓછામાં ઓછા દર બધા જ મજૂરોને સ્વીકારવા પડે છે. અને કોણ કહે છે કે હરીફાઇથી માલ સસ્તો અને સારો મળે છે. સસ્તો મળતો હશે પણ માલની જાતમાં તો ઉત્તરોઉત્તર બગાડ જ થતો જાય છે. અને છેવટે એવી સ્થિતિ આવી પહોંચે છે કે પૈસા ખર્ચતાં પણ સારો માલ બજારમાં નથી મળતો (વળી સસ્તે દરે માલ આપવાની હરીફાઇમાં હલકી બનાવટનો અને ભેળવાળો માલ જ બજારમાં મળે છે) આજે દુધ ઘી જેવા ખાદ્ય પદાર્થો ગામડામાં પણ ચોખ્ખા મળવાનું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું છે, એની પાછળ માલ સસ્તો કેમ વેચવો તેની હરીફાઇ જ છે.

એટલે અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં હરીફાઇનું માહાત્મ્ય આજ સુધી ભલે ગમે તેટલું ગવાયું હોય પણ આર્થિક પ્રગતિ તથા વિકાસના પ્રધાન તત્ત્વ તરીકે તેનો પુરસ્કાર કરવામાં આર્થિક પ્રગતિ અથવા વિકાસ કોને ગણવો એ બાબત ભૂલ જ થઇ છે, અને પરિણામે સમાજનું કલ્યાણ નથી સધાયું. હરીફાઇમાં ન્યાય અન્યાય જેવી કાંઇ વસ્તુ જ ન હોય એમ માની લેવાયું છે. આ જ તત્ત્વને અનુસરીને ઇંગ્લેંડે હિંદુસ્તાનની આર્થિક પ્રગતિ સાધી, ઇટલીએ એબીસીનિયાની સાધવા માંડી છે અને જાપાન ચીનની સાધવા તત્પર થયું છે! નિરંકુશ હરીફાઇનાં પરિણામ

આવા જ આવે તે ઉપરથી આપણે ચેનીએ તો હરીફાઇ અને વિગ્રહના નહિ પણ સહકાર અને સપના તત્ત્વ ઉપર જ નવી સમાજરચના કરવાનો આપણે વિચાર કરીએ (હરીફાઇ કરવા માટે વ્યકિતઓ, મડળો અગર તો રાષ્ટ્રો જે નિરકુશ છૂટ માગે છે તે કોઇ પણ સામાજિક શાસ્ત્ર આપી શકે નહિ)

ખાનગી માલકીહક

હરીફાઇ જેમ આર્થિક વિકાસનુ પ્રેરક તત્ત્વ મનાય છે તેમ વૈયક્તિક અથવા ખાનગી માલકી હક આપણા તમામ અર્થવ્યવહારના પાયારૂપ ગણાય છે એ હકને લીધે જ માણસ બને તેટલી વધારે મહેનત કરવાને તથા ઉત્પન્ન કરતી સપત્તિનો બને તેટલો સાચવીને ઉપયોગ કરવાને પ્રેરાય છે એટલે આજે દુનિયામા આપણે આટલી સપત્તિ નિર્માણ કરી શકયા છીએ તે આ હકના પ્રતાપ છે હુ મારાથી બની શકે તેટલી વધારે મિલકત સપાદન કરુ તેનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરુ, મરજીમા આવે તેને અને મરજીમા આવે તે શરતે બીજાને વાપરવા આપુ અથવા બક્ષિસ આપુ અને મરી ગયા પછી છોકરાઓ માટે મૂકતો જાઉ અથવા જીવતા વસિયતનામુ કરી એ મિલકતની મારી મરજી પ્રમાણે મરણ પછીની પણ વ્યવસ્થા કરુ—આ બધી ભાવનાઓ અને અભિલાષાઓ માલખીહકમા રહેલી છે આખી દુનિયામા આજે એ હકનો સ્વીકાર થયેલો છે તેથી જ માણસ ધન કમાવા અને સઘરવા આટલા ધમપછાડા કરે છે આપણા ઇતિહાસના પ્રારભકાળમા ખાનગી અથવા વૈયકિતક માલકીહક નહોતો અથવા નહિ જેવો હતો એ હકનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તેના ઇતિહાસમા આપણે નહિ ઊતરીએ આપણે તો એ તપાસવુ છે કે ખાનગી માલખીહકની આ પ્રથા સમસ્ત જનસમાજની દષ્ટિએ હિતકારી છે કે કેમ, સમાજના સુખનુ એ કારણ છે કે દુ ખનું તેથી સમાજની પ્રગતિ થઇ રહી છે કે અધોગતિ

એક સર્વસાધારણ સામાજિક ન્યાયની દષ્ટિએ જોઇએ તો સમાજવાદીઓનું એ સૂત્ર સ્વીકાર્યા વિના ચાલે એમ નથી કે

દરેક માણસે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાંઈને કાંઈ સમાજોપયોગી કામ કરવું જોઈએ અને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેને મળવું જોઈએ આ સૂત્રના અમલમાં માલકીહક અંતરાય નાખે છે. મજૂરી કરનારાઓને તેમની મહેનતનો વાજબી બદલો માલકીહકને કારણે મળી શકતો નથી. મજૂરોની હકની રોટીમાં માલિકો ખોટી રીતે ભાગ પડાવે છે એ હકને જોરે જ દુનિયામાંના ઉત્પત્તિનાં તમામ સાધનો-જમીન, ખાણો તથા કારખાનાં-બહુ જ નાના વર્ગના કબજામાં છે અને એ વર્ગમાંના ઘણા તો કોઈ પણ જાતનું સામાજિક કામ કર્યા વિના, વગર મહેનતે નફો ખાય છે અને સમાજની અધિકાંશ સંપત્તિનો ઉપભોગ કરે છે. આ માલકીહકને જોરે જ થોડા માણસો મોટા સમુદાયને પોતાના ગુલામ જેવી દશામાં રાખી શકે છે અને તેમની પાસે પોતાની મરજી પ્રમાણે વેતરુ કરાવી શકે છે.

આ અનિષ્ટ એટલી હદે પહોંચ્યુ છે કે સમાજવાદીઓમાંથી કેટલાક તમામ પ્રકારના માલકીહક અને કેટલાક ઉત્પાદનના સાધનો ઉપરના માલકીહક નાબુદ કરવા તૈયાર થયા છે, તદ્દન રૂઢિચુસ્ત અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ આ માલકીહક ઉપર ઘટતા અંકુશો મૂકી તેને મર્યાદિત કરી નાખવા જોઈએ એમ સ્વીકારતા થયા છે એટલે આ હકનું શોધન થવું જોઈએ એ વિષે સર્વાનુમતિ છે.

માલકી હકના શોધનનો વિચાર કરતી વખતે આપણે સંપત્તિના મુખ્ય બે વિભાગ ધ્યાનમાં રાખવા પડશે. પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ માટેની સંપત્તિ અને બીજી ઉત્પત્તિનાં સાધન તરીકે વપરાતી સંપત્તિ. ઉપભોગ માટેની સંપત્તિ ઉપર માલકીહક ચાલુ રહે એની સામે વાંધો ઉઠાવનારા બહુ થોડા છે. જો કે પોતે ઉપભોગ કરી શકે તે કરતાં વધારે સંપત્તિ ઉપર કબજો રાખી બીજાઓને તેનો ઉપભોગ કરતા રોકવા અથવા ઉપભોગ કરવા દેવા માટે તેની પાસેથી ભાડું લેવું એ કેટલે દરજ્જે વાજબી છે એ વિચારવાનું તો રહે જ છે.

ઉત્પત્તિનાં સાધનો ઉપરના માલકીહકથી સમાજમાં અન્યાય અને અસમાનતા વધતાં જ જાય છે, એ વિષે કોઈ શકા

ઉપાડી શકે એમ નથી પણ માલકીહક નાબૂદ કર્યા પછી આ ઉત્પત્તિના સાધનોની કાઇક વ્યવસ્થા તો કરવી જ પડશે ને ? જાતે મજૂરી કરનારાઓના પૂર્ણ પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્ય એ વ્યવસ્થા ઉપાડી લે એ એક જવાબ છે પણ પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ શી રીતે સાધવુ એ કળા જરા સુધી આપણને હાથ લાગી નથી—પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રતિનિધિ તંત્ર ઉપર અંકુશ રાખવાની જે વ્યવસ્થા હોવી જોઇએ તે કેવળ મતાધિકારથી નથી આવી શકતી—ત્યા સુધી આ વ્યવસ્થા સમસ્ત જનસમાજનુ કલ્યાણ સાધનારી એટલે કે સર્વોદયકારી થશે કે કેમ એ વિષે શકા છે ખાનગી માલકીના અનિષ્ટનો પ્રશ્ન કાઇ આજનો નથી બુદ્ધ અને ઇશુ જેવાઓએ અપરિગ્રહનો આદર્શ મૂકી તેના અનર્થો ઓછા કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે પણ તેમનો અપરિગ્રહનો આગ્રહ પાદરીઓ અને ભિક્ષુઓ તથા સાધુસન્યાસીઓ માટે જ રહી ગયો એરિસ્ટોટલે કહ્યુ છે કે ' મિલકત ભલે ખાનગી હોય પણ તેનો ઉપયોગ સાર્વજનિક થવો જોઇએ '' આ સૂત્રમા ગાધીજીના ટ્રસ્ટીના સિદ્ધાતનુ સૂચન છે ગાધીજી માલકીહક કરતા માલકીની જવાબદારીઓ ઉપર ભાર મૂકે છે કોઇ પણ માણસ અમુક મિલકત ધારણ કરે એટલે તે મિલકત પરત્વે એ સમાજને જવાબદાર ગણાય એનો ઉપયોગ સામાજિક હિતની દૃષ્ટિએ જ તે કરે અને તેની વ્યવસ્થા કરવામા જેટલાનો સહકાર તે લે—એટલે કે કારખાનુ હોય તો જેટલાની મદદથી એ કારખાનુ ચાલે, જમીનદારી હોય તો જેટલાની મદદથી એ જમીન ખેડાય—એ બધાનુ હિત બરાબર સચવાય છે કે નહિ તે જુએ અને તેમના જીવન સાથે મેળમા રહે એવુ જીવન પોતે ગાળે

આવી રીતે માલિકો જો મિલકતના ટ્રસ્ટી બની જાય તો રાજ્યતત્ર મારફતની વ્યવસ્થા કરતા સારી વ્યવસ્થા સમાજને મળી રહે માલિકો ટ્રસ્ટીની જવાબદારીઓનુ પાલન ન કરે તો તેમના ઉપર અંકુશ અથવા દડ (sanction) શો ? એવી અહિંસક દડશક્તિ ગાધીજીના અસહકારના ઉપાયમા છે આધિ

અન્યાય અને જુલમના નિવારણનો ઉપાય સૂચવતાં એક પ્રસંગે તેમણે કહ્યું છે કે: "મારું સાધન શાન્તિમય અસહકાર છે. કોઇ પણ માણસ બીજાઓના સ્વેચ્છાએ કે પરાણે આપેલા સહકાર વિના ધન ભેગું કરી શકતો નથી" એ જ પ્રમાણે કહી શકાય કે બીજાઓના સહકાર વિના કોઇ માણસ માલકીહક પણ ભોગવી શકતો નથી. એટલે માલિકો પાસે તેમની જવાબદારીઓ અદા કરાવવા માટે અસહકારની જરૂર પડયે તે કરવા જેટલું બળ બિનમાલિકોએ કેળવવું રહ્યું. અને એ બળ જ્યારે જાગશે ત્યારે જ નવી અર્થરચનાનો ઉદય થશે. પછી માલિકોને સ્વાર્થપરાયણ મટી સેવાપરાયણ થવુ પડશે. નવીન સમાજરચનામાં માલકીહકનો નહિ પણ માલકી જવાબદારીઓનો જ વિચાર પ્રધાન હશે પોતાના સહકારી મજૂરો બધી રીતે સુખી અને આબાદ થાય તથા આખી મિલકતની વ્યવસ્થા સમગ્ર જનસમાજના હિતની દૃષ્ટિએ થાય, એ જોવાની જવાબદારી જેઓ ઉઠાવી શકશે તેઓ જ માલિકો રહી શકશે.

વારસાહક, ભાડું, વ્યાજ

માલકીહકમાંથી જ ફલિત થયેલો વારસાહક, ભાડું લેવાનો હક તથા વ્યાજ ખાવાનો હક એનું શોધન પણ એની સાથે જ થવાની જરૂર છે. વારસામાં મળેલી મિલ્કત માટે વારસને કશો શ્રમ કરવો પડેલો નથી હોતો. આ હક અસમાનતાને વધારે દઢ કરે છે, તેમ તેનું પ્રમાણ પણ વધારે છે. એ રીતે એ હક સમાજહિતવિરોધી છે. તેથી જ લગભગ બધા સુધરેલા ગણાતા દેશોમાં વારસા ઉપર બહુ મોટા કર નંખાયેલા છે. ગાંધીજી તો અમુક હદ ઉપરાંતની મિલ્કત ઉપર વારસાવેરો બની શકે તેટલો ભારે કરવાના મતના છે. તેમના જ શબ્દો ટાંકીશ : "ધનિકોના ધનની ઉપર હજી પૂરતા કર નથી નખાયા. દુનિયાના બીજા દેશો કરતાં આપણા દેશની સ્થિતિ નોખી છે અને આ દેશમાં તો અમુક વ્યક્તિઓ અઢળક ધનની માલિક બની બેસે એ આપણા સમાજ પ્રત્યે એક ગુનો જ ગણાય. એટલે અમુક હદ ઉપરાંતની દોલત ઉપર ગમે તેટલા કર નાખો તોયે કરની સીમા

આવી ગઇ ન ગણાય. મે સાભળ્યુ છે કે ઇગ્લેડમા અમુક હદથી વધારાની આવક પર આવકના ૭૦ ટકા જેટલો કર નાખવા સુધી પહોચ્યા છે હિદુસ્તાન એથી મોટા આકડા લગી શા માટે ન પહોચે? આપણે ત્યા વારસાવેરા શા માટે ન હોય? પુખ્ત ઉમરના થયા પછી બાપનો વારસો ભોગવવાને કારણે લખપતિઓના દીકરાને નુકસાન જ છે અને રાષ્ટ્રને તો એ રીતે બમણી હાનિ થાય છે કેમ કે એ વારસા ઉપર વાજબી રીતે તો રાષ્ટ્રનો હક છે વળી રાષ્ટ્રને બીજુ નુકશાન એ થાય છે કે વારસો મેળવનારાઓની શક્તિ ધનના બોજા તળે કચડાઈ જવાને લીધે પૂરેપૂરી ખીલવા પામતી નથી"

ભાડા અને વ્યાજ ખાનારા પણ સમાજને બેવડુ નુકશાન કરે છે પોતે મોટે ભાગે પ્રમાદી જીવન ગાળે છે અને બીજાઓ તેમના ભાડા અને વ્યાજના બોજાથી કચડાય છે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતા જઇએ તો આ હકોની પાછળ કશો જ ન્યાય નથી.

જે મકાન કે મિલકત માણસ જાતે ન વાપરી શકતો હોય તે બીજાને વાપરવા આપે તે માટે જે ભાડુ તે માગે છે તે કયા હકથી એ વિચારીએ માણસ બહારો ત્યારે માગી શકે જ્યારે એને કાઇ ભોગ આપવો પડતો હોય કે ઘસારો વેઠવો પડતો હોય અહી તો પોતાનુ વધારાનુ મકાન કે મિલકત સાચવવાની તેને સાફસૂફ અને સારી સ્થિતિમા રાખવાની એને ચિંતા હોય છે બીજો માણસ વાપરીને એ જો સાચવે તો ઉલટુ સચવામણી બદલ મકાનના માલિકે મકાન વાપરનારને કાઈક મહેનતાણુ આપવુ જોઈએ એ મહેનતાણુ પેલા માણસને મકાન વાપરવાની સગવડ મળે તેમા આવી ગયુ એમ ગણી યે પણ એ ન્યાયે માલિકને ભાડુ માગવાનો અધિકાર તો નથી જ રહેતો ખરી રીતે તો આવી વધારાની મિલકત ઉપર માનકીહક જ ન હોવો જોઈએ પછી આવી મિલકતની વ્યવસ્થા કા તો સમાજ કરે અને જેને મકાનની જરૂર હોય તેને વાપરવા આપે અથવા પોતે જાતે જ ટ્રસ્ટી તરીકે વ્યવસ્થા કરે તો જેને એ મકાનની જરૂર હોય અને જે સારી રીતે સાચવે એવો હોય તેને પસદ કરીને વાપરવામા આપે

આ જ દલીલ વ્યાજને લાગુ પડે છે માણસ પોતાને વાપરવા જોઇએ તે કરતાં વધારે નાણા ભવિષ્યમાં કાંઇ અડીઓપટીએ અથવા ઘડપણમાં ખપ લાગશે એમ ધારીને રાખી મૂકે છે આ નાણાંનો ઉપયોગ તે બીજા માણસને કરવા દે તો બીજો માણસ એ મૂડી તરીકે વાપરે અને તેને નફો મળે એટલે એ નફામાં ભાગ પડાવવા આ માણસ વ્યાજ માગે છે. વળી નાણાં બીજાને વાપરવા આપવામાં નાણાં કદાચ ઘસાઇ જાય એ જોખમ નાણાંનો માલિક ખેડે છે. એ જોખમ બદલ જો તે વ્યાજ માગતો હોય તો જ્યાં બિલકુલ જોખમ ન હોય ત્યાં શું ? પૈસા ઘરમાં રાખી સાચવવાની ચિંતા વહોરવાને બદલે ખાતરીના માણસને વાપરવા આપે તેમા તેણે ભોગ આપ્યો કે ઘસારો વેઠયો એવું કાંઇ નથી. અને આપણે માલકીહક ઉપર મર્યાદા મૂકી માલકી-જવાબદારીઓ વધારીએ એટલે મૂડીદાર તરીકે માણસ નફા કે વ્યાજનો હકદાર રહેતો નથી. વળી ઉપર કહ્યું એમ વ્યાજ ખાનાર પ્રમાદી તો બને જ છે. આવી બધી બાબતોનો વિચાર કરીને જ ઇસ્લામમાં વ્યાજ ખાવાનુ હરામ ગણ્યુ હશે.

યંત્રોની મર્યાદા

ભૌતિક શક્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી તે મારફત મોટા મોટાં યંત્રો ચલાવવાની શોધ થયા પછી એ વિચાર ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રચલિત થતો જ ગયો છે કે આપણે જોઇતી તમામ વસ્તુઓનુ ઉત્પાદન બની શકે ત્યાં સુધી યંત્રો મારફત કરવું. યંત્રોદ્યોગોનુ પ્રમાણ પણ દુનિયામા વધતુ ચાલ્યુ છે એને પ્રતાપે લોકોને રોજ ને રોજ નવી નવી વસ્તુઓ વાપરવા મળે છે, પણ એનાથી સમાજના સુખની માત્રામા વધારો થયો છે કે કેમ તે તપાસવા જેવું છે. યંત્રોની જેમ જેમ નવી શોધો થતી જાય છે તેમ તેમ બેકારી વધતી જાય છે. વળી એ બધા યંત્રો જેમને કબજે છે એ વર્ગ પોતાના કબજાને જોરે મજૂરવર્ગને ચૂસે છે તેથી ગરીબાઇ અને ભૂખમરો પણ વધતો જાય છે, પણ ઉત્પાદનના સાધનો ઉપરના માલકીહકને આપણે નાબૂદ કરીએ

તો તેમાથી નફાનું તત્ત્વ નીકળી જતા તમામ ઉત્પાદન નિયત્રિત કરી શકાય દરેકને તેની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપવામા આવે અને સમાજની જરૂરિયાત જેટલી વસ્તુઓ રોજના થોડા કલાકના ગાળામા જ ઉત્પન્ન કરી શકાય બધા લોકોને નવરાશ વધારે મળે અને તેના ઉપયોગ તેઓ જીવનના વિકાસ માગેની અર્થ નિરપેક્ષ (non economic) પ્રવૃત્તિઓમા કરે યત્રોદ્યોગના હિમાયતીઓ આ રીતે પોતાની દલીલ મૂકે છે

પરતુ યત્રના મૂળમા જ અથવા યત્રના સ્વભાવમાં જ કેટલાક અનિષ્ટ રહેલા છે, જેનુ નિવારણ યત્રોને સામાજિક માલકીના બનાવવાથી પણ થઇ શકતુ નથી અહી તેનુ સૂચન માત્ર જ થઇ શકશે

૧ પ્રાચીન કળાકૌશલ્યનો નાશ તથા માણુસની ઇન્દ્રિયશક્તિઓના વિકાસમા અતરાય તેની અપેક્ષામા નવુ યત્રકાૈશલ્ય આવ્યુ છે ખરુ, પણ માણસના સર્વદેશી વિકાસ માટે તે પૂરતુ નથી યત્ર ઉપર કામ કરતા માણસની જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના સ્વાભાવિક શક્તિઓનો વપરાશને અભાવે હ્રાસ થાય છે તેનો બદલો યત્રકાૈશલ્ય દ્વારા પૂરતા પ્રમાણમા મળતો નથી કામ અથવા ઉદ્યોગ દ્વારા ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યા હાથઉદ્યોગ જ વિવક્ષિત છે આ વસ્તુ શાળાઓમા બાળકોને માટે જ સાચી અને આવશ્યક છે એમ નથી, પણ મોટી ઉમરના થયા પછી પણ પોતાના ઉદ્યોગધધાને અગેની પ્રવૃત્તિ દ્વારા માણસને જે કેળવણી મળે છે અને તેનો વિકાસ થાય છે તે બીજી રીતે નથી થઈ શકતો જેવુ ઉદ્યોગનુ સ્વરૂપ તેવી કેળવણી યત્ર ઉપર કામ કરતા ઇન્દ્રિયોના વિકાસને ઓછો જ અવકાશ રહે છે

૨ યત્ર-ઉદ્યોગોમા શ્રમવિભાગને બહુ જ વધારે પડતી હદ સુધી લઇ જવામા આવે છે, તેથી કામ એકધારુ થઇ જાય છે એટલે તેમા આનદ અને કેળવણીના તત્ત્વ રહેતાં નથી, અને શરીરને તથા મનને વધારે ઘસારો પહોચે છે

૩. યંત્ર–ઉદ્યોગમાં તમામ વ્યવસ્થા કેંદ્રીભૂત કરવી પડે છે, અને તેના સંચાલનનો મુખ્ય આધાર અમુક નિષ્ણાત વર્ગ ઉપર જ રહે છે. એ નિષ્ણાત વર્ગ ઉપર આખા જનસમાજને અવલંબિત રહેવુ પડતું હોઇ સમાજ પાંગળો થઇ જાય છે અને સમાજ-સ્વાતંત્ર્ય જોખમાય છે.

૪. વળી આખા સમાજનો વ્યવહાર એક સ્થળે કેંદ્રીભૂત એવી શકિત ઉપર અવલંબે છે. વીજળીના કારખાનામાં કાંઇક બગડે તો આખા શહેરના દીવા બંધ થઇ જાય, ટ્રામો તથા રેલ્વેઓ અટકી પડે. આવુ રોજ નથી બનતુ એ વાત સાચી. પણ જ્યાં સુધી યુધ્ધો નાબૂદ નથી થયાં ત્યાં સુધી આખા સમાજના જીવનવ્યવહારની ચાવી એક જગ્યાએ મૂકવી એમાં જોખમ તો છે જ. દુશ્મન એ ચાવી હાથમાં લઇ લે તો આખી પ્રજાને ત્રાહી પોકરાવી શકે.

૫. યંત્રમય શસ્ત્રાસ્ત્રોની નવી નવી શોધોમાં વિનાશક સાધનોની શોધો જેટલા પ્રમાણમાં થઇ છે, તેટલા પ્રમાણમાં રક્ષણનાં સાધનોની શોધો નથી થઇ, અથવા નથી થઇ શકી. તેથી જ જો દુનિયામાં મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે મહાયુદ્ધ જામે તો આખી સંસ્કૃતિનો વિનાશ થઇ જાય એવી ભીતિ વિચારકોના દિલમાં પેઠી છે.

૬. યંત્રોદ્યોગોને લીધે વસ્તીને નિશ્ચિત વિસ્તારમાં કેન્દ્રિત થવું પડે છે. ગીચ વસ્તી અને ગંદકીને લીધે અનારોગ્ય વધતું જાય છે. વીજળીના ઉપયોગથી મોટાં શહેરોની અનારોગ્ય સ્થિતિમાં સુધારો કરી શકાય ખરો. છતાં તેલ અને કોલસા વિના આપણે ચલાવી શકીએ તેમ નથી ત્યાં સુધી ધુમાડાના ત્રાસમાંથી છૂટવાનો સંભવ નથી. વળી મોટા યંત્રો, ટ્રામો, રેલ્વે અને વિમાનોના સાથે ત્રાસજનક અવાજ અથવા ઘોંઘાટ અનિવાર્ય છે, અને એ ઘોંઘાટની વચ્ચે રહેતાં જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર માઠી અસર થાય છે.

૭. યંત્રસંસ્કૃતિમાં જીવન ઉતાવળીયું, કોઇ જાતની નિરાંત અને શાન્તિ વિનાનું તથા ધાંધલીયું થઇ જાય છે, તેને લીધે માનસિક રોગોનું પ્રમાણ વધતુ જ જાય છે.

૮ કેટલાક યન્ત્રોદ્યોગો એવા છે જે કરતા શરીરમા ધીમુ ઝેર પ્રસરે છે અને અમુક રોગો લાગુ પડે છે આવા નવા રોગોની સખ્યા પણ વધી છે

૯ જેમ જેમ સગવડો અને વસ્તુઓ વધારે મળતી જાય છે તેમ તેમ આપણે તે વિના કારણ વાપરીએ છીએ અથવા તેનો બગાડ કરીએ છીએ અમદાવાદનો જ દાખલો લઇએ તો ત્યા વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમા પાણીના વપરાશનું પ્રમાણ વધ્યુ છે પાણીનો એટલો બગાડ જ થાય છે સાબરમતી કયા સુધી એટલુ પાણી પુરુ પાડી શકશે એ પ્રશ્ન આજે નહી તો કાલે વિચારવા જેવો થઇ પડવાનો છે યત્રસસ્કૃતિમા કુદરતની સાધનસપત્તિનો આવી રીતે બગાડ કરી આપણે ભવિષ્યની પેઢીના પેટ ઉપર પગ મૂકીએ છીએ

૧૦ કુદરતની નિકટમા રહેતા માણસમાં જે તન્દુરસ્ત ખડતલપણુ અને આવી પડેલી કોઇ પણ નવી પરિસ્થિતિને પહોચી વળવાની હાજર બુદ્ધિ અને આવડત જોવામાં આવે છે તેનો યત્રસસ્કૃતિમા નાશ થાય છે

આ બધુ કહી હુ યન્ત્રોદ્યોગોનો એકાન્તિક વિરોધ કરવા નથી માગતો યન્ત્રોદ્યોગો સામાજિક માલકીના થાય ત્યારે આપણે તેમાથી ઘણો લાભ ઉઠાવી શકીએ એમ છે, એ હુ સ્વીકારુ છુ પણ તમામ ઉત્પાદન યન્ત્રો દ્વારા કરવુ ઇષ્ટ નથી એ જ હુ સૂચવવા ઇચ્છુ છુ યન્ત્રો તેની મર્યાદામાં તેને સ્થાને રહે તો હિતકારી છે, પણ આપણી આખી જ ઉત્પાદનવ્યવસ્થા ઉપર અને આપણા તમામ વ્યવહાર ઉપર આક્રમણ કરે તો વિનાશકરી છે જે યત્રો માણસ તથા તેણે કામ માટે પાળેલા પશુઓને કામ વિનાના અને પરિણામે ગુજરાનના સાધન વિનાનાં બનાવી મૂકે તેવા હોય તે અનિષ્ટ છે પરતુ જે યન્ત્રો માણસને કે તેણે પાળેલા પશુઓનો ગજા ઉપરવટનો શ્રમ ઓછો કરવાની દષ્ટિએ અથવા તેમનો સમય બચાવવાની દષ્ટિએ યોજાયેલા હોય તે ઇષ્ટ છે આપણા દેશનો વિચાર કરીએ તો તો જ્યાં સુધી અપાર માનવશકિત અને પશુશકિત

આપણા દેશમાં કામ વિનાની પડી છે ત્યાં સુધી, જેમાં તેનો ઉપયોગ થઇ શકે એમ છે એવાં કામમાં ભૌતિક શક્તિ દાખલ કરી તે દ્વારા યંત્રો ચલાવી ઉત્પાદન કરવાનો વિચાર આપણે માટે હિતાવહ નથી જ.

યંત્રોદ્યોગોને લીધે આયાત-નિકાસના વેપારની મોટે ભાગે અનાવશ્યક અને નિરર્થક વૃદ્ધિ થઇ છે તથા એ વેપારે દેશ દેશ વચ્ચે લડાઇનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. યંત્રો ઉપર મર્યાદા મૂકી, શક્ય હોય ત્યાં સુધી હાથઉદ્યોગ દ્વારા આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી લેતા એ વેપાર એટલે ઝઘડાનું એક મોટું કારણ દુનિયામાંથી આપોઆપ ઓછું થઇ જાય છે.

જરૂરિયાતો અમર્યાદ વધાર્યે જ જવી અને તે માટેના ઉત્પાદન પાછળ મડ્યા જ રહેવું એ કાંઇ મનુષ્યનું ધ્યેય ન હોવું જોઇએ. આપણે દુનિયાનો ઇતિહાસ જોઇએ તો જરૂરિયાતો અને સુખસગવડો વધાર્યે જ જનારી અને મોજશોખને પ્રાધાન્ય આપનારી તમામ પ્રાચીન તેમ જ મધ્યકાલીન શહેરી સંસ્કૃતિઓ-ભલે તેણે અલ્પકાળ માટે દુનિયાને આંજી નાખી હોય પણ-બીજાઓના શોષણ ઉપર જ નભી છે અને અંતે અલ્પાયુષી નીવડી છે. ભૌતિક શક્તિના ઉપયોગની શોધ પછી જે આધુનિક શહેરી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો છે તેનું પ્રાબલ્ય અને આક્રમણ આજે બહુ વધી પડ્યું છે, પણ તેની સાથે જ તેના વિનાશનાં પગરણ પણ મંડાયેલાં છે. એમાંથી ઊગરી જવા માટે આપણી ગ્રામસંસ્કૃતિને વિશુદ્ધ કરી તેનું પુનરુજ્જીવન કરવાનો ઉપાય ગાંધીજી સૂચવે છે. ખેતી, ગ્રામઉદ્યોગ અને સાદું જીવન તથા આપણા તમામ વ્યવહારમાં ઊંચનીચના ભેદ વિનાની સમાજ-રચના એ નવી સંસ્કૃતિનો પાયો છે.

કામનું સમયપત્રક

નવીન અર્થરચનાનો વિચાર કરવામાં મજૂરીના કામના કલાક તથા મજૂરીના દરનો પ્રશ્ન બહુ મહત્ત્વનો છે. મિલોમાં તથા કારખાનામાં જ્યાં અમુક ઢબનું નક્કી કરેલું કામ દરેકને કરવાનું હોય છે ત્યાં કામના કલાક નક્કી કરવાનું સહેલું પડે. પણ ખેતીના કામમાં ઋતુના ફેરફારને અનુસરવું

પડે છે તેથી તેમા કામનો વખત પણ નક્કી નથી થઇ શકતો તેમ કામના કલાક પણ નક્કી નથી થઇ શકતા દરેક માણસ માટે કાંઇને કાંઇ સમાજોપયોગી શ્રમ આવશ્યક છે એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા, શ્રમની આદર્શ વ્યવસ્થા એ ગણાય જેમાં માણસના બધાં અંગોને અને બધી શક્તિઓને પૂરતુ કામ મળે પૂરતું એટલે જોઇએ તેટલુ, નહિ વધારે, નહિ ઓછુ એવી વ્યવસ્થા હોય તો જ માણસને ઓછામા ઓછો ઘસારો પહોચે અને સરવાળે વધારેમા વધારે કામ થાય સખત મહેનતનુ કામ પણ જ્યા સુધી થાક ન ચડે ત્યા સુધી ઠડે પહોરે કરવાનું સારુ લાગે છે એટલે ઠડે પહોરે એવુ સખત મજૂરીનુ કામ હોય, ત્યાર પછી નગી હળવુ પણ ઘરની બહાર ખુલ્લામાં કરવાનુ કામ હોય, પછી વળી છાયે બેસીને કરવાનુ કામ હોય, અમુક વખત પોતાના શોખનું જ એવુ કાંઇ ખાસ કામ હોય, અમુક વખત સામાજિક સહવાસમા ગાળવાનો હોય અમુક વખત નવુ જ્ઞાન મેળવવામા ગાળવાનો હોય અમુખ વખત રમતગમત કે વાર્તાવિનોદ હોય એમ આખા દિવસના કામની વહેચણી કરી હોય, તો તેમા શરીરને તથા બુધ્ધિને જોઇએ તેટલો શ્રમ મળી રહે, વધારેમા વધારે કામ થાય, વધારેમા વધારે સગવડ સચવાય માણસનો વિકાસ વધારેમાં વધારે થાય અને સમાજની દરેક વ્યક્તિનો સુખસતોષ પણ વધારેમા વધારે સધાય આની સગવડ કારખાનાના કામમાં ગોઠવવી અઘરી છે તેમા તો કામના કલાક જ્યારે ઓછા થશે ત્યારે કેવી વ્યવસ્થા થશે તે જોવાનુ છે પણ ખેતીમાં અને ગ્રામઉદ્યોગોમા આવી વ્યવસ્થા સહેજે થઇ શકે એવી છે અને તેથી જ યન્ત્રોદ્યોગો કરતા ખેતી અને ગ્રામઉદ્યોગોમા સામાજિક વિકાસ અને સુખશાન્તિને માટે વધારે અવકાશ છે છતાં કારખાના દુનિયામાં છે અને ગ્રામઉદ્યોગની ફિલસૂફી દુનિયામાં સ્વીકારાય તો પણ અમુક તો રહેવાના જ એટલે તેમા એવી વ્યવસ્થા તો હોવી જ જોઇએ કે થાક ચડવા માંડે અને કામનો કટાળો આવવા લાગે કે તરત કામમાથી છુટી મળે આજે

મિલોમાં એક વાર આરામની છૂટી મળે છે પણ અમુક અમુક કલાકને અંતરે વધારે વાર છૂટી મળવી જોઇએ જેમાં માણસ આમતેમ હરીફરી તથા નાસ્તો વગેરે કરી તાજો થઇ શકે. ઉત્પાદન માણસને માટે છે, માણસ કાંઇ ઉત્પાદનને માટે નથી એ સૂત્ર ધ્યાનમા રાખીને કામ ગોઠવવું જોઇએ.

મજૂરીના દર

મજૂરીના દરનો વિચાર કરીએ તો જે માણસ પોતાની શકિત પ્રમાણે કામ આપે તેને સારો પૌષ્ટિક ખોરાક મળે, જોઇતાં કપડાં પહેરવાનાં મળે, સુઘડ રહેવાનુ મળે, તેના બાળકોના કેળવણીની સારી વ્યવસ્થા હોય, માંદગી આવે ત્યારે ઔષધોપચાર કરી શકે તથા આરામ લઇ શકે, એટલી મજૂરી માટે તો દરેક કામ કરનાર હકકદાર છે જ પછી તે કારખાનામાં કામ કરતો હોય કે ખેતીમાં કામ કરતો હોય પરંતુ ખેતીના તેમ જ કારખાનાના કામદારોને ઉપર જણાવી તેટલી સગવડ ભોગવી શકે એટલી મજૂરી મળતી નથી. અને એમના કરતાં ય વધારે કફોડી દશા તો પોતાને હિસાબે ખેતી કરનારાની તથા સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ઉદ્યોગધંધો કરનારા કારીગરોની છે. ખેડૂત મ ટે તો એમ કહી શકાય કે પોતે જે મજૂરી કરે છે તે બદલ તેને કાંઇ મળતું નથી એટલુ જ નહિ પણ સામુ આપવું પડે છે મજૂરી કરવાના હકની જાણે તેને કિંમત આપવી પડતી હોય એવી તેની દશા છે. કારણ આખુ વરસ ખેતરમાં તનતોડ મહેનત કર્યા પછી તે હિસાબ કાઢે છે તો વરસ આખરે તેના દેવાની રકમમા કાઇક વધારો જ થયેલો હોય છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ખેડૂત ઉપર અનેક બોજા હોવા ઉપરાંત પોતે પેદા કરેલા માલની કિંમત બજારની હરીફાઇમાં માલ પેદા કરતાં થયેલા ખર્ચ જેટલી પણ તેને ઉપજતી નથી બજાર જબરા વેપારીઓ અને સટોરિયાઓના હાથમાં હોય છે, તેઓ જાતજાતની તરકીબો રચીને પોતાની મરજી પ્રમાણે ભાવ બજારમાં પાડી શકે છે. ત્યાં બિચારા ખેડૂતનુ ટટ્ટુ શી રીતે ચાલે ? પોતે પેદા કરેલા માલનો ખેડૂત જાતે જ ઘરાક બની જાય એટલે કે પોતાને

જોઇતી વસ્તુઓ જ પેદા કરી લે તો આ હીરફાઇ તેને નડ નહિ પણ વ્યાજ, મહેસૂલ તથા બહારથી આણેલી વસ્તુઓ માટે તેને રોકડ નાણુ આપવાનુ હોય છે એટલે તેને બજારુ માલ પેદા કરવાની ફરજ પડે છે ફરજિયાત રોકડ નાણુ આપવાનો ખેડુત ઉપરનો આ બોજો અન્યાયી છે અને તે જ્યા સુધી નીકળી ન જાય ત્યા સુધી ખેડૂત પોતાની મહેનતનો વાજબી બદલો મેળવી કે ભોગવી શકવાનો નથી તેવુ જ ગામડાના કારીગરોનુ છે ખેડૂતો ઉપર સરકારનો તથા શાહુકારનો જે બોજો છે તેની તપાસ કરી એ બોજો હળવો ખેડૂતના ગજા મુજબનો તો કરી જ નાખવો જોઇએ આવુ જ રક્ષણ ગામડાના કારીગરોને પણ મળવુ જોઇએ આ ઉપરાત ઉત્પાદનની દરેકે દરેક શાખામા સરકારી માનવજીવનની દૃષ્ટિ ધ્યાનમા રાખી ઓછામા ઓછુ અમુક મળતર તો મહેનત કરનારને મળે જ એ નક્કી થવાની જરૂર છે આવી રીતે નક્કી કરેલા ઓછામા ઓછા ધોરણ કરતા માણસ વધારે કમાય તો જ સરકાર, શાહુકાર કે બીજો કોઇ તેની પાસે માગણી કરી શકે

જેમ દરેક માણસને ઓછામા ઓછુ અમુક મળવુ જોઇએ એ નક્કી થવાની જરૂર છે તેમ વધારેમા વધારેનુ ધોરણ પણ નક્કી થવાની જરૂર છે માલબીહકને અકુશિત કર્યા પછી તથા માલિક ઉપર અમુક જવાબદારીઓ નાખ્યા પછી તેમનો નફો તો આપોઆપ મર્યાદામા આવી જશે પણ સરકારી અમલદારો વકીલો, દાક્તરો, કૉલેજના અધ્યાપકો, વૈજ્ઞાનિકો, કલાધરો વગેરેનો વિચાર કરવો જોઇએ માલિકો અને મૂડીદારોનો જેવો ત્રાસ છે એવો જ કાઇક અશે આ વર્ગનો ત્રાસ પણ ગણાય પોતે કેળવણી લેવામા વખત ગાળ્યો છે તથા પૈસા ખર્ચ્યા છે, પોતાનામા અલૌકિક બુદ્ધિશક્તિ તથા પ્રતિભા છે અને તે દ્વારા તેઓ સમાજની ભારે સેવા કરી નાખે છે વગેરે દલીલો આગળ ધરી આ વર્ગ પોતાની કામગીરી માટે લોકો પાસેથી મોમાગ્યા પૈસા માગે છે વળી આ વર્ગ પોતાને સરકારી કહેવડાવે છે તેમના ધધા પણ સરકારી ધધા (liberal professions) કહેવાય છે

માણસની સંસ્કારિતાનું મોટામાં મોટું લક્ષણ તો એ ગણાય કે જે સમાજમાં પોતે રહે છે એ સમાજને પોતાનાથી બની શકે તેટલું વધારે આપવાની વૃત્તિ રાખે અને તેની પાસેથી બની શકે તેટલું ઓછું લે. આ સિદ્ધાન્તની પાછળ ન્યાય રહેલો છે. એ રીતે કે સાધારણ મજૂરને તો પોતાની રોજી ઉપરાંત બીજો બદલો નથી મળતો. જડ મજૂરીના કામ સાધારણ રીતે આનંદદાયક નથી હોતાં અને છતા ખૂબી એ છે કે જડ મજૂરી વિના દુનિયા ચાલે એમ નથી. સમાજની શારીરિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે સમાજના મોટા ભાગને એવી જડ મજૂરી કરવી જ પડશે પણ આ સંસ્કારી ધંધાવાળાઓનાં તો કામ એવાં હોય છે જેમાં રસ પડે, એ કામ જ આનદદાયી હોય અને તે ઉપરાંત વળી પ્રતિષ્ઠા મળે. જે કામ જડ હોય, કંટાળા ભરેલું હોય, જેમા એકની એક ક્રિયા જ કર્યા કરવાની હોય તે કામ કરતાં શરીરને અને મનને ઘસારો વધારે પહોંચે છે, ત્યારે જે કામમાંથી આનંદ અને રસ મળે એમ હોય એ કરતાં શરીરને ઘસારો ઓછો પહોંચે છે, સંસ્કારી કહેવાતા ધંધાવાળાને સમાજમાં જે કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે બદલો તો વધારાનો જ છે. આવી વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્યના અર્થપરાયણ સ્વભાવની જૂની દલીલ ફરી ફરી આગળ કરી એમ કહેવામાં આવે છે કે આ લોકોને કશો વિશેષ આર્થિક લાભ નહિ રહે પછી શું કામ એ લોકો આના કામ કરશે? પરતુ જેમ કામ માનસિક જરૂરિયાતને પૂરી પાડનારું વધારે તેમ તેમાં અર્થના બદલાનું તત્ત્વ ઓછું હોવુ જોઇએ. મોટા શોધકો, લેખકો, કવિઓ, કળાધરો, વૈજ્ઞાનિકો, દાક્તરો, વકીલો, શિક્ષકો, રાજપુરુષો એ બધાને પોતાની પ્રવૃત્તિનો રસ, આનંદ અથવા મસ્તી એ જ તેમના કામનો વિશેષ બદલો છે. જો આપણે એવું લેખું મૂકીએ કે હરકોઇ કામની મજૂરીના દર એટલા હોય કે જેથી એ કામ કરતાં જે જીવનશક્તિ ખર્ચાય, જીવનને જે ઘસારો પહોંચે તે પુરાઇ રહે, તો આ લોકો વધારે દર માગવાને હકદાર રહેતા નથી. કારણ તેમને બીજા અર્થનિરપેક્ષ બદલા મળી છે જેમાંથી તેમનાં જીવન ઉલ્લાસિત થાય છે. આવા ખાસ કામ કરનારાઓને તેમના કામ માટે સમાજ તરફથી ખાસ સગવડો

મળવી જોઈએ ખરી તેમ એમને પુસ્તકાલયો, પ્રયોગશાળાઓ, ચિત્રશાળાઓ, સંગ્રહાલયો, વાદ્યો વગેરેની સગવડ આપો આ વિદ્યાઓનું પરિશીલન કરવા નવરાશ જોઈએ તો તેમના કામના કલાક ઓછા ભલે પણ તેમની મજૂરીના દર તો બીજાઓ કરતાં વધારે ન જ હોવા જોઈએ આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સમાજમાં અલ્પતમ અને બહુતમ મજૂરીના દરમાં ઝાઝો ફેર રહેવા જોઈએ નહિ. અલબત્ત આપણે એક સપાટે આ ધોરણ ઉપર નહિ પહોંચીએ સરમારી મજુના ધંધાવાળાઓને આ વસ્તુને ટેવાતાં પણ કાંઈક વખત લાગશે પણ અલ્પતમ મજૂરીના દરમાં સારી પેઠે વધારો અને બહુતમ મજૂરીના દરમાં સારી પેઠે ઘટાડો કરતાં જતાં નવું ધોરણ નક્કી થઈ જશે

આ બધી વાતો તો ઠીક પણ તેનો અમલ શી રીતે કરવો એ સવાલ ઊભો થાય છે આમાંથી જ આપણે અત્યારે બહુ ચર્ચાતા વર્ગવિગ્રહના પ્રશ્નમાં ઊતરીએ છીએ એક તરફ માલદાર અને સત્તાધારી તથા બીજી તરફ ગરીબ તથા કચડાયેલો ખેડૂત અને મજૂર વર્ગ છે એ બે વર્ગોના હિતસંબંધો આજે એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે, એ વસ્તુનો ઇનકાર કોઈ કરી શકે એમ નથી પણ તેનો ઉકેલ આણવાની પદ્ધતિમાં સમાજવાદી કાર્યક્રમમાં અને ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં ફેર પડે છે સમાજવાદીઓ કહે છે કે શોષકવર્ગને નાબૂદ કરવા માટે હિંસામય ક્રાન્તિ અનિવાર્ય છે ત્યારે ગાંધીજી અહિંસક સાધનો દ્વારા જ એનો ઉકેલ લાવવા ઇચ્છે છે આપણા દેશમાં હિંસામય ક્રાન્તિની શક્યતા આજે ન હોય અથવા બહુ દૂરની હોય આપણા દેશના તો સમાજવાદીઓ પણ અહિંસામય સાધનોની વાત કરે છે પણ કોઈ પણ રીતે સર્વવ્યાપી હડતાલ પાડી દેવી વિરોધી વર્ગો વચ્ચેના વિદ્વેષને વધુ તીવ્ર કરવો, વગેરે માર્ગો અચૂક હિંસા તરફ લઈ જનારા છે ગાંધીજીનાં સાધનોમાં પરદેશી વાગપાટ અને તે નિષ્ફળ જાય તો અસહકાર, શાન્તિમય હડતાલ તથા સવિનયભંગ આવે છે એ બધામાં તેમની પદ્ધતિ સામા વર્ગ પ્રત્યે દ્વેષભાવને ઉત્તેજન કરવાની નહિ પણ સામા વર્ગના સદ્ભાવને

જાગૃત કરવાની છે. અને બીજી તરફથી તેમના અન્યાય, જૂલ
કે લૂંટ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનુ બળ કેળવવાની છે. આ
માર્ગોમાંથી પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે દરેક પોતાનો મા
પસંદ કરશે પણ દુનિયા આજે કયો માર્ગ લેશે એ કોઇ ક
શકે એમ નથી જો કે આપણે ગાંધીજીના માર્ગનાં ફળ કાંઇ
ચાખ્યા છે અને આપણો દેશ એ માર્ગે પોતાનુ ધ્યેય સાધે
વેરઝેર અને ખુનામરકીથી પીડાઇ રહેલી દુનિયાને એક નં
સંદેશો આપી શકે. એ સંદેશો આપતાં પહેલાં ભારતવર્ષે કે
થવું જોઇશે એ વિષેના પોતાના સ્વપ્નનું ચિત્ર ગાંધીજી
આપેલું છે તે અહી ઉતારીશ.

"મારો પ્રયત્ન એવા ભારતવર્ષને માટે હશે જે ભારતવર્ષ
પ્રજાના વર્ગોમાં ઊંચાનીચાના ભેદો નહિ હોય, એ ભારતવર્ષ
સૌ કોમો હળીમળીને રહેતી હશે; એ ભારતવર્ષમાં અસ્પૃશ્યતા
પાપને તથા કેફી પીણાં તથા પદાર્થોને સ્થાન નહિ હોય; સ્ત્રી
પુરુષોના જેટલા જ હક ભોગવતી હશે; આપણે બાકીની આ
દુનિયા સાથે શાન્તિથી રહેતા હઇશું. અને કોઇને લૂંટતા
કોઇનાથી લુંટાતા નહિ હોઇએ. એટલે આપણે નાનામાં ના
લશ્કર રાખવું પડશે મૂગાં કરોડોના હિતવિરોધી નહિ હોય તે
તમામ દેશી કે વિદેશી હિતસંબંધો ચીવટપૂર્વક જાળવવા
આવશે. મને પોતાને દેશી અને વિદેશી વચ્ચેનો ભેદ અકારો
આ મારા સ્વપ્નનું ભારતવર્ષ છે."

એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ માટેના ગાંધીજીના ભગીરથ પ્રયત્ન
આપણે સૌ યથાશક્તિ ફાળો આપવાનો સંકલ્પ કરીએ એ
પ્રાર્થના.

શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ ભટ્ટ

પ્રમુખ : કેળવણી વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન · કરાચી

૧૯૩૭–૩૮

કેળવણી વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટનું

વ્યાખ્યાન

આપ સૌએ આ સમેલનના કેળવણી વિભાગનું પ્રમુખપદ મને આપ્યુ તે માટે હુ આપનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનુ છુ આ પદને વધારે સારી રીતે શોભાવે એવા ઘણા ભાઇબ્હેનો ગૂજરાતમા પડ્યાં છે એ આપના ધ્યાન બહાર તો નજ હોય પરતુ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ' વિદ્યાર્થીભવને છેલ્લા થોડા વર્ષો દરમિયાન સમગ્ર ગૂજરાતમા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પોતાનો જે નમ્ર ફાળો આપ્યો છે તેની કદર કરવાની વૃત્તિથી પ્રેરાઇને આપે આ પગલુ ભર્યુ છે એમ હુ સમજુ છુ અને તેથી જ એ સસ્થાના એક અદના સેવક તરીકે આપના આ સદ્ભાવ માટે આપનો આભાર માનુ છુ

સાહિત્ય સમેલનની સાથે કેળવણીનો વિભાગ જોડવાનો વિચાર બહુ જૂનો છે ર૦ રણજિતરામ વાવાભાઇ ઈ સ ૧૯૧૧-૧૨ ના અરસામાં જ્યારે મારી સાથે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ' ભવનમા કામ કરતા ત્યારે પણ એ વાત મને એમણે ઘણી વાર કહેલી ત્યાર પછી તો આ સમેલનની સાથે આપણે ઇતિહાસ વિભાગને સાંધ્યો, વિજ્ઞાન વિભાગને જોડ્યો, જૈન વિભાગને પણ સ્થાન આપ્યુ અને ગુજરાત કેળવણી પરિષદની બે સ્વતત્ર બેઠકો ભર્યા પછી આજે પાછા આપણે કેળવણી વિભાગને પણ સાધીએ છીએ મને એમ માનવાનુ મન થઇ આવે છે કે આપણું સંમેલન આ પ્રસગે જ કેળવણીનો વિભાગ કાં છે તેની પાછળ કેઇ ઈશ્વરી સકેત તો ન હોય ? આ વર્ષે આપણે ત્યાં પશ્ચિમના નવીન કેળવણી

મંડળના કેટલાક આગેવાન કેળવણીકારો આપણી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે અને આપણને પિછાનવા માટે આવ્યા છે; આ વર્ષે જ આપણી અનેક વિદ્યાપીઠોની વ્યાસપીઠ પરથી કેળવણીના નવ નિર્માણનાં સૂત્રો આપણે સાંભળી રહ્યા છીએ; આ વર્ષે જ આપણા મહાસભાપ્રધાનો માનવજીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત જેવી પ્રાથમિક કેળવણીથી ભારતનું એક પણ બાળક વંચિત ન રહે એવી વિચારણા સેવી રહ્યા છે; અને અર્વાચીન ગુજરાતના જ નહિ, અર્વાચીન ભારતના જ નહિ, પણ અર્વાચીન જગતના પ્રજાપતિસમા મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણી આખી ય પ્રજાના ઘડતરમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરી નાખે એવી કેળવણીની યોજના પણ આ વર્ષે જ વહેતી મૂકી છે. આ પ્રમાણે એક યા બીજી રીતે કેળવણીના આંદોલનો આખા દેશમાં થઇ રહ્યાં હોય ત્યારે આપ પણ આ વર્ષે જ આ વિભાગને ખોલવા પ્રેરાઓ એ મને તદ્દન સ્વાભાવિક અને સુયોગ્ય લાગે છે.

આપણો વિભાગ સાહિત્ય પરિષદનો એક વિભાગ છે, સ્વતંત્ર કેળવણી પરિષદ નથી, એટલે આપણા આ વિભાગની એક ચોક્કસ મર્યાદા છે. આપણે આપણી મર્યાદામા રહીને ગૂજરાતી ભાષામા આજ સુધીમાં કેળવણીનુ જે સાહિત્ય પ્રકટ થયુ છે તેનો વિચાર કરશું અને તેનો આંક મૂકશું; આ સાહિત્ય વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે ઉચ્ચ કોટિનું કેમ બને તેના પણ વિચારો કરશુ આપણી કેળવણી સાહિત્યના વિકાસમાં કેવી અને કેટલી મદદ કરી શકે તે પણ જોશુ; અને આખરે આ બધાય વિચારોને મૂર્તરૂપ આપવા માટે આપણે શું કરી શકીએ તેનો પણ વિચાર કરશુ.

+

એક વાત તો આપણે સૌ ચોક્કસ જાણીએ છીએ. આપણી કેળવણીમાં શિક્ષણનુ વાહન અંગ્રેજી ભાષા છે અને ગૂજરાતી નથી, એથી માત્ર આપણાં ભાષાસાહિત્યને જ નહિ પણ આપણા સમગ્ર જીવનને કેટલુ ભારે નુકશાન થઇ રહ્યું છે તે શબ્દોમાં ચીતરી શકાય તેમ નથી. આજથી વીશ વર્ષ ઉપર બીજી

ગૂજરાતી કેળવણી પરિષદ મળી ત્યારે તેના પ્રમુખસ્થાનેથી ગાધીજીએ પોતાનું દર્દ આપણુને સભળાવ્યુ હતુ અને છતા ય આજે વીશ વર્ષે પણ એ દિશામા આપણે પગલા માડવાના રહે છે એ અફસોસની વાત નથી ? માના ધાવણ વિના ઉછરેલુ બાળક શરીરે તો કદાચ કૃત્રિમ રસાયનિક ખોરાકોથી દરિદ્ર ન રહે, તો પણ અતરથી તે દરિદ્ર રહે છે, એમ માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે જે પ્રજાને પોતાની માતૃભાષાવિહોણા બનીને બીજી પ્રજાની ભાષાને એ સ્થાન આપવુ પડે છે તે પ્રજા તેના સમગ્ર જીવનમા કગાલ બને તો તેમા શી નવાઇ છે ? આપણી પોતાની આ દશા છે છતા જે પોતે બુદ્ધિથી આ વાત સ્વીકારે છે તેઓ પણ તેનો અમલ કરવાનો વખત આવે છે ત્યારે ઢીલા થઈ જાય છે અને ચાલુ માર્ગે જ ચાલ્યા જાય છે આપણામાના ઘણા ખરા આ વાત સમજીએ છીએ, આપણા બાળકોને માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ મળે તો અનેક દૃષ્ટિથી લાભ થાય એમ માનીએ છીએ પણ ખરા, છતા પણ ચાલુ ઘરેડની શાળાથી આવી જુદી જાતની શાળામાં આપણા બાળકને ભણાવવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે આપણુ હૈયુ ચાલતુ નથી આજથી લગભગ સત્તર વર્ષ ઉપર દક્ષિણામૂર્તિના અભ્યાસક્રમમા અંગ્રેજી ભાષાને વૈકલ્પિક ઇતર ભાષાનુ સ્થાન આપ્યુ ત્યારે ભારે ઉહાપોહ કરવો પડેલો અને આજે પણ એનુ સ્થાન તો એ જ કલ્પ્યુ છે છતા આજ સુધીમા મુદ્દલ અંગ્રેજી નહિ ભણેલા બે જ વિદ્યાર્થીઓ અમારે ત્યા પાકયા અને તેમનાથી દક્ષિણામૂર્તિ આજે પણ ગૌરવ લે છે

આનો ઉપાય આપણે સત્વર કરવો જોઇએ મારે કબૂલ કરવુ જોઇએ કે આ દિશામા વિદ્યાપીઠોએ થોડા થોડાં પગલા માંડયા છે ખરા, પણ આવા જરૂરી ફેરફારો આટલી મદ ગતિએ થાય છે એ આપણી પોતાની સકલ્પદરિદ્રતા બતાવે છે ઠેઠ એકડિયાથી માડીને વિદ્યાપીઠની ઊચામા ઊચી પદવી સુધી શિક્ષણનુ વાહન એ ગૂજરાતી હોવી જોઇએ અને આખી પ્રજામાં ગુજરાતી ભાષા માટેનો આવો આગ્રહ જગાડવા આપણે જબ્બર પ્રચારકાર્ય કરવુ જોઇએ ગૂજરાતમાં એક આનદદાયકબાઇ

સંકલ્પ કરે તો આવો ફેરફાર કાલે શક્ય છે; ગૂજરાતમાં એક મુનશી ધારે તો આપણી કૉલેજોને તેમ જ હાયસ્કૂલોને ગૂજરાતી ભાષાથી તરબોળ કરી નાખે; ગૂજરાતમાં એક રામનારાયણ પાઠક ધારે તો માતૃભાષાની ગંગા વહેવરાવી દે. આપણા અધ્યાપકો અને આપણા ગૂજરાતી ભાષાના પ્રેમીઓ નિશ્ચય કરી નાખે કે અમે ભણાવશું એ તો માતૃભાષામાં જ ભણાવશું એટલે બસ છે. હું જપાન ગયો ત્યારે ત્યાંની વિદ્યાપીઠના ધુરંધર અધ્યાપકો જેઓએ અમેરિકામા પંદર પંદર વર્ષો ગાળ્યાં છે, તેઓ ખુદ મારી સાથે પણ અંગ્રેજીમાં વાત કરવા રાજી ન હતા. આપણે ત્યાં તો શરમની વાત એ છે કે બીજી કેળવણી હો કે ન હો પણ જેને અંગ્રેજી વધારે સારું આવડે તેને જ આપણે વધારે હોશિયાર માનીએ. આ બધાંનું એક પરિણામ આજે એ આવ્યું છે કે આપણી વિદ્યાર્થીઆલમમાં આપણે ભાષાની મોટી દરિદ્રતા દેખીએ છીએ. મારુ પોતાનું એમ માનવું છે કે આ બાબતમાં આપણે માતૃભાષા એ જ કેળવણીનું વાહન હોવી જોઈએ એ વિચારને અમલમા મૂકીએ ત્યાંસુધી આપણે જંપવું ન જોઈએ. આજે સત્યાગ્રહમા તારાજ થએલા ખેડૂતોને તેમની જમીન પાછી મળી; આજે નવા કારભારમાં મિલમજૂરોને યોગ્ય મહેનતાણું મળે એવાં પગલા લેવાય છે; તો આખી પ્રજાનાં કેળવણી લેતાં બાળકોને માતૃભાષાના ધાવણથી વંચિત રાખવામાં આવે છે તેમાંથી તેમને ઉગારવા એ પણ દલિતોનો ઉદ્ધાર જ છે એમ મારુ નમ્ર માનવું છે.

+

આટલું આપણી કેળવણીના વાહન વિષે. ઉપર જણાવ્યું તેમ આપણે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે શિક્ષણ મેળવ્યું છતા પણ આપણે ગૂજરાતી ભાષા મારફત કેળવણી આપવાના મનોરથો તો સેવ્યા જ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ ઊભું કર્યું છે. આપણા ગૂજરાતમાં આ દિશામાં સૌથી પહેલું પગલું મૂકવાનું માન સ્વ ગજ્જર સાહેબને ઘટે છે. ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રથમ વિચાર તેમણે કરેલો; શિલ્પજ્ઞાનમંજુષાનો વિચાર પણ એમને આભારી હતો; પારિભાષિક કોષનો વિચાર પણ તેમનો જ હતો. પણ ગજ્જર

સાહેબ પોતાના કાળ પહેલા અવતર્યા એટલે એમની કેટલીયે યોજનાઓ એમને એમ પડી ભાગી શરૂઆતના વર્ષોમા આપણી કેળવણી અંગ્રેજીના ધોરણે દાખલ થયેલી એટલે એ લોકોના ધોરણોને અનુસરીને આપણે આપણી વાચનમાળાઓ રચી, આપણી પાઠમાળાઓ બનાવરાવી, શિક્ષણશાસ્ત્રના પુસ્તકોના તરજૂમા કર્યા આપણી સંસ્કૃતમન્દિરાન્તપ્રવેશિકાઓ લખી પણ આ બધુ ય અનુકરણ માત્ર હતુ શિક્ષણનો જે છોડ ઇંગ્લેંડે પોતાની પ્રજાના ઉછેરની હવામા ઉગાડયો હતો તે જ આપણે મૂળિયા સાથે કે મૂળિયા વિના અહી રોપી દીધો અને એક રીતે બોલીએ તો હજી આજ સુધી એ જ રીતે આપણે એ રોપાને જાળવી રહ્યા છીએ અંગ્રેજ લોકોએ વર્ગમા બાંકડા રાખ્યા તો આપણે બાંકડા રાખ્યા અંગ્રેજ લોકોએ શિક્ષક માટે ખુરશી રાખી તો આપણે ખુરશી રાખી અંગ્રેજ લોકોએ બપોરના ૧૧ થી ૫ શાળા રાખી તો આપણે પણ એ જ વખત રાખ્યો, અંગ્રેજ લોકોએ ઉનાળામા મોટુ લાંબુ વેકેશન રાખ્યુ તો આપણે પણ એમ જ કર્યું, અંગ્રેજ લોકોએ ગ્રીક અને લેટિન શીખવવા એક પદ્ધતિ રાખી તો આપણે સંસ્કૃત શીખવવા માટે પણ એ જ પધ્ધતિ રાખી. ખરી રીતે કહીએ તો ઇંગ્લંડની શાળાના જે જે પ્રશ્નો હશે તે બધાય હો કે ન હો તો પણ આપણી શાળાઓના પ્રશ્નો બન્યા અને એમના જે ઉકેલો ત્યાના આચાર્યોએ વિચાર્યા તે આપણા ઉકેલો થયા આપણે એક સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે આપણા સ્વત્વનો વિચાર જ ન કર્યો હોય ત્યાં આપણા પોતાના પ્રશ્નો કયાથી હોય અને આપણી પોતાની દષ્ટિએ તેનો ઉકેલ લાવવાની વૃત્તિ પણ કયાથી થાય ? માના ધાવણ વિના આવતી દરિદ્રતા તે આનું નામ આપણાં આજ સુધીનાં કેળવણીના તમામ પુસ્તકોને માટે પણ આ લાગુ પડે છે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણે કેવળ બહિર્મુખ બની ગયા છીએ, ત્યાં પણ અન્તર્મુખ થયા નથી આપણે ત્યાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી, લાલા લજપતરાય અરવિન્દ બાબુ ડૉ એની બીસન્ટ પંડિત માલવિયાજી, પૂજ્ય ગાંધીજી એ બધાંય મોટા કેળવણીકારો છે એમણે સૌએ પોતપોતાની

રીતે કેળવણીના વિચારો કર્યા છે, સંસ્થાઓ સ્થાપી છે અને અખતરાઓ કર્યા છે. છતાં આપણી કઇ ટ્રેઇનિંગ કોલેજમાં આપણા શિક્ષકોને આ લોકોના વિચારો જાણવા મળે છે? આપણે કોઇ મોટા આદર્શ શિક્ષકને શોધવો હોય તો આઉંડલના સેન્ડરસન સુધી જવું જ પડે એવુ કયા છે? આપણી ટ્રેઇનિંગ કોલેજના કયા વિદ્યાર્થીએ ગૂજરાતના કેશવલાલભાઇ કે મોતીભાઇ અમીનનાં જીવન શોધ્યાં?

એટલે આજ સુધીનાં આપણાં પુસ્તકો મોટે ભાગે કાં તો બીજા પુસ્તકોના અનુવાદો અથવા તો એ વિચારોના અવતરણ જેવા બન્યાં છે. પણ મહાત્મા ગાંધી આપણા દેશમાં આવ્યા ત્યારથી જે નવો યુગ બેઠો તેમાં આ દિશામાં પણ ઠીક ઠીક ફેરફાર થયો છે. ગાંધીજીએ રાષ્ટ્ર-ઉત્થાનમાં ઝુકાવ્યુ ત્યારથી આપણને આપણી અસ્મિતાનું વધારે ને વધારે ભાન થવા લાગ્યું છે; આપણા દેશના પ્રશ્નો જ કંઇ આપણે આપણી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી પણ જોતા થયા છીએ અને આ અસર કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગાંધીજી આવ્યા તે અગાઉ ગુરુકુળો, શાંતિનિકેતન, થીયોસોફીની શાળાઓ, વગેરે તો સ્થપાઇ ચૂકયાં હતાં, પણ એ તમામ સંસ્થાઓને ગાંધીજીના આવ્યા પછી એક પ્રકારનો નવો રંગ લાગ્યો અને આપણા ગૂજરાતમાં તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પાયો નખાયો મારું તો દૃઢ માનવું છે કે અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના એ ગૂજરાતમાં કેળવણીના ઇતિહાસમાં એક સોનના અક્ષરે નોંધવા જેવો બનાવ છે. ગાંધીજી પોતે દેહે સાવ દુબળા છે, છતાં આજે આખા ય ભારત વર્ષને પ્રાણ પૂરે છે; તેમ ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો દેહ આજે ગમે તેવો દુબળો દેખાતો હોય તો પણ એ વિદ્યાપીઠની પાછળ રહેતી ભારતની કેળવણીની કલ્પના આજે વિરાટ સ્વરૂપ પકડતી જાય છે તે આપણે સૌ જોઇએ છીએ ને જોશું. આ વિદ્યાપીઠના અંગભૂત મારા મિત્ર કિશોરભાઇ એ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પહેલું સ્વતંત્ર પુસ્તક ગુજરાતને આપ્યું અને તે પુસ્તક તે "કેળવણીના પાયા". આ અરસામાં જ વિદ્યાપીઠે આપણને ઘણાં

સારા સારા પુસ્તકો આપ્યા છે આ અરસામા આપણા છોટુભાઇ પુરાણીએ આપણને વાચનમાળા આપી, ગિજુભાઇ-જુગતરામે આપણને ચાલણગાડીઓ આપી મેઘાણીએ કાઠિયાવાડના ખજાના ખુલ્લા કર્યા નાનાભાઈએ જુવાન ગૂજરાત પાસે ઉપનિષદોની અને રામાયણમહાભારતની વાતો મૂકી મહાદેવભાઈએ ખુદાઇ ખિદમતગારોનો પરિચય આપ્યો અને ગાંધીજીએ તો પોતાની આત્મકથા આપી દીધી આ અરસામા આપણે આપણી કેળવણીનો વધારે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતા થયા એટલે વિદ્યાપીઠે પોતાનુ સ્વતંત્ર અધ્યાપન મંદિર કાઢ્યુ, દક્ષિણામૂર્તિએ ત્રણ સો જેટલા નવીન બાળશિક્ષકો પકવ્યા, કમળાશંકરભાઈએ આપણી ભાષાનુ પ્રમાણભૂત વ્યાકરણ ગ્રંથ બહાર પાડ્યો, ગિજુભાઇએ 'મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ' અને 'વાર્તાનુ શાસ્ત્ર' રચ્યા, હરભાઈએ 'વિદ્યાર્થીનુ માનસ' બહાર પાડ્યુ રામનારાયણ પાઠકે 'પ્રમાણશાસ્ત્ર' લખ્યુ અને કાકાસાહેબે 'હિમાલયનો પ્રવાસ' તથા 'આર્યાવર્તના ઇતિહાસ' લખ્યા, આજ વર્ષોમાં આપણા ગુજરાતે નવયુગ વાચનમાળા જોઈ આ તમામ પુસ્તકોએ ગુજરાતી કેળવણીની દિશામા મોટો ફેરફાર કર્યો અને આપણી કેળવણી માત્ર પરદેશનુ અનુકરણ ન હોઇ શકે એવો ધ્વનિ તે આ પુસ્તકોનો ધ્વનિ છે

આ પુસ્તકોની સાથે સાથે આપણે ત્યા કેળવણીના ક્ષેત્રમા માસિકોએ પણ દેખાવ દીધો છે સરકારી કેળવણી ખાતાની બીજી બધી ઘરેડોનો અત્યારે વિચાર ન કરીએ તો એક વાત તો આપણે ધ્યાનમા લેવી જ જોઇએ અને તે સરકારનુ ગુજરાત શાળાપત્ર આ માસિકે એકલે હાથે ગુજરાતી પ્રાથમિક કેળવણીની જેટલી સેવા કરી છે તેટલી બીજા કોઇ માસિકે ભાગ્યે જ કરી છે આ માસિક મોટે ભાગે સરકારી કેળવણીની નીતિનુ જ મુખપત્ર છે, છતા ભૂતકાળમાં તેના તંત્રીઓએ તેનુ સારી રીતે સંચાલન કર્યુ છે અને હજી આજે પણ તે પોતાનુ અનેરુ સ્થાન સાચવી રહ્યુ છે જેમ 'ગુજરાત શાળાપત્ર' એ સરકારી ગુજરાતી કેળવણીનુ મુખપત્ર છે તેમ 'સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક' કાઠિયાવાડમાં દેશી રાજ્યોની કેળવણીનુ મુખપત્ર છે અથવા તે કાઠિયાવાડ એજન્સીની નીતિનુ મુખપત્ર છે

પણ આ સ્થળે મારે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ત્રૈમાસિકનો ઉલ્લેખ કરવો જ જોઇએ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ત્રૈમાસિક સં સ. ૧૯૮૪ માં શરૂ થયું અને સં સ. ૧૯૮૫ માં બંધ થયું. આ વર્ષો દરમિયાન દક્ષિણામૂર્તિએ નવીન કેળવણીના વિચારો આખા ગુજરાતને આપ્યા છે અને એ સાથે સાથે ગૂજરાતી ભાષાના સામર્થ્યને આંક્યુ છે હું મારી પોતાની વાત કરું તો કહી શકું છું કે ગૂજરાતી ભાષામા સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ વિચારોને વહન કરવાની કેટલી બધી તાકાત છે તેનુ ભાન અમને દક્ષિણામૂર્તિ ત્રૈમાસિક કાઢ્યા પછી જ થયુ. કેળવણીના પ્રદેશમા આપણે કઇ કઇ દિશામાં નવા પ્રયત્નો કરવાના છે એનું કંઇક ભાન અમને આ વખતે થયું હતુ. પણ આ ત્રૈમાસિક ઉપરાંત દક્ષિણામૂર્તિની પાંખ નળે બીજા પણ બે માસિક ચાલે છે: છાત્રાલય ને શિક્ષણપત્રિકા. આ બન્ને માસિકોએ ગૂજરાતમાં પોતાનુ સ્થાન મેળવી લીધું છે અને કેળવણીના પ્રદેશમા નવી ભૂમિ ભેદી છે.

સૂરતમાથી નીકળતુ 'નૂતન શિક્ષણ' આજે સ્વતંત્ર કેળવણીનો અને સરકારી કેળવણીનો સુયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યુ છે. તેનો યશ મારા મિત્ર હરભાઇને તથા ચન્દ્રવદન શાહને ઘટે છે.

આ સ્થળે આપણે ત્યા બાળકેળવણીનો વિકાસ થયો છે તેનો મારે ઉલ્લેખ કરવો જોઇએ, અને આ ઉલ્લેખમા મારે મારા મિત્ર ગિજુભાઇનુ નામ પણ મૂકવુ જ જોઇએ. આપણા ગુજરાતમા બાળકેળવણીના ગણેશ માંડનાર છોટુભાઇ પુરાણી. એમણે ગુજરાતને મૉન્ટેસોરીનો પરિચય કરાવ્યો પણ ગિજુભાઇએ નવીન વિચારસરણી ગુજરાત પાસે આગ્રહથી મૂકી, બાળકોનુ સાહિત્ય ઉપજાવ્યુ, અને ઘેરઘેર માબાપોને માટે બાળમહિમા સરજાવતુ સાહિત્ય પહોચાડી દીધુ. આટલા માટે જ આજે ગિજુભાઇ 'બાળકોના ગિજુભાઇ' કહેવાય છે. ગિજુભાઇએ બાળસાહિત્યનો ખોધ શરૂ કર્યા પછી તો ઘણુંયે બાળસાહિત્ય આપણી પાસે આવ્યુ છે; ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીનુ બાળમિત્ર અને બાળસાહિત્ય ગાંડીવ સાહિત્યનુ મંદિર, બાળસાહિત્ય વગેરે આપણી સામે પડ્યા છે અને બધાની પાછળ એક યા

મીઠી રીતે ગિજુભાઇનુ પ્રેરક બળ છે ગિજુભાઇએ આપણે ત્યા બાળકોનો યુગ ઉતાર્યો એમ કહી શકાય

અહી એક વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરવો અયોગ્ય નહિ ગણાય ગુજરાતી ભાષાની જોડણીનો સવાલ કેટલો મહત્વનો છે તે આપ સૌ મારા કરતા વધારે જાણો છો એ જોડણીને વ્યવસ્થિત કરવાના ઘણા પ્રયાસો થયા છે અને એ વ્યવસ્થા લાવવામા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કોશે ઓછી મદદ નથી કરી આજે વિદ્યાપીઠના કોષ ઉપરાંત ગોંડળ રાજ્યના ઠાકોર સાહેબે એક ગજરાતી કોષ તયાર કરાવે છે, એવી હકીકત આપણામાના ઘણા ખરા જાણે છે અને સાભળવા પ્રમાણે ગોંડળના ઠાકોર સાહેબવાળો કોષ અનેક દ્રષ્ટિથી આવકારપાત્ર થશે આપણે આ સ્થળે નોંધવુ જોઇએ કે ગોંડળ રાજ્યે પાઠ્યપુસ્તકોની દિશામા ઠીક ઠીક પ્રયાસો કર્યા છે પણ એ પ્રયાસોની સુરભ કોણ જાણે કયા કારણોથી ગાંડળ બહાર જઇ શકતી નથી

પણ આનો થયુ શાળાના વર્ગ માટેનુ સાહિત્ય આ વર્ષો દરમિયાન ગુજરાતમા શારીરિક કેળવણીએ પણ ઠીક પ્રગતિ કરી છે અને તેથી તેનુ સાહિત્ય પણ થોડુ ક ઊગ્યુ છે ભરુચવાળા છોટુભાઇ પુરાણીએ અખાડાનુ સાહિત્ય ઊભુ કર્યુ કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મડળે દેશી રમતોનુ સાહિત્ય ઉપજાવ્યુ ભાવનગર રાજ્યના ગજાનનભાઇએ સ્કાઉટીંગ અને બીજી વાતો, લખી અને એ રીતે શારીરિક કેળવણીના સાહિત્યને પણ બળ મળ્યુ ઉપરાત, આપણા કેટલાય અધ્યાપકો દેશપરદેશ જઇને ત્યાની શિક્ષણસસ્થાઓને જોઇ આ યા, તેને પરિણામે આપણને 'જપાનની કેળવણી પદ્ધતિ' 'જર્મનીની કેળવણી પધ્ધતિ' વગેરે પુસ્તકો મળ્યા અને આજ અરસામા કેળવણીને અગે આપણે માનસશાસ્ત્ર તરફ વળ્યા એટલે માનસશાસ્ત્રના રીતસરના પુસ્તકો નહિ પણ મનનપૂર્વક લખાયેલા લેખો આપણને મળ્યા છે માનસશાસ્ત્રના આવા મનનીય લેખકોમાં શ્રી પ્રાણજીવન પાઠકનુ સ્થાન ઘણું ઊંચુ છે

આટલી તો કેળવણીના સાહિત્યની સમાલોચના થઇ, અને

બીજા દેશોના સાહિત્યની સરખામણીમા આ સાહિત્ય ઓછુ દેખાય તો પણ આપણે ગર્વ લઇ શકીએ એવું અને એટલું આ સાહિત્ય છે એમાં શક નથી.

×

હવે પછી આપણા માનસમાં જેમ જેમ આપણા સ્વત્વનું ભાન વધારે ને વધારે જાગ્રત થશે, આપણે પોતે સ્વતંત્ર રીતે જીવના સર્જાયેલી પ્રજા છીએ અને આપણને પોતાને પણ માનવવંશમાં આપણી સંસ્કૃતિના ફાળો આપવાનો અધિકાર છે એવી વૃત્તિ આપણા અંતરમાં ખરેખર જાગશે, આપણા પુત્રપુત્રીઓની કેળવણી માટે ઇંગ્લંડ શું કહે છે અને અમેરિકા શુ કહે છે, જર્મની શુ કહે છે અને જપાન શું કહે છે, તે જાણવાની સાથે સાથે આપણા દેશનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી આપણા પોતાના જીવનને બંધબેસતી કેળવણીનું આપણે નિર્માણ કરશુ અને જીવનના દરેકેદરેક ક્ષેત્રમા આપણી જીવનભાવનાઓ અને જીવનમૂલ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને આપણા જીવનનુ નવેસરથી ઘડતર કરશુ, તેમ તેમ જીવનના સ્વતંત્ર વિચારો પોતાના જ બળથી આપણા મોમાં નવા અને વીર્યવાહી ભાષા મૂકશે. આજે આપણી કેળવણીમા નવા સર્જનને ઓછુ સ્થાન છે: આજે આપણી કેળવણી આપણને સ્વતંત્ર રીતે ઊડવા દેતી નથી પણ આપણી પાંખોને કાપી નાખે છે; આજે આપણી કેળવણીમા બીક છુપાયેલી છે; આજે આપણી કેળવણી આપણને આપણી આમજનતાથી દૂર રાખે છે અને તેથી અવાસ્તવિક છે આવા સંયોગોમાં આપણો આત્મા સાહિત્યનુ સર્જન શી રીતે કરી શકે? આજે આપણા દેશમા જે નવીન વિચારપ્રવાહ ઊભો થયો છે તેના બળથી, તેમ જ પુસ્તકિયા કેળવણીને બદલે સર્જનાત્મક કેળવણીનો યુગ મંડાશે તેના બળથી આપણે આપણી મેળે જ વધારે વાસ્તવિક અને વધારે આદર્શમય કેળવણી લેતા થશુ અને એ જ વખતે આ નવીન કેળવણીની અસર આપણા સાહિત્ય પર પણ થયા વિના નહિ રહે દરમિયાન એ શુભ અવસર આવી પહોચે તેની પૂર્ણ તૈયારી રૂપે આપણે સૌ

કેળવણીના ક્ષેત્રમા આપણી શકિત અનુસાર સારા સારા પુસ્તકોના અનુવાદો કરીએ, નવા પ્રમાણભૂત પુસ્તકોની પાછળ જહેમત ઉઠાવીએ અને જ્યા શક્ય હોય ત્યા બીજા લેકોના સાહિત્યમાથી સારા સારા પુસ્તકો આપણી ભાષામા ઉતારીએ આ દિશામા ગુજરાતી પહેલી ચોપડીથી માડીને ઠેઠ વિદ્યાપીઠના એમ એ સુધીના વર્ગ માટે આપણે પાઠ્ય પુસ્તકો કરી નાખવા જોઇએ અને આ દિશામા આપણી કોલેજોમા કામ કરતા આપણા અધ્યાપક ભાઇઓ ગુજરાતની અમૂલ્ય સેવા બજાવી શકે આવાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનો વિચાર આજે મદ થયો નથી પણ દુખની વાત એ છે કે આપણે વાતો કરીને વેરાઇ જઇએ છીએ અને કઇ પણ સગીન કાય થતુ નથી સાહિત્ય સમેલન તરફથી કે એવી જ બીજી કોઇ જબ્બર સસ્થા તરફથી આ કામ ઉપાડયુ હોય તો તેના ફળ આપણે કલ્પી પણ ન શકીએ એટલાં સરસ આવનાના છે

×

હવે સાહિત્યના વિષયમા કેળવણી કેવી રીતે મદદ કરી શકે તેની એક બે વ્યવહારુ સૂચનાઓ કરવા માગુ છુ આજે બીજે ક્યાય નહિ તો આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમા અને માધ્યમિક તેમ જ ઉચ્ચ શાળામા જ્યા જ્યા અવકાશ છે ત્યા ત્યા ગુજરાતી ભાષાનુ અધ્યયન ચાલે છે આ અધ્યયન આજે ચાલે છે તેથી વધારે રસમય અને શાસ્ત્રીય થઇ શકે એવુ મારુ માનવુ છે આપણી ભાષા મૂળ તો આપણા ઘરોમા અને આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમા ઘડાય છે આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમા આપણા શિક્ષકો ભાષાનું શિક્ષણ બાળકોનો રસ જળવાઇ રહે તેવી રીતે પણ આપી શકે અને બાળકોનો રસ મરી જાય એવી રીતે પણ આપી શકે નાનપણથી જ આપણા બાળકો સાહિત્યનો સ્વાદ લેતા થાય એવી રીતે તેમને શિક્ષણ આપવુ બાળક અને સાહિત્યનો પરસ્પર સબધ થાય એટલુ જ કરી શિક્ષકે ખસી જવુ અને સાહિત્યની બાળકના માનસ પર અસર જમાવવા દેવી શબ્દોના વાકયોના અને અર્થના નકામા ચૂથણા ન ચૂથતાં સાહિત્યકારના

અવાજને વિદ્યાર્થીના હૃદયમા પેસવા દેવા અને આ બધુ ય કરતા કરતાં બાળકને સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં ભમતા અને કલ્લોલ કરતા શીખવવું આટલુ જો આપણે શિક્ષકો કરી શકીએ તો આજે આપણામાં સાહિત્ય તરફ જે અરુચિ દેખાય છે તે આપોઆપ ટળી જશે પણ વાત તો એ છે કે આપણી શાળાઓમાં આજે આવા શિક્ષકો નથી અને જે છે તેમને આવા બનાવવાને આપણે મહેનત કરતાં નથી. આજે વસ્તુના જ્ઞાન માત્ર તરફ આપણે એવા પુરપાટ દોડીએ છીએ કે સાહિત્યનો રસાસ્વાદ આપવાનુ કોઇને સૂઝતુ નથી, તેમ એટલી ધીરજ પણ નથી પદ અને અન્વય, અર્થ અને સાર. વાક્ય અને પદચ્છેદ—જે બધું જ્ઞાન રસાસ્વાદની વૃદ્ધિ માટે જાણવાનું છે તે આપણને ડગલે ને પગલે સામું આવે છે અને શિક્ષક બિચારો આ દોડધામમાં કશું ય કરી શકતો નથી. સાહિત્ય શીખવવાની અને સાહિત્યના જ્ઞાન કરતાં સાહિત્યના રસાસ્વાદ તરફ વધારે ભાર આપવાની જરૂર છે જ અને આ રસાસ્વાદ પરીક્ષાના ત્રાજવામા તોળી શકાય તેમ ન હોવાથી તેના પર ભારે દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવે છે. આપણી શાળાઓમા ગુજરાતી ભાષાના અધ્યયનને જો યોગ્ય રીતે ગોઠવવામાં આવે અને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ કેળવાય એવું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવે તો આપણે સાહિત્યની વિવિધ દિશામાં ઘણા આગળ વધી જઇએ.

આ તો હું શાળામાં ગૂજરાતી કેમ શીખવવુ તેની વાતમાં આડો ઊતરી ગયો, પણ આ દિશામાં આપણે ઘણું કરી શકીએ એમ છીએ તેથી જ મેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અને જે પ્રમાણે સાહિત્યના આસ્વાદમાં તે જ પ્રમાણે આપણે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી જે ગૂજરાતી ભાષાનું લખાણ માગીએ છીએ તેમાં પણ આપણે વિદ્યાર્થીઓને સારા અને સંસ્કારી ગૂજરાતીનો પાસ આપી શકીએ છીએ જે બોલવું તે સ્પષ્ટ જ બોલવું, અધૂરુ વાક્ય બોલવું જ નહિ, તેમ સ્વીકારવુ

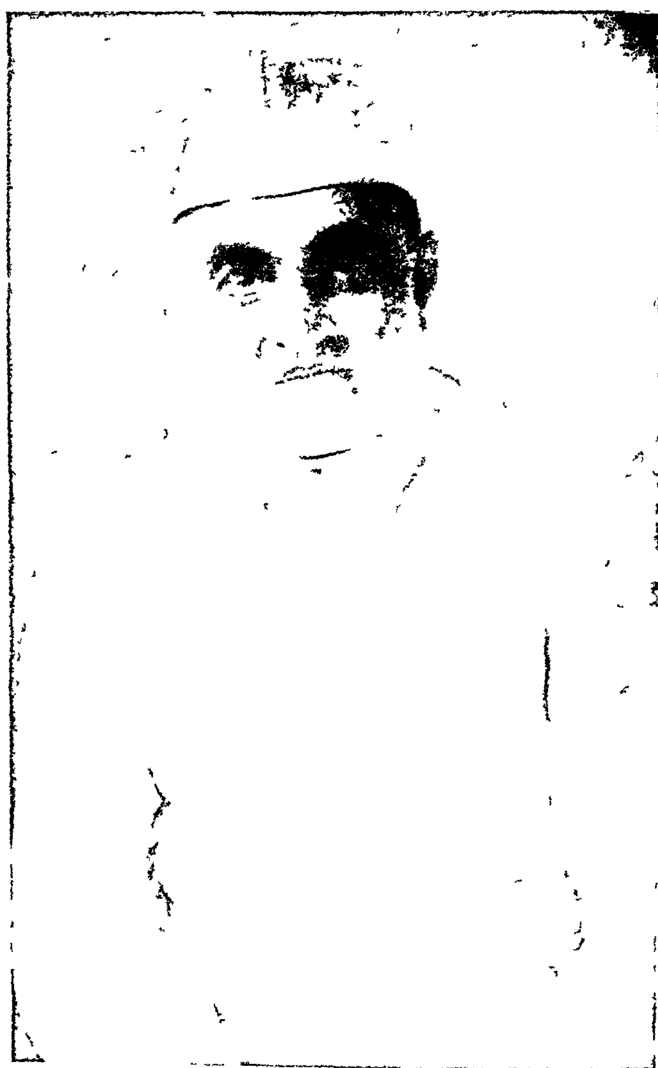
પણ નહિ લખનામા જોડણી, વાક્યશુધ્ધિ, વગેરે પર ધ્યાન મેચનુ અને શાળાના તમામ વ્યવહારમાં જે ભાષા વપરાય તે શુધ્ધ જ હોય એવો આગ્રહ રાખવા આ રીતે પણ અપણે આપણા બાળકોમા શુદ્ધ ગૂજરાતી કેળની શકીએ છીએ અ। એમના કાન જ એવા ટેવાઇ જવાના કે પછી અશુધ્ધ અથવા અયોગ્ય ગ રાતી તેઓ બોલી શકશે જ નહિ તેમ જ સાભળી પણ શકશે નહિ આ બાબતમા આ ણે શિક્ષકો ગૂજરાતી સાહિત્યને ઘણી મોટી મદદ કરી શકીએ

ગૂજરાતના સાહિત્યકારો આપણા કવિઓ છે ગૂજરાતના જીવનનુ એમણે જે દર્શન કર્યુ હશે તે આપણે શિક્ષકો આપણા બાળકો પાસે મૂકનાના છીએ ગૂજરાતના જીવનના ખાડાટેકરા, ગૂજરાતના જીવનની ખારીમીઠી, ગૂજરાતના જીવનના સાગમાઠા વહેણો, ગૂજરાતની આશા અભિલાષાઓ ગૂજરાતના સુખદુ ખ ગૂજરાતના ગૌરવ અને મહત્ત્વાકાક્ષા—આ બધુ સાહિત્યકારો ભાષામા ઉતારે છે અને આપણે એ સાહિત્યને ઊછરતી પ્રજા પાસે ધરીએ છીએ ગૂજરાતના સાહિત્યરસિક નરનારીઓ ! આપે સૌએ ગૂજરાતનુ જે દર્શન કર્યુ હોય તે યથાર્થ રીતે બાળકો પાસે ધરવાનુ પ્રભુ અમને બળ આપો આપનુ દર્શન આ બાળકો પાસે ધ ता વચ્ચે દનાવી ખાગીને એ દર્શનને અમે ઝાંખુ કરતા હોઇએ તો અમને માર્ગમાથી આઘા ખસેડશો પરતુ આ મડપમા બેઠેના સાહિત્યપ્રેમીઓ, ગૂજરાતના મોઘામૂલા બાળકો પાસે આપનું દર્શન જ મૂકશો, દર્શન ન હોય તો ફાફા મારીને ઉપજાવેલા સાહિત્યને દર્શનને નામે ન મૂકતા એવી અમારી શિક્ષકોની આપને વિનતિ છે

મારુ કહેવુ હુ હવે પૂરુ કરુ છુ મને તો શ્રદ્ધા છે, કે સાહિત્ય માત્રનો ઉગમ જીવનના મૂળમાથી છે આપણે સૌ જેમજેમ પ્રજાજીવનના મૂળ આગળ જતા થશુ અને જ્યા ગૂજરાતની પ્રજાનો આત્મા ધબકી રહ્યો છે તેનો વધારે ને વધારે પરિચય પામતા જશુ તેમ તેમ આપણુ સાહિત્ય વધારે

તેજસ્વી થશે, આપણી કેળવણી વધારે વીર્યવતી થશે અને સાહિત્ય તથા કેળવણી એક બીજાને મદદરૂપ બની આખા પ્રજાજીવનને વધારે સમૃદ્ધ કરશે

શ્રી. સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી

પ્રમુખ : પત્રકારિત્વ વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમુ અધિવેશન . કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

પત્રકારિત્વ વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધીનું

વ્યાખ્યાન

◉

ગાંધીયુગની ગૂર્જરગિરાનુ પાગરતુ પત્રકારિત્વ

◉

આપની ઇચ્છાને વશ વર્તીને આહીં આવી પડ્યો છુ આપનો આભાર માનુ છુ ને ગુજરાતી પત્રકાર તરીકેની મારી બાલ્યાવસ્થાનાં થોડાંક સ્મરણો માગ મનમા ઊભરાઇ પડે છે, એને કારણે કે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીનુ સ્થાન પૂરવાને, એની જાદુઇ કલમમાથી પ્રાણ પીને ઉછરેલા પત્રકારને જ આપે પસંદ કર્યો છે

આ વચનો વિનયના નથી ઝવેરચંદ મેઘાણી જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના મહારથી હતા, હુ ત્યારે મુંબઇના ૩ બજારનો 'જંતુ' હતો

પત્રકારિત્વનુ ચમકારાણુ તો કોણ જાણે કેમ પણ મને પોરબંદર નિશાળમા પણ ચમકાવતુ હતુ છાપુ મારે મન મહાન હતુ, છાપામા છપાયેલુ કોઇ પણ નામ મારે મન, ત્યારે, 'અદ્ભુત' હતુ

અંગ્રેજી ચોથી ચોપડીના છેલ્લા બાંકડા પરથી મે પ્રેમયોગીનું ઉપનામ ધારણ કર્યું 'ગુજરાતી' અને 'સમાલોચક'ને 'પ્રેમયોગી'ની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરવાને કેટલાય કાકલૂદીભરેલ પત્રો લખ્યા પણ ઇચ્છારામ અડગ રહ્યા! અને રમણીયરામને પીગળાવવાને પણ મારા તલસાટભર્યા પત્રો નિષ્ફળ ગયા!

એટલામાં જામનગરનું 'અંકુશ' મળ્યું. 'મ્હારી સ્વપ્નસૃષ્ટિ'...'અંકુશ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલો એ મારો પહેલો લેખ!

એ પછી તો થોડાક લેખો...ને મારા લેખનવ્યવસાય પર પડદો પડે છે.. વરસો જાય છે, 'સૌરાષ્ટ્ર' ધ્વનીકંપ કરે છે, મુંબઈના રૂ-બજારનો એક મિત્ર ઝવેરચંદ મેઘાણીના ગુણગાન કરે છે 'સૌરાષ્ટ્ર' ખરીદ કરું છુ, તેનો પ્રશંસક બનું છું. ત્યાં ત્યાં જાહેરાત કરું છું કે, 'સૌરાષ્ટ્ર'ના મેઘાણી એટલે મુડદાઓને બેઠા કરનાર ગુજરાતનો એક અજોડ લેખક

તે પછીના અકસ્માતોમાથી મને મુંબઈના અખબારોની એક બે કચેરીઓનો ભેટો થાય છે, અને બધું છોડીને, હું પત્રકારિત્વમા આવી પડુ છુ.

હિંદુસ્તાન પર ત્યારે ગાંધીજીનો પ્રભાવ હતો, નવી હવા ભારતવર્ષમા ત્યારે ફેલાતી હતી, એ હવાની પ્રેરક લહેર આપણાં અખબારોને ત્યારે ડોલાવતી હતી. નવા શબ્દો ત્યારે આવતા હતા નવી વાણી ત્યારે ફૂટતી હતી. ગર્જરગિરાની અનેક છૂપી સરવાણીઓ ત્યારે, કોઇક ધસમસતા ધોધ સ્વરૂપે બહાર પડવાને ધસતી હતી

કોઇ વિસે નહિ એટલા જોરપૂર્વક 'શબ્દોનું સામર્થ્ય' ત્યારે લોકસમૂહને પકડતુ હતુ.

શબ્દોનું સામર્થ્ય! શબ્દોએ તો અનેક ઉલ્કાપાતો કર્યા છે. શબ્દોના સુંદર સંયોગોદ્વારા રચાયલી યોજનાઓએ વેરાનમાં નંદનવન કર્યાં છે, શબ્દોનાં તાતાં તીરોએ પ્રેમનાં અતૂટ બન્ધનોના વિચ્છેદો કર્યા છે, શબ્દોને કારણે સામ્રાજ્યો ઊથલી પડ્યા છે, શબ્દોની સુંદર ગૂંથણીએ ઇંગ્લાંડના 'મેગ્નાચાર્ટા'ને અમરપદની બક્ષિસ કરી છે, શબ્દોની અદ્દ્ભુત વણાટને પરિણામે, અમેરિકાનો સ્વાધીનતાનો ઢંઢેરો જગતની 'જીવતી પ્રેરણા' તરીકે પૂજાઈ રહયો છે અદ્દ્ભુત શબ્દો સુલભ હતા માટે જ, આર્યોના વેદો અમર થયા, શબ્દબ્રહ્મમાં અતુલ સામર્થ્ય હતુ ત્યારે ગીતાનુ ગાન, યુગયુગના ખંડેરો વચ્ચે પણ, એટલું જ અક્ષય રહ્યુ.

ગાધીયુગના રાષ્ટ્રવાદે સ્વાધીનતાના નવા શબ્દોનુ સર્જન ર્યુ અને તો, ગુનામીના પટાતરો ખેચી ો એ યુગની નૂતન શક્તિઓએ ચમચલા શબ્દોને બહાર ખેચ્યા ને ગુજરાતના નિમા નવા દીનાઓ ચેતી રહ્યા

ગાધીયુગના આ 'નવા શબ્દો અને અસહકારના ઐતિહાસિક જમાનાના એ નવીન ભાષાપ્રયોગો ગુજરાતના વતમાનપત્રાને પાને ચડ્યા ને એ પત્રોના પુરાણા સ્વરૂપા ઝાખા પડ્યા સાચુ થયુ કે રાજદ્વારી પૂર આવ્યા ને નવા યુગના વતમાનપત્રોને મહા પરાણે વળગી રહેવા મથતા એ જર્જરિત પટકુળો ગઇ કાલની ગુજરી બન્યા

તે દિવસથી આજ સુધીનો ગુજરાતી અખબારોનો લગભગ અજોડ ઇતિહાસ એટલે મુ બઇ સમાચારના મેરામજી ચણવાળા છબીલદાસ ને ઉમાશકર હિંદુસ્તાન'ના રવિશકર ને સીતારામ 'જન્મભૂમિ'ના ચદ્રકાત સુતરિયા ને ઘનેશ શુકલ 'જામે જમશેદ'ના મઝબાન, મુસ ને સાકરનાન જયભારત'ના ખડુભાઇ મસ્ત ફકીર' ને ભદ્રકુમાર 'સાજ વતમાનના વાચ્છા ગાધી ને પ્રભુદાસ 'કયસરે હિંદના હીરજી બેહદીન, ગુજરાતી'ના દેસાઇ બધુઓ ને અબાલાલ, બે ઘડી મોજ'ના શયદા ને વતનના ધારેખાન, ગુજરાતના નદલાલ બોડીવાળા, ઇદ્રવદન ઠાકોર ચુનીલાલ શાહ કમતભાઇ કોઠારી, ધનશકર ત્રિપાઠી પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ચીમનલાલ મોદી, મણિદાસ રોતત, ઇશ્વરલાલ દેસાઇ વિમાવાળા ભાઇઓ, રેશમવાળા, માણેકલાલ અને ચીમનલાલ અંતર કલકત્તાના ચાપચી ઉદેશી ને જમશેદજી મગા કરાચીના બ શકર, આફ્રિકાના બિહારીલાલ અતાણી, મણિલાલ ગાધી ને ઉમ્મગગય ઓઝા–ગુજરાતી પત્રકારિત્વના આ છૂપા ફકીરોની એક રોમાચક કથા

આ દિવસો દરમીઆન, ગુજરાતી પત્રકારિત્વ ચમત્કારિક રીતે આગળ વધ્યુ છે હિદી, બગાળી મરાઠી કે ઉર્દૂ પત્રકારિત્વની સરખામણીમા છેલ્લા દાયકા બે દાયકાનુ ગુજરાતી પત્રકારિત્વ પશ્ચિમના લોકપ્રિય પત્રોની હરણફાળ સાથે ભારે સરસાઇમા ઊતરી પડ્યુ છે

દોઢ દાયકા પહેલાંની ગઇ કાલને હિસાબે ગુજરાતી પત્રોનું સ્વરૂપ આજે કેવળ પલટી ગયું છે. એક જ નામ આપું: રતનલાલ જીવતા થાય તો, તેના 'હિંદુસ્તાન'ને તેઓ આજે ઓળખે ખરા?

લોક જાગ્યો છે. એ જાગૃતિમાં પત્રકારે ફાળો ભર્યો છે. જાગેલી જનતા વચ્ચે સમાચારોની જબ્બર ભૂખ વ્યાપી રહી છે. થોડાક વર્ષો પહેલાં ગુજરાતી છાપું થોડીક પ્રખ્યાત પેઢીઓની જ શોભા હતું. આજે તો, શેઠને પાછળ મૂકીને વાણોતર આગળ વધ્યો છે. જમાનાનો તાતણો આખા પ્રાણજીવનમાં પરોવાઇ ગયો છે દૈનિક અખબારો પણ, આજે તો, ગામગામડે પહોંચી ગયાં છે.

ગુજરાતીને પોષતાં કેવળ દૈનિકોને જ વિચાર કરો. રોજ ને રોજ, લગભગ ૯ ,૦૦૦ નકલોના ઢગલા આંખ સામે ખડકાતો જોઇને આશ્ચર્ય થાય છે? આંકડાઓ ગણો દર માસે એક લાખને પચ હજાર, દર વરસે બાર લાખ ને સાઠ હજાર રૂપિયાની ગુજરાતી અખબારો પાછળ મંડાઇ રહેતી ઉથલપાથલ શું કહે છે?

પ્રસરેલી કેળવણી, વાચવાનો વધેલો શોખ ને જગતના પ્રવાહો જાણવાની વધેલી તમન્નાને હિસાબે આ આંકડાઓ કદાચ ચમકાવનારા નથી પણ વીશ વરસો પહેલાંના આંકડાઓ સાથેની સરખામણીમાંથી મળતું આજના ગુજરાતી પત્રશક્તિની પ્રગતિના આ આંકડાઓનું આ માપ નાનું નથી.

આ પ્રગતિ કોણે કરી છે? આ દુનિયા કોણે ઘડી છે? ગુજરાતી પત્રકારિત્વ કેમ આગળ વધ્યું છે? અનેક આવરણો ભેદીને ગુજરાતી અખબારો કેમ આગળ ગયા છે? પડતા આખડતાં પત્રો સાથે સંકળાયલા ગુજરાતી પત્રકારોના જીવનમાં કેવા ને કેટલા ખેલ ખેલાઇ ગયા છે?

૧૨૫ વરસો પહેલા 'મુંબઇ સમાચાર'ની સ્થાપના કરનાર ફરદુનજી મર્ઝબાન આજે જીવતા હોય તો, પથ્થરની સપાટી પર છાપવા શરૂ થએલાં 'મુંબઇ સમાચાર'ની આજની ઉત્ક્રાંતિ

પાછળની કેટલી અદ્‌ભુત વાતો આપણને જાણવા મળે? ૮૮ વરસો પહેલાં દેખાવ દઈ ગયેલા 'સમાચાર દર્પણ' પાછળનો પહેલો હાથ જો આજે જીવતો હોય તો, એ હાથ પરના એ અખબારની ચડતીપડતીના કેવા અજબ આંકડાઓ આપણને જોવા મળે? 'જામે જમશેદ' ના સાહસિક મર્ઝબાનોનો વિરાટ પુરુષાર્થ, 'સાંજ વર્તમાન' ના વાચ્છા ગાંધીની નિર્ભય તમન્ના 'ગુજરાતી' ના ઇચ્છારામની અજોડ ફકીરી અને 'ખેડા વર્તમાન', ભરુચ વર્તમાન, 'સત્યપ્રકાશ', 'રાસ્ત ગોફ્તાર' અને 'હિતેચ્છુ' જેવા કાળને ફેરે ચડેલા ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પાછળની વ્યક્તિઓ । આનંદ અને આંસુના ઇતિહાસ જો આલેખાયા જ હોય તો, અનંત એકનિષ્ઠાના અને પોતાના ઉપકારક ધંધા પ્રત્યેની ગુજરાતના પત્રકારોની અનન્ય ઉપાસનાના કેના અને કેટલા તેજસ્વી પ્રકરણો આપણને વાંચતા મળત?

મુંબઇ સમાચાર' પર રાષ્ટ્રવાદનો ઓપ ચડાવનારા સોરાબજી કાપડિયાની અથાક શક્તિઓનું મુંબઇનું પત્રકારિત્વ સાક્ષી બન્યું છે 'સૌરાષ્ટ્ર'ના ચમત્કારિક વિજય પાછળના અમૃતલાલ શેઠના ઉજાગરાઓ અને સૌરાષ્ટ્ર'નું નામ ઘરઘરનો બોલ બનાવી મૂકનારી 'સુશીલ અને ઝવેરચંદ મેઘાણીની જાદુઇ શક્તિઓની વાત તો ગુજરાત-કાઠિયાવાડને ઘેરઘેર પહોંચી ગઇ છે રણછોડરામ, ટંટુલાલ હાજી મહમ્મદ અને ઉમરવાડીઆએ ગુજરાતના પત્રકારિત્વમાં પડેલી ભાતની વાતો તો, હજુ આજે પણ, તાજી જ પડી છે

પાંચ સદીઓ પાછળ મૂકીને યુરોપના વર્તમાનપત્રોએ પ્રેરક ઇતિહાસ ઊભો કર્યો છે એ પત્રોને કારે ચડતા ગુજરાતનાં અખબારો થરથરતા હતા, એ દિવસો આજે ચાલ્યા ગયા છે ડીનન, રસ્કીટ અને સ્ટેડને નામે અજાઇ રહેતી ગુજરાતના અખબારનવેશોની નાનકડી જમાતના છેલ્લા ઝબકારાઓ પણ આજે તો અલોપ થવાની અણીએ જ આવી પડયા છે

ગુજરાતી પત્રકારિત્વ ઇંગ્લાંડના જેટલું બહોળું નથી એના સાધનો એટલા વિશાળ નથી એની સગવડો એવી અગણિત નથી

ગુજરાતી અખબારો પાછળ રોકાયેલી મુડીના મર્યાદા પણ, એટલી વિરાટ નથી. અને છતાં ય, ગુજરાતી અખબારોનો ચમત્કાર ઓછો નથી

•

કોણ જાણે કેમ પણ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પર અસુયાન કરનારો એક વર્ગ ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થયો છે. કોણ જાણે કેમ પણ, એ વર્ગના દિલમાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પ્રત્યેનો કોઈક 'નૈસર્ગિક અણગમો' જ ઉત્પન્ન થયો છે. પેટ ભરવાના સાધન તરીકે જ મોટા ભાગના ગુજરાતી પત્રો ઊભાં થયાં છે એમ માનીને આ વર્ગ છાપાંના પત્રોથી અળગો રહ્યો છે

ગુજરાતી અખબારો વાંચવાની જરૂર આપણા સાક્ષરોએ જાણી નથી. ગુજરાતી અખબારોના અભિપ્રાયો જાણવાની જરૂર, ગુજરાતી પત્રકારિત્વ પ્રત્યે ઘટતી મમતા દર્શાવવાની જરૂર ગુજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા વિચારકોએ જાણી નથી

લઘુતા ભાવ તેઓને પીડી રહ્યા છે. મોટે ભાગે, પોતાની કીર્તિના પડો અંગ્રેજી અખબારોમાં વગડાતો જોવાને જ, તેઓ ઝંખી રહ્યા છે ગુજરાતી રાજપુરુષો પણ, પોતાનાં નિવેદનો અંગ્રેજીમાં જ તૈયાર કરે છે. ગુજરાતી તંત્રીઓ તો ક્યારના જાણી ગયા છે કે, અણીને પ્રસંગે આપણા આગેવાનોની મુલાકાત માગવાને ગયેલા ગુજરાતી અખબારનવેશોને 'કંઈ કહેવું નથી' કહીને પાછા વાળ્યા પછીથી, એંગ્લો-ઇંડીઅન અખબારોના પરદેશી, અથવા તો સ્વદેશી, પણ મોટે ભાગે ભાડૂતી પ્રતિનિધિઓના તેજમાં આપણા ભલભલા આગેવાનો પણ અંજાઈ ગયા છે.

ઉન્નત આસન ભોગવતા આપણા લોકમાન્ય નેતાઓના ગુજરાતી પત્રકારો સાથેના તુચ્છ વર્તાવ સામે ઉકળી ઊઠનાર 'રીપોર્ટર' ને શાંત પાડવાનો વિકટ અનુભવ ગુજરાતના કયા તંત્રીએ માણ્યો નથી ?

અપવાદો બાદ કરતાં પત્રકારો સાથે પરિચય પાડવાની આવશ્યક

ક્ષા ગુજરાતના ત્યાહે પુરુષોએ સાધી નથી

ગુજરાતી પત્રકારિત્વને શૌ ૧ છે કે આ પુરુષોને શિખર પર રાખીો અને કેરી અને ધધાની વફાદારી ધ્યાનમા રાખીને, ઓક મડતા ધુરનધરો શાત નન્ને ગળતો, ગુજરાતનો પત્રકાર ચોતાની લાગી મજનમા આગળ વધ્યો છે

પેટ ભરવાની ઇચ્છાો તાનણે જ ગુજરાતી પત્રમરો જો ઉવતા હોત તો છાપરે ચઢીને સભળાવી શકુ છુ કે, ગુજરાતની સૂરત આજે જુદી જ હોત અસહકારના આદોલન વળાએ ગુજરાતના પત્રમરો જ પેટ ભરવાના જ ધ્યાગી હોત તો છાતી ઠોળીને ભૌની શકુ છુ કે ગુજરાતના ચમ માટિ પુરુષોનો પથ પણ, ભારે મુશ્કેલ મતત ગુજરાતના પ્રત્યાઘાતી પત્રકારિત્વના અવાજો નહિવત નારી મૂકવાની ધીખતી તમન્નાને બદલે, ગુજરાતના રાષ્ટ્રવાદી અખબારો જો રોટલીની નાગરાણિણીઓમા જ રોકાયા હોત તો ફાવીનોડીન ઉચ્ચારી શકાય છે કે ગુજરાતના ઘડતરનુ આપણા રાજદ્વારીઓનુ કામ હતુ તેના કરતા, એકઓગણુ આકરુ બનત

જે તલસાટ, જે કના, જે ઝગપૂરક 'સૌરાષ્ટ્ર' માતૃભૂમિના કામનો આરભ કર્યો, એ તલસાટ એ કલા અને એ છટાએ જોડીનુ અગ્રેજી અખબાર ભાઇ જોયુ નથી હથેળીમાં માથુ મૂકીને રાજાઓના સિતમ સામે 'સૌરાષ્ટ્ર' જગાવેલી જેહાદના જેમ ભારતવર્ષના અખબારી ઇતિહાસમા ઝાઝા નથી.

અસહકાર આવ્યો છે ને બધુ મૂકીને ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય અખબારો એ વાવટા ફરકાવવામા રોકાઇ ગયા છે સત્યાગ્રહ આવ્યો છે ને એ મન વ્યાપક કરવાના કામમા ગુજરાતના નવીન પત્રમરો કોઇ અજબ તલસાટપૂરક પરોવાઇ ગયા છે રાજાએ જુલમ કર્યો છે ને એ જુલમ જગજાહેર કરવાને ગુજરાતી પત્રકાર પાગલો થયો છે કોઇક સામાજિક અત્યાચાર ગુજરી ગયો છે ને એ અત્યાચાર પર ક્રાતિના બત્તો નાખવાને ગુજરાતી પત્રમર મુબઇના અગ્રેજી અખબારો કરતા, પહેલો થયો છે બારડોલીના સત્યાગ્રહનુ વધુમા વધુ પ્રકાશન ગુજરાતી

અખબારોએ કર્યું છે હિંદુસ્તાનના પ્રખ્યાત અંગ્રેજી પત્રોનાં ગાંધી કૂચના ઠંડા અને શુષ્ક વર્ણનો સામે એ ઐતિહાસિક મહાભિનિષ્ક્રમણના વેધક ને જીવંત વર્ણનો તો ગુજરાતી અખબારોમાં જ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. મ યાઅધમગ્રામ વેળાના સરકારના આકરામાં આકરા મનાઇહુકમો સામે અંગ્રેજી અખબારો ટીકાના ટાઢા મીઠા બાણો શોધવામાં જ જ્યારે મશગુલ હતાં, ત્યારે, કાયદાની છેલ્લામાં છેલ્લી હદને સ્પર્શીને, એ મનાઇહુકમોની આકરામાં આકરી ટીકા કરવામાં પણ, ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો જ પહેલાં હતાં

પ્રચારની અનોખી કલા ગુજરાતી અખબારોએ ઉભી કરી છે. પ્રસંગોપાત પોતાના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો ગુજરાતી અખબારોએ ચલણી સિક્કા પેઠે, ચાલતા કર્યા છે. મજેના સમાચારોને સુંદર વાક્યો વડે સુશોભિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાની કલામાં ગુજરાતી અખબારો અંગ્રેજી પત્રોને, ઘણીએ વાર આંટી ગયાં છે નામનિર્દેશ કરવાની ઇચ્છા નથી, પણ કેટલાક સાધનસંપન્ન અંગ્રેજી પત્રોની ગોઠવણ જુઓ. ' લાઇનોટાઇપ ' ને ' મોનોટાઇપ ' ની સગવડવાળાં એ પત્રોનું મુદ્રણ જુઓ, એના ચિત્રો જુઓ, એનાં મથાળાની રચના જુઓ. એ પત્રોએ કરેલી સમાચારોની માવજત જુઓ.

અને એની સાથે નૂતન ગુજરાતના ઓછી મૂડીવાળા, ઓછાં સાધનોવાળાં, ગુજરાતી બીનાંઓને લગતી કેટલીક મહાન મુશ્કેલીઓવાળા અખબારોના મુખ્ય પાનાઓની તુલના કરો

સાચે જ પત્રકારિત્વની કલામાં તો ગુજરાતી પત્રો ખૂબ જ આગળ ગયાં છે ઘણીય નવીન શૈલીઓ ગુજરાતી પત્રોએ દાખલ કરી છે. પોતાની અનોખી ટબછબ ગુજરાતના પત્રોએ ઊભી કરી છે. ગુજરાતી અખબારોમાં ઝળક્યું નથી એવું 'ફીચર' તો કોઇક ભાગ્યે જ હશે ગુજરાતી અખબારોમાં આવ્યાં નથી એવા 'ખાસ પાના' ઓ પણ, કોઇક ભાગ્યે જ હશે પશ્ચિમના અતિશય આગળ ગયેલા અખબારોની મહત્વાકાંક્ષા જ એવી હશે જે ગુજરાતી અખબારોના સૂત્રસંચાલકોના દિલમાં જાગવી આજ બાકી હશે

એના પત્રકારો ગુજરાતમાં આજે નીપજી પડ્યા છે જેઓની રગેરગમાં પત્રકારિત્વનો નાદ વ્યાપી ગયો છે

આજે એક ભયંકર વિજળી પડે છે, કાલે કોઇક ધરતીકંપ થાય છે એક દિવસે કૂદીમધ પ્રાણીઓને ખાખ કરતી આગ લાગી પડે છે એક દિવસે કોઇ પ્રમીયુગલનો આપઘાત આવી પડે છે એક દિવસે આકાશમાં ઊડતું કોઇક ભવ્ય વિમાન ભૂમિ પર પટકાઇને ભાગી પડે છે, એક મધરાતે અધુનિક યુગના ઇશુની ઐતિહાસિક ધરપકડ થાય છે, એક દિવસે તૈયાર કરેલા પત્રની થોડીક નકલો બહાર પડે છે ને જવાહીરની જીવનસખીના દેહવિલયનો તાર ઉતરી પડે છે--આ બધા પ્રસંગોની નિરનિરાળી અગત્ય ઓળખનારો, એ પ્રસંગોના સાચા સ્વરૂપની કલ્પના પળ વારમાં જ કરી જનારો, એ પ્રસંગોનું હાર્દ આબાદ પિછાનનારો મળેવા સમાચારોના વાતાવરણમાં તરતો અને ડૂબતો, એના સૂર સાથે હસતો ને રડતો, એની ચાલ સાથે અટકતો ને દોડતો પલેપલના સન્દેશાઓ પોતાના ટેબલ પર ઉતારનાર યંત્રને જીવતું ગણીને તેનું લાલનપાલન કરતો, નવા યુગનો નવો પત્રકાર નૂતન ગુજરાતને આજે સાંપડી ગયો છે

જગત તેની વિદ્યાપીઠ બન્યું છે, પત્થર તેનો માર્ગદર્શક થયો છે, સમાચારની અનેક દિશાઓનો તે ભોમિયો બની ગયો છે, ધંધાદારી રાજદ્વારીઓ ને દેશભક્ત ફકીરોને, આંખના પલકારા માત્રમાં જ ઓળખી કાઢવાની કલા તે કેળવી શક્યો છે દુનિયા જ્યારે સૂતી હોય છે એનો દીવો ત્યારે જલતો રહે છે થોડેક છેટે એક લગ્નોત્સવ હોય છે, જરાક દૂર કોઇ મેનકાનું નૃત્ય થનગનતું હોય છે, ઘરમાં કોઇક ઉત્સવ હોય છે, મિત્રોને ત્યાં કોઇક પ્રસંગ હોય છે પ્રિયતમા કોઇક વાર માંદી પડી છે, એનો એક લાડકવાયો કુમાર કોઇક વાર છેલ્લા ડસકાઓ ભરતો હોય છે પણ હર્ષ અને શોક કે આનંદ અને વિનાશના કોઈ પણ પ્રસંગોને પોતાના પરના સંપૂર્ણ અને 'અબાધિત અધિકારથી, આજના વિજળિક જમાનાનો ગુજરાતી પત્રકાર પણ, પશ્ચિમની દુનિયાના બ્લોવિટ્ઝો ગાર્ડિનરો, ગાર્વિનો, લાર્ડ્ઝો અને

ઍલ્ફ્રેડો જેટલો જ, કદાચ તેઓથી પણ અધિક, વંચિત રહ્યો છે

આ પત્રકારે પોતાનું એક શાસ્ત્ર ઊભું કર્યું છે. ગુજરાતી દૈનિકો, ગુજરાતી અઠવાડિકો, ગુજરાતી માસિકો, સીનેમાની જોતજોતામાં વિશાળ બનેલી દુનિયાની ચર્ચા કરતાં સાપ્તાહિકો, અને ગુજરાતનાં કેટલાંક કોમી અખબારો...આ બધાં પત્રોએ આપણી અખબારી આલમમાં ઘણા ય નિરનિરાળાં વ્યકિતત્વો ઊભા કર્યાં છે. અને તો ય, ગુજરાતી પત્રકારને તો બિચારા ટીકાકારો જ સામા મળે છે!

હળવા સાહિત્યને નામે ચાલતાં એકાદ અઠવાડિકમાં આવેલી એકાદ ગંદી કૃતિનો દાખલો ટાંકતા આ ટીકાકારોને 'બે ઘડી મોજ'ના દોઢ દાયકાની શિષ્ટ સામગ્રીના, લગભગ નિષ્કલંક ઇતિહાસ પર, દ્રષ્ટિપાત કરવાની ફુરસદ નથી! સીનેમાની દુનિયાને નામે ભયંકર સુગનુ પ્રદર્શન ભરનારા ગુજરાતના 'ગગનવિહારી' કટાક્ષ.ોને 'મોજમજાહ' અને 'ચિત્રપટ' જેવા સાપ્તાહિકો પાછળ સેવાતી સારી જેવી સભાળના દાખલાઓ શોધવાની પરવા નથી! 'કૌમુદી'ને 'માનસી', 'પ્રસ્થાન', 'નવચેતન', 'ગુણસુંદરી', ને 'કુમાર', 'ફુલછાબ', 'પ્રજાબંધુ', 'મહાગુજરાત', 'લોકવાણી' ને 'પ્રતાપ'–પણ લંડનના 'રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ' ને 'ન્યુ સ્ટેટસમેન' અને 'નેશન' ને નામે અંજાઇ રહેલા ગુજરાતના એકમાર્ગી' મહાનુભાવોને ઘરને આંગણે ઊગેલાં, પાંગરતાં અને આવતી કાલનો ઇતિહાસ રચતાં આ સંયમી અને સુવ્યવસ્થિત પત્રો પર આંખ માંડવાની દાનત નથી!

દૈનિકોની વાત કરીએ તો, ગુજરાતના વ્યાપારીક્ષેત્રે 'મુંબઇ સમાચારે' પોતાની ગંભીર છાપ અંકિત કરી છે. સમાજવાદનો આદર્શ ગુજરાતને સૌથી પહેલો આપવા ખાતર 'હિંદુસ્તાને' સ્મરણીય પુરુષાર્થ કર્યો છે. સસ્તામાં સસ્તુ પત્રકારિત્વ સિદ્ધ કરવા ખાતર 'સંદેશ' અને 'ગુજરાત સમાચારે' ભડવીરોને છાજતું સાહસ કર્યું છે.

આજથી ૧૨૫ વર્ષો પહેના પ્રકટેલું ગુજગતી પત્રકારિત્વ, પહેલા ચાર દાયકાઓ દરમિયાન, ખાસ પાંગર્યુ' નથી આઠ નવ દાયકા પહેલા જ, ૧૮૫૦–૫૪ વચ્ચેના સુરત અને અમદાવાદના અખબારો દ્વારા ગુજરાતી પત્રકારિત્વને ગુજરાતનો સીધો સસર્ગ થયો

ઇચ્છારામ દેશાઇની પ્રતિભાને પરિણામે 'ગુજરાતી'નો સિતારો બુલંદ થયો એ વાતને તો, પૂરા ત્રણ દાયકા પણ હમણા જ થયા પણ ગુજરાતી પત્રકારિત્વના ખરા વિકાસનો ઇતિહાસ તો પૂરા વીસ વરસો જેટલો ય જૂનો નથી

કોઇ પણ ઉદ્યોગના સર્વાંગી વિકાસને માટે બે દાયકાનો સમય પૂરતો હશે?

છતા ય છેલ્લા પદર વીસ વરસો દરમિયાન ગુજરાતી પત્રોએ પોતાનું વ્યકિતત્વ સાબિત કર્યુ' છે એ દિવસો દરમિયાન ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની પાંખ સાગર વટીને આફ્રિકા જેવી, દૂર દૂરની દુનિયા પર પણ, પથરાઇ ગઇ છે

હિંદી બગાળી અને અન્ય પત્રકારિત્વની સરખામણીમા ગુજરાતી પત્રોએ પોતાની લાક્ષણિકતાઓ ઠીક પ્રદર્શિત કરી છે

Not like Homer would I write,
Not like Dante if I might,
Not like Shakespeare at his best,
Not like Goethe or the rest
Like myself however small,
Like myself, or not at all

એક અમેરિકન અખબારનવેશની આ ભાવના વડે જ, જાણ્યે અજાણ્યે પણ આ વરસો વચ્ચે, ગુજરાતના અગ્રગણ્ય પત્રકારો રંગાઇ રહ્યા છે

થોડાક વરસો પૂર્વે' સાક્ષરની કલમ પર શોભતુ સાહિત્ય ગુજરાતી અખબારોના વિકાસકાળના પત્રકારની આંગળીને ટેરવે નાચવાને હવે ઊતરી પડ્યુ છે 'નવજીવન' અને 'સૌરાષ્ટ્ર'

જેવાં સાપ્તાહિકો બાદ કરીએ તો, 'મુંબઇ સમાચાર'થી માંડીને 'જન્મભૂમિ' સુધીનાં દૈનિકોના સ્તભોમાં યે, ઘણું યે મનોહર સાહિત્ય ધરબાઇ ગયું છે.

રાજદ્વારી બનાવોનાં છટાદાર વર્ણનો, મહાસભાનાં અધિવેશનો ને રાજકીય કે સામાજિક પરિષદોના સુંદર શબ્દચિત્રો, દેશની આગેવાન વ્યક્તિઓના સચોટ રેખાચિત્રો, અણીને પ્રસંગે શંકાકુશંકામા પડતી પ્રજાને નવી પ્રેરણા આપનાર અગ્રલેખો, વિદાય અને ફટકા સમા પ્રસંગોના હૃદયદ્રાવક મરસિયાઓ, લોકમાન્ય લાલાજી, મોતીલાલજી અને દેશબંધુદાસ સમી વિભૂતિઓના અવસાનના સમાચારને પહેલે જ આંચકે ટપકી પડેલી સુંદરમાં સુંદર મૃત્યુનોધો—કડકમાં કડક સાહિત્યકારને પણ કસવું હોય તો ગુજરાતના દૈનિક પત્રોની 'ક્ષણિક જિંદગાની' વચ્ચે રચાઇ ગયેલું આવું અમર સાહિત્ય પણ ઓછું નથી.

ગુજરાતના પત્રકારિત્વની 'નૈસર્ગિક અતિશયોક્તિઓ'ને નામે નામે ગુજરાતી પત્રકારોને હીણા પાડવાનો અપરાધ આજે ઘણો ઓછો થયો છે પણ આથમ્યો નથી. ગુજરાતી અખબારોની થોડીક વાતો વીણીને ગુજરાતી પત્રકારિત્વને હલકું પાડવાની પ્રથા આપણા આપખુદ અધિકારીઓ અને ઉપકારક દેશભક્તો વચ્ચેથી, આજે પોણી ભાગી પડી છે, પણ સાવ દફનાઇ નથી.

પણ અતિશયોક્તિઓ અને જુઠ્ઠાણાંઓની અધમ ટેવોથી ગુજરાતના જવાબદાર પત્રકારો કરતાં વધુ છેટા પત્રકારો જગતમાં ક્યાય નથી.

સંગ્રામ અને સંધિના પ્રસંગોએ ઇંગ્લંડના સુવિખ્યાત પત્રોએ આચરેલાં ભયંકર જુઠ્ઠાણાંના દાખલા આપવાનો અવકાશ નથીઃ ગાંધી અને લેનીનને નામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં જગપ્રસિદ્ધ પત્રોએ ઇરાદાપૂર્વક ઉભાં કરેલાં કૌભાંડો ગણાવવાની જરૂર નથી સટ્ટાબજારોની તેજીમંદી વેળાએ એક માલિકના સ્વાર્થને ખાતર લાખો વાંચનારાઓનો ભયંકર દ્રોહ કરનારા પશ્ચિમનાં અખબારોનો ઉલ્લેખ કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી.

અમેરિકાની બેંકમાં પડેલી મહાત્માજીની લાખો ડૉલરની પૂંજીના કેવળ કાલ્પનિક સમાચાર સનસનાટીભર્યાં મથાળાંઓ સાથે પ્રસિધ્ધ કરનારો પત્રકાર ગુજરાતમાં પાક્યો નથી ઇંગ્લેંડના યુવરાજને સાષ્ટાંગદંડવત પ્રણામ કરતાર ગાંધીના ભારે ભભકભર્યાં પણ સાંગોપાંગ જુઠ્ઠાં શબ્દચિત્રો વડે જગતને છક કરવાની નાપાક કીર્તિ કમાનારો કોઇ કલ્પનાહીન અને આદર્શહીન સ્નોકોમ્બ પણ ગુજરાતમાં જાગ્યો નથી

અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડને છોડીને મુંબઇની જ વાત કરીએ તો, જે 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડિયા' ના પ્રતિનિધીઓ સામે આપણા ઘણાક નાજધુરધરોને અને તેઓના પ્યારા ચોકિયાતોને ઓછા ઓછા થવાની બરામાસુરી આદત પડી છે, એ જ 'ટાઇમ્સ'ના 'ગુ ઘડીઅન આઇઝ જેવા ગલીચ 'પીચરો' ગુજરાતી તંત્રીઓને સ્વપ્નામાંએ સાંભર્યાં નથી

કોઇ જાસુસકથાના ભેદભરમોની છટાપૂર્વક લખાયલી 'મારકોનીના મોરકો વાળી 'ટાઇમ્સ'ની લેખમાળા જેવા કેવળ કાલ્પનિક લેખાંકો ગુજરાતના કોઇ પણ પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાં એકાદ વાર પણ આવ્યા નથી

ગુજરાતી અખબારો—અપવાદ બાદ કરતાં—દુનિયાભરના અખબારો ખૂનોની ને આપઘાતોની, બળાત્કારોની ને બદમાશીઓની અને અપહરણોની અને અન્ય એવા અત્યાચારોની નોંધ કરે છે

એ નોંધો માટે ગુજરાતી તંત્રીઓને 'મરજાદીઓ'ના મેણાં મળ્યા છે એ નોંધો અટકાવવાની 'મરજાદીઓ'એ માગણી કરી છે શા સારુ ? આપણી આસપાસના એ નર્યાં સત્યો ઢાંકવા ખાતર ? સંસારનું નગ્ન સ્વરૂપ સંસારીઓથી અછતુ રાખવા ખાતર ?

સમાચારોની વ્યાખ્યા આપતા અમેરિકાના હર્સ્ટ' અખબારોએ એમ કહ્યુ છે કે

'Eager, restless, ambitious America has one great dominating passion—*it wants to know* Whatever happens, where ever it happens, America

must know and know at once. Everything great, everything vital it must know; but it must know lesser things too. It must know if a Balkan King slips from his tottering throne, but it must also know what took place yesterday in the home-town; who died, who was married, all the thousand and one things that go to make up the budget of the day's news. Everything that happens, everything that is done, or said, or thought must be known.'

અને બનતા બનાવો જાણવાની માણસની આ ઇચ્છા ખોટી હશે? જગતને તેના ખરા સ્વરૂપે ઓળખવાની માનવીની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાં અપરાધ હશે ?

જનતાની આવી ઇચ્છાઓમાંથી તો અનેક મહાન સત્યો બહાર પડ્યાં છે. માણસની એ કુતુહલવૃત્તિમાંથી જ સોનાની શોધ થઇ છે. એમાંથી જ અન્ય ધાતુઓ અને અન્ય ખનીજો હાથ આવ્યાં છે. એમાંથી જ વિજ્ઞાન આગળ વધ્યુ છે. અને એને પરિણામે જ, દુનિયામાં વિજળી ને વિમાનોનો યુગ પ્રચલિત થયો છે.

પણ પશ્ચિમને હિસાબે તો, સમાચારના સંબંધમાં પણ, કેવળ ગુજરાતી જ નહિ, હિંદુસ્તાનનાં બધા અખબારો ભારે સંયમ સાચવી શક્યાં છે.

૩૦,૦૦,૦૦૦ નો ફેલાવો ધરાવનારા લંડનનાં એક જગપ્રસિદ્ધ પત્રનો એક હિસાબ આપણા 'મરજાદીઓ'એ જાણવો ઘટે છે. એ પત્રના એક અંકના સમાચાર વિભાગની સરેરાશ આ છે: ૮ કોલમ રાજદ્વારી ને આર્થિક સમાચારો, ૧૮ કોલમ રમતગમતના વર્તમાનો, અને ૨૫ કોલમ ખૂન, બદમાશી અને આપઘાતના અહેવાલો !

અને આ ૨૫ કોલમનુ પ્રમાણ ?	
વ્યભિચાર, અપહરણ અને છૂટાછેડા ..	૬
ચોરી અને લૂટફાટ	૪
મરફાડ અને અત્યાચાર	૩॥
ખૂનો અને ખૂની હુમલાઓ	૨॥
છેતરપીડી અને 'ફોજરી'	૨
આપઘાત	૧
'બ્લેકમેલીંગ' અને 'શેડોઇંગ'	૧
અન્ય અપરાધો .	૧

અખબારો જો જનસમાજની આરસી હોય તો, આ પ્રમાણ જોનારાઓ તો એમ જ કહે કે, ઇંગ્લાંડમા કેવળ આવા બદમાસો જ વસવાટ કરે છે !

પણ જગત નંદનવન નથી કે કેવળ નરકની ખાણ પણ નથી સાધુઓ અને શયતાનો બન્નેની ઓળખ દુનિયાને આવશ્યક બની છે ઉપકારકો અને અપકારીઓ બન્નેને તેઓના સાચા સ્વરૂપે ઓળખવાની કલા જગતને જાણવી રહી છે

પણ વર્તમાનપત્રોમા પ્રસિધ્ધ થતા સમાચારોને લગતો દુનિયાનો આ વિવાદ આજનો નથી

વર્તમાનપત્રો કેવળ ચોખલિયાં જ બને કે દુનિયાના બધા બનાવોનો અહેવાલ તેઓએ આપવો ઘટે ? વર્તમાનપત્રો કેવળ સાધુઓની જ કદમબોસી કરે કે, શયતાનોના દિલના ધબકારાઓને પણ તેઓ મૂર્તિમંત કરે ? અખબાર કેવળ વીરોની જ વાતો લખે ને હિચકારાઓને હાથે જગતને થયેના નુકશાનની વાતો પર પડદો પાથરે ? ડુબતાને બચાવનારા હાથની હકીકત તે જાહેર કરે ને જીવતા માનવીના આંતરડામાં ખંજર હુલાવનાર હાથ તે અપ્રસિધ્ધિના અંધારમાં જ સાચવી રહે ? રાજા રાણી વચ્ચેના ઉલ્કાપાતને કારણે ભાગીને ભૂકકો થતા રાજસિંહાસનની વાતો વર્તમાનપત્રોના પાનાઓ પર જો શોભી શકે તો, કોઇ મામુલી પ્રીતમ અને કોઇ અપ્રસિધ્ધ પ્રિયતમા વચ્ચે જાગેલા અજ્ઞાતમથી ખેચાયલી તલવારની, વછૂટેલી પિસ્તોલની કે

ગળાયલાં ઝેરની વાતોથી વર્તમાનપત્રો શા સારુ વંચિત રહે?

'ઇંગ્લાંડના માનસમાં લંડનનાં લોકપ્રિય પત્રો કાતિલ ઝેરનું સિંચન કરે છે'—ઇંગ્લાંડના એક સુધારકે અખબારનવેશોની સભામાં મારેલાં આ મહેણાંનો 'ન્યુસ ઓફ ધ વર્લ્ડ'ના માલિક લોર્ડ રીડેલનો જગવિખ્યાત જવાબ આવો હતો: 'ઇંગ્લાંડનું ઝેર! અમને અફસોસ છે કે, ઇંગ્લાંડના ઝેરમય જીવનને પરિણામે, અમને અમારા સ્તંભો ઝેરી ઇંટો વડે જ ઉભા કરવાની ફરજ પડે છે.'

એક બીજે પ્રસંગે લોર્ડ રીડેલને પડકાર મળ્યો કે: 'ઇંગ્લાંડના જવાબદાર પત્રોનાં અતિશય ચમકાવનારા મથાળાંઓ ઇંગ્લાંડને વિનાશની ગર્તામાં હડસેલી રહ્યાં છે.'

રીડેલે જવાબ આપ્યો: 'ઇંગ્લાંડનાં ભડકાવનારાં કાર્યો માટેનાં અતિશય હળવાં મથાળાંઓ શોધવા પાછળ મધરાતના અમારા કેટલાય કલાકો બરબાદ કરવાનું ઇંગ્લાંડે પાપ કર્યું છે.'

અમેરિકાના એક 'મરજાદી'એ કટાક્ષ કર્યો કે, 'અમેરિકાનાં પત્રોએ નવી દુનિયાનું માનસ હલકું કર્યું છે,' તો હર્સ્ટ અખબારોના એક સૂત્રધારે જવાબ આપ્યો કે: 'અમારો અનુભવ તો એમ કહે છે કે, નવી દુનિયાનું માનસ અનેક હલકાઇઓ વચ્ચે જ અટવાઇ પડ્યું છે.'

સમાચારોની પ્રસિધ્ધિને લગતો પશ્ચિમનો આ પુરાણો વિવાદ એક ઝેરી કુંડાળા વચ્ચે જ અટવાઇ પડયો છે. અને દહેશત છે કે, આવતાં થોડાંક વરસો સુધી તો, ગુજરાતના આ જાગતા વિવાદનું નસીબ પણ, એક ઝેરી કુંડાળા વચ્ચે જ વસતું હશે.

અને દરમીઆન ગુજરાતી પત્રકાર પણ, એક અમેરિકને કહેલા Tight-rope dancer તરીકે જ જીવતો હશે.

'He may be called upon to give several different kinds of exhibition–the straight degnified walk, startling gymnastics or attractive tricks Often to fill the bill to the satisfaction of the public,

he has to do them all at the same time If he does only the dignified part of the business he is regarded as dull, whereas if he performs only startling gymnastics and pretty tricks he is regarded as purely sensational

અને યુરોપના આ વિવાદથી, યુરોપની આ આધિથી દૂર બેઠેલો ગુજરાતી પત્રકાર કેવળ સેન્સેશન' પર જ જીવતો નથી લંડનના 'ટાઇમ્સ'ના ડીલનો અને ઇંગ્લાંડના એમલગમેટેડ પ્રેસના ટીલમેનોના ચમત્કારો પર વારી જનારા ગુજરાતના મહાનુભાવોને, જો જાણવા જ હોય તો, ગુજરાતી અખબારનવેશોના ખરા ચમત્કારો પણ, થોડા નથી

ડીલન એક સુવિખ્યાત દાક્તરને મળે છે દાક્તરના મ્હોમાંથી એવા શબ્દો ખરી પડે છે કે લોર્ડ નોથબ્રુક હિંદુસ્તાનના હવા પાણીને લગતી પુછપરછ કરે છે એકને એક બે ગણીને, વળતી સવારે, ડીલન 'ટાઇમ્સ દ્વારા જગજાહેર કરે છે કે, હિંદુસ્તાનના નિવૃત થતા વાઇસરોય લોર્ડ મેયોને સ્થાને લોર્ડ નોથબ્રુકની નિમણૂક નક્કી થઇ છે

ડીલનની આવી શક્તિઓમાંથી પ્રાણ પીવાનો ગુજરાતી પત્રકારોને બોધ કરતા અમારા શુભેચ્છકોને હું એક ગુજરાતી પત્રકારનો આ પ્રસંગ ભેટ કરું છું

દિવસનું કામ પૂરું કરીને એ પત્રકાર ટ્રામમાં ચઢે છે પાછળની બેઠક પરનો એક ઉતારૂ પીર કરમશાનો નામોચ્ચાર કરે છે પત્રકારના કાન ચમકે છે 'પીર કરમશા એટલે તો કર્નલ લોરેન્સ!

અમાનુલ્લા સામે બચાઇ સાકુએ બળવો કર્યો છે પંજાબના પત્રોમાં, એ બળવાના સંબંધમાં, કર્નલ લોરેન્સનું નામ ચર્ચાઇ રહ્યું છે

પ્રશ્નોની પરંપરા પત્રકારના મનમાં જાગી પડે છે સાંજના સાડા છ વાગે તે મુંબઇની હોટેલો ઢંઢવાને નીકળી પડે છે

પાલવાથી પાયધુની વચ્ચેના સંખ્યાબંધ હોટેલોને ખારણે આથડીને તે એક લગભગ અપ્રસિદ્ધ હોટેલમાં લોરેન્સની ભાળ મેળવી શકે છે.

ચોક્કસ યુક્તિઓ વાપરીને તે હોટેલના ભેદી ઉતારૂના સામાનમાંથી તેનો એક ફોટોગ્રાફ મેળવી લ્યે છે.

પછી તે લોરેન્સને મળવાની તદબીર રચે છે. ધૂળની પડીકીને ઝેર તરીકે સાથે લઇને તે હોટેલના માલીકને ચરણે પડે છે. 'સટ્ટા બજારમાં ૫૦ હજાર ખોવાઇ ગયા છે, ૩૦ હજારનું કરજ માથે પડયું છે, રખડી પડયો છું, રવડી પડયો છું, ઝેરની પડીકી ગળીને આવતી કાલે આપઘાત કરવાનો નિરધાર કર્યો છે...અને એ દરમીઆન હું પીર કરમશાનો મુરીદ, કરમશાના આગમનના વર્તમાન સાભળીને, તેના ચરણનો એક ખોબો લેવાને અહીં આવી ચઢયો છું...' ગમે તેમ, મધરાતે તે 'કરમશા'ના 'દર્શન' કરે છે.

...બીજી સવારે 'મુંબઇ સમાચાર' અને 'બોમ્બે ક્રોનિકલ'માં કર્નલ લોરેન્સને મળેલા એ અખબારોના ખાસ પ્રતિનિધિનો લભક અને સનસનાટીભર્યો અહેવાલ મુંબઇ પર વિજળીનો ચમકારો કરે છે.

...ઇંગ્લાંડના અખબારો પણ, આ વાતની નોંધ કરે છે.

ઇંગ્લાંડનો હ્યુબર્ટ ટીલમેન લંડનના લાઇમ હાઉસ આગળની એક જર્જરિત દુકાન પાસેથી પસાર થાય છે. ભૂંડી ભૂખ જેવી એ દુકાનમાં ઘણા માણસો અવરજવર કરે છે. ટીલમેનને આશ્ચર્ય થાય છે. તે તપાસ કરે છે...અને બીજે દિવસે સવારે એ દુકાન પાછળના લંડનને લૂંટતા એક ચીનના લક્ષ્મીનંદનના જંગી જુગારખાનાની વાત સ્કોટલેંડયાર્ડમાં ખળભળાટ કરે છે.

આના જોટાની એક ગુજરાતી પત્રકારિત્વની વાત આમ બને છે:

વાતમાથી વાત નીકળે છે ને એક શનિવારે સાંજે એક સજ્જન એક મહારાજાના મુંબઇના મહેલમાથી આગલી રાત્રે એકાએક અલોપ થઇ ગયેલી બે ત્રણ યુવતીઓની સાંભળેલી વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે.

મહારાજાનુ નામ મેળવીને એક પત્રકાર 'બાતમી' મેળવવાની તજવીજ કરે છે તેને ખબર પડે છે કે, મહારાજા ઊંચી 'કા પેટાં'ની તલાશ કરે છે બીજા પ્રભાતે તે મહારાજાની બહાર જવાની વાટ જોતો મુબઇના 'લીલા નિવાસ' સામે એક ટેકસીમા બેસી રહે છે મહેલ ખાલી થાય છે' ને પત્રકાર 'કારપેટના વ્યાપારીના 'વીઝીટીગ કાર્ડ' ' સાથે મહારાજાને મળવાને 'લીલા નિવાસ'મા પ્રવેશ કરે છે પચ્ચીસ મિનિટમા ઘણીક વાતો સેરવીને તે પાછો ફરે છે બીજે દીવસે 'ધરમી પ્રકરણ' 'જન્મભૂમિ'ને પાને ચઢે છે મહારાજાના અનેક ચક્રો ગતિમાન થાય છે રોજને રોજ, એ બધા ચક્રો પર વેધક ને વધુ વેધક, પ્રકાશ પડે છે પોલીસ ચેતે છે, લોકમત જાગ્રત થાય છે, અને મુબઇની વરિષ્ટ અદાલતને મહારાજાના બળાત્કારને લગતુ ધરમીનુ નિવેદન નોંધવુ પડે છે મહારાજાના પિંજરામાથી ધરમીનો છુટકારો થાય છે

સરકારોની કેન્દ્રીય ખાનગી યાદીઓના સમાચાર ઘણી વાર, ગુજરાતી અખબારોએ, સૌથી પહેલા પ્રસિધ્ધ કર્યા છે વિરાટ વેપારી યોજનાઓના અતિશય અગત્યના સમાચારો, ઘણી વાર ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોએ સૌથી પહેલા પ્રસિધ્ધ કર્યા છે રાજામહારાજાઓના 'ખાનગી વેતરણો'ની શોધ પણ, સૌથી પહેલી કરવાનો યશ ગુજરાતી અખબારો ઘણી વાર ખાટી ગયા છે

સમાચારો 'વેચાતા લેવાની' પ્રથા પણ થોડાંક પ્રગતિશીલ પત્રોએ હવે દાખલ કરી છે હિંદુસ્તાનના સરકારી ધામોમા અને પરદેશોના કેટલાક પાટનગરોમા પણ ગુજરાતી પત્રો પોતાના ખાસ ખબરપત્રીઓ નિભાવી રહ્યા છે ટૂંકમાં પત્રકારિત્વમાથી કમાણી કરનારાઓ માટે પણ ગુજરાતી અખબારોમા આજે જગ્યા થઇ છે આકારો અને સાહિત્યકારોનો સતત અને આવકારદાયી સહકાર મેળવવાના ગુજરાતી તંત્રીઓના છૂટાછવાયા પ્રયાસો પણ મારી નજરે તરે છે પણ એ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા છે એનું એક અને મુખ્ય કારણ મને આ

ગુજરાતના કેટલાક અન્ય તંત્રીઓને, એ ભાસ્યું છે કે, પત્રકારિત્વની ઝડપને પરિણામે જ, આપણા આ પુરુષો દૈનિકોનો સંગ છોડી ગયા છે.

ગાંધીયુગની ગુર્જરગિરાના આમ અનેક બાજુથી ખીલતા પત્રકારિત્વની પાછળ પડેલા થોડાક લગનીધારી માનવીઓને માથે 'પૈસા કમાનારાઓ'નુ બિરદ ચઢવનાર મિત્રોને થોડાંક 'છાપાં ગ્નાન' ની ભેટ કરૂ ?

મુંબઈમાં ૧૯ દૈનિકો-૫ ગુજરાતી, ૫ મરાઠી, ૪ ઉર્દુ અને ૫ અંગ્રેજી પ્રસિધ્ધ થાય છે આ ૧૯ દૈનિકોની સ્થાનિક કચેરીઓમાં લગભગ ૨૦૦ પત્રકારો કામ કરે છે. એ પત્રકારોના પગારની વધુમાં વધુ અને ઓછામાં ઓછી સરેરાશ આ છે.

અંગ્રેજી.	વધુમાં વધુ	૧૫૦૦:	ઓછામાં ઓછા	૭૫
ગુજરાતીઃ	વધુમા વધુ	૪૦૦:	ઓછામાં ઓછા	૪૩
મરાઠીઃ	વધુમાં વધુ	૧૧૭:	ઓછામાં ઓછા	૩૬
ઉર્દુઃ	વધુમા વધુ	૧૦૦	ઓછામાં ઓછા	૪૦

આ આકડાઓ એમ કહે છે કે, અંગ્રેજી અખબાર, કેવળ 'અગ્રેજી' હોવાને કારણે જ, તેના માણસો વધુમાં વધુ ચોવડો ને ઓછામાં ઓછે ૧, એવડો પગાર મેળવી શકે છે.

માતૃભાષાઓ કરતાં અંગ્રેજી ભાષાનાં અખબારોના બધા માનવીઓનું કામ અતિશય સહેલુ; બને છે.

રૂટર, એસોસીએટેડ પ્રેસ અને યુનાઇટેડ પ્રેસના સમાચારો અંગ્રેજી અખબારોને તૈયાર મળે છે. રાજદ્વારીઓનાં નિવેદનો, સરકારી યાદીઓ, 'કમિટીઓ' અને 'કમિશનો' ના અહેવાલો, રાજપુરૂષોની મુલાકાતો, ખાસ લેખો, પરદેશી પત્રોના અગત્યના લેખોની અને અન્ય સમાચારોની કાપલીઓ, ઠઠ્ઠાચિત્રો અને નકશાઓ- આ બધુ પણ, અંગ્રેજી પત્રોને સાર તૈયાર મળે છે. ચોકકસ વિષયોના તત્રીલેખો પણ, અગ્રેજી અખબારનો તત્રી બહારના લેખકો પાસેથી મેળવી રહે છે.

માતૃભાષાનાં પેતાને આ બધુ પોતાની ગિરામા ગ યવાની જરૂર પડે છે માતૃભાષાના અખબારોના તત્રીઓને જગતભરના બધા વિષયો લગભગ એકને હાથે ઠણવાની જ જરૂર પડે છે

અને છતા ય, પરાધીન ભારતવર્ષની બલિહારી છે કે, માતૃભૂમિના પત્રકારિત્વનો ભાગ લેતા માનવીઓને કગાળમાં કગાળ ધોરણ પર જ જીવવુ પડે છે!

એક બે અપવાદો બાદ કરતા પગારના વધારાનુ કોઇ નિશ્ચિત ધોરણ કે રજાને લગતા કોઇ ચોખ્ખા નિયમો અને 'પેન્શન' કે પ્રોવિડટ ફડ' ને લગતી કોઇ ઉપકારક યોજનાઓ આ અખબારોમા પ્રચલિત નથી

ભૂલી જજો કે, માતૃભૂમિના પત્રકારિત્વને પોતાનુ જીવનકાર્ય માના રહેલા માનવીઓ પૈસના ભજનમા જ ગકાઇ રહ્યા છે! અને ભૂલી જ જજો કે, 'જન ભૂખ મુકાબિલ હય તબ અખબાર નિકાલો'નો ના૦ બોલતા માનવીઓ જ ગુજરાતી પત્રકારિત્વની આસપાસ વેરાઇ ગયા છે!

ખેદની વાત છે કે ગુજરાતના આ પાગરતા પત્રકારિત્વનું એક અગ હજુએ એક જૂની ઘરેડમા જ જકડાઇ રહ્યુ છે એ અગ એટલે ગુજરાતી અખબારોની જાહેર ખબર

આધુનિક વર્તમાનપત્રોએ કેળવેલી શક્તિઓને પરિણામે જાહેરખબરના અનેકવિધ લાભો આજકાલ ઘણી બાજુઓથી બેનકાબ પડ્યા છે જાહેર ખબરોને પરિણામે માલના અનેક બજારો ઉભા થયા છે વસ્તુઓ આવરો ને બજારો અદ્રશ્ય રહેશે તો માલના મૂલ ક્યાંથી થશે? પણ દુનિયાના ઉત્પાદનને જે જોઇતા બજારોની પ્રાપ્તિ થશે તો, વસ્તુઓના ભાવ સમતોલ થશે

કારખાનાંઓને આ બજારોની ભેટ કરીને આધુનિક પત્રકારિત્વે દુનિયાના વેપારઉદ્યોગને અદ્ભુત સહાય આપવાનો ઉપકાર કર્યો છે જાહેર ખબરને પરિણામે વિશાળ વેચાણો ઉભાં થયા છે એ વેચાણોને પરિણામે જથ્થાબધ માલ તૈયાર કરવાની પ્રથાઓ

ફલિભૂત થઇ છે. ઉત્પાદકોની આ સફળતમાંથી જીવનનાં સખ્યાબંધ જરૂરિયાતોનુ મૂલ્ય અંકુશમા રહ્યું છે.

નિષ્ણાતો દ્વારા ઘડાયલી જાહેર ખબરોમાંથી જનતાને અનેક 'સમાચારો' જાણવા મળ્યા છે. એવી જાહેરખબરોમાંથી પ્રજાને સાવધાનીની અનેક સૂચનાઓ મળી છે.

પશ્ચિમના પત્રકારિત્વની આ 'કમાઉ શાખા'ઓ અજબ રીતે વિકસી રહી છે. કુશળ સાહિત્યકારો ને પ્રખ્યાત કલાકારો એ જાહેર ખબરો પાછળ રોકાઇ રહ્યા છે. જાહેરખબરોના નાનામાં નાના ટુકડાઓમાંએ તેઓએ સાહિત્યનુ અને કલાનુ સિંચન કર્યું છે

વર્તમાનપત્રો ઉપરાંત વિશાળ સામાજીક સંસ્થાઓ, જબ્બર 'ટ્રસ્ટો' મહાન 'સીંડીકેટો' વિરાટ ઉદ્યોગો અને લોકહિતની અન્ય અનેક સંસ્થાઓએ પોતપોતાના ઉદ્દેશો પ્રચલિત કરવાને, પોતાના યંત્રોના અને પોતાના ઉત્પાદનનાં પ્રકાશન ને જાહેરાત માટે, ઘડાયલા પત્રકારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. સંપાદકનો મર્મ સમજનારાં, તેની નાડ પકડનારાં જાહેર ખબરના આ વિકસિત ખાતાંઓને પરિણામે પશ્ચિમનાં પત્રોનો સાંગોપાંગ સુંદર ઉઠાવ કેવો સુલભ થયો છે?

આ દિશામાં આપણું પત્રકારિત્વ ખુબ પાછળ પડ્યુ છે. જાહેરખબરનુ પ્રમાણ આગળ વધ્યું છે, પણ તેનું સાહિત્ય વિકસ્યુ નથી, ખીલવી ઘટે એટલી તેની કલા ખીલી નથી, 'બોલે તેનાં બોર વેચાય છે' એ વાત આપણા વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ આજે સમજી ગયા છે; પણ 'બોલવાની કળા જેને વધુ આવડે છે તેનાં બોર વધુ વેચી શકાય છે' એ વાત તેઓના હૃદયમાં ઉતરવી હજુ બાકી રહી છે.

પ્રકાશન તો આપણી સંસ્થાઓ પણ હવે માગી રહી છે, પણ કલાધરની જરૂર તો તેના દિલમા પણ કયા જાગ્રત બની છે? ઢંગધડા વિનાના એ સંસ્થાઓના અહેવાલોના પર સંપૂર્ણ અંકુશ મૂકવાની વાત તંત્રીના સેવાભાવને મંજૂર નથી. એ અહેવાલોનુ આખું સ્વરૂપ ફેરવનાર ખરચાળ તંત્ર તેને પાલવતુ નથી. અને

એટલે અણુક અહેવાલો અને અણઘડ જાહેરખબરોની આધિ વચ્ચે ઝખવાતા પોતાના પત્રના સુંદર સંપાદનનું દુઃખ તંત્રીએ વેઠવું જ રહ્યું છે

મેક્ષકો મેળવવાનો વ્યવસાય રાજનો થયો છે, અનેક હરીફો એ ક્ષેત્રે ઉતરી પડ્યા છે સીનેમાના સંચાલકોને પ્રકાશનવિભાગની જરૂર પડી છે ને ગુજરાત જોઇ રહ્યું છે કે શ્રી ચતુર્ભુજ દોશી, ફુલચંદ મહેતા, ને શ્રી મકુંદેશ સમી પારંગત વ્યક્તિઓની ઝગમગને પરિણામે સીનેમાની જાહેરખબરોની આખી લખાવટ આજે ફરવાઇ પડી છે

કબૂલ કરતાં દુઃખ થાય છે કે ગુજરાતી પત્રકારિત્વની જાહેરખબર વિભાગની નબળી કડી પર બેહૂદી ગંદી જાહેરખબરોનું આક્રમણ થયું છે યાકૂતિઓ અને તાકાતની ગોળીઓ, પુરૂષાતનના પ્રવાહીઓ કામોદ્દીપનની જડીબુટીઓ, આપણા પત્રકારિત્વના પાંગરતા ગૌરવ પર આ જાહેરખબરોના ઝેરનો પાશ દેખાઇ રહ્યો છે

રોજ સાંજે ને રોજ સવારે પોતાના પત્રને પિતાના વહાલથી પંપાળતો આજનો તંત્રી પોતાના એ નિતનવલા અક્ષરદેહ પર પડેલા આ ગંદા છાંટણાઓ જોઇને મનમાં ને મનમાં શરમાઇ રહ્યો છે રોજને રોજ આનો ઉપાય તે શોધ્યા જ કરે છે આર્થિક કારણ તેને અકળાવી રહ્યું છે એ સિવાયની થઇ ગયેલા કમાલાઓની, જાહેરખબરના આડતિઆઓ સાથેના અટપટા સબંધોની ને પરસ્પર સંકળાયેલી સારી માઠી જાહેરખબરોની મુશ્કેલીઓ પણ તેને મુઝવી રહી છે

આજે તો એટલું જ કે, ગુજરાતી અખબારોના આ ધારાઓ પ્રત્યે આજના તંત્રીઓ, આજના વ્યવસ્થાપકો અને ચોક્કસ દષ્ટાંતોમાં તો આજના માલીકો પણ આંધળા નથી એ દિવસ જોવાને ગુજરાતના સંપાદકો ઝંખી રહ્યા છે, જે દિવસે તેઓને હાથે રચાતા આવતી કાલના ઇતિહાસના ચોસલાઓ પરથી આ કાળા ડાઘો સદાને માટે અદૃશ્ય થશે જે દિવસે આ જાહેરખબરોવિહોણા ગુજરાતના પત્રો વધુ રમણીય, વધુ નિર્દોષ, વધુ

અગિયાર વાગે તે ઓફીસમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં, ટપાલનો થોકડો તેની રાહ જોતો હાજર હોય છે. સાચા સમાચારો, ખોટી ખબરો. અતિશયોક્તિભર્યા અહેવાલો, ચર્ચાપત્રો, પ્રચારલેખો, પોલીસથી માંડીને કલેક્ટર સુધીની ફરિયાદો, પ્રશંસાપત્રો, નિંદાપત્રો, ઠપકાપત્રો વગેરે પર વિજળિક વેગે પોતાની ખાસ સૂચનાઓ સાથેની આ બધાની વહેંચણી તેને કરવી પડે છે.

શહેરમાં કોઈક બનાવ બને છે, ચમકાવનારો કોઈક તાર આવી પડે છે, કોઈક વાર 'મેટર' ઓછું પડ્યું છે, કોઈક વાર 'મેટર' વધી પડ્યું છે. કામના ભારે દબાણના ખરા કલાકો દરમિયાન પણ કોઈકને 'અગત્યનું કામ' લાગી પડે છે. 'એક બે મિનિટ'ની મુલાકાત માટે આવેલા સજ્જન પા કલાક લઈને પાછા ફરે છે .. ભરાતી મેટર'ના 'પ્રુફ'નો થોકડો તેના ટેબલ પર ખડકાઈ પડે છે.

'સમાચાર વિભાગ'ના તંત્રીના હાથમાં કોઈક 'ખાસ વાર્તા' પડી છે. તેની ચર્ચા કરવાની, તેની વધુ વિગતોના માર્ગ શોધવાની જરૂર પડે છે ..ટેલિફોનની ઘંટડી તો વાગ્યા જ કરે છે...

બપોર પછીના બે કલાકો સુધી પહોંચતી આવી ગડમથલને અંતે 'મુલાકાત'નો સમય શરૂ થાય છે લોકપ્રિય પત્રની કચેરીમાં તો એક પછી એક માણસો આવ્યા જ કરે છે.

તેઓની વાત ..જીવતી દુનિયાના અનેક અંગારાઓ તંત્રીના ટેબલ પર ઠલવાઈ પડે છે

એક જણની પત્નીનું તેના મિત્રે અપહરણ કર્યું છે ..એક જણની બહેનને પગે સસરાએ જીવતા કોલસાઓ ચાંપવાનું શયતાની કામ કર્યું છે...એક વેપારીએ કરેલી દાણચોરીના 'ખાનગીમાં ખાનગી સમાચાર' એક ભાઈને આપવાના હોય છે...ત્રણ ચાર નોકરોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ રાજ્યના નોકરોના ચાર ચાર મહિનાના ચઢી ગયેલા પગારોની ફરિયાદ કરે છે...બહારગામથી આવેલો એક ખેડૂત હીમથી બળી ગયેલા પાકનું 'સરકારના દિલમાં ઊતરે એવું લખાણ' કરવાની સૂચના કરે છે...એક વેપારી રૂની જાત સુધારવાના ઉપાયો તંત્રીના દિલમાં ઉતારવાને આવી ચઢે છે...

અને એક 'સાધુ મહારાજ' પોતાના સદાવ્રતની મફત જાહેરાત કરવાનું વચન મેળવીને કુછ ! કુછ ભર દો જેવી માગણી કરે છે !

એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે, એક વર્ષના ૪૮ થી ૫૨ રવિવારો ને વર્તમાનપત્રોના ચાર પાંચ તહેવારો સિવાયના ૩૦૮-૧૦ આવા દિનમાં દ મિઆન ડેમોક્લિસની તલવાર પેઠે, સરકારના કાયદાઓની અનેકધારી તલવારો તો તંત્રીને માથે એક કાચામાં કાચે તાંતણે જ લટકી રહી હોય છે

સાંજ પડે છે ટેબલ પર બત્તી ઝગે છે ને 'પ્રીન્ટર' સાથે કરવાની વાતો તો હજુ બાકી જ રહે છે વ્યવસ્થાપક સાથે કરવાના વિચારો પણ હજુ બાકી જ ગઈ છે તંત્રીમંડળ સાથે વિચારવાની ઘણીક યોજનાઓ પણ એમને એમ આથમતી જણાય છે ઘણાય સુંદર વિચારો સૂઝેલી ઘણીય સુંદર લેખમાળાઓ પણ, તંત્રીના ગૂઢ અફસોસ ને છૂપા ખેદ વચ્ચે, એમને એમ અદ્રશ્ય થાય છે

આ ઉપરાંત આજનો તંત્રી જો 'ધંધાદારી માણસ' નથી તો, હાથવેંતમાં આવેલી તેની ઘણીય પસંદગીઓ, એ 'કલમના કીડા'નો તિરસ્કાર કરીને, કુમારી રહીને જ પાછી ફરે છે

જેટલી અકળામણો આજના તંત્રીઓને વેઠવી પડે છે એટલી જ અકળામણો તેના આખાય મંડળને પણ વેઠવી જ પડે છે વર્તમાનપત્રની કચેરીમાં કામ કરતો આજનો દરેક પત્રકાર એટલે એક 'નાનકડો તંત્રી' છે એ પત્રકાર એટલે મુખ્ય તંત્રીનો એક નાનકડો ટુકડો તેના તેજ વિના તંત્રીનું તેજ ફીકું પડે તેના અનન્ત પુરુષાર્થ સિવાય તંત્રીનો ભગીરથ પુરુષાર્થ પણ ઝાંખો પડે આવા તંત્રીમંડળના એકસૂર ને એકતાન સિવાય પોતાના અખબારનો સિક્કો પાડવાનું કામ તો, કોઈ સમર્થમાં સમર્થ તંત્રીને માટે પણ મુશ્કેલ નહિ કેવળ અસંભવિત બને

તંત્રી અને તંત્રીનું મંડળ, વ્યવસ્થાપક અને વ્યવસ્થાપકની પાંખો, જાહેરખબરનું ખાતું ને એ ખાતાની અનેક ચાંપો, મુદ્રક

અને મુદ્રકના હાથો, રોટરીનો મુખ્ય રખવાળ અને મુદ્રણવિભાગના અન્ય નાનકડા ખેપિયાઓ, ફફડાટિયા વેચાણવિભાગનો 'મૂળ પુરુષ' ને સબ્બાબંધ ફેરિયાઓની તેની સેનાઓ, ફોટોગ્રાફરો અને આંખના પલકારા માત્રમાં જ બધે ફરી વળવાને ટાકતા તેના ઉતાવળા સિપાઈઓ બ્લોકમેકરો ને તેને માથે ટાંપી બેઠેલા તંત્રીના આતુર ખેપિયાઓ, એજન્ટો, બાઈન્ડરો, ફેરીઆ, કાગળ, સીસું અને શાહી-ગુંજારવનું આ પાગલનું પત્રકારિત્વ રોજ ને રોજ, કેવા અને કેટલા રોમાંચો ઉત્પન્ન કરે છે?

એ દુનિઆનો સંપૂર્ણ ચિતાર દોરવાને એક નાનકડું ભાષણ પૂરતું નથી. ગુજરાતી અખબારોના ચીકના ને ધમધમતા સંસારના સુખદુઃખની, એની આશા-નિરાશાની, ચડતીપડતીના અને કોઈક વાર ઉછળી, કોઈક વાર ફસડાઈ રહેલા ચક્રોની, એના હર્ષની અને શોકની એના માનની અને અપમાનની, કોઈક વાર એને સામી મળતી કદરદાનની ઘણીવાર બેકદર માનવીઓને હાથે થતા તેના ભયંકર તિરસ્કારની, ગુજરાતી પત્રકારિત્વને ખીલવતા ખીલવતાં રોટરીના રાક્ષસી ચક્રો પર તૂટી પડેલી ઘણી જ આશાસ્પદ જિંદગાનીઓની અને બીબાંના સૂપડાઓમાંથી સદોદિત ઊડતા સીસાના અદીઠ રજકણોના ધીમે ધીમે જામતા થર તળે અકાળે ડૂબી ગયેલી કેટલીય જીવનવાટોની આ બધી વાતોનું સાચું શબ્દચિત્ર ઉભું કરવા પૂરતી મારી લેખણ બળવાન નથી.

સમગ્ર રીતે જોતા ગુજરાતી વર્તમાનપત્રનો આ સંસાર આપણા સમાજને ઉપકારક થયો છે. ઊણપ હશે પણ ઊણપ તો કોનામાં નથી? અખબારોના થોડાક અપરાધો પણ હશે, પણ અપરાધ કોના નથી?

કોઈક પ્રખ્યાત પુરુષ લગ્નગ્રંથીથી ગુંથાયાના સમાચાર આવે છે ને એ સમાચારને પતિદેવની નવવધુ પેઠે શણગારવાને પત્રકાર ઊછળી રહે છે. કોઈના વિજયને પોતાનો ગણીને પત્રકાર રાચી રહે છે, કોઈક અજાણી પણ નિર્બળ પ્રજાને માથે બળિયા દુશ્મનોના અત્યાચાર વરસે છે ને પીડાતી પ્રજાની વેદના ઝીલવાને

નાયના પત્રકનુ કોમળ હૃદય એક જ ક્ષણમા ઊડકી પડે છે કોઈક મહાપુરુષનુ અવસાન થયુ છે ને પડેલી ખોટ પોતાની ગણનો પત્રકાર તેને ભાવની અંજલિ આપીને ટાઢક મેળવે છે દરેક અગ્રલેખમા તની પોતાનો આખો આત્મા રડી ગઈ છે દરેક 'વાર્તામા રિપોર્ટર' પોતાનો આખો જીવ ઓતપ્રોત કરે છે છાપેલા સમાચારોની રજૂઆત - નાનો હાથ ફેરફેરે મથાળાઓ માટે નવા ને નવા આકર્ષણોની શોધ કરે છે

આ પત્રકારને માટે કિપ્લિંગથી ગવાઈ ગયુ છે

Who's lit his pipe in the morning calm

That follows the midnight stress

He has sold his heart to the Old Black Art

We call the daily Press

ગુજરાતનુ સદ્ભાગ્ય છે કે કિપ્લિંગે વર્ણવેલી આવી અજબ તમન્નાવાળા પત્રકારો આધુનિક ગુજરાતમા ઓછા નથી

ગુજરાતી સાહિત્યના 'શાસ્ત્ર' ની સમાલોચનામા હુ પ્રસંગ પૂરક ગણતો નથી એ વાતો આજ પૂર્વ કહેવાઈ ગઈ છે

૧૯૨૪ ની અમદાવાદની પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી મહેરઉભાઈ નાહને પત્રકારિત્વના શાસ્ત્રનુ ઊંડુ અવલોકન કર્યું એ પછીથી ૧૯૨૭ ની અમદાવાદમા જ ભરાયેલી, બીજી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી મણિલાલ કોઠારીએ એ શાસ્ત્રનુ સુંદર નિરૂપણ કર્યું આ વર્ષે છેલ્લા સાહિત્ય સમેલનના પત્રકારિત્વ વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી મહાદેવભાઈએ ગુજરાતી અખબારોની દાઝની માઠી બાજુ પર પ્રકાશ પાથર્યો અને એમ ભાખ્યુ છે, ગુજરાતી પત્રકારિત્વ આજ પૂર્વે જે બધી વાતો કરી ગયા છે તેમાથી એ 'આગ ઘુસ' તો હજુયે વણઉકેલ્યો રહી ગયો છે, જેણે આપણા પત્રકારિત્વનો ઈતિહાસ ઘડ્યો છે, જેની નવી નવી

તપસ્યાઓને પરિણામે ગુજરાતી પત્રકારિત્વના આગાની ટોચે આજે ઘણાય મ્હોર બેસી ગયા છે.

આવતી કાલના કાલનો ખરો આધાર પત્રકારિત્વના શાસ્ત્રો પર નથી એ આધાર ગુજરાતના સાચા, અણિશુદ્ધ અને તેજસ્વી પત્રકારો સિવાય બીજે ક્યાંયે નથી.

ગુજરાતી પત્રકારિત્વની ધડના જે વ્યક્તિઓના હાથમાં આજે આવી પડી છે ને હવે પછી આવનાર છે, એ વ્યક્તિઓ જો સાચી હશે, એ માનવીઓ જો ચોખ્ખા હશે, તેઓની નૈતિક હિંમત ભારે ઝંઝાવાતો સામે ટકવા પૂરતી જો બળવાન હશે, થોડોક વધુ વખત પૂરતો, થોડોક વધુ ત્યાગ તેઓને જો મંજૂર હશે તો તેઓની અને તેઓના પૂનિત ધંધાની પ્રતિષ્ઠા જગતના કોઈ પણ કીર્તિમંદિરની હારમાં આપોઆપ આવી જશે.

પરાધીન ભારતવર્ષના અનેક ઉદ્યોગોની જેમ, આજે તો પત્રકારિત્વનો ઉપકારક ઉદ્યોગ પણ કેટલીય બેડીઓ વચ્ચે જકડાઈ રહેલો છે વર્તમાનપત્રોની મુખ્ય જરૂરિયાતો જગતના ભારે બોજાઓએ મોંઘી કરી છે. ટપાલના ઊંચા દરોના ડામણોએ પણ, હિંદુસ્તાનનાં વર્તમાનપત્રોની કૂચ મુશ્કેલ કરી છે.

કાપડ, ખાંડ, લોખંડ, સીમેંટ જેવા હિંદુસ્તાનનો પ્રજાદેહ રક્ષનારા અને પોષનારા સ્વદેશી ઉદ્યોગોનો ખરો વિકાસ જો પરદેશી સરકારને પરવડતો નથી એ સરકાર ભારતવર્ષનો આત્મા જગાડનારા અને એ જાગૃતિદ્વારા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ઘોર ખોદનારા હિંદુસ્તાનના પત્રકારિત્વના ચમત્કારિક ઉદ્યોગને રક્ષે ખરી ?

'કમાઉ ધંધા' તરીકે સાબિત થયા પછી પણ હિંદુસ્તાનના સાહસિક ધનવાનો પત્રકારિત્વ પાછળ પોતાની વિરલ શક્તિઓ ને વિશાળ શક્યતાઓ વધુ પ્રમાણમાં રોકવાને તૈયાર નથી; કારણ કે હિંદુસ્તાનની પરદેશી સરકારનો ભરોસો તેઓના દિલમાં વસતો જ નથી

ધારો કે કોઈક ભામાશા મળે ને હિંદુસ્તાનનાં એક અખબારને

આગળ તે લક્ષ્મીનો ટગનો કરે, એને પરિણામે, ધારો કે, એક સુંદરમાં સુંદર અખબાર આપણું જોવા મળે

એ અખબારની મજાલ નથી કે, પોતાના મુલકની પરદેશી સરકારો અણગમતી ઘડીએ તે પોતાનો આકરો ઊંચો કરે !

અણીની ઘડીએ પોતાના દેશબાંધવોને ગણમાં ઉતારનારી એક જાદુઇ છડી ને એ અખબારનું આવી બને !

સાત રૂપિયાનો એક સરકારી પોલીસ, મીણબત્તીનો એક નાનો ટૂકડો, લાખની એક નાની કટકી, એક વેંત લાંબી ને અધો ઇંચ પહોળી એક ગુલાબી પટ્ટી, પીળા પૂંઠા, એક નાનું ચગદું ને, ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જ એ 'જાદુઇ છડી' પર સરકારી સીલ આવી પડે !

આ દયામણી દશાનું નિકંદન કાઢવાનો અવિશ્રાંત પુરુષાર્થ એ જ આજના પત્રકારનો એક જ મહાન ધર્મ, ઉંઘતા સ્વરાજનો નાદ મરતા મરતા પણ સ્વરાજની જ વાત–એ જ આજના પત્રકારનું એક અને અનિવાર્ય કામ

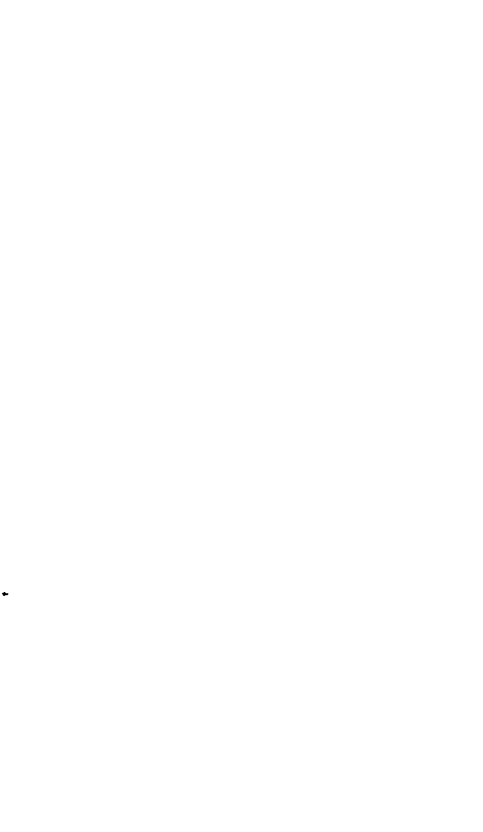
દેશનું અને પોતાનું આ પુનિત આગળ વધારવાનો, પોતાનું ભાવિ ઘડવાનો, પોતાના પત્રમંદિરનો વારસો ઉન્નત ને વધુ ઉન્નત કરવાનો દ્રઢનિશ્ચય કરીને ગુજરાતનો પત્રકાર આજે બેસી ગયો છે તેની ધૂણી ધીખી રહી છે પરદેશી ભાષાના વર્તમાનપત્રોની ઘણી સત્તા એ ધૂણીએ ભસ્મસાત કરી છે

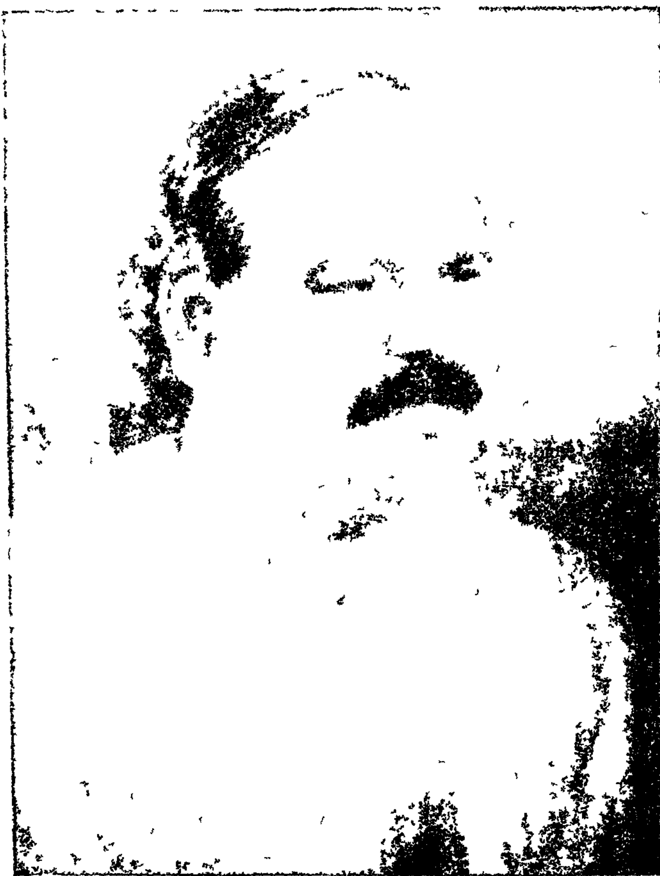
ધીમી પણ મક્કમ રીતે પરદેશી ભાષાના પડઘા છોલાઇ રહ્યા છે ધીમે ધીમે પણ અચૂક રીતે સત્તાના કેંદ્રો શહેરોમાંથી ખસીને ગામડાંઓની ધરતી વસાવવાને ઉપડી રહ્યા છે સ્વરાજ્ય આવે છે પરદેશી ને સ્વભાષાના દિવસો પણ સમીપમાં જ દેખાઇ રહ્યા છે યતા વિપ્લવના અનેક કાળાઓ ગુજરાતી પત્રકારને બારણે નાદ ગજવે છે કે, આવતી કાલ તો તેની જ છે

દરમિયાન પોતાના હૃદયનું આખું જીવન એક કોર રાખીને, પોતાની ઓર્મિઓ અગવડોની ઉપેક્ષા કરીને માનવજીવનના ઘણા આનંદોમાં આગ ચાંપીને પોતાની અને પોતાનાઓની અનેક

ઇચ્છાઓ પર અંકુશ મૂકીને નૂતન ગુજરાતના પાયામાં પત્રકારિ-
ત્વની બાણશય્યાઓ જે પત્રકારો ચણતરને સેવી રહ્યા છે, એ
પત્રકારો ગુજરાતી પત્રકારિત્વના ગૌરવ રક્ષકો પાસેથી માગે છે...
એટલું જ કે, અમારી એ બાણશય્યાઓ હળવી કરવાના ફૂલ તમારા
હાથમાં નથી તો હિમાલયના શિખર પરથી અમારા પર તમારા
હળવા, હલકા કે તુચ્છ કટાક્ષો ફેંકશો નહિ ! અમારો સ્પર્શ
કરીને અમારા જાગતા પુરુષાર્થ પર આશીર્વાદ આપવાની જો
તમારી ઇચ્છા નથી તો, તમારી દૂર દૂરની ટેકરીઓ પરથી અમારો
તિરસ્કાર કરવાના અડપલાંઓ સ્વપ્નામાં પણ કરશો નહીં !
અને અમારી કઠીન કૃત્યને પ્રોત્સાહન આપવાની પણ જો તમારી
મરજી જ નથી તો, પરદેશી અથવા તો પરદેશી ભાષાના સ્વદેશી
આભૂષણોમય બનેલા તમારા 'અંગ્રેજી માનસ'થી અમને એક
પણ જાકારો આપશો નહીં !

પંડિત શ્રી. ઓમકારનાથજી ઠાકુર

પ્રમુખ : સંગીત વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમુ અધિવેશન : કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

સંગીત-વિભાગના પ્રમુખ

પંડિત શ્રી. ઓમકારનાથજી ઠાકુરનું

વ્યાખ્યાન

વર્તમાનપત્રે કહ્યું કે સંગીત વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મ્હારું નામ ચૂંટાયું છે. હું મુંઝાયો, આશ્ચર્ય પામ્યો, મિત્રોને પૂછ્યું કે મારી સંમતિ વિના એ કેવી રીતે બન્યું ? સાહિત્ય પરિષદની કાર્યપ્રથાથી હું અજાણ છું અને પરિષદની સ્વાગત સમિતિ તરફથી વ્યક્તિગત નિમંત્રણ આપવાને નીકળેલા સદ્‌ગૃહસ્થોને મારી પાસે આવવાની ફુરસદ નથી મળી, એટલે મારી ચૂંટણીની બાબતમાં અચંબો થાય જ. કેટલાક દિવસ પછી સ્વાગત સમિતિ તારથી મ્હને ચૂંટણીના સમાચાર આપે છે, અભિનંદે છે અને સ્વીકૃતિનો તાર કરવા સૂચવે છે. એક તરફથી કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સહકારથી ભરાતી ઑલ ઇન્ડિયા ક્લાસિકલ મ્યુઝિક કૉન્ફરન્સમાં ચીફ જડ્જ તરીકેની સેવા બજાવવા તથા એ અંગેના પદ્દિાન સમારંભમાં આવીનચનનું વ્યાખ્યાન આપવા મને નિમંત્રે છે. બીજી તરફ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નોતરે છે. મારે ક્યાં જવું ? કલકત્તા કે કરાંચી ? પૂર્વ કે પશ્ચિમ ? પહેલું સંગીત કે સાહિત્ય ? હિંદ કે ગુજરાત ? મારે મન બંને મહત્ત્વના સ્થાનો છે અને તેથી સમયને અભાવે મારી મુંઝવણ વધતા છતાં આજના યાન્ત્રિક યુગે મને સહાય કરી, અને હવાઇ માર્ગે વાયુ વેગે—ગુર્જરગતની સાહિત્ય સેવામાં ખડો કરવાનો મને માર્ગ આપ્યો. યંત્રોએ માનવ સમાજને જેમ ઘણી જાતની અગવડમાં મૂકેલ છે તેમ કેટલીક સગવડ પણ આપી છે. ઇષ્ટાનિષ્ટ સમીપમાં જ વસે છે ને ? કઇ વસ્તુને બે પાસા નથી હોતા ?

પરિષદોમાં, સંમેલનોમાં કે મહાસભાઓમાં સંગીતને રંજનકાર્ય સોંપવાનો રૂઢ થઇ ગયેલો રિવાજ છે. વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ, વિવાદો

વગેરેથી થાકેલા માનસને તાજગી આપવા માટે શ્રમપરિહાર કરવા માટે, તથા અધીર શ્રોતાઓને ગોંધી રાખવા માટે સમાજનો બુદ્ધિમાન વર્ગ સંગીતનો ઉપયોગ કરતો આવ્યો છે. રસ્તે ચાલતા પથિકોનું ધ્યાન ખેંચી પોતાની દવાનો કે ધર્મનો પ્રચાર કરનારા સ્વદેશી કે પરદેશી પ્રચારકો જે રીતે સંગીતનો સદુપયોગ (?) કરે છે એના જેવું જ કાંઈક, જો કે એના કરતાં વધુ સારી રીતે આપણાં સંમેલનોમાં સંગીતને સ્થાન અપાય છે—અપાતું આવ્યું છે.

ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય પરિષદોમાં સંગીતને જુદા વિભાગનું મહત્ત્વ આપવામાં નથી આવ્યું, કારણકે વ્યવસ્થાપક મંડળ પ્રણાલિકાભંગમાં માનનારું છે કે નવું કરી બતાવવાની ધગશવાળું છે અથવા સમજપૂર્વક સંગીતને તેનું નિરાળું સ્થાન આપવામાં માનનારું છે, તે તો એમનું કાર્ય કહેશે. પરંતુ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે આ વર્ષે સાહિત્ય સંમેલને સંગીતને એક સ્વતંત્ર અંગ તરીકે સ્વીકારીને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તેથી તેણે પોતાની કીર્તિ વધારી છે, સરસ્વતી માતાના બે સંતાનો સાવકાં ભાઈની જેમ નોખાં હતાં તેમને સાંધવાનું શ્રેય આ સંમેલન પામે છે એથી એની મહત્તામાં ઉમેરો થાય છે. સંગીત અને સાહિત્યના સંલગ્નથી કયાં નૂતન કિરણો અવતરશે અને જગતને અજવાળશે એ તો ભવિષ્ય કહેશે.

સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવહીથી હું અજાણ છું, એના વિભાગીય પ્રમુખોની જવાબદારી અને કાર્યપદ્ધતિ પણ મારા અનુભવથી અતીત છે. ભારતવર્ષીય સંગીત પરિષદોનાં સુકાન સંભાળ્યાં છતાં નવા પ્રસંગે જે જાતની મુઝવણ થાય તેવી અવસ્થામાંથી આજે હું પસાર થઈ રહ્યો છું નવોઢા જે લજ્જા અને સંકોચથી સંસરિયામાં પગલાં માંડે. મારી તેવી અવસ્થા છે કે કેમ તે હું નથી જાણતો, છતાં ન સમજાય એવા સંકોચપૂર્વક આ સાહિત્ય જગતના મહા સંમેલનમાં આજે હું ડગલાં ભરું છું. નવા પ્રાણી પર સૌની આંખો પડે છે, અને એ આંખો તે પ્રાણીની આંખને બાવરી બનાવી મૂકે છે. મને એ આંખો કેવી રીતે જોશે, અને કેવો બનાવી મૂકશે, કોણ જાણે ?

આજની જવાબદારી સ્વીકારતાં એક બીજો આત્મસંકોચ હું અનુભવું છું. સંગીતના અભ્યાસાર્થે જીવનના કેટલાય વર્ષો પરપ્રાંતમાં ગાળ્યા હોવાથી માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાથી હું વંચિત રહ્યો છું અને તેથી મારું ગૂર્જરગિરાનું જ્ઞાન-ભાન અલ્પમાત્રામાં વપરાય કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે અને તેથી આપ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ શબ્દ-શિલ્પીઓ અને વાણીસ્વામીઓના અખાડામાં ઉતરવાની અનધિકાર ચેષ્ટા આદરું છું. આજની જવાબદારી મેં એ વિશ્વાસે સ્વીકારી છે કે મારી પાસે માત્ર મારા સંગીત અનુષ્ઠાનના પરિણામ, ચિંતન અને મનન તથા અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોના પરિશીલનનો નિષ્કર્ષ જાણવા પૂરતી જ આશા રાખવામાં આવશે. મારી શક્તિ મુજબ એ જવાબદારી પાર પાડવાને હું પ્રયત્નશીલ છું. સેવાભાવથી સ્વીકારેલ આ પ્રયાસ તરફ આપ સૌની સમભાવના યાચું છું અને ક્ષતિઓ તરફ ક્ષીરનીર દૃષ્ટિ રાખવા અનુરોધ કરું છું.

સામાન્ય પરિપાટી છે કે વિષયને સમજાવવા સ્પષ્ટ કરવા ન્યાય આપવા વિષયની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. કલાની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવી અને તેમાંય વ્યાખ્યાને એક વાક્યમાં સમાવવી એ લગભગ અશક્ય છે. સંગીતનું પણ તેમ જ છે. ને કે દરેક જણ પોત પોતાની રીતે પોતાના વિચારની પરિભાષા કરવાનું ચૂકતો નથી, ખરું જોતાં સંગીતની કે કલામાત્રની વ્યાખ્યા એક જ હોઇ શકે-અંતરના અમૂર્ત ભાવોને મૂર્ત કરે એનું નામ કલા. સંગીતની વ્યાખ્યા કરતાં આટલું ઉમેરી શકાય કે અંતરના અમૂર્ત ભાવોને સ્વર, લય અને અભિનય દ્વારા વ્યક્ત કરે એનું નામ સંગીત. જેને શબ્દો વર્ણવી ન શકે, જ્યાં વાણી મૌન સેવે એ નિગૂઢ ભાવોને વ્યક્ત કરે એનું નામ સંગીત. [illegible] વગરનું મૂક હૈયું આનંદમય અને ઉદાસી રૂપ સાગરની સુખરના મૌન ધારે ત્યારે સંગીત અવતરે. સંગીત લોકોને ગુમાની ભાષા, પ્રદેશોમાંના અંતરો, માતૃભાષા તથા દૂભાષા કરતાં એ અધિક એવી વિશ્વભાષા (Universal Language)

કોઇ આને સંગીત પુરુષની મૂર્તિ કે અથવા સંગીતપ્રેમી

અતિવૃત્તિ પણ ન સમજે, તેમ મમત્વ ભર્યો પક્ષપાત પણ ન માને કારણ મારા જીવનના આ અનુભવ બોલે છે.

જેના વિષે શ્રદ્ધા હોય, એને જગતનું અધિષ્ઠાન બનાવી દેવાની વૃત્તિ મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક જ હોય છે. સામે જ જોતી માનવદૃષ્ટિ જેને જુએ તેને જ આંખમાં ભરી દે છે અને એની આસપાસનું બધું સ્વયમેવ ગૌણ બની જાય છે કદાચ એ દૃષ્ટિનો દોષ હશે યા નજરની અશક્તિ હશે, છતાં એ સત્ય છે કે માનવમાત્ર લક્ષ્યબિંદુ તરફ કેન્દ્રિત બને છે અને એની આજુબાજુ નૂતન સંસાર રચે છે. અને એમ નથી લાગતું કે એ કેન્દ્રિત ભાવના જ તત્ત્વશોધન તથા તત્ત્વદર્શન કરવામાં સહાયક હોય છે? કોઇ એને એકાંગી ઉપાસના કહે તો ભલે, એવું કહેનારા પણ પોતાના દૃષ્ટિબિંદુની આસપાસ એવાં જ વલયો રચે છે, પરંતુ મારી પરિભાષા માટે તો મારો સ્વાનુભવ છે વિવિધ ભાષા, નોખી સંસ્કૃતિ, નિરાળું રાષ્ટ્રીયત્વ અને જુદી ભાવનાઓથી ઉભરાતા યુરોપ જેવા અજાણ્યા ભૂખંડમાં સામાન્ય અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર, યુરોપના અન્ય દેશોમાં પોતાના ભાવ કેમ દર્શાવી શકે? છતા મે અનુભવ્યું છે કે Continent ઉપરના પ્રત્યેક દેશમાં સ્વર, લય અને અભિનયની વાણીમા સૌની સાથે બોલી શકાય છે, અંતરભાવ સમજાવી શકાય છે, ગાઢ સંબન્ધ પણ જોડી શકાય છે. ભગવાન તથાગતના ધર્મપ્રચારની કથાના વર્ણનમાં આવે છે કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં પ્રાણીમાત્ર એમના ધર્મવેણ સાંભળતા અને તેઓ ગમે તે ભાષામાં બોલતા છતાં પ્રાણીમાત્ર પોતપોતાની ભાષામાં સમજી લેતા. બુદ્ધનો અંતર ભાવ અને નિગૂઢ અર્થ એ ઝીલી લેતા અને એમંા ધર્મ અંગીકારતા. આપણે એ ભાષાને અંતરની વાણી કહીશું નહિ? સંગીત પણ એવી જ અંતરની ભાષા છે

એક વખત ડેરા-ઇસ્માઇલ-ખાન નામના નગરમા સિંધુ નદીને કાંઠે ફરતાં ફરતા એના તાલબદ્ધ તરંગોનું કલ્લોલ સંગીત સાંભળતાં સાંભળતા હું નિર્જન એકાંતમાં જઇ ચડ્યો. નીરવ શાંતિમાં દૂરથી કોઇ ગીત સંભળાયું, અંતરવીણાએ ઝંકાર કર્યો, અણઉકેલ એવો કર્ણમધુર કંપ થયો, હું ખેંચાયો, પગને ગતિ મળી, અને એ સ્વર

કા નને અપનાવી લેવા દૂર દૂર સુધી જ્યાંથી એ અવાજ આવતો હતો તે તરફ ચાલતોજ ગયો એની સવાનાત્મક સવેદનાનુ સસ્મરણ આજે આ અત્યારે પણ મને રોમાચ ઉપજાવે છે એ પુશ્તુ ભાષામા ગવાતા ગીતની ભાષાથી અને અર્થથી હુ અજ્ઞાત હતો અને બહુ દૂરથી સભળાતા શબ્દો પણ અકાર, ઇકાર, ઉકાર વગેરે સ્વરૂપમા ફેરવાઈ જતા હોવાથી માત્ર ગળાઇને આવતા વિશુદ્ધ સ્વરોજ સભળાતા હુ એ સ્વરો પાછળજ મૃગની માફક આકર્ષાયો અને ભટકયો એ સ્વરોનુ સ્વાદન આપ પણ કર્યો

(અત્રે પડિતજીએ એ સ્વરો ગાઇ બતાવ્યા હતા જેની શ્રોતાઓ ઉપર વાચ્છિત અસર થઇ હતી)

આ સ્વરો આપને કઇ કહે છે ? એ શુ કહે છે તે આપને સમજાય છે ? શબ્દોને ન સાભળશો અર્થને ન તપાસશો, માત્ર એ સ્વરોને જ ઝીનજો સાભળો, ફરીથી હુ ગાઉ ભીને હૈયે કરુણાથી કોઇ વીનવતુ હોય એમ લાગે છે ? વારવાર એ સ્વરોને સાભળ્યા પછી આપ સ્વીકારશો કે એ અતરના બોલ છે ?

સૌની માફક એક વખત હુ પણ શબ્દ વગરના સગીતને અર્થ વગરની આલાપચારી અને અનુપયોગી તાન-બાજી સમજતો અને આજે પણ સ અને ભાવની દષ્ટિએ અજાણપણાથી કરવામા આવતી નિધાન-વગરની આલાપચારી અને યોજના વગરની તાનબાજીને અર્થહીન પરિશ્રમ કહેવામા હુ સકોચાતો નથી જે અભ્યાસ અને જે અનુભવ એ આલાપ-તાનને અર્થહીન કહેવા પ્રમાણ કરે છે તે જ અભ્યાસ અને અનુભવ મારા ઉપરના કથન મુજબ સગીતને વિશ્વવાણી (Universal Language) કહેવાને પ્રેરે છે

મારા અનેક અનુભવોમાનો એક અનુભવ આ રહ્યો

ગોડલ નરેશની ૬૧ મી વર્ષગાંઠના ઉત્સવમા મને નિમત્રણ હતુ મારી જ્ઞાન પિપાસાએ ત્યાના હરિજન બધુઓને ભજન ગાવા નોતર્યાં રાગ, તાલ, આલાપ કે તાનના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગરના, છતા ભાવિક હૃદયના એ અત્યજોના ગીતમાંથી અતરને આકર્ષી કરતો એક કરુણ કોમળ સ્વર મે સાભળ્યો જે કરુણ સ્વરે મને નવીજ દષ્ટિ બક્ષી

હતી, ગુજરાતી ભજનની એ પંક્તિ આ રહી, આપ પણ એ પંક્તિ સાંભળો અને સાક્ષી થાઓ

સા સા | રિ | ગ | મ | પ–ધપ | ગમ | ગમ | રિગ | રિગ | સા રિ
અ ગ ના ની લો કો · · રે · · · · તમે · કાં

ગઁ | મગઁ | રિ સા | રિ ગઁ | રિ રિ.....
· ની દ ર મા સુવો ....

જેણે મને નવી દૃષ્ટિ આપી એ ભજનની આ પહેલી પંક્તિ છે. એના શબ્દોમાં કંઇ પણ ચમત્કૃતિ દેખાય છે? કોઇ એને કવિતા પણ કહી શકશે? છતાં એ જ શબ્દો સ્વરના સંયોગથી કેવો અદ્ભુત ચમત્કાર ઉપજાવે છે. 'કાં નીંદરમાં સુવો?' એ એક આર્જવભર્યો પ્રશ્ન છે કોઇ અધિકારી યા ઘરના વડીલ જે આજ્ઞારવમાં પ્રશ્ન કરે તેમાં અને આમાં મહદ અંતર છે, એમ નથી લાગતું? 'કાં નીંદરમાં સુવો?' એ સુવો શબ્દને ઋષભ ઉપર ન ઉચ્ચારતાં આધાર ઉપર, મધ્યમ ઉપર, પંચમ ઉપર, યા અન્ય સ્વર ઉપર ઉચ્ચારીએ તો જે અનુનય, જે આનંદ, જે વિનમ્ર ભાવ ભક્તની વાણીના એ પ્રશ્નમાં જોઇએ તે નહિ ઉપજે એટલું જ નહિ પરંતુ ઋષભને બદલે નીચે 'સા' પર આવીને થાભીએ તો એ પ્રશ્નચિન્હને બદલે પૂર્ણવિરામ જ લાગશે. સ્વરોમાં પૂર્ણવિરામ, અલ્પવિરામ, પ્રશ્નચિન્હ, ઉદ્ગાર ચિન્હ એ આવી શકે છે એની જેણે જાણ નથી એ સૌ અચરજ ન પામશો, સાંભળો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ લ્યો

(પંડિતજીએ અત્રે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરો ઉપર–ભિન્ન ભિન્ન ભાવો દર્શાવતી વસ્તુઓ સપ્રયોગ સમજાવી હતી,)

મને ખાતરી છે કે આ દૃષ્ટાંતથી સ્વરો શાશા અર્થો ઉપજાવે અને શી શી ભાવના જગવે છે એ સમજાયા વિના નહિ રહે હિંદના પ્રત્યેક પ્રાંતના લોકગીતમાંથી જેને જોવાની આંખ હશે તેને સ્વરોનું આ ભાવદર્શન થશે જ. એકવાર હું ય આંધળો હતો મને એ ઋષભે જ દેખતો કર્યો છે. સ્વરસંગીતની ભાવસૃષ્ટિ ત્યાર પછી જ હું જોઇ શક્યો છું. પૂર્ણપણે વિશ્વાસ જો, મારા આ કથનમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખજો કે એ સ્વરસંગીતના ઓછા વધતા રસ દર્શનથી જ મારી

વિદેશયાના સફળ બની હતી આલાપ તાનનુ શાસ્ત્રીય સંગીત સમજવાની શક્તિ હિંદના નાગરિકોમાં ય અલ્પ પ્રમાણમાં જ છે એવી અવસ્થામાં આપણા સંગીતથી અજ્ઞાત–એવી યુરોપની પ્રજાના કાન અપરિચિત એવા આપણા સંગીતના ભાવો કેમ ઝીલી શકે? છતાં, સ્વરભાવ, રાગભાવ અને રસભાવના બળ ઉપર મને જે શ્રધ્ધા હતી–છે એણે જ મારો માર્ગ સરળ કર્યો હતો યુરોપના કેટલાય હૈયાએ વીર, કરુણ, શાંત અને શૃંગારનો રસ શબ્દ વગર માત્ર સ્વર દ્વારા ઝીલ્યો હતો સ્વર ભાષાની સંવેદનશીલતા ત્યારે જ મારા અંતરમાં ઊગી

હું જાણું છુ કે સ્વરભાષાની ને સ્વરભાવનાની મારી આ વાતોથી કેટલાક ભડકી ઊઠે છે તરુણ ગુજરાતી સાહિત્ય સભા (મુંબાઇ) તરફથી અપાયના મારા વ્યાખ્યાન પછી કેટનાક શબ્દ શિલ્પીઓએ એની ઠેકડી કરવાનું પણ પસંદ કર્યું છે નવી બાબત ન સમજાય તેવી હોય ત્યાં સુધી હમેશા ઉપહસનીય લેખાય, કેટલીક વાર વિરોધને પાત્ર પણ ગણાય છતાં મને સંપૂર્ણ આશા છે કે મારી એ નિષ્ઠ સ્વરભક્તિ ક્યારેક તો સમજાશે જ અને સમજાશે ત્યારે એટલા જ આદરથી અપનાવાશે

શબ્દ સંગીત કરતા સ્વર સંગીતના પ્રચારનો હુ પક્ષપાતી ગણાઉ છુ એ સત્ય છે એ પક્ષપાતની પાછળ કેટનાક મહત્ત્વના કારણો પણ છે જેમાનુ એક પ્રબળ કારણ મનુષ્યજાતિના ઉત્થાન અને પતન સાથે સંબંધ ધરાવે છે

એ અજાણ્યુ નથી કે કવિ કે લેખક કોઇ પ્રલોભનને વશ થઇ કોઇના પ્રશસ્તિ–ગીત રચે છે અને ત્યારે ઘણીવાર એ ખુશામતી બની જાય છે, અને એ પ્રશંસાના વહેણમાં પોતાને, પોતાની વાણીને અને એના શ્રોતાને પણ ડુબાવી દે છે એ કવિ મટી ભાટ બને છે અને સ્વપર પતન નિમંત્રે છે

સંગીત અને સંગીતકાર પણ એજ કારણોથી એ જ જાતની ભાગીદારીથી નનાખો કે સુલતાનોની હીન વૃત્તિને ઉત્તેજે એવા સંગીત ગાવાથી અન્ય સમાજથી ઉવેખાયા હતા, અનાદરાયા હતા અને

સ્પષ્ટ હરિજન જેવા ગણાયા હતા. પરંપરા પ્રાપ્ત પ્રાચીન ગીતો-માંથી મારા આ કથનની સાખિતીઓ જોઇએ તેટલી મળી શકે એમ છે હિંદનો મહાન કીર્તિશાળી મહાગાયક તાનસેન પણ આવી ભાટાઇથી મુક્ત નથી, થોડા પ્રાચીન ગીતોના ઉદાહરણ આ રહ્યાં.

ઇદ મુબારક હોવે, જુગજુગ નિતનિત તુમકો મહેરબાન.
સકળવિદ્યા ગુણ નિધાન અતિહી આનંદ કરો, દેત ગુનીનકો
આદરમાન,
જુગ જુગ જીવો કોટી વરસ લોં દેવો કરો તુમ નિત દાન
તાનસેન કહે, સુનો શાહ અકબર, ચહું ચક રાજ્ય કરો
મર્દન મદા મયદાન.

× × ×

એ આયો રે આયો બળવંત શાહ આયો છત્રપતિ અકબર
સપ્તદીપ, ઔર અષ્ટ દિશા નર નરેન્દ્ર ઘર ઘર થર થર ડર
નિશદિન કર એક છીન પાવે, વર્ણું ન પાવે લંકા નગર,
જહાં તહાં જીતત ફીરત સુનિયત હૈ જલાલદીન મહમદ કો લશ્કર
શાહ હુમાયુ કો નન્દન, ચન્દન એક તેગ જોદ્ધા તકવર,
તાનસેનકો નિહાલ કિજે, દીજે કોટીક જંજરી નગર કમર.

× × ×

મહમદશા રંગીલા રે બલમા, તુમ બીન મેંકો કારી બદરિયાં,
નેક ના સુહાવે.

× × ×

તુ વે મહમદ શાહ દરબાર, નિઝામુદ્દીન સુજાન,
ધવલ કલશ પર બલબલ જૈએ, તુમ પર જાઇએ કુરબાન.

× × ×

હિન્દમેં આનંદ ભયો, કોટી દુર્જન ગયે,
બૈઠે તખ્તવલી આલમગીર સાની,
બાજે નિશાન, ફહરાન સુને ગઢપતિ,
નઇ નઇ ધાક ડર હુકમ માની.
અદલ ઇન્સાફ ઊન સપત
'અદારંગ' કહાં લગ ગાઉં જાકે કાદર કરીમકી મહેરબાની.

× × ×

આવા તો અનેક ગીત જૂના ગીતોમાંથી મળી આવશે અને પરંપરાથી ચાલી આવેલા ગુરુમુખે માં કરેલા, અને આજે ગવાતા-ગાતા પડતા—આ બધા ગીતોનો અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટપણે સમજાશે કે સંગીત અને સંગીતકાર શા માટે માનભ્રષ્ટની અવસ્થાને પામ્યા હશે. રાજા મહારાજાની, સુલતાન નવાબની કે અમીર ઉમરાવની વિલાસવૃત્તિ પોષવામાં કાવ્ય અને સંગીતનો દુરુપયોગ થાય ત્યારે જાગૃત મનુષ્યોને એમાં સમાજનું પતન દેખાય જ અને એ રીતે સંગીત અને સંગીતસેવી બધા જ તિરસ્કારને પાત્ર બને એ સ્વાભાવિક છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે આવા વિકાર-પોષક સંગીતમાં યોજાયેલા શબ્દો જ મુખ્યત્વે કારણભૂત હોય છે. ભાવમય તથા ઉચ્ચ વિચારોથી ભરેલા શબ્દસંગીતથી માનવનો આત્મા જેમ ઉન્નત બને તેમ જઘન્ય વિચારોથી ભરેલા શબ્દસંગીતથી માનવ અને માનવસમાજ અવનતગામી બને જ. जघन्य गुण वृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा એ શબ્દો આવા સંગીતને માટે પણ સત્ય છે. અત્યાર સુધી મોટે ભાગે વિકારી સંગીત જ જનતાની સામે ધરવામાં આવ્યું છે અને એનું શું પરિણામ આવ્યું છે એ સમાજના અધિકારીવર્ગથી અજ્ઞાત નથી. શબ્દો એના અર્થ અને ભાવ પ્રમાણે શુભાશુભ કે ઇષ્ટાનિષ્ટ અસર ઉપજાવે જ એને માટે દલીલની આવશ્યકતા છે? અને તેથી જ હું શબ્દ સંગીત કરતાં સ્વરસંગીતનો વિશેષ પક્ષપાતી છું.

સ્વરસંગીત સર્વદા નિર્મળ, અવિકૃત અને વરાળની માફક સદાય ઊર્ધ્વગામી હોય છે. વીણા, વાયોલિન, સારંગી, ગીટાર, વેણુ, શરણાઈ કે એવા અન્ય વાદ્યગીત કે, જેમાં સ્વરસંગીત જ હોય છે, જેમણે એમાંથી ઉદ્ભવતા રાગભાવ અને રસભાવ ઝીલ્યા હશે એમને સમજતાં જરાય વાર નહિ લાગે, કે શબ્દ વગરના એ સ્વરકાવ્ય કેટલા ઉચ્ચગામી અને અલૌકિક હોય છે!

સ્વરોમાં એક બીજી પણ મહાશક્તિ સમાયેલી છે. શબ્દોને પોતાનો સહકાર આપી શબ્દોના અર્થને વિશદ કરી, તેના શુભાશુભ પરિણામમાં વધુ બળ અને સ્થાયિત્વનો એ સંચાર કરે

છે. જે શબ્દોનો વારંવાર ઉચ્ચાર પુનરુક્તિ દોષ ગણાય, ક્ષતિરૂપ મનાય અથવા ચર્વિતચર્વણ લેખાય તેજ શબ્દો જુદા જુદા સ્વરવિધાનથી વારંવાર ગવાય અને એ રીતે કાન પર, મન પર અને હૃદય પર વારંવાર અથડાતા શબ્દના અર્થની નિગૂઢ અસર શ્રોતાના મન પર ગાઢરૂપે અંકિત થાય છે. અને આ રીતે એ શબ્દની, ગીતની, કાવ્યની માનવસમાજના માનસ પર સ્થાયી અસર જમાવે છે; અને તેથી જ એવાં શબ્દગીતો જનસમાજના સંસ્કારના પરિવર્તનમાં ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ઠુમરી, ગઝલ, કવાલી અને એવી જાતનાં અન્ય શબ્દકાવ્યોએ સ્વરોનો સાથ સાધીને કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ ઉપજાવ્યાં છે એ આજના કરતા પચાસ વર્ષ પૂર્વેની જનતા વધુ સારી રીતે જાણતી હતી. અને આ બધાંના કારણમાં ગીતમાં યોજાયેલા શબ્દો જ મુખ્યત્વે હોય છે મનુષ્યની દૃષ્ટિ બીજને જોઈ શકતી નથી; સ્થૂલ વૃક્ષને નિહાળે છે સુક્ષ્મ કે કારણદેહને કોણ જોવા બેઠું છે? સૌ કોઈ સ્થૂલને જ સર્વસ્વ ગણે છે શબ્દ ને સ્વરની તકરારમાં પણ કારણરૂપ શબ્દોને ભૂલીને અનિષ્ટ પરિણામોનું આરોપણ સંગીત પર જ થયું છે. અને પરિણામે સંગીત તથા-સંગીતકાર અનાદરાયા છે, નિરસ્કારાયા છે, ઉપેક્ષાયા છે, અને સમાજભ્રષ્ટ ગણાયા છે. શબ્દોના શુભ પરિણામ વિષે કંઈ જ વિરોધ નથી. કદી હોઈ પણ ન શકે મારો વિરોધ માત્ર અનિષ્ટ શબ્દ સંગીત પૂરતો જ છે છતાં એમાં વિવેક નથી જળવાતો અને જળવાશેય નહી આવાં અનેક કારણોથી હું સ્વરસંગીતનો પક્ષપાતી છું. મારો યૌવનને ભોગે મેળવેલો સ્વાનુભવ છે કે સ્વરસંગીતમાં જ ભાવનાઓનું નિગૂઢ દર્શન થાય છે. અંતરના સંવેદન સાથે સંવાદ સાધીને એ આત્મનિમજ્જન કરાવે છે અને વિશ્વની અનંતતામાં લીન બનાવી મૂકે છે. શબ્દસંગીત એ બહિર્ગીત છે સ્વરસંગીત એ આંતરગીત છે. શબ્દસંગીત એ મનરંજક છે, જનરંજક છે; સ્વરસંગીત આત્મરંજક છે. શબ્દ-સંગીત તેના અર્થ અને ભાવ તરફ આકર્ષે છે, અને વૃત્તિને અક્ષુબ્ધ કરે છે, ત્યારે સ્વરસંગીત વૃત્તિ અને પ્રજ્ઞાને સ્થિર બનાવી હૃદય અને આત્માને અનિર્વચનીય આનંદમાં નિમજ્જિત કરે છે.

સાહિત્ય સંગીત કે કલાનો જ્યારે આંતરશુદ્ધિ, હૃદયવિકાસ અને આત્મનિમજ્જન અર્થે જ ઉપયોગ થાય, કરાય, ત્યારે અને ત્યારે જ તે सत्यम् शिवम् सुन्दरम् હોય અન્યથા એ વિકૃત સ્થાને જ પામે અને એ વિકૃત સાહિત્ય, વિકૃત સંગીત અને વિકૃત કલાઓનું સેવન, એમનો સમાગમ, સહવાસ, અરે, સ્પર્શ સુદ્ધાં વ્યક્તિ કે સમાજના સાર્વત્રિક પતનનું કારણ બને છે અને તેથી જ કલાની શુદ્ધિ જાળવવી એ પ્લેગ કે શીતલા (Small Pox) ના રોગ અટકાવવા કરતા પણ વધુ મહત્ત્વનું છે સંગીતને અવિકૃત રાખવાને માટે જ હું સ્વરસંગીતની આટલી વકીલાત કરું છું

ઔરંગઝેબે એના રાજ્યમાં ઊંડે ઊંડે સંગીતને દફનાવી દેવાની આજ્ઞા કરી હતી સ્વરાજ્યના સૂત્રો આપણા હાથમાં હોય ત્યારે સિનેમા, નાટ્યસંસ્થા, રંગભૂમિ તથા ખાનગી કે જાહેર જલસાઓમાં વિકૃત સંગીત અને કલાઓના થતા પ્રદર્શન પર સંપૂર્ણ અંકુશ મુકાય તો જનતાના મોટા ભાગનું માનસ ન સમજાય એવા વિષપ્રયોગ (Poisonous Injections) માંથી બચી જાય અને વિકૃત માનસના દુષ્પરિણામોથી હિંદ ઊગરી જાય સંગીત, સાહિત્ય અને કલાની જીવન પર એટલી ઊંડી અને દીર્ઘજીવી અસર હોય છે કે પ્રચંડ આંદોલન વગર તેમાં પરિવર્તન કરવાનું લગભગ અશક્ય છે આપણાં સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનોત્સવોમાં આ કથનની સત્યતાના પાયા જેને કાન છે અને ધ્યાન છે તે સાંભળી શકશે સૌ કોઈના કાન અને ધ્યાન ખેંચાય, અને સૌ કોઈ સાંભળતું થાય સમજતું થાય—મારી એ વિનીત પ્રાર્થના છે

મહાગુજરાતના પ્રતિભાવાન કવિઓ, સમર્થ લેખિનીપતિઓ અને સરકારસ્વામીઓએ સંગીત-કલા અને સંગીતશાસ્ત્ર તરફ જોઈએ તેવું ને જોઈએ તેટલું હજી સુધી ધ્યાન આપ્યું નથી થોડાક સંગીતરસિકોએ ટૂંકા કે લાંબા લેખો લખ્યા છે, હાર્મોનિયમ ગાઇડ કરતાં ચઢિયાતાં એવાં થોડાં પુસ્તકોનાં પ્રકાશન પણ થયાં છે, કોઈ કોઈએ અલ્પાભ્યાસે કે વગર અભ્યાસે, વિચાર્યે કે

જુદીજુદી વ્યક્તિઓ જ છે ને ? દરેક રાગ રાગિણીના નોખા નોખા ભાવ અને નોખા નોખા રસ એ બધુંય વ્યક્તિવિકાસ જ કહી શકાય. આપણાં વાદ્યો, એની રચના, એનો નાદ એ બધું પણ સામુદાયિક તત્ત્વપર રચાયેલું છે એમ નહિ કહી શકાય, છતાં, આપણો એ વ્યક્તિવિકાસ કઇ દિશામાં, કેવો અને કેટલો સફળ થયો અને એણે શું સાધ્યું એ તપાસીશું તો એનો વાસ્તવિક ઉત્તર મળી રહેશે.

સહુ જાણે છે કે જગતમાંના વિવિધ દેશ અને વિવિધ જાતિનાં સંગીત, સાહિત્ય અને કલા એ એમનાં સંસ્કારનું પ્રતિબિમ્બ છે. 'ટારઝન' જેવી ફિલ્મમાં રજુ થયેલું વન્ય જાતિનું—વન માનવોનું સંગીત એ સંસ્કૃતિની પ્રથમ અવસ્થામાં જીવતી પ્રજાનું પ્રતીક રજૂ કરે છે. હિંદમાં પણ શૈલવાસી, વનવાસી, ગ્રામવાસી ને નગરવાસી પ્રજામાં તે તે પ્રજાના સંસ્કારોની છાપ તેમનાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલામાં મૂર્તરૂપે જણાય છે. અને એ ઉપરથી એ દેશે એ પ્રાન્તે કે એ જાતિએ સભ્યતાના કેટલા સોપાન વટાવ્યા હશે અને સંસ્કારિતાની કેવીક પ્રેરણા ઝીલી હશે એનું માપ નીકળી શકે છે. નગરજનોના જલસાઓ, ગ્રામજનતાના ભજનો અને ભીલ કોળી કે દૂબળાઓના ઉત્સવો જોવાથી પણ આ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે સમજાશે, અને એ વાતને સિદ્ધ કરશે કે સંગીતમાં પણ ક્રમવિકાસ હોય છે દરેક પૂર્ણત્વને આરંભાવસ્થા હોય છે જ. પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય સંગીત પણ પ્રાગ્ભાવસ્થામાંથી જ ક્રમિક-વિકાસ પામતું આજની કક્ષા સુધી પહોંચ્યુ છે. બિથોવન, મૉઝાર્ટ, વાગ્નર, કે શોપાં જેવા મહાન સંગીતકારોની સંગીત-પ્રસાદી એ એમનો અમૂલ્ય વારસો છે. અને એને માટે એ પ્રજા યોગ્ય અભિમાન લઇ શકે છે ને લે છે. તેમ આપણે પણ આપણા પૂર્વાચાર્યોનો, રાગપ્રણેતા ઋષિઓનો, નારદ, ભરત, દત્તિલ, કોહલ આદિ પ્રાચીન સંગીત કોવીદોનો, તથા સારંગદેવ, અહોબલ પાર્શ્વદેવ, વ્યંકટમખી. તેમ જ સ્વામી હરિદાસ, શ્રી ત્યાગરાજ, બૈજ બાબરા, તાનસેન વગેરે મહાન સંગીતાચાર્યોનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ કરી શકીએ અને આદરથી પ્રણમીએ.

સંગીતના વ્યવસ્થિત ઇતિહાસના અભાવે બધાનો ક્રમવાર ઉલ્લેખ કરવો અઘરો પડે, છતા, આપણુને મળેલો એમનો વારસો, આપણા રાગ અને રાગિણી, ભાવ અને રસ, એ બધુ ય આપણા મસ્તકને સદૈવ ગૌરવવતુ રાખવાને પર્યાપ્ત છે, તેમ છતા, કેટલાકો આપણા સંગીતને—જગતની પ્રાચીનતમ પ્રજાના સંગીતને આજે વીસમી સદીમા પણ આરભાવસ્થામા છે, એમ ઉચ્ચારવામા લજ્જા નથી પામતા હિન્દને જગત સમક્ષ વગોવવાના ઘણાય પ્રયત્નો થયા છે ને થાય છે એના આચાર વિચાર ધર્મ, સભ્યતા, સંસ્કારિતા એ બધા પર ખૂબ પ્રહારો કરવામા આવ્યા છે–આવે છે સંગીત પણ આવી ટીકાઓથી મુક્ત ન રહ્યુ એ દુખનો વિષય છે ઘણાઓને આવી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ રાજકીય રમત હોવાની ગંધ આવી છે અને રાજકીય રમત એ ગદામા ગદી વસ્તુ છે સાથે એ પણ એટલુ જ સત્ય છે કે આવે સમયે જ આવા હીન પ્રહારોથી આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગી ઊઠે છે અને પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વલી ઊઠે છે અને એ જાગૃતિ અને પુણ્યપ્રકોપ અંધારામા રહેલા આપણા અનેક સત્યો અને સત્વોને પ્રકાશમા આણે છે મને વિશ્વાસ છે કે આ જાગૃતિના યુગમા જ સ્વામી વિવેકાનંદ કે ગમતીર્થ જેવો કોઇ સંગીતનો ભેખધારી હિન્દી સંગીતની આત્યં ઉચ્ચતા વિશ્વ પાસે કબુલાવશે

આપણી સંગીત જાહ્નવીનું ઉગમસ્થાન, આર્ય સંગીત સરિતાની જન્મોત્રી, જગતના પ્રાચીનતમ, ઉચ્ચતમ અને કદાચ આદ્યતમ ગ્રથ એવા વેદોમા જ સાપડે છે આપણા સંગીતનાં બધાય બીજો સામગાનમા મળી આવે છે પ્રાચીનકાળમા યજ્ઞ વખતે વૈદિક ઋચાઓનું ગાન થતું ગીતરૂપ મત્રો સામ કહેવાતા **गीतरूपा मन्त्रा सामानि** એ પ્રાચીન વચનો એની પુષ્ટિ આપે છે જ સામગાન કરનારા ઋત્વિજો સામગ કહેવાતા તેમ ગાયત્રી ઉષ્ણિગ, ત્રિષ્ટુભ, અનુષ્ટુભ વગેરે છંદોનું ગાન કરનારા છંદોગ કહેવાતા મુખ્ય ગાનાર ઉદ્ગાતા કહેવાતો અને તેના સહાયક અને સાથીને પ્રસ્તોતા અને પ્રતિહર્તા એ શબ્દોથી

ઓળખવામાં આવતા. યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા સમર્થ સ્મૃતિકારનું નામ છંદગાયકોમા સાંપડે છે. સામગાયન વખતે વીણા અને વેણુનું વાદન પણ સન્નિહિત હોય એમ જણાય છે. એ સંબંધમાં વિશેષ હકીકત સામસંહિતા, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્, તાંડ્ય બ્રાહ્મણ, નારદી શિક્ષા વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. તેમ જ વૈદિક ઋચાઓના ગાનપ્રસંગે સામગ ઋત્વિજોએ કયા કયા સ્વરો લેવા, તેના પણ નિયમો જણાય છે.

> उदात्ते निशाद गान्धारो
> अनुदात्त ऋषभ धैवतौ અને
> स्वरीते षड्ज मध्यम् पंचम्

આમ સાત સ્વરોની વહેંચણી કરવામાં આવી છે. જો કે ગાત્રવીણા વિષે વિચાર કરતાં અને એ સબંધના ઉલ્લેખો તપાસતાં સામગાન આરંભમાં પાંચ ને છ સ્વરમાં જ થતું હશે એમ લાગે છે. આજની છેલ્લામા છેલ્લી શોધ પણ એમ કહે છે કે કોઇ પણ રાગની આરંભાવસ્થા પાચ સ્વરથી જ હોય છે. અને એ રીતે વેદ કાળમાં પણ આરંભમાં પાંચ, પછી છ અને ક્રમવિકાસે સાત સ્વર રૂઢ થયા હોય તો નવાઇ નહીં. કૃષ્ટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાર્ય,–એ સપ્ત યમો અથવા સપ્ત સ્વરો એ જમાનામા ઉપયોગમાં લેવાના.

વેદકાળમાં તાલ્લુક વીણા, કાંડ વીણા, અલાબુ વીણા, કપિશિર્ષ વીણા, વાણ વગેરે અગ્રાટી વાદ્યો તેમ જ દુંદુભિ, કવચ, કેતુમત વિપગોત્રી વગેરે ચામડેમઢયાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. તથા વેણુ, તૂણુવ, ગોધા, નાળી, નાલિકા, ભાસ્ધ્નુી વગેરે ફુંકથી વગાડી શકાય તેવાં વાદ્યોની નામાવલિ જડે છે.

હિન્દના અનેક વાર થયેલા પ્રવાસને લીધે જ્યાંથી સા મ ગા ન સંબંધે અને પ્રાચીન પ્રણાલિકા સંબંધે મૌખિક અને ગ્રંથોક્ત જે જે માહિતી મળી એ બધાંનો સાર કાઢતાં પણ એજ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે આપણું આર્ય સગીત બહુ પ્રાચીન અને અતીત

કાળથી ચાલતુ આવેલુ છે અને ક્રમવિકાસના નિયમે એમા અનેકગણો વિકાસ થતો રહ્યો છે–થયો છે

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર એ વિકસિત અવસ્થાનુ એક સગીત શાસ્ત્ર છે ગદ્ય પદ્ય અને અભિનય એ ત્રણેયના યોગ્ય વિકાસ વગર નાટ્યસગ્યા નિર્માણ થઇ શકે નહિ ભરતના કાળ પર્યંત અનેક રૂપોમા વિકાસ પામીને નાટ્યકના નિયમબદ્ધ કરવામા આવે એટલી કક્ષાએ પહોચી ગઇ હતી, એ ભરતમુનિના નાટ્યગ્રથથી સિદ્ધ થાય છે ભરતમુનિનો એ ગ્રથ મુખ્યત્વે નાટ્યગ્રથ છે છતા સગીતશાસ્ત્રને માટે પણ ઉપલબ્ધ ગ્રથોમા એ સર્વથી પ્રાચીન પ્રમાણ ગ્રથ છે રત્નાકર, પારિજાત, દર્પણ, મકરદ, ચતુરદડી, પ્રકાશિકા, વગેરે બારમી સદી પછીના ગ્રથોમા ભરતનો જ આધાર લેવામા આવ્યો છે અને ભરતનો કાળ ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી આમળ આણી શકાય તેમ નથી ભાષાશાસ્ત્રીઓ, ભરતમુનિનો કાળ વ્યાકરણાચાર્ય પાણિનીની પૂર્વે મૂકે છે

સામગાન, જ્ઞાતિગાન, જાતિગાન, વગેરે પદ્ધતિમા પણ ક્રમ–વિકાસને સ્થાન છે જ ભાષા, સસ્કાર ધર્મ અને આચાર વગેરમાં કાળક્રમે ફેરફાર થતા તેની અસર સગીત પર પણ થઇ હશે, અને ક્રમશ આજે જે રાગમાન ગવાય છે તેનો વિકાસ થયો હશે

રાગગાયન પ્રચાર પામ્યા પછી પણ તેમા પુરુષ રાગ, સ્ત્રી રાગિણી, અને નપુસક રાગોનુ વર્ગીકરણ થયેલું જોવામા આવે છે તેમ જ રાગોને માટે ઋતુઓ અને સમય પણ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે

બારમી સદી પછીના લગભગ બધા ય ગ્રથોમે ભરતની સ્વર પરપરા અને બાવીશ શ્રુતિસ્થાનોની પરપરા જાળવવાના ક્રિમનહુના એ પ્રાચીન પરપરાને વળગી રહેવાની કાળજી રાખી છે આધુનિક ગ્રથલેખકોમા પણ એ વિષે ઠીક ઠીક ચર્ચા ચાલી છે અને ચાલે છે જેમણે ભરતમુનિની બાવીશ શ્રુતિની પરપરાને ઉપેક્ષી છે એવા ગ્રથકારોના ગ્રથ બહુ થોડા કાળમા મૂલ્ય વગરના થઇ પડશે, એમા સંદેહ નથી

ભરત મુનિની એ શ્રુતિવ્યવસ્થાને આપણે પણ ટૂંકાણમાં જોવી પડશે. કારણ એ જાણ્યા વિના, સમજ્યા વિના, ઉકેલ્યા વિના સંગીતનું બધું જ્ઞાન વ્યર્થ થઇ પડશે એ સંબંધી મ્હારૂં નિરીક્ષણ, અધ્યયન અને સંશોધન મારે આપની સમક્ષ ટૂંકાણમં પણ મૂકી દેવું જોઇએ.

આપણું સંગીત નૈસર્ગિક સ્વરસંગીત પર રચાયેલું છે. આ તપોભૂમિના ઋષિઓએ એકાન્ત ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસનથી પ્રકૃતિમાંથી જે સ્વરદર્શન કર્યું એના પરથી જ આપણા સંગીતનું સર્જન થયું છે. નૈસર્ગિક સ્વરસ્પંદ પર રચાયેલું હિન્દી સંગીત નિસર્ગની સાથે વધુ સંવાદ સાધે છે, વધુ તાદાત્મ્ય પામે છે, એ નિર્વિવાદ છે. અંતરના મૂક સંવેદન–ભાવોર્મિનું સ્વાભાવિક સ્પંદન એ નૈસર્ગિક સ્વરસંવાદથી ગતિમાન બને છે. એક અંતરનું સંવેદન બીજા અંતરને સ્પર્શે અને એ ધબકી ઊઠે વીણા, સતાર, કે દિલરૂબાના ઉપરના તારના ઝણકાર સાથે નીચેના તરબના તારો ઝણઝણી રહે એવી રીતે આપણા નૈસર્ગિક સ્વરો સાથે જેમાં અનુરણન રહેલું છે એવી દરેક વસ્તુઓ એ નૈસર્ગિક નાદ સાથે સંવાદના પડઘો પાડે છે. બેના મિલનમા જેમ આનંદ છે તેમ સ્વરોના સંવાદમાંયે આનંદ છે અને એ સ્વરમિલનના ધોરણ પર, સ્વરસંવાદના પાયા પર જ આપણા સંગીતની ભવ્યતા ઊભી છે ષડ્જ પંચમ ભાવ, ષડ્જ મધ્યમ ભાવ અને ષડ્જ ગાંધાર ભાવ એ ત્રિપુટીનું સંવાદિત્વ અને અનુવાદિત્વ સાધવું એ આપણા સંગીતનું મૂળતત્ત્વ છે. કહેવાય છે કે પાશ્ચિમાત્યોની Harmony પણ સ્વરસંવાદના તત્ત્વ પર રચાયેલી છે, છતાં એમની Harmony મા સંપૂર્ણ સ્વરસંવાદ કેવી રીતે જળવાય છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્યાંના પંડિતો તરફથી મળ્યો નથી દરેક નાદનો સંવાદાત્મક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રત્યેક નાદનો ષડ્જ પંચમ ભાવે અને ષડ્જ મધ્યમ ભાવે સંવાદ અને ષડ્જ ગાંધાર ભાવે અનુવાદી સ્વર મેળવવા જોઇએ, અને તેમ કરવું હોય તો પશ્ચિમના પંડિતોએ એક સપ્તકમા ૨૨ નાદ સ્વીકારવા પડશે અને એ ૨૨ નાદ જે

આપણે ત્યાં શ્રુતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે, એને અપનાવવા પડશે અને ૨૨ શ્રુતિ એ હિન્દનો વારસો છે, હિન્દી સંગીતનું આદ્ય ધન છે અને એ ૨૨ નાદોને શોધ્યાને ઓછામાં ઓછો કાળ ગણિયે તો પણ ઇ સ પૂર્વ ૫૦૦ વર્ષથી આગળ આગળનો સમય એમ નથી આ બધું વિચારતા, નિશ્ચે નાદ શાસ્ત્રની બાબતમાં હીંદ પાસે " शिष्यस्तेहं शाधिमाम् त्वां प्रपन्नम कहीने नमवुं પડશે

એ ૨૨ શ્રુતિની નાદવ્યવસ્થા, ટૂંકમાં સમજાવી જાઉં જો કે સામાન્ય જનતાને એ કંટાળાભર્યું લાગશે છતાં, ધીરજ રાખીને નાદ શાસ્ત્રના એ કોયડાને ઉકેલવો આવશ્યક છે

નાદશાસ્ત્ર ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે કિલષ્ટ પણ છે અત્યાર સુધી ભરત, કોહલ દત્તિલ, સારંગધર, અહોબલ, રામામાત્ય, વ્યંકટમખી વગેરે પૂર્વાચાર્યો લગભગ બે હજાર વર્ષથી આજ સુધી નાદશાસ્ત્રના કોયડાને દરેક જણ પોતાની રીતે સમજતો આવ્યો છે ને સમજાવતો આવ્યો છે એ પ્રાચીન ગ્રંથકારોની નાદવ્યાખ્યા અને શ્રુતિવ્યવસ્થા તેમ જ સ્વર સ્થાન સમજવા અને સમજાવવા માટે હાલના કેટલાક પંડિતોએ પણ યથાભ્યાસ તથા યથાશક્ત પ્રયાસ કર્યો છે

મોગલ સમય પછીના અંધકાર યુગમાં જે ગ્રંથોનો નાશ થયો જેને અભાવે ૨૨ શ્રુતિની પ્રાચીન નાદ વ્યવસ્થા પર જે અંધારપછેડો આવી પડ્યો, જેનાથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન કડી જોડવાનું અશક્ય બન્યું જેથી ગ્રંથોના નાદ પ્રકરણને સમજવું અને ઉકેલવું અઘરું થઇ પડ્યું છતાં, સતત અભ્યાસ અને લબ્ધ-ગ્રંથોના વારંવાર પરિશીલનથી હવે એ અણ-ઉકેલ કોયડો લગભગ પૂર્ણ-ઉકેલની અવસ્થામાં આવી રહ્યો છે કેટલાક અનભ્યાસીઓ શ્રુતિની સ્વર વ્યવસ્થાની ગૂંચમાંથી છટકવાને માટે એક સપ્તકમાં ૧૨ નાદ માનવાનો માર્ગ બતાવે છે પરંતુ, વ્યવહારમાં ગાયક-વાદક જે સ્વરોનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કરે છે, જે નાદ વગર આપણા રાગોની વાસ્તવિક અસર સૂક્ષ્મ ભાવના તિરોહિત થવાનો સંભવ છે એવા એ નાદોને કે જે પ્રાચીન પરંપરાથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે, એવી પ્રાચીનોની ભવ્યતા સમા નાદોનો સદંતર ત્યાગ કરવો

એ પરપરાભિમાનીને તેમજ શાસ્ત્ર સાથે અબાધિત સંબંધ જાળવી રાખવાની વૃત્તિવાળાઓને કેમ સ્વીકાર્ય થઇ શકે ? ઉપરાંત—આપણું રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને આર્ય-સંસ્કૃતિનો વારસો જેને માટે આપણે ગૌરવ લઇ શકીએ અને જગતમાં ઊંચું મસ્તક રાખી શકીએ એવા આ સ્વરજ્ઞાનને કેમ જ તિલાંજલિ આપી શકાય ? જગતમાં Dorian Scale, Phythosorian Scale, Tempered Scale, વગેરે સ્વરસપ્તકો પોતાનું સ્થાન જાળવી રહ્યાં હોય તો આપણે સદીઓથી ચાલી આવેલા Aryan Scale ને જાળવી રાખવા જેટલું સ્વાભિમાન પણ ન રાખી શકીએ ?

આપણી ૨૨ શ્રુતિઓ સ્વરસંવાદ પર રચાયેલી છે સા-પ ભાવ અને સા-મ ભાવ એ નાદોના સ્વરસંવાદ સૂચવે છે પ્રત્યેક સ્વરને, પ્રત્યેક નાદને, પ્રત્યેક શ્રુતિને જાણવાને માટે તેનું સંપૂર્ણત્વ અને શુધ્ધત્વ સમજવાને માટે એ સંવાદભાવ જાણવા અવશ્યક છે. અને એ ષડ્જ પંચમ અને ષડ્જ મધ્યમ ભાવને આપણે ત્યા ષડ્જગ્રામ અને મધ્યમગ્રામથી ઓળખવામા આવે છે. સંગીત રત્નાકરાદિ ગ્રંથોએ ષડ્જ ગ્રામની સ્વરવ્યવસ્થા બતાવતાં કહ્યુ છે કે—

षड्ज पंचमभावेन षड्जे ज्ञेया स्वरा बुधैः । આ શ્લોક અને સાત સ્વરોમાં વહેચાયલી ૨૨ શ્રુતિઓ નો શ્લોક

चतु श्चतु श्चतु श्चैव षड्ज मध्यम पंचमः
द्वे द्वे निषाद गांधारौ त्रिस्त्री रिषभ धैवतौ ।

એ શ્લોકોને તપાસતાં સા સાથે પંચમનો સંવાદ, ઋષભ સાથે ધૈવતનો સંવાદ ગાંધાર સાથે નિષાદનો તથા મધ્યમ સાથે ષડ્જનો સંવાદ સાધ્યો છે. એજ રીતે ષડ્જ મધ્યમ ભાવે મધ્યમગ્રામની રચના છે.

એક સપ્તકમાં ૧૨ નાદ માનનારા **षड्ज पंचम भावे न** એ શ્લોકનો વિપરિત અર્થ કરે છે, અને એ રીતે પોતાના મતનું પ્રતિપાદન ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સા સાથે પ, પ સાથે તેનો પ ઋષભ, ઋષભને સા કલ્પતાં તેના પંચમ તરીકે ધૈવત,

ધૈવત સાથે ગાંધાર, ગાંધાર સાથે નિષાદ, નિષાદ સાથે મધ્યમ તિવ્ર, તિવ્ર મધ્યમ સાથે ઋષભ કોમલ, કોમલ ઋષભ સાથે કોમલ ધૈવત, કોમલ ધૈવત સાથે કોમલ ગાંધાર, કોમલ ગાંધાર સાથે કોમલ નિષાદ અને કોમલ નિષાદ સાથે શુદ્ધ મધ્યમ અને અન્તે શુદ્ધ મધ્યમ સાથે ષડ્જ આ પ્રમાણે આખું જે સ્વરચક્ર રચાય છે અને એ ક્રમે જે બાર નાદસ્થાન ઉદ્ભવે છે, એ બાર નાદોને સ્વીકારવાને કેટલાકો ભલામણ કરે છે, પરંતુ સંવાદની દૃષ્ટિએ એ સ્વરચક્રમાં ઘણી ઉણપો રહેલી છે, સ્વર-સંવાદની દૃષ્ટિએ જે અશુદ્ધિઓ રહે છે, એ અપૂર્ણતાઓ અને અશુદ્ધિઓ એક સપ્તકમાં ૨૨ નાદ સ્વીકાર્યા વગર ઉકેલી શકાતી નથી ! શકાવાની નથી

ધારો કે ષડ્જની ૨૪૦ આંદોલન સંખ્યા છે, એ સંખ્યાને માનીને ૧૨ નાદોને ગોઠવવા માગીએ તો શરૂઆતમાં ષડ્જ પંચમ ભાવે ૩૬૦ આંદોલનનો પંચમ ૨૪૦ ના ષડ્જ સાથે સંવાદ સાધશે અને ૩૬૦ ના પંચમ સાથે ૨૭૦ નો ઋષભ સંવાદ કરે અને એ ૨૭૦ ના એ ઋષભ સાથે ૪૦૫ નો જ ધૈવત સંવાદ કરી શકે, અને એ ક્રમે ૪૦૫ ના ધૈવત સાથે ૩૦૩ ૩/૮ નો ગાંધાર સંવાદ સાધે નાદવ્યવસ્થાની જે પ્રથમ ગૂંચ આવે છે તે આ ગાંધારે ઊભી કરી છે ઑર્ગન કે હાર્મોનિયમ એ સપ્તકના ૧૨ નાદોના સિદ્ધાંત (Theory) પ્રમાણે મળવેલા હોવાથી અગાઉ જણાવેલ એવી સર્વ અવસ્થામાં ગાંધાર ૩૦૩ ૩/૪ આંદોલનનો જ ધ્વનિત થાય. પરંતુ, સ્વરોનું સંપૂર્ણ સંવાદિત્વ સાધવું હોય, જાળવવું હોય,-અને એ જાળવવું જ જોઇએ-તો તંબૂર તથા વીણા જેવા અનુરણનવાળા કોઇ પણ વાદ્યના નાદમાંથી જે સ્વયંભૂપણે ગાંધાર ધ્વનિત થાય છે એ જ નૈસર્ગિક ગાંધાર સંવાદી તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક છે અને નાદશાસ્ત્રવેત્તાઓ એ નૈસર્ગિક ગાંધારના ૩૦૦ આંદોલન માને છે અને એ ૩૦૦ આંદોલનનો ગાંધાર આપણે સ્વીકારીએ તો એની સાથે ષડ્જ-મધ્યમ ભાવે ૪૦૦ નો ધૈવત અને ષડ્જ-પંચમ ભાવે ૪૫૦ નો નિષાદ સંવાદ સાધે જો ૪૦૦ નો ધૈવત ને ૪૫૦ નો નિષાદ

સ્વીકારીએ તો, ૨૭૦ ના ઋષભ સાથે પચમ ભાવે સંવાદ કરતા ૪૦૫ ના ધૈવતનુ શું થાય? નાદશાસ્ત્રની આ બધી ગૂંચો ત્યા સુધી ઉકેલવી અસભવિત છે, જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ કર્ણપ્રત્યયથી ષડ્જ પંચમ ને ષડ્જ મધ્યમ ભાવે પ્રત્યેક નાદનો સવાદ સધાય નહી. આપણા પૂર્વાચાર્યોએ એ ગૂચ ઉકેલવાને માટે જ એક સપ્તકમાં ૨૨ નાદ સ્વીકાર્યા છે.

એ ૨૨ શ્રુતિઓના ષડ્જ પંચમ ભાવે અને ષડ્જ મધ્યમ ભાવે થતા પરસ્પર સંવાદ ટૂંકામાં જણાવી જાઉં. આવા ગહન વિષયને ટૂક વિવેચનમાં વિહંગમ દષ્ટિથી અવલોકવુ એ લગભગ અશક્ય છે. છતા, વિશ્વના સંગીતમાં નાદશાસ્ત્રની દષ્ટિએ હિંદનો કેટલો મહાન ફાળો છે, એ થોડુ ઘણુંયે સમજાય એટલા માટે આ પ્રવચનમાં એના અલ્પ ઉલ્લેખની આવશ્યકતા માની છે.

એ બાવીશે નાદોને શ્રુતિ કહેવામા આવે છે. એ શ્રુતિઓના નામ નીચે મુજબ છે.

૧ તીવ્રા	૧૨ પ્રીતિ
૨ કુમુદવતી	૧૩ માર્જની
૩ મન્દા	૧૪ ક્ષિતી
૪ છન્દોવતી–	૧૫ રક્તા
૫ દયાવતી	૧૬ સન્દિપિની
૬ રંજની	૧૭ આલાપિની
૭ રક્તિકા	૧૮ મદન્તી
૮ રૌદ્રી	૧૯ રોહિણી
૯ ક્રોધી	૨૦ રમ્યા
૧૦ વજ્રિકા	૧ ઉગ્રા
૧૧ પ્રસારિણી	૨૨ ક્ષોભિણી

ષડ્જ પંચમ ભાવે ૨૨ શ્રુતિઓનો સંવાદ –

નીચે જણાવેલ શ્રુતિઓનો સંવાદ ષડ્જ પંચમ ભાવે ૩/૨ ની ગણુનીએ થાય છે

શ્રુતિ નામ	આંદોલન સંખ્યા	સંવાદી શ્રુતિ	આંદોલન સંખ્યા
૧ છન્દોવતિ	૨૪૦	આલાપિની	૩૬૦
૨ આલાપિની	૩૬૦	રૌદ્રી	૨૭૦
૩ રૌદ્રી	૨૭૦	ઉગ્રા	૪૦૫
૪ ઉગ્રા	૪૦૫	પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૪
૫ પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૪	મદા	૪૫૫ ૫/૮
૬ મદા	૪૫૫ ૫/૮	સંદિપિની	૩૫૫ ૫/૯
૭ સંદિપિની	૩૫૫ ૫/૯	રક્તિકા	૨૬૬ ૨/૩
૮ રક્તિકા	૨૬૬ ૨/૩	રમ્યા	૪૦૦
૯ રમ્યા	૪૦૦	પ્રસારિણી	૩૦૦
૧૦ પ્રસારીણિ	૩૦૦	કુમુદ્વતિ	૪૫૦
૧૧ કુમુદ્વતિ	૪૫૦	રક્તા	૩૪૧ ૧/૩
૧૨ રક્તા	૩૪૧ ૧/૩	રંજની	૨૫૬
૧૩ રંજની	૨૫૬	રોહિણિ	૩૮૪
૧૪ રોહિણિ	૩૮૪	વજ્રિકા	૨૮૮
૧૫ વજ્રિકા	૨૮૮	તીવ્રા	૪૩૨
૧૬ તીવ્રા	૪૩૨	ક્ષિતિ	૩૩૭ ૨૮/૨૪૩
૧૭ ક્ષિતિ	૩૩૭ ૨૮/૨૪૩	દયાવતિ	૨૫૨ ૬૮/૮૧
૧૮ દયાવતિ	૨૫૨ ૬૮/૮૧	મદન્તી	૩૭૯ ૭/૨૭
૧૯ મદન્તી	૩૭૯ ૭/૨૭	ક્રોધી	૨૮૪ ૪/૯
૨૦ ક્રોધી	૨૮૪ ૪/૯	ક્ષોભિણિ	૪૨૬ ૨/૩
૨૧ ક્ષોભિણિ	૪૨૬ ૨/૩	માર્જની	૩૨૦
૨૨ માર્જની	૩૨૦	છન્દોવતી	૨૪૦

ષડ્જ મધ્યમ ભાવે ૨૨ શ્રુતિઓનો સંવાદ:—

નીચે જણાવેલ શ્રુતિઓનો સંવાદ ષડ્જ–મધ્યમ ભાવે $\frac{૪}{૩}$ ની ગણત્રીએ થાય છે.

શ્રુતિ નામ	આંદોલન સંખ્યા	શ્રુતિ સંખ્યા	આંદોલન સંખ્યા
૧ છન્દોવતિ	૨૪૦	માર્જનિ	૩૨૦
૨ માર્જનિ	૩૨	ક્ષોભિણિ	૪૨૬ ૨/૩
૩ ક્ષોભિણિ	૪૨૬ ૨/૩	ક્રોધી	૨૮૪ $\frac{૪}{૯}$
૪ ક્રોધિ	૨૮૪ $\frac{૪}{૯}$	મદન્તી	૩૭૯ $\frac{૭}{૨૭}$
૫ મદન્તી	૩૭૯ $\frac{૭}{૨૭}$	દયાવતી	૨૫૨ $\frac{૬૮}{૮૧}$
૬ દયાવતી	૨૫૨ $\frac{૬૮}{૮૧}$	ક્ષિતિ	૩૩૭ $\frac{૨૯}{૨૪૩}$
૭ ક્ષિતિ	૩૩૭ $\frac{૨૯}{૨૪૩}$	તીવ્રા	૪૩૨
૮ તીવ્રા	૪૩૨	વજ્રિકા	૨૮૮
૯ વજ્રિકા	૨૮૮	રોહિણિ	૩૮૪
૧૦ રોહિણિ	૩૮૪	રજની	૨૫૬
૧૧ રજની	૨૫૬	રક્તા	૩૪૧ ૧/૩
૧૨ રક્તા	૩૪૧ ૧/૩	કુમુદ્વતિ	૪૫૦
૧૩ કુમુદ્વતી	૪૫૦	પ્રસારીણિ	૩૦૦
૧૪ પ્રસારીણિ	૩૦૦	રમ્યા	૪૦૦
૧૫ રમ્યા	૪૦૦	રક્તિકા	૨૬૬ $\frac{૨}{૩}$
૧૬ રક્તિકા	૨૬૬ $\frac{૨}{૩}$	સદીપિનિ	૩૫૫ $\frac{૫}{૯}$
૧૭ સંદીપિનિ	૩૫૫ $\frac{૫}{૯}$	મન્દા	૪૫૫ ૫/૮
૧૮ મન્દા	૪૫૫ ૫/૮	પ્રીતિ	૩૦૩ $\frac{૩}{૮}$
૧૯ પ્રીતિ	૩૦૩ $\frac{૩}{૮}$	ઉગ્રા	૪૦૫
૨૦ ઉગ્રા	૪૦૫	રૌદ્રી	૨૭૦
૨૧ રૌદ્રી	૨૭૦	આલાપીનિ	૩૬૦
૨૨ આલાપીનિ	૩૬૦	છન્દોવતિ	૨૪૦

વિવેચનના પ્રમાણ ભયથી આ સંબંધીની કેટલીક બાબતો માટે લખાણથી છોડી પડે છે. છતાં આટલા વિવેચનથી પણ સમજી શકાશે કે આપણું સંગીત નૈસર્ગિક અને સંપૂર્ણ એવા સ્વરસંવાદ ઉપર રચાયેલું છે અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો દેખાડ્યા વિના નહીં રહું કે એ નૈસર્ગિક સ્વરસંવાદનો જીવનના સંવાદ સાથે કેટલો પ્રાકૃતિક સંબંધ છે. અંતરની ઊર્મિઓ વ્યક્ત કરવામાં આપણું સંગીત વધુમાં વધુ પૂર્ણત્વને પામ્યું છે એવી માન્યતા ધરાવનારાઓને આ સ્વરસંવાદની રચના પ્રબળ પુષ્ટિ આપે છે અને આત્મગૌરવ લેવાને પ્રેરે છે.

હવે આપણે રાગ અને રાગિણીઓના [illegible] કોએ

હું જાણું છું કે સંગીતને અને સંગીતના ભાવોને શબ્દની ભાષામાં ગૂંથવા એ કેટલું મુશ્કેલ કામ છે! હૃદયની ભાવના વ્યક્ત કરવામાં આપણને ઘણીવાર વાણી અપંગ લાગે છે. સંગીતના ભાવો વ્યક્ત કરતાં પણ વાણી મૌન બની જાય છે અને સ્વર ભાષામાં બોલવાની-ગાવાની પ્રેરણા જગાડે છે. વક્તા અને શ્રોતા ઉભયને એ વગર કંઈક અધૂરું અને ઊણું ઊણું લાગ્યા કરે છે. એ ઊણપ ગાઈને જ પૂરી દઈ, અને જ્યાં સુધી હું ગાઉં નહિ ત્યાં સુધી જે રાગ કે રાગિણીનું રૂપદર્શન મારે કરાવવું છે તે કેમ કરાવી શકીશ? માત્ર સ્વરો અક્ષરો બોલી જવાથી કંઈ રાગનું સ્વરૂપ ઊભું થઈ શકે? પુરુષ રાગ અને સ્ત્રી રાગિણી એ બધાનાં ચિત્રો વિશે આપે સાંભળ્યું હશે, કદાચ જોયાં પણ હોય, પરંતુ મ્હારે તો એ રાગોનું પુરુષત્વ અને રાગિણીનું સ્ત્રીત્વ સ્વરોમાં જ આલેખવું છે–ઓળખાવવું છે અને તે આમ સારીગમના અક્ષરો બોલી જવાથી ન જ સમજાવી શકાય, માટે ગાઉં જ છું. સાંભળો ધ્યાન પૂર્વક અવધારો—

સા, મ—ગ રિ ઽ ઽ ઽ સા સા ગ મ ધ ઽ ઽ ઽ સા–નિ ધ ઽ ઽ

પ મ ગ રિ ઽ ઽ ઽ સા રિ રિ સા નિ સા, ધ ઽ ઽ ઽ સા નિ સા

ગ મ ધ ઽ ઽ પ, પ પ મ ગ મ રિ ઽ ઽ રિ ઽ ઽ સા

જોયું આ ભૈરવનું સ્વરસ્વરૂપ ? મધ્યમ સ્વરને અશક્ત આપવાથી અને મધ્યમથી ગંભીર મીંડ સાથે ઋષભ પર ઊતરવાથી રાગનું પુરૂષોચિત ગાંભીર્ય તેમજ ઋષભને વારંવાર ગાંધારના આંદોલન આપીને ઉચ્ચારવાથી ભૈરવનું ભીષણત્વ પ્રગટ થાય છે? મારી શરમે હા ન ભણશો! અંતર સ્વીકારે તો જ કબુલજો!

અને આ ગૌરીને જુઓ! એ કેવી રમતિયાળ મુગ્ધા લાગે છે!

સા, રિઁ સા રિઁ નિ સા નિ, સા રિઁ ગ, ગ મ રિઁ ગ, મ ગ રિઁ સા,
રિઁ નિ સા નિ, ધઁ નિ રિઁ ગઁ, સા રિઁ નિ સ, ધઁ પ ધઁ મ પ,
મ ગ મ રિઁ ગ, પ ધઁ નિ સાં, રિઁ સાં રિઁ નિ સાં નિ, ધઁ પ ધઁ મ પ
મ ગ મ રિઁ ગ, સા રિઁ સા રિઁ નિ, સા રિઁ ગ, રિઁ સા રિઁ નિ સા.

જોઇને ગૌરીને? લાગે છે, કોઇ ઉછળતી બાળા જેવી! હજુ તો એને જીવનની ગભીરતા સ્પર્શી જ નથી. હજુ તો એ કલ્પનામાં જાણે વિહરે છે, સ્વપ્નમા કલ્લોલ કરે છે. હસે છે, ઉઠે છે, બેસે છે, કૂદે છે, જીવનના તરંગો જાણે હિલોળે ચડ્યા! સાંભળો, ફરી ફરીને સાંભળો અને વિચારી જુઓ કે ગૌરીનું મારું આ નમ્ર દર્શન સત્ય છે!

અને આ જોગી!

સા, સા રિઁ, મ પ ધઁ—સાં રિઁ, સાં નિ ધઁ—, પ મ ગ રિઁ,
સા રિઁ મ, પ ધઁ, પ-મ-ગ-રિઁ, સા.

કેવી કરુણ કોમળ છે! એને સાંભળીને કોનું અંતર દ્રવી નહિ ઊઠે! ઘણી વાર જ્યારે જ્યારે એને ગાઉ છુ ત્યારે ત્યારે જાણે ખૂબ રડી લઇએ, ભર્યાં ભર્યાં આંસુડા ઠલવી લઇએ, હૈયાનો ભાર હળવો કરીએ; અંતરમા કંઇક એવું અણુ-ઉકેલ સંવેદન જગવે છે એ.

વગીશ્વરી (બાગેસરી) ને તો આપે સૌએ સાંભળી હશે! પણ મારી બાગેસરી ન્યારી છે હો! મે તો એને જ્યારે જ્યારે જોઇ છે ત્યારે ત્યારે એ સ્વકીયા પ્રોષિતપતિકાની પાપણો મ્હને ભીંજાયની જ દેખાઇ છે જાણે એ હમણા જ રડી ચૂકી હશે

સાભળો સાંભળો સનમને એ કઇ કહી રહી છે શી વેદનાની વાર્તા માડી હશે એણે? શા વીતક વેણુ એ લવતી હશે!

[અને પંડિતજીએ બાગેસરીના સ્વર-આલાપોમા વિલાપીને કહ્યુ કે] વિરહનુ દુખ જ એવુ છે કે હૈયુ તડપી રહે, અંતર વલોવાઇ જાય, આત્મા કલ્પાન્ત કરી ઊઠે બાગેસરીના આ આલાપોમા કેટલો કરુણ વિલાપ ભર્યો છે? વ્યાકુળતા જાણે ઉભરાઇ ચાલી! દિલના એ દર્દ છે આત્માના એ રુદન છે કો'ક અનુભવી જ એ ઝીલી શકે અને સાત્વન આપી શકે

અને આ રહી મારી પ્રિયતમા ટોડી એ પ્રૌઢા કેવી વિરહ દગ્ધા છે બાગેસરી કરતા એની દશા નિરાળી જ છે બાગેસરી કદાચ વિશ્રબ્ધ નવોઢા અને વાસકસજ્જાને મળતી લાગે છે ત્યારે ટોડી પ્રૌઢા પ્રોષિતપતિકા જણાય છે પાત્રીસથી એની ઉમર નાની નહીં હોય-વિરહિણીની જ્વાલાઓ એમા ભડકો નથી અંદર ને અંદર એ ધૂમાયા કરે છે એકાંતમા બેસી એ મૌન આસુ સારે છે મન્દ્ર નિષાદ અને મધ્ય મધ્યમ ઉપર ન્યાસ કરતા એ સ્વરો આશાતંતુ જાણે તૂટી ગયો હોય જીવન જાણે ભાગી ગયુ હોય એવો દર્દમય નિશ્વાસ સભળાવે છે! ભારે હૈયે સહે જતી એની અસહ્ય વેદનાના પડઘા આ સ્વરોમા સભળાય છે?

[અત્રે પંડિતજીએ ટોડીને આલાપી ત્યારે એ વિલાપથી આખા જનમડળમા કરુણાની ઘેરી છાયા છવાઇ ગઇ હતી સહુના હૈયા રડી ઉઠયા હતા અને પંડિતજીની આખો પણ આસુથી તરબોળ થઇ ગઇ હતી]

એક એક રાગ અને એક એક રાગિણી એક એક સ્વરરૂપ છે ધીર ગભીર, અને પ્રૌઢ વયસ્ક, દરબારી-કાનડો, ચચલ, ઉદ્દામ અને ઉછળતા યુવાન સમો અડાણો; શાંત અને ગૌરવ ભર્યો માલકૌંસ, તીખાવીર જેવો હીંડોલ, પ્રફુલ્લ અને ઉત્સાહ પ્રેરક મલ્હાર;

કોઈવાર નવેલી નવોઢા સમી ચંચલ દેખાતી તો કોઈવાર ધીરાં ડગલાં ભરતી ભક્તંબીની ભરવી, સોળ શૃંગાર સજેલી નખરાળી કાણાક્ડ, કરુણા ઝરતી અસુઆની નીલાંબરી, અને એવા બધાય રાગો અને રાગીણીઓ નોખા નોખા સ્વર-કાવ્યો જ છે ને !

આ થોડા આ ટુકડામાં દર્શાવેલાં સ્વરચિત્રોથી આપ કલ્પી શકશો કે મનુષ્યની અતિ સૂક્ષ્મ અંતર ઊર્મિઓને આત્માની પ્રવાહિત ભાવ લહરીઓને, આ સ્વર કાવ્યો-કેવી મૂર્તિમંત રીતે ખડી કરે છે? ઊર્મિઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવું, ભાવનાઓને અભિવ્યક્ત કરવી એનું નામ જ રાગ ..એનું નામ જ કલા.

સ્વરભાર અને રાગરસમાં ડૂબવું અને જીવનને તરબોળવા એનું નામ જ સંગીત સંગીત-કલાનો એ જ જીવનધર્મ-ભાવનાના નિમજ્જનમાં આત્મૈક્ય અનુભવવું અને सत्यम् शिवम् सुन्दरम् ને પામવું એ જ કલા માત્રનું ધ્યેય! આટલું સમજાયા પછી કલા કલા માટે કે કલા જીવન માટે એ પ્રશ્નના ઉકેલની જરૂર રહેશે?

રાગ અને રાગિણીઓના આ ટૂંકા વિવેચનથી અને એના અલ્પ રસદર્શનથી એટલું તો સમજાયા વિના નહિ જ રહે કે હિન્દી સંગીત એ વ્યક્તિગત વિકાસ હોવા છતાં એણે ભાવનાનું કેટલું વિશાળ વિશ્વ આવરી લીધું છે! અને કેટલાં રસ । ઊંડાણ માપ્યાં છે!

ભારતીય સંગીતની એમાં જ વિશેષતા છે. એમાં જ એનું આયંત્વ છે. વિશ્વ સંગીતમાં એટલા માટે જ એ ઉચ્ચ મસ્તકે ઊભી શકે છે. સર હેન્રી વુડ (Composer & Conductor B. B. C.) સીન્યોરા આલ્ફ્રેડો કેસેલ્લે (Principal, Royal, Acedam of Music, Rome) ગેઝી ક્રીગ (Great Pianist) જેવા પાશ્ચાત્ય સંગીતજ્ઞોએ એટલા જ માટે એને અગાધ કહ્યું. અને એમાંથી પોતાના સંગીતને અજવાળવા ભારતીય સંગીતના થોડા રજકણ મારી પાસે માગ્યા, મેળવ્યા અને અપનાવ્યા તે એટલા જ માટે!

ગુજરાતના સંસ્કારી વર્ગે આ બધું ધ્યાનમાં લઈને પણ આ દૈવી વિદ્યાના ધોરણ ધાવવાની જરૂર છે. સંસ્કારી વર્ગે સંશોધન

દૃષ્ટિથી પણ આ ક્ષેત્રને ખેડવું જોઈએ મુંબાઈ જેવી મોન્ઝ વેદિન વિદ્યાપીઠ (Bombay University) સંસ્થામાં સંગીતનો પ્રવેશ કરાવવાને પ્રયાસો થાય છે અત્યાર સુધી સંગીતને મનરંજનનું જ સાધન માનવામાં આવ્યું છે પરંતુ સંશોધકો પોતાના કાર્યમાં એવી કક્ષાએ પહોંચી જાય કે મુંબાઈ વિદ્યાપીઠને સંગીતને અપનાવવા માટે બાધ્ય થવું પડે અને અત્યાર સુધી દુર્લક્ષ સેવવા માટે પસ્તાવું પડે એટનું કાર્યક્ષેત્ર આ વિષયમાં વણસ્પર્શ્યું પડી રહ્યું છે

આપણે રાગોને રાગ અને રસની દૃષ્ટિએ જોયા તે ઉપરાંત સ્વરોની અને રાગોની શરીર અને મન ઉપરની અસર પણ અનેકોના જેવી છે એવા માણસોને હું જાણું છું—જેમને અમૂક રાગ અતિ પ્રિય હોય છે ને અમુક રાગ અળખામણા હોય છે કાઠીની જનતાના પરિચિત અને મેનાભાવે કના અને કનાભરનું દાસત્વ સ્વીકારનાર શ્રી જગજીવનદાસ ગણાતા માર્લકૌંસ રાગથી એટલા ભડકે છે કે એ રાગ શરૂ થતા જ એ મહેફીલ છોડી નાસી જાય છે—ત્યારે બીજી બાજુ પરમ શ્રદ્ધેય પૂજ્યપાદ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીએ મારી પાસે શ્રમિત અવસ્થામાં હંમેશા જ માલકૌંસ સાભળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે અને મારો આ સ્વાનુભવ છે કે માલકૌંસ સાભળીને પોતાનો અહર્નિશ ચિંતાઓનો થાક એમણે ઉતાર્યો છે ભોજનના રસનું જેમ રુચિવૈચિત્ર્ય છે તેમ રાગ રાગિણીના આસ્વાદણ સંબંધમાં પણ ભિન્ન રુચિ જણાઈ છે, અનુભવાઈ છે અને એ સાથે જ મારું તન અને મન પર થતા સ્વરાના ભિન્ન ભિન્ન પરિણામો છે કેટલાક રાગ ગતિને ઉત્તેજે છે કેટલાક શાંત રાખે છે કેટલાક વિહ્વળ બનાવી મૂકે છે, કેટલાક કરુણા વહાવે છે ત્યારે કેટલાક નિગૂઢ ચિંતન પ્રેરે છે કેટલાક રાગો મનુષ્યને વીર બનાવે છે ત્યારે કેટલાક માનવવૃત્તિમાં સ્રૈણતાનું સિંચન કરે છે આ માન કલ્પના નથી—અનુભવસિદ્ધ સત્ય છે

આ પરિણામોના નિરીક્ષણથી એક પ્રયોગ કરી જોવાની ઇચ્છા જાગી હતી—અને એ ઇચ્છાથી એક જ જાતના સુવાસના છોડ પાસે જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદા જુદા રાગો ગાઈ એના પરિણામો તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો વમચક્ષુથી ખુલ્લું જાઈ શકાય અને

બળપૂર્વક સાબિત કરી શકાય એવું એનું પરિણામ નથી અનુભવાયું છતાં એટલું પરિણામ જોઇ શકાયું અને અનુમાન બાંધી શકયો કે શ્રી. જગદીશ બોઝના પ્રયોગાલયમાં ભિન્ન ભિન્ન રાગોની અસરો વનસ્પતી પર શું પરિણામ લાવે છે એ સ્પષ્ટપણે જોઇ શકાય તો સંગીતના ક્ષેત્રમાં એક નૂતન સંસોધનનો માર્ગ ખુલ્લો થાય. મને શ્રદ્ધા છે કે આ હકીકત સપ્રયોગ સંશોધન દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે.

પૂર્યા રાગની મન્દ્ર આલાપચારી નિદ્રાને નિમત્રે છે એવુ એક મિત્રના તોફાની બાળકે મને શિખવ્યુ. કોઇ પણ ઉપચારથી એ ઉંઘતો નહીં અને લગભગ આખી રાત માતપિતાને સંતાપતો. સહજ ભાવે બાળકને ગોદમાં લઇ પૂર્યા આલાપવો શરૂ કર્યો અને બાળક ઊંઘી ગયું ત્રણેક દિવસના પ્રયોગ પછી રાતના ૯॥ વાગે નિયમિતપણે બાળક ઊંઘી જતું જોયુ. એ સમયે હેતુપૂર્વક પૂર્યા ગાયો હતો એમ નહોતું, સહેજ ગવાયો ને એનું પરિણામ જણાયું, ત્યાર પછી એ પ્રયોગની યથાર્થતા પુષ્ટ કરવા માટે દિવસે ખૂબ ઊંઘીને આવેલા મારા બે ડોક્ટર મિત્રો પર એ પૂર્યાની આલાપચારી જમાવી જોઇ. અનુભવના બળથી હું નિઃસંકોચ કહી શકું છું કે માત્ર પૂર્યા રાગથી જ નહી પણ મન્દ્ર સપ્તકમા મેળવેલા બે તમ્બુરાની પહેલી તારો ગાન્ધાર અને નિષાદમા મેળવવામાં આવે અને થોડો કાળ એ તમ્બૂરાજ માત્ર સાંભળે તો પણ આંખો ઘેરાયા વિના નહીંજ રહે. આ બધા પ્રયોગોને વધુ શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધનની સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવામાં આવે તો વિશ્વવ્યાપી નાદમાં કેટલી અપૂર્વ શક્તિ રહી છે અને જગતના કલ્યાણઅર્થે એનો કેવો સદુપયોગ થઇ શકે એ સ્પષ્ટ થાય.

આટલા વિવેચન પછી વ્યાખ્યાન સમેટી લેવાની ઇચ્છા થાય છે, છતાં સંશોધકોને કેટલાક શકાસ્થાનો છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો રહી ન જાય એ ઇચ્છાથી આપણે ત્યાં રાગ અને રાગિણીના જે ચિત્રો, રૂપ અને રંગો કલ્પાયાં છે એને તપાસી જઇએ.

आरक्तवर्णो धृत गौरयष्टि विरै सुवीरैपुकृत: प्रचार:।
वीरैर्वृतो वीरकपालमाला माली मतौ मालव कौशिकोयम्॥

આ મલયકોપિક રાગને વીરરસ પ્રધાનગણી તેનો આરક્ત વર્ણ કલ્પ્યો છે, શાથી? પડ્જ મધ્યમ શાંત ગંભીર ભાવ વ્યક્ત કરે છે, આજના માલકોસમાં લાલ રંગના ક્યા તત્ત્વો છે?

श्रीमद्शैलशिखरेशिखि पूच्छवस्त्रा मातंग मौक्तिक मनोहर
हारवल्ली।
आकृष्य चन्दनतरो रुरगम् वहन्ती सासावरी मलयमुज्वल
नीलकान्ते ॥

મલયાચલ નિવાસિની મયૂરપૂચ્છ વસ્ત્ર પરિધાના, ગજમૌક્તિકનો હાર ધારણ કરેલી તથા ચંદનવૃક્ષને વળગેલા સર્પોનું આકર્ષણ કરનારી એવી એ આસાવરીને ઉજ્જ્વલ નીલકાન્તા વર્ણવી છે, ક્યા હેતુથી?

गौरद्युति कुंकुमलिप्त देहातुगस्तनी चन्द्रमुखी मनोज्ञा।
भर्तुस्मरन्ति विरहेन दूना भूपाली केऽय रसशातियुक्ता ॥

ભૂપાલીનું આ વર્ણન અને તેમાં વિરહ અને શાંત રસનો અદ્ભુતતી સમન્વય કરીને કવિએ શો હેતુ સાધ્યો હશે?

ભગવની ભાર્યા, કૈલાસના શૃંગે વિકસિત કમલપત્રોથી મહેશની પૂજા કરતી ભૈરવીનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે શો હેતુ સધાય છે એથી?

स्फटिकरचितपीठे रम्य कैलासशृंगे
विकचकमलपत्रै रर्चयन्ति महेशम्।
करघृत घनावाद्या पीतवर्णा यताक्षी
सुकविभिरियमुक्ता भैरवी भैरव स्त्री ॥

આ બધા વર્ણનો કાવ્યાત્મક હોવા છતાં એની પાછળ કોઈ શાસ્ત્રીય ભાવના છે કે કેમ એ સંશોધન માગે છે, તેમજ તીવ્રા કે મંદા, દિપ્તા કે રંજિકા, રમ્યા કે રૌદ્રી દયાવતી કે સંદિપની, આલાપિની વા પ્રસારિણી, વગેરે શ્રુતિના નમો માત્ર આલંકારિક જાણવા કે અન્વર્થક માનવાં? દિપ્તા આયતા, કરુણા, મૃદુ મધ્યા, વગેરે શ્રુતિની જાતિઓનો રસ અને ભાવ સાથે કંઈ સંબંધ છે કે નહીં એ બધું સમ્યકપણે વિચારવાની સંશોધવાની અને એના વાસ્તવિક તત્ત્વો વીણી વીણીને પ્રમાણમાં મૂકવાની જરૂર છે

સપ્ત સ્વરોના સપ્ત રંગ છે જ એ આજે વિજ્ઞાને સ્પષ્ટ કર્યું છે. સૂર્યના સપ્તરંગી કિરણો સાથે સપ્ત સ્વરોના સપ્ત રંગોનો સબંધ છે અને એનો શરીરની સપ્ત ધાતુઓ સાથે પણ સંબંધ છે એ બધું ઘણા દૃષ્ટિબિન્દુથી ખેડવા જેવું છે મિ. એડવર્ડ મેરીઓન નામની વ્યક્તિએ માર્કોટોન નામના ગ્રંથમાં સ્વર અને તેના રંગો વિષેની માહિતી પૂરી પાડી છે. ક્રોમોપથી અથવા વર્ણોપચાર નામની ચિકિત્સા પદ્ધતિમા પણ રંગની પ્રાણી માત્રના જીવન પરની અસર સમજાવી છે અને રંગદ્વારા રોગ નિવારણ કરવાના માર્ગ સૂચવ્યા છે આ સબંધમાં વધુ સંશોધન કરવામાં આવે, કોઇ રાજા, ધનિક, અથવા આપણી યુનિવર્સિટી આ તરફ ધ્યાન આપે તો તેમની સહાય અને સહકારથી તેમ આધુનીક વિજ્ઞાનની સહાયથી વિધિપૂર્વક પ્રયોગ કરી જોવાય અને પ્રાણી માત્રના શરીરમા રહેલી રક્ત વીર્યાદિ સપ્ત ધાતુઓ પર સપ્ત સ્વરોના સપ્ત રંગની કેવી અને કેટલી અસર થાય છે એ સિદ્ધ કરાય તો એ રીતે માનવ સમાજના આરોગ્ય માટે સ્વર ચિકિત્સા અને રાગ–ચિકિત્સા દ્વારા એક મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકાય અને એ રીતે એ સંશોધિત સિદ્ધિ આપણા આર્ય સંગીતને વિશ્વમાં વન્દનીય સ્થાન અપાવે, સુશિક્ષિતો અને સુસંસ્કારીઓ આ અપૂર્વ સંગીતની માત્રા પોતાના હાથમાં લે તો કેવળ રંજન કાર્ય અથવા તો મોજ શોખના સાધન-માજ ગુંગળાઇ ગયેલુ અને રંજન કરવાની રસાકસીમાં વિકૃત દશાને પામેલુ આપણુ સંગીત તેની વાસ્તવિક દિવ્ય કક્ષાએ પહોચે અને જન, મન અને આત્મા; વ્યક્તિ, સમાજ અને વિશ્વ મંગલમય, કલ્યાણકારી અને આનંદરૂપ બને

અંતમાં આ જવાબદારીના સ્થાને મ્હને ચુંટવા માટે આપનો તથા સમસ્ત ગુજરાતનો હાર્દિક ધન્યવાદ માનુ છુ, એવં

हिरण्य गर्भ : समवर्तताग्रे
भूतस्य जात : पतिरेक आसीत्
सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम

એ વૈદિક રાષ્ટ્રગીત ગાઇને વિરમુ છુ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

નિબંધો

સાહિત્ય અને ભાષા વિભાગ

નરસિંહ પૂર્વેનું ગૂજરાતી સાહિત્ય

●

લેખક ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

●

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના સશોધનનો આરભ થયો તે અરસામા ભાષા અને સાહિત્યની ઉત્ક્રાંતિ સબધે જે મતમડનો કરવામા આવ્યા હતા તે પૈકી અનેક પાછળથી અવિશ્વનીય હોવાનુ જણાયુ છે પુરાતત્ત્વસશોધનનો વિષય જ પ્રાગતિક છે, એટલે વધુ સાધનસામગ્રી, મળતા જૂના મતનુ સ્થાન, તે સાધનસામગ્રીને આધારે ઘડાયેલા નવા મતો લે એ તદ્દન કુદરતી છે સસ્કૃત સાહિત્યના વિષયમા જાણીતા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીમા સ્થાપેલા મતો આજે પાછળના ગણાય છે અને આજના મતો પણ હમેશને માટે સ્થિર રહેશે કે કેમ એ કહી શકાય એવુ નથી

કેટલાક જૂના મતો

ગૂજરાતી સાહિત્યની બાબતમા લગભગ હમણા સુધી નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતના આદિ કવિ ગણવામા આવતા હતા અને નરસિંહ મહેતા પૂર્વે ભાષામા સાહિત્યકૃતિઓનો અભાવ હતો એવી કઇક માન્યતા પ્રચલિત હતી ગૂજરાતી સાહિત્યના આદ્ય સશોધકો કવિ દલપતરામ તથા સદ્ગત હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની એવી માન્યતા હતી કે પાચસો વર્ષ પૂર્વેથી માડી અત્યાર સુધીમા ગૂજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં ઝાઝા ફેરફારો થયા નથી શ્રી કાંટાવાળાએ તો ૧૯૨૦મા છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા ભાષણમા પણ આ મતનો પુરસ્કાર કર્યો હતો

પરન્તુ છેલ્લા લગભગ ત્રણ દસકાઓમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું જે સંશોધન થયુ છે, જૈન ભડારોમાં રહેલું અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગૂજરાતીનુ જે સાહિત્ય બહાર આવ્યું છે તથા આ સર્વ નવીન વિગતોના પ્રકાશમાં ભાષા અને સાહિત્યની ઉત્ક્રાન્તિ પરત્વે જે વિચારણાઓ તથા ચર્ચાઓ થઈ છે તે ઉપરથી ઉપરોક્ત બન્ને મતો અવિશ્વસનીય પુરવાર થઈ ચૂક્યા છે. નરસિંહ મહેતા પૂર્વેનાં, લગભગ તેરમા શતક જેટલાં પ્રાચીન સંખ્યાબંધ જૈન કાવ્યો તથા તે કરતાં મુકાબલે અર્વાચીન છતાં નરસિહ મહેતા કરતાં પ્રાચીન એવા કેટલાક જૈનેતર કાવ્યો પણ મળ્યાં છે તે જોતા નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતી ભાષાના આદ્યકવિનુ પદ હવે આપી શકાય તેમ નથી.

ભાષાના સ્વરૂપ પરત્વે જે મત પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો હતો તે વિષે પણ એમ જ કહી શકાય. નરસિંહના જે કાવ્યો છપાયાં છે તે તો સારી પેઠે સંસ્કારાઈને અર્વાચીન ભાષામાં જ પ્રકટ થયાં છે. નરસિહના તથા તેના સમકાલીન તથા પુરોગામી કવિઓ તથા લેખકોની પંદરમા–સોળમા સૈકાની અથવા તેથી યે જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો સખ્યાબધ મળી આવે છે;[૧] છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે નરસિહના કોઇ પણ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધ પહેલાની મળતી નથી. નરસિહના સમયની ભાષા અત્યારની ભાષાની સરખી જ હોવાનો મત અર્વાચીન–અને તે કારણે ઓછી વિશ્વનીય હાથપ્રતોના ઉપયોગને કારણે બધાયો હોય તો નવાઈ જેવુ નથી પણ એ પછી જૂની હાથપ્રતોના સંશોધન પ્રત્યે સંશોધકોનુ વધુ પ્રમાણમાં ધ્યાન રોકાતાં જાણીતા સસ્કૃત વિદ્વાન ડૉ. બુલરે ચરાદના જૈન ભંડારમાથી પદ્મનાભકૃત 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'ની હાથપ્રત મેળવી તથા સદ્ગત નવલરામે તે કાવ્ય 'ગૂજરાતી શાળાપત્ર'માં પ્રસિદ્ધ કર્યું. કવિ નર્મદાશકરે 'નર્મકોશ'ના ઉપોદ્ઘાતમાં તથા શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલદાસે 'ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ'માં

---

૧ જુઓ કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસગ્રહની તથા ફાર્બસ ગૂજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની મુદ્રિત સૂચિઓ અને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભા. ૧

સખ્યાબંધ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોના ઉતારા આપીને પ્રાચીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટતર ખ્યાલ આપ્યો સદ્‌ગત હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને સ ૧૪૫૦મા રચાયેલુ મુગ્ધાવબોધઔક્તિક પ્રાપ્ત થતા તત્કાલીન ભાષાનો એક અગત્યનો નમૂનો ઉપલબ્ધ થયો તથા નરસિંહના સમકાલીન મુનિ ભાલણે કરેલ સસ્કૃત 'કાદબરી'ના ગૂજરાતી પદ્યાનુવાદની સત્તરમા શતકની આખરે લખાયેલી હાથપ્રત ઉપરથી, અગ્રેજ આદિકવિ ચોસરની ભાષા અને અર્વાચીન અગ્રેજી ભાષા વચ્ચે માલૂમ પડે છે તેવો ભેદ નરસિંહના સમકાલીન ભાલણની ભાષા અને અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષા વચ્ચે હોવાનુ જણાય છે[૨]

ત્યાર પછી તો ખાસ કરીને જૈનોના હાથે લખાયેલુ નરસિંહ મહેતા પૂર્વેનું થોકબધ જૈન સાહિત્ય બહાર આવ્યુ અને એમાનુ કેટલુક પ્રકટ પણ થયુ છે મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગૂજરાતીનો અપભ્રશ સાથેનો સબધ દર્શાવનાર એ સાકળ છે અને ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરતા નરસિંહ પૂર્વના આ સાહિત્યની જરા પણ અવગણના થઈ શકે એમ નથી એ સાહિત્યનો બનતો પરિચય આપવાનો પ્રયાસ આ નિબધમા કર્યો છે

નરસિંહ મહેતાનો સમય

આ વિષયમા આગળ વધતા પહેલા નરસિંહ મહેતાના સમયનિર્ણયના પ્રશ્ન ઉપર થયેલી ચર્ચાઓનુ વિહગાવલોકન કરી લેવાનું જરૂરી છે નરસિંહ મહેતાના સમયનો કોયડો મહાકવિ કાલિદાસના સમયનિર્ણયના જટિલ પ્રશ્નની કઈક યાદ આપે છે અને સામાન્ય અભ્યાસીને આરભકાળમાં એ કોયડાના સ્વરૂપનો સાગોપાગ ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે

'બૃહત્કાવ્યદોહન'ના સપાદક સદ્‌ગત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ વગેરે વિદ્વાનોએ નરસિંહ મહેતાનો જન્મકાળ સ ૧૪૬૦ના અરસામા સ્થાપિત કર્યો હતો અને હારમાળાનો પ્રસગ સ ૧૫૧૨

---

૨ જુઓ કવિશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસગ્રહની સૂચિ, પ્રવેશક, પૃ ૭

માં બન્ને હોવાનુ જૂની હસ્તલિખિત પ્રતોમાના ઉલ્લેખ પરથી મનાતું હતુ, એટલે મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ અનુમાને સં. ૧૫૦૦ પછી ગણવામાં આવતો હતો. ઘણાં વર્ષ સુધી આ મતને પ્રમાણભૂત ગણવામા આવ્યો, પરન્તુ સં. ૧૯૬૧મા શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવે 'વસન્ત'માં એક લેખ લખીને પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. ગોવર્ધનરામના ભાષણ પર ટીકા કરતાં નરસિંહનો સમય બદલવાનુ પ્રથમવાર સૂચન કર્યું. આ પછી સં. ૧૯૮૨મા શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ નરસિંહ મહેતાના વૃધ્ધમાન્ય સમય સબંધમાં 'ગૂજરાત' માસિકમા તથા 'ગૂજરાતી સાહિત્ય અને ભક્તિ' નામના લેખમા શંકા ઉઠાવી અને ત્યાર પછી આ વિષયમાં રસાકસીભરી ચર્ચા શરૂ થઇ. શ્રી. મુનશીની દલીલોનો જવાબ તે વખતે શ્રી અંબાલાલ જાનીએ 'કૌમુદી'મા અને શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ 'પ્રસ્થાન'માં આપ્યો હતો. આ પછી સદ્ગત નરસિંહરાવે મુબઈ યુનિવર્સિટી તરફનાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં આ બન્ને પક્ષોના દલીલોની રજૂઆત કરી હતી પણ છેવટે તેમણે પણ શ્રી મુનશીનો મત સ્વીકાર્યો નહોતો ગૂજરાતી પ્રેસ તરફથી સ. ૧૯૮૭ માં બહાર પડેલ ત્રિકમદાસનાં કાવ્યોના પરિશિષ્ટમા તેના સંપાદકો શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈ તથા શ્રી નયનસુખરાય મજમુદારે આ વિષે ચર્ચા કરીને વૃદ્ધમાન્ય કાળનું સમર્થન કર્યું હતું આ સર્વ ચર્ચાઓનો જવાબ શ્રી. મુનશીએ સ ૧૯૮૯માં 'કૌમુદી'માં એક લાબો લેખ લખીને તથા 'નરસૈયો ભક્ત હરિનો' એ તેમના પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતમાં આપ્યો છે

શ્રી મુનશી એવી કલ્પના કરે છે કે "અઢારમી સદીમાં સ ૧૫૧૨ (હારાર્પણ)નું વર્ષ કવિઓએ સ્વીકાર્યું હતુ અને તેનુ કારણુ મંડલિકના હારપ્રસંગની દંતકથા લાગે છે." તેમના મત પ્રમાણે, 'હારમાળા'ની રચનાનો સમય સં. ૧૬૭૫ થી ૧૭૦૦નો ગણી શકાય સં ૧૬૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ આખા ગૂજરાતમા તથા ઉત્તર હિન્દમા પ્રસરેલી હતી અને એ જ અરસામાં મડલિકની સમકાલીનતાનો પ્રસગ માન્યતામાં આવેલો દેખાય છે, એમ તેઓ માને છે

આજના વિષયને નરસિંહના સમયની સૂક્ષ્મ ચર્ચાઓ સાથે સબધ નથી, એટલે તે સબધી વિવેચનને અહીં અવકાશ નથી, પરન્તુ ચૈતન્યના શિષ્ય ગોવિન્દદાસ કૃત કડછો કે જેને શ્રી મુનશી પોતાનો સૌથી વધુ નિર્ણયાત્મક પુરાવો ગણે છે તે બનાવટી હોવાનુ ઢાકા મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર ડૉ આર સી મજમુદારે સાપ્તાહિક 'અમૃત બઝાર પત્રિકા'મા એક લેખ લખીને પુરવાર કરી બતાવ્યુ છે[૩] આમ શ્રી મુનશીનો એક સૌથી જબ્બર પુરાવો નાપાયાદાર જણાયો છે 'હારમાળા'મા પાછળથી પદોની પુષ્કળ ઘાલમેલ થઇ છે, પરન્તુ મુદ્દે તે નરસિંહની કૃતિ જ નથી પણ એ આખુએ પ્રકરણ પાછળના કવિઓએ ઉપજાવી કાઢેલુ છે એમ માની શકાય એવુ નથી 'હારમાળા'નો રચનાકાળ ફેરવતા મડલિકની સમકાલીનતાનો આખો પ્રસગ જ ઊડી જવાની સ્થિતિ પેદા થાય છે 'હારમાળા'ની સ ૧૬૭૫ની પ્રત મળી આવી છે તે ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે તેનો કર્તા વિશ્વનાથ જાની કે પ્રેમાનદ નથી શ્રી મુનશીના મત પ્રમાણે નરસિંહનો અવસાનકાળ સ ૧૬૨૦ માનીએ તો આટલા ટૂકા ગાળામા આવી વિચિત્ર બનાવટ થાય એ અસભવિત જણાય છે એવી બનાવટ થાય અને એકમતે તે સ્વીકારાય એ પણ એટલુ જ વિચિત્ર છે 'હારમાળા'ની સેંકડો પ્રતિઓ એવી મળી આવે છે કે જેમા સ ૧૫૧૨ની સાલ મળે છે[૪] પદરમા શતકના અતમાં અને સોળમા શતકના આરભમા નરસિંહ હયાત હતો, એવા સખ્યાબધ ઉલ્લેખો, પુસ્તકો અને શિલાલેખોમાથી મળે છે એકદરે નરસિંહ મહેતાના વૃદ્ધમાન્ય કાળને ફેરવે તેવા કોઇ પ્રમાણો મળ્યા નથી અને શ્રી મુનશી વગેરેનો પક્ષ એવા પ્રમાણો ન મેળવી શકે ત્યાં સુધી વૃદ્ધમાન્ય કાળને જ પ્રમાણભૂત ગણવામા કઇ હરકત નથી

---

૩ જુઓ 'પ્રજાબન્ધુ', તા ૧૮-૧૦-૧૯૩૬ તથા તેનુ અવતરણ 'ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા ત્રૈમાસિક' પુ ૧, અક ૪

૪ હારમાળાના પદો તથા વસ્તુના સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ માટે જુઓ શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી સપાદિત 'હારમાળા'નો ઉપોદ્ઘાત, 'ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા ત્રૈમાસિક', પુ ૧ અક ૨-૩

આમ નરસિંહ મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિના આરંભકાળ માટે સ. ૧૫૦૦નુ સીમાચિહ્ન નક્કી કરતા, ગૂજરાતી ભાષાના આરભ-કાળથી સ. ૧૫૦૦ સુધીના સાહિત્યની વિચારણા કરવાનુ આ નિબધમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીનો આરંભકાળ

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે રાજપૂતાના, ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્રના મોટા ભાગમાં અપભ્રંશ નામથી ઓળખાતી થોડાક દેશ્ય ફેરફારોવાળી ભાષા બોલાતી હતી. મુસલમાનોના આગમન પછી આ પ્રાન્તો વચ્ચેનો સપર્ક ઓછો થતા તે તે પ્રાન્તની ભાષાઓની સ્વતંત્ર ખિલવણી થવા લાગી અને ગૂજરાતી, મરાઠી રાજસ્થાની વગેરે ભાષાઓ અપભ્રશમાથી વ્યુત્પન્ન થઇ.

પાટણમા વનરાજની મૂર્તિના લેખની નીચે સ. ૮૦૨ ની સાલ છે, તે ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષા એટલી પ્રાચીન છે, એવો એક મત રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો પરતુ એ લેખ તો આધુનિક છે એમ પાછળથી જણાયુ છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના 'સિધ્ધહેમ' વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમા પ્રાકૃત ભાષાનુ વ્યાકરણ આપ્યુ છે તેમા મહારાષ્ટ્રી, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષા-ઓની સાથે અપભ્રંશનુ વ્યાકરણ પણ આપ્યું છે, અને તત્કાલીન અપભ્રશ સાહિત્યમાથી સખ્યાબધ અવતરણો આપ્યાં છે. એ કાવ્યોની ભાષા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાથે અનેક રીતે મળતી આવે છે. દિ. બા. કેશવલાલ ધ્રુવે બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા ભાષણમા ગૂજરાતીનું મૂળ હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ સૂત્રો સુધી ખોળ્યું હતુ અને પાછળથી પ્રાચીન ગૂજરાતીનુ વધુ સાહિત્ય મળી આવતાં તેમનો મત મને તદ્દન વાસ્તવિક હોવાનુ જણાય છે.

હેમચન્દ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિક્રમના બારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં વિકાસ પામી હતી. એટલે પ્રાચીન ગૂજરાતીનો ઉદ્‌ગમકાળ લગભગ એ જ નક્કી કરવામા આવે તો ત કંઈ વધારે પડતુ નથી. તેરમાચોદમા શતકમા તો ગૂજરાતી સ્પષ્ટ રીતે સાહિત્યભાષાનુ સ્થાન પામી ચૂકી હતી અને તે પૂર્વે કેટલાક સૈકાઓ થયાં તે

બેલાતી હોની જોઈએ એવુ અનુમાન થાય છે સ ૮૩૫મા પ્રાકૃતમા રચાયેલ દાક્ષિણ્યાચિ હ્રસૂરિકૃત 'કુવલયમાલા'મા નીચે પ્રમાણે એક ઉલ્લેખ મળે છે —

घयलोणियपुट्ठगे धम्मवरे सधिविग्गहे निउणे।
नउ रे भल्लउ भणिरे अह पेच्छइ गुज्जरे अवरे ॥

અર્થાત્ પછી ગુજ ર લોકો જોયા એ લોકો ઘી અને માખણથી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધમ'પરાયણ સ ધિવિગ્રહમા નિપુણ અને 'નઉ રે ભલ્લઉ ' એમ બોલનારા હોય છે

લાટના પ્રદેશનો પણ અત્યારે તો ગૂજરાતમા સમાવેશ થાય છે એ વિષે તેમા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે —

ण्हाओलित्तविलित्ते कयसीमते सुसोहियसुगत्ते।
'आहम्ह काउं तुम्ह मित्तु' भणिरे पेच्छइ लाडे ॥

અર્થાત્ પછી લાટના લોકોને જોયા એ લોકો માથામા સેથો પાડનારા લેપન કરનારા, સુશોભિત શરીરવાળા અને 'આહમ્હ કાઉ તુમ્હ મિત્તુ એમ બોલનારા હોય છે

જો કે આ અવતરણો ઉપરથી કોઇ દૂરસ્થ અનુમાનો ખેચવાનુ મુશ્કેલ છે, છતા તે વખતના ગુજ રોની એક વિશિષ્ટ બોલી હોવાનો ખ્યાલ આપણને તે ઉપરથી થાય છે જેસલમેરના ભડારમાથી સ ૧૩૩૬મા રચાયેલો 'બાલશિક્ષા નામે એક વ્યાકરણગ્રન્થ મળેલો છે ગૂજરાતી ઉપરથી સ સ્કૃત 'કાતન્ત્ર' વ્યાકરણનુ જ્ઞાન થવા માટે તે લખાયેલો છે આથી તે પૂર્વે' આશરે એકબે સદી થયા પ્રાચીનતમ ગુજરાતી અથવા જેને 'પોસ્ટ-અપભ્રશ' (Post Apabhramsa) કહેવામા આવે છે તે ભાષાનુ સ્વરૂપ સુસ્થિત થયુ હોવુ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે

પ્રાચીનતમ ગૂજરાતી સાહિત્ય

હેમચન્દ્રે અપભ્ર શ વ્યાકરણના નિયમોના ઉદાહરણ તરીકે મોટે ભાગે દસમા-અગિયારમા શતકમા રચાયેલા ગ્રન્થોમાથી અથવા તત્કાલીન લોકોક્તિઓમાથી પદ્યો પણ ઉતાર્યા હોવા જોઈએ આથી હેમચ દ્રના વ્યાકરણની ઉપયોગિતા તત્કાલીન લોકભાષાના અભ્યાસની

દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય છે હેમચન્દ્રે અવતારેલાં પદ્યોમાં મોટો ભાગ દુહાનો છે અને તેમા ઘણાખરા દુહા શૃંગારરસના છે, પણ તે ઉપરાંત ૧૮ વીર રસના, ૬૦ ઉપદેશમય, ૧૦ જૈનધાર્મિક, ૫ દંતકથા–પુરાણને લગતા, ૧ કૃષ્ણ-રાધા વિષે, ૧ બલિરાજા તથા વામન વિષે. ૧ રામ–રાવણ વિષે અને ૨ મહાભારતને લગતા છે. શૃંગારરસના દુહાઓ પૈકી બે તો મુંજ વિષેના છે. માળવાનો પ્રસિદ્ધ વિદ્યાવિલાસી રાજા મુજ એજ આ પદ્યોમા વર્ણવાયેલ મુજ હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

કવિત્વની દૃષ્ટિએ પણ હેમચન્દ્રે ઉતારેલાં પદ્યો ઉત્કૃષ્ટ છે ઉપમા અને સચોટ શબ્દરચનાની દૃષ્ટિએ સારામાં સારાં સંસ્કૃત પદ્યોની બરાબરી કરે એવું કવિત્વ ઘણાંક પદ્યોમાં નજરે પડે છે પંદરમા અથવા સોળમા સૈકામા થયેલા કોઈ અજ્ઞાત જૈન લેખકે આ અપભ્રંશ દુહાઓ ઉપર 'દોગ્ધકવૃત્તિ' નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે,[5] તે પ્રસ્તુત અવતરણોની વિદગ્ધપ્રિયતાનો પુરાવો રજૂ કરે છે કેમકે અપભ્રંશ જેવી ભાષાનાં કાવ્યો પર સંસ્કૃતમા ટીકા લખાયાના ઉદાહરણો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અત્યંત વિરલ છે અપભ્રંશ 'ભવિસયત્તકહા' અથવા 'પંચમીકહા'ના ઉપોદ્ઘાતમાં ડૉ ગુણે કહે છે તેમ, હેમચન્દ્રનુ આ વ્યાકરણ "ગૂજરાતી, હિન્દી, મરાઠી ઇત્યાદિ દેશી ભાષાઓ માટે અતિશય ઉપયોગી અને મૌલિક છે, કારણ કે સર્વ પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં જૈન ચંડે અપભ્રંશ વિષે કંઈક કહ્યુ છે અને પછી જૈન હેમાચાર્ય અપભ્રંશ ભાષા વિષે બીજાઓ કરતા ઘણી કાળજીથી તેમજ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને વધુ અગત્યનું તો એ છે કે તેણે તેનાં ઉદાહરણો તરીકે અપભ્રંશ દુહા આપેલ છે આથી અપભ્રંશ ભાષાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ હેમચન્દ્રનુ સૌથી વધુ મહત્વ છે."[6]

કુમારપાળના મરણ પછી નવ વર્ષે એટલે કે સં. ૧૨૪૧મા બીજા એક જૈનાચાર્ય સોમપ્રભસૂરિએ 'કુમાળપાલપ્રતિબોધ' નામના પ્રાકૃત ગ્રન્થની રચના કરી છે તેમા સંખ્યાબંધ અપભ્રંશ

---

૫ પ્રસિદ્ધ : હેમચદ્રાચાર્ય જૈન ગ્રન્થમાળા.

૬ 'ભવિસયત્તકહા' પર ડૉ. ગુણેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના

પદ્યો આવે છે એ પૈકી કેટલાક એજ સ્વરૂપે હેમચન્દ્રમા પણ માલૂમ પડે છે

આવા પ્રકીર્ણ અપભ્રંશ પદ્યોની દૃષ્ટિએ બીજો એક મહત્વનો ગ્રથ મેરુતુગાચાયકૃત 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' છે સ ૧૩૬૧મા વઢવાણમા તે રચાયેલો છે આખો ગ્રન્થ સસ્કૃત ગદ્યમા રચાયેલો છે, પણ વચ્ચે કવચિત્ અપભ્રંશ અને સસ્કૃત પદ્યો પણ આવે છે શ્રાવકો અને સાધુઓના મનોરજન અને ઉપદેશ અર્થે જૂની શ્રુત પરપરાને આધારે પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને અર્ધ ઐતિહાસિક પુરુષોના ચરિત્રો તેમાં આપેલા છે અને ગુજરાતના હિન્દુ રાજાઓના ઇતિહાસની બાબતમા આ ગ્રન્થ સામાન્યત પ્રમાણભૂત ગણાય છે એમા કુલ ૩૧ અપભ્રંશ પદ્યો છે, અને તે વખતે લોકોમા તે સારી પેઠે પ્રચલિત હોય એમ ગ્રન્થની સકલનાના પ્રકાર ઉપરથી જણાય છે માળવાના પ્રસિદ્ધ રાજા મુજને લગતા કરુણરસથી ભરપૂર આઠ દુહાઓ તેમા છે વિક્રમાદિત્ય, ભોજ, સિદ્ધરાજ અને કુમાર પાળને લગતા દુહાઓ પણ તેમા છે રાખેગાર મરણ પામતા ગણકદેવીએ કરેલા વિલાપના દુહાઓ ગજરાત તથા કાઠિયાવાડમા હજી લોકો ગાય છે તથા લોકોમા પણ પ્રચલિત છે તેનુ મૂળ આપણે પ્રબન્ધચિન્તામણિ' મા ખોળી શકીએ છીએ દાખલા તરીકે —

राणा सव्वे वाणिया जेसलु वड्डउ सेठि।
काहु वणिजडु माण्डिउ अम्मीणा गढ हेठि॥

અમારા ગઢ હેઠ કોણે તણુ તાણિયા
સઘરો મોટો શેઠ બીજા વર્તાઉ વાણીયા

पइ गिरुआ गिरनार काहू मणि मच्छर धरिउ।
मारीता खङ्गार एकु वि सिहरु न ढलिउ॥

ગોઝારા ગિરનાર વળામણુ વેરીને થયો,
મરતા રાખેગાર ખરડી ખાંગા નવ થયો.

वाढी तो वढवाण वीसरता न वीसरइ।
सोना समा पराण भोगावह पईं भोगवीइ॥

વાઢ શહેર વટવાણુ, ભાગોળ ભોગાવો વહે,
(આટલા દિ') ભોગવતો ભેગાર, (હવે) ભોગવ ભોગાવા ધણી

'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'નાં પદ્યો મુકાબલે વધુ અર્વાચીન કોટિનાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીની વધારે નજીક છે. એ પદ્યોને કારણે માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહીં પણ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' ઉચ્ચ કોટિમાં મૂકાય છે.

આ ઉપરાંત રાજશેખરસૂરિએ સં. ૧૪૦૫ માં સંસ્કૃતમાં 'ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ' અથવા 'પ્રબન્ધકોશ' સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે, તેમાં પણ ક્વચિત્ તે વખતના અંતિમ અપભ્રંશના પદ્યો મળી આવે છે.

આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે બારમી, તેરમી તથા ચૌદમી સદીમાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય સારી પેઠે ખીલેલું હતું. અને પ્રસિદ્ધ પુરુષોને લગતાં કથાનકો, વાર્તાઓ અને દુહાઓ પણ લોકોમાં સારી પેઠે પ્રચલિત હતાં.[૭]

હવે, નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યનું વિષયવાર અવલોકન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને જે સાહિત્ય અત્યારે મળી આવે છે તે કરતાં અનેકગણું ભૂતકાળમાં નાશ પામેલું હોવા છતાં એક દરે ગૂજરાતી ભાષા કે જે તે વખતે કેવળ બાલ્યાવસ્થામાં જ હતી તેનું સાહિત્ય તેની એ બાલ્યાવસ્થામાં પણ સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલું હતું, એની કલ્પના થઈ શકે છે

ઐતિહાસિક કાવ્યો

સૌથી પ્રથમ ઐતિહાસિક કાવ્યો લઈએ. ઐતિહાસિક પ્રસંગોને ધાર્મિક સ્વરૂપે જાળવી રાખવાની વૃત્તિ જૈનોમાં વિશેષ હતી એમ જણાય છે અને એ વૃત્તિને પરિણામે જ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારા અનેક સંસ્કૃત પ્રબન્ધાત્મક ગ્રન્થો અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો મળી આવે છે.

૭. જુઓ આ લેખકનું 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'નું અવલોકન, 'બુદ્ધિપ્રકાશ', મે–જુન, ૧૯૩૫.

આવા કાવ્યોમા વિજયમેનસૂરિકૃત 'રેવતગિરિ રાસ'[૮] સાથી પ્રાચીન છે એ રાસમા ચાર કડવા છે અને દરેકમા અનુક્રમે ૨૦ ૧૦ ૨૨ અને ૨૦ કડીઓ છે વનરાજના શ્રીમાળી મત્રી જાબના વશજ સજ્જનને સિદ્ધરાજે સોરઠનો દડનાયક નીમ્યો હતો આ સજ્જને સોરઠની ઊપજ ખર્ચીને ગિરનાર ઉપરના લાકડાના જૂના દેરાસરોનો ઉદ્ધાર કરીને નવુ પાકુ મદિર સ ૧૧૮૫મા બધાવ્યુ હતું પ્રસ્તુત રાસ આ બનાવને રસમય ભાષામા વર્ણવે છે આ રાસ સ ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયો હોવાનુ અનુમાન થાય છે પ્રાકૃત 'રૈવતકલ્પ'મા[૯] પણ આજ પ્રસગનુ વર્ણન કરેલુ છે

આ પછી સ ૧૩૬૩ મા પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિએ અથવા તેમના કોઈ શિષ્યે 'કચ્છૂલી રાસ'[૧૦] રચ્યો છે કચ્છૂલી એ આબુ પાસેનુ એક ગામ છે આ કાવ્યમાથી કેટલીક ઐતિહાસિક વિગતો તથા ઉપયોગી સવતો મળી આવે છે

સ ૧૩૭૧મા અબદેવસૂરિએ 'સમરા રાસ'[૧૧] રચ્યો છે આ રાસના નાયક મત્રી સમરસિહને અલાઉદ્દીન ખીલજીના સેનાપતિ અલફખાને તેલગણનો સૂબો બનાવ્યો હતો, અને આ રાસ પણ તેજ વર્ષમા રચાયેલો હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હકીકતો પૂરી પાડે છે આ સમરસિહમાં કવિત્વશક્તિ હતી અને તેણે લખેલા કેટલાક સ્તવનો મળી આવે છે શત્રુજયના જીર્ણોધ્ધારની પ્રસસ્તિ અર્થે આ સૂરિએ સસ્કૃતમા 'નાભિનદનોધ્ધારપ્રબધ' લખ્યો છે[૧૨]

આ પછી મડળિક નામે એક કવિએ રચેલ પેથડ રાસ'[૧૩] મળી આવે છે પાટણ પાસેના સડેર ગામના વતની સઘપતિ પેથડના

---

૮ મુદ્રિત પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસગ્રહ' (ગા ઓ સી)

૯ મુદ્રિત એજન પરિશિષ્ટ ૫

૧૦ મુદ્રિત એજન

૧૧ મુદ્રિત એજન

૧૨ સ પડિત ભગવાનદાસ હરખચદ ઉપરાંત જુઓ પ લાલચદ ગાધીનો લેખ 'શ્રી શત્રુજ્યતીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિહ,' ('જૈનયુગ, વપ ૧, પૃ ૧૦૨, ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩)

૧૩ મુદ્રિત પ્રા ગુ કા સ

એ પ્રત ઘણી અશુદ્ધ છે, તેથી કાવ્યનો રચનાકાળ અનુમાને પંદરમા શતકના અધવચ સુધી લઈ જઈ શકાય. આ સદયવત્સચરિત્ર ' તેજ સદેવંત–સાવલિંગાની વાર્તા સંસ્કૃતમાં રત્નશેખરગણિનુ 'સદયવત્સવિરચરિત્ર' મળી આવી છે પાછળથી સંખ્યાબંધ જૈન લેખકોના ગદ્યપદ્ય લખાણો આ વિષયપર મળે છે જો કે અત્યારે બજારમાં વેચાતી સદેવંત–સાવળીગાની વાર્તામા અને આ કથાનકોના વસ્તુમાં મોટો તફાવત છે. ભીમની કૃતિ આશરે છસો કડીની છે. એણે શૃંગાર અને અદ્‌ભુત રસના પ્રસંગો અનુત્તમ રીતે વર્ણવ્યા છે; અને એકંદરે તેના જેટાનુ કથાનક પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા મળવુ મુશ્કેલ છે. [૨૨]

પછી સં ૧૪૮૫મા હીરાનંદસૂરિએ રચેલ 'વિદ્યાવિલાસ-પવાડો '[૨૩] પણ એક ઉપયોગી કાવ્ય છે સં. ૧૪૮૪મા તેણે રચેલો 'વસ્તુપાલ-તેજપાલ–રાસ ' મળી આવે છે. શામળભટ્ટ કૃત 'વિદ્યાવિલાસિનીની વાર્તા 'નુ મૂળ આપણે હીરાનંદસૂરિના પવાડામા શોધી શકીએ છીએ પવાડામા વર્ણવાયેલ વસ્તુ સં ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલ વિનયચંદ્રકૃત ' મલ્લીનાથ–મહાકાવ્ય 'મા ૨૦૩ શ્લોકોની આડકથા રૂપે મળી આવે છે ૨૦૩ શ્લોકની આ આખ્યાયિકા ૨૩૦૦ કડીના શામળભટ્ટના કાવ્યના રૂપમા કેવી રીતે આવી જાય છે તે નોંધવા જેવુ છે મૂળ કથામાં વિદ્યાવિલાસ પુરૂષનું નામ છે, જ્યારે શામળભટ્ટના કાવ્યમા તે રાજકુમારી વિદ્યાવિલાસિનીમા ફેરવાઈ જાય છે સં ૧૭૨૩મા સુરતના લધુ અને સુખ નામે બે વણિક ભાઈઓએ વિનયચંદ્રની વાર્તા લખી છે, તે સાથે શામળભટ્ટનુ ઘણું સામ્ય છે અને કેટલેક સ્થળે તો બન્ને કાવ્યોમા સંખ્યાબંધ

---

૨૨. આ સબંધમા વધુ માટે જુઓ અગિયારમા સાહિત્ય સંમેલનમા આ લેખકનો લેખ ' આપણુ લોકવાર્તા વિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય : એક તુલનાત્મક દૃષ્ટિ '

૨૩ બીજા સંખ્યાબંધ પ્રાચીન કાવ્યોની સાથે આ રાસ પણ સંપાદિત થઈને ' ગૂર્જરરાસાવલી ' એ સંગ્રહમા ગા ઓ સી. તરફથી પ્રકટ થનાર છે (સંપાદકો –શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર, શ્રી મધુસૂદન મોદી અને શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ).

પંક્તિઓ એક સરખી છે મધ્યકાલના સખ્યાબંધ જૈન કવિઓએ પણ આ વિષયપર કલમ ચલાવી છે [૨૪]

સ ૧૪૧૫મા જિનોદયસૂરિનો વિક્રમરાસ [૨૫] અને સ ૧૪૯૯મા સાધુકીર્તિનો 'વિક્રમચરિતકુમારરાસ' [૨૬] મળે છે સ ૧૬૧૬મા જૈનેતર મધુસૂદને 'વિક્રમચરિત-હંસાવતી'ની વાર્તા [૨૭] લખી છે તે સાથે સાધુકીર્તિના કાવ્યનું કેટલુંક સામ્ય છે

એકંદરે નરસિંહના કાવ્યકાળ પૂર્વેના આ યુગમા લોકવાર્તાને લગતુ સાહિત્ય સારા પ્રમાણમા મળી આવે છે અને આપણી લોકવાર્તાઓના પદ્ધતિસર અને તુલનાત્મક અભ્યાસમા તે સારી પેઠે ઉપયોગી થાય તેમ છે

પુરાણકથાને લગતાં કાવ્યો

જૈન પુરાણકથાના કાવ્યો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતા સ ૧૨૪૧મા રચાયેલો શાલિભદ્રસૂરિકૃત 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિ-રાસ' [૨૮] સર્વ થી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે ગૂજરાતી ભાષાના ઉદ્‌ગમકાળને તેરમા શતક સુધી લઈ જવામા તે સહાયભૂત થાય છે આ પછીના સ ૧૨૬૬મા ધર્મ કૃત જંબૂસ્વામી-ચરિત' [૨૯] સ ૧૩૨૫ આસપાસમા વિનય ચંદ્રકૃત 'નેમિનાથચતુષ્પદિકા' [૩૦] સ ૧૩૯૦ આસપાસમા જિન પદ્મસૂરિકૃત સ્થૂલિભદ્ર-ફાગ', [૩૧] સ ૧૪૦૫ લગભગ મલધારી રાજશેખરસૂરિકૃત 'નેમિનાથ ફાગ', [૩૨] સ ૧૪૩ મા અજ્ઞાતકવિ

---

૨૪ 'વિદ્યાવિલાસિની ના વસ્તુના પૃથક્કરણ માટે જુઓ ટિ ૨૨ મા ઉલ્લેખ કરેલ લેખ

૨૫ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ , ભા ૧ પૃ ૧૭

૨૬ હસ્તલિખિત પ્રત શ્રી રામલાલ મોદી પાસે છે

૨૭ મુદ્રિત ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા તરફથી

૨૮ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧, પૃ ૧

૨૯ મુદ્રિત 'પ્રા ગૂ કા સ

૩૦ મુદ્રિત એજન આ કાવ્યનું વર્ણન બારમાસ રૂપે છે ગૂજરાતીમા બારમાસીનુ આ સૌથી પ્રાચીન કાવ્ય છે

૩૧ મુદ્રિત એજન

૩૨ મુદ્રિત એજન

કૃત 'જમ્બુસ્વામી–ફાગ',[૩૩] પંદરમા શતકના અંતમાં પ્રસિદ્ધ સોમસુન્દરસૂરિકૃત 'નેમિનાથ-રાસ-નવરસ-ફાગ'[૩૪] તથા અનુમાને આજ અરસામા થઈ ગયેલા ગણવામાં આવતા સર્વાનન્દસૂરિકૃત 'મંગલ–કલસ–ચોપાઈ'[૩૫] ઇત્યાદિ આ યુગનાં મુખ્ય કાવ્યો છે. આ ઉપરાંત પણ જૈનોનાં નાનાં મોટાં કાવ્યો ઘણાં કાવ્યો છે, પણ તે સર્વ વિસ્તારભયથી અત્રે નોંધી શકાય તેમ નથી[૩૬]

આમાં 'ફાગ' સંજ્ઞાવાળાં કાવ્યો થોડીક નોંધ માગી લે છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો છંદવૈવિધ્ય, ઝડઝમક અને અલંકારયુક્ત ભાષાથી ભરપૂર હોય છે એમા જમ્બુસ્વામી કે નેમિનાથ જેવાં પૌરાણિક પાત્રોને અનુલક્ષીને ઉદ્દીપક શૃંગારરસનું વર્ણન કરેલું હોય છે, પરન્તુ તેનો અંત હંમેશાં શીલ અને સાત્વિકતાના વિજયમા અને વિષયોપભોગના ત્યાગમા જ આવે છે જૈન કવિઓએ લખેલી પ્રેમકથાઓમાં અંત આવાજ પ્રકારનો હોય છે. આ 'ફાગ'–કાવ્યો ચૈત્ર માસમાં ગવાતા હોય એમ અનુમાન થાય છે (સરખાવો હોળીના ફાગ). જિનપદ્મસૂરિએ પોતાના 'સ્થૂલિભદ્રફાગ' ની અંતિમ પંક્તિઓમાં લખ્યું છે કે—

खरतरगच्छि जिणपउमसूरिहिं किउ फागु रमेवउ।
खेला नाचइं चैत्रमासि रंगिहि गावेवउ॥

ઉત્તમ કવિત્વની દૃષ્ટિએ આ 'ફાગ'–કાવ્યો પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન લે તેવાં હોય છે.

આજ અરસામાં એક જૈનેતર કવિકૃત પુરાણકથાને લગતા બે કાવ્યો મળી આવે છે. 'રણમલ્લછંદ'ના કર્તા શ્રીધરવ્યાસે 'કવિતભાગવત'[૩૭] તથા 'સપ્તશતી' અથવા 'દેવીકવિત'[૩૮]

---

૩૩. મુદ્રિત : 'ગૂજરાતી' નો દીપોત્સવી અંક સં. ૧૯૮૮.

૩૪ મુદ્રિત : 'જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ', ઑગસ્ટ ૧૯૧૭.

૩૫. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ', ભા ૧, પૃ ૩૫.

૩૬ એજન, પૃ ૧ થી ૩૬

૩૭. આ કાવ્યની તૂટક હાથ પ્રત સ્વ મણિલાલ વ્યાસને મળી હતી ('પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય', પ્રસ્તાવના, પૃ ૬.)

૩૮ આ કાવ્યના હાથપ્રતો વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં તથા અમદાવાદમા ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના સંગ્રહમાં છે.

ઉલ્લેખ છે 'હરિતભાગવત'માં ભાગવતના દસમસ્કંધનું છન્દોમય ભાષાંતર છે અને 'સપ્તશતી'મા 'માર્કંડેયપુરાણ'ના દેવીચરિત્રો સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યા છે 'સપ્તશતી' એ એમ્મોતીસ કડીનું કાવ્ય છે "આરંભે એક શાર્દૂલવિક્રીડિત સંસ્કૃતમા છે તે પછી ચાર ધાત (ચોપાઈ) છે ત્યાર પછી બે આર્યા (ઉપગીતિ), ચાર રૂપક અને એક પૂરવછાહુ (દોહરો) મળી પરસ્પર યમકથી સાંકળી લીધેલી સાત સાત તૂકના સોળ ખંડ આવે છે છેવટે ચાર છપ્પય મૂક્યા છે[૩૯] આ કાવ્યની એક કરતા વધુ હસ્તલિખિત પ્રતો મળતી હોઈ તે સારી રીતે સંશોધિત થઈ પ્રગટ થવાની જરૂર છે

બીજુ પણ એક નોંધપાત્ર પૌરાણિક કાવ્ય આ સમયમા મળે છે આ કાવ્ય તે શાલિસૂરિનું 'વિરાટપર્વ'[૪૦] ભાષાના સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો સમય આશરે પંદરમા શતકના અંતમા મૂકીએ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે આખુએ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચાયેલુ છે અને કવિતા તરીકે પણ કાવ્ય ઊંચુ સ્થાન લે તેવુ છે ઓગણીસમા સૈકા પછીજ ગૂજરાતીમા અક્ષરમેળ વૃત્તોની રચના શરૂ થઈ હતી, એવી એક જૂની માન્યતાને આ કાવ્ય સચોટ જવાબરૂપ છે આજ કવિનું એક 'પાડવચરિત્ર'[૪૧] પણ મળી આવે છે

ધાર્મિક વિષયોને લગતા કાવ્યો

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના કાવ્યોમા સં ૧૩૨૭મા રચાયેલ 'સપ્તક્ષેત્રી-રાસ,'[૪૨] પદ્મકૃત 'દુહામાતૃકા,'[૪૩] સોલણકૃત 'ચર્ચરિકા,'[૪૪] સં ૧૪૧૦ આસપાસ જ્યાનંદસૂરિકૃત 'ક્ષેત્રપ્રકાશ-રાસ'[૪૫]

---

૩૯ 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય', પ્રસ્તાવના, પૃ ૬-૭

૪૦ આ કાવ્ય 'ગૂજરરાસાવલિ'મા પ્રકટ થનાર છે શ્રી. મધુસૂદન મોદીના સૌજન્યથી તેનો કેટલોક ભાગ વાચવા મળ્યો હતો

૪૧ શ્રી મોહનલાલ દ દેસાઈને આની હસ્તલિખિત પ્રત મળી હતી

૪૨ મુદ્રિત 'પ્રા ગૂ કા સ

૪૩ મુદ્રિત એજન

૪૪ મુદ્રિત એજન

૪૫ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ', ભા ૧, પૃ ૧૩

સં ૧૩૩૧ આસપાસ જગડુકૃત 'સમ્યક્ત્વમાઈ-ચોપાઈ,'[46] તથા અજ્ઞાતકવિ કૃત 'માતૃકા-ચોપાઈ' મુખ્ય છે 'સંતક્ષેત્રી-રાસ'માં જિનમન્દિર, જિનપ્રતિમા, જ્ઞાન, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ અને સાત પુણ્યક્ષેત્રોની ઉપાસનાનું વર્ણન છે. પદ્મકૃત 'દુહામાતૃકા'માં બારાખડીનો પ્રત્યેક વર્ણ લઈને ઉપર ઉપદેશ આપતા દુહાઓ છે આજ કવિએ લખેલ 'શાલિભદ્ર'માં શાલિભદ્ર નામે મહા સમૃધ્ધિવાન શ્રાવકે મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેના ગુણનું વર્ણન વર્ણ-માળાના પ્રત્યેક વર્ણ લઈને કરેલ છે. જગડુકૃત 'સંમ્યકત્વમાઈ-ચોપાઈ'માં પણ વર્ણમાળાનો દરેક અક્ષર લઈને સમ્યકત્વ એટલે કે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય ચર્ચ્યો છે, તથા 'માતૃકા-ચોપાઈ'માં પણ એજ પ્રકારે ધર્મોપદેશ કરવામાં આવેલો છે. સં. ૧૨૪૧માં 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિ-રાસ' લખનાર શાલિભદ્રસૂરિના 'બુધ્ધિરાસ'માં સામાન્ય હિતોપદેશ કરવામાં આવેલો છે.

ચૌદમા શતકના અધવચમા બીજા બે મહત્વનાં કાવ્યો મળે છે સં. ૧૪૪૦મા દેવસુન્દરસૂરિશિષ્યકૃત 'કાકબંધી-ચોપાઈ'[48] તથા સંવત ૧૪૧૨ લગભગ વસ્તિકૃત 'ચીહુગતિ-ચોપાઈ'.[49] પહેલા કાવ્યમા વર્ણમાલાનો દરેક અક્ષર લઈને ધર્મબોધ કરવામા આવ્યો છે, અને બીજામાં અનેક પ્રકારની યોનિમાં ભટકતા જીવને કેવા દુ:ખો ભોગવવાં પડે છે તથા એ દુ:ખમાંથી છુટવાનો ઉપાય અરિહંત અને ગુરુ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે.

જૈન કવિઓએ લખેલા બીજા પણ કેટલાક નાનાં કાવ્યો આ સમયમાં મળે છે.[50] તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઉપર લખાયેલું જૈનેતર કવિનું એક પણ કાવ્ય આ સમયમાં મળતું નથી.

---

૪૬ મુદ્રિત : 'પ્રા ગૂ કા. સ.'

૪૭ આ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત પાટણમાં પ્ર કાન્તિવિજયજી મહારાજ પાસે મે જોઈ હતી

૪૮. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ', ભા. ૧, પૃ. ૨૦-૨૧

૪૯. આ કાવ્ય 'ગૂર્જરરાસાવલિ'માં પ્રસિધ્ધ થનાર છે. સ્વ મણિલાલ વ્યાસે આપેલા તેના પરિચય માટે જુઓ 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક', પુ ૧, પૃ. ૨૮૨-૮૩

૫૦. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ', ભા ૧, પૃ. ૧ થી ૩૬

પ્રકીર્ણ કાવ્યો

સં. ૧૪૬૨ પછી જયશેખરસૂરિએ રચેલ 'ત્રિભુવન-દીપક પ્રબન્ધ' અથવા 'પ્રબોધચિન્તામણિ'ના[૫૧] ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. આ કાવ્ય એક સુન્દર રૂપક છે અને વિશ્વનું સામ્રાજ્ય ધરાવતો પરમહંસ નામનો રાજા મોહ નામના શત્રુ ઉપર કેવી રીતે વિજય મેળવે છે, એનું તેમાં વર્ણન છે. જો કે આ પૂર્વે પણ પ્રાચીન ગૂજરાતી તથા અપભ્રંશમાં ટૂંકાં રૂપકો મળી આવે છે,[૫૨] પરન્તુ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન લઈ શકે એવું સુશ્લિષ્ટ રૂપક તો જયશેખરસૂરિનું જ પ્રથમ છે. સંસ્કૃતમાં કૃષ્ણ મિશ્રના પ્રસિદ્ધ 'પ્રબોધચન્દ્રોદય' ઉપરાંત બીજાં સંખ્યાબંધ રૂપકાત્મક નાટકો છે.[૫૩] જયશેખરસૂરિએ પોતે પણ સં. ૧૪૬૨માં સંસ્કૃત કાવ્યમાં 'પ્રબોધચિન્તામણિ' રચ્યું છે. ગૂજરાતીમાં પણ ત્યાર પછી વાણિજ્યમૂલક અને પાપપુણ્યમૂલક અનેક નાનાં-મોટાં રૂપકો લખાયાં છે, પણ તેમાંનું કોઈ જયશેખરસૂરિના ઉક્ત કાવ્યની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. કાવ્યમાં છંદોવૈવિધ્ય છે અને રસનિષ્પત્તિ અસાધારણ છે. દિ. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ તે વિષે લખે છે, 'આ એકજ ગૂર્જર કાવ્યથી જૈન કવિ પ્રથમ પંક્તિનો સાહિત્યકાર બને છે. કવિની પ્રતિભા વસ્તુની ગૂંથણીમાં, પાત્રોની યોજનામાં અને રૂપકની ખિલવણીમાં એક સરખી વિજયશાળી નીવડે છે. પ્રસ્તાવોનું વૈચિત્ર્ય અનેક રસની ખીલાવટને પોષે છે અને કાર્યનો વેગ તથા સંવિધાનનું ચાતુર્ય વાચનાનું કૌતુક ઠેઠ સુધી ટકાવી રાખે છે. જૈનેતર સાહિત્યની પેઠે જૈનસાહિત્ય ચર્ચાયું ગવાયું હોત તો જયશેખર

---

૫૧ પં. લાલચંદ ગાંધીએ આ કાવ્યનું પ્રથમ સંપાદન કર્યું હતું. પચાસેક કડીઓ છોડી દઈને દી. બા. કેશવલાલે તે 'પ્રા. ગૂ. કા.'માં પ્રકટ કરેલ છે.

૫૨ 'ભવ્યચરિત', 'જિન-પ્રભુ-મોહરાજ-વિજયોક્તિ' વગેરે. જુઓ આ લેખકે સંપાદિત કરેલ 'ભવ્યચરિત'ની પ્રસ્તાવના ('ફા. ગુ. સભા ત્રૈમાસિક', પુ. ૧, પૃ. ૧૮૫-૫૬)

૫૩ નોંધ ૫૨ મુજબ.

સૂરિએ પણ ભાલણ અને પ્રેમાનંદ જેવી પ્રસિધ્ધિ લોકમાં મેળવી હોત.[૫૪] ભાષાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ખૂબ મહત્વનુ છે અને જૂની ગૂજરાતીના પ્રત્યેક અભ્યાસીને એનું પરિશીલન જરૂરી છે.

આ પછી અજ્ઞાતકવિ કૃત ઉન્માદક શૃંગારકાવ્ય 'વસંતવિલાસ'[૫૫] આવે છે. તેની હસ્તલિખિત પ્રત સં. ૧૫૦૮ ની મળી આવે છે. તે ઉપરથી તેનો રચનાકાળ પંદરમા શતકના અંતમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. આ અરસામા 'વસંતવિલાસ'ને મળતું–એજ વિષય અને એવી જ ચાતુરીવાળુ–નર્તાષિ' (?) નામે કવિનું 'ફાગુ'[૫૬] કાવ્ય મળે છે. 'વસંતવિલાસ'મા સામાન્ય સ્રીપુરૂષના વસતવિહાર અને વિયોગનુ વર્ણન છે, જ્યારે આ બીજા કાવ્યમાં કૃષ્ણ અને તેની પટરાણીઓનો વિલાસ વર્ણવાયો છે. 'વસતવિલાસ'ની કેટલીક પંક્તિઓ આ 'ફાગુ'ની પંક્તિઓ સાથે અદ્દભુત સામ્ય ધરાવે છે[૫૭] બન્ને કાવ્યનો વિષય, વર્ણનશૈલી અને અંતર્પટ એક સરખાં છે, અને બન્ને કૃતિ કદાચિત એકજ વ્યક્તિની હોય એ સંભવિત લાગે છે. આ બે કાવ્યોના કર્તાને એકજ માનવામા આવે તો પછી 'વસતવિલાસ'નો લેખક જૈન હોવા વિષેનો પ્રશ્નજ ઉપસ્થિત થતો નથી. આને જ મળતું એક ત્રીજું કાવ્ય કોઇ અજ્ઞાત કવિ રચિત 'અમૃત–કચોલાં'[૫૮] નામનું છે. તેનો સમય પણ આશરે પદરમા શતકના અતમા મૂકી શકાય. એ કાવ્યમાં પણ છટાદાર ભાષામાં

૫૪. જુઓ 'પ્રા. ગૂ. કા.' ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૨–૩૩.

૫૫. મુદ્રિત : 'પ્રા ગૂ કા.' દિ બા. કેશવલાલ આ કાવ્યના કર્તાને જૈનેતર માને છે. શ્રી સારાભાઈ નવાબે તેના કર્તા જૈન છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ('ફા ગુ સભા ત્રૈમાસિક', પુ ૧, પૃ. ૪૩૨–૪૭.)

૫૬. આ કાવ્યના પરિચય માટે જુઓ 'ફા ગૂ. સભા ત્રૈમાસિક', પુ. ૧, પૃ. ૪૩૨–૩૭.

૫૭. એજન, પૃ. ૪૩૩.

૫૮. હાથપ્રત વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં છે.

કૃષ્ણની લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે 'મયણછન્દ'[૫૯] નામ બીજું એક સુન્દર છન્દોબદ્ધ કાવ્ય મળી આવે છે તેમાં કામદેવનો મહિમા વર્ણવેલો છે

આજ અરસામાં જ્ઞાનાચાર્ય નામના એક જૈન યતિએ પ્રસિદ્ધ બિલ્હણકવિકૃત 'બિલ્હણપંચાશિકા' નો ચોપાઈમાં અનુવાદ કર્યો છે અને તે ઉપરથી સ્વકલ્પનાએ બિલ્હણની પ્રેયસી શશિકલાનો વિલાપ વર્ણવતી 'શશિકલા-પંચાશિકા'ની[૬૧] રચના કરી છે આ 'શશિકલા-પંચાશિકા' માં તો યમકસાંકળી પણ છે બન્ને કાવ્યો ઉચ્ચકોટિનાં છે પાછળથી સત્તરમા સૈકામાં બીજા એક જૈન કવિ સારંગે પણ 'બિલ્હણ-પંચાશિકા'નો અનુવાદ કરેલો છે બિલ્હણનું આ સંસ્કૃત કાવ્ય ગુજરાતમાં સારી પેઠે પ્રચલિત હતું ગુજરાતના જૂના સાહિત્યમાં શિક્ષક-શિષ્યાના પ્રેમની તથા સમસ્યા પ્રેષણની કથાની પરંપરાની જે અસર જણાય છે તે મુખ્યત્વે 'બિલ્હણકાવ્ય'ને આભારી છે સં ૧૭૦૧માં 'રૂપસુન્દરકથા'[૬૨] નામે એક વૃત્તબદ્ધ વાર્તા રચાયેલી છે તેમાં રૂપા નામે રાજકુંવરીના પોતાના શિક્ષક વિશ્વનાથના પુત્ર સુંદર ઉપરના પ્રેમનું વર્ણન છે એમાંનો કેટલોક ભાગ તો 'બિલ્હણકાવ્યના' અનુવાદ જેવો લાગે છે અને સમગ્ર કાવ્યની કલ્પના તે ઉપરથી લીધેલી છે શામળભટ્ટકૃત 'મદનમોહના'માં પણ મોહના-ના શિક્ષણનો પ્રસ્તાવ, પંડિતનું આવવું વગેરે ભૂમિકા 'બિલ્હણકાવ્ય'ને આભારી છે અને વીરસીંહકૃત 'ઉષાહરણ', વીરજીકૃત 'બાલરાજાનું આખ્યાન' 'કામાવતી', કુશળલાભકૃત 'માધવાનલ' શામળભટ્ટકૃત 'પદ્માવતી', 'ભદ્રાભામિની' એ સર્વમાં નજરે પડતી સમસ્યાઓમાં બિલ્હણકાવ્યની અસર એક યા બીજી રીતે નજરે પડે છે

ગદ્ય ગ્રન્થો

ગદ્ય લખાણો પદ્ય પદ્યલખાણો જેટલાં જૂના કાળથી પ્રાપ્ત થાય છે જો કે ગદ્યસાહિત્ય એ પદ્યસાહિત્ય જેટલો વિકાસ પામેલું

---

૫૯ એજન
૬૦ મુદ્રિત 'સાહિત્ય' ઓગસ્ટ ૧૯૩૨
૬૧ મુદ્રિત 'ગુજરાતી'નો દીપોત્સવી અંક સં ૧૯૮૪
૬૨ મુદ્રિત ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી,

નહોતુ છતા સાદી, સુન્દર અને કેટલીકવાર અલંકારયુક્ત શૈલીમાં લખાયેલા ગદ્યના નમૂનાઓ મળે છે. સં ૧૩૩૦માં લખાયેલા તાડપત્રમાથી ગદ્યમાં લખાયેલ 'આરાધના',[૬૩] સં. ૧૩૪૦મા લખાયેલા જણાતા તાડપત્રમાંથી 'અતિચાર',[૬૪] સં ૧૩૫૮માં લખાયેલી હાથપ્રતમાથી ગદ્યાત્મક 'સર્વતીર્થનમસ્કારસ્તવન',[૬૫] તથા અનુમાને એજ અરસાનું 'નવકારવ્યાખ્યાન'[૬૬] સદ્ગત ચમનલાલ દલાલે મેળવેલ છે. સ. ૧૩૬૯માં લખાયેલા તાડપત્રમાથી 'અતિચાર' પણ તેમણે પ્રકટ કરેલ છે.[૬૭]

આ પછીના સમયમાં 'બાલાવબોધ' નામથી ઓળખાતા સખ્યાબધ ગૂજરાતી ગદ્યગ્રન્થો મળી આવે છે, અહી 'બાલ' નો અર્થ 'અણસમજુ' 'અજ્ઞાત' એવો કરવામા આવેલો છે. જૈન સિધ્ધાન્તો આરંભે પ્રાકૃતમા રચાયા એ સબધમાં એક શ્લોક છે કે–

वालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्र्यकांक्षिणां ।
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञै· सिद्धान्त· प्राकृत· कृत· ॥

એજ પ્રમાણે, બુધ્ધિમા બાલક એવાં સ્ત્રીપુરુષો માટે ભાષામા ઉતારવામા આવેલા શાસ્ત્રગ્રથોને 'બાલાવબોધ' નામ આપવામાં આવ્યુ, એમ કહી શકાય.

સ. ૧૪૧૧મા તરુણપ્રભસૂરિએ ગૂજરાતના પાટનગર અણહિલવાડમા 'ષડાવશ્યક–બાલાવબોધ'ની[૬૮] રચના કરી છે. પદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા થઈ ગયેલા મહાન સાહિત્યકાર અને પ્રભાવક આચાર્ય સોમસુન્દરસૂરિએ સખ્યાબધ બાલાવબોધો લખ્યા છે–સખ્યાબધ શાસ્ત્રગ્રન્થો ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યા છે, તેમણે 'ઉપદેશમાલા'

---

૬૩. મુદ્રિત : 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સગ્રહ'.
૬૪ મુદ્રિત · એજન.
૬૫. મુદ્રિત : એજન.
૬૬. મુદ્રિત : એજન.
૬૭, મુદ્રિત : એજન
૬૮. આમાના કેટલાક કથાનકો માટે જુઓ શ્રી. જિનવિજયજી સપાદિત 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'

(સં ૧૪૮૫)[69] હેમચંદ્રકૃત 'યોગશાસ્ત્ર,'[70] 'ષડાવશ્યક', 'આરાધના પતાકા,' 'નવતત્ત્વ, નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત 'ષષ્ઠીશતક (સં ૧૪૯૬), વગેરે પર બાલાવબોધ રચ્યા છે [71] આ ઉપરાંત સં ૧૪૯૧મા મુનિસુન્દરસૂરિએ 'યોગશાસ્ત્ર-ચતુર્થપ્રકાશ' પર, એજ વર્ષમા જિનસાગરસૂરિએ 'ષષ્ટીશતક' પર, સં ૧૪૯૭ મા દયાસિંહગણીએ 'સંગ્રહણી' પર, સં ૧૫૦૦માં હેમહંસગણીએ 'નમસ્કાર-નવકાર પર'[72] સં ૧૫૦૧મા તેમણે જ 'ષડાવશ્યક' પર તથા એજ વર્ષમા માણિક્યસુન્દરગણીએ મલધારી હેમચંદ્રકૃત 'ભવભાવનાસૂત્ર પર બાલાવબોધ રચ્યા છે [73] વિક્રમના પંદરમા શતકમા પ્રચલિત ગૂજરાતી ભાષાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમા સહાયભૂત થઈ શકે એ માટે એ સર્વનું પદ્ધતિસર સંપાદન અને પ્રકાશન થવાની જરૂર છે

બાલાવબોધો ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક ગદ્ય ગ્રંથો આ સમયમા મળી આવે છે સં ૧૪૬૬મા લખાયેલ 'શ્રાવકવ્રતાદિ-અતિચાર શ્રી જિનવિજયજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે [74] સં ૧૪૭૮મા માણિક્યસુન્દરસૂરિએ રચેલ 'પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર' અથવા વાગ્વિલાસ [75] એ અસામાન્ય મહત્ત્વનો ગ્રન્થ છે પાંચ ઉલ્લાસમા તે લખાયેલો છે તે સામાન્ય ગદ્યમા લખાયેલો નથી, પણ તેના નામ 'વાગ્વિલાસ' (વાણીનો-બોલીનો વિલાસ) વડે સૂચવાય છે તેમ બોલી'મા રચાયેલ છે અલંકારના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતા તેમા લેવાતી છૂટ ભોગવતુ પ્રાસયુક્ત ગદ્ય તે બોલી મધ્યકાલીન

---

૬૯ આમાના કેટલાક માટે જુઓ એજન

૭૦ નોંધ ૬૯ મુજબ

૭૧ શ્રી મોહનલાલ દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ ૪૮ -૮૭

૭૨ મુદ્રિત શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'

૭૩ શ્રી મોહનલાલ દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ ૪૯૬-૮૭

૭૪ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'

૭૫ મુદ્રિત 'પ્રાચીન ગૂજર કાવ્ય સંગ્રહ તથા 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસન્દર્ભ'

ગૂજરાતીમાં 'સભાશૃંગાર' નામથી ઓળખાતો એક ગ્રન્થ મળી આવે છે તેમા સભા રંજનાર્થે જુદી જુદી વસ્તુઓ અને વિષયોમા 'બોલી'બદ્ધ વર્ણનો મળી આવે છે. જૂની ગૂજરાતીના પદ્યમય ગ્રન્થોમાં કેટલેક સ્થળે 'બોલી'નો ઉપયોગ થયેલો દેખાય છે. જયશેખરસૂરિકૃત 'પ્રબોધચિન્તામણિ', નરપતિકૃત 'પંચદંડ', વિરસિંહકૃત 'ઉષાહરણ' વગેરે કાવ્યોમાં આ 'બોલી'નો વપરાશ જોવામાં આવે છે જૂના કવિઓ તથા ભાટચારણો વગેરેમા એવો ઉપયોગ એક યા બીજા સ્વરૂપે ચાલુ રહેલો છે. ઠેઠ ઓગણીસમી સદીમાં શ્રી ગણપતરામ રાજારામે પણ એનો ઉપયોગ કરેલો છે. માણિક્યસુન્દરસૂરિની 'બોલી' નો એક નમૂનો જોઈએ—

'હિવ તે કુમરી, ચડી યૌવનભરી; પરિવરી પરિકરિ, ક્રીડા કરઈ નવનવી પરિ. ઇસિઇ અવસરિ આવિઉ આષાઢ, ઇતરગુણિ સબાઢ કાટઈ્યિઈ લોહ, ધામતણઉ નિરોહ, છાસિ ખાટી, પાણી વીયાઇ માટી; વિસ્તારઉ વર્ષાકાલ, જે પંથીતણઉ કાલ, નાઠઉ દુકાલ; જિણિઇ વર્ષાકાલિ મધુરધ્વનિ મેહ ગાજઇ, દુર્ભિક્ષતણા ભય ભાજઈ જાણે સુભિક્ષભૂપતિ આવતાં જયઢક્કા વાજઇ; ચિહૂ દિસિ બીજ ઝલહલઇ, પથી ઘરભણી પુલઇ; વિપરીત આકાશ, ચંદ્રસૂર્ય પરિયાસ; રાતિ અંધારી, લવઈ તિમિરી; ઉત્તરનઉ ઊનયણ, છાયઉ ગયણ; દિસ ઘોર નાચઇ મોર; સઘર, વરસઇ ધારાધર; પાણીતણા પ્રવાહ પલહલઇ, વાડિઉપરિ વેલા વલઇં; નદી મહાપૂરિ આવઇં, પૃથ્વી પીઠ પ્લાવઇં· નવા કિસલય ગહગહઇં વલ્લીવિતાન લહલહઇ; કુટુંબી લોક માચઇ, મહાત્મા બઇઠાં પુસ્તક વાચઇ; પર્વત તઉ નીઝરણ વિછૂટઇ, ભરિયા સરોવર ફૂટઇ "[૭૯]

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ અત્યંત ઉપયોગી છે એટલું જ નહિ પણ તે સૂક્ષ્મ વર્ણનોયુક્ત એક વિસ્તૃત વાર્તાગ્રન્થ હોવાને કારણે તત્કાલીન સમાજસ્થિતિને લગતી પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી તેમાંથી મળી આવે છે.

સં ૧૪૪૮મા પાટણમા બ્રાહ્મણ રાજકીર્તિમિશ્રે લખેલ

૭૯. 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ', પૃ. ૧૦૦.

'ગણિતસાર'[૭૭] એક ગ્ર થ મળી આવે છે તેમા શ્રીધરાચાર્યના 'ગણિતસાર' પર તત્કાલીન ગુજરાતી ભાષામા વિવરણ છે વિદ્યાર્થી‍ઓને તત્કાલીન તોલ, માપ અને નાણાનુ જ્ઞાન કરાવવાના ઉદ્દેશથી તે લખાયેલ છતા તત્કાલીન ભાષાના સ્વરૂપ ઉપર પણ તે કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે

જૂના સમયમા સ સ્કૃતના પ્રારભિક વિદ્યાર્થીઓને 'લઘુચાણક્ય' અને 'વૃદ્ધચાણક્ય' નીતિશાસ્ત્રના શ્લોકો શીખવવામા આવતા પ્રાચીન ગૂજરાતીમા જૈનો તેમજ બ્રાહ્મણોના હાથે લખાયેલા તેના સ ખ્યાબધ વિવરણો મળી આવે છે સોળમા શતકમા લખાયેલુ એક વિવરણ પાટણના ભડારમા છે આશરે સત્તરમા શતકમા લખાયેલી એક હસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી મે પ્રગટ કરેલ છે[૭૮] આ પ્રકારના વિવરણોની પદરમા શતક જેટલી પ્રાચીન પ્રત જો મળી આવે તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે

વ્યાકરણના ગ્ર થો

વ્યાકરણના પણ કેટલાક ગ્ર થો પ્રાપ્ત થાય છે અને ભાષા શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે સર્વ અતીવ ઉપયોગી છે એમા સૌથી પ્રાચીન 'બાલશિક્ષા'[૭૯] સ ૧૩૩૬મા શ્રીમાલવ શીય ઠકકુર કૂ સિહના પુત્ર સગ્રામસિહ તેની રચના કરેલી છે 'બાલાવબોધ' મા 'બાલ' ના જે અર્થ થાય તે અહીં પણ સમજવાનો છે અહીં જે અર્થમા બાલ' શબ્દ લેવામા આવેલો છે તેજ અર્થમા અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યની સારસ્વતી પ્રક્રિયાના આરભમા **बालधीवृद्धिसिद्धये** એ વાક્યમાં 'બાલ' શબ્દ વપરાયેલો છે તે વખતની ગૂજરાતી ભાષા દ્વારા

૭૭ મુદ્રિત બારમા સાહિત્ય સમેલનમા 'મધ્યકાલીન ગૂજરાતના તોલ માપ અને નાણા વિષે કેટલીક માહિતી' એ શિષકવાળો આ લેખકનો લેખ

૭૮ બુદ્ધિપ્રકાશ મે–જૂન ૧૯૩૨

૭૯ આ ગ્ર થની મૂળ હાથ પ્રત જેસલમીરના ભડારમા છે અને તે ઉપરથી ઉતરાવેલી પ્રત વડોદરામા મુનિશ્રી હસવિજયજીના પુસ્તક સગ્રહમા છે તે ઉપરથી પ લાલચદ ગાંધીએ 'પુરાતત્ત્વ' પુ ૩, અક ૧, મા તેનો પરિચય કરાવેલો છે

સંસ્કૃત કાતંત્રવ્યાકરણનુ જ્ઞાન થવા માટે આ ગ્રન્થ લખાયેલ છે. સંજ્ઞાપ્રક્રમ, સંધિપ્રક્રમ, સંસ્કારપ્રક્રમ અને ત્યાદિપ્રક્રમ એ પ્રમાણે પ્રક્રમોમાં આ ગ્રન્થ વહેચાયેલ છે. ગૂજરાતનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા કર્ણ વાઘેલો પરાજિત થયો અને મુસ્લિમોનુ રાજ્ય સ્થપાયુ (સં. ૧૩૬૦) તેનાથી લગભગ ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે-આજથી આસરે સાડા છસો વર્ષ પૂર્વે ગૂજરાતી ભાષાનુ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનુ હતું તે પર આ ગ્રન્થ પ્રકાશ પાડે છે; એના જૂદા જૂદા પ્રક્રમોમા સંગ્રહાયેલા શબ્દો તે વખતની ભાષાના એક નાનકડા શબ્દકોશની ગરજ સારે છે.

આ પછી કુલમંડનગણીનુ 'મુગ્ધાવબોધઔક્તિક'[૮૦] આવે છે. 'ઉક્તિ' એટલે કે ભાષા, તેને લગતુ અનુશાસન તે 'ઔક્તિક' એ પ્રમાણે ઔક્તિકનો અર્થ થઈ શકે. 'મુગ્ધાવબોધઔક્તિક' ગ્રન્થ પણ સાધારણ અભ્યાસીને ગૂજરાતી ભાષા વડે સંસ્કૃતનુ જ્ઞાન થવા માટે લખાયેલ છે. સં. ૧૪૫૦માં તેની રચના થયેલી છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના અભ્યાસમાં આ ગ્રન્થનુ સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. સ. ૧૪૫૦ આસપાસમા 'ષટ્કારક'[૮૧] નામે એક વ્યાકરણનો ગ્રન્થ રચાયેલો છે. આ ઉપરાત સં. ૧૪૮૪માં ખભાતમા શ્રીગોડ જ્ઞાતિના એક બ્રાહ્મણના હાથે લખાયેલ 'યુક્તિપ્રકમ્-ઔક્તિક'ની હાથપ્રત મને મળી હતી[૮૨] તે વખતની ભાષાદ્વારા સંસ્કૃત શિખવવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે.

ચૌદમા અને પદરમા શતકની ભાષાના નમૂનાઓ તરીકે આ સર્વ ગ્રન્થો ઘણા ઉપયોગી છે અને તત્કાલીન ભાષાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં અનેક રીતે મદદગાર થાય તેમ છે.

છન્દો, વૃત્તો, દેશીઓ વિગેરે

પ્રેમાનંદનાં નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે સ્વ. નરસિંહરાવે જ્યારે શંકા ઉઠાવેલી ત્યારે પોતાના પક્ષના સમર્થનમાં તેમણે એવી એક દલીલ

---

૮૦. આની પ્રાચીન હાથપ્રત ગૂ વ સો. ના સગ્રહમા છે. સદ્‌ગત હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે તે પ્રકટ કરેલ છે.

૮૧. આની સં ૧૪૮૫ તેમજ સં. ૧૫૪૩મા લખાયેલી બે પ્રતોના પરિચય માટે જુઓ 'નરસિંહયુગના કવિઓ' ('ફા. ગૂ. સભા ત્રૈમાસિક', પુ ૧, પૃ ૨૭૭).

રજૂ કરેલી કે પ્રેમાનદના ગાળમા ગૂજરાતમા અક્ષરમેળ વૃત્તો અર્વાચીન સાહિત્યના ઊગમકાળ પછી એટલે કે નમ ગાશકર અને દલપતરામથી લખાના માડ્યા હતા ૧૯૦૯મા સ્વ નરસિહરાવે ઉપરોક્ત નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે શકા ઉઠાવી ત્યારે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની બાબતમા અલ્પસાધની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી નરસિહનુ સમકાલીન સાહિત્ય પણ ઘણા ઓછા પ્રમાણમા બહાર આવ્યુ હતુ અને નરસિહની પૂર્વના તો ભાગ્યે જ એક અથવા બે ગ્રન્થ ઉપલબ્ધ હતા પાછળથી જૂની ગૂજરાતીનુ જે વિપુલ સાહિત્ય બહાર આવ્યુ છે તેને પરિણામે સ્વ નરસિહરાવનો ઉપરોક્ત મત નાપાયાદાર પુરવાર થયો છે જૂની ગૂજરાતીના સખ્યાબધ ગ્રન્થોમા અક્ષરમેળ વૃત્તો મળી આવે છે અને એક કરતા વધારે ગ્રન્થો એવા મળી આવે છે કે જે સળગ વૃત્તબધ્ધ છે ૮૩ આજ નિબધમા અગાઉ જેનો ઉલેખ કરેલ છે તે શાલિસૂરિનુ 'વિરાટપર્વ ' આખુ એ શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચાયેલુ છે એકદરે પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં વૃત્તોનો પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમા થતો નહતો, પરન્તુ તે અણજાણતો પણ નહતો એ અત્યાર સુધી મળી આવેલા સાધનો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે

છન્દોની બાબતમા પણ એમ જ કહી શકાય અનેક પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો છન્દોબદ્ધ રચાયેલા છે તેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે જૈન કવિઓના સાહિત્યમા છદોબદ્ધ કાવ્યો પુષ્કળ છે જયશેખરસૂરિકૃત 'પ્રબોધચિન્તામણિ' છન્દોના મનોરમ પ્રયોગનુ એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે શ્રીધરવ્યાસકૃત 'રણમલછન્દ', કવિત ભાગવત અને 'સપ્તશતી'મા પણ છન્દોની શુદ્ધિયુક્ત યોજના છે ભીમકવિનુ 'સદયવત્સવીર-ચરિત્ર' પણ સુન્દર છન્દોમા છે નરસિહ પૂર્વેના સાહિત્યમા મુકાબલે દેશીઓ કરતા છદોનો પ્રચાર અધિક છે એ પછી આસ્તે આસ્તે દેશીનો પ્રચાર વધે છે અને છન્દનો પ્રચાર ઘટે છે, પણ છદનો પ્રયોગ કદી પણ વિરલ તો નથી જ બન્યો દિ બા

૮૩ જુઓ સ ૧૭૦૬મા સળગ વૃત્તબધ્ધ રચાયેલ 'રૂપસુન્દરકથા'નો ઉપોદ્ઘાત તથા સાતમી 'ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ'મા મારો નિબધ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના'

કેશવલાલ કહે છે તેમ, "પ્રાકૃત પાસેથી વારસામાં મળેલી છંદની પૂંજી વધારીને અપભ્રંશે ગૂજરાતીને આપી. એને લીધે ગૂજરાતીનું પુરાતન સાહિત્ય છંદમાં રચાયું. સમય જતાં ગૂજરાતીએ નવૂં સાહસ ખેડી વિવિધ દેશીનો લયબંધ ઉપજાવ્યો. ચિરતન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઓછું ઉપલબ્ધ અને ઓછેરૂં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ગતકાળનું ગૂજરાતી સાહિત્ય તો દેશીમાં જ હોય-છંદમાં ન હોય, એવી માન્યતા બાંધનાર પુરુષ અપભ્રંશે આપેલો વારસો ભૂલી જાય છે..... વળી, છંદનો કલામય ઉપયોગ આજકાલનો નથી–પણ કલા જેટલો જૂનો છે......"[૮૪]

મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનો સુભાષિત છન્દ દુહો આજે લગભગ અદૃશ્ય થયો છે અપભ્રંશે વારસામાં આપેલા અનેક સુન્દર છન્દો પૈકી, સારસી, ધાત (ચોપાઈ), વસ્ત, મરહટ્ટા, દુમીલા, છપ્પય વગેરે પણ આજ વિરલ બન્યા છે, પણ મધ્યકાલના ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ એ છંદોમાં જ રચાયેલો છે એ ભૂલવાનું નથી.

કવિ નાનાલાલે એકવાર કહેલું કે "ગૂર્જર સાહિત્યમાં કવિ પ્રેમાનન્દે ગૂર્જર ભૂમિનાં જ 'વૃત્તસતાનો'–ગુજરાતી રાગો જેવા કે મારૂ, સામેરી, સામગ્રી આદિ દેશી રાગોનો બહુ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે."[૮૫] આ કથન સર્વાંશે સાચું નથી; કારણ કે દેશીઓનો બહુ છૂટથી ઉપયોગ માત્ર પ્રેમાનન્દે જ કર્યો છે એવું નથી; પૂર્વકાળના અનેક જૈન કવિઓએ પણ એનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. 'દેશી', 'ચાલ', 'લઢણ', 'રાહ', 'ભાસ' એવા નામોનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. સમયસુન્દરે તો મારવાડ, ગૂજરાત, સિન્ધ, મેવાડ, દિલ્હી, વગેરે અનેક સ્થળોનાં ગીતો તથા દેશીઓ લઈ તેની લયમાં પોતાના ઢાળો બનાવી કુશળતાથી રસને ખીલવી કાવ્યચાતુરી બતાવી છે.[૮૬]

---

૮૪. 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય', પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૬–૩૭

૮૫ 'ગૂજરાતી કવિતા અને સંગીત' ('વસંત', ફાગણ સં. ૧૯૬૦).

૮૬. દેશીઓ વિષે વધુ વિસ્તૃત હકીકતો માટે જુઓ 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ', મૌ ૭ મા શ્રી મોહનલાલ દેસાઈનો લેખ 'કવિવર સમયસુન્દર'.

વિનયવિજય જેવાએ તો સંસ્કૃતમાં પણ દેશીઓ ઉતારી છે.[૮૭]

નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યની વાત કરીએ તો અગાઉ જે વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે તે 'રેવંતગિરિ રાસ', 'સમરારાસ', 'પેથડરાસ' વગેરે દેશીબદ્ધ છે. સોમસુન્દર સૂરિ અને જયશેખર સૂરિના કાવ્યોનો પણ કેટલોક ભાગ દેશીમાં છે. નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતિયાંને 'ઝુલણા' કહેવા કરતાં 'ઝુલણાનો રાહ' કહેવા એ વધારે ઉચિત છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં દેશીનો ઉપયોગ વિક્રમના તેરમા શતક જેટલા પ્રાચીન કાળ સુધી લઈ જઈ શકાય તેમ છે, તે બતાવે છે કે ગૂર્જરભૂમિએ પોતાના 'જનસંતાનોનો' વિકાસ સાધવાનો આરંભ ઘણા જૂના સમયથી કર્યો હતો.

ભાષાનું સ્વરૂપ

તેરમા શતકના અંતમાં અને ચૌદમા શતકના આરંભમાં ભાષા અપભ્રંશના સંપર્કનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરીને શુદ્ધ ગૂજરાતી સ્વરૂપમાં આવવાને મથી રહી હતી. પ્રથમા એકવચનમાં અકારાન્ત શબ્દોમાં અપભ્રંશકાળનો उ પ્રત્યય ઘસાતો જતો હતો. અપભ્રંશકાળના સપ્તમીનો इ પ્રત્યય अकारान्त નામોમાં અન્તર્ગત દશામાં માલૂમ પડે છે. 'મુગ્ધાવબોધઔક્તિક' (સં. ૧૪૫૦)ની તથા માણિક્યસુન્દરસૂરિકૃત 'પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર' (સં. ૧૪૭૮)ની ભાષામાં પ્રથમા એકવચનના પ્રત્યયનો સર્વથા લોપ નજરે પડે છે. ચૌદમી સદી આખી તથા પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધની ભાષાને શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી 'મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા'[૮૮] નામ આપે છે. (૧) વર્તમાન

---

૮૭ નમૂના તરીકે જુઓ—

नटरागेण गीयते। 'महावीर मेरो लालन' ए देशी।
सयमवाङ्मयकुसुमरसैरति सुरभयनिजमध्यवसाय।
चेतनमुपलक्षय कृतलक्षण ज्ञानचरण गुणपर्यायम्॥
वदनमलङ्कुरु पावनरसन जिनचरित गाय गाय।
सविनयशान्तिसुधारसमेन चिर नन्द पाय पायं॥

('જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ. ૪૭)

૮૮ ગુજરાતી પદ્યબન્ધ 'મહાભારત', ભાગ ૨ જો, ઉપોદ્ઘાત

કાળમાં अ+इ, अ+उ, अ+उं અસંયુક્ત; (૨) ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિમાં अ+इ અસંયુક્ત છતાં અકારાન્ત નામોમાં मनि વગેરેમાં છે તેમ અન્ત્ય अकार લુપ્ત થયે હ્રસ્વ इकार અન્તર્ગત; (૩) નરનાન્યતર જાતિના વિકારી રૂપોમાં अ+उ, अ+उं અસંયુક્ત–તે વિશેષણ હોય ત્યારે તૃતીયા–સપ્તમીનો इ વિશેષ્યને લાગતાં તેને પણ લાગે, પરન્તુ ત્યાં પણ अ+इ અસંયુક્ત, (૪) બીજા શબ્દોમાં પણ अनइ–ई, नइ–ई, सिउं, वइसइ, पछइ–ई વગેરેમાં સ્વરો અસંયુક્ત; (૫) નારીજાતિના મૂળ દીર્ઘ ईकारान्त તેમજ હ્રસ્વ इकारान्त શબ્દોનો અન્ત્ય इकार ઝાઝે ભાગે હ્રસ્વ જ; (૬) આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં સંયુક્ત इ પણ બહુવચનમાં अ+उ અસંયુક્ત–વગેરે આ ભૂમિકાના મુખ્ય લક્ષણો છે.[૮૯]

આમ છતાં કેટલીક મુકાબલે અર્વાચીન પ્રતોમાં મુકાબલે પ્રાચીન રૂપો મળી આવે છે. સં. ૧૪૫૦મા રચાયેલ 'મુગ્ધાવબોધઔક્તિક'માં પ્રથમા એકવચનમાં અંત્ય उनो અભાવ જણાય છે, જ્યારે ૧૪૪૯મા લખાયેલ 'ગણિતસાર'માં આ उની બહુલતા જણાય છે. જેમ કે:–

शिवु भणीइ देवाधिदेव भट्टारकु महेश्वरु किसु जु परमेश्वरु कैलासशिपरुमंडनु पार्वतीहृदयचरमणु विश्वनाथु जिणं विश्व निपजाविउ तसु नमस्कारु करीउ बालावबोधनार्थु बाल भणीइ अज्ञात तीहं अवबोध जाणिया तणइ अर्थि आत्मीययशोवृध्यर्थु श्रेयसकरणार्थु श्रीधराचार्यु गणितु प्रकटीकृतु ।[૯૦]

એજ પ્રમાણે સ્વ. મણિલાલ વ્યાસે નોંધેલી 'ષટ્કારક'ની બે પ્રતો પૈકી સં. ૧૪૮૫ની પ્રતમાં પ્રથમા એકવચનનાં રૂપોમાં ઘણે અંશે उकारनो અભાવ જણાય છે, જ્યારે એજ પુસ્તકની ૫૮ વર્ષ પછી સં. ૧૫૪૩માં લખાયેલી પ્રતમાં વિશેષતઃ उ કારાન્ત રૂપો નજરે પડે છે.[૯૧] પાછળથી નકલ કરનાર લહિયાઓ પણ ઘણીવાર ભાષાને

૮૯. એજન: પૃ. ૨૩–૨૪.

૯૦. 'બુદ્ધિપ્રકાશ', પુ. ૮૩, પૃ. ૩૬૫.

૯૧. 'ફા. ગૂ. સભા ત્રૈમાસિક', પુ. ૧, પૃ. ૨૭૭.

જાણી જોઈને પ્રાચીન સ્વરૂપે લખે છે અથવા કેટલીક વાર જે આદર્શ પરથી નકલ કરવામાં આવી હોય તે આદર્શ વધુ પ્રાચીન હોય છે ત્યારે આ પ્રકારની વિચિત્રતાઓ નજરે પડે છે

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સબંધી જે હકીકતો આજે આપણને મળે છે તે લેખિત સાધનો ઉપરથી મળે છે એ વખતમાં ઉચ્ચારણો કેવા હતા તે જાણવાનું કોઈ સાધન આપણી પાસે નથી એવી સ્થિતિમાં લિખિત પુસ્તકોમાં મળી આવતા રૂપો તે વખતના ઉચ્ચારણોના વાસ્તવિક સ્વરૂપો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવતું હતું પરન્તુ જૂની ગુજરાતીમાં પણ વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો મળી આવતાં એ માન્યતાની ઉપર એક પ્રહાર પડે છે

શાંતિસૂરિના 'વિરાટપર્વ'માં દ્રુતવિલમ્બિતની બે પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે —

भमरडउ मरिवा अणवीहतउ
पसरि पइसॉ केतकइ हतउ ।

હસ્તલિખિત પ્રતમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છે, પણ એ અવતરણને વૃત્તના માપને બંધબેસતું બતાવવું હોય તો **भमरडउ** નું ઉચ્ચારણ **भमरडौ**, **अणबीहतउ** નું **अणबीहतो** અને **हतउ** નું **हतो** એ પ્રમાણે કરવું પડે છે

સં ૧૫૦૨માં રચાયેલ ધનદેવગણીકૃત 'સુરંગાભિધાન નેમિનાથ-ફાગ'ના આરંભે નીચે પ્રમાણે એક શાર્દૂલવિક્રીડિત છે —

દેવી દેવિ નવી કવીશ્વરતણી વાણી અમીસારણી,
વિદ્યાસાયરતારણી મનધણી હંસાસણી સામિણી,
ચંદા દીપતિ ઝંતિ સરસની મઇ વીનવી વીનતી,
બોલું નેમિકુમાર કેલિની રતિ ફાગઇ કરી રંજતી[૯૨]

આ અવતરણની ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાંના 'મઇ' અને 'ફાગઇ' રૂપો વૃત્તની દૃષ્ટિએ 'મૈં' અને 'ફાગિ' અથવા 'ફાગૈં' એવા ઉચ્ચારણ માગી લે છે

૯૨ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ', ભા ૧, પૃ ૪૪

ઉપરોક્ત અવતરણોમાંના રૂપોને એકદમ અર્વાચીન સ્વરૂપે 'ભમરડો', 'અણબીહતો', 'હતો', 'મેં', 'ફાગેં' એ પ્રમાણે કલ્પવા એ તો વધારે પડતું અને ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિની ગતિનું ઉલ્લંઘન કરનારું છે એ વખતના ઉચ્ચારણો કેવાં હતાં તે જાણવાનું કંઈ સાધન આપણી પાસે નથી એવી સ્થિતિમાં એમ કલ્પવું વધારે પડતું નથી કે-**भमरडउ** નું ઉચ્ચારણ **भमरडउ** અને **भमरडौ** એ બેની વચ્ચેનું કંઈક હશે અને તે એવા પ્રકારનું કે ઉપરોક્ત દ્રુતવિલમ્બિતમાં તેને ગોઠવવામાં કંઈ વાંધો આવે નહીં[૯૩] એજ પ્રમાણે બીજાં રૂપોનું પણ કહી શકાય. સત્તરમા અઢારમા શતકમાં લખાયેલી મારવાડી ભાષાની હાથપ્રતોમાં ગૂ 'ગયો' ને સ્થાને 'ગયૌ', 'મેં' ને સ્થાને 'મૈં', 'બેઠો' ને સ્થાને 'બૈઠો' એવાં રૂપો મળે છે અને આજે પણ મારવાડીઓ તેને મળતા ઉચ્ચારણો કરે છે તેને પ્રાચીન ઉચ્ચારણ પ્રકારના અવશેષો ગણવામાં વાંધો નથી

વળી બાર ગાઉએ બોલી બદલાય, એ ન્યાયે આ ઉચ્ચારણો પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં થોડું ઘણું રૂપાન્તર પામતાં હતા. મારા મિત્ર શ્રી મધુસૂદન મોદી હમણાં કવિ વચ્છકૃત 'મૃગાંકલેખા-રાસ'નું સંપાદન કરે છે. આ રાસ સં. ૧૫૨૩માં રચાયેલ છે. તેની ૨૨૨મી કડી નીચે પ્રમાણે છે —

> ભવિતવ્ય વિણ મા ગઉ તે **ધોસ,**
> પુહર પાછિ લઇ પ્રાણ **હર્યોસ.**

---

૯૩ હાલમાં કેળવણી કેવળ નેત્રપાઠ્ય થતી જાય છે, વિવૃત્ત ઉચ્ચારણોનું સ્થાન સંવૃત્ત ઉચ્ચારણો લેતાં જાય છે. આવી સ્થિતિમાં થોડાંક વર્ષ પછી અમુક તળપદાં ઉચ્ચારણો કેવા પ્રકારનાં હતાં તે જાણવાનું કંઈ સાધન રહેશે નહિ અને પરિણામે ભાષાના ઇતિહાસના સાંકળના એક અમૂલ્ય અંકોડાનો નાશ થશે આથી કેટલાક સમય ઉપર 'પ્રજાબંધુ'માં શ્રી. સાહિત્યપ્રિયે આવાં ઉચ્ચારણોને ગ્રામોફોન રેકર્ડમાં ઉતારી લેવાની સૂચના કરી હતી. ગૂજરાતી સ્વરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હજી નહી જેવો જ થયો છે અને બીજી બાજુએ અભ્યાસની સામગ્રીરૂપ તળપદા ઉચ્ચારણોનો નાશ થતો જાય છે, એ જોતાં સાધનસંપન્ન સંસ્થાઓએ આ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ 'હર્યોસ' અને 'ઘાસ'ના જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતોમા નીચે પ્રમાણે પાઠાન્તરો પ્રાપ્ત થાય છે —

A B	ઘોસ	હર્યોસ
C	દેસ	હરેસુ
D	દોસ,	હરેસ
E	ઘેસ,	હરેસ
F	ધોસ	હરોસ
G	દેસ	હરેસુ
H	દોસ	હર્યોસ

આમ છતા અનુક્રમે 'દેસ' અને 'હરેસુ', 'દોસ' અને 'હરેસ', 'દોસ' અને 'હરોસ', 'દેસ' અને 'હરેસુ', 'દેસ' અને 'હર્યોસ'ના પ્રાસ મેળવવામા આવ્યા છે એ વસ્તુ તે વખતના ઉચ્ચારણ ઉપર થોડોક અસ્પષ્ટ પ્રકાશ ફેંકે છે અને એ ઉચ્ચારણ, હાથપ્રતોમા મળતા લખાણો હાલમા આપણે જે રીતે ઉચ્ચારીએ છીએ તે કરતા, કંઈક જુદા પ્રકારનુ હશે, એવુ અનુમાન કરી શકાય છે

સ ૧૩૬ મા મુસ્લિમોએ ગૂજરાત જીત્યુ ત્યાર પછી ગૂજરાતી ભાષામા ફારસી-અરબી શબ્દોનુ ભળવુ વિશેષ પ્રમાણમાં નજરે પડવા માડ્યુ રણમલ્લછદ અને 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'મા તો ફારસી અને અરબી શબ્દો થોકબધ નજરે પડે છે સ ૧૫૧૩ પૂર્વે રચાયેલી અસાઈતકૃત 'હ સવત્સકથા'મા પણ 'વખત' અને 'સરનામુ' જેવા શબ્દો મળે છે એજ પ્રમાણે અન્ય કાવ્યોનુ પણ

પ્રારભમા રાજસ્થાન, ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે ઠીક ઠીક પ્રમાણમા ભાષાસપર્ક હતો અબદેવસૂરિકૃત 'સમરારાસ' રાજસ્થાનીના સપર્કનુ અને મતિકૃત 'પેથડરાસ' મરાઠીના સપર્કનુ પ્રતિબિબ રજૂ કરે છે નરસિહના કાવ્યોમા 'નરસૈંયા સ્વામી' અને ભીમના કાવ્યોમાં 'ભીમચાઈ ઠાકોર' એ પ્રમાણે ષષ્ઠીના પ્રત્યયમાં મરાઠી અને ગૂજરાતીનો સપર્ક સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે પ્રસિદ્ધ

ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. ટેસીટોરીએ ગાળામા શતકની ગૂજરાતી ભાષાને 'ઓલ્ડ વેસ્ટર્ન' રાજસ્થાની' (Old Western Rajasthani) (જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) નામ આપ્યું છે, એ જો કે વાસ્તવિક નથી, પણ તે આજ દૃષ્ટિબિન્દુએ અપાયુ હોવુ જોઈએ.

મુસ્લિમ વિજય પછી કેટલાક સમય બાદ અનેક કારણોને લીધે મારવાડ સાથેનો સંપર્ક ઓછો થતો ગયો અને મરાઠી ભાષા સાથેનો પણ રહ્યોસહ્યો સંપર્ક નાશ પામ્યો; ગૂજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષા વધુને વધુ દૂરસ્થ બનતી ગઈ આમ છતાં આજે જૂની ગૂજરાતીનો અભ્યાસ કરનારને રાજસ્થાની અને મરાઠી ભાષાનું જ્ઞાન એ અભ્યાસમાં અનેક રીતે મદદગાર બને છે, એ વસ્તુ પૂર્વ કાળના ભાષાસંપર્કની ઝાંખી કરાવે છે.

નરસિંહ પૂર્વેનું જૈનેતર સાહિત્ય કેમ મળતું નથી?

આ સર્વ વિવેચન પછી એક પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે નરસિંહ પૂર્વેનું જૈન સાહિત્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં મળે છે તો જૈનેતર સાહિત્ય કેમ બિલકુલ ઉપલબ્ધ થતુ નથી? ભીમકૃત 'સદયવત્સવીરપ્રબન્ધ', શ્રીધરનાં કાવ્યો અને અસાઇતકૃત 'હંસવત્સકથા'ના અપવાદને બાદ કરીએ તો આ સમયનું જૈનેતર સાહિત્ય મુદ્દલ મળતુ નથી એમ ગણાય એમાંયે ભીમ અને અસાઇતનાં કાવ્યો તો જૈન ભંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલાં છે!

જ્યારે જૈનોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પૂરજોસમા ચાલુ હતી ત્યારે જૈનેતરો એ દિશામાં સાવ ઉદાસીન હોય એ બનવાજોગ નથી, છતાં આજે જૈનેતર સાહિત્ય લગભગ કંઈ જ મળતુ નથી એનું કારણ એ હોઈ શકે કે જૈનોની જેમ સાહિત્યના વ્યવસ્થિત સંગોપનની પદ્ધતિનો તેમનામાં અભાવ હતો સાહિત્યના રક્ષણની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હોવા છતાં અનેક જૈન ભંડારોનો મુસ્લિમ વિજેતાઓએ નાશ કરેલો છે, વસ્તુપાલ–તેજપાલે સ્થાપેલા સંખ્યાબંધ ભંડારોમાના પુસ્તકો ક્વચિત જ પ્રાપ્ત થાય છે. પાટણમાંથી સેંકડો જૈન ગ્રન્થોને તેમનુ વધારે સારુ રક્ષણ થઈ શકે તેટલા ખાતર ચોમેર રણથી રક્ષાયેલા જેસલમીરમાં ખસેડવામા આવ્યા હતા. આ પ્રકારની કાળજીને

પરિણામે જ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના પણ અનેક દુર્લભ જૈનેતર ગ્રન્થો જૈ
ભંડારોમાંથી મળે છે

એજ પ્રમાણે નરસિંહ પૂર્વે પણ જૈનેતર સાહિત્ય હોવું
જોઈએ જ, પણ વ્યવસ્થિત સંગોપનની પદ્ધતિને અભાવે તેમાં
ઘણુંક નાશ પામ્યું હોવું જોઈએ અથવા અજ્ઞાનને પરિણા
જલશાયી બન્યું હોવું જોઈએ, એવી કલ્પના થઈ શકે છે

વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ

●

: લેખક :

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

અત્યારે ગુજરાતી ભાપામાં કલાયુક્ત અને રસપ્રચુર નવલકથાઓની ખોટ નથી. 'પાટણની પ્રભુતા' પ્રસિદ્ધ થયા પછી આવી કથાઓ ઘણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમાની ઘણીકનાં રસ અને કલાની દૃષ્ટિએ વિવેચનો થયા છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમની સમીક્ષા ક્વચિત જ થઈ છે ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનું તત્ત્વ કેટલું છે, તેમા ઇતિહાસ વિરૂદ્ધનું તત્ત્વ કેટલુ છે અને એ તત્ત્વમાથી ક્ષમ્ય તત્ત્વ કેટલુ છે તે તપાસવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો છે.

'કરણઘેલો', 'વનરાજ ચાવડો', આદિ આરંભની વાર્તાઓમાં કલાના અંશ નહિ જેવા હતા, પરંતુ તેમા ઐતિહાસિક તત્ત્વો યથાર્થ સ્વરૂપમાં હતા અલબત તે કાળે જાણવામા આવેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અનુસાર જ. જ્યારે હાલની ઘણી ઐતિહાસિક કથાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ જોવામાં આવે છે. આ વાર્તાઓ કલાયુક્ત હોવાથી બહોળા પ્રમાણમા વંચાય છે અને લોકપ્રિય થઈ પડે છે, અને તેથી ઇતિહાસનો પ્રચાર જનસમાજમા ખુબ થાય છે, પરંતુ તે સાથે વિપરીત તત્ત્વો સત્ય ઇતિહાસ તરીકે સ્વીકારાઈ જાય છે

બાલોપયોગી ઇતિહાસની કેટલીક વાર્તાઓ આવા કલ્પિત અને વિપરીત તત્ત્વોના આધારે લખાઈ છે આ માટે ઇતિહાસવિદોએ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ને ઐતિહાસિક તત્ત્વોની સમીક્ષા કરી સત્ય માર્ગદર્શન કરવાની અને ભવિષ્ય માટે લાલ બત્તી ધરવાની આવશ્યકતા છે

ઐતિહાસિક નવલકથાઓમા કલાવિધાન માટે કલ્પિત પ્રસગો અને પાત્રોનુ સર્જન આવશ્યક છે પરન્તુ કલાના નામે ઇતિહાસનો વિપર્યાસ ન કરી શકાય કોઈ કહેશે કે ઇતિહાસના ગ્રંથોમા તેમ ન થાય પરન્તુ નવલકથા તે કંઈ ઇતિહાસ નથી તેમા તો ગમે તેમ ફેરફાર કરી શકાય તેમને પૂછવાનુ કે તેની કઈ મર્યાદા હોવી જોઈએ કે નહિ? કુમારપાળને સિદ્ધરાજનો પુત્ર બનાવી શકાય? હેમચંદ્રાચાર્યને નિરક્ષર ચીતરી શકાય? અજયપાલનુ ખૂન નહોતુ થયુ, પણ તે યુદ્ધમા મરાયો હતો એમ પરિવર્તન થઈ શકે? 'કીર્તિકૌમુદી'ના કર્તા સોમેશ્વરને સિદ્ધરાજનો રાજકવિ બનાવી શકાય? જો એમ કરવામા આવે તો મનસ્વી તરંગોનો પાર રહે નહિ અને ઇતિહાસમા અંધાધુંધી ચાલે અને છેવટે સત્ય ઇતિહાસનો લોપ થાય

ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા કલ્પિત પાત્રોનુ સર્જન અનિવાર્ય છે પરન્તુ એ સર્જનમા તત્કાલીન વિચારપ્રવાહો ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ નહિ 'પાટણની પ્રભુતા'મા આનન્દસૂરિ જેવા પાત્રના સર્જન માટે વાંધો હોઈ શકે નહિ તેમજ જૈન ધર્મના વર્ચસ્વની સ્થાપના માટેની તેની ખટપટ માટે કોઈનો વિરોધ હોઈ શકે નહિ પરન્તુ સૂરિ પદવીવાળો આચાર્ય એ ખટપટમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લે, સૈનિકોની ટુકડીનો સરદાર બને, મંડુકેશ્વરનુ મંદિર જળાવી મૂકે, દેવપ્રસાદની પાછળ નદીમા ભૂસકો મારી તેનુ ખૂન કરે એ ઘટનાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બરોબર નથી તે વખતે જૈન આચાર્યો રાજખટપટમા ભાગ લેતા એ વાત ખરી છે, પરન્તુ આવો સક્રિય ભાગ લેતા નહિ આનંદસૂરિના પાત્રના આવા ચિત્રણને લીધે બીજા ધીર, શાન્ત અને તપપરાયણ જૈન આચાર્યોના વર્તન સબંધી ખોટા ખ્યાલ પેસવાનો સભવ રહે છે કોઈપણ લેખક

પોતાના સમયના વિચારપ્રવાહોથી અલિપ્ત રહી શકતો નથી અને તેથી ઘણી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં આધુનિક વિચારોના તરંગો સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાય છે. પરન્તુ ઐતિહાસિક વાર્તાના ઓઠા નીચે આધુનિક નવીન વિચારોનો પ્રચાર કરવો એ અપ્રામાણિકતા ગણી શકાય કેટલાક સમાજવાદી લેખકોની નવલકથાઓમાં એનાં ઉદાહરણ મળી આવશે

આપણે કલ્પિત પાત્રોની મર્યાદા આંકી, પણ ઐતિહાસિક પાત્રોનું શું? ઇતિહાસનાં પાત્રોનાં ચરિત્ર મનઃકલ્પિત ચીતરી શકાય? અથવા તો તેમના ચારિત્ર્યમાં મનગમતો ફેરફાર કરી શકાય ખરો? ઇતિહાસમાં જેમનાં માત્ર નામ જ જણાયાં હોય, પણ જેમના ચરિત્ર વિષે કશો ઉલ્લેખ ન હોય, તેમનાં ચરિત્રનિરૂપણ સ્વકલ્પના પ્રમાણે કરવાની વાર્તાકારને સ્વતંત્રતા છે. તેથી ઊલટું જેમનુ ચારિત્ર્ય ઇતિહાસમા સ્પષ્ટ રીતે અંકિત થયું હોય તેમાં વધઘટ કરવાની વાર્તાકારને છૂટ ન હોવી જોઈએ. વળી જે વ્યક્તિનું ચરિત્ર ઇતિહાસમાં અલ્પતઃ આલેખાયું હોય, તેને વિસ્તારવાનો વાર્તાકારનો હક હું કબૂલ રાખું છું પરંતુ એ વિસ્તાર તે વ્યક્તિના મૂલગત ચારિત્ર્યથી વિપરીત ન હોવો જોઈએ. તેવી રીતે અલ્પગુણ-વાળી વ્યક્તિને બહુગુણવાળી બનાવવી અથવા તો અંશતઃ દૂષિત ચારિત્ર્યવાળી વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ દોષવાળી બનાવવી એમાં પણ બહુ વાંધો કાઢવા જેવું નથી. પરન્તુ જે વ્યક્તિઓનાં ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હોય અથવા તેમના ચારિત્ર્ય વિરુદ્ધ કશો પણ ઉલ્લેખ ન હોય, તેમને કલંકિત કરવાનો કલાકારને કશો જ અધિકાર નથી. મુંજાલ મંત્રીનુ ઇતિહાસમાં બહુ મહત્ત્વ નથી. તેમ છતાં તેને અદ્વિતીય બુદ્ધિશાળી મહાઅમાત્ય બનાવવામાં આવ્યો છે, તે માટે વાંધો લઈ શકાય નહિ. પરન્તુ મીનલદેવી સાથે તેનો સ્નેહસંબંધ બાંધવો તે યોગ્ય ગણાય નહિ સિદ્ધરાજને વિષયી ચીતરવામાં, કુમારપાલને ધર્માંધ ચીતરવામાં અથવા તો અજયપાલને ખૂની પ્રકૃતિનો ચીત-રવામાં કલાકારનો કોઈ વાંક કાઢી શકે નહિ, પરન્તુ 'પાટણની પ્રભુતા'મા ઉદયન મંત્રીને કામુક અને દગાબાજ તરીકે ચીતર્યો છે. 'રાજાધિરાજ'માં 'કીર્તિકૌમુદી'ના કર્તા ઉપર ગંભીર આક્ષેપો કર્યા છે. 'કમંળાગી રાજેશ્વર'માં 'કીર્તિકૌમુદી'ના કર્તા સોમે-

શ્વરના પૂર્વજ વાનેશ્વરી અને જિનેન્દ્રિય[1] રાજપુરોહિત લલ્લશર્માને વિષયલોલુપ પામર મનુષ્ય જેવો ચીતર્યો છે અને 'રાજ્યહત્યા'મા આભડ મત્રી જેવા ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થને[2] વેશ્યાગામી ચીતર્યો છે– એમા વાર્તાલેખકોએ વાર્તાલેખનની સ્વતંત્રતાએ દુરુપયોગ કર્યો છે 'દેશદિવાન'મા મેરુ ખવાસને સર્વગુણસંપન્ન બનાવ્યો છે એમા અતિશયોક્તિ છે, તોપણ એ વિષે હરકત નથી પરન્તુ એના લેખકે અન્ય વાર્તાઓમા રાણકદેવીને વિધવા બ્રાહ્મણની પુત્રી બનાવી છે એમા તો ઇતિહાસ ઉપર અત્યાચાર જ થયેલો મને જણાય છે ઉપરના જેવા ચારિત્ર્યવાળા પાત્રોની જો કથામા જરૂર હતી, તો તેમનુ સર્જન કલ્પનામાથી જ કરવુ ઘટતુ હતું પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓને દૂષિત કરવાની જરૂર નહોતી

અન્ય કોઈ ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા એ બનતુ નથી, પરન્તુ ગુજરાતી ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા વ્યક્તિઓના સગાઈસંબંધ બાંધવામા અણઘટતી છૂટ લેવામાં આવે છે અને એ પસદ કરવા જેવુ નથી કલ્પિત પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે અથવા તો ઐતિહાસિક પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે સબધો બાધવાની વાર્તાકારને છૂટ છે પરન્તુ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના પરસ્પર કલ્પિત સબધો બાધવામા તે સ્વતત્રતા લઈ શકે નહિ એમ કરવાથી ખોટા ઐતિહાસિક ખ્યાલોના પ્રચાર થવાનો પૂરેપૂરો સભવ છે 'પાટણની પ્રભુતા'મા ત્રિભુવનપાલની સ્રી કાશ્મીરાદેવીને

---

1 જુઓ 'સુરથોત્સવ' —

ऋग्वेदवेदी च कृतक्रतुश्च दतारुदानश्च जितेन्द्रियश्च।
तिरोहिते तत्र पुरोहितेन्द्रे तदङ्गजन्माजनि लल्लशर्मा ॥
[१५-२२]

2 આભડ માટે 'પુરાતનપ્રબધસગ્રહ'મા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે —

नित्य प्रासादेषु पूजा । पुस्तकान्यनेकशो लेखितानि ।
जीर्णोद्धाराश्च कारिता । बहूनि बिम्बानि कारितानि ॥
[પૃ 33

વળી જુઓ 'પ્રબધચિન્તામણિ'મા 'આભડપ્રબન્ધ'

મીનળદેવીની ભત્રીજી ઠરાવવામાં આવી છે; અને ભીમદેવની રાણી અથવા રખાત બકુલાદેવીને વણિકપુત્રી બનાવવામાં આવી છે 'રાજાધિરાજ'માં કુમારપાળના મિત્ર વોસિરિને કાકનો પુત્ર કલ્પવામાં આવ્યો છે; 'રાજહત્યા'માં અજયપાલનું ખૂન કરનાર બીજલને કુમારપાલના અંગરક્ષક ભીમસિંહનો પુત્ર ગણ્યો છે. કુમારપાળના દૌહિત્ર પ્રતાપમલ્લને નાલોરનો પરમાર રાજકુમાર બનાવ્યો છે.[3] તેના પિતાનું કલ્પિત નામ કપર્દી ભીમ કર્યું છે;[4] એટલું જ નહિ પણ તેના પૂર્વજોની આખી વંશાવળી કલ્પિત બનાવી છે અને આભડ મંત્રીની પુત્રી ચંપલા, જે બાલવિધવા હતી તેને આંબડની પુત્રવધૂ ઠરાવી છે; 'ગુજરાતના વેરની વસુલાત'માં કર્ણ વાઘેલાની પુત્રી દેવળદેવીનું દેવગિરિના રાજપુત્ર શંકરદેવ સાથે લગ્ન કરાવ્યું છે. આવા કલ્પિત સંબંધો જનસમાજને ઇતિહાસના જ્ઞાનમાં ભવિષ્યમાં અવળે રસ્તે દોરશે એમ હું માનું છું.

ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં કલ્પિત પ્રસંગોને કેટલું સ્થાન હોઈ શકે એ પણ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. સાધારણ કલ્પિત પ્રસંગો જે કલાવિધાનમાં જરૂરના હોય તેમને યોજવામાં કંઈ હરકત નથી; તે વિના વાર્તાની ઘટના જ શક્ય નથી. પરન્તુ કલ્પિત ઘટનાઓ એવી ન હોવી જોઈએ કે જેનાથી ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાઓનું સ્વરૂપ જ

---

૩. આ પ્રતાપમલ્લ તે ભીમ બીજાના બાલ્યકાળમાં જે પાટણનો નગરરક્ષક પ્રતાપમલ્લ હતો તે હશે–એમ 'પ્ર. ચિ.'ના ભાષાન્તરકાર શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું માનવું છે. (જુઓ એ ગ્રન્થના પૃ. ૨૦૩ ઉપરનું ટિપ્પણ)

૪. શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત 'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ'માં કુમારપાલની યાત્રાના પ્રબન્ધમાં **भाण्डागारिकः कपर्दी, परमारवंश्य प्रह्लादनपुरनिवेशकारक प्रह्लादनदेवः** એમ છે. આ ઉપરથી કપર્દીને પરમારવંશનો ગણીને તેને પ્રતાપમલ્લનો પિતા ગણ્યો હશે, પણ **परमारवंश्यः** એ વિશેષણ તો પ્રહ્લાદનને લાગુ પડે છે. 'ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ'-માં પણ લગભગ એવો જ ઉલ્લેખ છે.

ફરી જાય 'ગુજરાતનો બુઝાતો દીપક' અને 'ગુજરાતના વેરની વસુલાત'માં એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ગુજરાતમાં મુસલમાનોને લાવવામાં કર્ણ વાઘેલાનો પ્રધાન માધવ કારણભૂત હતો એ ઘણા પુરાવાથી સાબિત થઈ ગયેલી બીના છે, છતાં તેને ખોટી ઠરાવી લેખકે એના કારણમાં મુસલમાનોની ધર્મપ્રચારની ઘટનાનો કલ્પિત પ્રસંગ ઊભો કર્યો છે તેમ જ કર્ણની સ્ત્રી કમલાદેવી અલાઉદ્દીનના ઝનાનામાં ગયાની વાત લેખકે ખોટી માની છે, છતાં રાધા નામની ખવાસજાતનું પાત્ર ઊભું કરી, તેને કમળાદેવી તરીકે ઝનાનામાં દાખલ કરી છે! તે ઉપરાન્ત કાદુરનું કર્ણ સાથે મળી જવું, તેનું રાધા દ્વારા અલાઉદ્દીનને ઝેર અપાવવું કર્ણનું દિલ્હી જવું અને ત્યાથી કાશીમાં જઈ સન્યાસી થવું એ સામાં લેખકે કલ્પનાના અશ્વો બહુ છૂટા મૂકી દીધા છે એ કલ્પિત પ્રસંગપરંપરા ઈતિહાસને વિપર્યગામી બનાવે છે આખી નવલકથાનું ચણતર કલ્પિત પ્રસંગોના આધારે કરવામાં પણ ખોટો ઇતિહાસ રચાય છે એમ મારું માનવું છે 'ભારેલા અગ્નિ'ના ધરના કલ્પિત પ્રસંગોના આધારે રચાઈ છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય પાત્રો કલ્પિત હોવાથી ઇતિહાસને બહુ સહન કરવાનું નથી પણ 'પાટણની પ્રભુતા'ને માટે એવું કહી શકાય તેમ નથી તેમાં તો ઇતિહાસના મહત્ત્વના પાત્રો યોજીને કલ્પિત પ્રસંગો ઉપર આખી ઇમારત ચણવામાં આવી છે પાટણની સત્તા હાથમાં લેવાના મીનળદેવીના પ્રયત્ન, ચંદ્રાવતીથી જૈનોનું સૈન્ય બોલાવવું, મુંજાલને મધુપુર મોકલવો, તેને કેદ કરવો ગણીનું પાટણમાંથી નાસી જવું, પાટણે રાણી સામે બંડ ઉઠાવી તેના સામે દરવાજા બંધ કરવા, આનંદસૂરિના હાથે રુદ્રમહાલય બગાડવો અને દેવપ્રસાદનું ખૂન કરાવવું, એ બધા પ્રસંગો કલ્પિત છે અને તેમાં ઇતિહાસની મુખ્ય વ્યક્તિઓ સંડોવાયેલી છે તો શું એથી ઇતિહાસ વિષે ખોટા ખ્યાલો ફેલાવાનો સંભવ નથી?

વાર્તાઓમાં કલ્પિત પ્રસંગો ઊભા કરવાની વાર્તાકારને સ્વતંત્રતા છે, પરન્તુ ઇતિહાસના સત્ય પ્રસંગોમાં ફેરફાર કરવાની તે છૂટ લઈ શકે નહિ 'ગુજરાતના નાથ'માં ખતીબનો જે પ્રસંગ છે, તેમાં લેખકે આવી અણઘટતી છૂટ લીધેલી છે 'જામી ઉલ્ હીકાયત'માં મુસલમાનોની મસીદ તોડનાર અગ્નિપૂજકો (પારસીઓ) હતા એમ

સ્પષ્ટ લખ્યું છે.[૫] તેમાં ફેરફાર કરીને ગુનેગારો જૈનોને ઠરાવવા એ શું વાજબી છે? સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણે પોતાની હયાતીમાં સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક પાટણમાં કર્યો હતો અને પોતે ત્યાર પછી કર્ણાવતીમાં જઈને રહ્યો હતો અને ત્યાં મરણ પામ્યો હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે. તેને બદલે 'પાટણની પ્રભુતા'માં કર્ણનું મૃત્યુ પાટણમાં થયું અને તેના મરણ બાદ સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ પ્રસંગનિરૂપણ થયું છે. આવો ફેરફાર ઇતિહાસથી પ્રતિકૂળ નથી શું? વળી ઇતિહાસ જણાવે છે કે કર્ણના મામા મદનપાલે બહુ જુલમ કરવાથી સિદ્ધરાજે તેને મારી નખાવ્યો હતો. તેને બદલે તે ચોરની માફક બાલ સિદ્ધરાજને ઉપાડી જવા રાજમહેલમાં દાખલ થઈ રાજસેવકોની સાથે યુદ્ધમાં લઢીને મરાયાનું વાર્તામાં લખવામાં આવ્યું છે. આવો પ્રસંગપલટો થઈ શકે ખરો? 'રાજ્યહત્યા'માં અજયપાલના ખૂનનું એવું કારણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે અજયપાલે બીજલના જમાઈ પ્રતાપમલ્લને પકડવા માણસો મોકલ્યા, તેથી ઉશ્કેરાઈને બીજલે તેનું ખૂન કર્યું. પરન્તુ પુરાતન પ્રબન્ધોમાં એવી હકીકત છે કે બીજલને માતૃગામી કરવાને અજયપાલે મશ્કરીમાં પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેથી તેણે ક્રોધાવિષ્ટ થઈને તેનું ખૂન કર્યું હતું.[૬] આ પ્રાચીન ગ્રન્થની હકીકત ખોટી માનવાને કશું કારણ નથી.

ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં સમય સાથે રમત કરવાની પણ વાર્તાકારને છૂટ હોઈ શકે નહિ. સ્થાપિત કાળને આગળ પાછળ ધકેલી શકાય નહિ, તેમજ પાછળના સમયમાં થયેલી વ્યક્તિઓને આગળના સમયમાં ખેંચી શકાય નહિ છતાં પણ 'ગુજરાતના નાથ'માં એવા ઘણા પ્રયત્નો થયા છે. સોરઠ-વિજય પછી સિદ્ધરાજે

૫. "A poor Musalman preacher of Cambay, whose mosque the Hindus instigated the Fire-worshippers of that place to destroy." ('બોમ્બે ગેઝેટીઅર', ગ્રન્થ ૧, ભાગ ૧, પાન ૫૧૨.)

૬. જુઓ 'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ'માં 'અજયપાલપ્રબન્ધ', પૃ. ૪૭.

સજ્જન મંત્રીને સોરઠનો દંડનાયક નીમ્યો હતો[૭] પણ એ વાર્તામાં સિદ્ધરાજના બાલ્યકાળમાં તેને સોરઠનો દંડનાયક બનાવવામાં આવ્યો છે! સિદ્ધરાજના ધારાધ્વંસ વખતે (સં ૧૧૮૫ પછી) માળવાનો સુભટ ઉપગવ (ઉપક) તેની સાથે લડ્યો હતો એમ 'દ્વયાશ્રય'માં લખ્યું છે[૮] છતાં પણ તેને ભોજના સમય પાછળ ખેંચી જવામાં આવ્યો છે વળી એ જ કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે કાકભટ કુમારપાલનો સેનાપતિ હતો[૯] છતાં પણ તેને ત્રિભુવનપાલનો સુભટ અને ઈ સ ૧૧૫૪માં નવઘણ સાથે રણમાં ઝઝૂમતો બતાવવામાં આવ્યો છે! 'મહારાજાધિરાજ'માં સિદ્ધરાજના માળવા વિજય પહેલાં સહસ્રલિંગ બંધાયાનું વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે પણ સમયપરિવર્તનનું દૃષ્ટાન્ત છે સમયપરિવર્તનના આવા પ્રસંગો ઇતિહાસના યથાર્થ સ્વરૂપને વિકૃત કરે છે

કોઈ રાજાનો સમગ્ર રાજ્યકાળ વાર્તામાં લીધો હોય તો ઇતિહાસનો એક પણ મહત્ત્વનો પ્રસંગ છોડી દેવાય નહિ છતાં

---

૭ જુઓ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી સંપાદિત 'પ્રબન્ધચિંતામણિ'માં 'સિદ્ધરાજપ્રબન્ધ', પૃ ૧૦૫

૮ ખરી રીતે તો ઉપગવ નામનો કોઈ સુભટ નહોતો, પણ ઉપગવ નામના આચાર્યના શિષ્યો આપગવોનો ઉલ્લેખ 'દ્વયાશ્રય'માં છે મૂળ સંસ્કૃતમાં **सौपगवा** (૧૪-૧૮) એટલે 'ઔપગવો સહિત' એમ છે પણ મણિલાલ નભુભાઈએ **सोपगव** પાઠ વાંચીને ભાષાન્તર કરેલું હોવાથી ઉપગવ તેમણે એક વ્યક્તિનું નામ ગણ્યું છે યશોવર્માને ઉપગવ નામનો સેનાપતિ હોવાનો કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી તો ભોજની શી વાત? ભોજના સેનાપતિનું નામ તો ઇતિહાસમાં કુલચંદ્ર પ્રસિદ્ધ છે

૯ 'દ્વયાશ્રય'ના સોળમા સર્ગના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે કુમારપાલે માળવાના રાજા બલ્લાલની સામે લડવાને પોતાના દંડપતિને મોકલ્યો હતો એ દંડપતિનું નામ કાક હતું એમ ટીકાકાર જણાવે છે અને તેને સેનાપતિ કહે છે—**दंडपतिं काकाख्यं द्विजपतिं सेनापतिम्।**

'રાજ્યહત્યા'માં અજયપાલના રાજ્યકાલનો એક પ્રસગ છોડી દેવામા આવ્યો છે. મેવાડના રાજા સામતસિંહ સામેના યુદ્ધમાં અજયપાલ હાર્યો હતો, અને મરણતોલ ઘાયલ થયો હતો. આ હકીકત આબુ ઉપરના તેજપાલના બંધાવેલા લૂણવસહિના શિલાલેખમાં[૧૦] અને સોમેશ્વરના 'સુરથોત્સવ' કાવ્યમાં જણાવેલી છે.[૧૧] આવી મહત્ત્વની બાબતો ઉક્ત નવલકથામાંથી દૂર રાખી શકાય નહિ તેને માટે એક પ્રકરણ ઉમેરવાની જરૂર હતી

જે સ્થળ સબંધી વાર્તા લખવામા આવે તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો પરિચય વાર્તાલેખકને હોવો જરૂરનો છે. કદાચ તે સ્થળ લેખકથી જાતે જોવાનું ન બની શકે તેમ હોય તો નકશા ઉપરથી તેની યથાર્થ સ્થિતિ જાણી લેવાની આવશ્યક્તા છે. 'પાટણની પ્રભુતા'મા મેરાલ, વિખરાટ, મધુપુર, આદિ કલ્પિત ગામોના નામ લખવામા આવ્યાં છે, તેને બદલે પાટણની આજુબાજુનાં ગામના સાચાં નામ ન મૂકી શકાત? કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અત્યારના ગામ તે સમયે હશે કે કેમ તેની શી ખાત્રી? તેના જવાબમાં લખવાનુ કે તે સમયનાં તામ્રપત્રોમાં હાલનાં ઘણાં ગામોના

૧૦. એ શિલાલેખના ૩૮મા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે પ્રહ્લાદનદેવે સામતસિંહ સાથેના યુદ્ધમા ગુજરાતના રાજાનુ પોતાની તલવારથી રક્ષણ કર્યું હતું.

सामन्तसिंहसमितिक्षितिविक्षतौज –
श्रीगूर्जरक्षितिपरक्षणदक्षिणासिः ।

૧૧ 'સુરથોત્સવ'માં લખ્યું છે કે અજયપાલ રણમા ઘાયલ થવાથી તેને જે દારુણ પીડા થઈ હતી ને કુમાર પુરોહિતે મટાડી હતી.

तां दारुणामधिरणाङ्गणजातघात–
व्रातव्यथामजयपालनृपादपास्यन् । (૨૫–૩૨.)

આ યુદ્ધ કોની સાથે થયું હતું, તેનો ખુલાસો એ શ્લોકની ઉપરની ટીકામાં છે

सामंतसिंहयुद्धे हि श्रीअजयपालदेव प्रहारपीड्या मृत्युकोटिमायातः कुमारनाम्ना पुरोहितेन श्रीकट्टुकेश्वरमाराध्य पुनः स जीवितः ।

નામ મળી આવે, તે ઉપરથી તે સમયના ગામ નક્કી થઈ શકે એમ છે ઉક્ત નવલકથામા અને 'ગુજરાતના નાથ'મા પાટણના દરવાજાના જે નામ આપ્યા છે તે પણ કલ્પિત છે હાલના દરવાજાના નામ પ્રાચીન પાટણના દરવાજાના નામ કરતા કદાચ જુદા હશે એ ખરુ પરન્તુ લેખકે દિશાનો ખ્યાલ તો રાખવો જોઈએને? મોઢેરા અને ચાપાનેર બને પાટણની દક્ષિણ દિશાએ છે જૂના વખતમા ચાપાનેર જવુ હોય તો મોઢેરા ઉપર થઈને જવાતું તો ચાપાનેરી અને મોઢેરી એમ બે જુદા દરવાજાના નામ રાખવા તે ભૂગોળનુ અજ્ઞાન સૂચવે છે વળી દેથળી (દેહસ્થળી) પાટણની પૂર્વદિશાએ છે ત્યા દક્ષિણ દિશાના મોઢેરી કે ચાપાનેરી દરવાજેથી જવાનો માર્ગ કલ્પવો તે દિશાભૂલ જ ગણાય

'ગુજરાતના નાથ'મા સરસ્વતી નદીમા હોડીઓ ચલાવવામા આવી છે પણ એ નદી એવી વિશાળ અને ઊંડી નથી કે એને ઓળગવામા હોડીઓનો ઉપયોગ કરવો પડે પ્રાચીન સમયમા પણ સરસ્વતીમા હોડીઓ ચાલતી હોય તેવા ઉલ્લેખ કોઈ ગ્રન્થમાં જોવામા આવ્યો નથી એ વાત જવા દઈએ તો પણ સરસ્વતી નદી પાટણની ઉત્તર દિશાએ વહે છે જ્યારે 'ગુજરાતના નાથ'મા તે તેની દક્ષિણ દિશાએ વહેતી હોય એમ લખ્યુ છે તે નવલકથાના પહેલા અને છેલ્લા પ્રકરણમા ભરૂચથી આવતા અને ત્યા પાછા જતા કાકને હોડીમા બેસીને નદી પાર કરવી પડે છે હવે, ભરૂચ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હોવાથી નદી પાટણની એ દિશાએ હશે એમ લેખક ધારતા હોય એમ સમજાય છે જે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત છે 'કર્મયોગી રાજેશ્વર'ના લેખકે પણ એજ ભૂલ કરી છે પ્રાચીન સમયમા નદીનુ વહેણ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હશે એમ માનવાને પણ કઈ કારણ નથી[૧૨]

---

૧૨ 'ગુજરાતના નાથ'ના ત્રીજા પ્રકરણમા લખ્યુ છે કે 'જે સરસ્વતી આજે પૂર્વથી પશ્ચિમ સીધી વહે છે, તે પહેલા ઘુમડી (? ગુગડી) દરવાજા આગળ થઈ હીંગળાજ ચાચરના ઓવારા આગળથી સીધી રાણકીની વાવ તરફ વહેતી હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે' આને માટે કોઈ ગ્રન્થમા ઉલ્લેખ નથી હીંગળાજ માતાના

આ લેખનો ઉદ્દેશ વાર્તાલેખકોની ભૂલો બતાવવાનો નથી, પરન્તુ ભવિષ્યના લેખકોને માર્ગદર્શન કરાવવાનો છે. ઉપર જે જે વાર્તાઓના નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાંની ઘણીખરી રસ, કલા, વસ્તુવિધાન આદિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, ગુજરાતી ભાષાના

મંદિર પાસે નદીનો ઓવારો હતો એમ દન્તકથા છે ખરી, પરન્તુ એમાં સત્યનો અંશ હોય એમ જણાતું નથી. જો એમ હોય તો હાલના અને પ્રાચીન પાટણના ગામ વચ્ચે થઈને નદી જતી હોવી જોઈએ. પરન્તુ પાટણનું સ્થળ (જૂનું અને નવું) ટેકરા ઉપર છે. અને તેની સપાટી (level) પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ચઢતા ઢાળે છે. પશ્ચિમ સિવાયના બધા દરવાજા બહારની જમીન બહુ નીચાણમાં છે. તેથી પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદી ગામમા થઈને વહેતી હોય તો તેને ચઢતા ઢાળે વહેવું પડે-નેવનાં પાણીને મોભે ચઢવું પડે! એથી નદી હાલ છે તે પ્રમાણે ગામની બહાર ઉત્તર દિશાએ પ્રાચીન સમયમાં પણ વહેતી હોવી જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. 'સરસ્વતીપુરાણ'માં તો નિઃશંક ઉત્તર દિશા લખી છે. સરસ્વતીને તીરે આવેલા એક મંદિરની દિશા બતાવતા સ્પષ્ટ રીતે તે **नगरस्योत्तरे भागे** છે એમ લખ્યું છે. વળી 'દ્વયાશ્રય'ના ૧૨મા સર્ગના ૩૦–૩૧ શ્લોકો જોવાથી પણ જણાય છે કે પાટણ સરસ્વતીના દક્ષિણ કાંઠે હતું. કારણ કે સિદ્ધરાજ શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર)માં બર્બરક ઉપર ચઢાઈ લઈ જાય છે, ત્યારે તે નદીના આ કાંઠે પડાવ નાંખે છે. સિદ્ધપુર અને પાટણ નદીના સામસામા કાંઠા ઉપર છે. તેથી કવિએ કૃષ્ણે ગોકુળથી મથુરા જતાં નદી કાંઠે મુકામ કર્યો હતો એવી ઉપમા આપી છે. જો સિદ્ધપુર અને પાટણ એક જ તીર ઉપર હોય તો કવિ આવી ઉપમા આપે નહિ (ગોકુળ અને મથુરા યમુનાના સામસામે કાંઠે છે) પાટણની દક્ષિણ દિશાએ નદી વહેતી હોય તો પાટણ અને સિદ્ધપુર એક જ કાંઠે હોય. પણ તેમ છે નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં પણ સરસ્વતી પાટણની ઉત્તર દિશાએ જ હતી. એ જ કાવ્યના તેરમા સર્ગના ચૌદમા શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે નગરચર્યા કરતી વખતે પગે ચાલીને નદી પાર કરી હતી. તેથી તે વખતે નદી ઊતરતાં હોડીઓની જરૂર નહિ પડતી હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

શણગાર રૂપ છે અને સાહિત્યમા અમર થવાને સરજાએલી છે અને તેમ હોવાથી જ આ વિવેચનમા તેમને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે સાધારણ કોટિની નવલકથાઓને ગણનામા લીધી નથી અત્યારે ગુજરાતી ઐતિહાસિક વાર્તાનુ વરતુ ઇતિહાસના તત્ત્વથી છૂટુ પડી ગયુ છે, અથવા તો વિપરીત દિશામા વહે છે એ બન્નેનો ભવિષ્યમા સુમેળ સધાય એ જ અભિલાષા છે

ઐતિહાસિક નવલકથા અને ઇતિહાસ

●

: લેખક :

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

●

ઐતિહાસિક નવલકથાની અનેક વ્યાખ્યાઓમાં એક વસ્તુ સર્વમાન્ય છે કે તેમાં ઇતિહાસતત્ત્વનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. સંશોધાયેલાં ઐતિહાસિક સત્યોને મુદ્દલ વિકૃત ન જ કરવા, અથવા તો કલાદૃષ્ટિએ કે રસદૃષ્ટિએ તેમાં કેટલી હદ સુધી વિકૃતિ ચાલી શકે એ વિષે પુષ્કળ મતભેદ છે. ઐતિહાસિક નાટક કે નવલકથામાં કલ્પનાની છૂટ વિદ્વાનોએ માન્ય રાખી છે, પરંતુ એ છૂટ કેટલી હદ સુધી ભોગવી શકાય તે વિષે મતભેદને અવકાશ છે અને એ મતભેદના કારણો પણ છે સારી લેખાતી દેશી-પરદેશી નવલકથાઓમાં ઓછામાં ઓછી છૂટ લેનારી અને વધુમાં વધુ છૂટ લેનારી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પણ સ્થાન પામી છે

નવલકથા કેવળ ઇતિહાસને સ્પર્શતી જ હોય તો તે ' ઐતિહાસિક ' ન લેખાય; પરન્તુ તેમા ઐતિહાસિક પ્રસંગોનુ તારતમ્ય વિચારીને તે પ્રસંગોની ગૂંથણી કરવામા આવવી જોઈએ અને એ ગૂથણીમા ખૂટતા અકોડા વાસ્તવિક કલ્પનાથી બેસાડવા જોઈએ.

પરન્તુ ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક સત્ય અને નવલકથા માટે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનુ ગ્રહણ, એ સર્વનો પહેલા વિચાર કરવો જોઈએ ઐતિહાસિક નવલકથા કેવળ ઇતિહાસ નથી કે

ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રો નથી, એટલે સંપૂર્ણ ઇતિહાસશિક્ષણ માટે નવલકથાઓનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છનારાઓને જરૂર નિરાશા જ મળે પરન્તુ ઐતિહાસિક નવલકથા એક એવી કૃતિ જરૂર હોવી જોઈએ કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વની છાપ વાચક ઉપર પાડી શકે અને ઐતિહાસિક ઘટનાના સમયનું હૂબહૂ પ્રતિબિંબ વાચકના મગજમાં ઉઠાવી શકે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્ર કરતાં ઐતિહાસિક નવલકથા એ રીતે જુદી પડે છે કે તે એ વ્યક્તિના જીવનના બધા બનાવોને એક સાંકળમાં ગૂંથ્યા વિના પણ, એક સળંગ કથા કહીને તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો પૂરો ઉઠાવ આપી શકે છે, અને એ વ્યક્તિત્વની પ્રેરણાનું વાચકને પાન કરાવી શકે છે જ્યાં જ્યાં કવિઓ અને કથાકારો ઇતિહાસની ઘટનાઓને ચીવટથી વળગી રહ્યા છે, ત્યાં ત્યાં કલા અને રસનિષ્પત્તિમાં ઊણપ આવી છે શેક્સપીયરના કલ્પિત નાટકોમાં તેનું કવિત્વ જેટલું ઝળકે છે, તેટલું તેના ઐતિહાસિક નાટકોમાં ઝળકતું નથી, કારણ કે ઐતિહાસિક ઘટનાઓને વળગી રહેવા માટે તેની શક્તિને બહુ સંકોચ અને મર્યાદામાં મુંઝાઈ રહેવું પડ્યું છે આનું એક પરિણામ એ પણ આવે છે કે નાટક કે નવલકથા જેવા લલિત વાઙ્મયનો જે પ્રધાન હેતુ વાચકની વૃત્તિને રસથી પોષીને ઉન્નત કરવાનો હોય છે તે પાર પડતો નથી લલિત વાઙ્મયની એક કૃતિની સંપૂર્ણતા પૂરતી જ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પ્રત્યે વફાદારી દાખવવી જોઈએ, પરન્તુ હડ્સન કહે છે તેમ, ઇતિહાસના અક્ષરશઃ સત્યને એટલી હદ સુધી ન વળગી રહેવું જોઈએ કે જેથી વાસ્તવિક કલાન્વિત જીવનના આલેખનમાં ક્ષતિ આવે *

એક ઐતિહાસિક નાયક સબંધી નવલકથામાં તેના જીવનના બધા પ્રસંગો ગૂંથવાની જેમ જરૂર હોતી નથી, તેમ એ ઘટના પ્રસંગો યથાસ્થિત રીતે આલેખતાં પણ એક કલાકારને વાસ્ત

*To be truly a Historical Drama a work should not adhere to the literate truth in such a sort as to hinder the proper dramatic life

વિકતા ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી પડે છે ઇતિહાસના ઘટનાઓ કાંઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની રોજનીશી નથી હોતી; રોજ રોજ અમુક ઘટનાઓ કેવા કારણોથી અને કેવા સંયોગોમાં ઉપસ્થિત થઈ તેનો પૂરો ખ્યાલ ઘણીવાર કેવળ ઘટનાઓના ઉલ્લેખોથી વાચકને લેખક આપી શકતો નથી. એવાં કારણો તથા સંયોગો લેખકને કલ્પનાથી ઉમેરવાની છૂટ હોવી જોઈએ કે જે ચોકસ ઘટનાઓની વચ્ચેના ખૂટતા અંકોડારૂપ બને; પરન્તુ કલ્પના વાસ્તવિકતાના પાયા ઉપર ઊભી કરેલી હોવી જોઈએ

વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરતા **मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना** એ ઉક્તિનો અનુભવ થાય છે. ઘણીવાર એકને લાગતી વાસ્તવિકતા બીજાને અવાસ્તવિકતા લાગે છે. 'અકસ્માત્' બનેલી ઘટના તરીકે જેનો ઇતિહાસકારે ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેના 'કસ્માત્'માં નિરીક્ષણ કરનાર ઇતિહાસકાર કે નવલકથાકાર વચ્ચે પણ મતભેદ પડે છે, તો કલ્પનાની વાસ્તવિકતા-અવાસ્તવિકતા વિષે મતભેદ પડે તેમાં નવાઈ નથી. એવા જ કોઈ કારણથી ઇતિહાસકારના મંતવ્ય સાથે મતભેદ દાખવતા નવલકથાકારને માટે કહેવુ કે તેણે ઇતિહાસને વિકૃત કર્યો છે તે યોગ્ય નથી

અને જીવનની વાસ્તવિકતામાં ઊંડી દૃષ્ટિ ફેંકતાં પણ શું જણાય છે? સાચા ઇતિહાસકારો ઘટનાઓનું તોલન કરીને, એક કથન સત્ય માનીને કરે છે, તો સાચા નવલકથાકારો પણ વાસ્તવિકતાને અવલબીને જે કથન કરે તે અસત્ય ન માનવાનું કારણ નથી. ઐતિહાસિક સંશોધનથી મળતી સ્થૂળ સામગ્રી ઉપરથી ઇતિહાસ લખનારને પણ વાસ્તવિક કલ્પનાનો આશ્રય તો લેવો જ પડે છે; અને નવલકથાકાર એ સ્થૂળ સામગ્રીમાના વાસ્તવિક અંશો સ્વીકારીને તેને કલ્પનાના અંકોડા જોડી એક સળંગ કલાકૃતિ નીપજાવે છે; તેનો હેતુ ઇતિહાસ શીખવવાનો નથી પણ ઇતિહાસનુ તાત્પર્ય રસભરિત રીતે વાચકના મનમાં ઠસાવવાનો હોય છે અને એ હેતુ પાર પડે તો ઐતિહાસિક નવલકથા માટે એટલું બસ છે.

પરતુ ઇતિહાસ કોને કહેવો? મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોના કહેવાતા ઇતિહાસો જુઓ અને હિંદુ-જૈન કવિઓના ઐતિહાસિક પ્રબંધો જુઓ.

બેઉમા સાચા ઇતિહાસના ગુણો ભાગ્યે જ માલૂમ પડશે ઇતિહાસકારને એ બેઉમાંથી સત્ય શોધી કાઢવા વાસ્તવિક કલ્પના વાપરવી જ પડે છે બેઉએ પોતપોતાના મહાપુરુષોની પ્રશસ્તિઓ ગાઈ છે અને વિરોધીઓને હલકા આલેખ્યા છે બેઉએ પોતાની નાનાશી જીતને મહાભારત જીત તરીકે ઉલ્લેખી છે અને પોતાની ભયકર હાર સામે આખો મીચી છે ! મુસ્લિમ ઇતિહાસો વાચતા જણાય છે કે હિંદુઓ બાયલા અને મૂર્ખ હતા, જૈન અને હિંદુ ઐતિહાસિક પ્રબંધો વાચતા જણાય છે કે મુસ્લિમો ઘાતકી અને બીકણ હતા ! જૈનોએ બ્રાહ્મણોને અને બ્રાહ્મણોએ જૈનોને ઉતારી પાડનારી કથાઓ ઇતિહાસને નામે યોજી છે કોઈ વાર કોઈ વીર કે પ્રભુના ચમત્કારિક કાર્યો પણ ઇતિહાસમા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે ! આ બધો કાઈ ઇતિહાસ નથી, તેમાથી ઐતિહાસિક સત્યો કેવળ વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ કલ્પના કરીને જ શોધવા પડે છે અને તેથી જ એવી કૃતિઓમા જે કાઈ છે તે ઇતિહાસ છે એમ માનીને, તેમને આધારે રચાયેલી ઐતિહાસિક નવલકથામાની ઇતિહાસની વિકૃતિના ગુણદોષ આકતાં પહેલાં ઇતિહાસની આ મર્યાદાઓનો ખ્યાલ જરૂરી છે

ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના સબધમા પણ એમ જ કહી શકાય દરેક પ્રાચીન ઇતિહાસકારમા પોતપોતાના પૂર્વગ્રહો જણાય છે તેને મન પોતાની ઇષ્ટ વ્યક્તિ સર્વગુણસંપન્ન હોય છે, જાણે તે માનવી નહિ પણ દેવ ન હોય ! પણ તેને વાસ્તવિકતા સ્વીકારવાની ના કહેશે માનવ ઉચ્ચ હોય છે, તે કરતા તે ઉચ્ચ થઈ શકે છે એમ માનવુ વિશેષ ઉચિત છે તે જ રીતે માનવ એકાત સર્વદોષપૂર્ણ અને નીચ હોય છે એમ માનવા કરતા તેના દોષોની વાસ્તવિકતા શોધવી એ વિશેષ ઉચિત છે ઇતિહાસની વ્યક્તિઓને ઇતિહાસમા ચીતરેલા પૂતળારૂપે સ્વીકારી લેવાની નવલકથાકાર ના કહે અને તેમને ગુણદોષયુક્ત માનવો તરીકે સ્વીકારી તેમના જીવનનો વિકાસ કે પતન આલેખે તો જ તેણે વાસ્તવિક કલાકારનુ કર્તવ્ય બજાવ્યુ લેખાય ઉપલબ્ધ બધી ઐતિહાસિક સામગ્રી જેમ સાચો ઇતિહાસ નથી તેમ તેમાના બધા ચરિત્રચિત્રણ નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસકારના કરેલા હોતા નથી વર્તમાન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ કરતા પણ આપણે જોઈએ છીએ કે એક જ બનાવને રશિયાનો પત્રકાર એક રૂપમા વર્ણવે છે અને તે જ બનાવને ઇંગ્લડનો પત્રકાર બીજા

રૂપમાં-ઘણીવાર તો ઊલટા સ્વરૂપમા આલેખે છેઃ સાચા ઇતિહાસકારને એ બેઉનું તારતમ્ય તપાસ્યા વિના સત્ય મળી શકતું નથી, અને પુનઃ એ સત્ય માટે પણ તેની અને બીજા ઇતિહાસકારની વચ્ચે પણ મતભેદ જણાવાનો ખરો

અત્યારે આપણો જૂનો ઇતિહાસ પ્રાગતિક દશામાં છે, એટલે કે નવા નવાં સશોધન થતાં જાય છે અને તે વિષે વિદ્વાન ઇતિહાસ-સંશોધકોમાં ચર્ચા ચાલે છે. એ સંશોધનોને અંતે નવા નવા નિર્ણયો પણ થઈ રહ્યા છે અને અનિર્ણીત દશામાં પણ હજી ઘણી ઇતિહાસ સામગ્રી પડેલી છે. એ સ્થિતિમાં ઐતિહાસિક નવલકથાકારે ઐતિહાસિક સશોધનની, તેના અભ્યાસની, સત્ય તારવવાની, વાસ્તવિક માનવ જીવનને સ્પર્શીને સંકલના ઘડવાની અને રસનિષ્પત્તિ સાથે કથાના પ્રધાન ધ્યેયને છેવટ સુધી અવલબી રહેવાની ફરજ બજાવવાની હોય છે એ બધું જોતાં 'સાચો ઇતિહાસ' અને 'વિકૃત ઇતિહાસ' એ બેઉ શબ્દપ્રયોગોને મર્યાદિત સ્વરૂપમાં જ સ્વીકારવા જોઈએ. વધુ ઐતિહાસિક સશોધનો થતા રહેશે તેમ તેમ ઇતિહાસને વધુ વફાદાર નવલકથાઓ મળતી રહેશે એવી આશા સકારણ છે.

ઐતિહાસિક નવલકથામાં કાલવ્યુત્ક્રમદોષ પેસી જવાનો બહુ સભવ હોય છે આ દોષ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારનો હોય છે દારુ કે બદૂકની શોધ હિંદમા દાખલ ન થઈ હોય તે કાળની ઐતિહાસિક નવલકથાના કોઈ યુદ્ધમાં બદૂકનો ઉપયોગ સૈનિકો પાસે કરાવવામાં આવ્યો હોય એવી કોઈ કોઈ નવલકથાઓ મળી આવે છે, પણ એવા સ્થૂલ દોષો હવે તો ભાગ્યે જ થાય છે સૂક્ષ્મદોષો તો ઘણીવાર પેસી જાય છે અને તેમાં જેમ લેખકની અપૂર્ણ માહિતીનો સભવ કારણભૂત હોય છે તેમ ઐતિહાસિક સાધનોની ખામી પણ કારણભૂત હોય છે. પ્રબધોમાં અને જૂના ઇતિહાસગ્રન્થોમાં જ્યા વર્ષોની નોધ વિના ઘટનાઓ વર્ણવેલી હોય છે, ત્યાં તે ઘટનાઓ એ જ ક્રમે બનેલી હોય છે એમ જેઓ માને છે તેઓને ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં કાલવ્યુત્ક્રમ વધુ દેખાય છે. વસ્તુતઃ એવી ઘટનાઓનો ક્રમ કેટલીકવાર કલ્પનાથી બેસાડવાની જરૂર પડે છે, અને તેમાં વાસ્તવિકતાનો જ આશ્રય

લેવાનો હોય છે એવી વાસ્તવિકતા હોય ત્યાં કાળવ્યુત્ક્રમનો દોષ માનવો નકામો છે

પરન્તુ એક સૂક્ષ્મ કાળવ્યુત્ક્રમ દોષ ઘણી નવલકથાઓમાં જોવામાં આવે છે અને તે વિચારસરણીનો આધુનિક કાળનો લેખક જૂના ઐતિહાસિક કાળનું આલેખન કરતાં જો સાવધ ન રહે તો તેમાં પ્રાચીન પાત્રોમાં આધુનિક વિચારોનું આરોપણ થઇ જવાનો ભય છે, પણ તે સાથે એમ પણ ન કહી શકાય કે આધુનિક વિચારસરણી કેવળ આધુનિક જ છે અને તેનું મૂળ પ્રાચીન કાળમાં નહોતું આજે જે વિચારસરણી અત્યંત પ્રચલિત હોય તે વિચારસરણી પ્રાચીન કાળે તેટલી પ્રચલિત ન હોય પરંતુ માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે આજના મનુષ્યની આસપાસના આજના વાતાવરણને બાદ કરો અને પ્રાચીનકાળના મનુષ્યની આસપાસના તેના વાતાવરણને બાદ કરો એટલે મૂળ પ્રકૃતિએ આજનો અને પ્રાચીન માનવ સમાન માલૂમ પડશે માનવપ્રકૃતિના એ સમાન અંશો પોતપોતાના કાળના વાતાવરણથી બંધાયેલા હોય ખરા, પરંતુ તે સામાન્ય જનતા માટે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ પોતપોતાના કાળના વાતાવરણથી પર હોઈ શકે છે અને તેથી તે પ્રકારની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ આજની વિચારસરણીથી કેવળ દૂર જ રહેવી હોવી જોઇએ એવી એકમત માન્યતા સુસંગત નથી કાળવ્યુત્ક્રમ દોષનો બચાવ કરવા માટે નહિ પરન્તુ ઐતિહાસિક આધુનિકતા અને અતિહાસિક પ્રાચીનતાને ઓળખવાના વિવેક માટે આટલું સમજવું જરૂરી છે

કથાકારો આજથી નહિ પણ પ્રાચીન કાળથી ઇતિહાસ સાથે છૂટ લેતા આવ્યા છે મધ્યકાળમાં લખાયેલા પ્રબંધો તેના સારા ઉદાહરણો છે ભોજના ચરિત માટે લખાયલા ત્રણચાર પ્રબંધો મે સરખાવી જોયા છે તેમાં કલ્પિત ઘટનાઓનો પાર નથી એકમાં તો મુંજ ને તૈલપની કુંવારી બ્હેન સાથે લગ્ન કરતો બતાવ્યો છે અને મુંજને તૈલપ મારી નાંખે છે તે પછી મુંજની સ્ત્રી પોતાના ભાઇ ઉપર ભોજ પાસે યુદ્ધ કરાવી તૈલપને હરાવે છે એમ કહ્યું છે। બીજા ઐતિહાસિક પ્રમાણો તેને જરાએ ટેકો

આપતાં નથી. પાંચસો વર્ષ ઉપર લખાયેલો એ ગ્રન્થ છે. એકમાં મુંજને તૈલપે માર્યો નહોતો પણ તે કુદરતી મૃત્યુથી મરણ પામ્યો હતો એમ જણાવ્યું છે. મેરુતુંગ કહે છે કે તેને તૈલપે શૂળીએ ચડાવ્યો હતો. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી તેને હાથીને પગે કચરાવી મરણ પમાડે છે. આમાં કેટલો ઇતિહાસ સાચો, કેટલી વિકૃતિ ક્ષંતવ્ય અને કેટલી અક્ષંતવ્ય, એના કોઈ નિયમો ઠરાવવા મુશ્કેલ છે.

ઐતિહાસિક નવલકથામાં થતી ઇતિહાસની વિકૃતિનું પોષણ કરવાનો કે બચાવ કરવાનો નહિ, પણ ઐતિહાસિક નવલકથાના મુખ્ય હેતુને વાચકો-વિવેચકોની સમીપે વિશદ કરવાનો આ લેખનો આશય છે; એટલે ગુણ કે દોષ રૂપે કોઈ ઉદાહરણો કોઈ પણ ગૂજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાંથી આપવાની આવશ્યકતા માની નથી.

'રાજ્યરંગ' ને નર્મદની સ્વસ્થ ગદ્યશૈલી

●

લેખક વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

●

દલપતનર્મદના જમાનામા ટ્રેઇનિંગ કૉલેજમાં જગતનો ઇતિહાસ શિખવાતો એટલે કેળવણીકારો અને સાહિત્યકારોને જગતના ઇતિહાસના શિક્ષણનું મહત્ત્વ સારી પેઠે લાગતું તેથી નર્મદને 'રાજ્યરંગ' તે કાળની જરૂરિયાતનું પરિણામ છે પણ ઇતિહાસના ઊંચા આદર્શ તથા દૃષ્ટિની વિશાળતાને લીધે 'રાજ્યરંગ' પાઠ્ય પુસ્તકની કક્ષામા નહી સરી પડતા જગતના ઇતિહાસનું ભારતના એક મહાપુરુષનું દર્શન થયું છે એ દર્શન સાવ સાચુ તો ન જ કહી શકાય, પણ વિલક્ષણ હોઈ આકર્ષક છે નર્મદનું કાળનું વર્ગીકરણ ભાગ્યે જ કોઈ સ્વીકારે, એ વર્ગીકરણથી કદાચ હસવુ આવે, પરંતુ ઐતિહાસિક કાળને મુખ્યમુખ્ય વિચારના ને લાગણીનાં પ્રેરકબળો દ્વારા સમજનારા ભારતપ્રેમીના અણઘડ પણ પ્રમાણિક પ્રાથમિક પ્રયત્ન દાખલ તે મનનયોગ્ય છે

વસ્તુસ્થિતિનો સારો ગ્રાહ તેમ જ સરળ વ્યાપ્તિઓની ભારે મર્યાદા દર્શાવતું તેમાથી એક જ ઉદાહરણ[1] બસ છે —

> "રોમના રાજ્યનો નાશ થયો ત્યારથી તે અમેરિકાનો શોધ લાગ્યો ત્યાં સુધીના (૪૭૬–૧૪૯૯) એક હજાર વર્ષના કાળમા જગતમાં સર્વત્ર ધર્મરાયની પ્રતાપી હાક વાગતી ચીનમા બુદ્ધનો ને કનફ્યૂશિયસનો એ[2] ધર્મ પોતાના પંથો સહિત હતા જ

હિંદુસ્તાનમાં પુરાણોક્ત ને તંત્રોક્ત ધર્મે લોકને

અનેક દેવદેવીની ઉપાસના કરતા કીધા[3] હતા, પણ ઇસવી શૈકા નવના આરંભમાં શંકરાચાર્યે અદ્વૈત બ્રહ્મનો બોધ ને સ્માર્ત સમ્પ્રદાય એ[2] પ્રવર્તાવ્યા. ત્રણસે વર્ષ પછી વૈષ્ણવ આચાર્યોએ પોતાના સમ્પ્રદાય ચલાવી રામકૃષ્ણના પૂજન કરાવ્યા[4] અને ચૌદમા પંદરમા શૈકામા ભક્તોએ નામભજનનો મહિમા વધાર્યો "*

નર્મદના 'રાજ્યરંગ'નુ નર્મદની પાકટ સ્વસ્થ ગદ્યશૈલીના ગ્રન્થ તરીકે પણ મૂલ્ય સારું છે અને અહીં તેની આ ગદ્યશૈલીનો જ થોડો વિચાર કરવો ધાર્યો છે. ઇતિહાસ, ચિન્તન, આદિના વિસ્તૃત ગ્રન્થોમા ગદ્યશૈલી મધ્યમ ધાટીની હોય છે; તેમાં આવેશ લાગણી, કલ્પનાને મર્યાદિત સ્થાન છે. એકાદ નાના નિબંધમાં શબ્દો વા વાક્યો વા લય સાથે જેવો સ્વૈરવિહાર કરી શકાય તેવો વિસ્તૃત પ્રબંધમાં શોભે નહીં, અને એકદમ ઊંચુ તાન લે કે લાગણીબળ દાખવે તો તેનો ટકાવ ન રહેતાં રચના બેડોળ થાય છે ઊંચુ તાન છેરવી શકે એવા ધન્ય ગદ્યકારો ગોવર્ધનરામ, ટાગોર જેવા હોય છે, પણ તેમને અપવાદ જેવા જ ગણવા પડે કૃતિના વિસ્તારથી, તેના મોટા પુદ્ગલથી મધ્યમ શૈલી પણ કર્ણને રોચક લાગે છે અને ધીમો ધીમો પણ લાગટ વરસાદ પડ્યા કરતો હોય તેમ વૃત્તિઓને અનાયાસે આહ્લાદ આપી અનુકૂલ રાખે છે. વિસ્તૃત પ્રબંધનું સાદ્યન્ત વાચન લેખકના માનસ વિશે તેમ તેની શૈલી વિશે વિશિષ્ટ છાપ પાડે, અને મહાન ગદ્યકારોની શૈલી વિશે વિચાર કરતાં આ વિશિષ્ટ સંસ્કાર જ સૌથી મહત્ત્વની બાબત છે, તથાપિ એ સંબંધી એક માણસનો સંસ્કાર બીજાને ગળે ઉતારવાનુ કામ કપરું હોઈ એવો પ્રયત્ન ગોળગોળ વાત જેવો સમજાય છે

પ્રાચીન વિવેચકો જેને ઓજસ કે માધુર્ય કહે તેમાંનો એકે ગુણ 'રાજ્યરંગ'મા નથી નર્મદના નિબંધોમાં તેજ અને ભપકો છે, પણ 'રાજ્યરંગ'માં તે નથી 'રાજ્યરંગ'મા સ્વનુ માધુર્ય કે લયનુ સૌન્દર્ય નથી. નર્મદનુ લખાણુ સરખી ગતિ કરતા શીખ્યું જ નથી. બે ત્રણ વાક્યો વાચીને જે ચઢઊતરના વાક્યની આપણે

* 'રાજ્યરંગ', ભાગ ૨ જો, પૃ. ૫૧.

અપેક્ષા રાખીએ તે જ આવે ને વિસવાદી અશો આવે જ આવે ગદ્યશૈલીમા આના આયમઓ નર્મદ પછીના શિષ્ટ લેખકોમા નરસિહરાવમા સારી પેઠે જણાય છે પણ આ અનિયમિતપણે પણ વારવાર આવતા ડમણિયાના આચમઓથી આપણે એવા ટેવાઇ જઇએ છીએ કે નર્મદની શૈલીના વિશિષ્ટ સરમારમા બાધ આવવાને બદલે તેનુ એ અગ બની જાય છે

ઘણી વખત ખડકનુ થ. નર્મદે સારી રીતે માડયુ હોય પણ પછી રચના આડીઅવળી થતી જાય, નાનાનાના પણ પૂર્ણ વાકયો નામની જ અવસ્થામા આવે વાકયો નાના જ નહી પણ લગભગ એક જ બીબાના અને 'છે' 'છે' કે 'હતા' 'હતા'ના આવર્તનથી નર્યા જ એકવિધ લાગે છે નર્મદની શૈની સૌદર્યલક્ષી નથી

નર્મદની જ કહી શકાય એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની ગોઠવણ નીચેના વાકયકલાપમા દેખાશે એ અથવા એને મળતી રચના નર્મદના ગદ્ય લખાણમા ઠેરઠેર જોવામા આવે છે એમા જોન્સન જેવા અગ્રેજ ગદ્ય લેખકોમા હોય છે તેવા ટૂકા પણ સમતોલ વાકયો લખવા પ્રયાસ છે

> 'સ્વાધીન તથા સ્વતત્ર થવાનો જોસ્સો લોકમા ઉત્પન્ન થાય છે પણ જુદીજુદી સ્થિતિને લીધે તે જોસ્સો કહી કહી ડમાઈ જાય છે, કહી કહી વધે છે પણ મોટુ કામ કરી શકતો નથી, કહી કહી ફાવે છે ને જ્યા જ્યા ફાવે છે ત્યાં ત્યાના લોકમાના થોડાક જ સ્વતત્રતાનુ ઉચુ સુખ ભોગવે છે કહેવાનુ આ કે હજી માણસ જાતનો મોટો ભાગ દુખી છે સ્વતત્રતાનો જોસ્સો વધે છે પણ તેથી લોક કેવળ બાહ્યસુખની જ તૃષ્ણા રાખે છે–બુદ્ધિવાદિ ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડે છે સહયી ને શઠ સ્વાર્થી થાય છે, અતરમા લોભ, કપટ ને બહાર વિવેક જુગતી રાખે છે "*

પરતુ નર્મદની શૈલીનો પ્રધાન ગુણ તે સૌન્દર્ય નહી પણ સરળતા દેશદેશની વાત અને ભાતભાતના વિચાર પોતાની વાણીમા

* 'રાજ્યરગ', ભાગ ૨ જો પૃ ૧૮૧

રજૂ કરવામાં નર્મદને શ્રમ પડતો જણાતો નથી. આપણી ભાષા નવાનવા વિચારો તથા માહિતીને ગદ્યમાં ઉતારવા નર્મદના જમાનામાં ઘણી ઓછી સમર્થ હતી-અત્યારે પણ અર્થશાસ્ત્ર જેવા વિષયો માટે ઓછી સમર્થ લાગે છે-છતાં નર્મદના પ્રતિહાસમા શૈલીની કૃત્રિમતા કે શ્રમબદ્ધતા નથી લાગતી સરળતાનું એક કારણ તો એ કે વાક્યોની ગૂંથણી સાદી છે, બીજું કે સંકુલ ભારતકામ નથી બીજું, પરિચિત ગુજરાતી શબ્દ ઇષ્ટ અર્થને પૂરેપૂરો દાખવતો હોય તો તે જ નર્મદ વાપરે, પછી ભલે તે શિષ્ટ ન લાગે વળી સુગમ ઉપરાંત ઘરગથુ શબ્દોથી નર્મદ સરળતામાં આત્મીયતાનું તત્ત્વ ભેળવે છે. આવા કુટુમ્બી શબ્દો અપરિચિત વિષયને પરિચિતતાનો ઓપ આપે છે.

'ફ્યુડલ ડ્યૂકે ને કૌંટે પોતપોતાના પ્રદેશમાં રાજનો ઠાઠ રાખવા માંડેલો ને પોતાની જાગીરો બારનોને વહેંચી આપેલી. તે કાળમાં ફ્યૂડલ બારનો પરસ્પર લડતાં, સબળા તે નબળા પાસેથી તેના કિલ્લા ખુંચાવી લેતા, તેનાં ખન કરતા અથવા તેને કેદમા નાખતા; કોઈ વળી બીજાની દીકરીને કાહાડી આણતા; ફ્યૂડલ અમીરો પોતાના દાસજનને અનેક રીને પીડા કરતા ને મારી નાંખતા. ધર્માધિકારીઓ ને અમીરો લડતા, બન્ને લોકને પીડા કરતા. એક કુટુમ્બનો ટંટો ૩૦ વર્ષ ચાલતો ને આખા પ્રાંતમાં લોહીલોહાણ થઈ રહેતું; કિલ્લા, મઠ, ને લશ્કરી માણસો ને ગુફા બખોલ તે લૂટથી ભર્યાં રહેતાં; ૧ લાખ ઘોર કર્મ કરનાર લૂટારા દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા ને આખા ફ્રાન્સમાં જ્યા ત્યા લડાઇઓ, મારામારી, કાપાકાપી, ચોર બે ચોર, લટ બે લૂટ એ ચાલતું.

એ સ્થિતિમાં કેટલાક સ્વતંત્ર જનોએ અન્યાયી ને ઉદ્ધત અમીરોની સાથે લડીને શૌર્ય પરાક્રમ દાખવ્યાં ને તેઓ નૈટ કહેવાયા. થોડે કાળે નૈટોના અખાડા સ્થપાયા ને શિવલરીની નીતિ પ્રગટ થઇ—" *

---

* 'રાજ્યરંગ', ભાગ ૨ જો, પૃ. ૪૧.

નોંધ—

૧ "રાજ્યરંગ" ભાગ ૨ જામા શૈલીની દષ્ટિએ બીજા અભ્યાસ યોગ્ય આ પરિચ્છેદો સૂચવુ છુ પૃ ૫ રજપૂત રાજ્યવ્યવસ્થા, પૃ ૧૩૨ "પણ જેમ્સ પહેલાએ લોકનુ અપજશિયુ કું પણ ખસેડયુ" ત્યાથી શરૂ થતો; પૃ ૧૫૭ "હાડે ગએલા નેપોલીઅનની સામા' ત્યાથી શરૂ થતો પૃ ૧૮૧ "હજારો જણે પ્રાણ ખોયા" ત્યાથી શરૂ થતો,

૨ મરાઠીમાં હજી ચાલુ છે તેવી રચના પણ ગુજરાતીમા તે વખતે સારી પેઠે હતી

(૧) પોપ ગ્રેગરી બીજો (૭૧૪–૭૩૧) એણે તો ગ્રીક રાજાઓની સામા હથીયાર ઊચકવાને લોકને સમજાવ્યાં" (પૃ ૨૫)

(૨) "રૂશિયા, પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા, ઇગ્લડએઓએ નેપોલીઅનની સામા ચાર વાર સપ કીધો" પૃ (૧૫૬)

(૩) "દક્ષિણ હિદુસ્તાનમા તૈલગણ ને કર્ણાટક અહીના રાજ્યો હિદુઓએ પાછાં પોતાને હાથ કીધા હતા" (પૃ ૫)

૩ કયુ ને બદલે નર્મદ હમેશ 'કીધુ' વાપરે છે અને કોઈ જગાએ "અમેરિકાની સ્ત્રીઓ પોતાની સ્વતત્રતા ને પુરુષની બરોબરના હક્ક માગતી થઈઓ છે"—એવો ચરોતરી પ્રયોગ પણ દેખા દે છે

૪ કેટલેક સ્થળે બોલીમા પ્રચલિત છે તે નાન્યતર જાતિ ઉકારાન્ત નામ કે વિશેષણનુ સાનુસ્વાર અગ નમદમા જોવામા આવે છે "એક કાળે ત્રણ પોપ ધરમખાતાની વસૂલી વહેચી લેતા" (પૃ ૨૭), "એલિઝાબેથના રાજ્યની ઉપલી ભભકમા" (પૃ ૧૩૨), વગેરે

★

બ્રહ્માંડવ્યાપિની કવિતા-રેખાનાં પાંચ સ્વરૂપો

●

: લેખક :

મો હિ ની ચં દ્ર

●

[૧]

કવિતા એ વાચકોનું રમકડું નથી એ તો રાષ્ટ્રની નિયામિકા છે. કવિની પોતાની એ સંદેશવાહિની છે. કવિના જેટલી સ્થૂલ—શબ્દગત— છે તેથી વધારે ઊંડી તેના અર્થમાં વ્યાપેલી છે. કવિતા એક રાષ્ટ્ર-વ્યાપી તત્ત્વ છે; જીવનવ્યાપી પ્રેરણા છે. આખાય રાષ્ટ્રજીવનને અપનાવવાનો, તેની શક્તિ સંગ્રહવાનો, તેની મર્યાદા બાંધવાનો, તેના પ્રયોજનનું દિશાસૂચન કરવાનો, તેને વ્યાપક બનાવવાનો, તેનો મર્મ ઉકેલવાનો. ખંડિતને અખંડિત રાખવા—કરવાનો કવિ-તાનો ઉચ્ચ આશય છે. માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ એ ત્રણ કવિતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે બાકી તો કવિતા સર્વગ્રાહી છે આત્માના પ્રત્યેક ગુણ અને ધર્મ કવિતામાં સાકાર બને છે. કવિતા જીવનમય છે તથા જીવન કવિતામય છે એટલે જીવનને ઉવેખતા જ કવિતાને ઉવેખવી પડશે. જીવનને સત્કારતાં કવિતા આપમેળે જ સત્કારાશે. સાચી કવિતા શબ્દોના ચોકઠા કરતાં વધારે તો આભસ્પર્શતા અડીખમ પર્વત જેવા જીવનની તળેટીથી ઝરે છે, વહે છે જીવન, કવિતા અને રસ એ એક જ અર્થના પર્યાય શબ્દો છે. આકાશમાં ચમકતા

અનેક વર્ણોની માફક જીવનમા અનેક રંગો ચમકે છે, કવિતામા પણ અનેક રંગો ચમકે છે કવિતાનુ પ્રભવસ્થાન વેદના છે તીવ્રતમન્ના છે, અવિરત પ્રેરણા છે શક્તિ, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ આ ત્રણેના સુભગ સપ્રમાણ સમન્વય સાચી કવિતાના જન્મકારણરૂપ છે ગમે તે યુગની નાની કે મોટી વ્યક્તિના હાથથી જ્યારે કવિતા લખવાની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે તેની તે શક્તિ કવિતાના નાનામા નાના અને નજીકમા નજીક બીજ જેવી હોય છે આ બીજને પ્રારભમા તો વ્યુત્પત્તિ [એટલે કે લોકવ્યવહાર, છન્દશાસ્ત્ર, વગેરે શાસ્ત્ર અને મહાકવિઓની ગ્રંથોની કૃતિઓ વગેરેના પરિશીલન] પ્રાપ્ત કરવારૂપી તપશ્ચર્યાની ભૂમિમા દટાવાનુ જ હોય છે, જ્યા તેના પર અભ્યાસરૂપી જળ સિચાય છે, ત્યાથી તે ફણગારૂપ બહાર નીકળે છે, ક્રમશ છોડમા પરિણમે છે વૃક્ષ બને છે, જેને મજરીઓ ફૂટે છે અને ફળ બેસે છે આમ સાચા કવિની પાયરીએ પહોચતા કેક જન્મો લેવા પડે જન્માના આવાતો અને જીવનના ત્રણેને વટાવ્યા બાદ તે સાચો, વિશ્વનો યુગદૃષ્ટા કવિ બની શકે

આપણા પડિતવરો ભામહ દડી, વામન આનદવર્ધન ભોજ મમ્મટ, વિશ્વનાથ, જગન્નાથ, આદિએ કવિતાની અનેક વ્યાખ્યાઓ કરી છે અને કવિતાના વિષય એટલા બધા સૂક્ષ્મ ગહન અને વિશાળ છે કે કોઈપણ બે સમાન કક્ષાના મહા વિદ્વાનો કે ગમે તેવી બે સામાન્ય વ્યક્તિઓ પણ એક બીજા સાથે સહમત ન થાય એ સભવિત છે, છતા એક કથન કવિતા માટે સૌએ સ્વીકારવુ પડશે કે યુગસક્રાતિના અસખ્ય ઝઝાવાતોમાથી, ખડેખડના, દેશેદેશના, પ્રજાએ પ્રજાના, વ્યક્તિએવ્યક્તિના મતમતાતરોમાથી, જીવનસઘર્ષણના અસખ્ય ઉત્કાપાતોમાથી કીડીથી કુજર સુધી અણુથી વિરાટ સુધી, સમસ્ત બ્રહ્માડના ચરાચર, અણુએઅણુમા, તેના પ્રત્યેક શ્વાસમા, તેની ક્રિયામા જે રેખા એકસરખી સળગ આરપાર, વ્યાપ્ત થઈને પથરાયેલ છે—ઘોર તિમિરરાશિમા તેજના સૂત્રની જેમ નિદ્રાજાગૃતિમા જે સ્થિર છે, બ્રહ્માડના એકરાગના જે કારણરૂપ છે જે વિવિધ જાતના ભાવોનુ ઉત્પાદન કરે છે, જે અવર્ણનીય અને અતિશય નાજુક છે [मृदुनिकुसुमादपि । वज्रादपि कठोराणि] તે કવિતા છે

આ કવિતારેખાને નરસિંહ મહેતાએ પ્રભાતિયાંમાં જાગૃત રાખી છે, મીરાંબાઈએ પદોમાં પલ્લવિત કરી છે, અખાએ જ્ઞાનના ચાબખાઓમાં ગરવી બનાવી છે, પ્રેમાનંદે કથાઓમાં વર્ણવી છે, શામળભટ્ટે છપ્પાઓમાં ચીતરી છે, દયારામે શૃંગારમાં ઉતારી છે, ધીરાએ કાફીઓમાં ગાઈ છે, ભોજાએ ભજનોમાં ભરી છે, નર્મદાશંકરે જોસ્સામાં અજમાવી છે, દલપતરામે વાક્ચાતુરીમાં ટપકાવી છે, નવલરામે જાનવરોની જાનમાં નીરખી છે, ગોવર્ધનરામે સ્નેહમુદ્રામાં અંકિત કરી છે, ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રવ્યાપી બનાવી છે,[1] નરસિંહરાવે હૃદયવીણામાં બજાવી છે, કલાપીએ કેકામાં ઉતારી છે, ખબરદારે દેશભક્તિમાં ટકોરી છે, કાન્તે પૂર્વાલાપમાં આલાપી છે, નાનાલાલે વિરાટમાં વધાવી છે, લલિતજીએ લગીરમાં લહેકાવી છે, બોટાદકરે ગૃહકુટુંબના ભાવોમાં સાધી છે, ઠાકોરે સૉનેટોમાં મઠારી છે, મેઘાણીએ રાષ્ટ્રીય-શાયજ્ઞનમાં ગજાવી છે, ત્રિભુવન વ્યાસે નવા ગીતોમાં પારખી છે આ ઉપરાંત સુન્દરમ્, ઉમાશંકર, ઇન્દુલાલ, દેશળજી, ચન્દ્રવદન, મન.સુખલાલ, શ્રીધરાણી, બેટાઈ, કરસનદાસ, સ્નેહરશ્મિ, રમણલાલ, કેશવ હ શેઠ, વગેરેએ આ બ્રહ્માંડવ્યાપિની કવિતારેખા તરફ માંડેલો દૃષ્ટિપાત ઉલ્લેખનીય તો છે જ

[૨]

આવી આ કવિતારેખા તેનાં મુખ્ય પાંચ સ્વરૂપોમાં વહેંચાયેલી છે તેમાંના ચાર સ્વરૂપો સ્થૂલ—શબ્દગત—છે તથા પાંચમું સૂક્ષ્મ છે. આ ચાર સ્વરૂપો બે જોડકાંમાં વહેંચાયેલાં છે પ્રથમ જોડકામાં પહેલા બે સ્વરૂપોનો તથા બીજા જોડકામાં બીજાં બે સ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે. પાંચમું સ્વરૂપ જે સૂક્ષ્મ છે તે જીવનગત છે. પ્રથમ જોડકાના બે સ્વરૂપો તે તરંગપ્રધાન કવિતા અને વિચારપ્રધાન કવિતા. આ બન્ને સ્વરૂપોની કવિતા તદ્દન સામાન્ય કોટીની તથા ટૂંકા આયુષ્યવાળી હોય છે. બીજુ જોડકું તેનાથી વધારે ઊંચા પ્રકારનું છે અને તે લાંબુ આયુષ્ય ધરાવે છે.

---

૧. ગાંધીજી કવિઓના કવિ છે ન માનતા હો તો વાંચો 'સાહિત્ય' ઓક્ટોબર ૧૯૩૩માંનો મારો લેખ

આ બીજા જોડકામા કલ્પનાપ્રધાન કવિતા અને ભાવનાપ્રધાન કવિતાનો સમાવેશ થાય છે

સાગરનો તરગ જેટનો અસ્થિર તથા તરગનુ જીવન જેટલુ ક્ષણજીવી છે, તેટલુ જ અસ્થિર તથા ક્ષણજીવી તરગપ્રધાન કવિતાનુ તત્ત્વ છે તેની મર્યાદા ઘણી સકુચિત છે તરગ એ વિચારનો એક ભાગ—અશ માત્ર છે તેથી વિચારની મર્યાદા એનાથી મોટી હોય છે તરગો ક્ષણમા અનેક વખત આવે છે અને જાય છે પરતુ દરેક તરગ રસમો તીવ્ર હોતો નથી તરગ સામાન્યત મનનો સ્પર્શ પામે તે પહેલા તો ઊડી જાય છે—આટલો એ ત્વરિત હોય છે એક દાખલો લઈએ સાગરને જોઈને માણસને અનેક જાતના તરગ આવે છે આ તરગોમાના એમનુ આલેખન નીચે મુજબ કવિતામા થઈ શકે —

એક પક્તિમા તરગપ્રધાન કવિતા

આ સિંધુ માહી ડુબકી લઈએ ' [ઈન્દ્રનજી]

સાગરને જોઈને તેમા ડુબકી મારવાનો તરગ સામાન્યમા સામાન્ય ભેજામા પણ પ્રવેશી શકે છે આ એટલુ સ્પષ્ટ છે કે ઉપરની પક્તિને વિના સકોચે તરગપ્રધાન કવિતા કહી શકાય.

તરગનું વ્યાપક તથા વિસ્તૃત સ્વરૂપ વિચાર છે તરગ કરતા વિચાર વધુ જીવત તથા વધારે સ્થિર છે અને તેથી તેની અસર મન ઉપર વધારે વખત ટકે છે આપણા શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે વિચારોની પરપરા સકળાયેલી છે હવે ઉપરની જ તરગપ્રધાન કવિતાને આપણે વિચારપ્રધાન કવિતામા ફેરવવા માગતા હોઈએ, તો તે નીચે મુજબ ફેરવી શકીએ —

મુક્તકમા વિચારપ્રધાન કવિતા

'તીરે રમી જળધિને છીપલી વીણીએ,
રેતી તણી નધુક દે'રી રૂડી કરીએ,
ને સાગરે કુદી પડી જળસ્નાન લને,
નાવે ચડી વિહરતા ઘુમીએ, ચનો સા [વસત]

ઉપર્યુક્ત ચાર પંક્તિઓ વિચારપ્રધાન કવિતાનું રૂપ લે છે. તરંગોની પરંપરા એટલે વિચાર—સળંગ અને સંકલિત

હવે કવિતાના બીજા જોડકા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ. તેમાં કલ્પના અને ભાવનાનો સમાવેશ થાય છે પ્રથમ જોડકામા જે સ્થાન તરંગપ્રધાન કવિતાનું છે તે જ સ્થાન બીજા જોડકામાં કલ્પનાપ્રધાન કવિતાનુ છે અને જે સ્થાન વિચારપ્રધાન કવિતાનું છે તે જ સ્થાન ભાવનાપ્રધાન કવિતાનુ છે આ બીજા જોડકાની બન્ને જાતની કવિતાઓ ઉચ્ચ કોટિના, સંસ્કારી અને સામાન્યથી પર એવા માનસના મથનનું પરિણામ છે.

કલ્પનામા નવીનતા છે, સરસતા છે, તેમાં મૌલિકતાનું તેજ છે. પાણી વગર કોઈને ચાલતુ નથી. તે દરેકને મળે છે દરેકને તેની જરૂર છે પરંતુ દૂધ તો માણસની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે તરંગ અને વિચાર તો સૌ કોઈને આવે જ છે પરંતુ કલ્પના માટે તેને અનુરૂપ માનસની જરૂર છે. કલ્પના જ્યારે વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તે ભાવના બને છે. કલ્પના ભાવનાનો એક ભાગ છે. આટલુ કલ્પનાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે

ઉપરની જ કાવ્ય પંક્તિને આપણે કલ્પનાપ્રધાન બનાવીશું તો તે નીચે મુજબ થશે.—

: એક પંક્તિમાં કલ્પનાપ્રધાન કવિતા :

'આ સિન્ધુ શો ભવ મમ બધો ગજી' રે'તો નિગૂઢ' [મન્દાક્રાંતા]

ડુબકી મારવાના તથા સ્નાન કરવાના તરંગ-વિચાર તો સૌ કોઈ માણસો પ્રાપ્ત કરી શકે છે: પરંતુ પોતાના ભવ—સંસારને સિંધુ સાથે સરખાવી તેને નિગૂઢ ગર્જ' રે'તો કલ્પવાની ક્રિયા તો ઉચ્ચ કોટીના માનસનુ જ પ્રતિબિંબ હોઈ શકે.

કલ્પના જ્યારે વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તે ભાવના બને છે. ભાવના એટલે સ્થૂલ શબ્દોમાં વધારેમા વધારે સમાઈ શકે તેટલો વિશાળ અર્થ. સ્થૂલ—શબ્દગત કવિતાનું એ અંતિમ પગથિયુ છે—ઊંચામા ઊંચુ શિખર છે, કે જ્યાથી આગળ વધવાપણુ રહેતું નથી ભાવના ઉદાત્ત છે, પ્રાજ્ઞ માનસના મથનનુ એ પરિણામ

છે તેનુ ઓજસ ભવ્ય તથા ગભીર છે તે સર્વગત છે ભાવનામા સ્થૂલ તથા સકુચિત સ્વરૂપ તજીને સૂક્ષ્મ ને વિશાળ રૂપ લેવાની તમન્ના છે, સર્વસ્વનુ સમર્પણ કરવાની ધગશ છે ભાવના વિશદ છે, પારદર્શક છે, ગહરયમય છે, માધુર્યવતી ને વ્યાપક સૌન્દર્યથી ભરપૂર છે આકાશ અને પૃથ્વી જેટલી વિશાળ અને ઊંડી છે ઉપર્યુક્ત કાવ્યપક્તિને આપણે ભાવનાપ્રધાન કવિતાના રૂપમા ફેરવીએ તો તે નીચે મુજબ થશે —

એક પક્તિમા ભાવનાપ્રધાન કવિતા

'હૃયે સિધુ બની વિશાળ જગમા ગાભીર્ય રેલી રહુ' [શાર્દૂલ]

[૩]

જ્યારે જીવનમા કવિતા આપોઆપ ઊતરે છે, ત્યારે કવિતા સૂક્ષ્મ રૂપ લે છે શબ્દોના દેહની—છદ કે વિવિધ રાગરાગિણીના માપની—તેને જરૂર રહેતી નથી કવિતાની સૂક્ષ્મ તથા ઉત્તમ ભાવનાઓ—સૌન્દર્ય, માધુર્ય, ઓજસ, તથા તેના ગુણો—પરોપકાર પ્રેમ તથા સમાનતા આ સ્વરૂપમા મૂર્તરૂપે આપણે જોઈ શકીએ—અનુભવી શકીએ સૂરજ આખા જગતને પ્રકાશ આપે છે, માટે એ કવિતા જીવે છે ચન્દ્રમાની જ્યોત્સ્ના એ પણ એક અમૃત કાવ્ય છે ટમટમતા તારાઓ અધારે આથડતા પથિકોને માર્ગ સૂચન કરે છે ધરતી પોતાની વહાલભરી ગોદમા સચરાચરને ઊછાડી આરામ આપે છે વૃક્ષો પોતાનો જીવનરસ નીચોવી શીતળ છાયા સમર્પે છે, ફૂલો પોતાનુ ગુપ્ત ધન—સુવાસ આપવા માટે જ જીવે છે સ્રોતસ્વિની અહર્નિશ પાતાના નિયત કાર્યમા ચપળ તથા પ્રવૃત્ત રહેવા અર્થે જીવમાનને ઉદ્બોધન કરે છે, અનેમ્ના મેલ દૂરે છે તથા ગદનામા સ્વચ્છતા સમર્પે છે પખી, પશુ તથા માનવમાનની તૃષાનુ એ નિવારણ કરે છે આ પર્વતો જીવનના ઉન્નતિશિખર તરફ અગુલિનિર્દેશ કરે છે નડતા લાગતા ઝરણા તો આખા વનને પોતાની કાલી બોલીથી, સરી પડતા અવ્યક્ત ઉલ્લાસથી ભરી દે છે સાગર જીવનની ગભીરતાનુ સૂચન કરે છે તે પોતાના ઉદરમા વડવાગ્નિ રાખી, પ્રત્યેક ભળભળતી ચિતાની જ્વાળાઓ પોતાના

હૃદયમાં શમાવી દેવાનું તથા ઉદાર થવાનું શીખવે છે. ને પોતાના અંતરની સપાટી નીચે રત્નો છુપાવીને, દરેકને પોતાના અંતરના પેટાળમાં સમાયેલા આવા જ ગુણરત્નોની ખોજ કરવા જણાવે છે. એ અસંખ્ય નાવોને પેલેપાર લઈ જઈ પ્રત્યેકને એવી શીખ આપે છે કે 'તમે દરેક જણ તમારું જીવન એવું કરો કે જેથી તેના ઉપર થઈને અનેક મુસાફરો પોતાનાં નાવો પેલે પાર સહીસલામત પહોંચાડી શકે.' સરોવર! અરે, કરોડો માનુષવંતી શબ્દગત ભાવનાઓમાંથી જેવું સૌન્દર્ય નથી નીતરતું તેવું બેનમૂન અલૌકિક તાલબદ્ધ સૌન્દર્ય એના મૌનમાંથી નીતરે છે વાણી એટલે નિર્બળતા, મૌન એટલે શુદ્ધ સંયમિત શક્તિ. વાણી જ્યાં હારે ત્યાં મૌન અખિરાજે. પિતાની પુણ્યમૂર્તિ જેવું તેજસ્વી આકાશ! અરેરે! એના ગુણોનો તે કંઈ પાર છે? અનંત અનંત વર્ષોથી એ આપણી રક્ષા કરે છે. એને નથી થાક, નથી નિરુત્સાહ, નથી નિરાશા; કરોડો યુગો થયાં એ છત્રછાયા બની આપણી ઉપર ઝૂલી રહ્યું છે; શી તેની અનુપમ સેવા! એ સદાય જાગૃત છે, સદાય સાવધાન છે. ચોવીસે કલાક તે પોતાની સેવાવૃત્તિમાં રત છે કોઈ વખત આંખો કાઢે છે, કોઈ વખત નિઃસાસા નાખે છે, કોઈ વખત બૂમો પાડે છે. કોઈ વખત ચોધાર આંસુએ રડે છે, કોઈ વખત લાડ કરે છે, કોઈ વખત હસે છે. અહનિંશ અવિરત સેવા એ એનો ધ્યાનમંત્ર છે, એના કર્તવ્યપથમાંથી એ કદિ ચળતું નથી, તેમ જ ચળવાનું પણ નથી અન્ધારું પણ તેજ આપે છે અને પ્રકાશ પણ તેજ આપે છે. અને ધરતી માતા! કરોડો યુગોથી પોતાના વજ્ર શરીર ઉપર ઘા ખમીખમીને સહનશીલ થયેલી ધરતીમાતા! પોતાની ગોદમાંથી કદિયે પોતાના નાનાંમોટાં બાળકોનેયે અળગા થવા દેતી નથી! પોતાના શરીર ઉપર બેસુમાર ભાર ખમીખમીને એ ધૈર્યશાળી બની છે તેના બાળકો તેને સતાવે છે, તેના ઉપર કારમા ઘા કરે છે, પરંતુ તે કદી ઓછું આણતી નથી મૂગાં અને બોલતાં—બધાંય બાળકોને તે સમાન ગણે છે. હૈયામાંથી શીતોષ્ણ દૂધની ધારાઓ કાઢીને તે બધાને વહેંચે છે. તેની દયાનો પાર નથી વળી બાળકો તેનું પીડન કરે છે તોય તે તેનો ક્ષમાનો સ્વભાવ મૂકતી નથી વજ્ર અને ફૂલ એને મન સરખાં છે. હૈયામાંથી કણેકણ કાઢીને તે પોતાના બાળકોનું પોષણ કરે છે! છતાં નગુણા

બાળકો તેને અપમાને છે, હડધૂત કરે છે એક શબ્દ પણ તે ઉચ્ચારતી ન ।। શો એનો વિનય ! શી એની નમ્રતા ! શો એનો મહાનુભાવ ! કોઈ એની સામે ઘા કરે તો ઊલટુ બદલામાં જીવન સજીવિની જેવો પાચક અમૃતકલ્પ જગરસ આપે છે, આવી તો એની ગુણરત્તા છે એને હૈયે અને હૈયાતળે અપાર સજીવનભડાર ભર્યા છે એ પરોપકારી મૂર્તિ ધરતીમાતા ! વાત્સલ્યના ઝરણા તો અનત એના પેટાળમાથી ઝર્યા કરે છે શી એ માતારૂપ નરમમૂર્તિ !

આ ધરતી, આ આકાશ, આ ત્રણે લોક, આ ચૌદે ભુવન અને આ બ્રહ્માડ એ જીવતી જાગતી વિરાટ કવિતાના કટમ છે એક એક અલૌકિક કાવ્યખડ છે તેનો અણુએઅણુ સૂક્ષ્મ કાવ્યતામા મહત્ત્વનુ સ્થાન ભોગવે છે તેમા સપૂર્ણ તાલબદ્ધતા છે, સપૂર્ણ ગેયતા છે સગેમરમરના આલીશાન મહેલની જેમ આખુ બ્રહ્માડ શોભી રહ્યુ છે એ મહેલમાથી એક કણ ખસતા આખોય મહેલ ખડિત થાય છે, પરતુ આ બ્રહ્માડમા ખૂબી એ છે કે તેની અસ્તવ્યસ્તતા—ખડિતઅખડિતતા એ બધુય આ વિશ્વના વિરાટ કાવ્યની તાલબદ્ધતા સાચવના માટે અનુરૂપ જ છ ક્યાયે કદિ તેની તાલબદ્ધતા—ગેયતા ખડિત થતી નથી, કચવાતી નથી એ બ્રહ્માડની વિરાટ કવિતાની વિશિષ્ટતા છે

એટલે આ કવિતાનો પાચમો પ્રકાર—સૂક્ષ્મ કવિતા જીવનમા જ્યારે એકસૂત્રતા પ્રવેશે ત્યારે તેને સૂક્ષ્મ કવિતા કહી શકાય આખા જીવનમા તાલબદ્ધતા સચવાય, આખુયે જીવન સ્વચ્છ તથા પારદર્શક અરીસા જેવુ બને, ત્યારે એને જીવનકવિતા કહી શકાય

ભિખારીના પેટમા ખાડો પડ્યો હોય, દિવસો થયા પેટમા અન્નનો દાણોયે પડ્યો ન હોય તેનો જીવ રજા માગતો હોય, આવે વખતે સુદર શબ્દોના ઝૂમખા તેને જરાયે આનદ આપી શકશે નહિ આ ક્ષણે તો બાજરાનો રોટલો તથા મરચુ તેને કવિતારૂપ છે કારણ આ કવિતા જ તેનો પ્રાણ ટકાવી શકે તેમ છે તરસ્યાને પાણી એ કવિતા છે, ભૂખ્યાને રોટલો એ કવિતા છે, ઉઘાડાને વસ્ત્ર

એ કવિતા છે, જગતમા દરિદ્રનારાયણોનો જોરો નથી, તેમની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવી એ કવિતા જીવી જાણવા સમાન છે.

[૪]

આમ કવિતાના ચાર સ્વરૂપો—તરંગપ્રધાન, વિચારપ્રધાન, કલ્પનાપ્રધાન, અને ભાવનાપ્રધાન તથા મૂક્રમ—જીવનગત—કવિતા આપણે જોઈ ગયા હવે આ દરેક પ્રકારની કવિતાનો એક એક દાખલો આપણા ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાંથી ટાંકશુ તથા મૂક્રમ—જીવનગત—કવિતાનુ એક આદર્શ દૃષ્ટાંત આપી આ લેખ પૂરો કરશું.

: તરંગપ્રધાન કવિતા—સ્વ. કવિ દલપતરામ :

'ભક્તોનાં દુખ ભાગવાં, તે છે તારી ટેવ;
સહાયતા કરી આ સમે, દુઃખ હરનાર દેવ.'

['દલપતકાવ્ય', પા ૭]

: વિચારપ્રધાન કવિતા—સ્વ. કવિ નર્મદાશંકર :

'રસિક કવિને જાણવો, ખરો અમર જગ માંહી,
જેની યશરૂપ કાયને, જરા તણુ ભય નાહિં.
જરા તણું ભય નાહિં, નાહિ આધિ ને વ્યાધિ,
અચળ કીર્તિ જગમાહિ, સકળ થળમા રહે ગાજી.
કહે કુમુદ કરજોડ, કદી શંકા નવ આણો,
રસિક કવિની કાય, અમર આ જગમા માણો'

['નર્મદનું પદ્યમંદિર', પા ૪૮]

: કલ્પનાપ્રધાન કવિતા—કવિ નાનાલાલ :

'તે સામા તરતો જાણે ચન્દ્રમા વ્યોમને જલે,
સુણ્યો આકાશવાણીશો શાંતિનો શબ્દ એક મે'

['આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ', પા ૬૪]

: ભાવનાપ્રધાન કવિતા—સુંદરમ્ :

'છે વિશ્વ મારા હૃદયે સમાયુ,
શ્વાસે ભર્યો મેં જગપ્રાણવાયુ,

આખે ભર્યા સૂર્ય તણા પ્રકાશો,
દેહે બધા દેવતણો જ વામો
પરમાત્મા સર્વવ્યાપી સમાયો
આ બુદ્બુદે ચેતનઅબ્ધિ માયો,
આ વૈખરીથી જ અગમ્ય ગાયો
આ સ્થૂલમા સૂક્ષ્મતમે વિલાસ્યો '

['કાવ્યમગલા', પા ૮૩]

[૫]

સૂક્ષ્મ—જીવનવ્યાપિની—કવિતાનુ દૃષ્ટાત ગાધીજીનું સમગ્ર જીવન, જેની પળેપળ વિશ્વશાતિ અને સ્વાતત્ર્ય માટે ખર્ચાઈ રહી છે

પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

: લેખક :

શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી

સાહિત્ય અને કલાનાં ક્ષેત્રોમાં પણ આજે તો પ્રગતિશીલતાનો પોકાર જાગ્યો છે. પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો સામે જેહાદ જગાવવા અખિલ હિન્દ પ્રગતિશીલ લેખકમંડળની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે અને ત્યાર બાદ પ્રાંતિકમંડળો પણ સ્થપાયાં છે. આ બધાં મંડળો બંધારણીય રીતે કદાચ એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં નહિ પણ હોય, એમાં જોડાયેલા સૌ સાહિત્યકો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સાથે ઊભેલા નહિ પણ હોય, અને છતાંય 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય'ની તરફ દૃષ્ટિ કરનાર આ સૌ મંડળો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક એવી વિચારની સમાનતા છે જ કે જેને કારણે સાહિત્ય જેવા પોચા ગણાતા ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ નોખો પ્રવાહ શરૂ થઈ ગયેલો દેખાય છે. આ નવો પ્રવાહ જૂના કરતાં ક્યાં અને કેવી રીતે જુદો પડે છે એ જોવું અને સમજવું જરૂરી છે.

સૌથી પ્રથમ તો, કેટલાક સાહિત્યકારોનો એક એવો ખ્યાલ છે કે, 'સાહિત્ય તો પ્રગતિશીલ જ હોય. સાહિત્યની અંદર જ પ્રગતિનાં તત્ત્વો સમાઈ જાય છે. પછી એને 'પ્રગતિશીલ' એવું કહેવાની જરૂર નથી. એમ કહેવાથી એકનો એક ભાવ નકામી રીતે બેવડાય તો છે જ પણ એથી સાહિત્યની જે 'સહજ પ્રતિષ્ઠા' છે તેને પણ ધોખો પહોંચે છે કેમકે જેનો સ્વભાવ જ પ્રગતિશીલતાનો છે તેને વિષે પ્રત્યાઘાતી થવાપણાની આશંકા જ અપમાનકારક છે.'

આ મંતવ્યની પાછળ દલીલ એ હોઈ શકે કે, 'સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે અને જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે એટલે પ્રતિબિમ્બ પણ તેવું જ હોવા સર્જાયેલું છે' આ દલીલમાં એક ભારે નજરચૂક થાય છે તે તરફ લક્ષ ખેંચાવું જરૂરી છે જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે એમ કહેવું એ સત્ય છે પણ એનો અર્થ એ છે કે, 'જીવન એ તો એક સંગ્રામ છે અથડામણોમાંથી એ આગળ ધપે છે, અને જે જે પ્રગતિકારક બળો હોય છે તે પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વોને દબાવી દઈ તેજથી નીવડે છે અને એ રીતે જીવનની પ્રગતિ હંમેશ થયા જ કરે છે' આ જ અર્થમાં એ સાચું છે પરંતુ આની અંદર જે એક હકીકત રહેલી છે તે ભૂલી નહિ જઈ શકાય કે જીવન તો પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વોથી ભરેલું છે બન્ને વચ્ચે નિરંતર સંગ્રામ ચાલ્યા કરે છે બન્ને એક બીજાને મહાત કરવા મથે છે આખરે ભલે પ્રગતિનો જ વિજય થવાનો હોય પરંતુ એવા ઘણા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે જ્યારે પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો પણ પોતાનું જોર જમાવે છે અને અમુક સમય પૂરતા પણ ફાવી જાય છે આવી પરિસ્થિતિ થતાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વોએ જાગૃત બની વધારે ભીષણ સંગ્રામ ખેલવાનો રહે છે અને એ વખતે જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં Workers of the Revolution Unite' ની હાકલ પડે છે એ હાકલને માન્ય કરી જે અપનાવે છે તે જ પ્રગતિશીલતાની પદવી પામે છે અને તે જ આખરે જીતવાને અધિકારી ઠરે છે

એટલે કે, 'છે એનું પ્રતિબિમ્બ' એટલું જ સાહિત્યનું કર્તવ્ય નથી જગતમાં—જીવનમાં પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી બન્ને તત્ત્વો, બન્ને બળો છે બન્ને વાસ્તવિક છે આ બન્ને વાસ્તવિકતાનું માત્ર પ્રતિબિમ્બ બનીને જ સાહિત્યને સંતોષ માનવાનો નથી આપણે જોયું તેમ એ બે ભાગો વચ્ચે સતત સંગ્રામ ચાલે છે, એ સાથી મોટી વાસ્તવિકતા છે એ વખતે બધા પ્રગતિશીલ બળોએ પોતાનો હિસ્સો પ્રગતિની જીત માટે જ આપવાનો એક સહજ ધર્મ બને છે સાહિત્ય—પ્રગતિશીલ સાહિત્ય—તટસ્થની જેમ (એટલે મૂઢની જેમ જ ને?) કિનારે ઊભું ઊભું પોતાનો—પ્રગતિનો—વિનાશ શી રીતે જોઈ રહે? સહજ રીતે જ તેણે તેનો સ્વભાવિક પંથ—પ્રગતિશીલ તત્ત્વોની

જીતનો પક્ષ—સ્વીકારવો જ જોઈએ. એટલે એણે વાસ્તવિકતાનું કેવળ પ્રતિબિમ્બ બનવા ઉપરાંત, એ વાસ્તવિકતામાથી પોતાની પસંદગીની વાસ્તવિકતાનો ખુલ્લેખુલ્લો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. આમ, સાહિત્યે માત્ર ' છે તેનું પ્રતિબિમ્બ ' નહિ પણ ' પ્રગતિશીલ તત્ત્વોને બહલાવનારું સબળ વાહન ' બનવું જોઈએ. શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ કહે છે કે, ' પ્રગતિવાદી ઘણી વખત ક્રાંતિવાદી બની જાય છે ક્રાંતિના મિત્ર (' એલી ') તો બને જ છે."

આટલું સ્વીકારી લીધા પછી પણ એક સનાતન પ્રશ્ન તો રહે જ કે, જગતમા—જીવનમાં—પ્રગતિશીલ તત્ત્વો કયાં અને પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો કયાં ? તમે જેને પ્રગતિ કહો છો તેને જ બીજો પ્રત્યાઘાત કહેશે તો ? એક દિવસ તમે જ જેને પ્રગતિ કહેતા હતા તેને જ આજે પ્રત્યાઘાત કહેતા થયા હો તો ? અને આ પ્રશ્નોનો જવાબ દુનિયાના ઇતિહાસનો—માનવપ્રગતિના ઇતિહાસનો—મર્મ સમજવાની સાથે જ મળી રહે છે. પ્રગતિનો અર્થ જ એ છે કે ' આગળ ' ' આગે આગે '. એટલે ગઈ કાલ કરતાં આજે અને આજ કરતાં આવતી કાલે આપણે આગળ ગયા હોઈએ તો જરૂર ગઈ કાલ એ 'પાછળ' જ ગણાય અને આજે જે માણસ ' પાછળ ' જવાની વાત કરે અથવા છીએ ત્યાં જ થોભી જવાની વાત કરે તો જરૂર તે પ્રગતિરોધક અથવા પ્રત્યાઘાતી ગણાય એટલે કે માનવ પ્રગતિ જેટલી હદે આજે આવી પહોચી છે તેને આગે બઢાવનાર બધાં તત્ત્વો, બધાં બળો પ્રગતિ-કારક ગણાય; જ્યારે એની પ્રગતિનાં ચક્ર ઊંધાં ફેરવવા મથનાર અથવા છે ત્યા જ થંભાવી દેવાની મૂર્ખ કલ્પના કરનાર પ્રત્યાઘાતી ગણાય. એટલે, દરેક યુગમાં, દર સૈકામા, દર દશકામાં, દર સાલ અને બહુ જ સૂક્ષ્મરીતે વિચાર કરીએ તો દરરોજ—કદાચ, દર ક્ષણમા જેમ જેમ ' પ્રગતિ ' થતી જાય તેમ તેમ સાહિત્ય પણ વિકાસ પામતું જાય—પ્રગતિશીલ સાહિત્યની મર્યાદા પણ બદલાતી જાય છતા, જેમ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમ સાહિત્યની વાતમાં પણ આખા એક દાયકાને અથવા એક પચ્ચીસીને અનુરૂપ થાય અને બહુમાન્ય થાય તેવી એક મર્યાદા જરૂર આકી શકાય

એ મર્યાદા કેવી હોવી જોઈએ ? પ્રગતિની પ્રક્રિયા સમજનાર

જાણે છે કે ' જે છે ' એમાથી ' નવુ જન્મે છે આ આખી 'ડાયાનેકમીકલ પ્રોસેસ' છે એટલે એક જ જમાનામા, એક જ યુગ કે સૈકામા 'તદ્દન પ્રત્યાઘાતી'થી માંડી 'અતિ ઉદ્દામ પ્રગતિશીલ વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ પ્રવર્તે' છે જો કે, આગળ જોઈ ગયા તે જ નિયમ અનુસાર એ 'તદ્દન પ્રત્યઘાતી અને 'અતિ ઉદ્દામ પ્રગતિશીલ'મા પણ ફેર થતો જ રહે છે આજનુ 'તદ્દન પ્રત્યઘાતી' ગઈ કાલે તદ્દન 'વિનાનુ હતુ આજનુ 'અતિ ઉદ્દામ' એક સામાન્ય પ્રગતિશીલ' તરીકે આવતી કાલે લેખાતા માંડશે છતા કોઈ પણ એક સ્વીકારી લીધેલા સમાજમા, એટલુ તો નક્કી જ છે કે, જેને બન્ને 'છેડા (એક્સટ્રીમ્સ) કહેવાય છે એવુ તો હશે જ આ સ્થિતિમા બીજે છેડેના અતિ ઉદ્દામ ('અલ્ટ્રા એક્સ્ટ્રીમ) વિચારો કે પ્રવૃત્તિઓને જ માત્ર 'પ્રગતિશીલ' તરીકે ઓળખનારો અને બીજા બધાને પ્રત્યઘાતી' કહી ફેંકી દેનારો એક વિચારસઘ હોય છે આમા 'ડાયાલેક્ટીકલ પ્રોસેસ' ની અવગણના છે અને એથી એ સઘ ગમે તેટલો તેજસ્વી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ તથા શક્તિ વાળો હોય તેના વિચારો ગમે તેટલા પ્રગતિશીલ હોય છતા તે જ પ્રગતિને રૂગળાવી નાખનાર નીવડવા । ભય રહે છે એટલે પ્રગતિના પુરસ્કર્તાઓએ સમગ્ર સામાજિક બળોની અત્યત ઝીણવટપૂર્વક તુલના કરી લઈ ન જ ગતિમાન થવુ જોઈએ કે જેને પરિણામ, પ્રગતિશીલ તરીકે સિદ્ધ નહિ થઈ ચૂકેલા છતા પ્રગતિપ્રેમી અને જેમનામા પ્રગતિની શક્યતા રહેલી છે ત બધા બળો વિખરાઈ ન જતા તેમનો એક દિશાએ સહકાર અને જમાવટ થાય અને જેઓ સદતર પ્રત્યઘાતી જ છે, અને જેમના પરિવર્તનની શક્યતા નથી તેવા બળોને બીજી દિશાએ, પ્રગતિશીલ બળોથી અલગ પાડી ધકેલી દેવાં જોઈએ જેથી તેમની મુષિત છાયા પેલા અધપકવ—અર્ધજાગૃત—પ્રગતિશીલ બળો કે તત્ત્વો ઉપ પ્રસાન પામ 'આ' છૂટા પાડીને જમાવટ કરવાની ક્રિયા—'ક્રીસ્ટલાઇઝેશન'—પ્રગતિ ।। એક મહાન ચાવી સમાન છે—શુ સમાજમા કે શુ સાહિત્યમા સમાજમા ગમે તેટલા મતભેદો, વિચારભેદો હોવા છતાં આ પ્રક્રિયા ('પ્રોસેસ) શક્ય છે અલબત્ત, ભેદો જેમ વધારે સૂક્ષ્મ હોય તેમ એ કાર્ય વધારે મુશ્કેલ અને ધીમુ બને છે પરતુ તીક્ષ્ણદૃષ્ટિ અને તીવ્ર

બુદ્ધિશાળી સમાજનેતા જેમ સફળતાપૂર્વક એક કાર્ય પાર પાડી જાય છે તેવું જ સાહિત્ય-જીવનમાં પણ શક્ય છે જ છે કેમકે આખરે તો 'પ્રગતિ' એ જ માનવસ્વભાવ છે.

આપણા સાહિત્યમા આપણે આજે અનેક પ્રવાહો વહેતા જોઈએ છીએ જો કે એ બધા પ્રવાહો હજી બહુ આછા છે. કેટલાક તો છીછરા પણ છે. છતા આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં જે પ્રવાહો ગતિમાન થયા છે તેનાથી છેક જ અલિપ્ત આપણું સાહિત્ય ન જ રહી શકે, એ સ્વાભાવિક છે.

વિશ્વસાહિત્યમા જે ત્રણ નવા પ્રવાહો દૃશ્યમાન થાય છે તે 'સોવિયેટ લિટરેચર', 'પ્રોલિટેરિયેટ લિટરેચર' (શ્રમજીવી-સાહિત્ય) તથા 'લેફ્ટ લિટરેચર' (ઉદ્દામ સાહિત્ય) આ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન છે. ત્રણેની વિશેષતાઓ છે. આ ત્રણે પ્રવાહો પ્રગતિશીલ પ્રવાહો છે પરંતુ આ ત્રણે પ્રવાહો માર્ક્સવાદી ફિલસૂફીમાંથી જન્મેલા છે આ ત્રણે સાહિત્યનો પાયો વર્ગદૃષ્ટિ છે ત્રણેને શ્રમજીવીઓની ક્રાંતિ સાથે સીધો સબધ છે પરંતુ આ ત્રણેમાં જેનો સમાવેશ ન થતો હોય તેવું, આ ત્રણે પ્રવાહોથી અલગ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય હોઈ શકે છે, દરેક દેશમાં હોય છે. આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એટલે શ્રી રમણલાલ વ દેશાઈ કહે છે તેમ "જે સાહિત્યનુ વાચન આપણને પ્રગતિના તત્ત્વો તરફ અભિમુખ કરે, પ્રગતિ સાધવાનુ બળ આપે અને આપણા મનુષ્યત્વને ખીલવે એવો કોઈ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે તો એનુ વસ્તુ પ્રગતિશીલ કહી શકાય"

આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિકારી સાહિત્યનુ વિરોધી નથી હોતું ઊલટું પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિકારી સાહિત્ય તરફ મીઠી દૃષ્ટિથી જોતુ હોય છે યુરોપના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આજે તો એવુ બની રહ્યુ છે કે ગઈ કાલના પ્રગતિશીલ લેખકો આજે ખુલ્લેખુલ્લા 'લેફ્ટ લેટરેચર' ના પુરસ્કર્તાઓ બની ચૂક્યા છે અને આ પરિવર્તન સહજ છે પ્રગતિનુ આ સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. પ્રગતિશીલ લેખકો જ્યારે સમાજના બળોની પરસ્પરની અથડામણોની નિરીક્ષા કરી એમાથી જીવનને બહલાવે—મનુષ્યત્વને ખીલવે—એવાં બળોની

સીધી ત ફદારી કરવા લાગે છે ત્યારે વગ દષ્ટિ એમનામા આપોઆપ જાગૃત થાય છે અને ત્યાર પછીનુ એમનુ સાહિત્ય કેવળ માનવ દયા () ભાવનાવાળુ ('હ્યુમેનીટેરીઅન) મટી જઈ વર્ગદષ્ટિની કસોટીએ ચઢેલુ 'લેફ્ટ લિટરેચર' બને છે અને એના પગલા શ્રમજીવીસાહિત્ય' તરફ મડાય છે પ્રગતિશીલોનો આ સ્વાભાવિક ઇષ્ટ વિકાસ છે પરતુ એનાથી ઊલટુ બનવાનો પણ ભય સમૂળો નથી જ એમ ન કહેવાય રાજકીય અને સામાજીક અથડામણ વધાર ક્રૂર અને ક્રાંતિવ બને ત્યારે વગદષ્ટિ તો જન્મે જ છે પણ કેટલાક સત્તાધારી વર્ગના પક્ષમા બેસી જાય છે અને પ્રગતિશીલ તથા ક્રાંતિશીલ તત્ત્વોનુ પોતાને હાથે—પોતાની કલમે—સત્યાનાશ કરવા લાગી જાય છે જયા જ્યા ફેસિસ્ટ સરમુખત્યારી વધુ પ્રબળ નીવડી છે ત્યા ત્યા આના ઉદાહરણો ઠીક ઠીક પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રગતિશીલો માટે આ ભય છે જ્યા લગી વગદષ્ટિ જાગૃત થઈ નથી, અને એ દષ્ટિ કચડાયેલી આમ જનતાના કલ્યાણ પ્રતિ અભિમુખ બની નથી ત્યા લગી આ ભય રહે છે

પરતુ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના આજના તબક્કે આ ભય હજી દૂરનો છે હજી આપણે ત્યા પ્રગતિશીલ તત્ત્વોની છણાવટ થઈ નથી હજી આપણે ત્યા સાહિત્ય અને જીવનને કેવોક સબધ છે એની સ્પષ્ટતા જ થઈ નથી 'સાહિત્ય એ સમાજનુ માત્ર પ્રતિબિંબ નહિ, પણ પ્રેરબળ હોવુ જોઈએ પ્રજાજીવનના વિકાસનુ એ એક સાધન હોવુ જોઈએ સાહિત્યકૃતિની અસર સમાજજીવન ઉપર સારી અગર નરસી થાય છે માટે દરેક સર્જક જીવનને વિકસાવે—મનુષ્યત્વને ખીલવે—એવા જ વિચારો, એવો જ ધ્વનિ પોતાની સાહિત્યકૃતિદ્વારા પ્રચારિત કરવો જોઈએ જે સાહિત્યકાર મને ગમ્યુ તે મે લખ્યુ, મને પ્રેરણા થઈ તે મે સરજ્યુ હુ તો કલાનો ભોક્તા છુ—કલાનો સ્રષ્ટા છુ મારે બધી દુન્યવી વસ્તુ સાથે નિસ્બત નથી મારે કોઈનો કશો પક્ષ નથી માર કશા બધન નથી હુ કલાકાર છુ, સર્જક છુ આ બધાં ધોરણોથી પર છુ' વગેરે કહે તેને આપણે આ ગણાથી અલગ કરવો જોઈએ સાહિત્ય સર્જનની પાછળ ચોક્કસ દષ્ટિ હોવી જ જોઈએ, અને તે સમગ્ર

જીવનના વિકાસની આ બધા વિચારો હજી આપણે ત્યાં પૂરા ચર્ચાયા નથી એ તરફ પૂરતું લક્ષ જ ગયું નથી. એનું મહત્ત્વ હજી આપણે સ્વીકારતા થયા નથી

આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રગતિશીલ અને ક્રાંતિશીલ, ગાંધીવાદી, સમાજવાદી અને સામ્યવાદી, શ્રમજીવી અને સોવિયેટ વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના સાહિત્યોના સંકુચિત વાડાઓ બાંધી બેસી જવાનું પાલવે એમ નથી. આનો અર્થ એ નથી કે આ દરેક સાહિત્યમાં પુરસ્કર્તાઓએ પોતાના પ્રવાહોને રૂંધી નાખવાની જરૂર છે. જે છોડી દેવાની જરૂર છે એ તો એકબીજા પ્રત્યેનું અનડુ વલણ એક બીજા માટેની ' સૂગ '. જે જે સાહિત્યકારો જીવનની પ્રગતિ કરાવે તેવા ઉદ્દેશપૂર્ણ સાહિત્યના સર્જન અને પ્રચારમાં માનતા હોય તેઓ સર્વે પ્રગતિશીલ મંડળમાં શામિલ થાય અને એકબીજા માટે ઝેર રેડયા વિના મોકળા મને એક બીજાની ટીકા–સમાલોચન–વિવેચના કરે, એ આ તબક્કે અત્યંત આવશ્યક અને મહત્ત્વનું છે. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે જેઓ આ મંડળમાં જોડાયા હોય તે તમામને ' પ્રગતિશીલ ' ખિતાબ મળી ચૂક્યો છે અને બાકીના સૌ પ્રત્યાઘાતી જ છે પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે દૃષ્ટિપૂર્ણ સાહિત્યની તરફદારી કરનારો વિશાળ વર્ગ આ મંડળમાં જોડાય અને જેઓ ' કલા કલાની ખાતર ' કહેનારા હોય તેમને પોતાથી જુદા તરીકે જાહેર કરે, એ જરૂરી છે. શરૂઆતમાં કહી તે ' ક્રિસ્ટલાયૂઝેશન ' ની આ પ્રક્રિયા જેટલી ત્વરિત અને એટલું સાહિત્યનું ભાવિ ઉજ્જ્વળ થશે આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અનિવાર્ય હોય તેટલી અથડામણ ભલે થાય. કેમકે એ ઘર્ષણમાંથી જ પ્રગતિ થશે, એ પણ આપણે જાણી લેવું જોઈએ. અયોગ્ય ઉતાવળ અને વેરઝેરની વૃત્તિ આપણે ઊભી ન કરીએ. પણ એના મિથ્યા વધારે પડતા ભયે પ્રગતિ જ ન કરીએ એવું પણ ન થવું ઘટે.

અહીં એક મહત્ત્વની વાત રજૂ કરવી આવશ્યક છે સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાઘાતી એનો વિચાર સાહિત્યની અંદર જે વસ્તુ, જે વિચાર, જે ભાવના રજૂ કરવામાં આવી હશે તેના ઉપરથી થશે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી થતો કે બાહ્ય કલા તરફ ઉપેક્ષા થવી જોઈએ એથી ઊલટું મને તો એમ લાગે છે કે જેમાં કલા નથી તે

તો સાહિત્ય જ નથી કોઈ સુંદર વિચાર કલાવિહીન સ્વરૂપમા રજૂ થયો હોય તો એ બીજુ ગમે તે હોઈ શકે પણ આપણે એને સાહિત્ય તો નહિ જ કહીએ કેમકે સાહિત્ય એટલે જ ભાવનાનો ભાષામા થયેલો કલામય આવિષ્કાર આવો વિચાર જીવનદૃષ્ટિએ પ્રગતિશીલ છે કલ્યાણગામી છે પરન્તુ એ કલા નથી જ

આથી ઊલટુ એક પ્રત્યાઘાતી વિચાર એક અકલ્યાણકારી ભાવના અત્યન્ત સુંદર કલાસ્વરૂપે રજૂ કરવામા આવે તો આપણે તેને સાહિત્યનુ બિરુદ તો આપવુ જ જોઈશે પછી વર્ગીકરણમા આપણે એને જરૂર પ્રત્યાઘાતી સાહિત્ય તરીકે લેખીશુ અહી ફરીથી યાદ દેવરાવુ છુ કે કલા કે સાહિત્યદ્વારા ઉમદા અને કલ્યાણગામી જ વિચારો વ્યક્ત કરી શકાય એવુ કાંઈ નથી દુષ્ટ માણસને કલા કદી વરે જ નહી, કલાનો કદી દુષ્ટ ઉપયોગ થાય જ નહિ એમ કહેવુ એ અત્યારે દુનિયા ભરમા ચાલી રહેલી વાસ્તવિકતાનો ઇનકાર કરવા બરાબર છે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ એવી વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, કવિતાઓ ક્યા નથી કે જે કલાદૃષ્ટિએ સુંદર—ઉચ્ચકક્ષાની હોવા છતા જીવનદૃષ્ટિએ પ્રત્યાઘાતી હોય ?

આ બે વાત ચોખ્ખી કરી લીધા પછી પ્રગતિશીલતાનો આગ્રહ કલા તત્ત્વનો વિરોધી છે એવો ખ્યાલ કરવાને કારણ નહિ રહે તેવી જ રીતે કલા અને પ્રચાર અથવા કલા અને ઉદ્દેશગામીપણુ બે વિરોધી હોય જ હોય એવુ પણ માનવાને કારણ નથી

આ નિબધમા રજૂ કરેલી વાત મોટાભાગના સાહિત્યકારોને માન્ય થાય તો પ્રગતિશીલ સાહિત્યનુ ભાવિ ઉજ્જવળ છે, એ વિષે શકા નથી

★

જૈનોની સમસ્ત સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ઉપર એક દૃષ્ટિપાત

●

લેખક :
ગોકુળદાસ નાનજીભાઈ ગાંધી

●

એક મત એવો છે કે આર્યોનું મૂળ વસતિસ્થાન મધ્ય એશિયા હતું. ત્યાંથી તેમની કેટલીક ટોળીઓએ આગળ વધતાં વધતા ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો અને ક્રમે ક્રમે પચનદનો પ્રદેશ અને મધ્યદેશ તેમની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બન્યા અહી બ્રાહ્મણધર્મના ઉદય-વિકાસ સધાયા સમય જતા પૂર્વભારતના પ્રદેશમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ ઉદ્ભવ્યા. ને તે ધર્મના સ્વતંત્ર સાહિત્ય પણ વિકસ્યા. એક પક્ષે બ્રાહ્મણ અને બીજે પક્ષે બૌદ્ધ તથા જૈન પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્ય વચ્ચે બાહ્ય દૃષ્ટિએ એક મહત્ત્વનો ભેદ એ હતો કે બ્રાહ્મણોની સાહિત્યભાષા શિષ્ટમાન્ય સસ્કૃત હતી, જ્યારે બૌદ્ધો અને જૈનોએ અપનાવેલી ભાષા સામાન્ય જનસમુદાયમા પ્રચલિત પ્રાકૃત હતી પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ગ્રથકારો તેમજ પછીના સમયમાં થયેલા શકર, રામાનુજ, વગેરે આચાર્યો અને અન્ય બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષાનો જ ઉપયોગ કર્યો છે, જ્યારે બુદ્ધ અને મહાવીરે તેમના સમયની લોકભાષામાં ધર્મોપદેશ કર્યો હતો અને તેમના ઉપદેશને આધારે રચાયેલા બૌદ્ધ અને જૈન આગમો પ્રાકૃત ભાષામાં જ છે. બૌદ્ધગ્રથો પાલિમા લખાયેલા છે, જ્યારે જૈનોમાં શ્વેતામ્બર જૈનોએ અર્ધમાગધીનો અને દિગબર જૈનોએ જૈન શૌરસેનીનો

ઉપયોગ કર્યો છે આ શ્વેતામ્બર અને દિગંબર સંપ્રદાય વચ્ચે સિદ્ધાન્તદૃષ્ટિએ મહુ મહત્ત્વનો ભેદ નથી, માત્ર આચારમાં કેટલોક ગૌણ ભેદ છે શ્વેતાંબરો પશ્ચિમ દિશામાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ, માળવા અને મારવાડમાં મોટે ભાગે સ્થિર થયા છે દિગંબરોનો ફેલાવો દક્ષિણ દિશામાં થયો છે

જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર થયા પાર્શ્વનાથ તેમની પહેલાં થયા હતા મહાવીરના શિષ્ય સુધર્માસ્વામી શ્વેતામ્બર જૈનોની હાલની પરંપરાના આદિ આચાર્ય ગણાય છે આ તીર્થંકરોનો અને તેમના ગણધરોનો ઉપદેશ દ્વાદશાંગ માં સંગ્રહાયો 'આયરંગ' 'સુયગડંગ', 'ઠાણંગ', 'સમવાયંગ', 'ભગવતી' કે 'વિયાહપન્નત્તિ', 'નાયાધમ્મકહાઓ' 'ઉવાસગદસાઓ', 'અંતગડદસાઓ' 'અણુત્તરોવવાઇયદસાઓ', 'પણ્હાવાગરણાઇં', 'વિવાગસુય', ને 'દિટ્ઠિવાય' એ બાર અંગો છે દરેક અંગ સૂત્ર કહેવાય છે દા ત 'આયરંગ સૂત્ર' આમાંથી 'દિટ્ઠિવાય' કે 'દૃષ્ટિવાદ'નો વિચ્છેદ થયો છે આ અંગોનું પ્રાકૃત પ્રાચીન છે, અને 'આયરંગ'નું પ્રાકૃત સૌમાં વધારે પ્રાચીન છે એ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે અંગસૂત્રોની રચના જે ભાષામાં થઈ તે ભાષાસ્વરૂપ આજસુધી અવિશુદ્ધ જળવાઈ રહેલું નથી અંગોની કંઠોપકંઠ સોંપણીમાં દેશ અને કાળ અનુસાર પ્રચલિત જુદીજુદી બોલીઓના સંપર્કથી, અંગોની પ્રાકૃતને ક્વચિત ક્વચિત તે તે બોલીઓની આછીગેરી છાંટ લાગ્યા વિના રહી નથી

અંગો પછી ઉપાંગોની રચના થઈ અને ક્રમેક્રમે બીજું સાહિત્ય પણ રચાતું ગયું હવે આગમ ગ્રંથોની વધારે ચોકસાઈપૂર્વકની જાળવણીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો એટલે મહાવીર-નિર્વાણ પછી ૯૮૦ (કે ૯૯૩) વરસે ગુજરાતના વલભીનગરમાં, ધ્રુવસેનના રાજ્યકાળ દરમિયાન, દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણના અધ્યક્ષપણા નીચે સંઘ બોલાવાયો અને અત્યારસુધી કંઠસ્થ રાખી જળવાતું શ્રુત પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યું આ વખતે રચાયેલા 'નંદીસૂત્ર' અને 'કલ્પસૂત્ર'માં સુધર્માસ્વામીથી દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ સુધીની પાટપરંપરા આપેલી છે 'નંદી'માં મુખ્ય સૂત્રોનાં નામ, વિસ્તાર, વગેરેની યાદી પણ આપેલી છે

સુધર્માસ્વામી પછી ૪૭૦ વરસે વિક્રમસંવત શરૂ થયો. વિક્રમના સમયની લગભગમાં શ્વેતાંબર જૈનોમાં સિદ્ધસેન દિવાકર, વૃદ્ધવાદી, પાદલિપ્ત, વગેરે સમર્થ જૈન મહાત્માઓ વિદ્યમાન હતા. જૈન દર્શનમાં સ્વતંત્ર તર્કશાસ્ત્રની સ્થાપના પ્રથમવાર સિદ્ધસેન દિવાકરે કરી. 'અનેકાંતવાદ'ની સ્થાપના પણ ત્યારથી જ થઈ. સિદ્ધસેન દિવાકર, વર્ણે બ્રાહ્મણ, અને કુલધર્મે વેદધર્મી હતા, પણ પાછળથી તેમણે વૃદ્ધવાદી મહાત્માની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી. આ અરસામાં જૈન આર્ય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન સૌરાષ્ટ્ર બનતું જતું હતું.

વલભીપુરમાં પુસ્તકારૂઢ થએલા જૈન સૂત્રો પૈકી 'નંદીસૂત્ર', 'અનુયોગદ્વારસૂત્ર', 'ભગવતીસૂત્ર', 'ઠાણુંગસૂત્ર', 'કલ્પસૂત્ર', વગેરેમાંથી બ્રાહ્મણધર્મના ને સામાન્ય સાહિત્યના તે વખતે પ્રચાર પામેલા પુસ્તકોના નામો મળી આવે છે, જેવા કે 'મહાભારત', 'રામાયણ', 'કૌટિલ્ય', 'ઘોટમુખ', 'કર્પાસસત્તરી', 'વૈશેષિક', 'કાપિલિક', 'લોકાયત', બુદ્ધવચન', 'પષ્ઠિતંત્ર', માઢરનું 'પુરાણ', વ્યાકરણ, 'શ્રીમદ્ ભાગવત', 'પાતંજલ', 'પુષ્પદેવ', લેખ્ય, ગણિત, 'શકુનશાસ્ત્ર', નાટક, સાંગોપાંગ ચાર વેદો, વગેરે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈન સૂત્રો પુસ્તકારૂઢ થયાં કે હાલમાં મળી આવે છે તે સ્વરૂપમાં ગૂંથાયાં ત્યારે કે તેની અગાઉ ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થો પણ પ્રચલિત હતા.

વલભીપુરમાં પુસ્તકારૂઢ થએલ જૈન સૂત્રો પૈકી પરમ પવિત્ર શ્રી 'કલ્પસૂત્ર'નું વાચન જાહેર રીતે સભામાં વિક્રમ સંવત ૫૨૩ના સાલથી શરૂ થયું. તે વખતે ધ્રુવસેન નામનો રાજા આનંદપુરમાં હતો. વિક્રમ સંવત ૬૬૪માં મહારાજા હર્ષના સમયમાં જૈનોમાં અમરકીર્તિ કરી ગએલા માનતુંગાચાર્યે 'ભક્તામર' નામક પ્રખ્યાત સ્તોત્ર રચ્યું. 'કાદંબરી'કાર બ્રાહ્મણ વિદ્વાન બાણભટ્ટ આ સમયમાં જ થયા. પંડિત મયૂરે 'સૂર્યશતક' પણ આ સમયમાં જ રચ્યું. આ સમયમાં પ્રાકૃત ભાષાનું કાલક્રમે રૂપાન્તર થતાં આ સમયની કે તે પછીની ભાષાને 'અપભ્રંશ' ભાષા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ જૈન પંડિત ચંડે રચ્યું અને એમાં અપભ્રંશ ભાષાનું વિવેચન પણ કર્યું. ભણેલો ગણેલો વર્ગ પ્રાકૃત ભાષા બોલતો અને આભીર વગેરે અભણ વર્ગ અપભ્રંશ

બોલનો વિક્રમ સંવત આસોની લગભગમાં બ્રાહ્મણજાતીય મહા સમર્થ જૈનાચાર્ય, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ થયા એમણે ચૌદસો ચુમાલીશ ધર્મગ્રન્થો રચ્યા કહેવાય છે આમાંથી 'અનેકાંતવાદ પ્રવેશ', 'અને કાંતજયપતાકા, આવશ્યક-સૂત્ર-બૃહદ્‌વૃત્તિ, 'ધર્મબિન્દુ', 'ધર્મ સંગ્રહણી', 'પંચાશક', 'પંચવસ્તુ-પ્રકરણ-ટીકા', 'યોગ દષ્ટિસમુચ્ચય', 'યોગબિંદુ', 'ષડ્‌દર્શન-સમુચ્ચય, 'સમરાદિત્ય કથા', વગેરે ઉપલબ્ધ થાય છે એ ગ્રન્થામાંથી બ્રહ્મણ ધર્મના કેટલાક વિદ્વાનોના નામો મળી આવે છે, જેના કે મીમાંસક કુમારિલ, ભાષ્યકાર પતંજલિ વૈયાકરણ પાણિનિ, વૈયાકરણ ભર્તૃહરિ, મહર્ષિ વ્યાસ, શિવધર્મોત્તર, વગેરે તેમજ બૌદ્ધ ધર્મના ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, વસુબંધુ શાંતરક્ષિત, કુક્કાચાર્ય શુભગુપ્ત, વગેરે આ વસ્તુ સાહિત્યના ઇતિહાસની દષ્ટિએ બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ભાષામાં સાંખ્યાદિ દર્શનોને અનુલક્ષીને નિષ્પક્ષપાતપણે અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથો રચ્યા છે આવી રીતે દર્શનગ્રન્થોનું અવલોકન શાંત ચિત્તે કરનાર પ્રખર અભ્યાસકો અને લેખકોમાં હરિભદ્રસૂરિનું નામ પહેલી હારોળમાં આવે તેવું છે ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત તેમણે 'આવશ્યક-નિર્યુક્તિ' ઉપર બાવીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ અને તેના ઉપર 'બૃહદ્‌ટીકા' ચોરાશી હજાર શ્લોક પ્રમાણ રચી છે 'કથાકોષ, વેદાંકુશ', 'પંચનિયંઠી, પંચસંગ્રહ', યશોધરચરિત્ર', લોકબિંદુ', 'સંબોધસિત્તરી', વગેરે મળીને તેમના ગ્રન્થો મોટી સંખ્યામાં છે

સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુરનું પતન થયું તે પછી ગુજરાતમાં અણહિલપુરનો ઉદય થયો તે પહેલા ભિનમાલ કે શ્રીમાલ નગરનું રાજ્ય બળવાન બન્યું હતું ત્યાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વાણિયા, શ્રીમાળી સોની શ્રીમાળી કંદોઈ, વગેરે જાતો બંધાઈ પોરવાડો પણ ત્યાં આવેલા આમાંના ઘણા ખરા જૈન હતા પછી વનરાજ ચાવડે અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું અને શ્રીમાલ નગરથી ત્યાં જૈનો વગેરે વસવાટ માટે આવવા લાગ્યા અણહિલપુરની સ્થાપના સંવત ૮૦૨માં થઈ વનરાજને આશ્રય આપનાર પ્રખ્યાત જૈનાચાર્ય શ્રી શિલગુણસૂરિ હતા એ હકીકત સર્વ જાણે છે પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા વનરાજે કરી વનરાજના સમયમાં

ચાંપો મંત્રી જૈન હતો; રાજતિલક કરનાર શ્રીદેવી જૈન ધર્મ પાળતી, લહરિ જૈન દંડનાયક હતો. ગુજરાત ઉપર ચાવડા વંશનો અમલ હતો. દરમિયાન સંવત ૮૩૪માં ઉદ્યોતનસૂરિએ 'કુવલયમાલા' કથા પ્રાકૃત ભાષામાં બહુ જ મનોહરરૂપે રચી. એમાં અપભ્રંશ અને પૈશાચી ભાષાનો પ્રયોગ પણ કરેલો છે. પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસકો માટે આ ગ્રન્થ સારામાં સારો છે. આ કથા જાલોરમા રચાઈ છે. આમાં અઢાર દેશી ભાષાના નામો મળી આવે છે. વળી આમાં વ્યાસ, વાલ્મિકિ, બાણ, પાદલિપ્ત, સાતવાહન, દેવગુપ્ત, રવિષેણ, વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ પછી સંવત ૯૧૩માં શ્રી જયસિંહસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં 'ધર્મોપદેશમાલાવૃત્તિ' રચી.

વિક્રમ સંવત ૯૧૬ સુધી ગિરનાર તીર્થ બૌદ્ધોના હાથમાં હતુ, પણ જૂનાગઢમા રાંખેગર રાજા થયો ત્યારે શ્રી બલિભદ્રસૂરિએ બૌદ્ધોને ગિરનારમાથી હાંકી કાઢયા અને ત્યાં જૈન તીર્થની સ્થાપના કરી. સંવત ૯૨૫મા મહાપ્રતાપી જૈનાચાર્ય શ્રી શિલાચાર્ય થયા, એમણે દશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ પ્રાકૃતમાં 'મહાપુરૂષચરિય' ગદ્યમાં રચ્યું આ આચાર્યે જૈનોનાં અગિઆરે અંગો ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી હતી. એમાંથી આજે 'આયારંગસૂત્ર' અને 'સુયગડાંગ સૂત્ર' ઉપરની ટીકાઓ જ ઉપલબ્ધ છે. સંવત ૯૬૨માં મહાન જૈનાચાર્ય સિદ્ધર્ષિએ 'ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચ-કથા' નામનો પ્રખ્યાત રૂપકગ્રન્થ રચ્યો. સિદ્ધર્ષિના ગુરુ શ્રી દુર્ગસ્વામી મૂળે બ્રાહ્મણ હતા. સંવત ૯૭૫મા શ્રી વિજયસિંહસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં 'ભુવનસુંદરીકથા' રચી

વિક્રમની દશમી સદી સુધી જે કુટિલ લિપિમા સૌ લખતા હતા તેમાં દેશકાળ યોગથી ફેરફાર થયો અને હાલમાં જે નાગરી લિપિમાં લખાય છે તેની જ લિપિ એ સમયથી શરૂ થઈ. સંવત ૧૦૨૯માં ધારા નગરીના મહારાજા મુંજના જૈન પંડિત ધનપાલે પ્રાકૃતમાં 'પાઇલચ્છીનામમાલા' નામનો કોશ રચ્યો, 'તિલકમંજરી' નામની સંસ્કૃત કથા પણ એણે જ રચી છે. મહાકવિ ધનપાલ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. આ જૈન કવિએ પણ ગૌતમ ગણધર, વાલ્મિકિ, વેદવ્યાસ, કાલિદાસ, બાણ, ભારવિ, ભવભૂતિ, વાકપતિરાજ,

બપ્પભટ્ટિ, પ્રદ્યુમ્ન, હરિભદ્રસૂરિ, રાજશેખર અને પોતના ગુરુ મહેન્દ્રસૂરિની પ્રશંસા કરી છે કાદંબરી જેટલી ઉચ્ચ કોટીની 'તિલકમંજરી' ગદ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિરૂપ છે ધન પાલના ભાઈ શોભને તીર્થંકર દેવોની સ્તુતિ બનાવી છે તે 'શોભન સ્તુતિ' તરીકે પ્રખ્યાત છે મહાકવિ ધનપાલે પ્રાકૃતમાં 'શ્રાવકવિધિ' અને ભગવાન ઋષભદેવનો સ્તુતિ રચેલ છે તેણે અપભ્રંશમાં પણ રચના કરી છે

સં ૧૦૭૩માં શ્રી જિનચંદ્રગણિએ 'નવતત્ત્વ-પ્રકરણ' રચ્યું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત શબ્દોની સિદ્ધિ માટે ગદ્યપદ્યરૂપ વ્યાકરણ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિએ સં ૧૦૮૦માં રચ્યું ઉપરાંત એ સૂરિએ પંચલિંગી-પ્રકરણ', 'વીરચરિત્ર', 'લીલાવતી-કથા', 'કથાકોષ', 'પ્રમાણલક્ષણ', 'ષટ્સ્થાનક-પ્રકરણ', વગેરે રચ્યાં આબુ પહાડ ઉપર સં ૧૦૮૮માં ગુર્જરપતિ ભીમદેવના પ્રધાન મંત્રીશ્વર વિમલશાહે આરસના કારીગરીપૂર્ણ જિનાલય બંધાવીને અમર નામના મેળવી

જૈન શાસનમાં અમરપણાને પામેલા ભગવાન અભયદેવસૂરિએ 'જ્ઞાતાધર્મકથા', સ્થાનાંગ', 'સમવાયાંગ', 'ભગવતી', 'ઉપાસક દશા', 'અંતકૃત્', 'અનુત્તરોપપાતિક', 'પ્રશ્નવ્યાકરણ', વિપાક', 'ઔપપા તિક તેમજ 'પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ઉપર વિ સં ૧૧૨૦થી ૧૧૩૦ સુધીમાં નવાંગી ટીકા સંસ્કૃતમાં રચી શ્રી નમિસૂરિએ રુદ્રટના 'કાવ્યાલંકાર' ઉપર સંસ્કૃત ટીકા સંવત ૧૧૨૫માં રચી છે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં 'શાંતિનાથચરિત્ર ખંભાતમાં વિ સં ૧૧૬૦માં રચ્યું યશોદેવસૂરિએ પ્રાકૃતમાં 'ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર' અણહિલપુરમાં સંવત ૧૧૭૮માં રચ્યું એ અરસામાં વિનયચંદ્રે 'કથાનકકોષ' રચ્યો વાદી દેવસૂરિએ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલંકાર' નામે ન્યાયગ્રંથ સંવત ૧૧૮૦ની આસપાસમાં રચ્યો આ પાછીના યુગમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અણ હિલપુર પાટણમાં સરસ્વતીદેવીનું અખંડ આરાધન કરીને પાટણને ગુજરાતનું પાટનગર બનાવી દીધું હાલમાં ગુજરાતમાં જૈનધર્મનું જે કાંઈ અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે તેમાંથી ઘણુંખરું હેમચંદ્રના

મહાપરિશ્રમને આભારી છે. જો હેમાચાર્યે મહારાજા કુમારપાળને જૈનધર્મ ન ઉપદેશ્યો હોત તો આજે જૈન ધર્મ કઈ કોટીએ પહોંચ્યો હોત તે કલ્પી શકાય તેવું નથી. હેમચંદ્ર મોટવણિકકુલમાં મુકુટમણિરૂપ હતા. એમણે રચેલું 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ તે ગુજરાતમાં પ્રધાન વ્યાકરણ છે. જે વ્યવસ્થા ભગવાન પાણિનિના વ્યાકરણમાં નથી તે વ્યવસ્થા 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણમાં છે. આમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ, વગેરેનાં વ્યાકરણો પણ આપેલા છે. આ વ્યાકરણ ઉપર અઢાર હજાર શ્લોકની 'બૃહદ્વૃત્તિ' એમણે જાતેજ રચી છે. 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય પણ એમણે જ રચ્યું કે જે એક ઇતિહાસપ્રધાન કાવ્ય છે. એમણે ચાર કોષગ્રંથો રચ્યા છે. 'અભિધાનચિંતામણિ-નામમાલા' કે જેમાં શબ્દ સંખ્યા 'અમરકોષ' કરતાં મોટી છે. એના ઉપર પોતે જ દશહજાર શ્લોકની ટીકા રચી છે. 'હેમ-અનેકાર્થ-સંગ્રહ' કોષ, 'વિશ્વકોષ' જેવો છે. આના ઉપર છ હજાર શ્લોકમાં પોતેજ ટીકા કરી છે. 'દેશીનામમાલા' કોષ તો સર્વને વિદિત છે. ચોથો કોષ 'નિઘંટુશેષ' છે. એમાં તો વનસ્પતિના નામો અને પ્રકાર જણાવ્યાં છે. 'શબ્દાનુશાસન' પછી ભગવાન હેમચંદ્રે 'કાવ્યાનુશાસન' નામે અલંકારગ્રંથ રચ્યો. એમણેજ 'છંદોનુશાસન' પણ રચ્યો. આ રીતે ચાર 'અનુશાસન' ગ્રંથો થાય છે: 'શબ્દાનુશાસન', 'લિંગાનુશાસન', કાવ્યાનુશાસન', અને 'છંદોનુશાસન'. ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્યે મૂળ બારસો શ્લોક અને તે ઉપર બાર હજાર શ્લોકની ટીકાવાળું 'યોગશાસ્ત્ર' મહારાજા કુમારપાલ માટે બનાવ્યું. ઉપરાંત 'ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરૂષ-ચરિત્ર' વગેરે મળીને કુલ સાડાત્રણ કરોડ શ્લોકમય નવીન સાહિત્યસૃષ્ટિ રચીને મહદ્ ઉપકાર કર્યો. આ સમયને હેમચંદ્રાચાર્યનો સમય કહેવામાં આવે છે અને તે સંવત ૧૧૬૨થી ૧૨૨૯ સુધીનો ગણી શકાય. હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્યરત્ન રામચંદ્રસૂરિએ 'સત્યહરિશ્ચંદ્ર-નાટક', 'રાઘવાભ્યુદય', 'યાદવાભ્યુદય', 'નલવિલાસ-નાટક', 'વનમાલા-નાટિકા', વગેરે નાટકો ઉપરાંત 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ ઉપર ત્રેપન હજાર શ્લોકની ટીકા રચેલ છે.

અપભ્રંશ ભાષાનો ઉદય વિક્રમની પાંચમી સદીથી થાય છે અને તે દેશકાલ પરત્વે સોળમી સદી સુધી ચાલે છે. 'અપભ્રંશ'

માથી જૂની ગુજરાતી અને હાલની ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થાય છે હેમચંદ્રાચાર્ય તો અપભ્રંશ ભાષાના પાણિનિ છે એમણે સૌથી પ્રથમ અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચ્યુ અપભ્રંશ ભાષાનુ સાહિત્ય ઘણે મોટે ભાગે જૈનો પાસે જ છે વિક્રમની નવમી સદીની લગભગમા કવિ સ્વયભૂદેવે 'હરિવંશપુરાણ અને 'પઉમચરિય' નામે બે ગ્રન્થો અપભ્રંશ ભાષામા રચ્યા હતા દશમી સદીમા કવિ ધનપાલ થયા એમણે 'ભવિસયત્તકહા' અપભ્રંશમા રચી શ્રી મહેશ્વરસૂરિએ 'સંયમમંજરી' ગ્રન્થ અગિઆરમી સદીમા રચ્યો તે જ સમયે મહાકવિ પુષ્પદંતે તેરહજાર શ્લોકનું મહાપુરાણ' રચ્યુ. સં ૧૦૭૬મા શ્રી સાગરદત્ત કવિએ 'જબુસ્વામી-ચરિત્ર' રચ્યુ એજ રીતે 'પાર્શ્વપુરાણ', 'સુદર્શનચરિત' અને 'કરકડુ ચરિત'ના રચના । શ્રી પદ્મકીર્તિ, નયનન્દિ અને કનકામર થયા બારમી સદીમા વૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિએ 'જયતિહુયણ' નામક સ્તવન બનાવ્યુ હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ 'સુલસાખ્યાન' રચ્યુ આ સમયમા જૈનશ્વેતાંબર ખરતરગચ્છના પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી જીનદત્તસૂરિએ 'કાતન્ત્રરૂપકૂલક', 'ચર્ચરી', વગેરે રચેલ છે આ સર્વ સાહિત્ય અપભ્રંશમા છે અને તેના રચનારા જૈન કવિ મહાનુભાવો જ છે અપભ્રંશ દોહરામા શ્રી યોગીંદ્રદેવે 'યોગસાર' રચ્યો છે એજ અરસામા નેમીનાહચરિય' 'વજ્રસ્વામીચરિત્ર, વગેરે રચાયા

શ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ સં ૧૨૩૩મા મિનાથચરિત્ર, પ્રાકૃતમા રચ્યુ શ્રી સોમપ્રભ સૂરિએ સં ૧૨૪૧મા 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' નામક ગ્રંથની રચના કરી સં ૧૨૪૬મા શ્રી માણિક્યચંદ્રસૂરિએ કવિ મમ્મટના 'કાવ્ય-પ્રકાશ' ઉપર 'કાવ્યપ્રકાશ-સંકેત' નામક ટીકા રચી તે જ વખતે જૈન શ્રાવક મહાકવિ આસડ થયો એણે કવિ કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ઉપર ટીકા રચી શ્રી તિલકાચાર્યે સં ૧૨૬૧મા 'પ્રત્યેકબુદ્ધચરિત્ર', રચ્યુ શ્રી દેવેંદ્રસૂરિએ સં ૧૨૬૪મા 'ચંદ્રપ્રભ-ચરિત્ર' રચ્યુ શ્રી પૂર્ણભદ્રે સં ૧૨૭૫મા 'દશીપાસક કથા' રચી મહાકવિ શ્રીપાલનો પુત્ર કવિ સિદ્ધપાલ થયો અને કવિ સિદ્ધપાલનો પુત્ર કવિ વિજયપાલ થયો એણે 'દ્રૌપદીસ્વયંવર' નામનુ દ્વિઅંકી નાટક સંસ્કૃતમા બનાવ્યુ

અપભ્રંશમાંથી હાલમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ વિક્રમ સં. ૧૨૪૦ની લગભગથી શરૂ થયાના પુરાવા મળી આવે છે. સં. ૧૨૪૧માં 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિ-રાસ' શ્રી શાલિભદ્રસૂરિએ રચ્યો. સં. ૧૨૮૭માં 'રેવંતગિરિ-રાસો' શ્રી વિજયસેનસૂરિએ રચ્યો. તેમજ 'મહાવીરજન્માભિષેક' કાવ્ય, જૂની ગુજરાતીમાં સં. ૧૩૦૦ની લગભગમાં શ્રી મગનસૂરિએ રચેલ છે.

ગુજરાતના જૈન મંત્રીશ્વરો શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના નામો ઘણા જ જાણીતા છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ જેમ મહા શૂરવીર હતા તેમજ મહાકવિ પણ હતા. એમણે 'નરનારાયણાનંદ' નામનું નાટક રચ્યું છે. એ જ અરસામાં બ્રાહ્મણ કવિ સોમેશ્વરે 'કીર્તિકૌમુદી' ગ્રંથ રચ્યો. એમાં શ્રી વસ્તુપાલની યશોગાથા છે. જૈન કવિ શ્રી અમરચંદ્રસૂરિએ 'બાલભારત' અને 'કવિકલ્પલતા' નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો રચ્યા. બ્રાહ્મણ જાતિના શ્રી બાલચંદ્રસૂરિએ 'વસંતવિલાસ' રચ્યો. તેમજ 'કરુણાવજ્રાયુધ' નાટક રચ્યું. સં. ૧૩૧૪-૧૫માં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો અને શેઠ જગડુશાહે જૈન લોકોને દુષ્કાળના પંજામાંથી ઉદાર દિલે બચાવ્યાની વાતો જગમશહુર છે. શ્રી મુનિદેવસૂરિએ સં. ૧૩૨૨માં 'શાંતિનાથ-ચરિત્ર' સંસ્કૃતમાં રચ્યું. શ્રી માનતુંગાચાર્યે સં. ૧૩૩૨-૩૩માં 'શ્રેયાંસ-ચરિત્ર' રચ્યું. 'શકુનસારોદ્ધાર-ગ્રંથ' સં. ૧૩૩૮માં શ્રી માણિક્યસૂરિએ રચ્યો.

સંવત ૧૩૦૦થી સં. ૧૩૬૦ સુધીમાં 'મદનરેખા', 'સપ્તક્ષેત્રી-રાસ', 'વયરસ્વામી-ચરિત્ર', 'મલ્લિ-ચરિત્ર', 'નમિનાથ-રાસ', 'જ્ઞાન-પ્રકાશ', 'સ્થુલભદ્ર-ફાગ', વગેરે કાવ્યો જૈન કવિઓએ રચેલાં છે. સં. ૧૩૫૮માં 'ગૌતમસ્વામીનું ચરિત્ર' રચાયું. આ અરસામાં ગુજરાત ઉપર મુસલમાનોના હુમલા આવ્યા અને અણહિલપુર પાટણનું પતન કરણઘેલાના સમયમાં થયું. પ્રખ્યાત ઇતિહાસરક્ષક સાહિત્યકાર મેરુતુંગાચાર્યે વઢવાણમાં 'પ્રબંધચિંતામણિ' ગ્રંથ રચ્યો. શ્રી સોમતિલક સૂરિએ સં. ૧૩૮૯માં 'વીરકલ્પ' રચ્યો. શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ 'જગડુ-ચરિત્ર' રચ્યું.

ખરતરગચ્છીય શ્રી ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ 'અંજણાસુંદરી-ચરિત્ર' રચ્યું. શ્રી મેરુતુંગે સં. ૧૪૧૩માં 'સંભવનાથ-ચરિત'

રચ્યુ એ જ અ સામા જૂની ગુજરાતીમા શ્રી તરુણપ્રભસૂરિએ શ્રાવક પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર-વિવરણ રચ્યુ જૂની ગુજરાતીમા ગદ્યમય ભાષામા આ પહેલો ગ્રથ છે રાજશેખરસૂરિનો 'નેમનાથ-ફાગ, શ્રી વિજય ભદ્રકૃત 'કમલાવતી-રાસ, સ ૧૪૧૨નો વિનયપ્રભનો ગૌતમ-રાસ સ ૧૪૧૩મા મયણરેહાનો રાસ', સ ૧૪ ૫નો 'ત્રિવિક્રમ-રાસ' 'જ્ઞાનપચમી-ચોપઈ', 'કાકબધ-ચોપાઈ', 'શાતિ-રાસ', 'ચિહુગતિ-ચોપાઈ, સ ૧૪૫૫મા શાંતિભદ્ર-રાસ ગૌતમ-પૃચ્છા-ચોપાઈ' રચાયા ચૌ અને ૫૦ગમા શતકમા બ્રાહ્મણ કવિઓની જૂની ગુજરાતી ભાષામા કરેલી રચનાઓ વિરલ છે સ ૧૪ ૧મા 'સ્થલિભદ્ર-ફાગ, સ ૧૪૮૪મા 'વસ્તુપાલતેજપાલ રાસ', સ ૧૪૮૯મા 'વજ્રસ્વામીગુરુ-રાસ', સ ૧૪૯૦મા 'રાણકપુરસ્તવન', 'વિક્રમ-ચરિત્ર', ગુણસ્થાનકવિચાર-ચોપાઇ', શ્રી જયવલ્લભ કૃત 'સ્થૂલભદ્ર-બાસઠીઓ', ધન્ના અણગારનોરાસ' અને મડલિક-કૃત 'પેથડ-રાસ', વગેરે જૂની ગુજરાતીમા રચાયા છે સવત ૧૫૨૧મા શ્રી યશકીતિએ 'ચદ્રપ્રભ ચરિત રચ્યુ આ ગ્રથ અપભ્રશ ભાષામા છે ઉપરાત 'મહેસર ચરિઅ, શ્રીપાલ-ચરિત્ર', 'રાહિણીવિધાન કથા 'દમમી-કહા વગેરે જૂની ગુજરાતીમા છે

સોળમી સદીમા જૈન વિદ્વાનોએ જૂની ગુજરાતીમા ગદ્ય સાહિત્ય પણ પુષ્કળ રચેલ છે આમા ૫ માણિક્યસુંદરગણી વિશાલરાજ, સવેગદેવ, ધર્મદેવગણી તેમજ સ ૧૫૨૯મા દયા સિહગણીએ 'ક્ષેત્રસમાસ પર ગુજરાતીમા 'બાલાવબોધ' રચ્યા છે સ ૧૫૯૧ની 'પાડવ-ચરિત'ની પ્રત મળી આવી છે પાર્શ્વચદ્ર ગચ્છના સસ્થાપક પાર્શ્વચદ્રસૂરિએ આચારાગ-સૂત્ર', 'પ્રશ્ન વ્યાકરણ', ઔપપાતિક-સૂત્ર' 'સૂત્રકૃતાગ-સૂત્ર', તદુલવેયાલી પયન્ના', 'જબુ ચરિત્ર'વગેરે પર જૂની ગુજરાતીમા ગદ્યમા 'બાલાવ બોધ' રચેલ છે 'જાવડભાવડની ચોપાઈ' 'રોહિણેય ચોરનો રાસ', 'ચદન બાલાની ચોપાઈ' શ્રેણિક રાજાનો રાસ', સ્થલિ-ભદ્ર કકાવલી, 'થાવચ્ચા કુમાર રાસ' વગેરે જૂની ગુજરાતીના કાયો સ ૧૫૩૫ સુધીમા જૈન કવિઓએ રચેલાં છે લાવણ્ય-સમય નામના પ્રખ્યાત કવિએ સ ૧૫૫૪મા 'ગૌતમપૃચ્છા-ચોપાઈ,

સં. ૧૫૬૭મા 'કેવલ-રાસ', સં. ૫૬૮માં 'વિમલપ્રબંધ' ને સં. ૧૫૮૯માં 'યશોભદ્રસૂરિ-રાસ' રચ્યો. સં. ૧૫૯૯માં રાજરત્ન સૂરિએ 'હરિબલમાચ્છી-ચોપઈ' રચી. સ. ૧૬૦૦માં બ્રહ્મ મુનિએ છત્રીશ સઝાય રચી.

નરપતિકૃત 'નંદબત્રીશી', જિનહરકૃત 'વિક્રમ-પંચદંડ-રાસ', રાજશીલકૃત 'ખાપરા-રાસ', ઉદયભાનુકૃત 'વિક્રમસેન-રાસ', પદ્મસાગરનો 'લીલાવતીસુમતિવિલાસ-રાસ', મુનિરત્ન-સૂરિનો 'અંબડ-રાસ', વગેરે સ. ૧૫૭૫ પછીની ગુજરાતીની કૃતિઓ છે. સં. ૧૬૦૫માં 'કર્પૂરમંજરીનો-રાસ', સં. ૧૬૧૬માં સિદ્ધિસૂરિએ 'સિંહાસનબત્રીશી', કુશલલાભે સ. ૧૬૧૬માં 'માધવાનલ-કથા', 'મારૂઢોલાની-ચોપાઈ', 'વેતાલપચીશી', 'પચતંત્ર-ચોપઈ', સ. ૧૬૨૩માં 'શ્રીચરિત્ર-રાસ', સં. ૧૬૩૮-મા રત્નસુંદરે 'શુકબહોંતેરી', માલદેવકૃત 'પંચદંડ-કથા', સં. ૧૬૫૧માં 'ભોજપ્રબંધ ચોપાઈ', સં. ૧૬૬૭માં 'સગાલશાહ-રાસ', સં ૧૬૭૫માં 'ચંદનમલયાગરી-રાસ', સ. ૧૬૯૭માં 'સદેવંતશાવલિગા-રાસ', વગેરે જુની ગુજરાતીમાં જૈન કવિઓએ રચેલા છે કે જેઓ બ્રાહ્મણ કવિ સામળભટ્ટના પુરોગામી હતા

વિક્રમના અઢારમા સૈકાથી અર્વાચીન ગુજરાતી ચાલી આવે છે. આ સૈકામાં આનંદઘન, વિનયવિજય, યશોવિજય, જ્ઞાનસાગર, જિનહર્ષ, જ્ઞાનકુશલ, વિરવિજય, મેઘવિજય, જ્ઞાનવિમલ, દીપવિજય, ઉદયરત્ન, નેમવિજય, મોહનવિજય, લાધા શાહ, દેવચંદ્ર, વગેરે જૈન કવિઓ થયા. એમણે વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં અનેક ગ્રન્થો રચ્યા છે. ઓગણીસમી સદીમાં ઉદયસાગર, નેમવિજય, પદ્મવિજય, વિજયલક્ષ્મીસૂરિ, વીરવિજય, જ્ઞાનસાર, રૂપવિજય, ઉદયસોમ, વગેરે થયા વીશમી સદીમાં શ્રી ચિદાનંદજી, અમૃત-વિજય, જશવિજય, રંગવિજય, દયાવિજય, શ્રી હુકુમમુનિ, શ્રીમદ્ મનસુખલાલજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, વગેરે કવિઓ થયા. એમની કૃતિઓ વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં છે. છેલ્લા ત્રણ સૈકામાં જૈન કવિઓએ સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ ખૂબ ખેડયું છે. જૈનોમાં છેલ્લે છેલ્લે અધ્યાત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિસાગર મહારાજ અને અજિતસાગર મહારાજ નામના

યોગનિષ્ઠ જૈન કવિઓ થઈ ગયા એમણે ગુજરાતી તેમજ સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રન્થો રચેલા છે

આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાશે કે ગુજરાતી, જૂની ગુજરાતી, અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત ભાષામા જૈનોએ વિશાળ સાહિત્યની રચના કરી છે, અને પરિણામે તે તે ભાષાસાહિત્યને ઘણુ જ સમૃદ્ધ બનાવ્યુ છે

લોકગીત અને લગ્નભાવના

●

: લેખક :

પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

●

જીવન એ રસિક પણ મૂક કાવ્ય છે કાવ્ય એ જીવનનું વાણીરૂપે મૂર્ત સ્વરૂપ છે. એ ન્યાયે લોકગીતો એ પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિમ્બ ઝીલતા સ્વચ્છ દર્પણો છે. કોઈ કોઈ વાર એમાં અતિશયોક્તિની વિકૃતિ નજરે પડે છે, એ અપવાદ સિવાય સમાજની છાપ એમા આબેહૂબ ઊઠે છે પક્ષીઓના સહજ ગાનની પેઠે લોકગીતોનાં લખનારાંએ એમના ઉરના ભાવ એમાં નિર્ભરતા અને નૈસર્ગિકતાથી ઠાલવ્યા છે કુમારિકાઓના કોડથી માંડીને વૃદ્ધાની અંતિમ અભિલાષાઓ સુધીના જીવનના દરેક અંગને એ સ્પર્શે છે— સમાજનાં પ્રત્યેક પ્રશ્નને એ છેડે છે. સમાજની સારી નરસી બન્ને બાજુને જીવંત સ્વરૂપમા એ રજૂ કરે છે. વાલમનાં વહાલ કે સાસરિયાના સિતમો, માવતરની મીઠાશ કે ભાભીના મહેણાટૂણાં, વીરોનાં બલિદાન કે કાયરોની નિર્બળતા, સજ્જનોના સદ્‌ભાવ કે દુર્જનોના ત્રાસઃ બધુ જ એમાં મૂર્તિમંત થયુ છે લોકગીતના છોડ અમુક ક્ષેત્રમાં જ ઊગે છે એમ નથી સમસ્ત સંસાર—વિસ્તૃત માનવસમુદાય એનું ફળદ્રૂપ ક્ષેત્ર છે. એમા એ છોડ કૃત્રિમ જલસિંચન વિના કુદરતી રીતે ફાલેફૂલે છે, અને એના મઘમઘાટ ઘરે ઘર—ઉરે ઉર ભરી દે છે. લોકગીતોની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ એની એ સ્વાભાવિકતા છે.

પૃથ્વીના પડમાથી વહેતા ઝરણાનાં મૂળની જેમ લોકગીતોના

ઉદ્ભવસ્થાન અજાણ્યા છે એમના કવિઓ કોણ હશે તે તદ્દન અજ્ઞાત છે, છતા એટલુ તો કળી શકાય એવુ છે કે હાલના વાણી વિલાસી સાક્ષરોમા જે નથી તે સહૃદયતા એમનામા ભરપૂર ભરેલી હશે નહિ તો એમના મ ગો આટના બધા નૈસર્ગિક અને હૃદયગમ ન હોય

લોકગીતો સસારને સ સ્કારના પીયૂષ પાય છે—માચી કેળવણી અપે છે આપણી પુરાણી સંસ્કૃતિના રક્ષક હોવા ઉપ રાત લોકગીતો નવીન ભાવનાના પોષક છે આપણા ગરબા અને ગરબીઓ, રાસડા અને પવાડા લગ્નગીતો અને સીમન્તના ગીતો હાલરડા અને વધામણા ગજિયા અને મરશિયા, ઇત્યાદિ નિ તર આપણામા રસ અને આનન્દ સિંચે છે—પ્રાણ અને પ્રેરણા પૂરે છે જીવનને ભાવભર્યું અને સસ્કાર સોહામણુ બનાવે છે

લોકગીતોનુ વિશિષ્ટત્વ એમની સર્વાંગસુન્દરતામા છે એમની સાદી ભાષા, આછી શબ્દગૂથણી, મનમોહક રચના, અજબ ઉઠાવ, વેગવત પ્રવાહ સુરમ્ય અત અને એ બધા સાથે સકળાયેલુ એમનુ સુરીલુ સ ગીત એમને અનોખુ સ્થાન અપાવે છે અને એ સૌથી યે અદકો એમના અણુઅણુમા ભરેલો ભાવસભાર સૌને મ ત્રમુગ્ધ કરે છે સરલ ભાષામા સચોટ અસર કરનાર એ સિક મ ધોના માદ ક અને માધુર્ય નિગળા છે

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લોકગીતો અત્યત ઉપયોગી છે વખતના વહેણમા કેટલોય ઇતિહાસ ભૂસાઈ ગયો હોત તેને લોકગીતોએ ટકાવી રાખ્યા છે ગામેગામના અપૂર્વ ભોગ અને બલિદાનના પ્રસંગો લોકગીતોમા ગૂથાઈ અમરતાને પામ્યા છે અનુપમ ધૈર્ય અને શૌર્યની વાર્તાઓ એમા વણાઈ ચિરજીવ બની છે અદ્ભુત સાહસ અને પરાક્રમની કથાઓ એમા જડાઈ કાયમની બની છે કોઈ ગીતે માધાવાવનુ અનુપમ બલિદાન ગાયુ છે, તો બીજાએ ગોડવેલ ગામને ગોદરે આપેલી પ્રાણની આહુતિની યશગાથા આપી છે, તો વળી ત્રીજાએ જયસિંહ ખંગીશા જેવા ભાથીભલનુ ઝગઝળતુ શૌર્ય વર્ણવ્યુ છે આમ કેટલાય દષ્ટાન્તો લોકગીતોના પ્રતાપે જળવાઈ રહ્યા છે

લોકગીતોમા એકત્રિત કુટુમ્બભાવના, સમાજભાવના, સન્

ભાવના, દેશભાવના, વગેરે અનેક ભાવનાઓ ભરી છે. આપણે આજે એકલી લગ્નભાવના જ વિચારીશું. સારા હિન્દુ સંસારને લગ્નનો રાજરોગ લાગેલો છે, અને જ્યાં લગી લોકગીતોમાંની પુરાણી સ્નેહલગ્નભાવના જીવનમાં ન ઊતરે ત્યાં લગી એ ભયંકર રોગની જડ નીકળે એમ નથી.

લગ્નની શાસ્ત્રોક્ત પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપરથી કોઈપણ જોઈ શકશે કે એ મંત્રોનો શબ્દે શબ્દ સ્નેહલગ્નભાવનાથી ભરેલો છે, અને દરેક વિધિપુરઃસર થતુ લગ્ન સ્નેહલગ્ન જ હોવું જોઈએ. એ ભાવના એકલા સંસ્કૃત અને સાક્ષર સમાજમાં જ છે એમ નથી, પણ પ્રાકૃત અને નિરક્ષર જનસમાજમાં પણ તે સભર ભરેલી છે. એના સમર્થનમાં ઘેરઘેર ગવાતાં લગ્નગીતોમાં એ ભાવના કેટલી બધી ઓતપ્રોત છે તે આજે આપણે જોઈશું.

કન્યા પરણાવવાયોગ્ય ઉમરની થઈ છે. એના દાદા, પિતા, મામા, ભાઈ, કાકા, વગેરે એના માટે યોગ્ય વરની શોધ કરે છે. આ વાત કન્યાના જાણ્યામાં આવતાં તે પોતાના માટે કેવો વર શોધવો—પોતાનો પતિ માટેનો આદર્શ કેવો છે, તે દાદાજીને સવિનય જણાવે છે. લાડઘેલી કન્યા પોતાના વત્સલ વડિલોને વીનવે છે કે :

ઊંચી મેડી રાજા રામની, રઢિયાળાં રે મોતી.
દીકરી દાદાજીને વીનવે, ,,
કાળા તે વર ના શોધશો, ,,
કાળા તે કુટુમ્બલજામણા, ,,
ઊંચી મેડી રાજા રામની. ,,
લાડી મામાજીને વીનવે, ,,
ગોરા તે વર ના શોધશો, ,,
ગોરા તે પંડરોગીલા, ,,
ઊંચી મેડી રાજા રામની. ,,
બ્હેની વીરાજીને વીનવે, ,,
ઊંચા તે વર ના શોધશો, ,,
ઊંચા તે તોરણ તોડશે, ,,

પતિ માટેનો આદર્શ વર્ણવતા આવા ઘણા ગીતો છે ઉપર આપેલા ગીતમા પતિ નહિ કાળો, નહિ ગોરો, નહિ ઊંચો, નહિ નીચો એવો સુન્દર હોવો જોઈએ એમ કન્યા કહે છે સર્વ કોઈ રૂપ જુએ એ સ્વાભાવિક છે ગુણ પણ જોવા જોઈએ પણ એ માપવાને કઈ સાધન આવે છે? એટલે સાધારણ રીતે ઉપરથી ને પુરુષાએ કર્યું હતુ તેમ સર્વ કોઈ સૌન્દર્ય તરફ જ આકર્ષાય છે અને એ શુ સત્ય નથી કે A thing of beauty is a joy for ever?'

નીચે વળી કન્યાની ઇચ્છા દર્શાવતુ એક બીજુ ગીત આપ્યુ છે જેમા કન્યા પતિ ધનવાન હોય એમ ઇચ્છે છે

હાથીદાતની ચોરી રે હીરા મોતી રતન જડી,
ત્યા બેઠા કાશીબા રે દાદાજીને અરજ કરે
દાદા એ વર જોજો રે પીળા સોના અમને ચડે

દાદા લીલુડી શણગારી રે પીળા સોના લેવા ચાલ્યા,
સામા મળીઆ છે રાયવર રે ઠાકોર તમે શીદને ચાલ્યા?
મુજ ઘેર દીકરી કુવારી રે પીળા સોના લેવા ચાલ્યા,
ઠાકોર પાછેર વળજો રે પીળા સોના અમે લાવ્યા

હાથીદાતની ચોરી રે હીરા મોતી રતન જડી,
ત્યા બેઠા કાશીબા રે કાકાજીને અરજ કરે
કાકા એ વર જોજો રે ધોળા મોતી અમને ચડે

કાકા લીલુડી શણગારી રે ધોળા મોતી લેવા ચાલ્યા,
સામા મળીઆ છે રાયવર રે ઠાકોર તમે શીદને ચાલ્યા?
મુજ ઘેર ભત્રીજી કુવારી રે ધોળા મોતી લેવા ચાલ્યા,
ઠાકોર પાછેરા વળજો રે ધોળા મોતી અમે લાવ્યા,

કન્યાના વડીલો એના આવા આદર્શ પૂરા કરે એવા વરની તપાસમાં હોય છે દરમ્યાન કન્યા એક 'સુન્દર વર' નીરખે છે, અને એને જોઈ એના ઉપર એનુ 'દિલ વસે છે' પ્રણયનીસરણીના ત્રણ પગથિયા—नयनप्रीति प्रथम चित्तासक्तस्ततो ऽथ सकल्प ।—એક દૃષ્ટે કન્યા ચડી જાય છે અને એની સાથે

દાદા ઇત્યાદિ પાસે જઈને જાનની તૈયારી અગાઉથી કરી રાખવા સૂચવે છે એના વ્યવહારકુશલ વડીલો એમ કરવું વ્યવહારિક નહિ હોવાથી, એની જરૂર નથી એમ કહી એને શાન્ત કરે છે ભોળી કુમારીનુ સ્નિગ્ધ હૃદય શા રીતે સમજી શકે કે પ્રેમ અને વ્યવહાર બે જુદી ચીજો છે ?

લાડવાઈ કાને કડી હાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ બેઠાં છે દાદાજીને ખોળે ચડી રે.
દાદા ! વાટ વચ્ચે આંબલો રોપાવો,
પરદેશી સુખે દાતણ માગશે
દીકરી ! નથી આપણા મોટા ઘરની રીત
વેવાઇનો છૈયો ગરજે આવશે
લાડવાઈ કાને કડી હાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ બેઠા છે વીરાજીને ખોળે ચડી રે
વીરા ! વાટ વચ્ચે સરોવર ખોદાવો
પરદેશી સુખે નાવણ માગશે
બ્હેની ! નથી આપણા કુટુમ્બ કેરી રીત,
વેવાઇનો છૈયો ગરજે આવશે.
લાડવાઈ કાને કડી હાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ બેઠા છે કાકાજીને ખોળે ચડી રે.
કાકા ! ચોક વચ્ચે પકવાન પડાવો,
પરદેશી સુખે ભોજન માગશે,
ભત્રીજી ! નથી આપણા ગામડા ગામની રીત,
વેવાઇનો છૈયો ગરજે આવશે
લાડવાઈ કાને કડી હાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ બેઠા છે માતાજીને ખોળે ચડી રે.
મામા ! ચોક વચ્ચે નાગરવેલ રોપાવો,
પરદેશી સુખે મુખવાસ માગશે
ભાણેજી ! નથી આપણા મોસાળ કેરી રીત,
વેવાઇનો છૈયો ગરજે આવશે.

લાડવાઈ કાને કડી હાથે વીંટી હીરે જડી રે,
લાડનાઈ જઈ બેઠા છે મામાજીને ખોળે ચડી રે

માતા સુખપાવો રાણગાગી સામે મોકલ્યો,
પરદેશી સુખો પગભેર આવશે

દીકરી! નથી આપણા મોટા ઘરની રીત,
વેવાઇનો છૈયો ગરજે આવશે

સ્નિગ્ધહૃદયી બાળા જેના માટે આટલી ચિન્તા કરે છે એ પરદેશી સુખો પણ કંઈ ઓછો પ્રેમાળ નથી, મૃગનયની કન્યા જેના આટલી ઉત્કણ્ઠાથી વાટ જુએ છે એ વર કંઈ ઓછો હોંસીલો નથી કન્યાને માટે એ બજારે બજારે ભમી ભાતભાતની અમોલી વસ્તુઓ વસાવે છે

વર તો બહુ રે હોંસીલો બહુ રે ખંતીલો
કન્યા મૃગનેણી જુએ એની વાટ રે
નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે
વર તો સોનીડાની શેરી માંહે સંચર્યો રે
વરને હુસીયો વસાવતા લાગી વાર રે,
નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

વર તો દોશીડાની શેરી માંહે સંચર્યો રે
વરને ચુંદડી વસાવતાં લાગી વાર રે
નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

વર તો ગાંધીડાની શેરી માંહે સંચર્યો રે,
વરને શ્રીફળ વસાવતા લાગી રે
નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

વર તો ઝવેરીની શેરી માંહે સંચર્યો રે
વરને કંકણ વસાવતા લાગી વાર રે
નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

આજે ઘણા દિવસથી જેની ઝંખના થતી હતી તે લગ્નનો પુણ્ય દિવસ આવ્યો છે, અને પતિદેવ પધાર્યા છે કન્યાએ તો વરને સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યો હતો અને એનામાં એનું 'દિલ વસ્યું' હતું

તેથી તે તો હર્ષોત્ફુલ્લ થઈ છે, પણ કેટલાક સગાવહાલાંને જુગતે જોડું થયુ ન લાગ્યુ. કન્યા ગોરી હતી અને વર પ્રમાણમાં કાળો પડયો. પણ કન્યા એના બચાવમા ધીમે રહીને કહે છે કે એ તડકામા આવ્યા છે એટલે તાપને લીધે જરા શામળા લાગતા હશે, નહિ તો વસ્તુતઃ એમ છે જ નહિ જ્યાં આ કોટિના લગ્ન થાય ત્યાં લગ્નજીવન સફળ થયા વિના કેમ રહે?

ઊંચી મેડી ને ગોખ જાળિયા,
ત્યાં બેસી કન્યાના દાદાજી કહે રે·
દીકરી ગોરાં ને રાયવર શામળા!

દાદાજી મોરા હૈયે ના ધરશો,
તડકાને તેજે રાયવર શામળા

ઊંચી મેડી ને ગોખ જાળિયા,
ત્યા બેસી કન્યાના વીરાજીને કહે રે;
બ્હેની ગોરાં ને રાયવર શામળા!

વીરાજી મોરા હૈયે ના ધરશો,
તડકાને તેજે રાયવર શામળા!

પછી વરરાજા પરણવા આવે છે ત્યારે કન્યાને 'નખમા સમાય તેવી' સરસ સુન્દર 'રાયજાદી ચુંદડી' પહેરવા આપે છે. કુમારી લજ્જાને લીધે ના પાડે છે, અને કહે છે કે મારા પૂજ્ય વડિલો અહી હાજર હોવાથી હું પહેરી શકીશ નહિ. પણ જ્યારે વર ઘણો આગ્રહ કરે છે ત્યારે પ્રણયમુગ્ધ બાલિકા એ રસમય ચૂંદડી ઓઢે છે, અને રસિક બને છે. 'નખમા સમાય એવી ચુંદડી' આપણને ઢાકાની મલમલ અને ભારતની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનુ સ્મરણ નથી કરાવતી? વળી પાટણમા રંગકામ કેવું ઉત્તમ કોટિનુ થતું હશે તેનો પણ આપણને ખ્યાલ આપે છે. એવાં ઘણાય ગીતો છે કે જેથી અમુક શહેરો શાને માટે પ્રખ્યાત હતા તે જાણી શકાય છે. દાખલા તરીકે મુંબઈનાં મોતી, સુરતનાં સોનાં, ભરુચની ચુનીઓ, નડિયાદના નાડા, ખંભાતના શ્રીફળ, અમદાવાદનો કિનખાબ, પાટણનાં પટોળાં વગેરે હવે આપણે ચુંદડીનો રસિક દંપતી વચ્ચેનો સંવાદ જોઈએ:

પાટણરંગ રાયની ચુંદડી,
માગ નખમાં સમાય તેવી ચુંદડી,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયજાદી ચુંદડી

નહિ રે ઓઢું રે રાયવર! ચુંદડી,
મારાં માતાજી દેખે, મારા પિતાજી દેખે,
નહિ રે ઓઢું રે રાયવર! ચુંદડી

તમારા પિતાના તેડ્યા અમે આવીઆ,
તમારા માતાની લજ્જા લોપો,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયજાદી ચુંદડી

પાટણરંગી રાયની ચુંદડી,
માગ નખમા સમાય તેવી ચુંદડી,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયજાદી ચુંદડી

નહિ રે ઓઢું રે રાયવર! ચુંદડી,
મારા ભાભીજી દેખે, મારા વીરાજી દેખે,
નહિ રે ઓઢું રે રાયવર! ચુંદડી,

તમારા વીરાના તેડ્યા અમે આવીઆ,
તમારા ભાભીની લજ્જા લોપો,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયજાદી ચુંદડી

અને કન્યાને માયરામાં પધરાવ્યા છે ત્યારે તે વખતે પણ તેને યાદ દેવડાવવામાં આવે છે કે જો તારું 'ચિત્ત ચોંટે' તો જ પરણુ, નહિ તો હજી પણ તું ત્યાંથી ઊઠી પાછી આવી શકે છે જ્યારે આપણા જનસમાજમાં આટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ સ્નેહલગ્ન-ભાવના અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પહોંચ્યા હશે ત્યારે એ સમાજ કેટલો ઉન્નત આનન્દી અને સુખી હશે! હાલના સાંસારિક જીવનમાં જે ક્લેશપૂર્ણ કંકાસ પ્રવર્તી રહ્યા છે, તેનું મુખ્ય કારણ બીજું કશું જ નહિ પણ કૃત્રિમ લગ્નો—કજોડા છે જો અત્યારે પણ નીચે આપેલા ગીતમાં વ્યક્ત થતી છૂટ આપવામાં આવતી હોય તો સંસાર સંસાર થાય

કોણ કોણ શોધવા ગ્યું ’તું, મોટાંનાં કુંવરી.
દાદા શોધવા ગ્યા ’તા, „
કાળા શોધી આણ્યા, „
દિલ ગોરે તો પરણો, „
નહિતર ઉઠી આવો. „

છેલ્લે એ સ્નેહઘેલા દંપતીની મધુચન્દ્રિકાની રૂપાળી રાત્રિએ એમના સોહામણા શયનખંડમાં લગીર એક પલકમાત્ર ડોકિયું કરી વિરમીએ:

અગરચંદનના ઓરડા, સુખડે ઘડીયા કમાડ રે;
સાગસીસમનો ઢોલિઓ, અમગડમનાં વાણ રે.
અતલસનાં ઓશીકલા, મશરૂની તળાઇઓ રે;
ગાલે બે ગાલમસુરીઆં, આછા સાળુની સોડો રે.
ડાબા તે હાથમા દીવડો જમણા હાથમાં ઝારી રે;
રૂમઝુમ કરતાં મેડે ચઢ્યાં, સૂતા દેવ મોરારિ રે.
દીવો મેલ્યો સામે ગોખમાં, ઝારી મેલી ઓશીકે રે,
અંગુઠો મરડી જગાડીઆ નણદલ વીર રસિકે રે

આ રીતે આપણે જોયું કે લગ્નના પ્રત્યેક અંગમા સ્નેહલગ્નની ફોરમ ફોરી રહી છે જો આ આપણી પુરાણી લગ્નભાવના દરેક હૈયે નિરંતર વાસ કરી રહે, લગ્નમા જે કુરૂઢિઓ દાખલ થઈ છે તે સમૂળી ટળી જાય, બાળલગ્ન, કજોડા, વરવિક્રય, કન્યાવિક્રય, વગેરે નાબૂદ થઈ જાય, કુમારકુમારીઓના સંસ્કાર અને શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન અપાય, કુરૂઢિઓનો ભોગ થયેલી વ્યક્તિઓનો પ્રશ્ન સંતોષકારક રીતે ઉકેલાય, તે તો ‘હિન્દુઓ ગાળેજ જીવન કલેશમા’ એ કહેવું સ્વલ્પ સમયમા ખરી જાય, હિન્દુઓને આગણે આનન્દ સરિતા રેલી રહે, સસાર સુખપૂર્ણ બને અને રસમય જીવન જીવતાં સૌ रसो वै स. નો અનુભવ કરે.

★

રણપ્રદેશના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ

●

લેખક
જનકરાય છેલશંકર બુચ

●

માનવ સંસ્કૃતિનાં બે અંગ—સાહિત્ય અને કળાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રગતિ કેવા કેવા સંજોગોમાં થાય છે તે વિષે ઘણા મતમતાંતર છે. કોઈ એવું માને છે કે જેમ માનવસ્વભાવમાં કેટલાક સર્વદેશીય તત્ત્વો, સમગ્ર પૃથ્વીના ઉપર માલૂમ પડે છે તેમ સાચા સાહિત્ય અને સાચી કળા કેટલાક સર્વદેશીય તત્ત્વો પર અવલંબે છે. ત્યારે કોઈ એવું પણ માને છે કે જેમ લોહીના કણો માનવ વંશની શાખાપ્રશાખાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન વહે છે, જેમ ભૂપૃષ્ઠરચના, ખનિજસંપત્તિ, આબોહવા, વનસ્પતિ, પ્રાણીજીવન પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં જુદાં છે, તેમ જ મનુષ્યસ્વભાવ અને રુચિ પણ જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી રીતે ઘડાય છે અને મનુષ્યસ્વભાવ—અને રુચિ—જન્ય સાહિત્ય અને કળા પણ જુદા જુદા આકારો ધારણ કરી ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યસ્વભાવ અને રુચિ વ્યક્ત કરે છે.

બાઉલ, જીપ્સી, બદ્દુ વગેરે ભટકતું જીવન ગાળનારા લોકોના કાવ્યોમાં કેમ ભમતા લોહીનો ઉકળાટ, મનનો ઉશ્કેરાટ, આત્માનો તલસાટ વધુ જણાય છે? જીપ્સી લોકસંગીત કે લોકકથા કે નૃત્યમાં

જે તનમનાટ છે, જે અસ્થિરતા છે તે શું તેઓના ભટકના જીવનનાં પ્રતીક નથી? ત્યારે, વર્ષોથી અમેરીકામા વસવાટ કરી ગયેલ સીદી નટ અને ગાયક, પૉલ રૉબ્સનના હૃદયના ઊંડાણમાંથી મનના નીચલામાં નીચલા થરમાથી કે લોહીના કોઈ અગમ્ય ઝરણામાથી વર્ષો જૂના આફ્રિકાના સંસ્કાર જાગે છે ત્યારે તે વતનથી દૂર પડેલા તડફડતા માનવીની જેમ દર્દભરી સુરાવલીમા પોકારી ઊઠે છે, "Sometimes I feel like a motherless child far away from home". આફ્રિકા કોઈ દિવસ જોયુંએ ન હોય, સાત સાત પેઢીથી અમેરીકામાં વસતો હોય છતાં કેમ ભલા માનવી આમ તડફડાટ અનુભવી શકતો હશે? લોહીનુ પ્રાબલ્ય સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ નથી

કહેવાય છે કે વીરરસકથાકાવ્ય ('ઍપિક')ની ભવ્યતા અને સ્થિરતા આર્યપ્રજા જ માણી શકે છે અને તેથી જ અનાર્ય પ્રજામાં વીરરસકથાકાવ્યો છે જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે આનુ કારણ શુ છે? જેવું જીવન તેવું સાહિત્ય એ જ કે નહિ?

જો ઉપર દર્શાવેલી વિચાર-સરણી સ્વીકારીએ તો પર્વત-પ્રદેશ, મેદાન, રણ, સાગરકાંઠો, જગલ, વગેરેમાં વસતા લોકોના સાહિત્ય જુદી જુદી વિશિષ્ટતાવાળા હોવા જોઈએ અને બારીકીથી તપાસતાં માલૂમ પડશે કે વસ્તુસ્થિતિ એમ છે પણ ખરી.

સિંધનો મોટો ભાગ રણ પ્રદેશ છે રણ એટલે સૂકો, નિર્જન પ્રદેશ—દિવસે સૂર્યના અસહ્ય તાપ અને રાત્રે કડક ઠંડી વચ્ચે તવાતો પ્રદેશ દિવસે તાપ, ધૂળની ડમરી અને નીરવ નિર્જન શુષ્કતામા માનવી બેબાકળો થતો અકળાતો રાત્રિની વાટ જોયા કરે. રાત્રિ પડે કે તરત નહિ પણ રાત ગળે અને ધરતીમાતા દુઃખના નિશ્વાસની જેમ બધી અંતરની વરાળ કાઢી નાખે અને ટાઢા થાય ત્યારે માનવીને શાતા વળે અને કંઈક આનંદ કરવાનુ મન થાય કહેવાય છે કે આવા રજનીવિનોદના એક ક્રમ તરીકે જ 'અરેબીઅન નાઇટ્સ' ની વાર્તાઓનો જન્મ થયો હતો મનોરંજક આ વાર્તાસાહિત્યનુ નિમિત્ત-કારણ ભૌગોલિક વસ્તુસ્થિતિ ખરી કે નહિ? આછી વસ્તી, ને દૂર દૂર પડેલાં ગામડાં, એકલવાયા માનવીમા માનવ સહવાસની કદર અને ભૂખ પ્રગટાવે છે. આ ભૂખ અને કદર, વિઘ્નજાળ વચ્ચે રસ્તો કરતી

સુહિણીને સિંધુપાર 'ઇશ્કે મિજાજી'ની હૂંફ અને મોજ માણવા મોકલે છે પ્રેમમાયાનો શાયર આવા પ્રસંગોને પોતાના મહાકાવ્યમાં અમર કરે છે આજ સહવાસભૂખ વિકૃત સ્વરૂપમાં આત્મવંચના ('ઇન્ટ્રોવર્ઝન') ઉત્પન્ન કરી સ્વજાતિપ્રેમ—એક પ્રકારનું Projected Narcissism—ઉત્પન્ન કરે છે Boy-beloved—સ્વજાતિ માશુક અને તેને સંબોધીને લખાયેલા કાવ્યો રણપ્રદેશની જ વિશિષ્ટતા કેમ ન હોય? ઇરાન, સિંધ, વગેરે દેશોના શાયરોની કેટલીએ બેતો સ્વજાતિ-માશુકને સંબોધીને લખાણી છે

માનવની સહવાસભૂખ બીજા પ્રકારનું આતમવંચન પણ ઉત્પન્ન કરે છે અને તો તે વંચના 'ઇશ્કે મિજાજી માંથી 'ઇશ્કે હકીકી' તરફ લઈ જાય છે માનવજીવન શું છે? તેનો હેતુ શું છે? તે ક્યાંથી આવ્યું? તે ક્યાં જવાનું છે? આ સર્વનો કોઈ નિયંતા ખરો કે નહિ? આસપાસ તો બધું શુષ્ક લાગે છે, અસાર લાગે છે તો પછી આ અસાર સંસારમાં સાર શું? ઇશ્વર કોણ? જીવનો ઇશ્વર સાથે કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ? આવી પ્રશ્નપરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે અને હજી કાલ સુધી 'ઇશ્કે મિજાજી'ની જપમાળા જપતો સહવાસભૂખ્યો રણનો મનુષ્ય ઇશ્વરને પોતાની માશુક કલ્પી કલ્પનાવિલાસથી The Beloved god—ખુદા-માશુકના નામની બાંગ પોકારે છે અને તેની સાથે નિજમાં નિકટનો સહવાસ કલ્પનાના ઘોડાને પાંખ આપી સાધે છે અને તેમાં રાચે છે સુફીવાદ આમ પ્રકટે છે અને ભક્તિ સાહિત્યની પુરોગામી બને છે યાદ રાખવું જોઈએ કે, 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાળ, દૂસરા ન કોઈ''ની અમર સુરાવળી સર્જનાર મીરાં પણ મરુભૂમિની હતી ભવસાગર સૂકા અરણ્ય જેવો ભાસ્યો ત્યારે 'ઇશ્કે હકીકી'ની વેલ મીરાંએ પોતાની હૃદયગુહામાં રોપી આત્માના નિર્મળ ઝરણાથી સીંચી ઉછેરી—જાણે રણમાં લીલો પ્રદેશ, જાણે ખારા સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી!

એક એક રુબાયત માટે સવાલાખ અશરફીના મોગાદને લાયક ઉમ્મર ખય્યામ રણનો રાજકવિ હતો ઇરાનના અર્ધનિર્જળ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તે રહેતો અને આકાશના તારા અને ગ્રહોના નિરીક્ષણમાં, આશુક-માશુકના સંબંધ ઉપર વારી જવામાં, જામે-સાકીની મોજ

માણવા શરાબખાના કે કાવાખાનાની મુલાકાત લેવામાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો તેણે પોતાના જીવનનો નિચોડ પોતાની અમર રુબાયતમાં ભર્યો છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામની ઉત્પત્તિ રણમાં જ થઈ અને તે ધર્મોને લગતું ઊંચું કાવ્યસાહિત્ય પ્રગટ્યું. રણમાં રહેનારી લાગણીપ્રધાન પ્રજાએ જ આ સાહિત્ય રચ્યું. એકાંત જીવન ગાળતા માનવીની સહવાસભૂખ જો સારે રસ્તે દોરાય—જો તે 'સબ્લીમેટ' થાય, તો તે કેવા કેવા ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે તે જોવું હોય તો હિબ્રૂ ભાષામાં અસલ બાઇબલમાંના ધાર્મિક કાવ્યો વાંચવાં જોઈએ ભાષાંતરમાં તેની મઝા મારી જાય છે, તેવું તદ્વિદોનું કહેવું છે.

રણમાં ક્ષિતિજ સુધી જ્યાં નજર નાખો ત્યાં રેતી જ રેતી! દિવસે આંખને ઠારે તેવું એકે દૃશ્ય નહિ ઊડતી રેતીનાં કણો આંખમાં જઈ આંખને ઠારવાને બદલે બાળવાનું કામ કરે આંખને આરામ આપે તેવો લીલો કે નીલ રંગ ક્યાંય નજરે જ ન પડે. આકાશ તરફ નાખી નજર નખાય નહિ, કારણ કે ક્રુદ્ધ સૂર્યનારાયણ પૂરજોશથી પ્રકાશતા હોય; પણ રાત્રે જ્યારે આંખને આરામ મળે, અને રજનીની ચૂંદડીના છેડામાં જ નહિ પણ આખી ચૂંદડીમાં મઢેલા નિરભ્ર રણપ્રદેશના નીલાકાશમાં નિર્મળ પ્રકાશથી ચમકતા, હીરા જેવા અનેક ઉડુગણ તરફ દૃષ્ટિપાત કરી આંખ ઠારવાનું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ઈશ્વર અને સૃષ્ટિની ભવ્યતા આ તેજગોળા જોઈને, માણસના મનમાં ઠસે અને માણસ ચિંતનશીલ થાય ચિંતનમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટે અને પછી તેને લગતું સાહિત્ય પ્રકટે જ

જ્યારે જ્યારે માણસને એકલતા સાલે છે, જ્યારે જ્યારે માણસને એમ લાગે છે કે પોતે નિરાધાર છે ત્યારે ત્યારે તેણે કાં પોતાની અંદર જોયું છે અને દીલમાં દીવો પ્રગટાવ્યો છે અને કાં આકાશમાં ઊંચે જોયું છે અને આધાર શોધવાની કોશિશ કરી છે. મનની આવી સ્થિતિમાંજ ચિંતનશીલ, આર્જવભરી વાણીવાળાં પ્રાર્થનાકાવ્યો પ્રગટ્યાં છે. મનની આવી સ્થિતિ રણપ્રદેશ જેટલી બીજે ક્યાં ઉત્પન્ન થઈ શકે?

ત્યારે રણના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે હોવા સભવ છે–

૧ લાગણીપ્રધાન કાવ્યસાહિત્ય—ધરકે–મિજાજીને લગતુ
૨ લાગણીપ્રધાન કાવ્યસાહિત્ય—ઠેકે–હકીકીને લગતુ
૩ લાગણીપ્રધાન કાવ્યસાહિત્ય—સ્વજાતિ–માશુકને સબોધાએલુ
૪ ચિંતનશીલ પાથનાસાહિત્ય
૫ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતુ સાહિત્ય
૬ રજનીનિગમન કરવા યોગ્ય મનોરજક વાર્તાસાહિત્ય

લિપિવિચાર

●

લેખક :

હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ

●

ગુજરાતી લિપિ જેમાંથી ઊતરી આવી છે એ બાળબોધ કે દેવનાગરી લિપિની વડીલ લિપિઓ કેવી હશે એ જાણવાનાં સાધનો અચોક્કસ છે, છતાં એટલું તો કહી શકાય કે આજની બાળબોધ લિપિ અસલી લિપિઓનું સંસ્કારાયેલું સ્વરૂપ છે; કારણ કે તેમાં બે જુદાજુદા તત્ત્વો નજરે ચડે છે એના કેટલાક અક્ષરો કાનાવાળા છે અને કેટલાક કાના વગરના છે એ બતાવી આપે છે કે એની પુરોગામી લિપિઓ જુદાજુદાં લક્ષણોવાળી હોવી જોઈએ આવી રીતે સધાયેલી દેવનાગરી લિપિનો પુનઃ સંસ્કાર પામવાનો વારો આવ્યો છે એ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન માત્ર છે.

આ લિપિના ગુજરાતીકરણનો ઇતિહાસ ટૂંકો છે. શરૂમાં જુદીજુદી લીટીઓને બદલે લાંબી લીટી તાણીને અક્ષરો લખાતા જેમાં કેટલાક બાળબોધ અક્ષરો પણ વપરાતા જેવા કે अ, च, ज, फ, ल. પછી શિલાછાપમાં ધીમેધીમે લીટી નીકળી ગઈ ને છેવટે બાળબોધ અક્ષરો પણ બંધ થઈ ગયા. આટલું થતા અક્ષરોનું ગોળાકારપણું વધી જઈ અંગમરોડ મનોહર થઈ ગયો. આજે ગુજરાતી લિપિ સૌથી સુંદર છે એ વિષે મતભેદ ઓછો છે. સુંદરતાની સાથે આગળપાછળના પાંખડાઓના ગોળાઈવાળા વળાંકને લીધે લખવાની સરળતા પણ બહુ વધી ગઈ, તે એટલે સુધી કે

અ ગ્રેજી નીજીયોથી 'એમીસીડી'ની માફક એકબીજા અક્ષરોને જોડીને લખવાની પણ સુગમતા આવી ગઈ જો કે આ લાભ છાપખાનાએ નથી લીધો એ ઠીક જ કર્યુ છે, તો પણ હાથના લખાણમા એનો ઉપયોગ છૂટથી થાય છે, જેથી લખાણનો વેગ ઘણો ઝડપી બની ગયો છે એના ઉપરથી જાણી શકાશે કે લિપિનો ઉપયોગ મનુષ્યના વ્યવહારમા મદદ કરવા માટે કરવો હોય તો એ કાર્ય સૌથી સરલ પ્રકારે થાય એવી રીતે આ ગુજરાતી અક્ષરો યોજાયા છે બાળબોધ લિપિ અઘડવી હોઈ એને ફેરવવી એ અત્યારે મુખ્ય મુદ્દો છે તો પછી એમાથી વ્યુત્પન્ન થઈ પ્રયોગસિદ્ધ થયેલી ગુજરાતી લિપિનો શા માટે વિના સ કોચે અગીકાર ન કરવો?

બાળબોધ અક્ષરોના ગુજરાતીકરણમા એકેય અશાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિ થઈ હોય તો ફ ની છે મૂળમા प પછી फ આવે છે, એથી प ના કાનાની જમણી તરફ એક પાખડુ લગાડવામા આવ્યુ છે આમ થવાથી એ અક્ષર क જેવો થઈ જવાનો સભવ ઊભો થયો એમ કહી શકાય પણ ડાબી તરફનો ભાગ प જેવો હોઈ क ને फ નો તફાવત જળવાઈ રહ્યો ગણાય હવે જ્યારે ગુજરાતીમા क નો 'ક'* થઈ ગયો ત્યારે फ નો પણ ફેરફાર થતા 'ક જેવો ઘાટ થવાનો સભવ ઊભો થયો આ વખતે બે મુદ્દા ઊભા થયા કે 'ફ' ને 'પ જેવો રાખવો કે ક જેવો, અને ક' જેવો રાખવા જતા 'ક થી જુદો પાડવા માટે प ને એક પાખડુ તો લગાડવામા આવ્યુ હતુ એને વળી એક વધુ પાખડુ વળગાડવામા આવ્યુ! ખરી રીતે ફ' ને 'પ' જેવો જ રાખી એનાથી જુદો પાડવો જોઈએ અને એ માટે બે અક્ષર રજૂ કરી શકાય, જે તકતામા બતાવ્યા છે એમા 'ક કરતા 'પ' જેવો ઘાટ વધારે યોગ્ય ગણાય એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે આમ અશાસ્ત્રીયતાને લીધે ગુજરાતીમા ફેરફાર કરવા જેવો એકે અક્ષર હોય તો એ 'ફ' એક જ છે

'ર'ના રેફની જગ્યા અશાસ્ત્રીય ગણાય રેફની સજ્ઞા 'ર', માથી ઉત્પન્ન થઈ છે મૂળ જોડાક્ષરોમા 'ર' ઉપર ને એની નીચે પછીનો અક્ષર લખાતો હશે, દા ત કર્મ, સર્વે પછી 'ર'નુ ઉપરનુ

*જુઓ તકતો ગુજરાતી 'ક'નુ મૂળ બાળબોધ क્ષમાં નજરે પડે છે

પાંખડુ પડતું મુકાયું હશે ને નીચેનુ પાખડું રેફરૂપે બની રહ્યુ હશે. એટલે જો આ બાબતમાં સુધારો કરવો જરૂરનો હોય તો રેફને બદલે 'ર'ને જ જોડાક્ષરોની પહેલાં અર્ધો અક્ષર લેખીને મૂકવો એ ઉચિત ગણાય, દા. ત. સર્વ, કર્મ આમ કરતા એવો વાધો રજૂ થઈ શકે કે 'ર'નુ અર્ધાપણું પ્રત્યક્ષ બનતું નથી તો જવાબ એ હોઈ શકે કે મૂક્યો, પડ્યો, વગેરે શબ્દોમાં ક, ડ, વગેરે અક્ષરોની પણ એ જ સ્થિતિ છે તો પણ રેફને રેફાકાર રાખવો જ હોય તો અક્ષરની પૂર્વે સગવડતાપૂર્વક મૂકી શકાય એમ છે. (જુઓ તકતો).

'ધ' અક્ષર 'ઘ' સાથે એકાકાર થઈ જાય છે. એને માટે 'ધ'નુ પાંખડું ડાબી તરફ વાળવાથી એ અડચણ દૂર થઈ જશે આ સૂચના નવી નથી કેમકે કેટલાક જૂની ઢબના માણસો 'ધ'ને એજ પ્રકારે લખે છે. (જુઓ તકતો)

'ઈ' ને 'રૂ' એ બે અક્ષરો ખાસ નોંધ લેવા જેવા છે. 'ઈ' અક્ષર હ્રસ્વ અને દીર્ઘ બને 'ઇ' માટે લખાય છે, પણ હ્રસ્વ ને દીર્ઘ જુદી જુદી રીતે હવે લખાવા શરૂ થઈ ગયા છે. 'રૂ', 'રુ' ને દીર્ઘ 'ઊ' માટે લખાતા છે ને સૌ માને છે કે એ બરાબર છે. પણ 'રૂ'ની વ્યુત્પત્તિનો જરા ખ્યાલ કરશું તો જણાશે કે એ માન્યતામા શંકાથી પર નથી 'રૂ'નુ મૂળ સંસ્કૃત ऋ હોઈ શકવાનો સભવ પણ રહે છે. એ હિસાબે 'રૂપ' શબ્દ યોગ્ય જોડણીવાળો કહી શકાય. 'રૂ'ને ઋસ્વરની સજ્ઞા તરીકે ગણાવવામાં આવે તો ગુજરાતી લિપિમા 'ઋ' જુદો પડી રહે છે એ ખટકો મટી જાય (જુઓ તકતો)

જોડાક્ષરોના લખાણમા પણ કેટલીક અનિયમિતતા દેખાય છે. જો ગુજરાતી અક્ષરો સરખી રીતે જોડી શકાતા હોય તો બાળબોધ જોડાક્ષરો શા માટે વાપરવા જોઈએ? દા. ત જો આપણે 'શ્ચ' સરળતાથી લખી શકીએ તો 'श्च' શા માટે લખવો જોઈએ? એજ પ્રમાણે 'श्व' કરતા 'શ્વ' વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી છે, અને 'द्य' ને બદલે 'દ્ય', 'द्म' ને બદલે 'દ્મ', 'ह्य'ને બદલે 'હ્ય', ને 'ह्म' ને બદલે 'હ્મ' વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી છે. 'શ્રી'ને વિશેષ

તક્તો

વ્યંજન –

ક-ક઼, ઘ-ધ, મગ્ન-મરમ-મ્મ, ત્ર-ત્ર-રૂ-રૂ-રૂ, રુ = ચલાઉ ડ઼-ઢ,
ક્ષ-ક્ષ = હકારી સ઼-શ઼, સ = સકારી ઝ઼

જોડાક્ષર –

ક્ષ-ક્ષ-ક્ષ-ક્ષ-ક્ષ-ક્ષ-ક્ષ, શ્વ = શ્વ, શ્ચ = શ્ચ, દ્મ = દ્મ, દ્ય = દ્ય,
હ્ય = હ્ય, હ્મ = હ્મ

બારાખડી:– (હ્રસ્વ ઈ-િ નો ફેરફાર કરાય તો)

(ક઼ા ક઼ાા ક઼ી ક઼ાી ક઼ુ ક઼ૂ ક઼ે ક઼ૈ ક઼ો ક઼ૌ ક઼ં ક઼ઃ ક઼ૃ)
ક કા કી કી કુ કૂ કે કૈ કો કૌ કં કઃ કૃ
વ વા વી વી વુ વૂ વે વૈ વો વૌ વં વઃ વૃ

છાપખાનાની બારાખડી –

ક કા કિ (કી) કી (કી) કુ કૂ કે કૈ કો કૌ કં કઃ કૃ

– નમૂના –

નવા ઉચ્ચાર :–

એલા એય, ઝરા (જરા) ઝો (જો) તો ખરો.
વાહ, એમાં શુ (શું) થઇ ગ્યું ?
ઠીક, શારું (સારું) ભાઈ, શારું, (સારું) લે તું રાઝી (રાજી) થા.

સુધારેલી લિપિ:–

વસ્તુતઃ સર્વ પ્રાન્તી (ન્તી) ય ભાષાઓ માટે અક્ષરોનાં આજ રૂપો ઉપયોગમા આવે એ આદર્શ છે. થોડાક ફેરફારથી (થી) કૃત્રિમ (ત્રી) મતા દૂર થતાં સૌને એ વધુ ફાવશે; તેથી (થી), વિશિષ્ટપણે (વીશીષ્ટપણે) એજ રૂપો વાપરવાં જોઈએ એવી (વી) વૃત્તિ (ત્તી) કેળવાય તો ઋણમુક્ત થવાય.

છાપખાનાંની લિપિ:–

વસ્તુતઃ સર્વ પ્રાન્તીય ભાષાઓ માટે અક્ષરોનાં આજ રૂપો ઉપયોગમાં આવે એ આદર્શ છે; થોડાક ફેરફારથી કૃત્રિમતા દૂર થતાં સૌને એ વધુ ફાવશે; તેથી વિશિષ્ટપણે એજ રૂપો વાપરવાં જોઈએ એવી વૃત્તિ કેળવાય તો ઋણમુક્ત થવાય.

સંજ્ઞા તરીકે રહેવા દેવો હોય તો ભલે, નહિતર શ્રી વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી ગણાય કાંઈ નહિ તોય આમાંથી કેટલાક સંસ્કૃતરૂપોને બદલે ગુજરાતીરૂપો વાપરવાથી શુદ્ધતા ને સરળતા જરૂર વધશે

પણ ભાષા ને લિપિના સમ વયી વ્યવહારમાં ત્રણ ઉચ્ચારોની સંજ્ઞા સાવ વિસારે પડી ગઈ છે આ ઉચ્ચારો માટે ડ હ ઝ એ સંજ્ઞાઓ કોઈવાર વાપરવામાં આવે છે પહેલો ઉચ્ચાર ભાષામાં સારી પેઠે પ્રચલિત છે, દા ત ઘોડો, બીજો ઉચ્ચાર 'સારુ'ને બદલે 'હારુ' બોલવામાં વપરાય છે અને છતાં મા ાએ છીએ એટલો એ ગામઠી નથી ત્રીજો ઉચ્ચાર કદાચ પરભાષીય ગણીએ તોપણ આપણો લોકવર્ગ 'જ' ને ઠેકાણે એનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે અને શિષ્ટ સાહિત્યમાં પણ પરભાષી અસર તરીકે એ ઉચ્ચાર જામતો જાય છે દા ત ચીજને બદલે ચીઝ. આ ત્રણે ઉચ્ચારને અહીં આપણે ચલાઉ 'ડ', હકારી સ', ને સકારી 'ઝ' કહીએ તો ચાલશે આ ઉચ્ચારો માટે ખાસ સંજ્ઞા ગુજરાતીમાં નથી પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મળતા ઉચ્ચારના અક્ષરોની નીચે નુકતા મૂકીને એનું તાત્પર્ય સમજાવાય છે પણ નુકતાનો આ પ્રકારનો ઉપયોગ બિન-ગુજરાતી છે તેથી આ ઉચ્ચારો માટે ખાસ જુદી સંજ્ઞા હોય એ વધારે આવશ્યક ગણાય. આ ત્રણ ઉચ્ચારોની જુદી સંજ્ઞાઓ નક્કી કરવાથી એ ભાષા-સાહિત્યને બહુ ઉપયોગી થશે અને ખાસ કરીને સંવાદાત્મક લખાણોમાં તો એની ઉપયોગિતા બહુ જ જણાશે

તપાસ કરતાં જણાશે કે ચલાઉ 'ડ' 'ડ' ને 'ઢ' એયને બદલે વપરાય છે દા ત ઘોડો અને કઢીને બદલે કડી માટે એયને અનુરૂપ બને એવી સંજ્ઞા રાખવી જોઈએ અને 'ડ ના ઉપરના પાંખડાને ડાબી તરફ વાળીને મીંડા આકારનું કરાય તો યોગ્ય થયું કહેવાય (તકતો જુઓ) હકારી સ'ની સંજ્ઞા માટે 'હ 'સ' 'શ'નો મેળ થાય તો ઠીક પડે (જુઓ તકતો) એ જ પ્રમાણે સકારી 'ઝ' માટે 'સ' 'જ 'ઝ'નો સમાસ થઈ શકે એવી સંજ્ઞા હોય તો ઉપયોગી થાય (જુઓ તકતો)

હાલની પદ્ધતિએ હ્રસ્વ 'ઇ'ની સંજ્ઞા અક્ષરની પહેલાં મુકાય છે એ અશાસ્ત્રીય છે કેવળ લિપિફેર કરવાના હિસાબે તો આ ફેર

ફારની કાંઈ જરૂર નથી કેમકે મૂળ દેવનાગરીમાં પણ લાઘવના કારણે એ એમ જ લખાય છે. પણ અશાસ્ત્રીયતા છે એ વાત કબૂલ કરવી જ જોઈએ અને માત્ર એ કારણે ફેરફાર કરવો જ હોય તો બાળબોધ અક્ષરોની બીજી અશાસ્ત્રીયતાનો વિચાર કરીને પછી જેમ ઠીક લાગે એમ કરવું જોઈએ.

आ, ई, ऊ, ऐ, વગેરે દીર્ઘ અક્ષરોમાં કાનો, રેફ, પાંખડું ને માત્રા છે એ એના આગલા હ્રસ્વ અક્ષરોનાં અવશેષ દર્શાવતી સંજ્ઞા તરીકે વપરાય છે; એટલે કે अ નો અવશેષ કાનો છે, इ નો રેફ છે, उ નો પાંખડું છે, ને ए નો માત્રા છે સ્વરસંજ્ઞાઓનો વિચાર કરશું તો જણાશે કે આ સંજ્ઞાઓ અને કે અના કાનાને લગાડવામાં આવે છે; દા. ત.—

ખ ખા ખિ ખી ખુ ખૂ ખે ખૈ ખો ખૌ ખં ખઃ ખૃ અહીં ખરો વ્યંજન તો ' ખ ' છે ને ' અ ' નો કાનો જે લાઘવના કારણે અત્યારે પડતો મુકાયો છે એ લાગવાથી ' ખ ' થયો છે એવો ખ્યાલ કરવો જરૂરનો છે એ જ પ્રમાણે ' ડ 'માં ' અ ' ભળે ત્યારે ' ડ ' કરીએ છીએ પણ શાસ્ત્રીયતા સાચવવી હોય તો ' ડા ' થવો જોઈએ એ વાત પણ કાળજીપૂર્વક સમજવાની જરૂર છે. એ રીતે તપાસતાં સ્વરસંજ્ઞાઓ તકતામાં આપ્યા પ્રમાણે હોઈ શકે; અને એ રીતે બારાખડી આમ રાખવી જોઈએ,—

ડા ડાા ડિા (ડાી) ડાી (ડાી) ડાુ ડાૂ ડો ડાૈ ડાો ડાૌ ડાં ડાઃ ડાૃ. જો કે આ બિના તો માત્ર ચર્ચારૂપે જ રજ કરી છે, તોપણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જો હ્રસ્વ ' ઇ 'ની શાસ્ત્રીયતા જાળવવી હોય તો તકતાની સૂચનામાં કૌંસમાં આપી છે એવી સંજ્ઞાઓ બંને ઇકાર માટે રખાય તો જ યથાયોગ્ય થયું ગણાય.

આમ ચાલુ ગુજરાતી લખાણપદ્ધતિને અનુરૂપ થવા માટે કેટલાક ગુજરાતી અક્ષરોને ફેરવવાની જરૂર ગણાય છે, તેની સાથે કેટલેક ઠેકાણે એમ સૂચના પણ કરાય છે કે લિપિમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી છાપવાના કામમાં એની ઉપયોગિતા વધે એમ થવું જોઈએ; કેમકે કાના ને હ્રસ્વદીર્ઘની સંજ્ઞાઓને લીધે અત્યારે ગુજરાતી બીબાં ગોઠવવામાં ખેવડીત્રેવડી મહેનત કરવી પડે છે જો સર્વ સંજ્ઞાઓને ઉપર

નીચે ગોઠવવાને બદલે સીધી લીટીમા ગોઠવવામા આવે તો આ તકલીફ મટી જાય આમ કરવા માટે સજ્ઞાઓમા જરા ફેરફાર કરવો જોઈએ માત્રાની સજ્ઞાઓમા ફેર કરવાની જરૂર નથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૩-ની ' ' સજ્ઞા ૩+૩ના બે પાખા મળીને જ થઈ છે એટલે હ્રસ્વ માટે એક પાખડુ ને દીર્ઘ માટે બે પાખડા શાસ્ત્રીય સુગમ્ય ને યથાયોગ્ય ગણાશે ઉકારની સજ્ઞા નીચલા સવળા અ પ વિરામ જેવી ને માત્રાની સજ્ઞા અવળા અલ્પવિરામ જેવી રાખીએ તો ગુજરાતી અક્ષરોના અગમરોડને અનુરૂપ રહેશે વળી ઉકારની સજ્ઞા નીચલા ભાગમા ને એકારની સજ્ઞા ઉપરના ભાગમા લખાય એ પણ ચાલુ લૌકિક વપરાશ પ્રમાણે યથાસ્થાન ને યથાક્રમ રહેશે અનુસ્વાર ને વિસર્ગની માફક પડખે લખવો જોઈએ આમ ઘાટ, ક્રમ શૈલી ને ચાલુ વ્યવહાર બધા પ્રકારે તકતામા આપેલી સજ્ઞાઓ યોગ્ય, ગણાય તથા એથી હાલની લખવાની પ્રથામા કોઈ ખાસ પલટો થતો નથી પણ ઊલટુ એને અનુરૂપ રહેવાય છે એ એની વિશેષતા છે

:ા-કાર

●

: લેખક :
ગિરધરલાલ લક્ષ્મીશંકર રાવળ

●

[સારાંશ]

વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ સામાન્ય જનસમુદાયની કે ગ્રામ્ય-લોકની બોલી તાદૃશ સ્વરૂપે સાહિત્યમાં રજૂ થાય એ જરૂરી છે. મૂળ 'સ'કારનો ગ્રામ્ય ગુજરાતીમાં જે ઉચ્ચાર થાય છે, તે સામાન્યરીતે 'હ'કારથી દર્શાવાય છે; પણ પ્રસ્તુત ઉચ્ચાર 'હ'ના ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોવાથી તે 'હ'થી દર્શાવવો એ શાસ્ત્રીય નથી. એટલે લેખકની સૂચના છે કે 'સ'કારનું એ ગ્રામ્ય ગુજરાતી ઉચ્ચારણ સંસ્કૃત વર્ણમાળામાંના વિસર્ગના ઉચ્ચારણને મળતું હોવાથી તેને દર્શાવવા નીચે પ્રમાણેની સંજ્ઞાઓ યોજવી:—

:ા, :ાા, િ:ા, :ાી, :ાુ, :ાૂ, :ાે, :ાૈ, :ાો, :ાૌ, :ાં, :ાઃ.

આ માટે નવાં બીબાં ઢાળવાની જરૂરિયાત ઊભી નહિ થતી હોવાથી મુદ્રણની દૃષ્ટિએ પણ આ સૂચનમાં કશું વાંધાભર્યું નથી.

ગૂજરાતી અને કચ્છી ભાષાનો સંપર્ક

લેખક
કવિ લાલજી નાનજી વકીલ

[સારાંશ]

આમાં, કચ્છી બોલીનો સંપર્ક ગુજરાતી સાથે ક્યારથી થયો તથા તેથી કચ્છમાં બોલાતી ગુજરાતી પર કેવો પ્રભાવ પડ્યો તે વિશે લેખકે કેટલાંક વિધાનો કર્યાં છે

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગ

ત્રૈકૂટકવંશના રાજાઓ

લેખક
કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

વલભીના મૈત્રકોના શાસનકાળ પૂર્વે સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ પ્રદેશ ઉપર ગુપ્તોનું સામ્રાજ્ય હતું, એમ અત્યાર સુધી એક સામાન્ય માન્યતા ચાલી આવે છે. વલભી અને ગુપ્ત સંવત્સરને એક માનવાથી આવી જાતનો મત બાંધવામાં આવેલો છે. એ સર્વ-સામાન્ય વાત છે. એ તો અતિસ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ છે કે ગુપ્ત સંવત્સર ૧થી ગુ. સં. ૧૪૯ સુધીમાં ગુપ્તથી સ્કંદગુપ્ત સુધીના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું છે. સ્કંદગુપ્ત પછી થયેલા બુધગુપ્તનું સામ્રાજ્ય જો કે વ્યાપક નહોતું છતાં તેણે લગભગ ગુ. સં. ૧૮૬ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે અને તેના પછી મિહિરકુલનો સમકાલીન ભાનુગુપ્ત ગુપ્તવંશનો છેલ્લો રાજા થયેલો જણાય છે. મિહિરકુલ અને ભાનુગુપ્ત સમકાલીન થયેલા તે વાત ભાનુગુપ્તના ગુ. સં. ૧૮૧ના શિલાલેખથી જણાઈ આવી છે. આ મિહિરકુલ ક્યારે થયો તે જણાતાં આપણા ગ્રંથોના નિશ્ચિત સમય નક્કી કરી જાય તેમ છે.

'રાજતરંગિણી'માં એક એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે કનિષ્ક અને મિહિરકુલ વચ્ચે ૧૨ રાજાઓ થયા હતા. આ રાજા

---

૧ 'મોડર્ન રિવ્યૂ' જૂન ૧૯૨૨, પૃ. ૬૫૧

૨ એજન પૃ. ૬૫૧

ઓના રાજ્યનાં દરેકના સરેરાશ વર્ષ ૧૫ ગણીએ તો એ બે વચ્ચે ૧૮૦ વર્ષનો ગાળો રહે. કનિષ્કનો સમય તેના શિલાલેખો મુજબ વિ. સ. ૩થી ૨૩નો છે. વધુમાં બુદ્ધના નિર્વાણ પછી પાંચસો વર્ષે કનિષ્કના સમયમાં ચોથી બોધિસભા મળી હતી બુદ્ધનું નિર્વાણ ઈ. સ પૂર્વે ૫૪૬માં થયુ હોવાથી કનિષ્કનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬ એટલે વિ. સં. ૧૦માં તો આવી જ રહે છે અને ઉપર કહ્યુ તેમ કનિષ્કના શિલાલેખો સં. ૩થી ૨૩ના મળતા હોવાથી ઈ. સ પૂર્વે ૫૩થી ૩૩ના ગાળામાં કનિષ્કનું અસ્તિત્વ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે મિહિરકુલના પિતા તોરમાણુનો એક શિલાલેખ[3] પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ૫૨મા વર્ષનો ઉલ્લેખ છે. મિહિર-કુલને કનિષ્ક પછી લગભગ ૧૮૦ વર્ષ બાદ થયેલો માનીએ તો આ ૫૨મું વર્ષ એવું કોઈ હોવું જોઈએ કે જે ગાળાના કોઈ ચાલુ સંવત્સરના વર્ષ સાથે મેળ ખાય એ વર્ષ જો શક સંવત્સરનુ હોય તો ૫૨+૭૮=ઈ. સ ૧૩૦ એટલે વિ. સં. ૧૮૭ના વર્ષ સાથે મળે. મિહિરકુલ અને કનિષ્ક વચ્ચે ૧૮૦ વર્ષનો ગાળો માનતા વિ સં. ૧૮૩-૨૦૩ તો આવે જ છે. ગુ. સં. ૧૯૧માં મિહિરકુલ છે જ—ભાનુ-ગુપ્તના શિલાલેખમા જણાવ્યા પ્રમાણે. તે સમય બરોબર આ વચગાળામાં આવી રહે છે. આમ થતાં વિ. સં. અને ગુ. સં. વચ્ચે કોઈ ભેદ રહેતો નથી. એટલુ થતાં ગુપ્તોના અનુસધાનમાં વલભીના મૈત્રકો આવ્યા, એ સંભવી શકતું નથી; કેમકે ભટ્ટાર્ક વ સં. ૧૫૦ (વિ સં. ૫૨૫) લગભગ આવ્યો હોય અને ગુ. સ.ની અને વિ. સં.ની અનન્યતા હોય તો ખુદ ભાનુગુપ્તના સમયથી ભટ્ટાર્કને ૩૩૪ જેટલાં વર્ષોનું અંતર રહે છે.

વલભીના મહારાજ દ્રોણસિંહનુ વ. સં. ૧૮૩નું મળેલું તામ્રપત્ર[4] જે હકીકત અને જે પદ્ધતિ રજૂ કરે છે તે જોતાં ગુપ્તોના અનુસધાનમાં તરત જ વલભીના મૈત્રકો આવ્યા સભવતા નથી; વચ્ચે બીજા રાજવંશોનો અધિકાર સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ

૩ રા મા. ગોવિંદભાઈ હા. દેશાઈ કૃત, 'ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ', પૃ. ૭.

૪. જુઓ 'ગૂજરાતના ઐતિ શિલાલેખો', પુ. ૧લું, લેખ ૧૬મો.

પ્રદેશપર આવી ગયો સમજાવે છે ક્ષત્રપોનો સમય અત્યારે નિશ્ચિત છે તેઓનો સૌરાષ્ટ્ર પરનો અધિકાર રુદ્રદામાથી આરંભાય છે રુદ્રદામાના[4] સૌરાષ્ટ્ર પરના શાસનનો આરંભ ઈ સ ૧૪૩ એટલે વિ સ ૧૯૯ છે તોરમાણુ અને મિહિરકુલ એ ક્ષત્રપોના જ કોઈ સેનાપતિ હોય અને તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર પર વિજય મેળવી ક્ષત્રપોને સ્વાધીન કર્યા હોય તો તે પૂરી રીતે શક્ય છે આ વસ્તુ સ્વીકારતા ગુપ્તોના અનુસંધાનમા ક્ષત્રપો સૌરાષ્ટ્રના અને સાથે સાથે લાટ પ્રદેશના શાસ્ય હોય ત્યા સુધી માનિકો બને છે છેલ્લા ક્ષત્રપ[5] સ્કંદના મળેના સિક્કા પરથી તેનુ શાસન લગભગ ઈ સ ૪૩૦ (વિ સ ૪૮૬) સુધી મળવે છે ભટાર્ક અને આ સ્કંદ વચ્ચે લગભગ ૩૯–૪૦ વર્ષનો ખાચો રહે છે ક્ષત્રપો પાસેથી કોણે રાજ્ય ખૂચવ્યુ તે જોકે જાણવામા નથી, છતા એટલુ સમજાવે છે કે કોઈ સ્થાનિક જાગીરદારો ધણીરણી થઈ ગયા હોય

આવી પ્રજા કોણ હશે? આ વિષયમા તદ્દન અંધકાર છે વલભીના મૈત્રકોના તામ્રપત્રોથી આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે ભટાર્કે કોઈ બલિષ્ઠ શત્રુઓનો પરાજય કરી રાજ્યશ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી આ શત્રુઓ કદાચ કોઈ હોય તો મિહિર હોઈ શકે, કેમકે જો કે વલભીના મૈત્રકો પહેલાના કોઈ સાધનો મિહિરોની બલિષ્ઠતાની સાબિતી રજૂ કરતા નથી, છતા મિહિરવંશના એક રાજા જાયિકદેવના[7] ગુ સ ૫૯મા તામ્રપત્ર ઉપરથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે મોરબી તરફના પ્રદેશમા મિહિરોનુ નાનું રાજ્ય અવશિષ્ટ રહી ગયુ હતુ ભટાર્કે તેથી મિહિરોને કાઢ્યા હોય તો આશ્ચર્ય નથી

ભટાર્ક અને તેના પુત્ર ધરસેનના વિશેષણ તરીકે 'સેનાપતિ' શબ્દ વલભી તામ્રપત્રોમા અતિવ્યાપક[8] છે ગુપ્તોના સેનાપતિઓ એ હોવા શક્ય નથી ક્ષત્રપો તેની પૂર્વે ૪૦ વર્ષ ઉપર જ ધસાઈ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તે સેનાપતિ કોના?

ભટાર્કના સમયમા લાટપ્રદેશ પર એક સત્તા રાજ્ય કરતી હતી

---

૫ 'ગૂજ પ્રા ઇ', પૃ ૩૩
૬ એજન, પૃ ૪૯
૭ એજન, પૃ ૧૨૭
૮ 'ગૂજ ઐતિ લેખો'ના લગભગ બધા વલભી તામ્રપત્રો

એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે. 'એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા'ના ૧૦-૧૧મા ગ્રન્થમા અધ્યાપક ઇં. હુલ્શે ત્રૈકૂટકવંશના દહ્રસેન[9] અને તેના પુત્ર વ્યાઘ્રસેનના અનુક્રમે કોઈ સ ૨૦૭ અને ૨૪૧ના બે તામ્રપત્ર પર વિવેચન આપ્યું છે. આ બે રાજાઓના આ તામ્રપત્રોના આવતો સંવત્સર કલચૂરિ કિંવ ચેદિ સંવત્સર હોવાનુ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે દહ્રસેન-વ્યાઘ્રસેનના તામ્રપત્રોની પદ્ધતિ અને વલભી તામ્રપત્રોની પદ્ધતિ જોતા પણ એવો નિશ્ચય કરી શકાય તેમ છે કે આ બે વંશ અતિ નિકટના પરિચયમાં છે એ વર્ષો કલચૂરિ સંવત્સરના ગણતા ૨૦૭-૨૪૧ના વર્ષો અનુક્રમે ઈ સ ૪૫૭ અને ૪૯૧ લગભગ થવા જાય છે, વિ સ ૫૧૩ અને ૫૪૭ થવા જાય છે. આ વર્ષો વ સ. ના ૧૩૮ અને ૧૭૨ આવી રહે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વલભી રાજાઓએ દ્રોણસિંહથી માંડી મહારાજ-પદ ધારણ કર્યું, તે પૂર્વેના ભટ્ટાર્ક અને ધરસેન માત્ર સેનાપતિ તરીકે ઉલ્લિખિત છે દ્રોણસિંહના વ સ ૧૮૩ (વિ સં ૫૫૮. ઈ સ. ૫૦૨)ના તામ્રપત્રમા તે મહારાજ તરીકે ઉલ્લિખિત છે જ વ્યાઘ્રસેન વ સ ૧૭૨ અને ૧૮૩ના ગાળામાં મરી ગયો હશે; કેમકે તે પછીનો તેનો કોઈ પણ અવશેષ પ્રાપ્ત નથી, જ્યારે તેઓનુ બિરુદ દ્રોણસિંહ પોતાને માટે શરૂ કરી દે છે જ

દહ્રસેનના અને વ્યાઘ્રસેનના મળેલા તામ્રપત્રોથી ઈ સ. ૪૫૭થી ૪૯૧ સુધીમા લાટપ્રદેશ અને તેનાથી આગળ વધી બીજા[10] કેટલાયે પ્રદેશમા તેઓનુ શાસન હોવાનુ સમજાય છે, દહ્રસેન પહેલાના કોઈ પણ રાજાનો કશો ઉલ્લેખ ક્યાયથી પણ પ્રાપ્ત નહિ થતો હોવાથી દહ્રસેનના પિતા મહારાજ ઇન્દ્રદત્તથી પૂર્વેના રાજાઓનો પત્તો નથી લાગતો, પણ તેથી એ વંશમા આ બે જ રાજાઓ થયા હશે, એમ નજ મનાય

આ ત્રૈકૂટકો કોણ હતા? પંડિત ભગવાનલાલનુ એવું માનવું છે કે તેઓ આભીર જાતના હશે. હાલ જુન્નર ગામ છે, ત્યા પૂર્વ ત્રિકૂટની નામે નગર હશે, તે તેમની રાજધાની હશે, વ્યાઘ્રસેનના તામ્રપત્રમા અનિરુદ્ધપુરનો ઉલ્લેખ આવે છે; એ અનિરુદ્ધપુર ત્રિકૂટનાનુ જ

૯ એજન, લેખ નં ૧૩-૧૪
૧૦ 'ગૂજ. ઐતિ લેખો', ભાગ ૧લો, લેખ ૧૪મો.

બીજુ નામ હશે અપરાંત પ્રદેશમા આવેલા ત્રિકૂટ પર્વતની તળેટીમા એ લોકો આવી વસ્યા તેથી જ ત્રૈકૂટક કહેવાયા હશે કે કેમ એ નિશ્ચિત કરવુ મુશ્કેલ છે વ્યાઘ્રસેનના સમયમા તો સભર છે કે અપરાંત પ્રદેશ તેઓનો મૂળ નિવાસ હતો અને ત્યાથી ભેદા ભેદા લાટ વગેરે કેટલાક પ્રદેશો પર તેનુ સામ્રાજ્ય હોય પાછળથી[11] આ લોકોએ પોતાને હૈહય કહેવડાવ્યા છે તેઓના તામ્રપત્રોમા ચેદિ કે કલચુરિ સવત્સર કેમ સ્વીકારાયો છે તે વિશે પણ કાંઈ ખાસ સમાધાન મેળવી શકાય તેમ નથી ચેદિ અને ત્રૈકૂટકો એક જ હોય તો આનુ સમાધાન મળે

લાટ પ્રદેશ પર વલભી શાસનના સમયમા ત્રૈકૂટકોનુ આધિપત્ય ઇતિહાસમા એક સારુ મહત્ત્વ ધરાવે તેવુ છે કેમકે વલભી રાજાઓએ તેઓની જ તામ્રપત્ર-પદ્ધતિના સમાદર કર્યો હોવાથી અને તે પૂર્વે કોઈએ તામ્રપત્રો કર્યા હોય, એવુ પ્રાપ્ત નહિ હોવાથી વલભીઓ ક્યાંથી આવ્યા તેનુ સમાધાન આથી પ્રાપ્ત થાય છે એ સાથે એક વસ્તુ વધુ સ્ફુટ થતી લાગે છે કે વલભી સવત્સર કોણે સ્થાપ્યો તેનુ સમાધાન મેળવવા, વલભીના મૈત્રકો હિમા ઊતરી આવ્યા હોય ત્યારથી એ વર્ષનો ભટ્ટાર્કે આરંભ કર્યો કે સ્વામીએ તો આ મ્હેલાનો ચેદિ સવત્સર પણ ત્રૈકૂટકો હિમા ઊતરી આવ્યા તેના આરંભના વર્ષથી હોય આ સિવાયના બીજા માર્ગો અદ્યાપિપર્યંત તો મળ્યા નથી એટલે એ સમાધાન તરફ દિલ ખાસ આકર્ષાય છે

આ ત્રૈકૂટકોના સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રો ઉપરથી જેટલુ જાણવામા આવ્યુ છે તેનાથી નીચેની નાની વંશાવળી પ્રાપ્ત થાય છે –

૧ મહારાજ ઇંદ્રદત્ત
૨ મહારાજ દહ્રસેન
૩ મહારાજ વ્યાઘ્રસેન

અને થોડા જણાયેલા છતા વિશિષ્ટતા ધરાવતા આ રાજવંશના અનુસંધાનમા વલભી નગરના સુપ્રસિદ્ધ મૈત્રકવંશીય રાજ્યવંશનુ સામાન્ય પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રમા અને પછી વિસ્તૃત થઈ ગુજરાત (તે વખતના લાટ) પર થયેલુ પ્રામાણિક રીતે સમન્વય છે

★

11 'ગુજ પ્રા ઇ', પૃ ૫૮

'ધર્મારણ્ય'નું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ

●

: લેખક :

કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

●

પુરોવચન

'ધર્મારણ્ય' એ એક પ્રાચીન ગ્રન્થ છે, જેમાં મોઢ કોમની ઉત્પત્તિ અને તેનો પૌરાણિક ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે તેમાં ગુજરાતના ઇતિહાસને મદદ કરતા કેટલાંક વિધાનો આપવામાં આવ્યા છે. જો કે તે બધા અર્ધઐતિહાસિક અને દંત-કથાઓનાં મિશ્રણવાળા છે. છતાં તેમાથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટ-લીક વિશિષ્ટ બાબતો તરી આવે છે. ઉત્તરગુજરાતના પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશને પુરાણકારોએ "ધર્મારણ્ય" પ્રદેશ જણાવ્યો છે ભારતનાં અનેક પવિત્ર અરણ્યોમા ધર્મારણ્યની પણ ગણના કરવામાં આવે છે. મોઢ કોમની ઉત્પત્તિનું આદિસ્થાન મહેરકપુરી યાને મોઢેરા ધર્મારણ્યમાં આવેલું છે, જેને લઈને તેના અનુષંગી ઇતિહાસને 'ધર્મારણ્ય' એવું નામ મળ્યું છે.

ધર્મારણ્ય પ્રદેશની પ્રાચીનતા ઠેઠ પુરાણકાલીન હોવાનુ મનાય છે. કારણ 'સ્કંદપુરાણ'મા ૩૬ અધ્યાયોમાં ધર્મારણ્યનો પૌરાણિક ઇતિહાસ આવેલો છે,[૧] પણ તેમાથી ખાસ ગુજરાતના ઇતિહાસને

---

૧. જુઓ સ્કંદપુરાણાંતર્ગત 'બ્રહ્મખંડ'ને 'ધર્મારણ્ય' વિભાગઃ કુલ અધ્યાય ૩૯.

મદદ કરતા કંઈપણ સૂચનો મળી આવતા નથી ફક્ત તેમાં આમ રાજાએ બ્રાહ્મણોના ગામો પડાવી લીધા હતા અને પાછળથી તેઓની સમજાવટથી કે કોઈ ચમત્કારથી તેમને પાછાં આપ્યાં હતાં તેટલી જ હકીકત આપી છે આ સિવાય તેને પોતાની પુત્રી રત્નગંગાને આ પ્રદેશ પહેરામણીમાં આપ્યો હોવાનું નોંધ્યું છે, જેમાં કંઈક ઐતિહાસિક સત્ય હોવાનું ભાસે છે આમ સ્કંદપુરાણોક્ત ધર્મારણ્યમાં ઇતિહાસના અલ્પતત્ત્વો સાથે કેટલીક બાબતો પૌરાણિક સ્વરૂપમાં રજૂ કરી છે, પણ તેથી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ અજવાળું પડવા સંભવ નથી.

આ સિવાય 'ધર્મારણ્ય' નામનો એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ છે જે હજી સુધી અપ્રગટ દશા અનુભવે છે 'મોઢમાર્તંડ'ના તંત્રી શ્રી પ્રભાશંકર જટાશંકર પાઠકે તે છપાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી પણ હજી સુધી તે બહાર પડ્યો નથી આ ગ્રન્થના ૬૯ અધ્યાયો અને આસરે ૩૫૦૦ શ્લોકો છે આ ગ્રન્થ ઉપરોક્ત 'સ્કંદપુરાણ'ના ધર્મારણ્ય થી સ્વતંત્ર છે પરંતુ તેમાંની કેટલીક હકીકત આ ગ્રંથકારે નોંધી છે આ ગ્રન્થની ખાસ વિશિષ્ટતા તેના ઐતિહાસિક વિભાગને લઈને છે તેના પાછળના પાંચ અધ્યાયોમાં ગુજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક હકીકતો આપવામાં આવી છે આ પુરાણના દરેક અધ્યાયોની અંત્ય પ્રશસ્તિમાં આ ગ્રન્થ પદ્મપુરાણોક્ત હોવાનું લખ્યું છે 'પદ્મપુરાણ'માં આવો ધર્મારણ્ય નામનો કોઈ વિભાગ જોવામાં આવતો નથી, જેથી આ પુરાણ પાછળથી રચવામાં આવ્યું હશે એમ ચોક્કસ જણાય છે પરંતુ તેનો રચયિતા વિદ્વાન અને બહુશ્રુત હતો એમ જરૂર લાગે છે કારણ તેણે મોઢ બ્રાહ્મણો અને મોઢેરા શહેર માટે જે સંગીન માહિતી રજૂ કરી છે તેથી તેનો ઇતિહાસપ્રેમ પણ સાબિત થાય છે તેણે શ્રુતપરંપરા દ્વારા ચાલી આવેલી અને કેટલીક પૌરાણિક હકીકતોનો સમન્વય કરી આ પુરાણનું કલેવર બનાવ્યું હશે એમ લાગે છે અને પાછળથી કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતો રજૂ કરી પુરાણના ઘડતરને સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું છે આટલી વિધિ પૂરી થયા પછી, તેને પ્રાચીનતાની છાપ મારવા પદ્મપુરાણોક્ત હોવાનું જણાવતાં આ પુરાણ પુરાકાલીન

સ્પષ્ટ શબ્દોમા નોંધી છે. આમરાજા ગુર્જર પ્રતિહારવંશી હતો. તેનુ બીજુ નામ નગભટ્ટ કે નાગાવળોક હતુ તે કાન્યકુબ્જમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે બપ્પભટ્ટસૂરિના આદેશથી જૈનધર્માનુયાયી થયો હતો. 'ધર્મારણ્યે' પણ તેને જૈનધર્માવલમ્બી હોવાનું જણાવ્યું છે. 'પ્રભાવકચરિત્ર'મા બપ્પભટ્ટસૂરિપ્રબંધમાથી તેની હકીકત મળી આવે છે તે બપ્પભટ્ટસૂરને ગુરુ તરીકે માનતો હતો બપ્પભટ્ટસૂરિ મોઢેરાના મોઢગચ્છના આચાર્ય હતા જૈનો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ચાલતા ધાર્મિક સંઘર્ષણને લઈને આમરાજાએ બ્રાહ્મણોનો ગરાસ પડાવી લીધો હતો એમ 'ધર્મારણ્ય' કહે છે. આથી ઐતિહાસિક રીતે વિચારતા ૮મા સૈકાના અંતમા ઉત્તરગુજરાત ઉપર કનોજાધિપતિ ગુર્જર પ્રતિહારોનો અધિકાર હતો એમ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે, જેને ઇતિહાસકોવિદ રા બા. ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય પણ ટેકો આપે છે.[૭] આ આમરાજાની પુત્રીનુ નામ રત્નગગા હોવાનું પુરાણકારે જણાવ્યુ છે. અને એને આ બધો પ્રદેશ પહેરામણીમાં આપ્યો હતો આ હકીકત 'પ્રબંધચિંતામણિ'ને સંપૂર્ણપણે અનુસરે છે. તેમાં કનોજના રાજાની પુત્રીનુ નામ મહણિકા જણાવ્યું છે,[૮] જ્યારે 'ધર્મારણ્ય' તે રત્નગગા હોવાનુ લખે છે આમા ફક્ત નામ માત્રનો જ ફેર માલૂમ પડે છે. પણ એકદરે બનેનાં ઐતિહાસિક તથ્યો એક બીજાને સંપૂર્ણ મળતાં છે

ગુજરાતને લગતી બીજી ઐતિહાસિક બાબતોમાં 'ધર્મારણ્ય' વનરાજ-ચરિત્ર વર્ણવે છે. પણ તેમા ઐતિહાસિક સત્ય કરતા દંતકથાનુ મિશ્રણ વધુ જોવામાં આવે છે. અને તે એકદેશીય બ્રાહ્મણદષ્ટિએ જ લખાયુ છે, જેથી કોમી પક્ષપાત તરફ વધુ ઢળે છે. "વનરાજનો પિતા ક્ષત્તા હતો. તેનો જન્મ સૂર્યવંશી અગ્નિકેતુથી સૈરંધ્રીમાં થયો હતો અને કોસલમાથી બને પતિપત્ની અહીં આવી ચઢયા હતા બ્રાહ્મણોએ તેને પૂર્વહકીકત પૂછી મોઢેરામા આવેલ ઇન્દ્ર-સરોવરની રક્ષા માટે નીમ્યો હતો શ્રીમાતાના ગોપુરમાં તે દંપતી રહી બ્રાહ્મણોની સેવા કરી પોતાનો નિર્વાહ કરતાં હતા. થોડાક કાળ

૭. 'હિસ્ટરી ઑફ ધી મિડિએવલ ઇન્ડિઆ', પા. ૧૦૪.

૮. 'પ્રબધચિતામણિ' પા. ૨૦, દુ કે શાસ્ત્રી સંપાદિત.

પછી ક્ષત્તાની સ્ત્રી સગર્ભા થઈ અને પુત્ર પ્રસવ થયો જેનું નામ વનરાજ રાખવામાં આવ્યું વનરાજ જ્યારે સાત માસ ૭ દિવસનો થયો ત્યારે સંજોગવશાત્ તેનો પિતા ક્ષત્તા ગાયોનું રક્ષણ કરતા મરણ પામ્યો આથી તેની સ્ત્રી જે પતિવ્રતા હતી તેણે પોતાના પુત્રને ત્યાં રહેતા બ્રાહ્મણોના આશ્રયે સોંપી પતિ સાથે સહગમન કર્યું આ બાળકને મોઢેરાના બ્રાહ્મણોએ ઉછેરી મોટો કર્યો જ્યારે તે ઉમ્મરલાયક થયો ત્યારે નિરંકુશપણે વર્તવા લાગ્યો ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ તેને બીજે સ્થળે જવા કહ્યું આથી તે ત્યાંથી નીકળી વનમાં ગયો આ સમયે તેને શુભશુકનો થયા વનમાં જઈને તેણે બીજા સૈનિકોને મેળવી લૂંટફાટ કરવા માંડી અને સંવત ૮૦૨ના અષાડ માસની સુદી ૩ને શનિવારે સરસ્વતીના કિનારા ઉપર અણહીલપુર પાટણની સ્થાપના કરી '[૯]

'ધર્મારણ્ય'નું ઉપરોક્ત કથન, વનરાજનો પિતા જયશિખરી ન હતો એમ સૂચવે છે તદુપરાંત વનરાજ મોઢેરામાં જન્મ્યો હતો જેનું પાલનપોષણ મોઢ બ્રાહ્મણોએ કર્યું હતું વનરાજના ઇતિહાસમાં આ બંને બાબતોથી ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે વનરાજનો પિતા જયશિખરી હતો એ 'રત્નમાળ'નું કથન આજે પ્રચલિત ઇતિહાસમાં રૂઢ થઈ ગયું છે બીજી બાજુ વનરાજ જૈન સાધુના આશ્રયે મોટો થયો હતો એમ જૈન ગ્રન્થકારોએ નોંધ્યું છે વનરાજના પિતા માટે આજે કેટલીક ચર્ચા ઊભી થઈ છે મુનીશ્રી જિનવિજયજીસંપાદિત અને સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળાદ્વારા પ્રકાશિત 'પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ'માં તેનો પિતા આનાસણનો વતની ચામુંડ ચાવડો હતો એમ જણાવ્યું છે આમ વનરાજનું ચારિત્ર બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર ગ્રન્થકારોએ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ રજૂ કરી તેનું પાલણ પોષણ પોતે કર્યાનું સગર્વ નોંધ્યું છે આનો નિષ્પક્ષપાત નિવેડો કોઈ તટસ્થ ગ્રન્થ કે સાધન મળી આવે ત્યારે જ થાય તેમ છે જ્યાં સુધી તેનો યોગ્ય નિર્ણય થાય નહી ત્યાં સુધી દરેક ગ્રન્થોના તે માટેના મંતવ્યો ઐતિહાસિક રીતે મૂલ્યવાન ગણાય એ સ્વાભાવિક છે વનરાજે અણહીલપુરની સ્થાપના સંવત ૮૦૨ના કયા માસમાં

૯ ધર્મારણ્ય, અ ૬૬, શ્લોક ૩૭ થી ૮૭

કરી તે માટે અન્યાન્ય ગ્રન્થકારોએ જુદી જુદી મિતિઓ નોંધી છે. તેમાં 'ધર્મારણ્ય' પણ એક નવી મિતિ ઉમેરે છે. તેમાં પાટ-ણની સ્થાપના અષાઢ સુદ ૩ ને શનિવારે થયાનું સૂચવ્યું છે.[૧૦] અણહીલપુરની સ્થાપનાના માસ, વાર અને તિથિ એ માટેની ચર્ચા શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ 'કાંતમાળા'માં કરી છે.[૧૧] તે "ધર્મા રણ્યના ઐતિહાસિક તત્ત્વો" નામના લેખદ્વારા 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પણ તેમના તરફથી કેટલોક ઊહાપોહ કરવા આવ્યો હતો. ગત સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલ નિબંધ "ગુર્જરેશ્વરોનું પાટનગર અણહીલપુર"-માં પણ મે કેટલીક વિચારણા કરી છે, જેથી તે માટે અહીં વધુ પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર લાગતી નથી.

વનરાજચરિત્ર પછી 'ધર્મારણ્ય' ચાવડા વંશની વંશાવલી રજૂ કરે છે. તેમાં કેટલેક સ્થળે ભૂલો થયેલી છે પણ એકંદર રીતે તપાસતાં તેમાંથી કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતો તરી આવે છે. ચાવડા વંશનો છેલ્લો રાજા ભૂવડ સ્વચ્છંદી અને દારુડિયો હતો. તેને મૂળરાજે મારી નાખી રાજ્ય મેળવ્યું હતું. આ વાત પુરાણકારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે.[૧૨] ચાવડાઓ દુરાચરણી હતા તે વાત

---

૧૦ संवत् अष्टद्वितीये मास आषाढसंज्ञके ।
शुक्लपक्षे तृतीया च शनिवारे स्थितिकृता ॥ ८५ ॥
वनराजेन धीरेण वासितं पत्तनं पुरं ॥

૧૧. 'કાંતમાળા'માં "પાટણ સ્થાપનાની તારીખ" નામનો શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીનો લેખ, પા. ૧૫૬.

૧૨. राजाभूअड नामेति तत्सुनू राजशासने ।
बहुमाद्कमक्षी च कामी कामकलान्वितः ।
योषितावृंदआसक्तिः हस्तिन्यां हस्तिराट् समः
अंत पुरे वसे नित्यं रंगरागमति सदा ।
कदाचिद् मासपक्षेच सभ मंडल स्थिते
भिन्न मूलडस्तस्य सोलंकीकूलभूषण ।
मूलेन हतो राजा निर्वंश भूयडो गतः ।
पश्चाद् मूलड नामेति रराज पत्तने पुरे ॥

'ધર્મારણ્ય' અ ૬૬, શ્લોક ૯૪-૯૬.

'સરસ્વતીપુરાણે' પણ નોંધી છે[13] જેથી 'ધર્મારણ્ય'ના કેટલાક ઐતિહાસિક વિધાનોમાં પ્રમાણિકતાનો અંશ જોવામાં આવે છે ત્યારબાદ સોલંકી વંશની વંશાવળી તેમાં આપવામાં આવી છે આ વંશાવળીમાં કંઈક ગોટાળો થયો છે કારણ તેઓના અનુક્રમમાં કોઈપણ વ્યવસ્થિતતા જોવામાં આવતી નથી તેટલું જ નહીં પણ થયેલા રાજાઓના રાજ્યકાળના વર્ષો માટે પણ કોઈ પ્રમાણ સચવાયું નથી રાજાઓના નામોમાં પણ કેટલીક ધાલમેલ થઈ છે તેમાં મૂળરાજ પછી ચામુંડના સ્થાને વલ્લભરાજનું નામ દાખલ કર્યું છે તેના પછી અનુક્રમે દુર્લભ અને ભીમના નામો જણાવી વીસળદેવનું નામ મૂક્યું છે તેટલાથી જ સંતોષ નહીં માનતા તેણે વીસલનગર (વીસનગર) વસાવ્યું હતું એમ જોડી કાઢ્યું છે વીસનગર વસાવનાર વીસલદેવ અને ગુજરાતનો વાઘેલો વીસળદેવ બંને જુદા જુદા છે તેટલું જ નહીં પણ સોલંકી વંશમાં કોઈ વીસલદેવ નામનો રાજા જ થયો નથી આથી 'ધર્મારણ્યે' અહીં ખોટું નામ વીસળદેવનું રજૂ કર્યું છે જેથી 'ધર્મારણ્ય'ના રચનારે કોઈ ગ્રન્થના આધાર કરતાં શ્રુતપરંપરા અને દંતકથાનો સંપૂર્ણ આશ્રય લીધો હતો એમ ચોક્કસ લાગે છે વધુમાં આ વંશાવળીમાંથી સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવનું નામ મળી આવતું નથી ઊલટું તેના બદલે આગળ જણાવેલ વીસળદેવનું નામ જણાયું છે તેના પછી સિદ્ધરાજનું નામ આપ્યું છે પણ તેના ચરિત્ર સંબંધે કોઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી ત્યારમાં કુમારપાળનું નામ જણાવ્યું છે તેના રાજ્યકાળ દરમ્યાન થયેલો કોઈપણ ઐતિહાસિક પ્રસંગ 'ધર્મારણ્યે' નોંધ્યો નથી પણ બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે ધાર્મિક મતભેદના કારણે થયેલા સંઘર્ષોના એક બે પ્રસંગો તેમાં આપવામાં આવ્યા છે

---

૧૩ चापोत्कटा इति ख्याता सभूता धरणीतले ।
समाप्येतन्महास्थान अनुदारण्यसंस्थिता ॥
प्रावसन् रौद्रकर्माणो मद्यपा निरपत्रपा ॥

'સરસ્વતીપુરાણ' અ ૧૫, શ્લોક ૬ –૬૯

કુમારપાળના રાજ્યકાળ દરમ્યાન મોઢેરાના બ્રાહ્મણોનો ગરાસ જૈન ધર્મની અસરથી કે બીજા કોઈ કારણોને લઈ કુમારપાળે ખૂંચવી લીધો હતો એમ 'ધર્મારણ્ય' જણાવે છે. પણ તેમાં સત્યાંશનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે; કારણ કુમારપાળની ધર્મસહિષ્ણુતા જોતાં તેને જૈન અને બ્રાહ્મણ બન્ને ધર્મો ઉપર સરખો પ્રેમ હતો એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. તેના અનેક બીરુદોમાં "**उमापतिवरलब्धप्रसादप्राप्तराज्य**" એ એક બીરુદ હતું જેથી તે ઉમાપતિ (રુદ્ર)ના પ્રસાદવડે રાજ્ય પ્રાપ્ત થયાનું માનતો હોય એમ ચોક્કસ લાગે છે. જો રુદ્રભક્ત ન હોય તો આવું બીરુદ હોવા સંભવ નથી વળી સોમનાથના જીર્ણ પ્રાસાદનો તેણે ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ સિવાય કેટલાક શિલાલેખોમા તેણે શિવાલયો ને ગામો અને જમીનો આપ્યાના ઉલ્લેખો વળી આવે છે.[૧૪] આથી 'ધર્મારણ્ય'નુ કથન ઐતિહાસિક રીતે બંધબેસતું નથી. કારણ કુમારપાળ જૈન અને બ્રાહ્મણ બન્ને ધર્મો પ્રત્યે સમાનભાવે વર્તતો આથી ધાર્મિક પક્ષપાતના કારણે કુમારપાળે બ્રાહ્મણોનો ગરાસ પડાવી લીધો હોય તેમ માની શકાતુ નથી તેવો બીજો પ્રસંગ જૈન યતિઓ અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે થયેલા વાદવિવાદનો છે. કુમારપાળના સમયમા તેવો એક પણ પ્રસગ બન્યો હોય તેવું કોઈ પણ ગ્રન્થમાં નોધાયુ નથી. તેમાં જણાવેલ શારદાકુંભની સ્થાપના અને તેમાંથી નીકળતા પ્રશ્નોના જવાબો વિ હકીકત લગભગ સિદ્ધરાજના કાળ દરમ્યાન થયેલ વાદિદેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્ર વચ્ચે ચાલેલા વાદપ્રસગને અનુરૂપ છે.

કુમુદચંદ્ર દિગંબર મતનો જૈન યતિ હોઈ કર્ણાટકથી પાટણમાં આવ્યો. જૈનધર્મના અંતરગ કલહમાં પાટણના જૈન યતિઓની વિરુદ્ધ બ્રાહ્મણોએ કુમુદચંદ્રનો પક્ષ લીધો હોય તે વાત માન્ય

૧૪ જુઓ 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કીર્ણ લેખો', ભાગ ૨, ચિતોડ નજીકના પહાડ ઉપર આવેલ સમદ્ધેશ્વર મહાદેવનો શિલાલેખ, વડનગરની પ્રાકારપ્રશસ્તિ, વિ. લેખો તથા જેસલમીર ભંડારની નં. ૧૪૬-૧૩૩ની અંત્યપ્રશસ્તિઓ જેમાં 'ઉમાપતિવરલબ્ધ' એવું વરદાન છે.

ગણવા જેવી છે તેના કારણે 'ધર્મારણ્ય'ના રચયિતાએ તે પ્રસંગ સિદ્ધરાજને બદલે કુમારપાળના નામે ચડાવી દીધો છે શ્રુતપરંપરા ઉપર આધાર રાખી રચાતા ઇતિહાસોમાં આવી ભૂલો જરૂર થાય છે કુમુદચંદ્રનો વાદપ્રસંગ ઐતિહાસિક હોઈ 'પ્રબંધચિંતામણિ' અને 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં વિસ્તારથી નોંધાયો છે[15] તે પ્રસંગના આધારે 'મુદ્રિતકુમુદચંદ્રપ્રકરણ' નામે એક નાટક પણ લખાયું છે જે આ પ્રસંગની ઐતિહાસિકતા સૂચવે છે 'ધર્મારણ્ય'કારે પણ તે પ્રસંગ નોંધતા તેને સિદ્ધરાજને બદલે કુમારપાળના નામ ઉપર ચડાવ્યો છે આથી 'ધર્મારણ્ય'ના પ્રક્ષિપ્ત ભાગ લખનારનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન કેટલું હતું તેની સાબિતી મળે છે

જૈન અને જૈનેતરો વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષો પૈકી લાખુખાડની કથા આજે પણ જનસમાજમાં પ્રચલિત છે તે જ હકીકત કેટલાક ફેરફાર સાથે પૂનમિયા ગચ્છની ઉત્પત્તિ માટે જણાય છે, જેની નોંધ સ્વ ફાર્બસ સાહેબે 'રાસમાળા'માં લીધી છે[16] તેમાં જણાવ્યું છે કે એક સમયે કુમારપાળે કોઈ જૈન યતિને તિથિ પૂછતાં ભૂલથી અમાસને બદલે પૂર્ણિમા કહી આથી તે યતિની સત્યતા દર્શાવવા મુનિશ્રી હેમચંદ્રે યોગિનીની સાધનાવડે ચંદ્ર ઊગેલો બતાવ્યો અને પૂનમ કહેનાર યતિનો જે ગચ્છ થયો તે પૂનમિયાગચ્છ તરીકે ઓળખાયો આટલી વાતનો જૈનધર્મના ગ્રન્થોમાં પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે[17] 'ધર્મારણ્ય'કાર તે જ હકીકતને બ્રાહ્મણદૃષ્ટિએ રજૂ કરતાં લખે છે કે "એક વખત બ્રાહ્મણો રાજાની પાસે ગયા ત્યારે તેઓને રાજાએ આગમનનું કારણ પૂછ્યું પછી તિથિવારનો પ્રશ્ન પૂછતાં બ્રાહ્મણોએ અમાસ હોવાનું જણાવ્યું આથી ત્યાં બેઠેલ યતિએ પૂનમ હોવાનું જણાવી બ્રાહ્મણોમાં અભક્ષ અને સુરાપાન કરનારા છે એવો આક્ષેપ કર્યો અને બ્રાહ્મણોના પાત્રોમાં જે જળ ભર્યું હતું તે તપાસવાનું કહેતાં તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત સુરા (દારુ)

---

૧૫ 'પ્રબંધચિંતામણિ', પા ૧૦૬, દુ કે શાસ્ત્રી સંપાદિત 'પ્રભાવકચરિત' 'વાદિદેવસૂરિપ્રબંધ', પા ૬૧

૧૬ 'રાસમાળા', પા ૨૮

૧૭ જુઓ 'કુમારપાળપ્રબંધ'

હોવાનુ માલૂમ પડ્યું. આથી બ્રાહ્મણો માનભગ થયા અને તાત્રિક બળે આ બધુ થયેલુ જોઈ ખિન્ન બની યતિઓનો માનભંગ કરવાનો લાગ શોધવા લાગ્યા. તે જ દિવસે જૈન યતિઓ ગોચરી (ભિક્ષા) લઈ જતા હતા તેવામા ધારણમ્ ગોત્રનો શ્રીપતિ નામનો વિદ્વાન જે તત્રશાસ્ત્રનો અઠંગ અભ્યસી હતો તેણે તે ભિક્ષાન્ન રાજા પાસે બતાવવા જણાવ્યું અને રાજા પાસે રજૂ કરતાં તેમાં માંસ હોવાનું જણાયું. આથી બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું કે રાજેન્દ્ર બ્રાહ્મણો મદ્યપ (દારુ પીનારા) નથી અને યતિઓ માંસભક્ષક નથી. આપે જે જોયું તે બધું મંત્રબળનુ પરિણામ છે. પછી તિથિનિર્ણય કરવા સંધ્યા કાળે બ્રાહ્મણો અને યતિઓ ભેગા થયા ત્યારે આકાશમા ચંદ્ર ઊગ્યો હોય તેવું જણાયુ આથી બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું કે આજે આકાશમા જે ચંદ્રમાં દેખાયો તે સાચો ચંદ્ર નથી પણ દેવી પદ્માવતીના કુડળનો ઝળહળાટ છે, જેથી ચદ્ર હોય તેમ લાગે છે તેની સપૂર્ણ ખાત્રી કરવી હોય તો અહીથી બાર યોજન દૂર વાયુવેગે માણસો દોડાવો આથી રાજાએ એક બ્રાહ્મણ અને રાજસેવકને પવનવેગી અશ્વ ઉપર તેની તપાસ કરવા મોકલ્યા. તે બન્ને જણે તપાસ કરી રાજાને કહ્યુ કે જે ચંદ્રમા આકાશમાં દેખાય છે તે ફક્ત અહીથી બાર યોજન સુધી જ છે અને આજે તિથિ અમાવાસ્યા છે આથી બ્રાહ્મણોનું વક્તવ્ય સાચું ઠરતા યતિઓ માનભગ થયા.[૧૮]

આ પ્રમાણે અમાસ અને પૂર્ણિમાના વાદની હકીકત જૈનો અને બ્રાહ્મણો બન્નેના ગ્રન્થોમા થોડાક ફેરફાર સાથે સરખી જોવામાં આવે છે. આથી તે હકીકતોને દંતકથા કહેતા પહેલા કાંઈક સત્ય છુપાયું હોવાનુ જણાય છે. જો કે બ્રાહ્મણો અને જૈનોએ પોતપોતાની મહત્તા દર્શાવવા તેઓના ગ્રન્થોમા પરમતખડન અને અને સ્વમતમંડનની વાતો ગોઠવી છે, જેથી ધાર્મિક રાગદ્વેષોના કારણે કેટલીક હકીકતો ઉમેરાયાનુ ચોક્કસ જણાય છે પણ કેવળ તે કપોલકલ્પિત હોય તેમ માની શકાતુ નથી

ત્યારબાદ 'ધર્મારણ્ય'કાર જણાવે છે કે રાજમાતા અને રાજપત્નીએ

૧૮. 'ધર્મારણ્ય', અ. ૬૭, શ્લોક ૧ થી ૨૪.

જૈનધર્મ પાખંડધર્મ છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવા રાજાને સૂચવ્યું પણ ઊલટું રાજાએ તેઓને જૈનધર્મ અંગીકાર કરવા કહ્યું અને ગુરુવંદના કરવા હુકમ કર્યો. રાજપત્નીએ તેના હુકમનો અમલ નહીં કરતા રાજા ગુસ્સે થયો અને રાજપત્નીને દુઃખ દેવા લાગ્યો. આથી કેટલાક રાજસેવકોએ રાજદ્વારે આમરણાંત ઉપવાસ આદર્યા. કેટલાકે આત્મઘાત કર્યો, તેઓની સંખ્યા ૭૮૪ની થઈ અને રાજપત્ની અશ્વ ઉપર સવાર થઈ ચાલી ગઈ.'[19]

આ હકીકતને ઐતિહાસિક કહેવી કે કેમ એ વિવાદગ્રસ્ત છે. આવી ઝમેરની દંતકથા આજે પણ બારોટના ચોપડાઓમાંથી મળી આવે છે. 'રાસમાળા'માં પણ આ વૃત્તાંત સ્વ. ફાર્બસ સાહેબે સંગ્રહીત કર્યું છે.[20] 'ધર્મારણ્ય' પણ તે જ વાત જણાવે છે. પરંતુ આટલા મોટા અત્યાચારની હકીકત માટે હજી બીજો કોઈ મજબૂત પુરાવો મળી આવ્યો નથી. તેથી આમાં સત્ય શું હશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. પરસ્પર રાગદ્વેષના કારણે પણ કેટલીક વખત આવી સંદિગ્ધ વાતો લખવામાં આવે છે. આથી સત્યઘટના શું બની હશે તે માટે કંઈપણ કહી શકાય નહીં.

ઝમેર પછી આગળની હકીકત લાખુખાડ મારીની નાખી છે. તે માટે પુરાણકાર જણાવે છે કે "એક વખત ચારે દિશામાં જળબંબાકાર થઈ ગયો. આથી રાજા ભય પામ્યો અને તે માટે તેણે યતિઓને પૂછ્યું ત્યારે તેઓએ બ્રાહ્મણોને પૂછવા જણાવ્યું. આથી રાજાએ વેદવેદાંગના પારંગત બ્રાહ્મણોને શું થશે તે માટે પ્રશ્ન પૂછ્યો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે પશ્ચિમ તરફથી એક નૌકા આવશે તેમાં નગરના મુખ્ય પુરુષોએ બેસવું અને તે જ માણસો જીવશે, બાકી બધા મરણ પામશે. આથી કેટલાક યતિઓ મહેલના ઊંચા માળ ઉપરથી પડી મરણ પામ્યા. રાજાને એ રીતે મહાભય પામ્યો અને બ્રાહ્મણોને તેનો ઉપાય પૂછ્યો. બ્રાહ્મણોએ વેદધર્મ અંગીકાર કરવા સૂચવ્યું. આથી રાજાએ માહેશ્વરી ધર્મ સ્વીકારી કેટલાયે જૈનધર્માલયોને જળમાં ડુબાડ્યા અને દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ

19 એ જ, અ. ૩૭ શ્લોક ૨૪ થી ૩૬

20 'રાસમાળા', પા. ૨૭૮

બધાની સંખ્યા એક લાખ અને સ્થાની થઈ ત્યાં અસાડી નેગીઓનાં મરણ થયાં તે લાખુજાળ (લાખુખાડ) કહેવામાં આવી અને આજે પણ પાટણમાં તે જ નામથી ઓળખાય છે."[૨૧]

આ જ હકીકત થોડાક ફેરફાર સાથે 'ગચ્છમાળા'માં આપવામાં આવી છે અને તેમાં 'શંકરાચાર્ય'ના આદેશથી આ બધું થયું હતું અને તેમના કહ્યા મુજબ જળનું પૂર આવતાં જ મુનિ હેમચંદ્ર પોતાનો પ્રાણ બચાવવા કૃત્રિમ હોડીમાં બેસવા ગયા કે તરત જ મરણ પામ્યા અને પાછળથી જૈનધર્મ પાળનારાઓની કતલ કરવામા આવી આટલો મોટો સંહાર કુમારપાળ કરે તે વાત માની શકાય તેવી નથી. કદાચ પુરાણકારે અજયપાળના રાજ્યકાળમા તે વાત બન્યાનું નોંધ્યું હોત તો તેને કંઈક વજન આપી શકાત; પણ પરમાર્હત અને જૈનધર્મ પ્રત્યે સંપૂર્ણ અનુરાગ ધરાવનાર રાજવી માટે આટલી ઘટના બનવી તદ્દન અશક્ય અને કલ્પનાતીત છે. જેથી 'ધર્મારણ્ય'ના આ કથન ઉપર ઐતિહાસિક રીતે કંઈ વજન મૂકી શકાય નહીં આવા વર્ણનો ખાસ કરીને રાગદ્વેષના કારણે જ લખાય છે, જે સત્યથી ઘણે અંશે વેગળાં હોવાનું લાગે છે. જો કે ઘટના જનસમાજમાં આજે પણ પ્રચલિત છે. પરંતુ તેની શક્યતા માટે દંતકથા સિવાય કંઈ પણ પુરાવો નથી.

છેલ્લી વાત કરણઘેલાના સમયમાં થયેલા મોઢેરાભંગની આપવામાં આવી છે. તેના પ્રધાન માધવને સ્વામિદ્રોહી, મહાપાપી, કુલાધમ અને હિંદુરાજ્યને પાયમાલ કરનાર જણાવ્યો છે. તે ગુજરાતને પરાધીન બનાવવા મુસલમાન સરદાર અલફખાનને લાવ્યો હતો. મોઢેરાને પરાસ્ત કરાવવામાં તેના સિવાય ત્યાંના વતની શ્રીપતિના પુત્ર સોમૈયાનો હાથ હતો. તેની પીછાન કરાવતાં પુરાણકાર લખે છે કે સોમૈયાનો બાપ શ્રીપતિ મોઢેરામા રહેતો હતો તેવામાં તેની સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ અને પ્રસૂતિ માટે પિતાને ઘરે ગઈ. અહીં શ્રીપતિએ તેના યજમાન વણિકની પુત્રી સાથે વ્યભિચાર કર્યો અને તેનાથી તે કન્યાને ગર્ભ રહ્યો આથી બ્રાહ્મણોએ તેને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કરી મારી નાખ્યો. બીજી બાજુ શ્રીપતિની સ્ત્રીને પુત્ર પ્રસવ્યો. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે તેની

૨૧. 'ધર્મારણ્ય', અ. ૬૪, શ્લોક ૪૩ થી ૬૭.

સ્ત્રી પોતાના પુત્ર સોમૈયાને લઈ મોઢેરામાં આવી અને ત્યાં રહેવા લાગી. બ્રાહ્મણોએ શ્રીપતિની સ્ત્રી કે તેના પુત્રનો પણ વ્યવહાર બંધ કર્યો હતો અને સોમૈયાને કોઈ કન્યા આપતું નથી આથી સોમૈયાએ તેની માતાને આ સંબંધી કારણ શું છે એવો પ્રશ્ન કર્યો માતાએ જે પ્રમાણે હકીકત બની હતી તે પુત્રને વિદિત કરી આથી તેને ક્રોધ થયો અને કાશીયાત્રાનું બહાનું કાઢી મોઢેરાથી નીકળી દીલ્હી જઈ સુલતાનને મોઢેરા ઉપર ચઢાઈ કરવા કહ્યું સુલતાને તેની હકીકત સાંભળી આશ્વાસન આપ્યું અને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી અહીં મોઢ બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોએ સુલતાનનો સામનો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો અને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, આદિને મોઢેરામાંથી ખાલી કરી બીજે મોકલાવ્યા, બ્રાહ્મણોએ વિઠ્ઠલ નામના મોઢ બ્રાહ્મણની સરદારી નીચે સુલતાનના સૈન્ય સામે મોરચો માંડ્યો દીવાળીથી ફાગણ માસ સુધી મોઢેરા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો પણ કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં તેથી સુલતાને માધવ બ્રાહ્મણ સાથે સંધિ કરવા કહ્યું મોઢેરાના બ્રાહ્મણોએ સંધિ કરવા હા કહી અને શ્રીપતિની સ્ત્રી સોમૈયાની માતાને કહ્યું કે આ કાર્ય તારા પુત્રે જ કર્યું છે અને તેજ તેનો સાચો ગુનેગાર છે તેટલું જ નહીં પણ મોઢેરા ઉપર ચઢાઈ કરાવનાર તારો પુત્ર હોઈ તેનો જ કાંઈ દંડ આપવો પડે તે તારે આપવો પડશે આની સોમૈયાની માતાએ હા કહી અને સંધિ બદલ પાંચ હજાર સુવર્ણના સિક્કા આપવા કહ્યું શ્રીપતિની સ્ત્રીએ મોઢ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે આ ધન લઈ જાઓ મારા પતિએ તે તોળી મૂક્યું છે આથી બ્રાહ્મણો તે લઈ ગયા અને સુલતાનને સાદર કર્યું પણ તેમાંથી પાંચના બદલે સાત હજાર સુવર્ણ સિક્કાઓ નીકળવાથી આ શહેર સમૃદ્ધ છે એમ માની તથા સોમૈયાએ કહ્યું કે આ ધન મારી માતા પાસેથી પરાણે લાવવામાં આવ્યું છે માટે આ શહેરને લૂંટવું જ જોઈએ એમ મળેલી સલાહના કારણે ફાગણ સુદ ૧૫ (હુતાશની) ના દિવસે જ્યારે બ્રાહ્મણો નિર્ભયપણે સંધ્યાકાળે પૂજા કરતા હતા ત્યારે સુલતાને મોઢેરા શહેર ઉપર ધસારો કર્યો અને નગરમાં પેસીને નગર લૂંટી લીધું તેમ જ બાળી મૂક્યું આ વખતે શ્રીપતિનો પુત્ર સોમૈયો સૈન્યની મોખરે હતો બ્રાહ્મણોએ તેનો સામનો કર્યો

પણ તેમાં ફાવ્યા નહી અને માર્યા ગયા. વિઠ્ઠલ રાતોરાત ત્યાંથી નાશી ગયો. સુલતાને તેને ફરીથી બોલાવ્યો અને તે જો મ્લેચ્છ થાય તો તેને અમુક ગામો વિ. આપવા કરવી તેને મિત્ર બનાવવા કહ્યું. આથી વિઠ્ઠલે પોતાનો દૌહિત્રનો પુત્ર સુલતાનને મ્લેચ્છ બનાવવા અને સેવા કરવા સોંપ્યો. તેના બદલામાં વિઠ્ઠલને બાર ગામોનો ગરાસ સુલતાને આપ્યો મોઢેરામાં પ્રવેશ કર્યા પછી ચાલેલ યુદ્ધમાં, સોમૈયો મરાયો અને તેને પાપનો બદલો તરત જ મેળવી લીધો.[૨૨] આમ પેટના બળેલા શ્રીપતિના પુત્ર સોમૈયાએ પોતાના કુળનો, શહેરનો અને દેશનો નાશ કર્યો.

આ પ્રમાણે 'ધર્મારણ્યે' નોંધેલ મોઢેરાનો ઇતિહાસ કેટલેક વ્યવસ્થિત અને રસિક છે. તેમાં કેટલેક ઠેકાણે દંતકથા કરતાં ઐતિહાસિકતા વધુ જોવામાં આવે છે. સોમૈયા અને માધવના દ્વેષી સ્વભાવે એકલા મોઢેરાનો જ નહીં પણ ગુજરાતનો વિનાશ આદર્યો એ વાત પુરાણકારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી છે 'ધર્મારણ્ય'નાં બધાં ઐતિહાસિક તત્ત્વોમાં, મોઢેરાભંગની વિગતવાર હકીકત, સૌથી મોખરે આવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે તેમાંથી કોઈ પ્રેરણા મળે યા ન મળે પણ મોઢેરાના ઇતિહાસ માટે 'ધર્મારણ્ય' અદ્વિતીય ગ્રંથ છે તેમાં શંકા નથી. તેનાં કેટલાંક વિધાનોમાં સદિગ્ધતા અને અન્ય ધર્મો પ્રત્યેના રાગદ્વેષો ખાસ જોવામાં આવે છે છતાં તેમાં સંગ્રહાયેલ ઐતિહાસિક વિધાનો કેટલાંક સ્વતંત્ર સૂચનો કરે છે.

ઉપસંહાર

આમ મોઢકોમના ઇતિહાસની અનુપૂર્તિમાં સંગ્રહીત થયેલી ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી કેટલીક બાબતો 'ધર્મારણ્ય'માં નોધાઈ છે. જો કે તેથી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વધુ પ્રકાશ પડવા સંભવ નથી છતાં બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારો પણ પોતાના ગ્રંથોમાં જૈનોની પેઠે ઇતિહાસ માટે સ્પષ્ટ યા અસ્પષ્ટ સૂચનો કરતા તેનો એક વધુ દાખલો આ પુરાણથી મળે છે. આ ગ્રંથમાં એક મોટી કોમનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાતિના ઇતિહાસો સામાજિક ઉત્ક્રાંતિમાં

૨૨. 'ધર્મારણ્ય', અ. ૬૮, શ્લો. ૧ થી ૯૩.

કેવો ભાગ ભજવે છે તેનો સચોટ દાખલો આ પુરાણથી જ્ઞાત થાય છે આવા જુદી જુદી જ્ઞાતિના ઇતિહાસો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવામા આવે તો ગુજરાતના ઇતિહાસચણતરમા કેટલીક પ્રેરણા મળે તે માટે આપણા ઇતિહાસરસિકો અને મર્મજ્ઞ વિદ્વાનો આ દિશામા પ્રયત્ન કરે તો કેટલાક નવા સશોધનો ઉપલબ્ધ થઈ ગુજરાતના રાજકીય અને સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર વધુ પ્રકાશ પડવ સભવ છે ટૂકમા 'ધર્મારણ્ય' ગુજરાતની એક વિશિષ્ટ કોમનો ઇતિહાસ જણાવવા ઉપરાત ગુજરાતને લગતી કેટલીક રાજકીય બાબતોની પણ નોધ લે છે તેથી ઐતિહાસિક સાહિત્યમા તેનુ કેટલુક મહત્ત્વ છે

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

માત્રાસ્પર્શો* (Sensations)

લેખક

અંબાલાલ પુરાણી

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्ण सुखदु खदा ।

"માત્રાસ્પર્શ" એટલે શુ? એ પ્રશ્ન જગતજૂનો ગણી શકાય એવો છે પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગણાતા ઉપનિષદમા તેનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવામા આવે છે 'કઠોપનિષદ'મા કહ્યુ છે,—

येन रूप रस गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत् ॥

"રૂપને અને રસને, ગધ, શબ્દ તથા સ્પર્શને માનવ આના (આત્માના) વડે જાણે છે, પુરુષ અને સ્ત્રીના સયોગના આનદને માનવ આના (આત્માના) વડે જાણે છે આત્મા વડે જાણી શકાય નહિ એવુ આ જગતમા શુ છે? (તું જેની શોધમા છે) તે એ જ છે"

---

*"માત્રાસ્પર્શ"=બાહ્ય સ્પર્શોનુ સવેદન આની પહેલા લખાયેલા એક પુસ્તકમા "ઇન્દ્રિયસસ્પર્શજન્ય સવેદન", 'સસ્પર્શજન્ય જ્ઞાન' વગેરે શબ્દો મે વાપર્યા છે પરન્તુ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામા વપરાયેલો આ શબ્દ—"માત્રાસ્પર્શ" મને અંગ્રેજી શબ્દ 'સેન્સેશન'ની છેક નજીક લાગ્યો એટલે મે તેનો પ્રયોગ કર્યો છે આપણી પરિભાષામા સઘળા લેખકો આ શબ્દને અપનાવે એવી આશા રાખુ છુ

ઉપરના શ્લોકમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોનો અને તેમને ગ્રહણ કરનાર પાંચ ઇંદ્રિયોનો સમાવેશ થઈ ગયેલો જણાશે

ઉપનિષદના ચિંતનની સાથે આધુનિક ચિંતનની દિશા સરખાવી શકાય તેટલા માટે શ્રી. અરવિંદે 'કેનોપનિષદ'ના ઉપર લખેલ અંગ્રેજી વિવરણમાંથી નીચેનું અવતરણ ટાંકું છું —

" વિશ્વને બે તદન જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોઈ શકાય છે. પહેલું દૃષ્ટિબિંદુ પદાર્થતત્ત્વને—દ્રવ્યને 'મેટર'ને—આખી રચનાના મૂળ તરીકે ગણીને તેમાથી ક્રમેક્રમે ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે એમ સ્વીકારે છે, કે સાખ્ય-દર્શન પેઠે અચેતન, અનિર્દિષ્ટ અને અક્રિય પ્રકૃતિશક્તિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી બુદ્ધિ, મન પ્રાણ, વગેરે સૂક્ષ્મ કરણોને પણ તે અચેતન પ્રકૃતિના જ પરિણામરૂપ ગણે છે.

બીજા દૃષ્ટિબિંદુમાં પુરુષને, અર્થાત્ સચેતન પિંડધારી આત્માને, આખી રચનાનું આદિ કારણ તથા ઉપાદાન કારણ માનવામા આવે છે એમાં પણ પ્રકૃતિનો સ્વીકાર તો રહેલો છે, પરન્તુ તે પુરુષના ચૈતન્યમા રહેલી શક્તિ તરીકે.

કેનોપનિષદમા આ બીજા દૃષ્ટિબિંદુનો સ્વીકાર છે."

—શ્રી. અરવિંદ.

માનવના માનસમાં માત્રાસ્પર્શોનો શો ઉપયોગ છે? તથા તેમનુ શું સ્થાન છે? આ વિશ્વરચનામાં તેમની શી ઉપયોગિતા છે? કારણ કે માનવ સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં પણ ઇન્દ્રિયસ્પર્શોને પરિણામે સંવેદન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રયોગાત્મક શોધખોળને પરિણામે એમ પણ લાગે છે કે વનસ્પતિ અને ધાતુઓમાં સુદ્ધાં એક પ્રકારનું નાડીયંત્ર આવી રહેલ છે. અને સચેતન, ગતિ કરનાર પ્રાણી માનવની પેઠે અગતિમાન (સ્થાણુ) અને અચેતન દેખાતી વનસ્પતિ પણ હર્ષશોકની પ્રાથમિક સ્થિતિના અનુભવ કરતી લાગે છે પરન્તુ પ્રશ્ન એ છે કે બુદ્ધિના વિકાસની શક્યતા અને કાંઈક અંશે તેની પ્રાપ્તિવાળા માનવનું બહિર્મુખ માનસ માત્રાસ્પર્શોમાં શા માટે આસક્ત રહે છે? "સ્થૂલપદાર્થમાં—તેના સંસ્પર્શમા—આનંદ રહેલો છે"—એવી ભ્રમણાભરી નીવડતી લાલચ આપીને માનવને એક પૃથક

શોધમાં ભટકાવતો। એટલો જ શું તેમનો હેતુ હશે? કે પછી, દેહધારી—પિંડીભૂત—ચૈતન્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એ એક પ્રાથમિક કરણ છે? પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પણ વાપરવામાં આવતા એ માત્રાસ્પર્શો, મોટે ભાગે, માનવને ક્ષણભંગુર વિષયો પ્રત્યે આકર્ષવાનું, ભ્રમ કરતા જોવામાં આવે છે તો પછી ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગોને પરિણામે તે ઉપભોગોના મિથ્યાપણાનો તથા તેમની અસ્વાભાવિકતાનો કડવો, અને હાથતાળી આપીને નાસી જનારો જે અનુભવ થાય છે તે જ શું માત્રાસ્પર્શોનો સાર હશે?

અને માત્રાસ્પર્શોને પરિણામે મળતું સંવેદન જો સાચે જ મિથ્યા હોય તો પછી તેમની અનુભૂતિમાં વાસ્તવિકતાનું—ભલેને, થોડા સમય માટેનું હોય તોપણ—જે ભાન થાય છે, અને જેને માટે માનવો કહેવાતા 'પ્રેયસ્'ને અનુસરે છે તેનો શો મર્મ સમજવો? માત્રાસ્પર્શોના સંવેદન દ્વારા જે ઉપભોગ મળે છે તેની પાછળ માનવ પોતાની પ્રકૃતિની ઉચ્ચતર શક્યતાઓ તથા ઉચ્ચતર ઉપભોગોને પણ જતા કરે છે ઉચ્ચતર નીતિ, ઉચ્ચતર માનસિક આદર્શો યાતો ઉચ્ચતર આનંદને ખાતર માનવ માત્રાસ્પર્શોને છોડવા માગતો નથી ન્યાય, પ્રેમ વિશ્વપ્રેમ વગેરે આદર્શો યાતો શોધખોળના, કવિતાના કે કલાના સર્જનના આનંદને માટે માનવ માત્રાસ્પર્શોને સહેલાઈથી છોડતો નથી પ્રશ્ન એ છે કે માત્રાસ્પર્શોમાં ગાઢ અને નર્યા સ્થૂલ સ્પર્શત્વનો, અર્થાત્ ઘનતમ વાસ્તવિકતાનો જે અનુભવ થાય છે તે શાને આભારી છે?

પરંતુ આ પ્રશ્નો ઉકેલતા પહેલાં માત્રાસ્પર્શોને પરિણામે પ્રાણીઓને તથા માનવને કયા પરિણામો પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત થાય છે તે તપાસીએ

વનસ્પતિમાં પણ સૂક્ષ્મ નાડીતંત્ર છે એવી શોધ ડૉ. જગદીશચંદ્ર બસુએ કર્યા પછી પ્રાણીઓથી પણ નીચેની ચૈતન્યની શ્રેણિઓમાં માત્રાસ્પર્શોનો સ્વીકાર કરવો ભૌતિકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય થઈ પડ્યો છે વળી, વનસ્પતિમાં જે નાડીતંત્ર છે તેમાં અને માનવના નાડીતંત્રમાં ઘણું સામ્ય છે એ પણ નોંધવા જેવી હકીકત છે લજામણી, સૂરજમુખી, વગેરે છોડવા અને વૃક્ષોમાં તેજ પ્રત્યે, ગરમી પ્રત્યે,

હથિયારના ઘા સામે પ્રતિકાર્ય કરે એવી નાડીતંત્રની રચના છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જો તેની નાડીઓના પ્રતિકાર્ય ઉપરથી આપણે વનસ્પતિના મનની ઇચ્છાઓને જાણી શકીએ તો, અમુક વ્યક્તિની હાજરી તેને વધારે ગમે છે અને અન્યની ઓછી ગમે છે એમ કહી શકાય. વળી, જીવનના કેટલાક અનિવાર્ય ધર્મો અને તેના વિકાસને માટે આવશ્યક તત્ત્વો પોતાનામાં સમાવવા માટે એ નાડી-તંત્રનો ઉપયોગ તેના પ્રાથમિક સ્વરૂપોમાં થતો જણાય છે. સુખ અને દુઃખની અનુભૂતિ પ્રાણીઓના માત્રાસ્પર્શોની નિયામક બને છે અલબત્ત, તે સ્વીકારતાં પણ એ માત્રસ્પર્શોને સુખ અને દુઃખનું મૂલ્ય અર્પણ કરનાર કેવળ બહારનો પદાર્થ કે તેનો સ્પર્શ નથી હોતો. પ્રાણીની પોતાની અંતરની ચેતના અને નાડીતંત્રની તે સમયની સ્થિતિ પણ તેમા અગત્યના નિર્ણાયક તત્ત્વો હોય એમ જણાય છે ક્ષુધાની વાસનાનુ સામાન્ય મૂલ્ય પ્રાણી જીવનમાં સ્પષ્ટ જોઈ-શકાય તેવું હોય છે પરંતુ કામવાસના કે ક્રોધની વૃત્તિ જાગૃત થતા તેનાં મૂલ્યમાં ફેર પડી જાય છે. શ્વાન કે બિલાડાને કામવાસના થતાં દિવસો સુધી તેઓ ક્ષુધાને ભૂલી જઈ શકે છે. જ્યારે ચૈતન્ય આપણી પાર્થિવ ભૂમિકા પર પ્રગટ થાય છે ત્યારે આજુબાજુની પરિસ્થિતિ જોડે તે શરૂઆતમાં માત્રાસ્પર્શ વડે સંબંધમાં આવે છે. અને એ સંબંધ વડે જે સંવેદનો થાય છે તેનો ઉપયોગ કરીને તથા તે સંવેદનો દ્વારા સુખદુઃખની જે અનુભૂતિ મળે છે તેના પર આધાર રાખીને પ્રાણી પોતાના જીવનને અનુકૂળપ્રતિકૂળ સંજોગોને જાણવા યત્ન કરે છે, તથા ઘણે અંશે તેમાં સફળ પણ થાય છે. પ્રાથમિક સ્થિતિમાં જીવનની જરૂરિઆતો પૂરી પાડી, તેનો નિભાવ કરી, વિકાસ કરવા માટે નાડીતંત્ર વપરાય છે. રુધિરાભિસરણ, શરીરના જુદાજુદા અવયવોનાં કાર્યો અને કર્મેન્દ્રિયોના ધર્મો વગેરે બજાવવામા તેનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાર પછી ખોરાકની કે શિકારની શોધમાં, દુશ્મનથી બચવામાં, પ્રજોત્પત્તિ કરવામા એમ અનેક રીતે પ્રાણીના જીવનમાં તેનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. અંધપ્રેરણા એ પ્રાણની વૃત્તિ છે, પરંતુ તેનો પ્રથમ આવિર્ભાવ નાડીતંત્રદ્વારા થતો જોવામાં આવે છે. માનવમાં જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે તેની તે જ પ્રાણી, પશુઓ અને પંખીઓમાં પણ ઘણુંખરું જોવામાં આવે છે. તેમાંની કેટલીક પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં—અવિકસિત

હોય છે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધની ગ્રાહકતા માનવ કરતા પશુઓમા વિશેષ અંગે ખીલેલી જોવામા આવે છે તેનુ મુખ્ય કારણ માનવે મન—બુદ્ધિપ્રધાન ચૈતન્યશક્તિ—ની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી છે તે છે વળી માનવને જેમ હાથપગ હોય છે તેવી જ રીતે પ્રાણીઓમા તેમના વિશિષ્ટ પ્રકારના જીવનને ઉપયોગી કર્મેન્દ્રિયો પણ હોય છે

ઉત્ક્રાતિમા ગતિ કરતા ધીમે ધીમે નાડીતંત્ર પણ ચૈતન્યની જેમ, વધારે ને વધારે સંકુલ, વધારે અટપટુ થતુ જાય છે માનવનુ સ્થૂલ નાડીતંત્ર વીજળીના તારની કે ટેલીફોનની અનેક ગુંચળાગુંચાળાવાળા દોરડાવાળી અને જેના સંબંધો ઘણી જ ઝડપથી ક્ષણેક્ષણે અનેક રીતે બદલાયા જ કરે છે એવી અટપટી લાગતી ઑફિસ જેવુ હોય છે જ્ઞાનેન્દ્રિયો શરીર બહારના તથા શરીર અંદરના અનેક સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સંદેશાઓ લઈને આવે છે તે સઘળા નેત્ર, કર્ણ નાસિકા, જિહ્વા અને ત્વચા એ પાચ ધોરી માર્ગે આવી એ સઘળાને એકત્ર કરનાર મગજમા પહોચે છે ત્યા તેને એકઠા ('રિસીવ') કરી તેમનુ મૂલ્ય નક્કી કરવામા આવે છે તથા એ પ્રમાણે મૂલ્ય નક્કી થયા પછી કર્મેન્દ્રિયદ્વારા તેનો પ્રત્યુત્તર પણ તરત જ મોકલી દેવામા આવે છે ! માનવમા આ મૂલ્યની આકણીમાં કેવળ નાડીઓ સિવાયના તત્ત્વો પણ ભાગ લે છે એટલુ તો નકકી કહી શકાય તેમ છે

પરતુ માનવમા કાર્ય કરતી ઇંદ્રિયો કેવળ શારીરિક ધર્મો—ઇંદ્રિયધર્મો જ બજાવીને બેસી રહેતી નથી બાહ્ય જગતના સંસ્પર્શોને ગ્રહી લાવીને તથા તેમના પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય કરીને એ માત્રાસ્પર્શો (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિના (૨) સામર્થ્યપ્રાપ્તિના તથા (૩) આનંદની અનુભૂતિમાં સાધન પણ બને છે

૧ પાશ્ચાત્ય સંશોધકોના મત પ્રમાણે, માત્રાસ્પર્શો એ વાસ્તવિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સંગીન અને મૌલિક પાયો છે જો કે હમણા હમણાં તેમને પણ એટલુ તો સ્વીકારવુ પડે છે કે સ્થૂલ પદાર્થના કેવળ બહારના સ્વરૂપની જાણ માટે પણ માત્રાસ્પર્શો વડે મળેલુ જ્ઞાન પૂરતુ નથી હોતુ માત્રાસ્પર્શોએ પૂરી પાડેલી માહીતીમા બીજી ઘણી વસ્તુઓ ઉમેરીને પછી જ પદાર્થના સ્થૂલ સ્વરૂપ વિષે નિશ્ચય દોરી શકાય છે આપણે જેમ ધૂમાડાના અસ્તિત્વ પરથી અગ્નિની હસ્તી

વિષે અનુમાન દોરીએ છીએ—જો કે તેથી અગ્નિના સ્વરૂપનું કે ગુણનું કે તેનાં મૌલિક તત્ત્વનું આપણને પૂરું જ્ઞાન થઈ ગયું એમ કહી શકાય નહિ;—તેવું જ માત્રાસ્પર્શો વડે મળતું પદાર્થનું જ્ઞાન હોય છે. માત્રાસ્પર્શો વડે મળતું જ્ઞાન પદાર્થની 'એક જ બાજુનું'—તેના એક પાસાનું—જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ પદાર્થના બાકીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપણે અનુમાન વડે જ મેળવીએ છીએ.

પરંતુ અવિકસિત માનવતાને એ માત્રાસ્પર્શો ઘણાં ઉપયોગી હોય છે, કારણ કે બાહ્ય જગતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પ્રાથમિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાનની સામગ્રી તેઓ જ પૂરી પાડે છે તેમની વાસ્તવિકતા સ્વતઃસિદ્ધ લાગે છે. પ્રાણીઓમાં જેમ સુખ આપનાર માત્રાસ્પર્શો પ્રત્યે આકર્ષણ અને દુઃખ આપનાર માત્રાસ્પર્શો પ્રત્યે પ્રત્યાકર્ષણ હોય છે તેમ માનવની બાબતમા પણ તેવું જ બને છે. માનવ બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે એટલે એની બાબતમાં આ સુખદુઃખના ઉપભોગની અનુભૂતિ ઘણી વિશુદ્ધ થઈ શકે છે, તેના માત્રાસ્પર્શો ઘણા સસ્કારી થઈ શકે છે—અર્થાત્ તેનામાં રસદૃષ્ટિ, રસવૃત્તિ, રસિકતા, વગેરે ગુણો જાગે છે.

બુદ્ધિપ્રધાન માનવને માત્રાસ્પર્શો જ્ઞાનપ્રાપ્તિના નહિ પરંતુ આનંદ આપનાર કરણ તરીકે વધારે ઉપયોગના થઈ પડે છે અને જ્યાં સુધી માનવ જ્ઞાન કે આનંદપ્રાપ્તિના આંતર ઝરા પ્રત્યે વળતો નથી ત્યાં સુધી બાહ્ય જગતના પદાર્થમાં આનંદની શોધ કરવાને માત્રાસ્પર્શો જ માનવચૈતન્યને બહાર ખેચી જાય છે! આ શોધમાં જ માનવ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને માત્રા-સ્પર્શોનું પોતાનુ અંતિમ સત્ય પણ ગુમાવે છે

પરંતુ માત્રાસ્પર્શોથી માનવને એકસરખું નુકસાન જ થાય છે એવું નથી પ્રાણીઓની પેઠે માનવને પણ પાશવતા જોડે જકડી રાખવાની તેમની સ્વાભાવિક ક્રિયા હોવા છતાં, માનવની વાસનાઓ, વૃત્તિઓ, કામનાઓ વગેરે ઉચ્ચતર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતા હોવાથી, તેમનામાં રહેલો ગ્રામ્યતાનો—પાશવતાનો અંશ લગભગ નાબૂદ પણ થઈ જાય છે, અને આદર્શ સૌંદર્યની, રસાસ્વા-દની શોધ વડે માનવ પોતાના માત્રાસ્પર્શોને વધારે ને વધારે

સરકારી બનાવી જીવનને ઉન્નત કરી શકે છે, સંસ્કૃતિને સુન્દર બનાવે છે તથા નવીન સર્જન રચી આદર્શ જગતને યથાશક્તિ ઇન્દ્રિયગોચર કરે છે જેમ માનવમા આ સૌંદર્યભાવના અને રસ ગ્રહણશક્તિ ઝીણી, ખીલેલી અને સંસ્કારી તેમ તેનામા માનવતા વધારે ને પાશવતા ઓછી ઘણીવાર શુષ્ક સયમના આગ્રહી ઉપાસકો અને ઉદ્યમ વગેરેના હિમાયતીઓ આ વાત ભૂલી જાય છે કે રસવૃત્તિ પણ વિશુદ્ધ કરનાર અને ઉન્નતિ કરનાર શક્તિ છે- પાશવતાથી તે માનવને દૂર લઈ જાય છે—અલબત્ત, નીતિમત્તાથી જુદે રસ્તે ઇન્દ્રિયોપભોગના પાશવ સ્વરૂપોને વધારે ઉન્નત, સસ્કૃત અને સુન્દર બનાવીને આ રસવૃત્તિ માનવજાતિની ઉન્નતિ કરે છે અને તેને વધારે સંસ્કારી બનાવે છે એ બાબતમા મતભેદ ભાગ્યે જ હોઇ શકે

વળી, માત્રાસ્પર્શોને પરિણામે માનવામા સામર્થ્ય—શક્તિ યાને બળની આપને પણ થાય છે

આ જ્ઞાન, શક્તિ અને આનદ વગેરે માત્રાસ્પર્શોદ્વારા મળે છે ખરા પરતુ તેમની ઘણી આકરી કિંમત માનવને આપવી પડે છે જ્યાસુધી માનવનુ ચૈતન્ય બહિર્મુખ ન થાય ત્યા સુધી એ ત્રણે અનુભૂતિઓ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી

ઉપનિષદમા કહ્યુ છે —

> पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भू—।
> स्तस्मात् पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ॥

"સ્વયભૂ (આત્મા)એ પોતાને જોવાની બારીઓ બહાર પડે તેવી રીતની રાખેલી છે એટલે માનવ બહાર જુએ છે અતરાત્માને જોતો નથી" એ બારીઓ એટલે ઇન્દ્રિયો અને તે દ્વારા મળતા માત્રાસ્પર્શો

માનવના ચૈતન્યને બહારના જગત પ્રત્યે આકર્ષવામા માત્રાસ્પર્શો અને માનવના મનમાં થતી તેમની ઇષ્ટાનિષ્ટતાની લાગણી—મૂલ્યાકન— ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે ઇન્દ્રિયોના માત્રાસ્પર્શો વડે પ્રાપ્ત થતો રસ—આનદ માનવના ચૈતન્યને તે તે ઇન્દ્રિયના વિષય પ્રત્યે ખળ—

પૂર્વક આકર્ષે છે. પ્રાથમિક ચૈતન્યમાં જે ઇન્દ્રિયો જીવનરક્ષા તથા સંવર્ધનનાં સાધનરૂપ હતી, આગળ જતાં જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તથા વિશાળ સંવેદનોની અનુભૂતિના સાધનરૂપ હતી તે માનવમાં ઉત્ક્રાન્ત થતાં ઘણી જ અટપટી બનીને, જીવનરક્ષા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, બાહ્ય જગત સાથેનો સબંધ, વગેરે ધર્મો સાધવા ઉપરાંત સુખપ્રાપ્તિના—અને તેટલા જ માટે દુઃખપ્રાપ્તિના પણ—આનંદના સાધનરૂપ થઈ રહે છે! અર્થાત્ માનવજીવનમાં માત્રાસ્પર્શોનો અનુભવ કેવળ માત્રાસ્પર્શોને ખાતર જ માનવ ચાહે છે કે કેમ? એનો ઉત્તર આ દૃષ્ટિએ નકારમાં આપી શકાય જીવન એટલે કેવળ માત્રાસ્પર્શોની શોધ નથી. વળી એ પણ અહી ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે માનવના જીવનમાં માત્રાસ્પર્શો સિવાય પણ ચૈતન્યનાં બીજાં કારણો અને તેમની ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે.

પરંતુ માત્રાસ્પર્શો કેવળ સ્થૂલ જ છે શું? અર્થાત્ તેમનુ અંતિમ સ્વરૂપ સ્થૂલ શરીરમાં—નાડીતંત્રમા—જે કાર્યપ્રતિકાર્ય થાય છે તેટલેથી જ અટકે છે? બહારના પદાર્થનો સંસ્પર્શ થવો, સ્થૂલ ઇન્દ્રિયના ઉપર તેનો સંસ્કાર પડવો, ઇન્દ્રિયના સૂક્ષ્મ કેન્દ્ર સુધી તે સંસ્કારનું પહોંચવું અને છેવટે મગજની નાડીસુધી પહોંચી જવું એટલી જ માત્રાસ્પર્શની વાસ્તવિકતા છે; માત્રાસ્પર્શો એટલે કેવળ નાડીના આંદોલનો યા તો સ્પંદનો એ વિચાર અર્ધસત્ય જ લાગે છે. માત્રાસ્પર્શનું આપણુ જ્ઞાન કેવળ તેના સ્થૂલ તત્ત્વોથી જ સમાપ્ત થાય તો તે અપૂર્ણ જ કહેવાય.

વળી, સ્થૂલ નાડીઓ ઉપર કે ઇન્દ્રિયના વિશિષ્ટ કેન્દ્ર ઉપર સંસ્કાર પડે છતાં માનવને તેનુ જ્ઞાન થતું નથી એમ પણ બને છે. રસ્તામાં જતાં મન બીજે રોકાયલું હોય તો નેત્રના પડદા પર (ચક્ષુરિન્દ્રિય પર) આપણા મિત્રની છાપ પડે છતાં પણ આપણે તેના અસ્તિત્વ વિષે અજાણ રહીએ છીએ એકાદ ઇન્દ્રિયની ઉત્તેજિત અવસ્થામાં બીજી ઇન્દ્રિય ઉપર પડતા સંસ્કારોના મૂલ્યમાં પણ ફેર પડે છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ નાડીતંત્રની પરિમિત સંજ્ઞાશક્તિ છે. તેથી કોઈ કારણે એક કેન્દ્રના ઉપર તે એકાગ્ર થઈ ગયેલી હોય તો બીજા કેન્દ્રના સંવેદનોનું મૂલ્ય ઓછું અંકાવાનો સંભવ ઊભો થાય છે. મંદવાડની સારવારમાં ઉજાગરા કરવાની સગા-

સ્નેહીઓની શક્તિ યા તો, ક્રમનમાં સર્વ પ્રકારની શારીરિક સગવડો અને નાડીતંત્રની કાર્યની અનિયમિતતા વેઠી લેવાની વે ઢરીની શક્તિ કે લગ્ન જેવા ઉત્સવના પ્રસંગોમાં નાડીઓની ઉશ્કેરાયની સ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે અસાધારણ દેખાય એવાં કાર્યો કરવાની સ્ત્રીઓમાં જણાતી શક્તિ વગેરે આ પ્રકારમાં આવી શકે છે

ઇન્દ્રિયોના ઉપર જે સસ્કારો (છાપ) પડે છે તે કેવળ વસ્તુના અસ્તિત્વને જ આભારી હોય છે તથા તે સસ્કારો સર્વ માનવો માટે એકસરખા હોય છે એ માન્યતા ઘણી ભૂલભરેલી છે વિશિષ્ટ પ્રકારના માનસવાળા, ચોક્કસ પ્રકારની પ્રકૃતિવાળા માણસો બીજા સામાન્ય લોકોની જ પરિસ્થિતિમાં રહેતા હોય છતા આજુબાજુના વાતાવરણના, પરિસ્થિતિના—સંજોગોના તેમના સસ્કાર તદ્દન જુદા જ હોઈ શકે છે કેટલીકવાર એ સસ્કારો એટલા તો આત્મલક્ષી હોય કે, બૌદ્ધમતને અનુસરીને "પ્રત્યેક માનવની દુનિયા તદ્દન જુદી છે" એમ કહીએ તો પણ, એક નજરે, ખોટું ન ગણાય. આ પ્રમાણે દેખીતી રીતે એક જ જણાતી પરિસ્થિતિમાં રહેતા છતા લોકો તદ્દન જુદી જ દુનિયામાં વસતા હોય એ તદ્દન બનવા જોગ છે ઉદાહરણ તરીકે, કળા વિધાયકોમાં, કવિ વગેરેના જીવન લો. એ લોકો એની એ પરિસ્થિતિમાંથી પોતાનું જુદું જ જગત ઉત્પન્ન કરી લેતા લાગે છે! બાળકના રુદન જેવી સામાન્ય ઘટના કે છોકરીની હાસ્ય જેવી તદ્દન સાધારણ બીના તેનામાં એવા સસ્કારો વ્યક્ત કરે છે કે સામાન્ય માણસને તેની કલ્પના પણ આવવી મુશ્કેલ છે *

એવા લોકો તો અપવાદરૂપે ગણાય એવી દલીલ કરવામાં આવે તો કહી શકાય કે એક જ વ્યક્તિની ઇન્દ્રિયો ઉપર

* "એક સ્ત્રીને પરિવ્રાજક જુએ છે ત્યારે તેને તે શબ ગણે છે, પાશવવાસનાવાળો માણસ તેજ સ્ત્રીને કામોપભોગના સાધન તરીકે જુએ છે અને કે શિકારી પ્રાણી તેને (માસના ટુકડા તરીકે) ભક્ષ્ય તરીકે જુએ છે"

'The sun has set' એ વાક્યથી જુદા જુદા માનવોના મન ઉપર જે સસ્કારો પડે છે તે તદ્દન જુદા હોય છે

પડતા એકના એક પદાર્થના સંસ્કારોનુ મૂલ્ય પણ સદાસર્વદા એક જ હોતુ કે રહેતું નથી અસાધારણ ઉશ્કેરણીના—ઉત્સાહ કે દિલગીરીના—પ્રસગોમાં આફત, માંદગી, અકસ્માત, યુદ્ધ, વગેરેમાં માનવ એની એ સ્થૂલ પરિસ્થિતિમા—સજોગોમા રહેતો હોવા છતાં એના માત્રાસ્પર્શો તદ્દન જુદા જ પ્રકારના થાય છે દિલગીરીમા આડેદહાડે આલ્હાદક લાગતો ચદ્ર પરિતાપ આપે છે અને ઠંડો વાયુ પણ દુઃખકારી લાગે છે.

વ્યાધિગ્રસ્ત દશામાં પણ ઇન્દ્રિયોની સસ્કારગ્રાહકતામાં ફેર પડવાને પ્રરિણામે કેટલીક વ્યક્તિઓની શક્તિ કુઠિત થાય છે

ઉપરના વિચારો ઉપરથી એટલુ જણાય છે કે બાહ્ય પદાર્થ માનવની ઇન્દ્રિયોના ઉપર પોતાનો સસ્કાર મૂકે છે અને તેનુ મૂલ્ય ઇન્દ્રિયો, મન, વગેરે સૂક્ષ્મ કારણોદ્વારા નક્કી થાય છે એ જેમ એક બાજુથી સાચું છે, તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી માનવ પણ પોતાની દૃષ્ટિની—સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે—આત્મલક્ષિતાનો રગ આજુબાજુના સંજોગો પર, પદાર્થો પર, સર્વ બાહ્ય જગત ઉપર નાખે છે એ પણ સાચું છે.

એટલે કે ભૌતિકશાસ્ત્રો જેના ઉપર ખૂબ ઝોક મૂકે છે, જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના કાર્યમા જેના સંસ્કારોનુ મૂલ્ય તેમની યોગ્યતા કરતા પણ વધારે આંકે છે તે માત્રાસ્પર્શો અને તેમની અસર (પરિણામ) નિરપેક્ષ નથી હોતી

પ્રાચીનો માનતા કે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો વડે માનવની ઇન્દ્રિયશક્તિ મર્યાદિત થયેલી નથી સ્થૂલમા આપણને ઇન્દ્રિયરૂપે દેખાય છે તે ખરું જોતા ઇન્દ્રિયનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી પરતુ તેનુ છેક ઉપરનું કાચલું માત્ર—કેવળ યાત્રિક યોજના છે. ખરી ઇન્દ્રિય તો સૂક્ષ્મ દેહમા હોય છે ટેલીફોન જેમ પોતે બોલતુ નથી તેવી જ રીતે માનવની ઇન્દ્રિયો પણ પોતે અતિમ કરણ રૂપ નથી એ સૂક્ષ્મ શરીરને 'લિગદેહ' કહેવામા આવે છે.

વળી સૂક્ષ્મદેહમા રહેલી એ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો સર્વવ્યાપી વિરાટ્ ચૈતન્યની હાજરીને આભારી છે. અને વિરાટ્ને લઈને પ્રત્યેક પોત-પોતાના ધર્મપ્રમાણે વર્તે છે.

'કેનોપનિષદ'મા કહ્યુ છે—श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो मनो यद्वाचो ह वाच स उ प्राणस्य प्राण चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीरा प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥—'જે શ્રવણનો પણ શ્રવણ છે જે મનનુ પણ મન છે, વાચાની પાછળ જે વાણી છે તે જ પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે, નેત્રનુ પણ નેત્ર છે—એ સર્વેથી પર થઈને ધીર, જ્ઞાની પુરુષ મુક્તિ મેળવે છે અને આ જગતથી પર થઈને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે"

વળી

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते ॥

"જે ચક્ષુવડે જોતો નથી (પરતુ) જેના વડે ચક્ષુઓ જુએ છે તેને તું બ્રહ્મ જાણ—જગતમા માનવો જેને અનુસરે છ તે નહિ'

અર્થાત્, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોનું આદિકારણ અનત-વિરાટ્ બ્રહ્મ હોઈ તેમના ઘડતરની સર્વ સામગ્રી વિરાટ્-પ્રકૃતિ તરફથી પ્રાપ્ત કરવામા આવે છે વ્યક્તિમા કાર્ય કરી રહેતી ઇન્દ્રિયોને તથા તેમના ધર્મોને વિરાટ્ પ્રકૃતિ ટકાવી રાખી રહેતી છે વ્યક્તિમા કાર્ય કરી રહેતી ઇન્દ્રિયોથી એ ઇન્દ્રિયો વડે વ્યક્ત થતી વિરાટ્ પ્રકૃતિ કે અનત બ્રહ્મ પરિમિત થતા નથી એવો ઉપનિષદના મત્રનો ભાવાર્થ છે જગતમા વ્યક્ત થતા તેના સ્વરૂપોથી અનત બ્રહ્મ પરિમિત થતુ નથી ઇન્દ્રિયો તથા તેમના સસ્પર્શના વિષયો વગેરે બ્રહ્મને આધારી છે એ ખરુ, પરતુ બ્રહ્મ પોતે તે સર્વેથી પર—વિશાળ—અનત છે

વળી

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते ॥

'તે બ્રહ્મ મનવડે ચિતન કરતો નથી પરતુ મન પોતે તેણે કલ્પેલુ છે (તેના વડે મન વિચારાયલુ છે) તેને તું બ્રહ્મ જાણ—જગતમાં માનવો જેને અનુસરે છે તે નહિ'

આ ઉપરથી એ પણ દેખાય છે કે આર્યસસ્કૃતિમા કેવળ

સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો જ માત્ર નહિ પરંતુ સૂક્ષ્મ ગણાતું મન પણ બ્રહ્મને આધારે ટકી રહેલું છે એવી માન્યતા છે.

અનંત-વિરાટ્ બ્રહ્મ અને વિરાટ્પ્રકૃતિ એ બેમાં સર્વ કરણોનું મૂળ છે એટલો સ્વીકાર કરી આપણે ઉપરના વિચારને હવે આગળ ચલાવીએ

અનંત વિરાટ્ બ્રહ્મ—સર્વવ્યાપી, એક, અખંડ ચૈતન્ય એ આ વિશ્વરચનાનું મૌલિક સત્ય હોય તો માત્રાસ્પર્શોમાં પણ તે હોવું જોઈએ માત્રાસ્પર્શ પણ તેનો જ આવિર્ભાવ. પરંતુ બ્રહ્મ તો એક છે, જ્યારે માત્રાસ્પર્શોની અનુભૂતિનો આખો આધાર દ્વૈતના—બેના—ઉપર છે. એક બાજુ ઇન્દ્રિયયુક્ત, સચેતન, સૂક્ષ્મદેહવાળો માનવ અને બીજી બાજુ બાહ્ય પદાર્થો યાને વિષયો ઇન્દ્રિયનો અને વિષયનો સંયોગ થાય ત્યારે જ માત્રાસ્પર્શ જન્મે. પરંતુ બ્રહ્મ જ કેવળ એક તત્ત્વ હોઈ વિષય અને વિષયીનો ભેદ, અંતિમ દૃષ્ટિએ, વાસ્તવિક નથી વિશ્વના વિધવિધ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલી મૌલિક બ્રાહ્મી એકતાનો જુદી જુદી રીતે આ સ્થૂલ જગતમાં સાક્ષાત્કાર કરવામાં સહાયતા કરવી એટલો જ માત્રાસ્પર્શનો હેતુ હોય એમ જણાય છે. બ્રહ્મ એટલે (૧) સત્, (૨) ચિત્—તપ. અને જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા (૩) આનંદ એ ત્રણે અનંતો પોતાનામાં ધારણ કરે તે. અનંત-વિરાટ્ ચૈતન્ય અને અનંત શક્તિમત્તા (સામર્થ્ય) એ તેમનું સાહજિક સ્વરૂપ છે. એને પ્રાપ્ત કરવા માટે અને સક્રિયપણે જીવનમાં તેનો આવિર્ભાવ કરવા માટે, મનોમય ભૂમિકાથી ઘણે ઊંચે હોય એવી કોઈ દિવ્ય ભૂમિકામાં માનવે પોતાના ચૈતન્યને લઈ જવું જોઈએ અને ત્યાં અનંત બ્રહ્મ સાથે અદ્વૈત કરવું જોઈએ વળી એ અદ્વૈતની અનુભૂતિને પણ તેણે પોતાનામાં સતત ધારણ કરવી જોઈએ પરંતુ એ વિરલ અનુભૂતિ તો દીર્ઘ સાધનાને પરિણામે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી છે. માનવ તો સ્થૂલ—પાર્થિવ ભૂમિકામાં પડ્યો છે અને દ્વૈતભાવ જેમાં મુખ્ય છે એવું મનોમય જીવન તે ગાળી રહ્યો છે: માનવને તેના વ્યક્તિત્વનું, તેની વિભક્ત દશાનું કડક ભાન સતત જાગ્રત રહે છે. એવી સામાન્ય અવસ્થામાં માત્રાસ્પર્શનું કાર્ય આપણે

સમજવા પ્રયત્ન કરીએ માત્રાસ્પર્શ એટલે સ્થૂળ શરીરની અને મનની મર્યાદાઓમા જકડાયલા પ્રાણીને અનત ચૈતન્યનો આનદ ટીપે ટીપે આપવાનો વિરાટ્ પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન અથવા તો ઇન્દ્રિયોના અનુભવ વડે અનતના અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો વિરાટ્ પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન તે માત્રાસ્પર્શ એમ કહી શકાય અનત તો એક છે અને તેનુ સ્વરૂપ આનદમય છે પરતુ આનદની અનુભૂતિ થવા માટે એ એકના દેખીતી રીતે વિધવિધ વિભાગ પડી જવાની જરૂર રહે છે એમ થાય તો જ આનદનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે દેખીતા દ્વૈતમા—વિભક્ત દશા મા માત્રાસ્પર્શોને પરિણામે કેવળ જ્ઞાનની જ નહિ પરતુ આનદની અનુભૂતિ પણ શક્ય બને છે માત્રાસ્પર્શની યોજના વડે જીવનનો (અસ્તિત્વનો) સ્વયભૂ આનદ માનવની અજ્ઞાન દશામાં તેની સ્થૂળ ભૂમિકા ઉપર આવી પડે છે ફક્ત એ આનદ વિશુદ્ધ નથી હોતો એટલુ જ નહિ, પરતુ દ્વૈતના તત્ત્વો સાથે તે એટલો તો મિશ્ર થઈ ગયો હોય છે કે કાદવમા મળેલા મધની તેને ઉપમા આપવામા આવે છે તે બિલકુલ બધબેસતી લાગે છે વળી તે આનદનુ જે સ્વરૂપ તેના ક્ષુદ્રતમ ભોગવિલાસોદ્વારા—માત્રાસ્પર્શો વડે માનવને મળે છે તે કાઈ આનદનુ ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સ્વરૂપ યાતો તેનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ હોતુ નથી માત્રાસ્પર્શદ્વારા પ્રગટતો આનદ સ્વયભૂ નથી હોતો અને પરિણામે માનવ માત્રાસ્પર્શોનો ગુલામ બને છે ભગવદ્ગીતામા કહ્યુ છે તેમ " માનવ બાહ્ય સ્પર્શોનો ગુલામ થઈ જાય છે ' આ પ્રમાણે આનદના વિકૃત સ્વરૂપનાં ટીપાની ક્ષણિક પ્રાપ્તિ માટે માનવને માત્રાસ્પર્શોની અને તેમના વિષયોની ગુલામી કરવી પ્રાપ્ત થાય છે વળી એ આનદની પ્રાપ્તિ કરવા જતા માનવમા જન્મસિદ્ધ સ્વતત્રતાની જે લાગણી હોય છે તે સમૂળી દબાઈ જાય છે એટલે પછી, ગમે તેવી ગાઢ, તીવ્ર, દીર્ઘજીવી અને સતતપ્રાપ્ત ઇન્દ્રિયોના ભોગની અનુભૂતિ માનવને અધૂરી અધૂરી લાગ્યા કરે છે આધ્યાત્મિક, વાસ્તવિક સ્વયભૂ આનદની તો તેને તેમા છાયા પણ ભાગ્યે દેખાય છે અને એ માત્રાસ્પર્શો વડે આનદનો ઉપભોગ લેવાની શક્તિ—ભોગસામર્થ્ય પણ ક્યાં અપરિમેય હોય છે? સામાન્ય માનવનુ નાડીતત્ર એવુ તો મર્યાદિત શક્તિવાળુ હોય છે કે ચોક્કસ ગતિવાળા આંદોલનોની પરપરા જ

[illegible]

[illegible] જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનરૂપ હોય છે તેનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી.

ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં શ્રી અરવિંદે એક સ્થળે લખેલું વાક્ય અહીં ટાંકું છું—'વાસ્તવિક ઇન્દ્રિય કેવળ મનસ્ છે; બાકીની આપણી કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો માત્ર ગૌણ યાને સહાયકારક કરણો જ છે.''

'બૃહદારણ્યક'માં પણ (૧-૫-૩) કહ્યું છે:—**मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति मनसा विजानाति ।**—" ખરું જોતાં, માનવ મન વડે જુએ છે, તે મન વડે સાંભળે છે, મન વડે (બહિર્જગતને) જાણે છે।"

ઉપરના કથનમાં રહેલું સત્ય બરાબર સમજી શકાય તેટલા માટે એક પહેલેથી જ બીજો પ્રશ્ન પણ અહીં વિચારવો જોઈએ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનું વિશિષ્ટ કાર્ય પહેલેથી જ જુદું જુદું જ છે કે લાંબા કાળના પ્રયોગને તથા અભ્યાસને પરિણામે મૂળ એક જ સામાન્ય ઇન્દ્રિયમાંથી દરેક ઇન્દ્રિય વિશિષ્ટ રૂપે વિકાસ પામેલી છે? મૌલિક પ્રશ્ન એ છે કે મૂળ ઇન્દ્રિય એક કે વધારે? મૂળ તો એક પ્રકારની સંસ્કારગ્રાહી મૌલિક ઇન્દ્રિય હોય એ વધારે સંભવિત લાગે છે આપણી ઇન્દ્રિયોનું અત્યારનું બંધારણ તથા તેમનામાં જે ફેરફારો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને થઈ શકે એમ છે અને થાય છે તે જોતાં સ્પર્શેન્દ્રિય હોય એમ લાગે છે દર્શન ઘ્રાણ શ્રવણ, વગેરે કાર્યોમાં સ્પર્શની મૌલિક ક્રિયા જુદે જુદે રૂપે થતી લાગે છે એટલે કાળક્રમે એક જ પ્રકારનું કાર્ય કરતાં કરતાં માનવની પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને તેનું વિશિષ્ટ કાર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય એમ જણાય છે

આધુનિક પ્રયોગાત્મક સાબિતી પણ ઉપરના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે શ્રી જૂલ રોમેએ (Joule Romain) લખેલ "The Eyeless Sight" નામના પુસ્તકમાં તેમણે કેટલાક અંધ લોકો પોતાના ચામડી (ત્વચા) વડે જોઈ શકે છે તેના સપ્રમાણ પ્રયોગો તથા સમજૂતી આપ્યા છે આ ઉપરથી એ પણ જણાય છે કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની અત્યારે જે શક્તિ છે તેનો જે અત્યારે અનિવાર્ય જણાતો ધર્મ છે તે શક્તિ, ધર્મ વગેરે સઘળું લાંબા અભ્યાસનું જ પરિણામ છે અને તેમાં ફેરફાર કરવો એ કાંઈ કુદરતના કોઈ અચળ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવા જેવું કદિ કે અસંભવિત કાર્ય નથી લાંબા અભ્યાસને પરિણામે ચિરસ્થાયી થઈ ગયેલા પ્રતિકાર્યોને જ આપણે આજકાલ પ્રકૃતિના સનાતન (અચળ) નિયમ તરીકે સ્વીકારી લઈએ છીએ

પ્રાચીન કાળથી ચૈતન્યના વિકાસ માટે જે પ્રયત્નો થતા આવ્યા છે તેમાં આપણને જણાઈ આવે છે કે લોકો આત્મવિકાસને માર્ગે જતાં માત્રાસ્પર્શોના સામાન્ય પ્રતિભાવ કરવાના અભ્યાસ ઉપર વિજય મેળવતા, અને એવો વિજય મેળવવો એ તેમના સાધન માર્ગનો એક હેતુ ગણાતો શીત, ઉષ્ણ, સુખ દુઃખ, વગેરે પ્રત્યે એવી તિતિક્ષા કેળવવી એ તેમનો એક હેતુ હતો ગ્રીક લોકોમાં

સ્ટોઇક લોકોનો સંપ્રદાય એવો જ હતો. આપણા સાધનમાર્ગોમાં પણ તપ.શક્તિને કેળવીને માત્રાસ્પર્શોના કાર્યપ્રતિકાર્ય પ્રત્યે સમતા કેળવવી એ આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે અગત્યનું ગણાતું અને આજે પણ ગણાય છે. તિતિક્ષામાં પોતાને પ્રાપ્ત થતા માત્રાસ્પર્શો સામે સમતાપૂર્વક થવાની ક્રિયા મુખ્ય હોય છે.

આપણા દેશમાં બીજી એક રીત પણ માત્રાસ્પર્શો સંપૂર્ણ સમતા કેળવવા માટે વપરાતી હતી. તે ઉદાસીનતા છે. જ્ઞાનમાર્ગના અનુયાયીઓ બહુધા તેનો આશ્રય લે છે. પોતાને પ્રાપ્ત થતા માત્રાસ્પર્શો પુરુષચૈતન્યની બહાર પ્રકૃતિમાં જ ઉદ્ભવે છે અને અસ્ત પામે છે એવો અભ્યાસ ક્રમે ક્રમે દઢ કરીને જ્ઞાનમાર્ગના સાધકો તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન થાય છે. તેઓ માત્રાસ્પર્શની અનુભૂતિ થતાં "મારે ને પ્રકૃતિને કશા લેવા દેવા નથી; આ બધાં કાર્યપ્રતિકાર્ય પ્રકૃતિમાં બને છે; માટે તે મને સ્પર્શ કરતાં નથી." એવું વલણ ધારણ કરીને તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે. ગમતા પ્રત્યે તે આસક્તિ નથી સેવતા અને અણગમતા માત્રાસ્પર્શોનો તે તિરસ્કાર નથી કરતાં. સમતાપૂર્વક બન્નેને નિહાળે છે અને જ્યારે સમતા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે બન્નેમાંથી તેઓ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પણ મેળવે છે.

પરંતુ એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગનું અનુસરણ નહિ કરનારા પરંતુ ભક્તિભાવ જેમની પ્રકૃતિમાં આગળ પડતો હોય છે તેઓ "નતિ" એટલે કે જીવનમા જે કાંઈ અનુભૂતિઓ પોતાને થાય છે તે બધી પોતાના જીવનના પ્રભુ તરફથી—પોતાની પ્રેમી માશુક તરફથી આવેલી છે એમ ગણીને સર્વ પ્રકારની અનુભૂતિને તે નમીને મસ્તકે ચઢાવે છે. ભગવાન પોતાની સંભાળ લેશે જ અને તેની સર્વજ્ઞતામાં ભૂલને સ્થાન છે જ નહિ એવી એવી દઢ શ્રદ્ધા તેમનામાં ભક્તિપૂર્વક નમન કરીને સર્વે માત્રાસ્પર્શોનો સ્વીકાર કરવાની વૃત્તિને પ્રેરે છે. સર્વ અનુભવોમાં એવા સાધકોને પ્રભુદર્શન થઈ શકે તેમ હોય છે.

પરંતુ ઉપર જણાવી તે સિવાય માત્રાસ્પર્શોની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ બને છે કે જેથી માત્રાસ્પર્શનું મૂળ પાર્થિવ નથી તેની સાબિતી થઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, વશીકરણ, પ્રાણવિનિમય, વિચારવિનિમય, મૃતાત્માઓ જોડે

વાર્તાલાપ તથા ભાવિનુ શ્રવણ તથા અગાઉથી દર્શન, વગેરે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોના કાર્યક્ષેત્રથી તો કેટલીએ દૂર એવી ઘટનાઓ, માત્ર સ્પર્શો કેવળ પાર્થિવ વાતો કેવળ સ્થૂલ જ હોવા જોઈએ એ આગ્રહભરી માન્યતાને ફટકો લગાવે છે અર્થાત્, સ્થૂલ પદાર્થનુ જ્ઞાન મેળવવા માટે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો અનિવાર્ય જ છે એ માન્યતા સાચી નથી

જ્યારે માનવમા રહેલ સૂક્ષ્મ પ્રાણમય ચૈતન્ય તેના શરીરના બધનો અને તેની મર્યાદાઓથી મુક્ત થાય છે ત્યારે વ્યક્તિમા વિશિષ્ટ રૂપે પ્રગટ થતા વિરાટ પ્રાણનુ ભાન માનવને થવા માડે છે વસ્તુઓમા, ક્રિયાઓમા, માનવોમા, ઘટનાઓમા એમ સર્વત્ર વિરાટ પ્રાણની વિશિષ્ટ લીલા થઈ રહેલી માલૂમ પડે છે

ત્યા આગળ સઘળુ પ્રાણમય દેખાય છે, અનુભવાય છે માનવ ત્યા સૂક્ષ્મ પ્રાણમય ભૂમિકામા જીવન ધારણ કરે છે અને બીજા માણસોનુ પ્રાણમય વાતાવરણ તે જાણી શકે છે કોઈ સ્થળની, કોઈ વ્યક્તિની અથવા તો જનસમૂહની આસપાસ જે પ્રાણમય વાતાવરણ આવી રહેલુ હોય છે તેને તે સૂક્ષ્મ પ્રાણમય ચૈતન્યમા રહેતો માણસ જાણી શકે છે

એટલુ જ નહિ પરતુ વ્યાધિઓના હુમલા સામે એવો માણસ વધારે સફળતાથી થઈ શકે છે, કારણ કે તે પ્રાણશક્તિનો પ્રયોગ કરી જાણે છે ખરુ જોતા, એવા માણસમા વ્યક્તિગત પ્રાણની લીલા થતી હોતી નથી એનામા રહેલ વ્યક્તિત્વની મર્યાદાઓ (પ્રાણના પૂરતી) તૂટી જાય છે અને તે પોતે વિરાટ પ્રાણશક્તિના અનત સાગર પ્રત્યે ખુલ્લો થઈ જાય છે—તેમા અવગાહન કરતો હોય છે અને એ અનત વિરાટ પ્રાણશક્તિ સચેતન તપશક્તિ જ હોય છે એવો અનુભવ તેને થાય છે ભગવાનની પોતાની તે ચિત્-શક્તિ (તપશક્તિ) કાર્ય કરતી હોય છે અને વ્યક્તિ તો તેને કાર્ય કરવાનુ એક કરણ માત્ર—તેના અનત પ્રવાહને વહેવા માટેના જળમાર્ગ જેવી જ થઈ રહે છે

વળી, સર્વે ઇન્દ્રિયોની પાછળ ખરી શક્તિ તો ચૈત્ય પુરુષની

હોય છે. ઇન્દ્રિયોનું સ્થૂલ સ્વરૂપ એ. ખરું જોતાં, ચૈત્યમાં તેમની જે મૂળશકિત રહેલી છે તેનો જ વિસર્ગ (પદાર્થમાં વિસર્ગ) છે.

આપણા સ્થૂલ શરીરમાં નેત્ર રૂપે જે ચક્ષુરિન્દ્રિય છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ ચિત્તાકાશની સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં જે રૂપો આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેમાં રહેલું છે. એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ—ચક્ષુરિન્દ્રિય ભૂત તથા ભવિષ્યને પણ જોઈ શકે છે.

વળી વિચારોમાં રૂપો પણ એ દૃષ્ટિ જોઈ શકે છે. માણસના જાગ્રત ચૈતન્યની સતત ક્રિયાને પરિણામે સૂક્ષ્મમાં જે કોઈ પ્રતિમા કે રૂપ ઘડાય છે તે એ ચક્ષુવડે જોઈ શકાય છે.

આ પ્રમાણે દૂરદર્શનની પેઠે જ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય વડે શ્રવણ કરવાની શકિત પણ ચૈત્ય પુરુષમાં હોય છે. સત્યને તે સૂક્ષ્મ ભૂમિકા ઉપર સૂક્ષ્મ શ્રવણ વડે સાભળે છે.

એ પ્રમાણે સર્વે ઇન્દ્રિયોનુ સમજવુ. જ્યારે ઇન્દ્રિયો ઉપરનો સંયમ, તેનું જ્ઞાન, વગેરે ઘણુ આગળ વધે છે ત્યારે કેટલાંક સારાં કાર્યો કરવા માટે બુદ્ધિપૂર્વક પોતાના સ્થૂલ શરીરમાંથી માણસ ચૈતન્યને બહાર લઈ જઈ શકે છે. (અંગ્રેજીમાં એને Exteriorization કહે છે) શરીરમાંથી જ્ઞાનપૂર્વક એનુ બહિર્ગમન કરવુ વિરલ પરંતુ શકય છે; અને એવી ઘટનાઓ બને પણ છે.

વળી એ સૂક્ષ્મ ચૈત્ય પુરુષ દ્વારા માણસ બીજી વ્યકિત કે વ્યક્તિઓ જોડે આપલે કરી શકે છે! આ પ્રમાણે માત્રાસ્પર્શોનો સંસ્કાર ઝીલનાર વ્યકિત, તેની સ્થૂલ કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો જો ગૌણ કરણો જ હોય તો પછી, સ્થૂલ સ્વરૂપમાં તેમનો ત્યાગ યા તો નિગ્રહ કરવાથી કે કેટલાક ચોખલિયા લોકો જેમ આગ્રહ-પૂર્વક તેમનો ઉચ્છેદ કરવાની ભલામણ કરે છે તેમ કરવાથી આદર્શપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. આદર્શપૂર્ણતા તો તેમનું રૂપાતર—જો શકય હોય તો—કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. વિશ્વ-સમસ્તમા જે અનત દિવ્ય ચૈતન્ય લીલા કરી રહેલ છે તેની સાથે અદ્વૈત કરવાથી એ રૂપાંતર શકય બને છે. વળી એ રૂપાંતર માટે માનવના આધ્યાત્મિક આદર્શોમા ઘણો ફેરફાર થવાની અપેક્ષા છે. કારણ કે, અત્યારસુધી થયેલા આધ્યાત્મિક

પ્રયત્નોમાંના ઘણા સમર્થ પ્રયત્નોમાં પણ સ્થૂલ ભૂમિકાનો—પાર્થિવ દેહનો, માનવની ઇન્દ્રિયો તથા તેમના કાર્યોનો અસ્વીકાર જ ઘણેખરે ભાગે અંતિમ આદર્શ ગણાતો આવ્યો છે ભલે ધ્યાનમાં, સમાધિમાં કે ભાવાવેશમાં સાધકને ઉચ્ચતમ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય જ્યારે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તેને દિવ્ય જ્ઞાન, સમર્થ તપશક્તિ કે આધ્યાત્મિક આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એ બરાબર, પરંતુ સ્થૂલ ભૂમિકામાં તે જ્યારે ફરીને ઊતરે, જ્યારે શારીરિક અને પ્રાણની ભૂમિકાઓમાં પાછો આવે ત્યારે તો તે સામાન્ય માનવો જેવો જ હોય એમાં કોઈને અસામંજસ્ય લાગતું નથી કેટલાક સાધકોમાં એવા આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારને પરિણામે એક પ્રકારની જ્ઞાનની જ્યોતિ તેમની સમગ્ર પ્રકૃતિને આલોકિત કરે છે તથા તેઓ ઉન્નત અને પવિત્ર જીવન ગાળે પણ છે પરંતુ નિમ્ન પ્રકૃતિનું કાર્ય મંદ પડે યા તો નિગ્રહમાં રહે અને તેનું રૂપાંતર થઈ જાય એ એમાં ફેર છે પરંતુ સમગ્ર પૂર્ણતાને સ્વીકારનાર કોઈપણ આદર્શમાં ઊર્ધ્વની તથા નિમ્ન પ્રકૃતિની પૂર્ણતાનો એટલે કે રૂપાંતરનો સ્વીકાર થવો જોઈએ

એ આદર્શ અવસ્થામાં માત્રાસ્પર્શો કેવા પ્રકારના હશે? તેઓ કેવું રૂપ ધારણ કરશે? તેમના વર્તમાન સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર થયા પછી તેમનો અનુભવ કેવો હશે? એ પ્રશ્નો આ સ્થળે સ્વાભાવિક રીતે થાય છે

અત્યારની સ્થિતિમાં સમજી શકાય તેવી ભાષામાં એ સ્થિતિને રજૂ કરવી મુશ્કેલ છે પરંતુ એમ કહી શકાય કે એ આદર્શ સ્થિતિમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો દ્વારા માનવને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થશે એટલે કે, માનવે કેવળ આંતર ચૈતન્યમાં પ્રભુ જોડે એકત્વ અનુભવવું જોઈએ, મનોમય તથા પ્રાણમય ભૂમિકાઓમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ ઇન્દ્રિયોના માત્રાસ્પર્શો વડે પણ પ્રભુ માનવને પ્રત્યક્ષ થવા જોઈએ રૂપાંતર પામેલી ઇન્દ્રિયો વડે પ્રભુ જોડે અદ્વૈતનો આનંદ અનુભવવો એમાં જ ઇન્દ્રિયોની વાસ્તવિક પૂર્ણતા અને આદર્શ સફળતા રહેલી છે વળી, સ્પષ્ટતા ખાતર અહીં એક વાત જણાવવી જોઈએ કે ઇન્દ્રિયોની તથા માત્રાસ્પર્શોની એ આદર્શ સાધના તથા શુદ્ધ

ગ્રામ્ય, ઇન્દ્રયજન્ય અનુભવો—એ બેની વચ્ચે જરા પણ—લેશમાત્ર પણ સામ્ય નથી હોતુ. વળી જે રૂપાન્તર સાક્ષાત્કારો વિષે કહેવામાં આવ્યુ છે તે ક્યારે શક્ય બને? જ્યાં સુધી માનવની ઇન્દ્રિયો તેમની સામાન્ય અવિદ્યાભરી ક્રિયાઓમાં તથા માત્રાસ્પર્શોમાં રહેલો 'રસ' છોડે નહિ એટલુ જ નહિ, પરન્તુ ઇન્દ્રિયોનો કાર્યપ્રદેશ, તેમના ધર્મો, તેમનું અત્યારનું બધારણ, વગેરે બદલાય નહિ ત્યા સુધી એ રૂપાતર શક્ય નથી. અત્યારે તે માનવની સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા માત્રાસ્પર્શો અહપ્રધાન—અહકેન્દ્ર—ચૈતન્યનાં સર્વ કાર્ય-પ્રતિકાર્યોને વશ છે, કામનાઓને સતોષવાની વૃત્તિના તેઓ ગુલામ છે, "**वायुर्नावमिवाम्भसि**"—વાયુથી આમનેમ ધક્કા ખાતી અનિર્દિષ્ટપણે જળ ઉપર ગતિ કરતી હોડીના પેઠે માનવ આવેશોથી દોરાય છે, તથા ઇન્દ્રિયોની વર્તમાન શક્તિ અને કાર્યક્ષેત્ર બન્ને અતિ સંકુચિત છે. તેઓની પોતાની સૂક્ષ્મતર શક્યતાઓને, ઉચ્ચતર અવસ્થાઓને તથા વિશાળ કાર્યક્ષેત્રોને તેઓ અત્યારે જાણતી પણ નથી.

હવે આપણે અવચેતનતામાં થતા માત્રાસ્પર્શો (Subconscious Sensations) વિષે વિચાર કરીએ

માનવના ચૈતન્યનો જેટલો ભાગ ચેતનતામાં છે તેનાથી ઘણો મોટો ભાગ અચેતનતાના આવરણમાં આવી રહેલો હોય છે એ અચેતનતા જ્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે ત્યારે તેને અવચેતના (Subconsciousness) કહેવામાં આવે છે અવચેતનાની અસરકારકતા આધુનિક ભૌતિક-શાસ્ત્રો તથા માનસશાસ્ત્રો પણ સ્વીકારવા લાગ્યા છે!! માત્રા-સ્પર્શોની બાબતમા પણ અવચેતનામા તેમનો ઘણોખરો ભાગ પડેલો હોય છે. ઇન્દ્રિયો ઉપર પડતા સંસ્કારોની પ્રતિકૃતિ (છબી) તેનું સ્મરણ, ભણકારા, તથા કાર્યનુ પ્રતિકાર્ય કરવાની સામાન્ય વૃત્તિ, વગેરે અવચેતનાના તલમા ઠરીને બેસે છે. જ્યારે સામ્ય, સૂચના, ઉત્તેજના કે પછી સ્મરણ, વગેરેને પરિણામે તે જાગ્રત થાય છે ત્યારે અવચેતનામાથી ચેતનાની ખુલ્લી સપાટી ઉપર તેઓ દેખા દે છે.

અને માત્રાસ્પર્શો કેવળ પાર્થિવ નથી તેની સારામાં સારી સાબિતી આ અવચેતનામાથી સ્ફુરતા માત્રાસ્પર્શો આપે છે, કારણ

કે ઇન્દ્રિયોના સૌથી સ્થૂળ ભાગ પદાર્થ જોડે સ્થૂલ સંબંધમાં ન હોવા છતાં તેનો જે સંસ્કાર અવચેતનામાં જાગ્રત થાય છે તથા તેના જે પરિણામો આવે છે તે ઉપરથી તો તેને સ્થૂલ માત્રાસ્પર્શો કરતાં જરા પણ ઓછા વાસ્તવિક ન જ ગણી શકાય

સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગ્રતની પેઠે જ શ્રવણેંદ્રિય, ચક્ષુ સ્પર્શ, વગેરે કાર્ય કરી શકે છે અને તેના પરિણામો ઠેઠ સ્થૂલ દેહ સુધી ઉપજાવી શકે છે અટલે એમ માનવું જ વધારે સયુક્તિક લાગે છે કે માત્રાસ્પર્શોની આખી ઘટના પદાર્થતત્વના (દ્રવ્યના) કોઈ સૂક્ષ્મતર સ્વરૂપમાં પ્રથમ બને છે અને સ્થૂળમાં તેનો જે સંસર્ગ થાય છે તે કેવળ એ સૂક્ષ્મમાં થતા સંસર્ગના પરિણામરૂપ હોય છે

અવચેતનામાંથી ઊઠતા માત્રાસ્પર્શો ઉપર સંયમ સ્થાપિત કરવાનો ઉપાય સહેલો નથી દીર્ઘ પ્રયાસ અને સહૃદય અભ્યાસને પરિણામે જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પ્રથમ જાગ્રત અવસ્થામાં તપશક્તિનો પ્રયોગ કરી જ્યારે એ વૃત્તિઓ, વાસનાઓ વગેરે ઉપર સંયમ સ્થાપિત કરવામાં સફળતા મળે છે ત્યારપછી ક્રમેક્રમે એ કાબૂ અવચેતના ઉપર પણ સ્થાપિત કરી શકાય છે કેટલીક વાર તો જાગ્રત અવસ્થામાં બળપૂર્વક કરેલા નિગ્રહને પરિણામે કોઈ વૃત્તિ વાસના કે ઇચ્છા ઊંડની અવચેતનામાં જઈને ત્યાં સંચિત થાય છે અને કાં તો લાંબા સમય સુધી અવચેતનામાં જ સુષુપ્ત દશામાં પડી રહે છે યા તો સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થામાં જ્યારે માનવના જાગ્રત ચૈતન્યનો કાબૂ દૂર થઈ જાય છે ત્યારે બહાર પડીને પોતાનો ભોગ ભોગવવા પ્રયત્ન કરે છે કેટલીક વાર તો ઘણાં વર્ષો સુધી એ પ્રમાણે દબાઈ રહીને જ્યારે માનવના ચૈતન્યની પરિસ્થિતિ અને બાહ્ય સંજોગો અનુકૂળ જણાય છે ત્યારે તેઓ બળપૂર્વક બહાર પડે છે

ઘણા કાળ સુધી સંયમ પાળ્યા પછી પતન પામેલા—ભ્રષ્ટ થયેલા સાધકોના કે સાધુ પુરુષોના દાખલાઓ એ હકીકતનું જ સમર્થન કરે છે

વળી ઉપરના કથન ઉપરથી કેવળ બાહ્યાચારમાં રીતિના નિયમોનું શુષ્ક પાલન કરવાનો આગ્રહ કેટલો અસ્થાને છે તે પણ

આપણને જણાઈ આવે છે. કારણ કે જ્યારે તેવો બાહ્ય નિગ્રહ કરનારા માનવોએ પોતાની પ્રકૃતિમાં અથવા તો અન્ય માનવોમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સંયમ જમાવી દીધેલો જણાય છે—ત્યારે, ખરુ જોતા, સમગ્ર મુશ્કેલી જેમની તેમ અવચેતનામાં જઈને ઠરેલી હોય છે. પ્રસગ મળ્યે તેની હયાતીનો પુરાવો તે વ્યક્તિઓને પોતાને તથા અન્ય લોકોને પણ મળી રહે છે.

જેને સંપૂર્ણ સત્ય પ્રાપ્ત કરવું છે તેવો જીજ્ઞાસુ એ ચાગડ-ધીગડ અવસ્થા ચલાવી લઈ શકે નહિં. તેણે પ્રકૃતિનાં કરણોનુ રૂપાંતર કર્યે જ છૂટકો છે. કારણ કે કોઈપણ ભાગ પહેલાંના જેવો જ રહી જાય તો તે ફરીને કોઈ કાળે ઊઠવાનો એ નક્કી છે. અને નીતિનું પાલન કરવા કરતાં પ્રકૃતિનાં કરણોનું રૂપાંતર કરવું એ કાર્ય કાંઈ સહેલું નથી નીતિપાલન—કેવળ આચરણ કે વર્તનમા પ્રગટતો સયંમ એ પ્રકૃતિનાં કરણોમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનો સાચો ઉકેલ નથી એમ કહેવાનો આશય છે. પ્રકૃતિના સચેતન કે અવચેતન કરણોમાં—સર્વે ભાગોમાં અત્યારે જે અજ્ઞાનમય કાર્ય—પ્રતિકાર્યો થઈ રહ્યા છે તેમને બદલે જ્ઞાનપ્રેરિત આનંદની પ્રાપ્તિ કરીને તેને સ્થાપિત કરવાનો અંતિમ આદર્શ છે અને તેમ કરવા માટે આખા પ્રશ્નને વિશાળદૃષ્ટિ વડે વિચારવો ઘટે છે.

વ્યક્તિમા જણાતી એ વૃત્તિઓ, વાસનાઓ, કામનાઓ, આવેગો, ભાવો, વિકારો, વગેરે જેમ વ્યક્તિના પોતાના વર્તમાન તેમજ પૂર્વજીવનના કર્મોનું પરિણામ છે, તેમ એ પણ ખરુ છે કે તેઓ રાષ્ટ્રના અને માનવજાતિના પણ છે. એટલે કે વ્યક્તિ પોતાના પૂરતી તેમને અનુમતિ આપવી અટકાવે અને તેમના બંધારણને નિર્બળ કરે—તેમની જડને હલાવી નાખી શકે, તોપણ તેમનું સમૂળું રૂપાંતર થવા માટે સમગ્ર માનવજાતિની પ્રકૃતિના બધારણમા ફેરફાર થવો જોઈએ.

વિરાટમાં જે ફેરફારો કરવાના હોય તે વ્યક્તિની પોતાની અહંપ્રધાન તપઃશક્તિ કે બીજી કોઈ શક્તિ વડે થઈ શકે નહિ એ દેખીતુ છે. એ કાર્ય કરવા માટે વિરાટથી પણ પર એવી દિવ્ય વિજ્ઞાનની મહાશક્તિને—શુદ્ધ જ્ઞાનની ભૂમિકામાં કાર્ય કરી

રહેલી દિવ્ય માતાને માનવે સાદ કરવો જોઈએ તે રીતે જ એ રૂપાંતર શક્ય બને મનોમય ભૂમિકાથી પર હોય એવી ચિત્-શક્તિ જ તે કાર્ય સાધી શકે માનવનો અતરાત્મા અને તેનું એકેએક કરણ એ મહાશક્તિ પ્રત્યે વધારે ને વધારે ખુલ્લા થાય, તેને પોતાના એ [ય ચૈતન્ય સહિત નીચેની ભૂમિકાઓમા અવતર વાને આહ્‌વાન કરે તથા પ્રત્યેક કરણ દિવ્ય શક્તિની આજ્ઞા કે ઇચ્છા પ્રમાણે આકાર ગ્રહણ કરવાને તત્પર થાય તો તે રૂપાંતર જલદી થઈ શકે

ઉપર જે રૂ ાતર વિષે કહેવામા આવ્યુ તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ ઘણુ અસ્પષ્ટ અને દૂર—સુદૂર કાલને અતે સિદ્ધ થઈ શકે તેવી કેવળ એક શક્યતા જ છે એમ લાગવાનો સભવ છે એ રૂપાંતર કેવળ માનસિક કલ્પના કે ઉડ્ડયન માત્ર છે અને તેથી તેનામા વાસ્તવિકતા ઓછી લાગે એ પણ સભવિત છે પરતુ એ વિચાર ભૂલભરેલો છે એમ જ જો હોય તો પછી ઇન્દ્રિયો અને તે દ્વારા મળતા માત્રાસ્પર્શો પણ શા માટે અવાસ્તવિક અને અસ્પષ્ટ ન ગણાવા જોઈએ ? પરતુ વ્યવહારમા આપણે તેમની વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરીએ છીએ જ અને ઇન્દ્રિયો સામાન્ય અવસ્થામા જ્યારે તે દ્વારા મળતા અનુભવોની વાસ્તવિકતાનો આટલો ગાઢ પરિચય આપણને થાય છે તો પછી એ જ ઇન્દ્રિયોની ઉચ્ચતર શક્યતા જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે તેની વાસ્તવિકતા ઊલટી વધારે સચોટ, વધારે ઘન, વધારે તૃપ્તિદાયક, વધારે ચોક્કસ અને વધારે પ્રત્યક્ષ હોવી જોઈએ અને બને છે પણ તેમ જ રૂપાતર પામ્યા પછીનુ ઇન્દ્રિયોનુ કાર્ય અત્યારે થાય છે તેના કરતા ઘણું વધારે ચોક્કસ, અસ્ખલિત અને ઘનતાવાળુ લાગે છે સામાન્ય દશામાં માત્રાસ્પર્શોદ્વારા મળતુ જ્ઞાન અપૂર્ણ અને મર્યાદિત હોય છે ઉદાહરણ તરીકે, ચક્ષુરિન્દ્રિય અમુક રૂપને જુએ છે એટલે શુ થાય છે ? નેત્રની પાછળ આવેલ ચક્ષુરિન્દ્રિયના પડદા ઉપર બાહ્ય પદાર્થના રૂપનો સસ્કાર પડે છે અને તેની આકૃતિ તથા તેના કદની રેખાઓ, રંગો, વગેરે અંકાઈ જાય છે પ્રત્યેક માત્રાસ્પર્શ માનવને અમુક રૂપનું ભાન કરાવે છે માત્રાસ્પર્શનો અનુભવ આપનાર પદાર્થ પોતાનાથી જુદો છે—પોતાનાથી બહાર છે એવો

અનુભવ જ્ઞાતાને થયા કરે છે. હવે સત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં ઇન્દ્રિયો માનવને જે જ્ઞાન આપે છે તે પણ કેવળ અપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો કેવળ અસત્ય અને હાનિકારક પણ હોઈ શકે છે. વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે કોઈ પણ રૂપનું અંતિમ સત્ય આપણી ઇન્દ્રિયો સમક્ષ તેનો જે દેખાવ પ્રત્યક્ષ હોય છે તેમાં સમાઈ જતું નથી. પ્રત્યેક રૂપના સ્થૂલ આકારની પાછળ તેનો 'આત્મા' યાને જે શક્તિનું તે મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે તે શક્તિ આવી રહેલી હોય છે. ખરુ જોતા સ્થૂલ ઇન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષ દેખાતું રૂપ તો એ શક્તિના આવિર્ભાવનું છેક સ્થૂલ બાહ્ય કાચલુ હોય છે અને જ્યારે ઇન્દ્રિયોનુ રૂપાતર થાય ત્યારે પોતાની ઇન્દ્રિય વડે કેવળ રૂપ જ નહિ, પરંતુ તેની પાછળ રહેલ તેના આત્માને—શક્તિને પણ માનવ ઇન્દ્રિયોદ્વારા જાણી શકે

સૂક્ષ્મતર આંદોલનો અને માત્રાસ્પર્શો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અસ્પષ્ટ હશે યા તો અવાસ્તવિક જેવી હશે એમ માનવું બરાબર નથી. વળી, ઇન્દ્રિયોનું એ રૂપાતર પૂરતા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તો રૂપની પાછળ કે માત્રાસ્પર્શની પાછળ રહેલ તેનો આત્મા કે શક્તિ કેવળ નહિ, પરંતુ તેમાં રહેલો ભગવાનનો દિવ્ય હેતુ સુદ્ધાં માત્રાસ્પર્શો દ્વારા જાણી શકાય. અર્થાત્, કોઈ પણ પદાર્થમાં કે વ્યક્તિમા કાર્ય કરી રહેલો ભગવાનનો દિવ્ય હેતુ એવુ રૂપાંતર પામેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય.

ખરુ જોતા ભગવાન જોડેના અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારને સૂક્ષ્મ, આતર અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓમાથી નીચેની ભૂમિકાઓમાં લાવવો જોઈએ. એટલે કે, સર્વવ્યાપી અનત આનંદ અને ચિત્ સ્વરૂપને માનવે પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવો જોઈએ. પોતે એ પ્રમાણે ભાગવત—દિવ્ય—આનંદ તથા ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવા એટલું જ નહિ પરંતુ અન્યને પણ તેનો અનુભવ ઇન્દ્રિયોના માત્રાસ્પર્શો દ્વારા કરાવવાની શક્તિ હોવી એમા ઇન્દ્રિયોના રૂપાંતરની પરાકાષ્ટા છે.

અત્યાર સુધીમાં આપણે જે મુદ્દાઓ વિચાર્યા છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

૧ માનવના સ્થૂળ અવયવો ઉપર તેની ઇન્દ્રિયોનો તથા તેમના કાર્યનો આધાર નથી હોતો બાહ્ય વસ્તુનું યાને સ્થૂલ જગતનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ સ્થૂળ અવયવો—જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપર આધાર રાખવો જ પડે એવું નથી ઇન્દ્રિયના કાર્યક્ષેત્રથી ઘણે દૂર આવેલા પદાર્થોનું વાસ્તવિક અને સ્થૂલ ભૂમિકા વિનેનું જ્ઞાન, દિશા અને કાલના બંધનોથી નિરપેક્ષ એવું જ્ઞાન સ્થૂળ ઇન્દ્રિયોની મદદ વિના મેળવી શકાય છે

૨ પરિસ્થિતિ આતર—આત્મલક્ષી—સ્થિતિ ઉપર પણુ—ભને થોડે અંશે—આધાર રાખે છે આતર સ્થિતિની અસર ઇન્દ્રિયોના કાર્યો ઉપર થયા વિના રહેતી નથી અને પરિણામે બાહ્ય જગતનું ઇન્દ્રિયો જે જ્ઞાન આપે છે તે માનવના આતર સ્થિતિથી રંગાય છે—અર્થાત્ તે નિરપક્ષ, વાસ્તવિક, અવિકારી અને સર્વ માનવો માટે સમાન નથી હોતુ

૩ જ્યારે માનવની ઇન્દ્રિયોનુ દિવ્ય રૂપાતર થશે ત્યારે એ પ્રમાણનો ભેદ ઊલટો વધારે આગળ પડતો થાય છે ઇન્દ્રિયોના કાર્યની સમગ્રતા અને ચોકસાઈમાં અનેક ગણો વધારો થાય છે અત્યાર સુધી અજ્ઞાત અને અદૃષ્ટ સનાદો અને અદીઠ દિવ્ય સૌન્દર્ય પ્રગટ થવા માડે છે વળી પાર્થિવ પદાર્થોના આમેદ્દૂબપણામા ('વિવિડ્નેસ') પણ અનનુભૂત વૃદ્ધિ થાય છે શ્રી અરવિંદ કહે છે તેમ "માનવને કવિની યાને કર્મવિધાયકની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે—પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા માનવ પ્રભુની યોજના જોઈ તથા સમજી શકે છે"

૪ બાહ્ય પદાર્થોનો જે સ્થળ સંસ્કાર ઇન્દ્રિયોના ઉપર પડે છે તેને જ માત્રાસ્પર્શનું અંતિમ રહસ્ય માનવાની જે ભૂલ અત્યારે માનવ કરે છે તે સુધરે છે, અને પ્રત્યેક પદાર્થ ભગવાનનુ ઐશ્વર્ય—તેનો મહિમા પ્રગટ કરતો જણાય છે અનતગુણુ ભગવાનનુ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો વડે મળે છે

અથાત્ બાહ્ય રૂપદ્વારા પદાર્થમા કર્મ કરી રહેલ વાસ્તવિક શક્તિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોદ્વારા માનવને મળી શકે છે "પ્રત્યેક વસ્તુ સચેતન (અને સજીવ) છે એવો અનુભવ" થાય છે

૫ જ્યારે ઇન્દ્રિયોનું રૂપાંતર સંપૂર્ણ થાય છે અને માનવ સતત તે દિવ્ય ચૈતન્યમા રહે ત્યારે તેને સ્થૂલ જગત તદ્દન જુદું જ લાગે અત્યારે માનવ ત્રણ દિશામાનવાળી સ્થૂલ સૃષ્ટિને પોતાની ઇન્દ્રિયો વડે જાણે છે તેને ઠેકાણે રૂપાંતર પામેલી ઇન્દ્રિયો વડે માનવ ચાર દિશામાનવાળી સૃષ્ટિને જાણી શકશે ચતુર્થ દિશામાન માનવને ઇન્દ્રિયગોચર થશે એ ચતુર્થ દિશામાનમાં પ્રત્યેક પદાર્થ બ્રહ્મનુ જ સ્વરૂપ લાગશે—અવિભક્ત અદ્વૈતવડે તે સર્વ પદાર્થો સાથે સંકળાયેલો જણાશે તથા તે અદ્વૈતનો જ પોતાના રૂપદ્વારા આવિર્ભાવ કરતો લાગશે

અલબત્ત, એવું રૂપાંતર પ્રાપ્ત કરેલી ઇન્દ્રિયોને, સામાન્ય માનવના ઇન્દ્રિયચૈતન્યને લાગે છે તેમ, પદાર્થો પાર્થિવ યાને જડતત્ત્વનાં બનેલા—અચેતન નહિ લાગે. તેને તો "પદાર્થ માત્ર પ્રથમ ચેતનસ્વરૂપ અને ગૌણરૂપે જ પાર્થિવસ્વરૂપ દેખાવાના—લાગવાના."

ૐ અને 'અહુનવર'

●

લેખક
જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ

●

[સારાંશ]

હિંદુ ધર્મની પવિત્ર વ્યાહૃતિ 'ઓમ્' અને પવિત્ર મંત્ર ગાયત્રી, જરથોસ્તી ધર્મના પવિત્ર ઉચ્ચારણ 'અહુનવર' અને તે જ નામના મંત્રને ઘણા જ મળતા આવે છે એવું બતાવવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ છે. જેમ 'ઓમ્' તથા ગાયત્રીમંત્રના પવિત્રતા, માહાત્મ્ય, ગૂઢ રહસ્ય અને પ્રભાવ ઉપર 'મનુસ્મૃતિ' વગેરે હિંદુધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથોના અનેક પ્રામાણિક વિધાનો મળે છે અને અર્વાચીન હિંદુઓ પણ તેમનું પાવનકારી પ્રાબલ્ય સ્વીકારે છે, તેમ જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ 'અહુનવર'નો પવિત્ર મહિમા 'વંદીદાદ' અને બીજા પ્રામાણિક જરથોસ્તી ધર્મગ્રંથોમાં મુક્ત કંઠે ગવાયેલો છે અને પારસીઓને તે બહુમાન્ય છે.

આવા પવિત્ર અને ગૂઢરહસ્યમય મંત્રો ને પ્રતીકો ઈસ્લામી, ખ્રીસ્તી, વગેરે ધર્મોમાં પણ મળી આવે છે.

કલા વિભાગ

ભારત સંગીતનો આરંભકાળ અને સપ્તસ્વર

●

લેખક
મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા

●

માનવ જાતિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાં જે જે કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તે સર્વ તરફ દુર્લક્ષ થઈએ તો પણ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ વિદ્યમાન કાળે એટલા નિર્ણય પર તો આવ્યા છે કે આશરે ત્રીસ હજાર વર્ષ પૂર્વે માનવ જાતિમાં સમજશક્તિ આવેલી અને માનવો સંસ્કારિતાને પંથે પડેલા તે જ કાળમાં કલાના બીજ રોપાયા અને જેમ જેમ માનવ જાતિમાં સંસ્કારિતા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તેમ તેમ કલાઓનો વિકાસ થતો ગયો.

સંગીતનો આરંભ તે કાળથી ગણાય. સાધારણ બુદ્ધિએ વિચાર કરીએ તો પણ આપણને સહજ માલમ પડશે કે પક્ષીગાન અને પશુનાદમાંથી માનવ જાતિમાં સંગીત ઉત્પન્ન થયું હોવું જોઈએ. માનવ જાતિએ પક્ષીગાન અને પશુનાદ સાંભળ્યા અને તેનું તારતમ્ય ગ્રહણ કરી તેને વિકસાવ્યું. મનુષ્યે માત્ર સ્વરગાન જ નહી પણ તાલજ્ઞાન પણ પક્ષીગાન અને પશુનાદ પરથી ઉપજાવી કાઢ્યું છે એમ 'ઋક્પ્રાતિશાખ્ય'ના નીચેના વચનો પરથી જણાય છે —

चापस्तु वदते मात्रा द्विमात्रा वायसोऽब्रवीत् ।
शिखी त्रिमात्रो विज्ञेयो नकुलस्त्वर्धमात्रिकः ॥

"ચાષ પક્ષીનો સ્વર એક માત્રાનો છે, કાગડાનો બે માત્રાનો છે, મોરનો ત્રણ માત્રાનો અને નોળિયાનો અડધી માત્રાનો છે." ઉપરાત 'તૈત્તરીયપ્રાતિશાખ્ય'માંથી એ વિષે પ્રમાણ મળે છે તે આપણે આગળ જોઈશું માનવસંસ્કૃતિનો ઉષઃકાળ અને વેદકાળ એ બે વચ્ચે સમયાંતર કેટલું તેનુ આપણને મુદ્દલ જ્ઞાન નથી. પણ એટલુ તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે ઇસુખ્રીસ્તનો જન્મ થયો અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સંસ્કૃતિનો આરંભ થયો તેની સેંકડો વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષમા સગીત એક કલા તરીકે સ્વીકારાયું હતુ. એટલું જ નહિ પણ એનું શાસ્ત્ર પણ રચવામાં આવ્યું હતુ. આ કથનની પુષ્ટિમા આપણા પ્રાચીન ગ્રથમાથી જે કૈ મળી આવે છે તેમાનુ થોડુંએક તપાસીએ.

સામગાન અને ગધર્વવેદ એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. સામગાન કેટલુ દુર્ઘટ અને તે અર્થે આપેલા નિયમો કેટલા સૂક્ષ્મ અને અટાપટા છે એ પણ પ્રસિદ્ધ જ છે દુર્ભાગ્યે ગધર્વવેદ પ્રાપ્ય નથી, નહીતર એમાથી આપણને પ્રાચીન સંગીત સંબંધી પુષ્કળ જાણવાનુ મળત આમ હોવાથી જે પ્રાચીન પુસ્તકો લભ્ય છે તેમાંથી જે કંઈ પ્રકાશ મળે છે તે મેળવી સંતોષ માનવાનો છે.

સ્વત. વેદમા કાડવીણા, કર્કરીવીણા, સો તત્રીવાળી વાણવીણા તેમજ પ્રચલિત વીણા એમ વિવિધ પ્રકારની વીણાઓનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે. ઉપરાંત વેણુ આદિ વિવિધ પ્રકારની વાંસળીઓ તેમ જ દુંદુભિ આદિ વિવિધ પ્રકારના ચર્મવાદ્યોનો પણ એમાં ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે

'ઋક્પ્રાતિશાખ્ય'ના ૧૩મા પટલમા નીચેના સૂત્રો છે:—

त्रीणि मंद्रं मध्यमुत्तमं च स्थानान्याहुः सप्त यमानि वाचः ॥४२॥

"મંદ્ર મધ્યમ અને ઉચ્ચ એ સ્થાન અને સાત યમ એટલે સ્વર વડે બોલવું."

ટીકાકાર ઉવ્વટ આ વચન સમજાવતા કહે છે કે આચાર્યે પ્રાતઃસવન મદ્ર સપ્તકના, મધ્યાન્હ સવન મધ્યમ સપ્તકના, અને સાયંસવન ઉચ્ચ સપ્તકના સ્વરોનો ઉપયોગ કરી કરવું.

अनन्तराश्चात्र यमोऽविशाय ॥ ४३॥

" આ યમો—સ્વરોની વચ્ચમા કોઈ બીજા સ્વરો આવતા નથી '

सप्तस्वरा ये यमास्ते ॥ ४४ ॥

" આ યમ તે સાત સ્વ '

ટીકાકાર લખે છે કે આ સાત સ્વર તે ૫ાપૂર્વથી ચાલતા આવેના ગાધર્વવેદમા જણાવેલા ષડ્જ, ઋષભ, ગાધારાદિ સાત સ્વર જેને સામમા ક્રુષ્ટ, પ્રથમ દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મદ્ર અને અતિસ્વાર્ય કહેવામા આવ્યા છે તે

पृथग्वा ॥ ४५ ॥

" અથવા એમાથી નિકળતા જુદા "

અ તિ એ સ્વરોમા રહેલા જુદા યમો એટલે મૃદુ—કોમળ અને તીક્ષ્ણ—તીવ્ર સ્વરો

ઉપર્યુક્ત ત્રણ સ્થાન અને સામ સ્વરોના નામ 'તૈત્તરીય પ્રાતિશાખ્ય'મા પણ આપવામા આવ્યા છે

मन्द्रादिषु त्रिषु स्थानेषु सप्तसप्तयमा

कृष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्या ॥ ' ३ ॥

એ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવતા કહેવામા આવ્યુ છે કે

तेषा दीप्तिजोपलब्धि ।

" તે દીપ્ત થતા—તેજોમય થતા—(ચડતા ચડતા) ઉત્પન્ન થાય છે "

આ સ્વરોના ઉત્પત્તિસ્થાન 'શુક્લયજુર્વેદપ્રાતિશાખ્ય ના પ્રતિજ્ઞાપરિશિષ્ટ' સૂત્ર ની તૃતીય કડિકામા જણાવવામા આવ્યા છે —

कण्ठात्षड्ज ॥ १९ ॥ शिरस ऋषभ ॥ २० ॥

नासिकाया गाधार ॥ २१ ॥ उरसो मध्यम ॥ २२ ॥

धैवतो ललाटात् ॥ २३ ॥ निषाद सर्वत इति ॥ २४ ॥

" કંઠમાંથી ષડ્જ, શિરમાથી ઋષભ, નાસિકામાથી ગાધાર, ઉરસ્થળમાથી મધ્યમ, કપાળમાથી ધૈવત અને સર્વ સ્થાનમાથી નિષાદ ઉત્પન્ન થાય છે "

'વાલ્મીકિરામાયણ'ના બાલકાંડમાં એ કાવ્યના ગાનના સબંધમાં નીચેના વચનો આવે છેઃ—

पाठ्ये गेये मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।
जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥

" પઠનમા અને ગાવામા મધુર, ત્રણ પ્રમાણોથી અન્વિત, જાતિ અને સપ્ત સ્વરથી યુક્ત તથા તંત્રીના લય સાથે "

કુશલવના સંગીતજ્ઞાન સબંધી કહ્યુ છે કે

तौ तु गांधर्वतत्त्वज्ञौ स्थानमूर्छनकोविदौ ।

" ગાયન વિદ્યાનાં તત્ત્વ તેમજ સ્થાન (એટલે ત્રણ સપ્તકો) અને મૂર્છના (એટલે પ્રચલિત ઠાઠ) જાણવાવાળા "

અયોધ્યાનું વર્ણન કરતા મહાકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિ લખે છે કે

दुन्दुभिभिर्मृदंगैश्च वीणाभि· पणवैस्तथा ।

" દુંદુભિ, મૃદગ, વીણા અને પણવથી (ગાજતુ) "

'મહાભારત'મા પણ સાત સ્વર, ગાંધાર, ગ્રામ, સવાદિત્વ, આદિ સગીતના વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી ફલિત એ થાય છે કે તે કાળે સાત સ્વરો નિશ્ચિત થયા હતા. એટલું જ નહિ પણ એની મૃદુતા' અર્થાત્ કોમળતા અને તીવ્રતાની પિછાન કરવામા આવી હતી વળી સ્વરોનાં ત્રણ સ્થાન મદ્ર, મધ્યમ અને તાર જેને સામાન્ય લોકો ખરજ, મધ્યમ અને ટીપને નામે ઓળખે છે એ ત્રણ સપ્તકો પણ નિશ્ચિત કરવામા આવ્યા હતાં. પ્રચલિત રાગરાગિણીઓની માતા, અર્થાત્ ષડ્જા, આર્ષભી, વગેરે જાતિઓ પણ અસ્તિત્વમા આવી ગઈ હતી તેમજ ઉત્તરમદ્રા, રજની આદિ મૂર્છનાઓ એટલે કે વિવિધ પ્રકારના ઠાઠોની પણ રચના કરવામા આવી હતી ઉપરાંત સગીતના માર્ગી એટલે શિષ્ટ અને દેશી એટલે દેશજ એમ બે પ્રકાર પણ પાડવામા આવ્યા હતા ટૂકમાં કહીએ તો ગાંધર્વવિદ્યાના તત્ત્વો એટલે સંગીતશાસ્ત્રની રચના થઈ ગઈ હતી.

ગાયન યાને મુખગીતના સંબધમાં આટલુ જાણ્યા પછી આપણે ગીતવાદન અને તાલવાદનના સબધમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ

હતી તે તપાસીએ ઉપર્યુક્ત અવતરણો પરથી સહજ જણાય છે કે વેણુ સરણાઈ, શૃંગ, આદિ સુષિર વાદ્યો મૃદંગ તબલા, નગારા ઢોલક, આદિ ચર્મ વાદ્યો, મંજીરા, કરતાલ, આદિ ઘનવાદ્યો તેમ જ વિવિધ પ્રકારની વીણાઓ અને તેમાં પણ સર્વોપરી મોતાતત્રાળી વીણા અર્થાત્ તતુવાદ્યો—એટને કે સર્વ પ્રકારના વાદ્યોની રચના થઈ ગઈ હતી આ વાદ્યોના રૂપ પણ પ્રાચીન ચિત્રો અને કોતરકામ ઉપરથી માલમ પડે છે

લક્ષ્મણે સુગ્રીવના આવાસમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે

शुश्राव मधुरस्वरम् ।
तन्त्रीगीतसमाकीर્णं समताल्पदाक्षरम् ॥

"સુંદર પદાક્ષરવાળું, તાલબદ્ધ અને તંત્રીની સાથેસાથે મધુર (ગાયન) સાંભળ્યું"

તે કાળે નૃત્યકલા પણ બહુ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી, એમ પ્રાચીન પુસ્તકો ચિત્રો તથા કોતરકામો ઉપરથી જણાઈ આવે છે અર્જુનનું નૃત્યકલાપ્રાવિણ્ય વિખ્યાત છે ટૂંકમાં કહીએ તો સંગીતની ત્રણે શાખા ગાયન, વાદન અને નૃત્યનો સુભગ સંયોગ સાધી તેનો વિકાસ બહુ ઉચ્ચ કોટિ પર લઈ જવામાં આવ્યો હતો ભારતના જગવિખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સર ચંદ્રશેખર રામને તબલાની રચનાના કરેલા સંશોધનનું પરિણામ દર્શાવતા નિબંધમાં જણાવ્યું છે કે

"My investigations shewed clearly that these instruments contained the solution in a practical form of the acoustical problem of transforming a circular drum-head giving in harmonic overtones into a harmonic musical instrument. In its classical form, the instrument is known as the Mridanga, and is referred to in ancient Sanskrit works and is also pictured in the paintings on the walls of the Ajanta Caves It is thus clearly a very ancient invention and its acoustical perfection must

be considered a remarkable testimony to the inventiveness and musical taste of its progenitors."

Proceedings of the Indian Academy of Sciencees; October, 1934

"ટોલકના મુખપરનું ગોળ ચામડુ વગાડતાં જે ઉચ્ચ સ્થાનના સ્વરો નીકળે છે તે વિસંવાદી હોય છે. તેને સંવાદી કેવી રીતે બનાવવા એ એક નાદશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન છે. પ્રશ્નનો વ્યવહારિક ઉકેલ આ વાદિત્રો એટલે તબલાંની રચના વડે કરવામા આવ્યો છે એમ મારા સંશોધનના પરિણામે સ્પષ્ટ જણાયુ છે. એનું મૂળ સ્વરૂપ મૃદંગના નામે વિખ્યાત છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એટલુ જ નહીં પણ અજંટાની ગુફામાની દિવાલો પરનાં ચિત્રોમાં પણ ચીતરવામા આવ્યું છે આ ઉપરથી નિઃશંકપણે જણાય છે કે એ ઘણી પ્રાચીન શોધ છે અને એની નાદાત્મક પરિપૂર્ણતાથી એના ઉત્પાદકોની શોધકવૃત્તિ અને સંગીતાસ્વાદ કેટલો તીવ્ર હતો તેનો તે વિલક્ષણ પુરાવો છે."

આ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન સંગીતજ્ઞોએ કરેલી પ્રગતિનું સામાન્ય દિગ્દર્શન કરી, આપણે સપ્તસ્વરના સંબંધમા કૈંક વિશેષ ચર્ચા કરીશુ, પણ તેમ કરતાં બે વાત આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. પ્રથમ તો એ કે પૂર્વે ગાયનના સ્વર આરોહમાં નહીં પણ અવરોહમાં ગવાતા; એટલે કે હાલ આપણે ગાઈએ છીએ તેમ સા રી ગ મ પ ધ ની એમ નહીં પણ ની ધ પ મ ગ રી સા એ ક્રમમાં ગવાતા. બીજું આરંભમાં ગાન ચતુસ્વરી હતુ, કારણ તે સમયે સ્વરની સંખ્યા સાત નિશ્ચિત કરવામાં આવી ન હતી આનું પ્રમાણ 'તૈત્તિરીયપ્રાતિશાખ્ય'માથી મળે છે. આટલુ લક્ષમાં રાખીને આપણે હવે સપ્તસ્વર પર આવીએ. ઉપર્યુક્ત અવતરણો પરથી આપણે જાણ્યું છે કે પૂર્વે સ્વરનાં સ્થાનોને યમ એટલે વિરામ કહેતા એક સ્વરથી આરંભ કરીને બીજા સ્વરોને માટે જ્યાં વિરામ લઈએ યાને અટકીએ તે યમ. પાછળથી યમ નામ અદૃશ્ય થઈ ગયુ અને તેને જ સ્વર કહેવા લાગ્યા સપ્ત સ્વરનાં કૃષ્ટ, પ્રથમ, આદિ નામો તો ઉપર કહેવામાં આવ્યાં છે. સંગીતસંશોધકોએ

એક વાત નિશ્ચિત કરી કે કે પ્રથમ સ્વર તે ગાધાર અને પૂર્વ ગાન અવરોહમા કરતા હોવાથી પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ એ પ્રચાલત ગ રી મા ની. આ ચતુ સ્વરોના સમૂહ પરથી સહજ સમ સમજાશે કે ગાધારથી આ ભ કરી નીચે ઊતરતા તેના સવાદી સ્વર નિષાદ પર પહોચેના ત્યાર પછી ગાતા ગાતા ઊંચે ચઢતા ષડ્જના એક સવાદી સ્વર પ્રચલિત મધ્યમ લગણુ પહોચ્યા અને પરિણામે કૃષ્ટ અસ્તિત્વમા આવ્યો ત્યાર પછી નીચે ઊતરતા ઋષભનો સવાદી સ્વર ધૈવત એટલે દ્વિતીયનો સવાદી સ્વર મદ્ર અને ષડ્જનો બીજો સવાદી સ્વર પચમ એટલે તૃતીયનો બીજો સવાદી સ્વર અતિસ્વાર્ય અસ્તિત્વમા આવ્યા અને સ્વરસપ્તક પૂરુ થયુ સ્વરોત્પત્તિના સબધમા 'શુકયજુર્વેદ પ્રાતિશાખ્ય'માથી જે સૂત્રો આપ્યા છે તેમા પચમની ઉત્પત્તિને લગતુ સૂત્ર નથી તે ઉપરથી પચમ યાને અતિસ્વાર્ય બહુ મોડો અસ્તિત્વમા આવ્યો એ કથન પ્રમાણિત થાય છે

આપણે ઉપર જોયુ છે કે અથર્વવેદમા આ સ્વરોને ષડ્જ, ઋષભ, આદિ હાલ પ્રચલિત નામોએ ઓળખાવેલા છે ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે કૃષ્ટ પ્રથમ આદિ નામો બદલાઈને ષડ્જાદિ નામો ક્યારે અસ્તિત્વમા આવ્યા આના સબધમા એ અનુમાન થઈ શકે એમ કે सप्त स्वरा' य यमास्ते એ 'તૈત્તરીયપ્રતિશાખ્ય'ના સૂત્ર પરની ટીકામા જણાવવામા આવ્યુ છે કે 'પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા ગધર્વવેદમા" ઇત્યાદિ. આ કથનમા "પરાપૂર્વ કાળથી ચાલતા આવેલા" એ શબ્દો ખાસ લક્ષમા રાખવાના છે આદિમકાળમા બારાખડીના ક ખ ગ ઘ, ચ છ જ ઝ, આદિ કઠાદિ પાચ સ્થાનોના, અનુનાસિક સિવાયના ચાર અક્ષરોને પ્રથમ, દ્વિતીય તૃતીય અને ચતુર્થ કહેતા તે જ પ્રમાણે આ ચાર સ્વરોને પ્રથમાદિ નામ સખ્યાવાચક તરીકે આપવામા આવ્યા હોય, એના ખરા નામ ગાધાર ઋષભ, ષડ્જ અને નિષાદ તે જ કાળે અસ્તિત્વમા હોય અથવા પાછળથી પાડવામા આવ્યા હોય.

બીજુ હિંદુસ્તાનમા આર્યો આવ્યા તે કાળે મુહેંજોડેરોવાળી સિંધુ તટપરની સસ્કૃતિ તેમજ દક્ષિણ દેશની દ્રાવિડી સસ્કૃતિ બહુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોચી ગઈ હતી એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે સભવિત છે કે

આ બેમાંથી એક સંસ્કૃતિના સંગીતશાસ્ત્રમાંથી આ નામાવળી લેવાઈ હોય

હવે આ સપ્તસ્વરનાં ઉત્પત્તિસ્થાન અને તેનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ 'શુક્લયજુર્વેદપ્રાતિશાખ્ય'માં આ સ્વરના ઉત્પત્તિસ્થાન આપ્યાં છે તે આપણે જોયા તે ઉપરાંત, દામોદર પંડિત પોતાના "સંગીતસમયસાર" નામના પુસ્તકમાં આ સ્વરની ઉત્પત્તિ દર્શાવવા નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

नासाकण्ठउरस्तालुर्जिह्वादंतस्तथैव च ।
षड्भिस्संजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृत. ॥
नाभेस्समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
ऋषभवन्नदेद्यस्मात्तस्मादृषभ इरित ॥
नाभेस्समुदितोवायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
गंधर्वसुखहेतु स्याद्गांधारस्तेन कथ्यते ॥
वायुस्समुत्थितोनाभेर्हृदयेषु समाहतः ।
मध्यस्थानोद्भवत्वाच्च मध्यमस्तेन कीर्तित ॥
वायुस्समुत्थितो नाभेरोष्ठकण्ठशिरोहृद ।
....पचमस्तेन संमतः ॥
ना॰स्समुत्थितोवायुः कण्ठतालुशिरोहृदि ।
तत्तत्स्थाने धृतो यस्मात्ततोऽसौ धैवतो मत. ।
नाभे. समुत्थितो वायुः कठतालुशिरोहतः ।
निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन कथ्यते ॥

"નાક, કંઠ, છાતી, તાળવું, જીભ અને દાંત એ ૭ સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે ષડ્જ નાભિમાંથી નીકળતો વાયુ કંઠ અને શીર્ષમાં અથડાતાં ઋષભના જેવો નાદ કરે છે તે ઋષભ. એ વાયુ ગંધર્વલોકોના સુખનું કારણ થઈ પડે છે માટે ગાંધાર; મધ્યસ્થાનમાં રહેલા હૃદય સાથે અથડાઈ નીકળે છે એટલે મધ્યમ; નાભિ, હોઠ, કંઠ, શિર અને હૃદય એ સ્થાનોએ ધારણ થયેલો તે ધૈવત; તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલા નાદમાં સ્વરો બેસી જાય છે નિષાદ".

એમ પણ સંભવિત છે કે ૭ સ્વર જેમાંથી ઊપજ્યા તે ષડ્જ. તે

કે જે ઋષભ એ પ્રાણીઓમા ઉત્તમ ગણાતો ઉત્તમ પુરુષોને પણ ઋષભની સંજ્ઞા આપવામા આવતી તે પ્રમાણે સ્વરોમા ઉત્તમ ગણીને દ્વિતીય સ્વરને ઋષભ કહેવામા આવ્યો હોય કંદહાર—ગંધાર દેશમા પ્રથમ ૨ ૨ અને પ્રથમ આમની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે કારણસર તેનુ નામ ગાંધાર પાડવામા આવ્યુ હોય મધ્યસ્થ તે મધ્યમ અને પાંચમો તે પંચમ ધીમાન્—બુદ્ધિમાનમાથી સ્વરગ્રામમા ધીમાન ધૈવત થયો હોય અને સર્વથી છેલ્લો એટલે જ્યા સ્વર બેસી જાય છે તે નિષાદ પણ આના સંબંધમા એટલુ તો કહેવુ જ જોઈએ કે આ સર્વ માત્ર કલ્પનાનો વિહાર જ છે, સત્ય તો અંધકારમા જ છે

અંતમા આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતા પહેલા સમે સ્વરોના સંબંધમા ખાસ લક્ષમા રાખવાને, સારુ એટલુ કહેવાનુ આવશ્યક જણાય છે કે આમના કૃષ્ટાદિ સ્વરોમાના કૃષ્ટ, તૃતીય અને અતિસ્વાર્ય તે અચલિત ષડ્જ, મધ્યમ અને પંચમ, દ્વિતીય અને મંદ્ર તે સહજ મૃદુત્વ પામેલા પ્રચલિત ઋષભ અને ધૈવત, અને પ્રથમ અને ચતુર્થ તે પ્રચલિત સહજ મૃદુતાવાળા કોમળ ગંધાર અને નિષાદ

★

હિંદી ચિત્રકલાનો શિષ્ટાચાર

●

: લેખક :

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

●

ભારતીય ચિત્રકલાનો સમજપૂર્વક ઉપભોગ થવા માટે પહેલવહેલો તેના મતવ્યોનો સહજ પરિચય આવશ્યક છે.

લલિત કલા

કલા એ ભાવનાની ભાષા છે; અને જે કલા અંતઃકરણને સૂક્ષ્મ આનંદ આપી શકે તે જ કલા 'લલિત' કહેવાય છે. હુન્નર-ઉદ્યોગની કલા ઉપયોગી છે; અને તેથી ઉપયોગપૂરતી કલા તેમાં બતાવવામાં આવે છે; પરંતુ જે કલાદ્વારા ઇન્દ્રિય ઉપરાંત બુદ્ધિને પણ સૌંદર્યની પ્રતીતિ થાય તે ખરી 'લલિત કલા' છે. 'લલિત' એટલે 'સુંદર' અને 'લલિત કલા' એટલે તે કલા જે સૌંદર્યનું ભાન કરાવે અને તે દ્વારા સાત્ત્વિક આનંદનો ઉપભોગ કરાવે

કલાનું સાંસ્કૃતિક જીવન

સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, કાવ્ય, સંગીત, નૃત્ય અને અભિનય એ બધી લલિત કલાઓ છે. કોઈ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ એની કલાના ઇતિહાસ ઉપરથી આવી શકે છે. વ્યક્તિમાત્રનું જીવન નાશ પામે છે; પરંતુ વ્યક્તિઓના જીવનનો ઉલ્લાસ વ્યક્ત કરનારી કલાઓ તેમના પછી પણ જીવે છે; અને તે દ્વારા રાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ રચાય છે.

ચિત્રકલા

નિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ ' ના ' ચિત્રસૂક્ત ' અધ્યાયમા આપ્યુ છે કે

" कलाना प्रवर चित्र धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
माङ्गल्य प्रथम चैतद् गृहे यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ '

અધ્યાય ૪૩, શ્લોક ૩૮

'ધર્મ' કામ, અર્થ' અને મોક્ષ આપનારી ચિત્રકલા, બધી કલાઓમા શ્રેષ્ઠ છે જે ઘરમા એ કલાનો વાસ છે તે ઘર માગલિક બની જાય છે લગભગ હજાર વરસ પછી અબુલફઝલે ' આઈને અકબરી 'મા એના એ વિચાર જણાવ્યા છે અકબરના માનવા પ્રમાણે ચિત્રકલા મુક્તિ અને ઈશ્વરસાનિધ્ય મેળવવાનુ એક મુખ્ય સાધન છે

ચિત્ર-રસાસ્વાદ

છતા ચિત્રની સાચી કલા તો સહૃદયીને જ અસર કરી શકે છે એ કલાનો રસાસ્વાદ સામાન્ય માણસને હમેશા સુલભ નથી હોતો ' કલા છે ભોજ્ય ભીરી, તે ભોક્તાવિણ કના નહીં '—તેથી રસાનુભવનો જે અધિકારી હોય તે જ તે રસને માણી શકે છે

ચિત્રકલાની સમજ

આપણે લગ્નના સબધમા વિનોદ કરી કહીએ છીએ કે

कन्या वरयते रूप माता वित्त पिता श्रुतम् ।
बान्धवा कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जना ॥

[કન્યા માત્ર વરના રૂપ પર મોહે છે, માતા મૂરતિયાની આર્થિક સ્થિતિ જુએ છે પિતા તેનુ ભણતર જુવે છે, સગાવહાલા એનું કુલીનપણુ જુવે છે અને બીજા ન્યાતીલાઓની નજર માત્ર કયુ મિષ્ટાન્ન જમવાનું મળશે તે ઉપર ઠરે છે]

તેમ, ' ચિત્રસૂત્ર કારે ચિત્ર ।। રસાનુભવ માટે સૌસૌની ગ્રાહકશક્તિ વર્ણવતા કહ્યુ છે કે જે જેનો અને જેવો ગ્રાહક તે તેનો અને તેવો રસોપભોગ કરી શકે છે

रेखा प्रशसन्त्याचाया वर्तना च विचक्षणा ।
स्त्रियो भूषणमिच्छन्ति वर्णाढ्यमितरे जना ॥

વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુઓ

'જે ચિત્રકલાના નિષ્ણાતો છે, તે ચિત્રના સૂક્ષ્મ સજીવ અને વેગવાળા રેખાંકનને જુવે છે; અને જે કલાના વિચક્ષણો છે તે ચિત્રમાં જણાઈ આવતી ચિત્રકારની હળવા પીંછીને ઝીણવટથી તપાસે છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ જેવો પ્રાકૃતવર્ગ તો ચિત્રમાં ઘરેણા વગેરેની અચ્યક સજાવટ જોવા લલચાય છે; અને કેવળ સામાન્ય દૃષ્ટાઓ તો રંગની ભભક ઉપર જ વારી જાય છે'—આમ ચિત્રનો ખરો આનંદ તો એ જ મેળવી શકે જેને કાંઈ સ્વાભાવિક સંસ્કાર છે; અને કંઈક તેનો અભ્યાસ પણ છે.

આ ઉપરથી કેટલાક કહે છે કે ચિત્ર એ રેખાબદ્ધ કાવ્ય છે. જેમ કાવ્યનો આત્મા વ્યંગ્ય છે તેમ ચિત્રનો આત્મા પણ, ભાવ-વ્યંજના જ છે

ચિત્રના પ્રકાર

જે સાધનો વડે અને વસ્તુ ઉપર ચિત્રનું આલેખન કરવાનું હોય છે તેને અનુલક્ષીને ચિત્રના ત્રણ કે ચાર પ્રકાર ગણાયા છે:

(૧) **ધૂલિ-ચિત્ર :** જેમાં રંગોળી, સાઝી, વગેરેનો ક્ષણજીવી પ્રકાર આવી જાય છે

(૨) **સાદૃશ્યચિત્ર** અથવા **સત્યચિત્ર** . જે ચિત્રમાં સંસારની વસ્તુઓનું તદ્દન્ ચિત્રણ હોય તે 'સત્ય' (**साद्दश्यं दृश्यते यत्तु दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ।**)—જેમાં મોગલ કલાની તસ્વીરો અને બીજા દરબારી દેખાવોનો સમાવેશ થાય છે. છતાં ફોટોગ્રાફીની કલાથી એ કંઈક ભિન્ન છે.

(૩) **રસ-ચિત્ર :** જેના દર્શનમાત્રથી ચિત્તનો ભાવ—ચિત્રની વ્યંજના—સમજાઈ જાય તે 'રસચિત્ર' (**शृङ्गारादि रसो यत्र दर्शनादेव गम्यते**)

(૪) **અર્ધચિત્ર અથવા વિદ્ધચિત્ર :** અમુક દૃષ્ટિકોણથી જોવા માટે કાઢેલું, ઉપસાવેલું, 'રિલિફ વર્ક' અથવા 'પ્રોફાયલ'ને મળતું આલેખનકાર્ય.

(૫) વૈશિક અથવા વસ્તુવિધાન ચોતરફથી જોઈ શકાય એવા શિલ્પકૃતિ માટે—Sculpture in round—કહેવાય છે તેનું આલેખન

ચિત્રકલાના નમૂના ભીંત ઉપર, કપડા પર, લાકડા પર તાડપત્ર પર અને કાગળ પર, એ રીતે મળી આવે છે

સત્યચિત્ર અને રસચિત્ર

હિંદી ચિત્રો મોટે ભાગે રસચિત્રો અથવા ભાવચિત્રો હોય છે યુરોપીય કેમેરાથી આવતી હૂબહૂ નકલોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેવા પ્રકારનું સાદૃશ્ય ચીતરવું એમાં કના નથી કારણ કે યંત્રનો સબંધ કેવળ વાસ્તવિકતા સાથે છે ત્યારે કલાનો સબંધ કલ્પના સાથે છે અને પ્રેરણા વગર કલાકૃતિ શક્ય નથી—ભલે એ કલાનું વાહન કવિતા હો, નૃત્ય હો, શિલ્પ હો, સ્થાપત્ય હો કે ચિત્ર હો!

કોઈ કોઈ પાર્થિવ વસ્તુઓનું આલેખન કરતી વખતે ચિત્ર-સાદૃશ્ય અવશ્ય વ્યક્ત થવું જોઈએ કોઈની પ્રતિમા કે છબી બનાવવામાં ચહેરો આબેહૂબ આવે તે આવશ્યક છે, પરન્તુ કલાકાર કેવળ અનુકરણ કરીને સંતોષ માનતો નથી પરન્તુ બ્રહ્માની જેમ હમેશાં નવા સર્જન કરવામાં જ તે મગ્ન રહે છે ચિત્રની શોભા ઉપજાવવામાં ચિત્રકાર સ્વતંત્ર રહી શકે છે

ચિત્રલક્ષણ

કયા ચિત્રને સુંદર કહેવું તે માટે ગ્રંથોમાં એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે જે ચિત્રમાં માધુર્ય તેજ અને સજીવતા હોય—

लसतीव च भूलम्बो विभ्रतीव सदा नृप ।
हसतीव च माधुर्ये सजीव इव दृश्यते ।
सश्वास इव यच्चित्र तच्चित्र शुभलक्षणम् ।

જે ચિત્ર હમણાં બોલી ઉઠશે એવો ભ્રમ થાય તે જ ચિત્ર સુંદર કહી શકાય

વળી ચિત્રમાં આવનારી આકૃતિઓનાં પ્રમાણ, ક , તેનું સ્થાન—

'પોઝ', ભાવવ્યંજના વગેરે પણ ઠરેલા ધોરણે જ હોવા જોઈએ તો ચિત્ર સર્વાંગસુંદર બને : દેવ, રાજા, ઋષિ, ઇતર મનુષ્યો—એના ચિત્રણમાં સામાન્ય માણસ કરતાં રાજા કંઈક ઊંચો બનાવવો, અને રાજા કરતાં વળી દેવને ઊંચો ચીતરવો જેથી પ્રત્યેકની મહત્તા ધ્યાન ખેંચી રહે દેવોનો ચહેરો વધારે સુંદર અને તેજસ્વી બનાવવો, રાજા અગર દેવના માથા ઉપર કાળા વાંકડિયા વાળ ચીતરવા; સ્ત્રીઓ હમેશા તરુણ, સુંદર અને ઊભેલી બતાવવી. તેમના મુખ ઉપર લજ્જા, અને વિનય દેખાડવા. આ પ્રકારની ભાવવ્યંજના તથા ભિન્નતા આંખ તત્કાળ પરખી કાઢે તે સારુ અમુક અમુક રંગ વાપરવા તેની પણ માર્મિક સૂચના 'ચિત્રલક્ષણ' જેવા ગ્રંથમા આપેલી છે.

ચિત્રના ઢૉળિયાને, આલેખનને 'હસ્તલેખ' કહ્યો છે. એ હસ્તલેખ ઉપર 'ચિત્રાંકન' થયા પછી છેવટની ઝીણવટભરી સજાવટ—finishing touch—ને 'ચિત્રોન્મીલન' કહે છે.

ખરો ચિત્રવિદ અથવા કુશલ ચિત્રકાર

ભિન્ન ભિન્ન માનસિક અવસ્થાઓ વ્યક્ત કરવામાં જ ખરા ચિત્રકારની કસોટી થાય છે.

> शल्यविद्धं च वृद्धं च यः करोति स चित्रवित् ।
> तरगङ्गाग्निशिखाधूमं वैजयन्त्यम्बरादिकम् ।
> वायुगत्या लिखेद्यस्तु विज्ञेयो मत्तचित्रवित् ॥
> सुप्तं च चेतनायुक्तं मृतं चैतन्यवर्जितम् ।
> निम्नोन्नतविभागं च य. करोति स चित्रवित् ॥
>
> —'ચિત્રસૂક્ત'

'જે ચિત્રકારને વૃદ્ધ અને જખમી મનુષ્ય બરોબર ચીતરતાં આવડે તેને જ ખરો ચિત્રકાર કહેવો. મોજાની લહેર જેવી રેખા, અગ્નિની ભાળ, ધૂમગોટ, અને પવનસંચારની દિશા બતાવનારી એંધાણીઓ ચીતરી શકે તેને જ ચિત્રકાર કહી શકાય ઊંઘતા, બેશુદ્ધ, મરેલા અથવા એવી અનેક બેભાન સ્થિતિમા પડેલા મનુષ્યો જેને આબેહૂબ ચીતરતા આવડે તે જ ખરો ચિત્રકાર છે. તે સિવાય ઊંચા, નીચા અને ખડબચડા ભૂમિપ્રદેશ પણ જે ચિત્ર-

દ્વારા બતાવી શકે છે તેને જ 'ચિત્રકાર' સંજ્ઞા આપી શકાય જે ચિત્રકાર પહો ફાટતી વખતનું અને સાંજ પડતી વખતનું સાધ્ય તેજ નોખી નોખી તેજશ્ચ્છાયાથી બતાવી શકે તેજ ખરો કુશળ કહેવાય"

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ભાવચિત્ર ઊભું કરવામાં કેટલી સાવધાનતા અને કુશળતા ચિત્રકારમાં હોવી ઘટે

ચિત્રોનાં છ અંગ

ત્રીજા શતકમાં રચાયેલા 'કામસૂત્રો'ની લગભગ દસમા શતકમાં લખાયેલા 'જયમંગલા' ટીકામાં ચિત્રનાં છ મુખ્ય અંગ બતાવનારો શ્લોક છે —

रूपभेदाः प्रमाणानि भावलावण्ययोजनम् ।
सादृश्यं वर्णिकाभंग इति चित्रषडङ्गकम् ॥

ચિત્રના ભિન્ન વિષયોનું જ્ઞાન—તે **રૂપભેદ**, અંગ અને સ્થાનના પ્રમાણનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન તે **પ્રમાણ**, શરીર ઉપર દેખાવાના મનો વિકાર તે **ભાવ**, સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક ભાગનું આલેખન તે **લાવણ્યયોજન**, કુદરતની યથાસ્થિત નકલ તે **સાદૃશ્ય**, અને રંગ તથા શલાકા(પીંછી)નો ઘટતો ઉપયોગ તે **વર્ણિકાભંગ** આ પ્રમાણે ચિત્રનાં ૬ અંગ જેમાં અનુરૂપ હોય તે ચિત્ર ઉત્તમ કહેવાય

ચિત્રગુણાષ્ટક અને ચિત્રદોષ

'વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ'માં 'ગુણાષ્ટક' ગણાવવામાં આવ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે

स्थानप्रमाणभूलम्भो मधुरत्वं विभक्तता ।
सादृश्यं क्षयवृद्धी च गुणाष्टकमिदं स्मृतम् ॥

રેખામાધુર્ય, પ્રમાણ, સાદૃશ્ય, પાર્શ્વ ભૂમિની સજાવટ, સજીવપણું, ઇત્યાદિ ચિત્રના આવશ્યક આઠ ગુણો છે, અને

दौर्बल्यं स्थूलरेखात्वमविभक्तत्वमेव च ।
वर्णानां संकराश्चात्र चित्रदोषाः प्रकीर्तिताः ॥

જાડી રેખા, પ્રમાણભંગ, અયોગ્ય ખિતાવટ, ભાવનાશૂન્યતા, અવયવોનું ભૂસભરેલું આલેખન—એ ચિત્રના દોષ કહેવાય છે

ચિત્રનાં સ્થાન—('પોઝીઝ')

'ચિત્રસૂત્ર' કારે તેમ 'ચિત્રલક્ષણ' કારે છબી—પ્રતિમા('પોર્ટ્રેઇટ') માટે નવ પ્રકારના સ્થાનો વર્ણવ્યાં છે: આલેખનમા શરીરનો અને મુખ્યત્વેકરીને મોંનો કેટલોક ભાગ દેખાવો જોઈએ તે ધ્યાનમા લઈ, આ નવ પ્રકારના ભેદ બતાવવામા આવ્યા છે:—

- (૧) **ઋજ્વાયત** : સમુખ અથવા અભિમુખ (frontal elevation)
- (૨) **અનૃજુ** : અર્ધાભિમુખ (Semi frontal), અર્ધું મોં એક બાજુ.
- (૩) **સાચીકૃત શરીર** (oblique) જેમાં બન્ને આખ દેખાય: એક બાજુ.
- (૪) **અર્ધવિલોચન** : જેમાં એક જ આંખ માત્ર દેખાય
- (૫) **પાર્શ્વાગત** : પૃષ્ઠ ભાગ (back elevation) પીઠનો ભાગ દેખાય.
- (૬) **પરાવૃત** : અર્ધું મોં બીજી બાજુ.
- (૭) **પૃષ્ઠાગત** : ત્રણ–ચતુર્થાંશ—ઊલટા ક્રમે
- (૮) **પરિવૃત્ત** : જેમાં બીજી આંખ માત્ર દેખાય.
- (૯) **સમાનત** · ગમે તે એક બાજુ નમેલો ભાગ.

આ ઉપરાત મુખ સામું પણ શરીર તીરછું અને મુખ તીરછું પણ શરીર સમુખ—જેમ કે ત્રિભંગવાળું મુરલીધરનુ ચિત્ર એવા 'સ્થાન' પણ ચિત્રકારોને સાધ્ય છે. શરીરના અવયવોનાં પરસ્પર પ્રમાણ અને માપ ધ્યાનમાં રાખી ચિત્રકારે આ 'પોઝીઝ' બતાવવાના છે.

અર્ધવિલોચન અને 'પ્રોફાઇલ'

ભારતીય ચિત્રોમા ઘણે ભાગે 'અર્ધવિલોચન અથવા એક ચશ્મ' વાળી તસ્વીરો મળી આવે છે; અને આ આસનમા, શરીરનો ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગ ચિત્રકાર બતાવી શકે છે પ્રાચીન સંપ્રદાય એવો છે કે વ્યક્તિઓના શરીરનો વધારેમાં વધારે ભાગ અનુકૂળતા પ્રમાણે બતાવવો જોઈએ. એ જ કારણને લીધે સંમુખ–ચિત્રો બહુ ઓછાં અને જે

મળે છે તે પ્રમાણમાં બહુ નીરસ હોય છે સમ્મુખ ચિત્રમાં પ્રેક્ષક માત્ર અધુ" શરીર જોઈ શકે છે

દોઢ આ ખ દેખાય એવી તસ્વીર—જેને અંગ્રેજીમાં "Three Quarters Profile" કહે છે— એનો પ્રચાર પણ ભારતીય ચિત્રકારોમાં વિશેષ છે, પરંતુ અકબર તથા જહાંગીરના સમય પછી એક–ચશ્મ તસ્વીર 'પ્રોફાઈલ'નો જ ઝાઝો પ્રચાર થવા કર્યો છે

તેજ અને છાયા

ચિત્રકામમાં બીજી વસ્તુ ચિત્રકારને એ ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે કે વસ્તુઓનું પરસ્પર અંતર જોનારના ધ્યાનમાં આવે તેટલા સારુ, તેને પ્રકાશ તથા છાયના સમિશ્રણ દ્વારા રજૂ કરવુ જોઈએ તેમજ ઊંચાનીચા ભાગનો પણ તેજચ્છાયાથી ખ્યાલ કરાવાય છે —

तस्मिन्निम्नोन्नतादीनि छायाभेदेन दर्शयेत् ।

પ્રકાશવાળો ભાગ કોમળ અને આછા રંગથી અને છાયાવાળો ભાગ ઘેરા રંગદ્વારા દેખાડવો એવી ગ્રંથોમાં સૂચના છે

ઊંડાઇ અને દષ્ટિપ્રત્યય ('પસ્પેંક્ટીવ')

વર્તમાન સમયના પ્રેક્ષકોને ભારતીય ચિત્રકલામાં 'પસ્પેક્ટીવ' બતાવવાના યુરોપીય રિવાજનો અભાવ ખૂંચે છે ઇટલીમાં ચૌદમી સદીમાં આ પ્રથાનો પ્રારંભ થયો જેમ રંગભૂમિમાં પ્રેક્ષક નાટ્ય પ્રયોગ જુવે છે તેમ ચિત્રરચના પણ પ્રેક્ષકના એક નિશ્ચિત—બરાબર સામેના—દૃષ્ટિકોણથી દોરવી જોઈએ તેજછાયાથી ઊંડાઈ બતાવવાની રીત પણ આને લીધે જ યુરોપમાં શરૂ થઈ હતી

કેમેરાના તદ્રૂપ ચિત્રો પણ અમુક દૃષ્ટિકોણથી જ લઈ શકાય છે, પરંતુ હિંદી ચિત્રકારને તો પોતાની કૃતિમાં શક્ય તેટલું વિસ્તારપૂર્વક આલેખન કરવાની ઇચ્છા હતી તેથી એક જ ચિત્રમાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી એ આલેખન કરે છે યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે જો એ કામ કરે તો તેને જેટલા દૃષ્ટિબિંદુ તેટલા ચિત્રો દોરવા પડે આમ હોવાથી જ કેટલાક મુગલ કલમના તેમજ રજપૂત કલમના ચિત્રોમાં ઘરની અંદરના તેમજ ઘરની બહારના દૃશ્યો એક સાથે જોવાને મળે છે ચિત્રની યથાર્થતા સમજવા માટે પ્રેક્ષક

પોતાની આંખને જુદા જુદા દષ્ટિકોણમા ફેરવી શકે છે જેમ રંગભૂમિનો પ્રયોગ સામેથી, બાજુપરથી કે ઊંચેથી પણ જોઈ શકાય છે, તેમ આવાં હિંદી ચિત્રોનું છે.

બીજી વસ્તુ એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે હિંદી ચિત્રો કદમાં નાના હોય છે, અને ઘણે ભાગે પુસ્તકોનાં પાનાં જેવડાં જ છૂટાં અથવા બાધેલા રહે છે. તેથી એને જોવા માટે યુરોપીય તૈલચિત્રોની પેઠે દૂરથી જોવાની જરૂર પડતી નથી

ચિત્રકલામાં શિષ્ટાચાર

ચિત્રકારે ચિત્ર દોરતી વખતે શું શું ધ્યાનમા રાખવું ઘટે તે માટે, નાટ્યશાસ્ત્રમા વર્ણવ્યો છે તેના જેવો એક શિષ્ટાચાર નક્કી કરેલો છે; ચિત્રકાર નદી બતાવે ત્યારે તેમાં વહાણ અને જલચરો પણ બતાવવા જોઈએ; દેવતાઓને ચીતરે ત્યારે દેવપત્નીઓ સાથે, માલા ધારણ કરાવી તેમને રજૂ કરવા જોઈએ; બ્રાહ્મણોને શુકલામ્બર સાથે, ઋષિઓને જટાજુટ સાથે, પ્રજાજનોને સામાન્ય શ્વેત વસ્ત્રવાળા અને ગાયક તથા નર્તકોને અલબેલા પોશાકમા ચીતરવા જોઈએ.

આકાશ શ્યામ હોય ત્યારે અનેક તારાસહિત, અને એ ફિક્કું ભૂરુ હોય ત્યારે અનેક પક્ષીઓ ઊડતા બતાવવા જોઈએ પર્વતોનાં શિખરો અનેક વૃક્ષ વડે, અને ઝરણો વહેતાં જળ વડે, જળાશયો જળચર સાથે, અને નગરો અનેક રાજમાર્ગ અને ઉદ્યાનો સાથે ચીતરવાં જોઈએ. એટલે કેવળ મુખ્ય વસ્તુનું સાદશ્ય ચીતરવા ઉપરાત, ચિત્રકારે બીજી અનેક ભાવનાઓ પોતાના ચિત્રમાં ભરવાની હોય છે, જેથી એનુ ચિત્ર માત્ર કોઈ પણ વસ્તુની હૂબહૂ નકલ ન બની રહે; પરતુ તેમાથી એક "રસ–ચિત્ર' ઊભુ થાય.

ગૃહજીવનમાં ચિત્રનું સ્થાન

અમુક ચિત્ર કેમ આલેખવુ તે માટે જેમ 'શિષ્ટાચાર છે તેમ, એવા ચિત્રો ઘરના કયા ભાગમાં મૂકવાં, અને કેવાં ચિત્ર બિલકુલ જ ન દોરવાં·ને માટે પણ આચાર્યોએ વિધિનિષેધ ઠરાવી મૂકયા છે

યુદ્ધના, સ્મશાનનાં તથા કરુણ અને અમંગલ પ્રસંગનાં ચિત્રો રહેવાનાં સ્થળમા કદી ન ચીતરાવવા કે ત્યાં રહેવા ન દેવાં. રાજસભા અને દેવમંદિરોમા બધા પ્રકારના ચિત્રો રહી શકે છે; પરતુ સામાન્ય

રહેઠાના સ્થાનોમાં શૃંગાર, હાસ્ય અને શાંત રસના ચિત્રો જ રાખવા જોઈએ તેમાં યે શૃંગારના ચિત્રો ખાસ કરીને શયનખંડની બહાર ન રાખવા જોઈએ

ચિત્ર અને નૃત્યકલા

ચિત્રકલાનો વિષય કેવલ પુસ્તકાદ્વારા શીખવાતો નહોતો ચિત્રકારને પોતાને, વાસ્તવિકતાનો અને ભાવરચનાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આવે તેટલા સારુ નૃત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેણે અવશ્ય કરેલો હોવો જોઈએ શિલ્પકૃતિઓના નિર્માણ માટે જેમ નૃત્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પહેલું હોવું ઘટે છે તેમ નૃત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ વગર ચિત્રસૂત્રનું હાર્દ સમજાવું અને ચિત્રનું રેખાંકન કરવું અને અઘરું—લગભગ અશક્ય જ છે તેથી જ કહ્યું છે કે

विना तु नृत्यशास्त्रेण चित्रसूत्रं सु र्विदम् ।

નૃત્ય અને ચિત્રના પ્રાણ અભિનય અને મુદ્રા છે નેત્ર, અંગુલી, પગની તથા બીજા અંગઉપાંગની ભાવમય ચેષ્ટાને નૃત્ય કહે છે શિલ્પી તેમ જ ચિત્રકારનું પરંતુ કર્તવ્ય, આ ચેષ્ટાઓને યથોચિત સ્વરૂપમાં પોતાની કૃતિમાં ઉતારવામાં રહેલું છે અને તેથી જ આલંકારિકોએ ગણાવેલા નવ અથવા દસ રસ ચિત્રકલાને પણ માન્ય છે

ચિત્રકલા અને નાટ્ય

'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર'ના તેરમા અધ્યાયમાં નાટકનું હાર્દ બતાવ્યું છે કે જેટલી વયનું પાત્ર હોય તેને છાજતો તેને વેષ સજાવવો જોઈએ વેષને અનુસરતું અને શોભતું એ પાત્રનું હલનચલન થવું જોઈએ, અને જેમ જેમ એને રંગભૂમિ પર દરવાજાનું હોય તેને બંધબેસતું એને ભાષણ બોલવાનું હોય, અને પાત્રના પાઠ્ય ભાષણમાં દેખાતા ભાવને અનુસરતો પાત્રનો અભિનય થવો જોઈએ તો એ પાત્રનું કામ યથાસાંગ થયું ગણાય—

वयोऽनुरूपः प्रथमं तु वेषो वेषानुरूपश्च गतिप्रचारः ।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥

જેમ નાટયમાં તેમ ચિત્રમાં પણ, ચિત્રાકૃતિ કેટલી વયની બતાવવાની છે તે જાણ્યા પછી, તે વયના કદને અનુસરતો વેષ પહેરવેશ બતાવવો; અને વયને છાજે અથવા શોભે તેવી ગતિ એટલે અંગવિન્યાસ, અને એ અંગવિન્યાસને અનુકૂળ આવે તેમ, જે ભાવ અથવા રસને પ્રગટ કરવો હોય તે પ્રમાણે રંગપૂરણી કરવી—આ બધુ ચિત્રકારે ધ્યાનમાં રાખવાનું હોય છે.

ચિત્ર અને શિલ્પનો સંબંધ

આસન, મુદ્રા અને ભાવ તથા તાલમાન (કદ)—એ વિષયના શિલ્પશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને ચિત્રકલા સંપૂર્ણપણે અનુસરે છે. નૃત્યનાં સ્વરૂપોની ભાવના શિલ્પકૃતિઓમાં તેમ જ ચિત્રમાં ઉતારવામાં આવે છે તેથી કેટલીક શિલ્પકૃતિઓ સાથે ચિત્રોની ઢબ ('સ્ટાઇલ')-નો નિકટ સંબધ સ્થાપી શકાય છે આ શિલ્પકૃતિ પથ્થર પર હોય, લાકડા પર હોય કે પછી ધાતુ પર હોય. વિક્રમના ૧૩ મા શતકમાં બંધાયેલા ચિદમ્બરમમાંના નટરાજમંદિરમાં નૃત્યનાં ૧૦૮ સ્વરૂપોની 'ભરતનાટયશાસ્ત્ર' પ્રમાણે કલ્પેલી મૂર્તિઓ આજે પણ જોઈ શકાય છે. તેજ પ્રમાણે ચિત્રકલામાં ભરૂચ પાસેના ગંધાર બંદરમાં વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં ચીતરાયેલી 'કલ્પસૂત્ર'ની પોથીના હાસિયાઓમા હસ્તમુદ્રા, પાદમુદ્રા, તાનપ્રકાર, દૃષ્ટિભેદ, રાગરાગિણી, વગેરેના લાક્ષણિક નાનાં ચિત્રો આપેલાં છે. આ પોથીનું અસ્તિત્વ શ્રી સારાભાઈ નવાબે પહેલુ પ્રસિદ્ધમા આણ્યું હતું. રાજપૂત કલમના 'રાગમાલા'નાં ચિત્રોનુ પીહર આ પોથીમાંનાં રાગરાગિણી ચિત્રોમાં ખોળી શકાય છે.

કહ્યુ છે કે 'हस्तपादसमायोगः नृत्यस्य करणं भवेत्।' નૃત્યનાં સાધન, હાથ અને પગની વિવિધ સંયોજનાઓ છે. એ સંયોજનાનુ યથાસ્થિત સ્વરૂપ ચિત્રકારની આંખ આગળ આવીને ખડું થાય તો જ એ 'સજીવ' અને 'સ–શ્વાસ' ચિત્ર દોરી શકે.

ચિત્રકલાનું શિક્ષણ

આપણી ચોસઠ કલાઓમા ચિત્રકલાનો સમાવેશ છે. એ ચિત્રકલા તે રસિક કલાભિજ્ઞની સામાજિક અને ગૃહજીવનને લગતા પ્રસંગોમાં કામ આવનારી સામાન્ય ચિત્રકલા વાત્સ્યાયનનાં 'કામસૂત્રો'માં

સુશિક્ષિત (accomplished અથવા civilized) નાગરક અથવા નાગરિકના શિક્ષણનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં લખવામાં આવ્યું છે કે દરેક નાગરિકે પોતાની પાસે એક ચિત્રફલક, શલાકા અને રંગની પેટી (पट्टोलिका) એટલી વસ્તુઓ અવશ્ય રાખવી

અહીં 'પટ્ટોલિકા' શબ્દથી 'અનેક રંગો ભરેલી પેટી' એમ સમજવાનું છે તે ઉપરથી કહેવાનું મન થાય છે કે આપણા 'પટોળા'નું નામ તેમાં આવતા વિવિધ રંગોના સમિશ્રણને લીધે પડ્યું હોય એમ સંભવે છે'

ચિત્રકારનું સમાજમાં સ્થાન

પરંતુ નાગરક જે ચિત્રકલા શીખતો તે તેના મનની મોજ ખાતર અથવા કલાના શોખ ખાતર શીખતો પરંતુ 'અભિજાત ચિત્રકાર' અથવા 'ચિત્રકાર-વ્યવસાયી'જ માત્ર ધંધા તરીકે પેઢી દરપેઢી, તેની પરંપરા સાચવતો

ચિત્રકારનો કારીગર વર્ગ

'ઋગ્વેદ' (૪-૧૬-૩)માં ઉલ્લેખ છે કે "એવી રીતે સ્વર્ગમાં સાત કારીગરો બનાવ્યા તે લોકો દિવસે ગાતા ગાતા પોતાનું કામ કર્યે જાય છે" એ સાત કારીગર 'कारु' કહેવાતા ચિત્રકાર શિલ્પકાર, નર્તક, કવિ, ગાયક, વાસ્તુકાર અને વાદ્યવાદક એ સાત માંથી બે શિલ્પી અને ચિત્રકાર, ખાસ કરીને 'કારુ'—કારીગર છે

ચિત્રકાર-કલાકાર ('આર્ટિસ્ટ') તરીકે

હાલના વખતમાં જેને 'આર્ટિસ્ટ' કે કલાધરનું નામ આપી, ચિત્રકારનું બહુમાન કરવામાં આવે છે તે તો અર્વાચીન કાળમાં બન્યું છે સંસારભરમાં ચિત્રકાર એ મુખ્યત્વે કારીગર જ હતો, કારણ કે પોતાની પ્રેરણા પ્રમાણે એ બહુ જ ઓછું કામ કરતો એની કલા-કારીગરી ઉપર એની આજીવિકાનો આધાર હતો

ગ્રાહકોની રુચિ પ્રમાણે ચિતારાનું સર્જન

ચિત્રકારની કૃતિના વિષય તેના આશ્રયદાતા નક્કી કરી આપતા અને તેથી તેને ગ્રાહકોની રુચિ અને ફરમાયેશ પ્રમાણે કામ કરવું પડતું ધાર્મિક સંપ્રદાયોના ઉત્સવ પાળી કે ધનાઢ્ય

ગ્રાહકોને સારું મનાવવા પાછળ જ ચિત્રકારોનું જીવન બહુધા વીતતું હતું છતાં એની કલાકૃતિઓમાં જે પ્રતિભા જોવામાં આવતી તે કલાકારની પોતાની ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓને લીધે જ હતી. તેમાં તેના મુરબ્બીઓનો બિલકુલ હિસ્સો નહોતો.

વ્યક્તિગત કલાપ્રદર્શનની તક

આમોદપ્રમોદ માટે રાજાઓ જેમ સંગીતકારો અને નૃત્યકારોને રાજસભામાં રાખતા અને પોતાની કલાપ્રિયતાનાં યશોગાન કરાવવા માટે આશ્રય આપતા, તેમ ચિત્રકારને પણ આશ્રય મળતો. આમ ચિત્રકાર એ રાજ્યના અનેક "કારખાના"ના કારીગરોમાંનો એક હતો. આ કારીગરોની પ્રેરણા વ્યક્તિગત નહોતી; પરંતુ કર્તવ્યગત હતી; છતાં, ફરજ તરીકે કરેલા કામદ્વારા કીર્તિ કમાવાનો તેમને રજ પણ ખ્યાલ નહોતો; તો પણ સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકલાના અનોખા સંગ્રહસ્થાન જેવી અજન્તા ગુફાઓની કલાકૃતિઓ, પરંપરાગત કલા-પ્રણાલી પ્રમાણે સમષ્ટિના આનંદ ખાતર નિર્માણ થઈ હતી એ તેમને માટે ઓછા ગૌરવની વાત નથી.

ચિત્રકારનો 'ધર્મ'

ચિત્રકારની સેવાઓ ગમે તે ધર્મ પાળનાર માટે મળી શકતી હતી એમ આપણે ઉપર જોયું. તેથી બૌદ્ધ, જૈન, હિંદુ, તથા મુસ્લિમ—એ સૌના આશ્રયથી ખીલેલી ચિત્રકલામાં ધર્મનો અંતરાય નડ્યો જણાતો નથી. ઊલટું એકબીજા ધર્મના અનુયાયીઓમાં કેટલાક સર્વસામાન્ય કલા સ્વરૂપો અને સર્જનો કશા પણ ભેદભાવ વગર પ્રિય બન્યાં હતાં.

હિંદી કલાનો હેતુ

હિંદની ચિત્રકલાની લગભગ બધી પદ્ધતિઓનો સંબંધ મુખ્યત્વે ત્રણ ધર્મ સાથે જોડવામાં આવે છે: બૌદ્ધ, હિંદુ અને જૈન. બૌદ્ધ ચિત્રકલાનો ઉદ્ગમ અને વિસ્તાર બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે જ થયો હતો અને બૌદ્ધધર્મના લોપ સાથે તે કલાકૃતિઓનું સર્જન થતું પણ અટકી ગયું હતું. આ જ ઇતિહાસ, હિંદુ તથા જૈન ધર્મની કલાકૃતિઓના સર્જનને અખિલાશે અનુસરે છે.

આમવર્ગની કલા

ભા તીય કલાનુ સર્જન વ્યક્તિગત આનદ માટે નહોતુ થયુ, પરતુ બહુજનસમાજને જે વિષયો, જે પ્રસગો, જે પદ્ધતિ રુચે તે પ્રમાણે તે કલાકૃતિઓ જન્મ પામતી હતી આમવર્ગ માટે સર્જાયેલી આ કલાના નમૂના મોગલોના દરબારી કલાકૃતિઓને મુકાબને કેમ જુદા પડી ગયા હશે તે હવે પછી જોઈશુ

સ્થાનિક પદ્ધતિઓનો પરિચય

ભારતીય ચિત્રકળાની સ્થાનિક પદ્ધતિઓનો પરિચય હવે પછીના લેખમા કરીશુ ત્યારે ચિત્રકના સબધીનો શિષ્ટાચાર નજર આગળ રહેવાથી, તે સમજવામા ઘણી સુગમતા થશે

પ્રકીર્ણ

ઇસ્લામી સમયના ગુજરાતનું વહાણવટું

(ઈ સ સને ૧૨૯૭ થી ૧૮૦૩)

●

લેખક
કાઝી સૈયદ નુરૂદ્દીનહુસેન એહમદહુસેન

●

વિષય ઘણો બહોળો હોવાના સબબે ઐતિહાસિક સાધનો પૂરતા નહીં મળી શકવાને કારણે આ વિષય પર માગથી બરાબર પ્રકાશ પાડી શકાયો નથી, છતા ગુજરાતના એક વતની તરીકે આવા જરૂરી અને ઉપયોગી સાહિત્ય પર મારી શક્તિ ને જાણ મુજબ થોડીક ખિદમત અર્પણ કરી શકાય તેના હેતુથી, મે અરબી ફારસી ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાધનો તેમજ મારી શોધખોળ પરથી આ નિબંધ લખવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે

આ નિબંધ ઇસ્લામી સમયનો હોવાથી ઈ સ. ૧૭૬૦ સુધીના ગાળાનો લેવો યોગ્ય હતો પરંતુ તે પછીના ૫૦ વર્ષોમા અંગ્રેજોની સત્તનત પૂરી રીતે કાયમ થતા પહેલાં કેટલાક દેશી રાજાઓએ સ્વતંત્ર થઈ રાજ્યકારભાર કરતા વહાણવટાની ઉન્નતિમા પોતાનો ફાળો આપેલો છે, તે કારણે તે વર્ષોનો સમાવેશ કરી લખવા યોગ્ય ધાર્યું છે

નિબંધ પર વિવેચન કરવા પહેલા ઇસ્લામી સમયના સબંધથી ગુજરાતના પ્રાચીન વહાણવટાને લગતી પરિભાષા વગેરે સાથે અત્રે જણાવવા મુનાસબ લાગે છે

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન સમયથી પશ્ચિમ કિનારાના નાવિકોનો સંબંધ, હિંદુસ્તાનના બંદરો સિવાય હિંદુસ્તાનની બહારના દેશો સાથે લાંબા સમયથી ચાલતો રહેલો હોવાને સબબે, ગુજરાતના નાવિકોમાં કચ્છી તથા ગુજરાતી (રાંદેર-વલસાડ તથા દમણના) નાવિકો કુશળ નાવિકો તરીકે ખ્યાતિ પામેલા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં, ઇસ્લામી સમયનો સંબંધ વહાણવટા સાથે ઈ. સ. ૧૨૯૭ની સાલથી ગણાવો જોઈએ; પરંતુ મારા ખ્યાલ મુજબ તે તેનો સંબંધ કેટલેક અંશે મુસલમાનોના ઈ સ.ના ૭મા સૈકામા (ઈ. સ. ૬૩૬, હી. સ. ૧૫ આસપાસ અને પછી) થાણા તથા ભરૂચ પર દરિયા માર્ગે હુમલા થયેલા ત્યારથી ગણી શકાય. તે પછી પણ જુદે જુદે સમયે છૂટાછવાયા હુમલા થતા રહેલા. મુસલમાનો ગુજરાતના બંદરોમા વેપારી, પ્રવાસી, પ્રચારક અને નાવિકો તરીકે આવતા જતા હતા. ઈ. સ ૧૦૯૦–૧૨૯૧ દરમ્યાન, મુસલમાન (તુર્કી અને અરબ) પ્રજાઓને યુરોપી પ્રજાઓ (ગ્રીકો, રોમનો, સ્પેનવાસીઓ, ફિરંગીઓ ને અંગ્રેજો) વચ્ચે ધાર્મિક લડાઈઓ ('ક્રુઝેયડ્ઝ') ચાલેલી એ વખતે વહાણવટામાં ને લડાયક સામગ્રીઓમાં જે ઘણા સુધારાવધારા થતા જતા હતા, તેની અસર તે પ્રજાઓના સંપર્કને લીધે અહીંના વહાણવટા પર થતી રહેતી હશે એ દેખીતુ છે.

એજ સંપર્કને લીધે, ઇજિપ્તની ફાતમી ખિલાફતના[1] ટાઇમમાં તો ત્યા વહાણો બનાવવાની ગોદીઓ "દાર-અ-શિનાઅહ" [જેને અરબીમાં (dareenna'ah) કહેતા હતા,] ખોલવામાં આવી હતી. એ શબ્દ પરથી તુર્કીમા **તરસાના** (Tarsana) ને ઇટાલી ભાષામા (arzena–arsenale) થઈ અંગ્રેજીમા (Arsenal) કહેવાય છે. તે ખાતાના ઉપરી અમલદાર (નૌકાધ્યક્ષ)ને "અમીરૂલ બહર" કહેતા, જે ફ્રેંચ ભાષામા (Amiral) થઈ, અંગ્રેજીમા Admiral રૂપે સ્વીકારાયો ફારસીમાં ભાષામાં તેને **મીર બહેરી** કહેતા.

સદરહુ ગોદીઓમાં બે જાતનાં વહાણો તૈયાર કરવામાં આવતાં.

---

૧ 'સુફ્તુલ-ઉસ્તુલ અલ ઇસ્લામી', અલ-ઉબ્બાદાહ.

એક નીલીઆ (નાઇલ નદીમાં ફરનારા) ને બીજીને બેહરીઆ કહેતા

નીલીઆ જાતના વહાણોને અરબો "અલ ઉશારે રીઆત" કહેતા, જે વહાણો ઇજીપ્તની નાઇલ નદીમા વેપાર તથા ભાર બરદારીના ઉપયોગમા આવતા હતા દરબીમા[3]—અટલે લડાયક જાતના વહાણો જે નાનીમોટી આકૃતિવાળા, હલકાભારે વજનના ધીમી અગર ઝડપી ચાલવાળા બનાવવામા આવતા હતા તેમાથી કેટલાકના નામ તેમની ઝડપી અગર ધીમી ચાલ પરથી (જેવા કે સબુક '—અરબી 'સુબુક' એટલે 'ઝડપી ચાલવાળુ, 'બઘલા'— અરબી 'બદ્દલ' એટલે 'ખચ્ચર' અથવા 'બધ્ધન' એટલે 'ધીમુ'), અથવા કદપરથી, પાડવામા આવતા કેટલાકના નામ, જાનવરો કે પક્ષીઓના માથાની આકૃતિ જેવી વહાણની આગની નાલ અથવા પાછલ ભાગ(Stern)ની આકૃતિ હોવાથી તે ઉપરથી પાડવામાં આવતા હતા (જેવા કે 'ગુરગાબ'–'કાગડો', 'કોટીઆ' અથવા 'ગજો'—'પોપટ',) કેટલાક નામ લડાયક અસબાબ (Transport service) પરથી બનાવવામા આવ્યાં હતા લડાયક જાતના વહાણોના ઘણા નામો અરબીમા છે, પરતુ ટુકાણને લીધે થોડાકના નામ અત્રે આપવા મુનાસબ લાગે છે —

'અલશીની અથવા 'અનશઆની (schoo er)[4] નામ લડાયક જાતનાં વહાણો માટે કે પહેલા એ જાત ા વહાણો ધાર્મિક લડાઈઓ (જેહાદ)મા વપરાતા પણ પાછળથી લડાયક કામમા વપરાવા લાગ્યા આ નામ 'ગુરાબ' અથવા 'ગુરરાબ' જાતના વ્હાણ માટે પણ વપરાતુ હતુ 'અલહીરાકા' વહાણ લડાયક સામગ્રી જેવી કે-દારૂગોળો, મિજનીક નિફ્‌ત (naphtha oil), વગેરે પદાર્થોને લાવવા-લઈ જવા માટે વપરાતુ 'અલતરીદા

૨ 'સુફુનુત ઉરતુસ અત ઇસ્લામી', અલ ઉબાદાદ

૩ એજન

૪ 'A vessel with from two to four or even five masts and the chief sails fore-and-aft sails' ઓક્સફર્ડ એન્ડ એમડાબ પા ૬૨૭

(Taitan)[5] વહાણો ઘોડાઓના ઉપયોગમાં લેવાતાં.

અલકરકર—[6] (Caraque) વહાણો લડાયક સામાનના ઉપયોગમાં લેવાતા

શલંદી [7] (Chelandium) વહાણો લડાઈઓના ઉપયોગમા આવતા

'**ગુરાબ**' [8] અથવા '**ગુરરાબ**' (Grab) વહાણો લડાઈના ઉપયોગમા આવતાં

'**અલબઆરીજ**' [9] (બાર્જ–Barge) વહાણો 'શીની' અથવા 'શવાની' જાતનાં વહાણો કરતાં મોટાં થતાં

'**સબુક**' [10] (Zebec) નાની જાતના લડાયક વહાણનું નામ છે.

'**ફૂલુકા**' [11] (Felucca) નામ એક જાતના લડાયક વહાણનું છે, જેનો સંબંધ કાફલા સાથે રહેતો એવી જ રીતે કાફલા માટે, અરબીમાં 'અલ ઉસ્તુલ' અથવા હિંદી ભાષાના 'બેળા' શબ્દ પરથી '**અલબવારેજ**' નામ અપાયું છે

અરબો લડાયક સામગ્રીમા પત્થરો અને સળગી ઊઠનારા પદાર્થો જેવા કે 'ના રેયુનાન' અથવા 'નિફત' (Naphtha oil) નો ઉપયોગ કરતા, ને તેને માટે 'મજનીક' (ગોફણ) નો ઉપયોગ

૫. 'A vessel used in the mediterranean somewhat resembling a sloop but with a large lateen sail on its mast', 'ઓગીલ્વી એન્ડ એનંડાબ', પા ૭૧૭.

૬, ૭, ૮, ૯ 'સુફનુસ ઉસ્તુલ અલ ઇસ્લામી', અલ અબ્બાદાહ.

૧૦ A three masted vessel used in the Mediterranean with both square and lateen sails". 'ઓગીલ્વી એન્ડ એનંડાબ', પા ૨૮૩.

૧૧. "A long narrow vessel once common, in the Mediterranean with lateen sails, and capable of being propelled by oars". એજન.

કરતા એ ઉપરાત એ લોકો દુશ્મનો સામે ચૂનાનો અગર હડતાલના ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરતા, જેથી કરીને તેમની આંખો પૂરાઈ જતા લડવું મુશ્કેલ થતું વળી તેઓ ચીકણી અગર સર્પથી ભરેલા વાસણો અગર નરમ સાબુવાળા પદાર્થ વાપરતા પોતે દુશ્મનથી બચવા માટે, ચામડા[૧૨] અગર ખાદીના કકડાઓને સરકાના અથવા ફટકડીના પાણીમા પલાળી તેમને પોતાના વહાણની બહારની બાજુએ લપેટી દેતા, જેથી દુશ્મનો તરફથી ફેકાતી આતશબાજી અગર નિફતથી બચાવ થતો એમના વહાણોમા અ ગ ી બાજુએ સદુકો (પેટીઓ) બનાવવામા આવતી, જેને અત-તવ્વાબીત કહેતા હતા તેમા લડાઈ વખતે સિપાઈઓ અગર હલેસા મારનારા બેસી જતા; જેથી દુશ્મનોના પથ્થરો અગર બીજા નાશકારક પદાર્થોથી બચાવ થઈ શકતો હતો તેઓ એક જાતની હોડીઓ બનાવતા તેની આગની નાળમા તીક્ષ્ણ અણીદાર ભાલા જેવા ખીલા રાખતા, જેને તેઓ 'લુજામ' કહેતા તેવી હોડીઓ દુશ્મનોના વહાણો સાથે અથડાતા વહાણોમા કાણા પડી જતા અથવા ફાટી જતા, તે ડૂબવા લાગતા એ જાતની હોડીઓ સુલતાન મહમદ ગીઝનીએ ઈ સ ૧૦૨૬ની મુલતાન પાસે ચીનાબ નદીમા જાટ સાથેની દરિઆઈ લડાઈ વખતે ઉપયોગમા લીધી હતી જેથી તેમના તથા નિફતના ઉપયોગથી જાટોનો કાફલો ભાગી જઈ બળીને નાશ પામ્યો હતો હાલમા આવો ઉપયોગ ટારપીડોથી થતો હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ

અરબો દરિયાઈ લડાઈ વખતે હથિયારોમા, તલવાર તથા તીરકમાનના ઉપયોગ ઉપરાત ઝરરાહ' (Armour) 'ખોદ' (Helmet) ઢાલ (shield) નેઝો (Lance) અને 'કના લીબ' (ગદા)નો ઉપયોગ કરતા તેઓ દુશ્મનની નજરથી બચવા માટે રાત્રે પોતાના વહાણમા આગ સળગાવતા નહી, તેમ મરઘાને બોલવા દેતા નહી એ ઉપરાત તેઓ લીલુ કપડુ પોતાના વહાણ પર નાખી દેતા જેથી દૂરથી તેમનુ વહાણ દેખાતુ નહી અરબો પોતાના ઉપયોગમા 'કેતુબનુમા (Compass) અથવા 'ઉસ્તુરલાબ' (Astrolobe) ને બીજી ચીજો તારાની ગતિ જાણવા માટે લેતા

૧૨ તારીખે તમદ્દુને ઇસ્લામ', ભાગ ૧

આરબ વહાણવટીઓએ વહાણવટા માટે નાવિકોનાં નામ તથા તેમની ફરજો મુકરર કરેલાં છે, જેવાં કે **નાખુદા, મુઅલ્લમ, કરાણી, સુકાની, ખલાસી,** વગેરે; ને વહાણવટામાં વપરાતી ચીજો માટે, તેમણે વહાણોની ચીજો—કુવો, સઢ, રસ્સી, વગેરેનાં નામ, તેમ દરિયામાં વહાણ હકારતી વખતે સઢ ખોલવા, અગર સઢ બંધ કરતી વખતે શું બોલવું , સામાન ખેંચતી વખતે જોર કરતાં શુ શું બોલવું એ સઘળાનાં નામ તથા ગીતો મુકરર કરેલાં છે, જેમાંનાં ઘણાંખરાં હાલમાં તમામ ગુજગતમાં, ફેરફાર સાથે બોલાતાં આપણે જાણીએ છીએ. એમનું વર્ણન નીચે આપ્યુ છે. આરબોનાં વહાણોમાં વળી સૂવા–બેસવાની સગવડ ઉપરાંત, પીવાના પાણીની ચોરસ લાકડાની પીપ તથા રસોડાની ગોઠવણ રખાતી જાજરૂ માટે લાકડાનુ ચોકઠુ, સુકાનની બાજુમાં બનાવી મૂકવામાં આવતું હતુ, જેને અરબીમાં 'સંડાસ' કહે છે

વહાણવટાને લગતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

હાલમાં બોલાતાં નામ	અરબી નામ	હાલમાં બોલાતાં નામ	અરબી નામ
મોટો કૂવો	દીગલે ઉદ	નાનો કૂવો	દીગલે સગીર અથવા ગલમી
મોટો સઢ	શરા	નાનો સઢ	ગાબીઆ
સઢનુ લાકડું	ફરમને ઉદ	સઢનું નાનું લાકડું	ફરમને ગલમી
સુકાન	સુકાન	ગરગડી	ગરીઆ તથા ચખ
અસ્તામ	ફીલ્સ	પઠાણ તથા કરોડ	બીસ
લંગરની દોરડી	ઈમાર, ખુરાબ	લંગર, લોથારી	બાવરાહ
મોટા સઢનુ દોરડુ	રૂવેસી	કૂવાની ટોચવાળુ દોરડું	બરસહ
બાવો, બકરો	નરરા	ડોલ	દલુ
માપ લેવાની દોરડી	બલ્દ	નાનું કોટિયું	જાલબૂત
ઉધાર	ઈરબીત	આરીઆ	હુરીઆ

એક માણસ જોર કરતી વખતે 'હનામ હેલ' બોલે છે જ્યારે બીજા સાથીઓ જોર કરી 'યા હલા, યા હના' (યા અ'નાદ) બોલે છે

વહાણવટીના ગીત

કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
મક્કામા ચલ્યો મુસાફર, કનમા માલેક
હાજી ચલ્યો હજે મક્કા, કનમા માલેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
મક્કેથી જાના મદીને, કનમા માલેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
સીંગીતરી સાફ દરિયા, કનમા માલેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
લાલલતો દરિયા કિનાર, કનમા માલેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
સારંગ તો સૂતો ન જાગે, કનમા માલેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
કરાણી હાલેક માંગે, કનમા માલેક

આવી રીતે બધા કામ પૂરુ કરતા સુધી બોલે છે ને જોર કરે છે

કચ્છી વહાણવટીના ગીત

જમસા હે માતી જમસા, જોર કરો જે જમસા
જોર જોરાતો જમસા, રબકે પરતો જમસા
રબીઆ રબ્બી જમસા, આરબ સીલ્ડી જમસા
વગેરે બોલે છે

છછીરા તરફના નાવિકોના ગીત

હેલે માલી યા અલ્લાહ, યા અલ્લાહ કેસા, જોરજી વેસા
ઓમરા જગી, માતયા ભગી, ભગી બાના, યા મૌલાના
મૌલા અલી, સાકળે વલી સાકળે સુલતાન મુશ્કેલ કર આશાન
આસાન કરનાર, પરવર દીગાર, અલ્લાહ પાસ, સલામત જાસુ
હલામ ઠેલ ખીચડીમે તેલ, ખીચડી ખાતી, બસરે કુ જાતી
સાલાર અબ્બર કાબા બદર, મક્કે મદીના એતે રસુલ
હાજી ચલે હજબી કુબુલ, હાજી માના, યા મૌલાના
વગેરે બોલે છે

ઉપર જણાવેલો વહાણવટામાં થતો જતો ફેરફાર વહાણવટીઓનાં પરસ્પરના સમાગમને લીધે થવા પામ્યો છે અને ખાસ ફેરફાર તો એહમદશાહ ૧લો, મહમૂદશાહ ૧લો, (મેહમૂદ બેગડો), બહાદુરશાહ, એહમદશાહ રજો, એ ગુજરાતના સુલતાનોના સમયમાં, તથા મોગલ બાદશાહો અકબર, જહાંગીર, શાહજહા, ઔરંગઝેબના સમયમાં થયો એટલે તે બાદશાહોની કાળજી અને દેખરેખ, ને પરદેશી કંપનીઓ ફિરંગી ('પોર્ચુગીઝ', વલંદા ('ડચ'), અને બ્રીટીશ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકા બજોમાં થતી જહેલી તરક્કીને આભારી છે. તે સબબથી ઇસ્લામી સમયમાં સુધરેલી રચના, તથા જાત જાતનાં વહાણો લડાયક સામગ્રી સાથે થતાં હતા ૧૬મા[13] તથા ૧૮મા[13] સૈકામાં ગુજરાતમા વહાણો બાંધવાની ગોદીઓ હતી. જેમાં નીચેની ગોદીઓમા મજબૂત, સારી કારીગરીવાલાં વહાણો તૈયાર થતાં હતા

અગાસી, તથા વસઇમાં—થાણાનાં બંદરે.

સુરત, વલસાડ, વસઇ, કચ્છ માડવી, ખંભાતનું બંદર, ઘોઘા, દીવ, દમણ, ગોવા અને મુબાઈ

સદરહુ ગોદીઓમા બે જાતના વહાણો તૈયાર થતાં. એક જાતમા—પાટિયા જોડી દઈ તેમને કાથાની દોરડીથી ગૂથી લેતા; ને બીજી જાતમા તેમના પાટિયાં મોટા મથાળાના પાતળા ખીલાઓથી જોડી તેના મથાળા બીજા ખીલાઓથી અંદરથા રીવીટ કરી દેતા. કેટલાક 'પોર્ચુગીઝ' ઢબના તૈયાર થતા હતા

ઇરાની અખાતમા સીરાઝ બંદરને અરબસ્તાન અખાતમા મસકત બંદરે આવી ગોદીઓ હતી ચીનાઇ જંક (Junks) જાવા અને મલાકામા બંધાતા.

ઇસ્લામી સમયમા વપરાતા વહાણોનાં નામ આપણને નીચે મુજબ મળે છે એ જાતના વહાણો હાલમા પણ દેશી વહાણવટા (Native Craft) તરીકે તમામ ગુજરાતમા વપરાય છે. સદરહુ વહાણોમા નાની જાતના વહાણો, જેવા કે બતેલો (ચાપડો), મછવો, હોડી, ડૂંગી, નાવ અથવા નાવડી ને તરાપા, વગેરે કિનારે

૧૩. 'બૉમ્બે ગેઝેટિયર', વૉ ૧૩, ભા ૨, પા. ૮૬૯–૬૯

ફ નારી જાતમાં ગણાય છે જેમાં એકજ જાતના સુરત, ભરૂચ તથા કોકણ તરફ જુ। જુદા નામથી ઓળખાય છે ૫ વુ મોટી જાતના દૂ ની ર્દ યાઈ સફર કરનાર, જેવા કે પડાવ મતેલો, દન—અથવા મગનો, ગીગી અથવા ડુગી, કોટિયુ, ગનમત, વગેરેના નામથી ઓળખાતા વહાણો ગુજરાતની મોટી મોટી નદીઓ નર્મદા, તાપીમા તેમજ કોકન, કચ્છ, કાઠિયાવાડ તરફ ફરે છે, આ સફરી વહાણોની મોસમ નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી, ને માર્ચથી જુન સુધીની હોય છે, અને કિનાર ફરનાર બધા માસ ફરે છે, સિવાય કે તોફાની હવા વખતે અગર નદીમા રેલ વખતે થોડો વખત બંધ રહે છે એ સઘળી જાતના વહાણોના નામ 'બોમ્બે ગેઝેટીઅર'ના કાઠિયાવાડ, સુરત, ભરૂચ, અને થાણા વિભાગોમા વીગતવાર છે, જેથી અત્રે તેની વીગત લખવા મુનાસબ ધાર્યું નથી

ઇસ્લામી સમયમા ગુજરાતમા વહાણો મોટા કદના અને વધારે વજનના તૈયાર થતા હતા, જેમા 'બોમ્બે ગેઝેટીઅર'ના વોલ્યુમ ૧૩, વિભાગ બીજામા કેટલાક વહાણો ૬૦૦ થી ૧૬૦૦ ટનના બના વતા હોવાનો ઉલ્લેખ છે જેમા નાના કદના ૧૦૦ થી ૧૫૦ ટનના બનતા મોટા કદના વહાણોમા સાધારણ રીતે બે મોટા કૂવા ને એક નાનો કૂવો ન તેટલી સખ્યામા સઢ પણ રાખવામા આવે છે ને નાના કદમા એક કૂવો તથા એક સઢ હોય છે મોટા કદના વહાણોમા નાખુદા (Captain) સિવાય બીજા નાવિકોની ૪૦ થી ૫૦ સખ્યા હોય છે ને નાના કદના વહાણોમા ૬ થી ૧૫ હોય છે

ઇસ્લામી સમયમા લડાયક વહાણોની જાતમા—'ગુરાબ' અથવા 'ગુરગાબ', 'સબુક'—'ઉશ્રી' 'ફ્રેનેહમારી', 'બઆગિજ' 'શાહીબાગ', ગલબત ને 'બારકસ ના નામ જણાય છે અને યુરોપી પ્રજાઓના વહાણોમા, ફિરંગીઓના વહાણોમા ફ્રીગેટ (Frigate) કારાવેલ (Caravel or Carvel) કાતુર (Katur) કરક (Carack) ગેલીઓન—(Galleon) પિનેસ (Pinnace) હોય (Hoy) કેચ (Ketch)[૧૫] વગેરે નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે એ

૧૪ 'ધી ઇગ્લીશ ઇન વેસ્ટ ઇન્ડીઝ' પા ૧૬૭ તથા

૧૫ 'ફોસ્ટર પેપર્સ', વો ૧,૨

ઉપરાંત મુસલમાન જાત્રાળુના વપરાશ માટે કેટલાંક મોટી સાઇઝનાં વહાણો વપરાતાં હતાં. તે મોટે ભાગે ખાનગી માલિકીના હોવાથી તેમના થોડાક નામો જાણવામાં આવ્યા છે.

રહીમી[૧૫] એ વહાણનું નામ શાહેનશાહ જહાંગીરની માતુશ્રીના નામ પરથી રાખવામાં આવેલું તે સુરત બંદરેથી મક્કે જાત્રાળુઓ માટે ઉપયોગમાં રહેતું, તેની લંબાઇ ૧૫૩ ફીટ, પહોળાઇ ૮૨ ફીટ ને ઊંડાણ ૩૧ ફીટ હતાં. એમાં ૧૫૦૦ ઉતારુઓ બેસતા. તેનું વજન ૧૫૦૦ ટન હતું.

મરકબે એહમદી તથા મરકબે મુહમદી નામના વહાણો સુરતના એદ્રુસ ખાનદાનની માલિકીનાં હતા જે ૧૭મા સૈકામાં થઇ ગયેલા સુરતના ખાનદાન મહાપુરુષો, હજરત સૈયદ એદ્રુસ તથા સૈયદ મોહમદના નામથી ઓળખાતા એ વહાણો પણ સુરત બંદરે જાત્રાળુઓ માટે વપરાતા.

સફીનતુલ રસુલ–[૧૬] એ નામનું વહાણ પણ સુરત બંદરે જાત્રાળુઓના વપરાશમાં હતું.

હવે આપણને ઇસ્લામી સમયમાં શું શું તરક્કી થઇ, તથા શું શું ફેરફારો થયા ને દરિયાઇ બંદોબસ્ત કેવો હતો તે જાણવાની જરૂરત છે, જે માટે તે સમયને નીચલા વિભાગોમાં વહેંચવાનું વધારે યોગ્ય જણાય છે.

(૧) પહેલો વિભાગ, ઈ સ ૧૨૯૭–૧૪૦૩

(૨) બીજો વિભાગ, ઈ સ ૧૪૦૩–૧૫૭૩

(૩) ત્રીજો વિભાગ, ઈ. સ ૧૫૭૩–૧૭૬૦.

(૪) ચોથો વિભાગ ઈ સ. ૧૭૬૦–૧૮૦૩.

ઉપલા વિભાગોમાં પહેલા વિભાગમાં એટલે અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાતનો વહીવટ કર્યો ત્યારથી તે તઘલખવંશના છેલ્લા સુલતાન—મહમદ તઘલખના સમય સુધીનો. એમાં વધુ ફેરફાર થએલો જણાતો નથી. કારણ કે તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં યુરોપી

૧૫. 'બોમ્બે ગેઝેટીયર (સુરત એન્ડ બ્રોચ)', વૉ ૨, પા. ૭૭.
૧૬. સયદ સુલેમાન નદવી; 'આરબોંકી જહાઝરાની', પા ૧૬૬.

પ્રજાઓની આગમનની શરૂઆત દરિયાઈ માર્ગે થયેલી નહોતી
અહીંના બાદશાહોનો સબંધ મહાન ઇસ્લામી હકુમતો સાથે સારો
રહેતો ખાસ કરીને અરબ તથા તુર્ક પ્રજાઓ સાથે—તેમણે સારો
સબંધ જાળવ્યો હતો ખિલાફત તરફ તેઓ સારુ માન ધરાવતા
અને મક્કા તથા મદીનાની પ્રજાઓ તથા અમીરો માટે સન
હદીઆઓ મોકલી તેમને ખુશ કરતા હતા રાજ્ય તરફથી ખલા
તના ખાનામાંથી તેમજ મલબાર કિનારા તરફથી જતા પ્રવાસીઓ
અગર જાત્રાળુ મુસલમાનોની મદદતા તથા તેમના રક્ષણ માટે
મોટી જાતના, અને હથિયારવાળા હબશી તથા તીરકમાનવાળા
સિપાઈઓની સગવડવાળા વહાણોનો બંદોબસ્ત રાખવામા આવતો હતો,
જેનો ઉલ્લેખ આપણને ઈબ્નબતૂતા (ઈ સ ૧૩૪૨) ના સફર
નામા "રેહલને બતુતા"માંથી મળે છે એ સમયના વહાણો મોટે
ભાગે ખાનગી માલિકીના હોવાથી તે વખતના વહાણવટા પૂરતી
હકીકત મળવી મુશ્કેલ પડે છે

બીજા વિભાગમા ગુજરાતના સુલતાનોનો સમય છે એ
સમયમા વહાણવટાને ઘણી તરક્કી થયેલી છે એ બાદશાહો વહાણ
વટાની ઉન્નતિમા જાત દેખરેખ તથા કાળજી રાખતા તેઓ દૂર
દૂરના ચુનંદા અને હોશિયાર મારીનરો, તથા નૌકાધ્યક્ષની પસંદગી
કરતા તેઓ વહાણો બનાવવાની ગોદીઓ બનાવતા ને તે માટે
અધિકારીઓ—નૌકાધ્યક્ષ તથા શાહબંદર— નીમણૂકો કરતા હતા
પંદરમા સૈકાથી સોળમા સૈકા સુધીમા યુરોપી પ્રજાઓમા ફિરંગીઓ
ના દરિયાઈ હુમલાઓ શરૂ થયા હાઈ, લૂટફાટવાળી અને નાશકારક
પદ્ધતિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી જેથી બાદશાહોને પોતાના વિશાળ
મુલકની હિફાજત તથા પ્રજાની સલામતીના પગલા લેવાની જરૂર
પડી હતી નૌકાધ્યક્ષને "મીર બેહરી" (અમીરૂલ બહેર) ફુરજાના
અમલદારને "શાહબંદર" ને તોપખાનાના અમલદારને "મીર આતશ"
નામ અપાતા હતા

ગુજરાતના સુલતાનોમા એહમદશાહ[17] (ઇ સ ૧૪૧૧-૪૧)

૧૭ "મિરાતે સિકંદરી" તથા વોટસન "ધી હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત", પા ૩૬

પહેલાએ, વહાણવટાની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપેલું તેના વખતમાં દીવ, ઘોઘા ને ખંભાતના બંદરો નૌકા માટેનાં કેન્દ્રો હતાં, જે કારણથી તેણે ઈ સ ૧૪૨૯ મા દક્ષિણના સુલતાન એહમ- બહમનીની સામે માહીમના કિલ્લાની દરિયાઈ લડાઈ વખતે, એ બંદરોથી એક લડાયક કાફલો તૈયાર કરી મોકલેલો, અને તેની મદદમાં એક લશ્કર ખુશકી રસ્તેથી પોતાના નાના દીકરા ઝફરખાન તથા મલેક પ્રખૂતિયારખાનની સરદારી નીચે માહીમ તરફ મોકલી આપેલુ તેમા તેની જીત થતા માહીમ સુલતાનના તાબામા આવ્યુ હતું.

સુલતાન મેહમૂદ[૧૮] ૧લા (મેહમૂદ બેગડા) ના વખતમાં (ઈ સ ૧૪૫૮–૧૫૧૧) દરિયાઈ બળ વધારે મજબૂત બન્યુ હતું. દીવ તથા ખંભાતના બદરો તેના કેન્દ્રો હતા સુલતાને ખભાતના બદરોમા તુર્કી તથા ફિરગી ઢબના વહાણો તૈયાર કરાવેલાં, ને મલેક તોગાન (ફરહતુલમુલ્ક), તથા મલેક અયાઝ સુલતાની જેવા ચુનંદા અને કાબેલ નૌકાધ્યક્ષ મુકરર કરેલા, જેમણે નૌકાખાતામા ઘણા સુધારાવધારા કરી દરિયાઈ બળને વધારે શ્રેષ્ઠ બનાવેલુ. તેની સરખામણી તે વખતનુ કોઈ નજદીકનું રાજ્ય કરી શકતું નહી. એની પાસે દરેક પ્રકારની તાપો પણ હતી, જેમા ઘેરો ઘાલવા માટેની તથા દરિયાઈ કાફલા માટેની પણ હતી. તેથી કરીને તે ઈ. સ. ૧૪૭૨–૭૩[૧૮] તથા ઈ સ ૧૪૯૦ની જગત (દ્વારકા) ને સખોદ્ધાર, અને ડાભોલની દરિયાઈ લડાઈઓમાં—ત્યાંના ચાંચિયાઓને બહાદુર ગીલાનોની સામે અને ઈ. સ ૧૫૦૮ તથા ઈ સ ૧૫૧૦ની લડાઈઓમાં ફિરગીઓના હુમલાઓ સામે પૂરતા લડાયક બળ ને સામગ્રી સાથે મુકાબલો કરી, તેમને હરાવી, તેમનુ જોર દબાવી શક્યો હતો

મલેક અયાઝે ફિરગીઓના હુમલાઓ અટકાવવા માટે દીવ બદર આગળ બે કોટ ને એક બુરજ ચણાવેલાં. બુરજને કોટ સાથે કિનારા સુધી સાંકળવતી બાંધી દીધી હતી, જે સાકળકોટ કહેવાતુ હતુ તેણે વળી એક પથ્થરનો પૂલ પણ બધાવેલો હતો. ઈ સ ૧૫૦૭–૮ની લડાઈમા સુલતાનને મદદ કરવા તુર્કી સુલતાને

૧૮. એજન

ઇજીપ્તથી એક કાફલો બાર વહાણો તથા લડાયક સામગ્રીવાળા ૧૫૦૦ માણસોના લશ્કર સાથે મોકલ્યો હતો, જે લડાઈમાં મુસલમાનોએ આતશબાજી (fireworks and grenados)[૧૯] નો ઉપયોગ કર્યાથી ફિરંગીઓના કેટલાક વહાણો ડૂબી ગયા હતા તેમાં તેમનું એક વહાણ ઘણું મોટું હતું તેમાં તેમનો એક કરોડનો માલ હતો, જે પણ વહાણ સાથે નાશ પામ્યો હતો ફિરંગીઓનો 'નૌકાધ્યક્ષ' ડૉન ફ્રાન્સિસ્કો આલ્મેડા (Don Francisco Almeida) માર્યો જતા તેની દિલગીરી માટે તેના પિતા (ગોવાના ગવર્નર જનરલ)ને મુસલમાન નૌકાધ્યક્ષ મલેક અયાઝ સુલતાનીએ એક કાગળ લખી ખેદ જાહેર કરેલો સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં (ઈ સ ૧૫૨૭-૧૫૩૭)—દરિયાઈ કાફલો મજબૂત હતો બહાદુરશાહનો તોપો પર વધારે પ્રેમ હતો તેથી તેણે દરેક જાતની નાની તથા મોટી તોપો એકઠી કરી હતી, ને કેટલીક ગુજરાતમાં પણ ઢળાવી હતી એના તોપખાનાનો અમલદાર (મીર આતશ) રૂમીખાં તથા ગોલંદાઝ તરીકે ફિરંગીખાં કાબેલ અને ચુનંદા અમલદારો હતા રૂમીખાનું અસલ નામ મુસ્તફાખાં હતું તે ઇજીપ્તમાં રહેતો હતો ત્યાંથી તે યમન ગયો, અને ત્યાંથી એડન આવીને ઈ સ ૧૫૩૦માં દીવ આવેલો ત્યારે તે પોતાની સાથે મિસરથી તુરકીના સુલતાન સુલેમાને આઝમની બનાવેલી મોટી તોપ લાવેલો, જેનું નામ લયલા હતું રૂમીખાની કાબેલીયત જોઈ સુલતાને તેને પોતાના તોપખાનાના ઉપરી અમલદાર મુકરર કરી, તેને રૂમીખાનો ખિતાબ આપ્યો સુલતાને સદરહુ તોપના જેવી બીજી તોપ તેની પાસે ઢળાવી તેનું નામ મજનું રાખેલું એ તોપોમાં લયલા તોપ મિસરી તોપ, ને 'મજનું' તોપ "બહાદુરશાહી" ના નામથી ઓળખાતી હતી એ તોપો સિવાય ત્રીજી એક મોટી તોપ ફિરંગીઓ પાસેથી ઈ સ ૧૫૩૩ માં દીવની લડાઈ વખતે બાદશાહને હાથ આવી હતી જેનું નામ તેણે 'તોપે ફિરંગ' રાખેલું એના સમયમાં ફિરંગીઓ સાથે નીચની દરિયાઈ લડાઈઓ થઈ હતી

---

૧૯ જોન બ્રિગ્ઝ એ ક્રોનોલોજીકલ ઍપીટોમ આફ ધી વૉર્સ' ઑફ પોર્ચ્યુગીઝ ઇન ઇન્ડિયા એઝ કનેક્ટેડ વીથ ધી હિસ્ટરી ઑફ ધી ડેક્કન' પા ૫૦૭

ઈ સ. ૧૫૨૭ મા[20] ફિરગીઓએ ચેઉલપર ચઢાઈ કરેલી જેની સામે સુલતાને ૮૦ વહાણોનો કાફલો મોકલેલો. તેમા એહમદ-નગરના સુલતાને મદદ કરી હતી. એ લડાઇમા ગુજરાતના કાફલાને નુકસાન પહોચ્યુ હતું

ઈ. સ ૧૫૩૦મા[20] દીવનો કબ્જો લેવા માટે, એન્થોની ડી સીલવેરા (Anthony de silveira) ની સરદારીમા જુદા જુદા કદના લડાયક વહાણો સામે ચઢાઈ કરવામા આવેલી, જેમા તેઓને ગુજરાતના દરિયાઈ બળથી વધારે ખમવુ પડતાં, ાછા હઠવુ પડયુ હતુ એ કાફલો તાપી નદી ઓળગી સુરત બદરે આવી પહોચેલો, જ્યાનાં ૨૦ વહાણોને બાળી નાખી સુરતપર હલ્લો કર્યો હતો તે પછી તેમણે દીવ લેવા માટે મોટી તૈયારી કરી હતી

ઇ. સ ૧૫૩૧[21] મા ફિરગીઓએ મોટા લડાયક બળ સાથે દીવ પર ચઢાઈ કરી હતી તેમા ૩૬૦૦ યુરોપી સૈનિકો, ૧૪૫૦ ખલાસીઓ, ૨૦૦૦ મલબારી, કાનડી, ૮૦૦૦ કાફરી (ગુલામો) અને ૫૦૦ બીજા હિદુસ્તાનના નાવિકો મળી કુલ ૨૦૦૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો તેમા રૂમીખાંએ ઘણી બહાદુરી બતાવવાથી ફિરગીઓ હારી જતા, પોતાની એક મોટી તોપ મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા તે તોપનુ નામ બહાદુરશાહે તોપે ફિરંગ રાખ્યુ હતું.

ઇ સ. ૧૫૩૮[21] માં ફિરગીઓ સાથે દીવ આગળ લડાઈ થઈ હતી, જેમાં તુર્કી નૌકાધ્યક્ષ સુલેમાન આગાએ, દરિયાઈ કાફલાથી તથા ખાજા ઝફરે ખુશકી માર્ગે લશ્કરી મદદ કરી હતી. તેમાં ન્યુન્હાની સરદારીમા ૧૬૧ લડાયક વહાણો, ૧૦૦૦ તોપો તથા ૫૦૦૦ લશ્કરી સામગ્રીથી ફિરગીઓએ સામનો કરેલો.

બહાદુરશાહ પછીના સુલતાનો, સુલતાન મેહમુદશાહ ૩ જો, (ઇ સ ૧૫૩૬–૧૫૫૪), મેહમદશાહ બીજો, (ઇ. સ. ૧૫૫૪–૧૫૬૧), તથા મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો (ઇ. સ. ૧૫૬૧–૧૫૭૨), ગાદીએ આવેલા તેમના વખતમા દરિયાઈ બદોબસ્ત સારો હતો.

---

૨૦. " એપીટોમ ઓફ ધી વોર્સ ઓફ ધી પોર્તુગીઝ ઇન ઇણ્ડિયા " પા. ૫૦૭, ૫૧૩

૨૧. એજન, પા. ૫૫૪, ૫૧૬.

પરતુ અદર અદર અમીરોમા થયેના ફિસાદો તથા રૂમીખા જેવા અમલદાર વર્ગની દગાબાજીને લીધે, તેમજ હુમાયુ તથા અકબર બાદશાહના અને ફિરગીઓના મોટા લડાયક બળ સાથે હુમલાઓ થતા રહેલા હોવાથી ગુજરાતી સલ્તનતનો વહેલો અત આવવા પામ્યો એ સુલતાનોના સમયમા નીચે પ્રમાણેની દરિયાઈ લડાઈઓ થયેલી છે

ઈ સ ૧૫૩૬, હુમાયુએ બહાદુરશાહને હરાવી નસાડવાના લીધે ગુજરાતમા ચાલી રહેલી અધાધુધીનો લાભ લઈ ફિરગીઓએ ભરૂચ પર દરિયાઈ માર્ગે હુમલો કર્યો હતો પણ તેમા તેઓ નિષ્ફળ થવાથી પાછા ચાલ્યા ગયા હતા

ઇ સ ૧૫૩૮મા[22] દીવ આગળ ગુજરાતના કાફલા સાથે ફિરગીઓની લડાઈ થઈ હતી, જેમા તુર્કી કાફલાનો નૌકાધ્યક્ષ સુલેમાન આગા હતો

ઇ સ ૧૫૪૫મા[22] દીવ આગળ મેહમુદ શાહ સુલતાને લડાયક બળ મોકલી દીવ ફિરગીઓ પાસેથી પાછુ લેવા તજવીજ કરી હતી સુલતાને ફિરગીઓને હિદુસ્તામાથી હાંકી કાઢવા માટે દક્ષિણના સુલતાનોની આ લડાઈમા મદદ ચાહી હતી

ઈ સ ૧૫૪૬-૪૭મા ભરૂચ પર ફિરગીઓએ દરિયામાર્ગે હુમલો કર્યો હતો તે વખતે ભરૂચના હાકેમ ઇમાદુલમુલ્ક રૂમી કામ અર્થે અમદાવાદ લશ્કર સાથે ગયેલો તેને લઈ ફીરગીઓએ ભરૂચ શહેરમા પેસી જઇ કત્લેઆમ કર્યુ હતુ, જે કારણથી તેમના લશ્કરી અમલદાર ડોમ જ્યોર્જ ડી મેનેઝીઝ (Dom Jorge de Menezez) ને ફિરગીઓએ બરોચ (Baroche) નો ખિતાબ આપેલો હતો ફિરગીઓએ ભરૂચથી જતી વખતે ભાડભુતના કિલ્લા ઉપર તોપોનો મારો ચલાવી નુકસાન કર્યા પછી ચાલ્યા ગયા હતા

ઈ સ ૧૫૪૮મા ફિરગીઓ પાસેથી દીવનો કબજો લેવા માટે સુલતાન મેહમુદ શાહે ફરીથી દરિયાઈ ઘેરો ઘાલ્યો હતો, જેમા ગુજરાતના કાફલામા કેટલાક ફ્રેન્ચ તોપચીઓએ ખાજા ઝફરની સરદારી નીચે ભાગ લીધો હતો આમા ખાજા ઝફર માર્યો ગયો હતો

૨૨ એજન, પા ૫૧૬

પણ રૂમીખા તથા ઝુઝારખાને ઘેરો ચાલુ રાખ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૫૫૪ મા તુર્કી[૨૩] સુલતાન તરફથી એક લડાયક કાફલો સીદી અલી રઇસની સરદારીમાં ગુજરાતના સુલતાનની મદદમાં ફિરંગીઓ સામે મોકલવામાં આવ્યો હતો જે સુરત બંદરે પહોંચ્યો હતો. એ અરસામા ગુજરાતના એક અમીર નાસીરૂલમુલ્કે બંડ ઉઠાવી ભરૂચનો કિલ્લો કબજે કરી લીધો હોવાથી સુલતાન એહમદ શાહે તુર્કીઓના ૨૦૦ તોપચીઓને મદદમા લઈ ભરૂચ પર ચઢાઈ કરી કિલ્લો કબજે કર્યો હતો. તુર્કી કાફલાના કેટલાક વહાણોને ફિરંગીઓએ નુકસાન પહોચાડવાથી તેમજ ગુજરાતમાં ગેરબંદોબસ્ત ચાલતો હોવાથી તુર્કી અમલદાર સીદીક અલી બાકીનો લડાયક સરસામાન ગુજરાતી નાખુદાખાનને સોંપી દઈ પોતાના તાબાના માણસોને લઈને સુરતથી ભરૂચ ને ત્યાંથી અમદાવાદ થઈ પોતાને વતન વિદાય થયો હતો.

ઈ સ. ૧૫૫૮-૫૮[૨૪]મા ફિરંગીઓએ દમણનો કિલ્લો દરિયાઈ હલ્લો કરીને લીધો, જેનો બચાવ કરવા માટે તેમણે ૧૨૦૦ સિપાઈઓનુ લશ્કર મૂકી બલસાડ ઉપર હુમલો કર્યો. પણ ગુજરાતના સુલતાન તરફથી લશ્કર આવી પહોચતા તેઓ ચાલ્યા ગયા હતા. એ અરસામા સુરતના હાકેમ ખુદાવંદખાન રૂમીએ ગુજરાતના અમીર ઈમાદુલમુલ્કને સુરતમાં મારી નાખવાને કારણે તેના દીકરા ચગીઝખાએ પોતાના બાપનુ વેર લેવા ખુદાવદખાન ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે ફિરગીઓની મદદ માગી તેણે દમણની આસપાસનો મુલક ફિરંગીઓને સોપી દીધો, જેમા તેમને ૯૦૦ ગામ મળ્યાં હતાં. તેમની ઉપજ રૂા. ૪૩૦૦૦૦૦) નીર[૨૫] હતી

ઈ સ. ૧૫૬૧મા ફિરગીઓએ સુરતબંદર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો પણ પછી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યા ગયા હતા

ઉપર જણાવેલા હુમલાઓ ઉપરથી આપણે જાણ્યું કે ગુજરાતના

---

૨૩. એ વૅમ્બરીઃ " ટ્રાવેલ્સ ઍન્ડ ઍડવેન્ચર્સ ઑફ સીદીઅલી રઇસ ઇન ઇન્ડિયા ".

૨૪. " એપીટોમ", પા. ૫૧૯.

૨૫. ગોવિન્દભાઈ. ' ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ," પા ૬૫.

સુલતાનની પાસે સામગ્રી સાથેનુ બહુ જબરુ લડાયક બળ હતુ, જે મરણથી તેઓ ૮૪ બદરો (૨૭ ગુજરાતના ૫૭ પરદેશી) ઊપર સત્તા ભોગવતા સુલતાનો ગણાતા હતા એજ કારણથી બહાદુર શાહ ચીતોડ આગળ હારી ગયા પછી હુમાયુ બાદશાહે તેના તબુઓનુ જરીકામ જોઈ કહેલુ કે ' આ બધો સરસમા સમુદ્રની પર સત્તા ભોગવનાર—સુલતાનનો છે ' તેમ સીકદર નાદી પણ વારવાર કહેતો હતો કે ' દીલ્હીના બાદશાહોના રાજ્યનો આધાર ઘઉં તથા જવ પર છે પણ ગુજરાતના સુલતાનોના રાજ્યનો આધાર પરવાળા તથા મોતી ઉપર છે '

ત્રીજે યુગ મોગલ બાદશાહના અમલનો આ સમયમા પણ ગુજરાતના વહાણવટાની સારી તરક્કી થતા પામી છે શહેનશાહ અકબરે ગાદીએ આવ્યા પછી વહાણની ઉન્નતિ માટે કેટલાક કાયદાઓ ઘડેલા જેનો હવાલો આઈને અકબરીમાથી મળે છે તેના સમયમા મોટી મોટી સાઈઝના અને સારા કારીગરીના વહાણો કાશ્મીર—લાહોર બગાળ વગેરે જગ્યાઓએ—કેટલાક હાથીઓ લાવવા લઈ જવા માટે, કેટલાક ઘેરો ઘાલવાના ઉપયોગ માટે ને કેટલાક વેપાર માટે—બનાવવામા આવતા એના વહાણોની સગવડ બધી જગ્યાએ—ખાસ કરીને વેપારના ધામ બગાળ, કાસ્મીર તથા ઠઠ્ઠામા—રહેતી અકબરે પોતાના હરબારના માટે સારી સગવડવાળી હોડીઓ બનાવેલી, જેના મથાળા (આગલી બાજુ) કોઈ જનાવરના મથાળાની આકૃતિને મળતા હતા કેટલાક વહાણો તરતા બજારની માફક અને કેટલાક તરતા બગીચા જેવા બનાવવામા આવતા હતા

'આઇને અકબરી મા નાવિકાની ફરજો માટે ' મીર બેહરી'—(નૌકાદળ)ના મથાળા હેઠળ નીચે પ્રમાણે મળે છે —

(૧) નાખુદા (Captain) એટલે વહાણનો સરદાર જેની ફરજ વહાણ ક્યા લઈ જવાનુ છે તે જોવાની છે

(૨) મુઅલ્લમ (Mate) જેને ભૂતથી માલમ કહેવાય છે એની ફરજ દરિયાની ઊંડાઈનુ માપ જોવાની, તારીઓની હકીકત જાણવાની, વહાણને ભયમાથી બચાવવાની ને વહાણને લઈ જવાની જગ્યાએ પહોચાડવાની છે

(૩) ટંડેલ એટલે ખલાસીઓનો ઉપરી

(૪) નાખુદા ખેશખની ફરજ ખલાસીઓને સામાન પૂરો પાડવાની તથા તેમને મદદ કરવાની હોય છે.

(૫) સરહંગ (સરંગ)ની ફરજ વહાણનો માલ કિનારા ઉપર ઊતરે ત્યારે દેખરેખ રાખવાની છે.

(૬) ભંડારી એટલે જેની દેખરેખ નીચે વહાણોનો માલ હોય છે તે.

(૭) કરાણી એટલે વહાણનો કારકુન, જેની ફરજ હિસાબ રાખવાની ને લોકોને પાણી પાવાની હોય છે

(૮) સુકાનગીર એટલે જે સુકાન પર બેસી સુકાન ચલાવે છે તે.

(૯) પંજેરીની ફરજ કૂવાના મથાળા ઉપર બેસી દૂરથી કોઇ વહાણના આવવાની અગર તુફાનની ખબર આપવાની છે.

(૧૦) ગુમતીની ફરજ વહાણમાંથી પાણી કાઢવાની હોય છે. એ સમયમાં લડાયક વહાણ માટે તોપચીઓ તથા સામગ્રીની ગોઠવણ થતી, જેની દેખરેખ મીર આતશ તથા મીર બેહરી રાખતા હતા

અકબરના વખતમાં હોડીઉતાર માટે નાકાવેરા મુકરર થયા હતા.

શહેનશાહ અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, તથા ઔરંગઝેબના વખત સુધી નૌકાબળ મજબૂત હોવાથી વહાણવટાનો સારો બંદોબસ્ત રહેલો હતો. ઘોઘા, ખંભાત, સુરત, ભરૂચ, વગેરે જગ્યાઓએ મુત્સદ્દીઓના હાથ હાથ નીચે **મીર બહેરી** તથા **શાહબંદર,** નૌકાબળની દેખરેખ રાખતા. તેમની પાસે નદીઓના ઘાટની, જહાજોની સંખ્યાની, નાવિકોની, તથા કેટલાક બંદરોમાંથી મળતા હકો (જેવા કે કાનુનગોઇ, માપાગીરી, પારેખગીરી) ની નોંધ રહેતી. કેટલાકને ફુરજા પરથી રોમીઆ (દરરોજની ખોરાકની રકમ) અપાતી એવા કેટલાક હકો ભરૂચ બંદરના ફુરજા પરથી મળતા હોવાના તથા શાહજહાંના વખતમાં હિંદુઓ ને મુસલમાનોને મળ્યા સબંધીના દાખલાઓ ભરૂચના જકાતખાતામાં તથા ખાનગી દસ્તાવેજોમાં છે.

શહેનશાહ અકબરે ગુજરાત જીત્યા પછી ફિરંગીઓ સાથે તેણે ઈ. સ. ૧૫૭૩માં સુલેહભરેલી વર્તણૂક ચલાવવા નકકી કરેલું ને

એના વખતમાં તેમજ તેની પછી પણ જહાંગીર શાહજહાંના વખતમાં બંદોબસ્ત બહુ સારો રહેવાને કારણે ફિરંગીઓ ગુજરાતના બંદરોમાં વધુ નુકસાન કરી શક્તા નહોતા. તો પણ અકબરના સમયમાં પણ ફિરંગીઓની રજા વગર[૨૬] કોઈ પણ વહાણ અરબી સમુદ્રમાં વેપાર કરી શક્તું નહીં. ફિરંગીઓ થોડાક છૂટછવાયા હુમલાઓ ગુજરાત પર ઈ. સ. ૧૬૧૨, ૧૬૨૯, ૧૬૩૧, વગેરેમાં થયેલા હતા. તેમની સામે નવી હરીફ પ્રજા તરીકે બ્રીટીશ ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપની ઊભી થઈ હતી. આ સમયમાં મુગલ રાજ્યના બળ સામે બીજા ચાર નૌકાબળ ફિરંગી, વલંદા, ડચ, બ્રિટીશ ઇન્ડિઅન કું, તથા મરેઠાઓ ઊભા થયા હતા, પણ ઔરંગઝેબના સમય સુધી સારો બંદોબસ્ત હોવાથી તેઓ વધુ ફાવી શક્યા નહીં. પરંતુ ઔરંગઝેબ પછીના બાદશાહો નબળા થતા ગયા, ને બીજી તરફથી અંગ્રેજોને ઈ. સ. ૧૬૬૧થી મુંબઈનું બંદર ફિરંગીઓ તરફથી ઇંગ્લાંડના રાજાના લગ્નમાં રાણી કેથેરાઇનના દાઈજામાં મળેલું હોવાથી તેઓ એ જગ્યાએ પોતાનું દરિયાઈ તથા ખુશકી બળ વધારી શક્યા હતા. ઈ. સ. ૧૭૫૯થી સુરતની કિલ્લેદારી દીલ્હી સલ્તનત તરફથી અંગ્રેજોને મળ્યાથી તેઓનું જોર વધી ગયું. ઉપરાંત ગુજરાતના હાકેમો સ્વતંત્ર થઈ જવાને કારણે ગુજરાતના દેશી વહાણવટાની ઉન્નતિ થતી અટકેલી અને અંતમાં રેલ્વે અને સ્ટીમરોને લીધે વહાણનો ઉદ્યોગ પડી ભાંગ્યો.

ચોથા વિભાગમાં સ્વતંત્ર નવાબોમાં ખંભાત, સુરત અને ભરૂચના નવાબોનો, ગુજરાતમાં મરેઠાઓ અને (આંગ્રીઆ)નો તથા કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ, પોરબંદર, કચ્છ, ભાવનગર, વગેરે દેશી રાજ્યોનો વહાણવટાના ઉદ્યોગમાં જે કેટલોક ભાગ છે તે આવે છે. એ સમયનાં વહાણવટા સબંધી વધુ દાખલાઓ મને મળી શક્યા નથી પરંતુ સુરત અને ભરૂચના નવાબોની હકીકત મળી છે જે પરથી જણાય છે કે એ બંદરોમાં સારો બંદોબસ્ત હતો. સુરતમાં અંગ્રેજોની કિલ્લેદારી હોવાથી તેઓએ નૌકાબળ સુરત બંદરે પણ રાખેલું હતું.

ભરૂચના નવાબોમાં નેક આલમખાન રજા (ઈ. સ. ૧૭૫૨–૧૭૫૪)થી ઉતરતા નવાબ મોઅઝખાન (ઈ. સ. ૧૭ ૮–૧૭૭૨)

૨૬ ગુલામહુસેન 'રિયાઝુસ સલાતીન'

સુધીના નવાબોએ લડાયક સામગ્રી સાથેનુ નૌકાબળ, રાખેલું હોવાનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે મલે છે:—

૧૭૫૩મા સંગીર નવાબ નેક અલમખાન ત્રીજાના વખતમાં ભરૂચની ગાદી માટે તેમના રીજન્ટ બીબી બુઝન ઉર્ફે બડી બીબી સાથે ભરૂચ બંદરે દરિયાઈ લડાઈ મીરઝા હામદબેગને થયેલી, જેમાં મીરઝાં સુરતથી લડાયક વહાણે લઈને ભરૂચ પર ચઢી આવેલો તેમાં તે હારી ગયેલો.[૨૭]

ઇ સ. ૧૭૭૧મા[૨૮] નવાબ મોઅઝઝીઝખાન સામે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કુ.ની એ મોટુ લશ્કર મોકલેલુ, જેમા તેઓનો દારુગોળો બળી જવાથી નુકશાન થવાથી અંગ્રેજો નવાબ સાથે સલાહ કરી ચાલી ગયેલા[૨૮]

ઈ સ ૧૭૭૨મા ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કુ.નીએ મોટું લડાયક બળ નવાબ સામે મેકલ્યુ. જેમા પાંચ લડાયક વહાણો, ચાર ગલબત, સોળ માછીઓની હોડીઓએ ભાગ લીધેલો નવાબ દગાબાજીના પરિણામે હારી જતા ભરૂચ પર અંગ્રેજોએ હલ્લો કરી તેને કબજે લીધું હતુ.

ઉપરની વિગત ઉપરથી આપણે જાણ્યુ છે કે ઇસ્લામી સમયમા અને ખાસ કરીને મુગલ સમયમાં ગુજરાતના વહાણવટાને ઘણો ફાયદો થયો હતો, જેને લીધે ગુજરાતના વેપાર રોજગારની ખિલવણી થતા સુરત, ભરૂચ, કોકણ, ચેઉલ, મુંબઈ, ખંભાત, વગેરે બંદરોની ઘણી આબાદી થવા પમી હતી

અત્રે શ્રી લોહાનાના "ધી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા ['પ્રી બ્રીટીશ પીરીયડ'] " ભાગ પહેલાનુ લખાણ ઉપલા લખાણની પુષ્ટિમા ટાંકવાનુ મુનાસબ લાગવાથી સદરહુ ગ્રંથના પા ૬૧ તથા ૬૯ પરની ઇબારત નીચે જણાવી છે.

---

૨૭ 'મિરાતે એહમદી', ભા ૨, પા. ૪૪૨ થી ૪૪૮, (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ).

૨૮ સૈયદ અબ્બાસઅલી :"કિસ્સએ નવાબ મુઅઝઝીઝ બહાદુર"; (હસ્તલિખિત, હી સ. ૧૧૯૩); 'બોમ્બે ગેઝેટીયર,' 'સુરત એન્ડ બ્રોચ'; પા. ૪૭૦-૭૧.

પા ૬૧ – As for water transport, there were boats and coasting trucks on the manifold system of the Ganges the Jamna and the Indus Fitch travelled with a fleet of 180 boats while the boats on the Ganges were so many as to have sufficed to transport the whole of Akbar s camp at times The barges on the Jamna were on an average of 100 Tuns, and on the Ganges of 400-500 Tuns India then built all her ships and the aggregate number was great when measured by contemporary standard Ships upto 1000 Tuns were in existence

પા ૬૨ ,– Merchantships were generally of four kinds Caracks of 1500 2000 tuns pilgrim ships of 400-1000 tuns ordinary ships of 200 tuns and junks from China of 300 tuns Besides these there were fighting galleys of 800 tuns, and coasting crafts of 30-40 tuns Making elaborate calculations as to their number the size and the season in which they could be used Mr Moreland concludes that the total volume of Indian foreign trade was about 60000 tuns or 240^0-30000 tons

*

ગુજરાતની ખેતીના વ્યાપક પ્રશ્નો

: લેખક :

કાન્તિલાલ મથુરાદાસ શાહ

ખેતીનું મહત્ત્વ

ખેતી એ દુનિયાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે અન્ન અને વસ્ત્ર જીવનની મૌલિક જરૂરિયાતો ગણાય છે, કારણ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ શરીરના પોષણ વિના કે શરીરનું ટાઢતડકાથી રક્ષણ કર્યા વિના જીવી શકે નહિ લોકોની આ મૌલિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનાં સાધનો માત્ર ખેતીમાંથી જ મળી આવે છે. ખેતી સિવાય અન્ય રીતે તે ઉત્પન્ન થતાં નથી. ખેતી જેવા ધંધાઓ જ અર્થસંપાદન કરવાનાં ખરાં સાધનો છે, કારણ કે તે માલની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ કરવાને સમર્થ છે. માત્ર પૈસાને કે નાણાને જ દોલત કે સંપત્તિ તરીકે ગણવામાં ભૂલ છે પૈસો એ સપત્તિ નથી પણ સંપત્તિ કે દોલત મેળવવાનું માત્ર એક સાધન છે. પૈસાદાર માણસ પૈસો ખર્ચવા છતાં અન્નવસ્ત્ર જેવી જીવનની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો ન મેળવી શકે તો તે પૈસો તેને માટે નકામો છે, કારણ કે પોતાની ભૂખ ટાળવા માટે કે પોતાના દેહનું રક્ષણ કરવા માટે તે પૈસાને ખાવાનો નથી કે પહેરવા ઓઢવાનો નથી. ખેતી કે તદંગે થતું ઉત્પન્ન જ માનવસમુદાયના જીવનભરણ અને અસ્તિત્વનો પાયો છે.

ખેતીને જીવનનિર્વાહના સાધન તરીકે ગણતા, દુનિયાની વસ્તીનો પોણો ભાગ, સંપત્તિઉપાર્જનના મુખ્ય સાધનરૂપ ખેતી

ઉપર જ અવલબી રહેલો છે હિદની ૭૫ ટકા જેટલી પ્રજા ખેતી ઉપર જ નિર્વાહ કરે છે ૧૯૩૧ની છેલ્લી વસ્તીગણતરી પરથી જોતા મુબઈ ઇલાકાનુ વસ્તીપ્રમાણ દર ચોરસ માઈલે ૧૭૩ અને ગુજરાતનુ ૩૦૯ છે પણ આ તો બધા જ પ્રદેશ ઉપર થયુ ખેડાણ પ્રદેશ ઉપર ગણતા ૩૮૩ આવે છે જ્યારે સિધમા એકત્ર ક્ષેત્રફળ ઉપર ચૉરસ માઈલે ૯૮ અને ખેડાણ પ્રદેશ ઉપર દર ચૉરસ માઈલે ૧૬૧ વસ્તીનુ ઠ્ઠાણુ થાય છે ગુજરાતમા ખેડાણ જમીનના માત્ર ત્રણ ટકા પીતની જમીન છે, જ્યારે સિધમા ૭૩ ટકા જેટલી છે સસ્થાનોનો સમાવેશ કરતા મુબઈ ઇલાકાની વસ્તીના ૬૮ ટકા ખેતી ઉપર જ નિભાવ કરે છે બ્રિટિશ હકૂમત નીચેનો પ્રદેશ ગણવા જતા ૬૬ ટકા આવે છે જ્યારે સિધમા ૫૯ ટકા અને ગુજરાતમા ૭૦ ટકા જેટલી વસ્તી જીવનનિર્વાહના એક માત્ર સાધન તરીકે ખેતી ઉપર જ રહે છે

આ ઉપરથી સમજાશે કે હિદની વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર જ એટલે કે ખેતીને એક ધધા તરીકે સ્વીકારી તેના ઉપર જ નિભર છે જોકે વિશાળ દષ્ટિએ જોતા જતા જનસમુદાયનું અસ્તિત્વ ખેતીની ઉપજ ઉપર જ રહેલુ છે કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો અને ખાસ કરી હિદનો વિકાસ કે અભ્યુદય તેના કૃષિકમ કરતા લોકો ઉપર અવલબી રહેલો છે જ્યા સુધી આપણો કિસાનવર્ગ ખેતીમાથી લાભદાયક કે પૂરતુ ઉત્પન્ન નથી મેળવી શકતો, જ્યાં સુધી તે શાહુકાર અને બીનખેડૂત જમીનદારોના દેવામા ડૂબેલો છે (અને આ દેવાને લઈને ગ્રામ્ય જનતામા ઇર્ષા, દ્વેષ અને જાતીય વિરોધ બહુ પ્રબળ રીતે પેદા થવા પામ્યા છે) જ્યા સુધી તેઓ અભણ, અજ્ઞાન અને વહેમથી ભરપૂર છે ત્યા સુધી આપણા રાષ્ટ્રનો નામને શોભાવે એવો ખરો વિકાસ થવો તદ્દન અસભવિત છે આપણા રાજકીય સ્વાતત્ર્ય અને આર્થિક ઉનતિનો પાયો આપણા કિસાનવર્ગ ઉપર અવલબિત છ

એક ધધા રૂપે ખેતી

એક ધધા તરીકે ખેતીની હાલની પરિસ્થિતિ હવે આપણે તપાસીએ ખેતીનુ ઉત્પન્ન પૂર્ણાંશે નીચેની વસ્તુઓ ઉપર નિર્ભર છે - બી, જમીન વરસાદ, હવામાન જીવ-જતુઓના ઉપદ્રવ, ગેરહાજર,

નાના મોટાં ખેતીનાં ઓજારો, પાકની ફેરબદલીની પ્રથા, પીતપાણીની સગવડ, માલ વેચવા માટેનુ બજાર અને તે અંગેના સગવડસાધનો, સંસ્થા અને વ્યવસ્થા, પોતાના ધંધા અંગે જરૂરી મૂડી અને રોકડ પૈસો, જમીન મહેસૂલના દર, 'લોકલ ફંડ સેસ', ખેડૂતે આપવા પડતાં દાણ–ભાડા વગેરેના દરો, અને તેની દેવાદારી અને તેની સાથે સંકળાયેલા ઊંચા વ્યાજના દર. આ ઉપરાંત સામાજિક વગેરે બીજા ઘણાં કારણો છે કે જેમાંના થોડા ઉપર ખેડૂતનો પોતાનો કાબૂ છે અને બીજાં ઘણાં ઉપર તેનો કંઈ પણ કાબૂ નથી

જમીન

જમીન એ ખેતીવિષયક ઉત્પત્તિનુ એક મુખ્ય સાધન છે કોઈ પણ ધંધાને લાભદાયક બનાવવો હોય તો તેનો આધાર તે ધંધામા કેટલુ રોકાણ કરવું પડે છે તેના ઉપર છે. ખેડૂતને તરતો કરવાનો આધાર પણ આના ઉપર છે કોઈ પણ ધંધાદાર પોતે મેળવે છે તેના કરતા વધારે ખર્ચો કરતો હોય તો તે જરૂર દેવામા રહેવાનો. હાલના સમયમા ખેતીનો ધંધો સામુદાયિક રીતે જોતાં દેવામા જ છે હિંદુસ્તાનનો સાધારણ ખેડૂત પોતાના કુટુંબને નિભાવવા પૂરતું શાથી નથી પકાવી શકતો તેનુ મુખ્ય કારણ તો પોતાની પાસે રહેલી બહુ જ થોડી જમીન છે. ખેડાણ જમીનનો લગભગ અડધા ભાગનો, બીન–ખેડૂત આસામીઓ અને ઉત્પન્નનો ભોગવટો કરતા જમીનદારો માલિકી હક ભોગવે છે ખરા ખેડૂતો કે જે પરસેવો ઊતારી ખેતી કરે છે તેઓ પોતાની પાસે પૂરતી જમીન નહિ હોવાને કારણે આવા જમીનદારો પાસેથી જમીન સાથે કે દાણે લઈને ખેતી કરે છે અને આમ સાથે કે દાણે જમીન લેવામા મુકરર કરેલી સાથ કે દાણ કરતા પણ ઘણી વધારે રકમ આ ખેડૂતોએ જમીનના ભાડા તરીકે જમીનદારોને આપવી પડે છે. આને લીધે ખેડૂતને રોકડનાણુ ઊપજે એવો પાક ઉછેરવાની આડકતરી રીતે ફરજ પડે છે અને આથી ઘાસચારા કે કડબજુવાર જેવા પાક તરફ બિલકુલ નહિ જેવુ લક્ષ આપવામા આવે છે. આમ ખેડૂતને રોકડ નાણાની જરૂરિયાત વધે જાય છે, અને તેથી કરીને તેને દેવું કર્યા વિના છૂટકો જ નથી હોતો સહકારી જમીનમહેસુલ અને સાથ કે દાણ—આ બે

વસ્તુઓને લઈને ખેડૂતને તેના ખેતીના ધંધાને અંગે રોકડ નાણાની ખાસ જરૂર પડે છે

કલમને ઘેદે કાયદેસર ખેડૂતનુ દેવુ કાઢી નાખવાનુ જાહેર થાય તો પણ જ્યા સુધી જમીન સાથે સંકળાયેલા બધા પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ ન કરવામા આવે ત્યા સુધી ખેડૂત પાછો પહેલાની માફક ફરીથી દેવામાં તણાઈ જવાનો આવક અને ખર્ચનો મેળ એ રીતે જોવા જતા ગુજરાતમા એક ખેડૂત પાસે ઓછી પણ સારા પ્રકારની જમીન ૭ એકર સુધી હોવી જોઈએ પણ ખેડૂતના ઘણા મોટા ભાગ પાસે ઓછામા ઓછુ આટલુ પણ નથી હોતુ અમદાવાદમા ૫૫ ટકા ખેડૂતો પાસે ૭ એકરથી પણ ઓછી જમીન છે, તે જ પ્રમાણે ખેડા જીલ્લામા ૭૭ ટકા, ભરૂચ જીલ્લામા ૫૨ ટકા સુરત જીલ્લામા ૭૨ ટકા અને પચમહાલમા ખેડૂત વર્ગના લગભગ ૫૦ ટકા પાસે ૭ એકરથી ઓછી જમીન છે પચમહાલમા જમીનનો પ્રકાર અને આબોહવા જોતા જતા, દરેક ખેડૂત પાસે ઓછામા ઓછી ૨૦ એકર જમીન હોવી જોઈએ

આમ મોટા ભાગના ખેડૂતોની ખેતીદારી આર્થિક દૃષ્ટિએ ગેરફાયદાકારક છે તો પછી ખેડૂતના દેવાનો પ્રશ્ન ઊંચો મૂકાવાનુ સ્વપ્ને પણ કેમ ધારી શકાય ? ગ્રામ્ય જનતાનો ઉત્કર્ષ થાય એવી કોઈપણ યોજનામાં જમીન સાથે સંકળાયેલા બધા જ પ્રશ્નોને અગ્રસ્થાન હોવુ જોઈએ જમીનવિષયક કોકડુ ઊકલ્યુ એટલે તેની સાથેના બીજા પ્રશ્નો પણ સહજમા થોડા વખતમા ઊકલી જવાના આ જમીનવિષયક પ્રશ્ન કેમ ઉકલવો તે આ લેખના અતમા ચર્ચીશુ

વરસાદ હવામાન વિગેરે

ખેતી વિષયક ઉત્પન્નમા ખાસ કરીને વરસાદ અને આબોહવા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને આના ઉપર આપણો કઈપણ કાબૂ નથી જમીનની સારી માવજત કરી શકાય સારૂ બી મેળવી શકાય પણ ધાર્યો વરસાદ કેમ આણી શકાય ? પાકની સફળતા, વરસાદ કેટલા પ્રમાણમા અને કયે કયે વખતે આવે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે એક સામટો ખૂબ વરસાદ પડી જાય તે નકામો અથવા ઊગી નીકળેલો પાક સુકાઈ જાય ત્યાર પછી આવે તે પણ નકામો સક્કર ખેરેજના

ઊઘડવાથી સિંધના ખેડૂતોને જરૂર લાભ થયો છે, પણ એમ અસાધારણ રીતે મનાય છે કે આથી ગુજરાતનાં વરસાદ અને હવામાન ઉપર માઠી અસર થઈ છે તે એટલે સુધી કે કોઈ સાલ અતિવૃષ્ટિને કોઈ સાલ હિમ પડે છે, તો કોઈ સાલ જોઈએ તે વખતે વરસાદ આવતો અટકી જાય છે જો કે આને માટે શાસ્ત્રીય પુરાવો નથી પણ મોસમ અનિયમિત થઈ ગઈ છે તે તો 'ખરું' ગુજરાતમાં વરસાદનુ પ્રમાણુ આપણે ધારીએ છીએ તેથી ઊલટું, વધતું જાય છે પણ તેની ઉપયોગિતા ઘટતી જાય છે, અને સિંધ કે જ્યાં વરસાદ નહિ જેવો જ હતો ત્યાં આજે દસ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે અને હજુ પણ વધ્યે જશે. ગુજરાતમાં જરૂર કરતાં પણ વધારે એક સામટો વરસાદ પડી જાય છે અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ઉત્કંઠાથી વરસાદની રાહ જોવી પડે છે. વરસાદ અણધાર્યો આવે છે એટલુ જ નહિ પણ અનિયમિત રીતે પણ આવે છે. છેલ્લા વીસ વર્ષમા ગુજરાતમાં નીચેના વર્ષોમાં હિમના સપાટા ઘણા કપરા પડ્યા છે.—૧૯૧૧, ૧૯૨૫ અને ૧૯૨૯ (મુંબઈ ઇલાકાનું ખેતીવાડી ખાતાનુ બુલેટીન, નં. ૧૬૫, ૧૯૩૦) ૧૯૨૫ પછી તો હિમ વારે ઘડીએ પડે છે. પહેલાં જે ૧૪ વર્ષના ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૫ ના ગાળા પછી પડયું તે ગાળો હવે બહુ જ ટૂંકો થઈ જવા પામ્યો છે. ૧૯૨૫ પછી ચાર વર્ષને ગાળે ૧૯૨૯માં પાછું હિમ પડ્યુ અને ફરીથી પાછુ પાચ વર્ષને ગાળે ૧૯૩૫ મા પડયું અને બે વર્ષ પછી ૧૯૩૭માં હિમ નહી તો બહુ ઠંડી પડી અને કપાસ, તમાકુ, તુવેર, વિગેરે પાકને ખુવાર કરતી ગઈ ગુજરાતની વાડી ચરોતર એકલામાં જ, ૧૯૨૪માં ૨૬.૯૦ ઇંચ વરસાદ હતો તે વધીને ૧૯૩૩માં ૪૮.૪૯ ઇંચ સુધી પડયો. નીચેના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે કુલ વરસાદ કેટલો વધ્યો છે.

વરસ	વરસાદ (ઇંચમા)	વરસ	વરસાદ (ઇંચમા)
૧૯૨૪	૨૬ ૯૦	૧૯૨૯	૨૯·૬૬
૧૯૨૫	૨૪·૩૧	૧૯૩૦	૪૬·૮૧
૧૯૨૬	૪૪ ૮૧	૧૯૩૧	૪૦·૭૭
૧૯૨૭	૭૬·૬૩	૧૯૩૨	૩૬·૨૬
૧૯૨૮	૩૨·૧૪	૧૯૩૩	૪૮ ૪૯

છેલ્લા સૈકા દરમ્યાન ગુજરાતમાં નીચેના વર્ષોમાં અતિવૃષ્ટિ થઈ છે—૧૮૩૭, ૧૮૬૮, ૧૮૭૨ ૧૮૯૨–૯૩, ૧૮૯૪–૯૬, ૧૯૧૭, ૧૯૨૭ અને ૧૯૩૪ જ્યારે નાના નાના પાણીના પૂર સ્થાનિક રીતે કેટલીએ જગાએ આવ્યા હશે અને પાક, ઢોરઢાંખર દાણાદૂણી, વગેરેને નુકશાન પહોંચાડી ગયા હશે તેનો હિસાબ નથી. આમ નૈસર્ગિક આફતોથી પ્રત્યક્ષ રીતે કેટલુંએ ખેતીનું ધન નાશ પામી ગયું, એટલું જ નહિ પણ પરોક્ષ રીતે અતિવૃષ્ટિ અને હિમ ઢોરઢાંખર અને માણસોમાં રોગચાળો ફેલાવતા ગયા જો કે આ બધાં કારણો આપણા હાથની બહાર છે, આપણે તેને અટકાવી ન શકીએ, પણ ખેડૂતની સંયુક્ત વ્યવસ્થાશક્તિથી આનાથી થતું નુકશાન ઓછું તો જરૂર કરી શકાય.

પાક અને તેની પ્રથા

પાક અને તેની પ્રથા ખાસ કરીને જમીન અને હવામાન ઉપર આધાર રાખે છે આ ઉપરાંત માલ વેચવા માટે બજાર અને માલ વેચવાની સુગમતા અને સગવડ ઉપર પણ ઘણો આધાર છે બહોળી જમીનવાળા અને વેપારી દૃષ્ટિથી ચલાવાતા મોટા ફાર્મનો પ્રશ્ન બાજુએ મૂકતાં, આપણા ખેડૂતોમાંનો ઘણો મોટો ભાગ રોકડ નાણું મળે એવા પાક પોતાની જમીનના ઘણા મોટા ભાગમાં ઉછેરવાની સ્થિતિમાં નથી અજમાયશથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સાધારણ રીતે એક ખેડૂત પોતાની જમીનનો ½ ભાગ દાણાદૂણી પકવવા માટે ઉપયોગમાં લે છે આથી એના કુટુંબને જરૂરી ધાન્ય અને ઢોરને જરૂરી ચારો મળી રહે છે, અને બાકીની ½ જમીન રોકડ પાક ઉછેરવા માટે વપરાય છે હવામાન અને જમીનને લઈએ રહેતી પાણીની સપાટીમાં કુદરતી ફેરફાર થવાથી અને બજારને કારણે જુદા જુદા પાકનું પ્રમાણ દર સાલ બદલાયા કરે છે છપ્પનિયા દુકાળે ગુજરાતની ખેતીને ઘણો ધોખો પહોંચાડ્યો છે કૂવાના પાણી નીચે ઊતરી જવા પામ્યા છે અને કેટલે ઠેકાણે પાણી ખારાં થયા છે આથી કૂવાના વપરાશમાં ઘટાડો થયો છે તે એટલે સુધી કે ઘણા કૂવા અવાવરુ પડી રહેવા પામ્યા છે ખેડૂતને પીતના પાકને બદલે આકાશિયા પાણી ઉપર આધાર

ગણે એવા પાક ઉછેરવા પડ્યા. આના પરિણામે ગુજરાતમા મોટા પ્રમાણમા તમાકુની ખેતી થવા લાગી ગુજરાત કે જે ફલાકાનુ નદનવન કહેવાતુ તે આજે તેવુ રહ્યું નથી ૧૮૯૨-૯૩માં ચરોતરમા ૧.૪૧ ટકા જમીનમાં તમાકુ વવાતી, તે વધીને ૧૯૩૨-૩૩માં ૧૭.૦૦ ટકા થવા પામી છે; જ્યારે ધાન્યતુલો અને કઠોળ જે ૧૮૯૨-૯૩માં ૯૧ ૫ ટકા હતા તે ઘટીને ૧૯૩૨-૩૩માં ૬૦.૯૫ ટકા થવા પામ્યા છે ૧૮૯૨-૯૩મા શેરડીનો પાક ૦.૧૬ ટકા જમીનમા વવાતો તે ઘટીને આજે ૦ ૦૩ ટકા થઈ જવા પામ્યો છે. આખા ગુજરાતના આકડા લેતાં ૧૯૦૨-૩મા ૭૭ ટકા જમીનમાં ધાન્યતૂલો વવાતા અને ૨૩ ટકા જમી માં ધાન્યેતર તૂલો વવાતાં તે ૧૯૩૫-૩૬મા ઘટીને ૫૬ ટકા જમીનમાં ધાન્યતૂલો અને વધીને ૪૮ ટકા જમીનમા ધાન્યેતર તૂલો વવાવા લાગ્યા છે આ ઉપરથી ચોખ્ખુ સમજાશે કે પાકની પ્રથા જે પહેલાં વાસ્તવિક રીતે ધાન્યતૂલોની હતી તે બદલાઈને આજે ધાન્યેતરતૂલોની અને વેપારી થવા પામી છે. ૧૯૦૨-૩ની સાલમાં ગુજરાતમા માત્ર ૧૭૮ એકર જમીનમાં જ ભોયસિંગ વવાતી તે ૧૯૩૫-૩૬ની સાલમા ખેદ઼ વધીને ૧,૧૪,૧૮૭ એકર થવા પામી છે. આ આકડા ઉપરથી સમજાશે કે ગુજરાતની ખેતીમા શા શા ફેરફાર થવા પામ્યા છે બીજા આકડા આ પ્રમાણે છે.—

પાક	ઈ. સ ૧૯૦૨-૦૩	ઈ. સ ૧૯૩૫-૩૬
તમાકુ	૨૪,૪૪૦ એકર	૮૧ ૨૫૧ એકર
કપાસ	૬.૫૦,૭૭૧ ,,	૧૦,૭૬,૦૮૧ ,,

ગુજરાતની ખેતીમા છેલ્લા પાત્રીસ વર્ષમાં પ્રખર ફેરફાર થવા પામ્યો છે. પાકની પ્રથા જ મૂળમાથી બદલાઈ જવા પામી છે. જે પાકની પ્રથા જીવનનિર્વાહના ધોરણ ઉપર રચાઈ હતી તે બદલાઈને વેપારી દષ્ટિમા પરિણમવા પામી છે, તેથી ગુજરાતની આર્થિક મુશ્કેલીઓ પણ વધવા પામી છે. પાકની પ્રથા સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નો જેવા કે પાકને લગતા રોગચાળા અને જીવજતુઓના ઉપદ્રવ અને તેને અટકાવવાના ઉપાયો; પીત અને જીરાયત પાકોનુ પ્રમાણ; બી, ખેડ, ખાતર, ખેતરની મજૂરી, દહાડિયાને આપવુ પડતુ મહેનતાણું કે ગેકડ દર, વગેરે માલના ઉત્પન્ન સાથે સબધ ધરાવતા પ્રશ્નો; અને

ઉત્લે માલ વેચવાનુ બજાર અને તેની સાથે સકળાએલા પ્રશ્નો—આનો આપણે આગળ વિચાર કરીશુ પાત્ની પ્રથા નિર્વાહતુલો માથી ધાન્ય-તુલોમા ફરી જવાથી પાકની ફેરબદલીની પ્રથાનો લોપ થયો છે અને જમીનનો કસ ખાતરના અભાવે ઊતરી જવા પામ્યો છે આમાનુ ઘણુ બીન-ખેડૂત માલિકે ને લીધે બનવા પામ્યુ છે કારણુ કે તેમને વેપારી દષ્ટિએ જ ખેતીની ઉત્પનમા રસ છે નહિ કે ખેતીની ચીગ્ગ્યાથી સુધારણામા

ઇતર પ્રશ્નો

ખેતીની સાથે સીધી કે આડકતરી રીતે ઘણા પ્રશ્નો સકળાએલા છે પણ તેની આ સ્થળે ઊંડાણથી ચર્ચા કરવી અસ્થાને લેખાય એટલે માત્ર તેનો ઉલેખ જ કર્યો છે એટલુ તો નિર્વિવાદ છે કે ખેતીવિષયક, આર્થિક, રાજદ્વારી અને સામાજિક પ્રશ્નોનું ઊંડુ જ્ઞાન ખેતીવિષયક પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા માટે ઘણુ ઉપયોગી છે એ., ખાતર ને પાણી—ખેતીની આ ત્રણ મુખ્ય જરૂરિયાતો છે એટલે કોઈ પણ જાતનો સુધારો આમા જ આવકારવા લાયક છે

બજારુ પાક ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસને લઈને એક વધુ ગેરલાભ થયો છે, અને તે એ કે આપણી જમીનમા ખાતરની તગાશ પડવા લાગી છે ખાતરના આધાર બે વસ્તુઓ ઉપર છે (૧) ઉછેરવાના પાકને જમીનમાથી મળતા ક્ષારો અને બીજા જરૂરી રસ-દ્રવ્યો ઉપર એટલે કે જમીનમા આ કેટલા પ્રમાણમા છે તેના ઉપર અને (૨) ખાતર કેટલા પ્રમાણમા અને કઈ વખતે નાખ્યુ છે તેના ઉપર જમીનમા રહેલા દ્રવ્યોની તૂટ પૂરી પાડવા ખાતર વાપરવામા આવે છે આ તૂટની ગણતરી બે વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે (૧) પાક કયા કયા દ્રવ્યો અને કેટલા પ્રમાણમા જમીનમાથી ચૂસી લે છે અને (૨) જમીનમા પાકને જરૂરી દ્રવ્યો કેટલા પ્રમાણમા છે આ બેનો ઘટ ખાતરદ્વારા જમીનને પૂરી પાડવામા આવે છે ઉકરડાનુ કે છાણિયુ ખાતર, રખાગીના વાડાનુ ખાતર ઘેટા બકરા કે ઊંટ બેસાડવાથી મળતુ ખાતર, નવાણનાળાં અને કૂવાતળાવ ગળાવવાથી નીકળતા કચરાનું ખાતર, શણ ઘૈચા વગેરેને લીલા દાટી દેવાથી મળતું ખાતર અને બજારુ રસાયણિક

ખાતર—આ બધા ખાતર મેળવવાનાં સાધન છે ગણત્રી કરતા માલમ પડ્યું છે કે, ખાતરના આ બધાં સાધનોનો સમાવેશ કરીએ તો પણ જમીનની દર વરસની ખાતરની જરૂરિયાતનો માત્ર ૩૯ ટકા ભાગ મળે છે. આનો અર્થ એમ જ કે ૬૦ ટકાથી પણ વધારે જમીન દર સાલ ખતરાયા વિના રહેવાની જ

ગુજરાતમાં પીતની સગવડ નહિ જેવી છે. સરકારી મોટી નહેરો નથી—જો કે બારે માસ વહેતી મોટી મોટી નદીઓ છે. છતાં પણ પીતની કુલ જમીનના ૧૩,૮૧૯ એકરને સરકારી નહેર મારફત, ૪૩૮ એકરને ખાનગી નહેર મારફત ૫૯૯૧ એકરને તળાવ મારફત અને ૨૨૪૭ એકર જમીનને બીજી રીતે પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. કુલ ૯૮,૬૬૭ એકર પીતની જમીનમાંથી ૭૬,૧૭૨ એકર જમીન કૂવા (જે પીતનું મોટામા મોટું સાધન છે) મારફત ભીંજવવામા આવે છે પીતના પાકોમાથી ધાન્યેતર પાક ૩૪,૭૪૬ એકર જમીનમા અને ધાન્ય—તૂલો-માંથી અગ્રસ્થાને ઘઉં ૨૨,૮૩૪ એકર જમીનમાં વાવવામાં આવે છે. ઘઉં પછી બીજે દરજ્જે ડાંગરનો પાક આવે છે આ ઉપરાંત બીજા પીતના પાકનુ પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતની કુલ ખેડાણ જમીનના બે ટકાથી સહજ વધારે જમીનને જ, પીત માટેનાં ઉપરના સમસ્ત સાધનો ભેગા ગણવાથી, પીતનું પાણી મળે છે; બાકીની જમીનમાં આકાશિઆ પાણીથી જ પાક ઉછેરવામા આવે છે.

આપણા પાકની ઉત્પન્ન બીજા દેશોના તે જ પાકની સરખામણીમાં ઘણી જ ઓછી છે. જમીન અને હવામાનના પ્રશ્નોને બાજુએ મૂકીએ તો પણ બીજા ઘણાં કારણોને લઈને આપણા દેશના તૂલોનુ ઉત્પન્ન ઘટે છે તેમાંનાં થોડાં કારણો આ રહ્યા: જમીનનો માલિકી હક્ક, જરૂરી ખાતરની તંગાશ, પીતનાં જમીન-સુધારણાના અને ખેડનાં સાધનોનો અભાવ, અને આ ઉપરાંત સૌથી મોટું—માનવ.

બીનખેડૂત જમીનદારીની પ્રથાનુ અસ્તિત્વ એ ખેતીસુધારણામાં મોટામા મોટું નડતર છે. ખેડૂતો પોતાની જમીન ઉપર વધારે ધ્યા।

આપે એ સ્વાભાવિક છે જેટલું મળે તેટલું ખાતર જમીનમાં નાખવું, ધોવાણ થતું અટકાવવું અને વાડ વગેરે સમાર કામ કરી ખેતર સારી સ્થિતિમાં રાખવું—આ બધી માવજત પોતાની આપોતી જમીનમાં કરે એ દેખીતું જ છે દાખલા કે સાથે લીધેલી જમીન ઉપર થોડું ધ્યાન આપે અને ન પણ આપે ખેડૂતોને પૂછવામાં આવે કે તમે સાંથની કે દાણની જમીન કેમ સુધારતા નથી તો તેઓ જણાવશે કે 'એવી જમીન સુધારવામાં ખર્ચ ખૂબ જ થાય છે' આ ઉપરાંત બીજાં પણ કારણો છે બીન-ખેડૂત જમીનદાર ચીવટથી સુધારણા તરફ તદ્દન ઉદાસીન હોય છે જો કે પોતે તેને માટે કંઈ પણ પરસેવો ઉતારતો તો નથી જ અથવા તે પોતે કંઈ ફાળો પણ આપતો નથી "મોડા વહેલા તેને પોતાની જમીન વેચી દેવાની ફરજ પડવાની છે, અમારી જમીન તેની પાસે આવેલી હોવાથી, એકત્રિત માલિકી હકકના સાથે એ જમીન અમને મળવાની છે એટલે તે વખતે અમે તે ખરીદી લઈશું જો અમે તેની સારી માવજત કરીએ, ખાતર નાખી પૈસો ખર્ચી મહેનત કરી સુધારીએ તો તે અમારી પાસે વેચાણ વખતે ઘણી વધારે કિંમત માગે એટલું જ નહિ પણ તેને સારી સ્થિતિમાં રાખીએ તો ચ સાચકરીને લઈને બીજા આજુ બાજુના ખેડૂતો વધારે સાથ આપી અમારી પાસેથી પડાવી લે અને આમ વખતોવખત બને તો માલિકને વધારે સાથ આવતી જાય, અને જમીનની કિંમત વધે" દેખીતી રીતે જ ખેડૂતો આવી માન્યતા સેવે આ ઉપરથી જણાશે કે બીનખેડૂત જમીનદારી આપણા પાકની ઓછી ઉત્પન્નના મુખ્ય કારણરૂપ છે

ઉપર કહ્યું તેમ "માનવ" પણ આપણા પાકની ઓછી ઉત્પન્નનું કારણ છે ગુજરાતમાં જુદી જુદી કોમના ખેડૂતો છે પાટીદાર ધારાળા, રજપૂત, કોળી, ભીલ, વગેરે સામાન્ય રીતે પાટીદાર ખેડૂત ખેતીની બાબતમાં બધા કરતા વધારે ફતેહમંદ છે એ પોતે બહુ જ, મહેનતુ, બુદ્ધિશાળી ચકોર છે અને પોતાની ખેતી એક ધંધા તરીકે ચલાવે છે પાટીદાર સિવાયના બીજી કોમના ખેડૂતો આળસુ ને અફીણ, દારૂ વિગેરે કેફી પદાર્થના વ્યસની છે પોતાની પગારૂવંતી નામના કે સ્નેહીજનલાવી ઉપર ઝુકેલા હોય છે, અને ખેતી આ કામમાં તદ્દન નિષ્ફળ નીવડેલા હોય છે પાટીદાર

જેવા ખેડૂતોના હાથમા જેટલી ખેડાણ જમીન વધે તેટલી આપણા પાકની ઉત્પન્ન વધવાની જ માત્ર કુલ ઉત્પન્ન નહિ, એકર દીઠ ઉત્પન્ન (જમીન, ખેડ, ખાતર, વગેરેના કારણે) પણ વધવાની જ. વાસ્તવિકતાએ સારામા સારી જમીન, સારામા સારા ખેડૂતોના હાથમાં જવી જોઈએ, અને જાય છે. પણ આ જેમ વહેલું બને તેમ વધારે સારુ. ખેતીની દૃષ્ટિએ સારામાં સારી જમીન સારા ખેડૂતોના હાથમા જેમ વહેલી જાય તેમ આપણી ખેતીવિષયક ઉન્નતિ વધારે અને વહેલી થવાની. આ ઉપરથી જણાશે કે "માનવ" કારણ આપણા પાકની ઉત્પન્ન વધારવામા કેટલો મોટો ભાગ ભજવે છે. સાથે, બીજી કોમના ખેડૂતોનો ઉત્કર્ષ અને તેમને ઉત્તમ ખેતીની સમજ આપવાની વ્યવસ્થા થવી જ જોઈએ.

ખેતીને નરતી કરવામા ખેડૂતે પાકનુ ઉત્પત્તિશાસ્ત્ર જાણવું આવશ્યક લેખાય છે પણ કેટલાક કારણોને લીધે ખેડૂત કોઈપણ જાતની નોંધ રાખતો જ નથી અને આના અભાવે દર સાલ કેવી વ્યવસ્થાશક્તિથી ખેતી ચલાવવી કે ખેતી કરવી, કયું ખર્ચ વધારવુ કે ઘટાડવું, વગેરેની તેને પૂરેપૂરી ખબર નથી હોતી. તે પહેલી પ્રથાએ જ માત્ર ખેતી કર્યે જાય છે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલા "ખેડૂતનો ચોપડો"ની પ્રસ્તાવનામાં મહાત્મા ગાંધીજી ખેતીનો હિસાબ-કિતાબ રાખવા ઉપર લખે છે કે —

"ખેડૂતની બેદરકારી કહો કે અજ્ઞાન કહો તેનો તો પાર જ નથી. એમને નુકશાન થાય છે એ તો છે જ, પણ હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ૮૦ ટકા ઉપરાન ખેડૂત હોવાથી દેશને એ અજ્ઞાનથી અબજોનું નુકશાન થાય છે. આ બેદરકારીમા મોટામા મોટી બેદરકારી કદાચ હિસાબ રાખવાનુ આળસ છે. વેપારી ચોપડા ન રાખે તો દેવાળુ કાઢે, ગૃહસ્થ હિસાબ વગર ખર્ચ કરે તો કંગાળ થાય. વગર હિસાબે વપરાએલો કુબેરનો ભંડાર પણ ઘડીકવારમાં ખુટાડી શકાય, તો પછી ખેડૂત કઈ રીતે બચે?

આમ છતાં જગજાહેર વાત છે કે હિંદુસ્તાનના ખેડૂતનો હિસાબ તેના મગજમાં રહે છે, ચોપડે ચડતો જ નથી. પરિણામે તે દેવાદાર છે અને જો કે કોઈ પૂરા આંકડા કાઢી શક્યુ નથી તોએ

અદાજ પ્રમાણે મનાય છે કે તેની ઉપર કરોડો બલ્કે અબજોનુ દેવુ છે આનો અર્થ એકે ખેડૂત ખોટમા ખેતી કરે છે મારી સૂચના એ છે કે 'દરેક ખેડૂતે હિસાબ રાખવા જેટલુ ગુજરાતી ભાષાનુ જ્ઞાન મેળવી લેવુ જોઈએ અત્યારે આ કામના ફાયદાનો અદાજ ખેડૂત નહિ કરી શકે, પણ એક વર્ષના અતે ખેડૂતને ખબર પડશે કે જરા પરિશ્રમથી બે આનાના ખર્ચે કેટલો પૈસો તેણે બચાવી લીધો છે '

પાકનુ ઉત્પન્ન વધારવા માટે ખેડૂને ચોપડા રાખવા કેટલા લાભકારક છે તે આ ઉપરથી સમજાશે

ગુજરાતનુ પશુધન

સમસ્ત ગુજરાતમા ૨૯૧૦ સાઢ છે, જ્યારે ગાયોની સખ્યા ૨,૩૯,૧૭૩ છે એટલે ૮૨ ગાયે એક સાઢ પડયો તેજ રીતે પાડાની સખ્યા ૩૨૦૯ છે અને ભેશોની સખ્યા ૩,૪૦, ૫૮૫ છે એટલે કે દર ૧૦૮ ભેસે એક પાડો આવે વૈજ્ઞાનિક મત પ્રમાણે જોતાં દર ૫૦ ઢોરે એક સાઢ કે પાડો જોઈએ આ રીતે જોતા જતા જરૂરિયાત કરતા અડધા જ સાઢ કે પાડા પશુસુધારણા માટે આપણી પાસે છે આ સયોગોમા આપણે આપણા ઢોરનો બાધો અને દૂધ દેવાની શક્તિ બહુ જ થોડી વધારી શકીએ ગુજરાતનુ પશુધન જાળવી રાખી તેમા સુધારણા કરી તે પશુધન ઉત્તરોત્તર વધે એ જોઈએ તે જાતના અને જોઈએ તેટલી સખ્યામા સાઢ કે પાડા હોવા તેના ઉપર અવલબે છે—ઘાસચારાના પ્રશ્નો બાજુએ રાખીએ તો પણ

ગુજરાતમા જ્યાંથી આકડાઓ મળી શકે એમ છે એવો મોકળો પ્રદેશ ૬૧, ૮૪, ૯૩૨ એકર છે જ્યારે ચોખ્ખા ૪૪, ૧૨, ૫૨૮ એકર વાવણી નીચે છે, અને વસ્તી સખ્યા ૩૨, ૨૩ ૭૨૩ની છે આ ઉપરથી જણાશે કે દર ૧૩ માણસે એક ગાય અને દર ૯ માણસે એક ભેસ છે વવાતી જમીનના દર ૧૯ એકરે એક ગાય અને દર ૧૩ એકરે એક ભેસની સખ્યા આવે છે

ગુજરાતમાં ધોરી બળદ ૫,૬૦, ૪૧૧ છે અને સરેરાશ ૪૬,૦૨, ૫૬૧ એકર જમીન વવાય છે એટલે ૧૬ એકરે એક બળદની જોડ મજુરી કરતા જડી આવે છે

ગુજરાતમાં ૨,૭૯,૭૩૨ દેશી (પાટનાં) હળ છે, ૬૭૩ લોખંડી હળ છે અને ટ્રેક્ટરની સંખ્યા ૯૯ છે. મુંબઈ ઇલાકામાંના ટ્રેક્ટરમાંથી માત્ર ગુજરાત એકલામાં જ ૯૯ છે. આ બતાવી આપે છે કે જ્યાં યન્ત્રો ઉપયોગી કે લાભકારક જણાય છે ત્યાં ગુજરાત આગળ પડતું છે. પણ કેટલાકને વિસ્મય થશે કે ગુજરાતમાં લોખંડી હળની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી છે. દક્ષિણમાં લોખંડી હળ ૫૯,૮૨૩, કર્ણાટકમાં ૯,૨૯૨ અને કોંકણમાં ૨૪૭ છે. નવીન સુધારણાને અપનાવવામાં ધીરાપણાને લઈને આમ નથી, પણ ગુજરાતની આબોહવા અને જમીનને લોખંડી હળ બહુ ઉપયોગી નથી. તેને કારણે છે. ખૂબી તો એ છે કે હળની સંખ્યા અને ધોરી બળદની જોડીની સંખ્યામાં કંઈક સામ્ય છે. લાકડાના પાટના અને લોખંડી હળની કુલ સંખ્યા ૨,૮૦,૪૦૫ છે અને ધોરી બળદની જોડની સંખ્યા ૨,૮૦,૨૦૫

ગુજરાતમાં મુસાફરીના અને માલ લાવવા લઈ જવા માટેનાં કુલ ૧ ૩૯,૯૩૭ ગાડાં છે ભાર લઈ જવા લાવવા માટે ૧,૨૧,૭૬૯ ગાડાંની સંખ્યા છે. એટલે વાવેતર જમીનના દર ૩૭ એકર દીઠ એક ગાડું પડ્યું.

પીતના પાણી માટે પંપ સાથે ૬૪૫ ઑઇલ એન્જીન છે અને ભુંગળાં ઘાલેલા કૂવા માટે વિજળીના પંપ છે.

સારાંશ અને સૂચના

ગુજરાતના ખેડૂતના ખેતીવિષયક અને આર્થિક પ્રશ્નોનું બહોળું વિવરણ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી પણ ખેડૂતના વિશાળ પ્રશ્નોના ઊકેલ માટે ઊંડો અભ્યાસ કરવા તરફ લક્ષ ખેંચાય એ હેતુથી એ પ્રશ્નોનું માત્ર રેખાલેખન કરી તે પ્રશ્નોની વ્યાપકતા બતાવવાનો જ અહીં આશય છે, અને ઉપરના અવતરણો એ દૃષ્ટિથી જ કરવામાં આવ્યા છે.

ખેતીના ધંધામાં મુખ્ય પ્રશ્ન—બદીનું મુખ્ય કારણ—જમીન–વિષયક છે. ખેતીની જમીનની માલિકી જે પોતે ખેતી કરે—સાંતીડું ખેડી પરસેવો પાડે—તેને જ આપવી જોઈએ. બીન–ખેડૂત જમીનદારી (જેમાં જમીનદારોને માત્ર ખેતીની ઉત્પન્નમા જ રસ છે પણ ખેતીની સુધારણા કે ઉન્નતિ માટે નથી) તદ્દન નાબૂદ કરી નાખવી જોઈએ. આ ક્રમા

કાયદો ઘડીને કરી શકાય હાલના બીન-ખેડૂત જમીનના માલિકોને પોતાની જમીન બે ત્રણ વરસમા (મુ'ત કાયદાથી નક્કી કરી શકાય) ખરા ખેડૂતોને વેચી દેવાની વરદી આપવી જોઈએ એટલા સમય પછી જો તેઓએ પોતાની જમીન ન વેચી નાખી હોય તો સરકારે તે લઈ લેવી અને ખરા ખેડૂતોને યોગ્ય કિંમતે આપી દેવી આમ કરતા મળેલી વેચાણકિંમત, ખર્ચ બાદ કરતા જે રહે તે જમીનના મૂળ માલિકને સરકાર પાછી આપે જમીન વેચી નાખવામા પણ જમીનની એકત્રિત માલિકીના ધોરણે વેચવી એમ ઠરાવવુ આગળ ઉપર કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલીઓ ઊભી ન થાય તે માટે દરેક રાજ્યમ ધારણીર વિભાગમા એક કુટુ બને પૂરતી જમીન—એક સાનીની જમીનના આકડાઓ ગણી કાઢના જોઈએ, એટલુ જ નહિ પણ ભવિષ્યમા આમ એકત્રિત કરેલી જમીનના ભાગલા થતા અટકે એમ કરવુ જોઈએ ગીરો મૂકવા વિષે કે વેચાણ કરવા માટે પણ ધારાધોરણો બાધના જોઈશે, જેમ કે ઉપર નક્કી કરેલી એક કુટુબ પૂરતી બધી જમીન એક જથે ગીરો મૂકી શકાય કે વેચી શકાય, નાના નાના ભાગમા નહિ એટલે કે ગીરો કે વેચાણનો એકાક એક કુટુબ પૂરતી ઠરાવેલી બધી જમીન હોવી જોઈએ આમ જુદા જુદા વિભાગની જમીનની ઈકૉનૉમિક હેલ્ડીંગ ની દૃષ્ટિએ પુનર્વહેચણી કર્યા પછી બાકી રહેલી 'નોન-ઈકૉનૉમિક હોલ્ડીંગ' વાળી જમીનના માલિકોને જમીન મહેસુલ કે વેરામાથી મુક્ત કરવા જોઈએ જમીનના અટપટા પ્રશ્નનો આની રીતે નિકાલ કરવાથી ખેડૂત-જનતા પોતાની જમીન ઉપર ચિરસ્થાયી વસવાટ કરી શકશે અને ખેતીમા પણ બર આવશે આ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આમ કરવા જતા ખેડૂતોની શાખ ઘટી જવા સભવ છે પણ સાવકારી કે શાખના પ્રશ્ન કરતા માલિકીના ખેતરનુ પુન વરી કરણ ભવિષ્યના ઉત્કર્ષ માટે વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે જમીનને લગતા પ્રશ્નોનો નીવેડો આણવાથી ધીરધારનો પ્રશ્ન આપોઆપ જ ઊકલી જશે

મારી બીજી એક સૂચના એ પ્રજાબધારણના સ્તભ સમા ખેતીવાડી અને સહકારી ખાતાની કાર્યપ્રણાલી સબધી છે ખાતાના તજ્જ્ઞો કે નિષ્ણાતો અમુક વિષય ઉપર, તેની મહત્તા અને ઉપયોગિતાના પ્રમાણમા મૂળ વસ્તુસ્થિતિથી કેટલીક વાર વિમુખ રહી,

શોધખોળ કે સંશોધન કરે છે અને પછી ખાતાની નિયત કાર્યપ્રણાલીને અનુસારી તેનો અમલ કરાવવા જિલ્લાના માણસો ઉપર મોકલી આપે છે. ખેતીના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે આથી તદ્દન ઊલટો રસ્તો લેવો જોઈએ—દરેક તાલુકા કે દરેક ગામડાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મહેસૂલી ખાતામાંથી મળી આવતા આંકડાઓને આધારે અને તે પૂરતો ન હોય તો વધુ તપાસણી કરી કરવું જોઈએ આ પ્રશ્નો ત્યાર બાદ તેના નિષ્ણાતો ઉપર ખરા નિરાકરણ કે અભિપ્રાય માટે મોકલવા જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ તેમણે એ સૂચવેલા નિરાકરણ કે રસ્તાથી ખેડૂતને કંઈ આર્થિક ગેરલાભ ન જ થાય, અને તે વ્યવહારુ હોય, તેની કાળજી સરકારે રાખવી પડે. આટલી કડકાઈને કારણે નિષ્ણાતો પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સંપૂર્ણ સંશોધનથી, ઊંડી વિચારણાથી, બુદ્ધિપૂર્વક, ખરી વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી, પૂર્ણ જવાબદારીથી જ કરશે અને તેને લઈને નિષ્ફળ નીવડવાનો સંભવ પણ ઓછો થઈ જશે એક દાખલો લઈ સમજાવું: પાકવનસ્પતિશાસ્ત્રી ગુજરાત માટે એક બાજરીની નવી જાત કાઢે. ધારો કે તેના ઉત્પન્ન સો ટકા વધારે છે. વારુ, પણ જ્યા સુધી ગુજરાતમાં કાતરાથી થતું નુકશાન (જે વસ્તુસ્થિતિથી તેઓ પૂર્ણ માહિતગાર ન પણ હોય અને હોય તો પોતાના ચાલુ સંશોધનમાં આ પ્રશ્ન આપ બળે ન પણ ઉમેરે) અટકાવવાનો ઉપાય સાથે સાથે નથી થતો ત્યાં સુધી પાકવનસ્પતિશાસ્ત્રીએ કરેલી મહેનત અને ખર્ચેલો પૈસો નકામો નીવડવાના કારણે પાકની નવી જાત ગમે તેટલી વધારે ઉત્પન્ન આપે તો પણ જ્યાં કાતરાનો ઉપદ્રવ છે, જ્યાં આખોએ પાક ધોકામાં છે ત્યાં થોડાક ટકા ઉત્પન્ન વધે કે ઘટે એ ગણાતરી જ નકામી છે. આમ સંશોધન અને સુધારા વ્યાપક અને ખરી વસ્તુસ્થિતિને સ્પર્શતા હોવા જોઈએ. કોઈપણ પાકની નવી જાત કાઢવી હોય તો તે પાકને અંગે ઉપસ્થિત થતા બધા જ પ્રશ્નોનો પહેલેથી વિચાર કરી કાર્યદિશા નક્કી કરી તે પ્રમાણે સંશોધન થવું જોઈએ.

સુધારાની દિશાનું સૂચના ખેડૂતો તરફથી થવું જોઈએ. કારણ કે તેમને કયા, કેવો, કેટલો સુધારો કરવો અને કઈ દિશામાં કરવો તેનું, ઘણા વર્ષોના અનુભવને કારણે, ઘણું સારું ભાન હોય છે. આ દિશાસૂચન થયા પછી નિષ્ણાતોએ તે દિશામાં શોધખોળ કે પ્રયોગો કરવા જોઈએ અને છેવટે યોગ્ય સુધારો અમલમાં મૂકવો જોઈએ.

નિષ્ણાતોએ જણાવેલા સુધારાઓનો કેટલો અમલ થાય છે તે સબધી આકડાઓ દરસાલ બહાર પાડતા જોઈએ જેમ કે અમુક સારુ બી અમુક ખેડ ખાતરની રીત વગેરે, ઈનાકાના કેટલા ક્ષેત્રફળમા વ્યાપક થતા જાય છે, નુકસાન વધે છે કે ઘટે છે, વિગેરે યોગ્ય સમયમા એ સુધારો ધાર્યા પ્રમાણે ફેલાઈ જાય છે કે નહિ તેની ખરી ઉપયોગિતા અને તેનાથી થતા ફાયદાની તે ખરી નિશાની છે જો ધાર્યા પ્રમાણે ન ફેલાય તો જરૂર તેમા કઈક ન્યૂનતા કે ત્રુટિ છે, આ ન્યૂનતા કે ત્રુટિ સાધારણ ખેડૂત ફેડી શકે નહિ એવી હોય કે સુધારાની ઓછી અસરકારકતા ને લીધે હોય દરસાલ બહાર પાડવાના આકડાઓ આવા ઉપયોગી નિરાકરણો માટે કામ લાગે જે જે સુધારા નકામા નિવડે તે સુધારા ન જ કહેવાય અને તે ઉપર કોઈપણ જાતનુ પ્રચારકાર્ય પણ ન કરવુ જોઈએ આ રીતે પૈસો વખત અને શક્તિનો બચાવ થાય અને બીજા પ્રજોન્નતિના વધુ ઉપયોગી કામમા વાપરી શકાય

★

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ અ

ગુજરાતની ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળા

પ્રાચીન અને અર્વાચીન

•

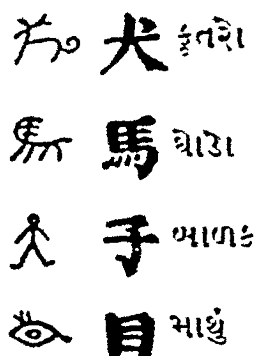
શ્રી બચુભાઈ રાવત

ચિત્રો એ સર્વદેશીય ભાષા છે. દુનિયાના કોઈ પણ દેશનો વતની ગમે ત્યાં જાય, પણ આવી નિશાની ☞ જુએ એટલે તેનો અર્થ આ રસ્તે આગળ 'આ જુઓ' એવો થાય છે એમ એ તરત સમજી જવાનો. એ જ રીતે આપણે આગળ વિચાર કરીએ તો અભણ ગાડીવાળાઓ અને રાહદારીઓ પણ રસ્તા પર ચીતરેલી 'ટ્રાફિક સાઇન્સ' (માર્ગસૂચનાઓ)ની સૂચનાઓ સમજી શકે છે. પોતાની માતૃભાષાનો કક્કો પણ ન ભણ્યો હોય એવો માણસ આગળ કોઈ પણ દેશનાં સચિત્ર પુસ્તકો કે સમાચારપત્રોમાંના ચિત્રપ્રસંગો મૂકતાં તે તેની પાછળનું કથાવસ્તુ ગ્રહણ કરી શકવાનો. તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ કે કાનડી ન જાણનાર બંગાળી કે પંજાબી પણ ચિત્રો જોઈને દક્ષિણ હિંદની પોથીઓમાંની રામાયણ મહાભારતની કે પુરાણની કથાઓ તરત વર્ણવી જઈ શકે છે. હિંદની કોઈ પણ ભાષાથી અજાણ્યો જર્મન, રશિયન અમેરિકન કે જાપાની મુસાફર, એ જ રીતે, અજંતાનાં કલામંડપોમાંનાં ભાવપ્રધાન ચિત્રો પાછળની માનવ ઊર્મિઓ અને જાતક કથાઓનાં પ્રસંગચિત્રો ઉકેલી શકે છે. આમ, ચિત્રો એ માનવસમસ્તની સાર્વત્રિક ભાષા છે.

અને તેનો ઉદ્ભવ પણ, લિપિથી યે પહેલાં, માનવ સંસ્કૃતિની સાથે જ થયો. અથવા, સાચી રીતે કહીએ તો, માનવીની સંસ્કારિતાની શરૂઆત ચિત્રોથી થઈ. પોતાનો સંદેશો બીજાને પહોંચાડવામાં, પોતાનું વક્તવ્ય સામાને સમજાવવામાં અથવા પાછળનાને માટે તે મૂકી જવામાં પહેલું અને સફળ માધ્યમ માણસને 'ચિત્ર' જ હાથ લાગ્યું છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળની ગુફાઓમાંનાં અમુક દેશનાં ચિત્રો આજે પણ આની સાક્ષી પૂરે છે. તે પછી શબ્દો અને અક્ષરોને અમુક સંજ્ઞાઓમાં ઉતારીને માનવીએ વ્યવહાર વધુ વ્યવસ્થિત કર્યો. પ્રાચીન ઇજિપ્શિયન અને ચીની લિપિ તો ચિત્રસંજ્ઞાની જ બનેલી હતી અને આજની અમુક લિપિઓ એ ધીમેધીમે ઘસાયેલાં અવ

તાર છે એમ પુરાણા અવશેષો સિદ્ધ કરે છે (જુઓ આ નીચેનાં ચિત્રો)

ઉપર પ્રાચીન ચિત્રલિપિ ઉપરથી આજના વિવિધ રોમન મૂળાક્ષરો કઈ રીતે ઊતરી આવ્યા તે દર્શાવતો ચાર્ટ (૧) ઇજિપ્શ્યન ચિત્રાક્ષર, (૨)-(૩) તેમાંથી ઉદ્ભવેલા ઇજિપ્શ્યન અક્ષરો (૪) થી (૧૦) તે પરથી થએલા ગ્રીક, રોમન, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી રૂપાંતરો જમણી બાજુ: ચીનની ચિત્રલિપિ ચિત્રસંજ્ઞાઓમાંથી ઘસાતી ઘસાતી આજના રૂપમાં બંધાઈને ક્રમ વિકાસ પામીને દર્શાવતાં મૂળ ચિત્રો તથા તે ઉપરથી થએલા ચિત્રાક્ષરો

આમ, એક બાજુ માનવીની વાણી તો સંજ્ઞાબદ્ધ—લિપિબદ્ધ થઈ, પણ ચિત્રાલેખનનો સંબંધ તો માનવીની ઊર્મિ સાથે જડાએલો, એટલે તેનો સ્રોત ઉત્તરોત્તર વધુ વિકસિત, ઉલ્લસિત અને વેગવાન થતો ગયો. ચારપાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ચીન, સિંધ, મિસર, આસીરિયા વગેરેમાંના ખોદકામોના અવશેષોથી માંડીને યુરોપની પુરાણી બાઈબલ પ્રતો, હિંદમાંનાં ગુફાચિત્રો અને તાડપત્રોની પોથીઓ સુધીના બધા સાધનોમાં એ સ્રોત અખંડ વહેતો આવ્યો છે. શિલાઓ, મુદ્રાઓ, પેટીપટારા, વાસણો, વસ્ત્રો, ઘરગથ્થુ ચીજો અને મકાનોની ભીંતો ઉપરથી ઊતરીને, માણસ લખતો થયો

ત્યારથી એ ઊર્મિસ્રોત ગ્રંથોમાં પણ વહ્યો છે અને ઘણે સ્થળે તો લેખનની સાથોસાથ ચિત્રો પણ સરખી જ અગત્યનું સ્થાન લેતાં આવ્યાં છે.

ઇતિહાસના અંકોડા

સિંધના મુએં-જો-ડેરોમાંથી મળી આવેલા હિંદની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં શિલ્પ જેટલો ચિત્રકળાનો નમૂનો હજી મળ્યો નથી, એટલે હિંદમાં સચવાયેલા ચિત્રકળાના સૌથી પુરાણા અવશેષ આજે તો ઈસવી સનના પહેલાથી સાતમા સૈકા સુધીના કાળને આવરી લેતા અજંતાની ગુફાઓનાં અને તેને અનુસરતાં મધ્ય હિંદમાં બાઘ, ડક્કનમાં વેરુળ (ઇલોરા), દક્ષિણમાં સિત્તન્નવાસલ, અને લંકામાં સિંહગિરિ–અનુરાધાપુર અને પાલોનારુઆની ગુફાઓમાંનાં ભીંતચિત્રો જ છે. તે પછીના જે અવશેષો મળ્યા છે તે કદાચિત્ બૌદ્ધધર્મી ધ્વજ (banners) ઉપરનાં આલેખનો તથા ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાનાં; અને તે પણ જૂનામાં જૂનાં અગિયારમા શતકનાં. તે પહેલાંના ઇતિહાસના અંકોડા તૂટી ગયા છે.

આમ, હિંદની ગ્રંથસ્થ (પુસ્તકના) ચિત્રકળાના જૂનામાં જૂના અવશેષો આજે માત્ર બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પરનાં જ મળી શકે છે એ હકીકત ઉપર આપણે આવ્યા[1]. તેમાં પૂર્વ હિંદના ચિત્રગ્રંથો અગિયારમા સૈકાના અને પશ્ચિમ ભારતના જૂનામાં જૂના ઈ. સ. ૧૧૦૦ની શરૂઆતના તાડપત્રના ગ્રંથો જ છે.

---

[1] તે પહેલાંના (એટલે કે ભીંતચિત્રોના તેમજ તેની અગાઉના) કાળમાં ચિત્રો લેખનની સાથોસાથ ગ્રંથોમાં પણ સ્થાન પામ્યાં હતાં કે નહિ તેની જોકે કાંઈ સાક્ષી મળતી નથી. પરંતુ વિખ્યાત લિપિશાસ્ત્રી મહામહોપાધ્યાય રાય બહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાના મત પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકાની આસપાસ એટલે આજથી લગભગ અઢી હજાર વરસ પર તો લિપિવિકાસ ભારતમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યો હતો એ હકીકત માન્ય રાખીએ, તથા ભારતવાસીઓ રૂમાંથી કાગળ બનાવવાની વિદ્યા ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા-ચોથા સૈકાથી જાણતા થયા હતા તેમજ પુરાણોમાં પુસ્તકો લખાવીને દાન કરવાનું મહાપુણ્ય મનાયું છે એ આધારોને સ્વીકારીએ તો આજથી બે-અઢી હજાર વર્ષ ઉપર આટલી સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલા ગ્રંથાલેખનમાં, માનવલાગણીની સાથે સહોદર જેવી એવી ચિત્રકળા કોઈ પણ પ્રકારે સ્થાન પામ્યા વિના રહી હોય એ બીના શક્ય લાગતી નથી. અજંતાની ભીંતો પર જે સંસ્કારી અને સજીવ પીંછી આટલી વિપુલ લીલા વિસ્તારી રહી હતી તેણે તે સમયના તે પહેલાંના કાળમાં ગ્રંથોમાં પણ પોતાનાં પગલાં પાડ્યાં હોય એ માની ન શકાય?

અજન્તાની ભીંત ઉપરના આલેખનનો એક નમૂનો (બ્લૉક: 'કુમાર')

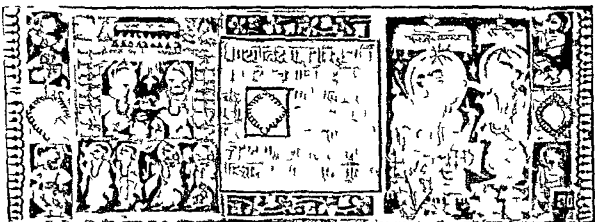
પણ એ બંનેની ઢબો જુદીજુદી છે. બૌદ્ધ ધર્મના ઉત્સાહ અને ઉત્તેજનથી પોષાએલી ઉત્તર બંગાળ અને નેપાળ-તિબેટની ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળામાં અજન્તાની બૌદ્ધ કળાને મળતી એક વિશિષ્ટ લઢણ જોવા મળે છે, ત્યારે પશ્ચિમ હિંદમાં —ગુજરાત-રાજપૂતાનામાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ (જૈન) સંપ્રદાયોના આશ્રય અને ઉત્તેજનાથી પોષાએલી, અને તે દિવસથી તે છેક હમણાં લગભગ આઠસો-હજાર વર્ષ લગી ફૂલેલી ફાલેલી, તાડપત્રો તથા કાગળની હસ્તલિખિત પ્રતો પર તેમજ કપડાના ઓળિયા (પટ) ઉપરની ગ્રંથારૂઢ ચિત્રકળા કોઈ અનોખા જ રૂપની[2] છે એ બંનેને પરસ્પર કોઈ સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી, એટલું

---

૨ એને વિષે બે માન્યતાઓ છે: ઈ. ૧૯૨૨માં 'વસંતવિલાસ'ના ઓળિયા પરનાં ચિત્રો જોઈને એને 'ગુજરાતી કળા' તરીકે પહેલવહેલી ઓળખાવનાર શ્રી રવિશંકર રાવળ માને છે કે એ ઝડપી, વેગવાળી, સાદી, અને પોતાને રજૂ કરવાની વાત સંજ્ઞારૂપમાં ઉતાવળા ખસરાની ઢબે--sketchy styleમાં--કહી જતી ચિત્રકળા, લહિયાઓને હાથે, લેખનની સાથોસાથ, લેખનની ઢબની જ વિશિષ્ટતા પામીને જન્મી અનેકવિધ વિષયો, જાણે કોઈ 'નોટેશન' પદ્ધતિથી સંજ્ઞાઓના રૂપમાં, ઝડપી અને વહેતી રેખાઓ વડે, બેદરકારીથી છૂટે હાથે ખેંચાયે જતા જે આપણે

સોળ વિદ્યાદેવીઓના રંગીન ચિત્રોવાળી શાંતિનાથચરિત્રની પ્રતના બે પાના (શ્રી સારાભાઈ નવાબના સૌજન્યથી)

પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથચિત્રણનો ત્રીજો તબક્કો: ધ્રુવાખ્યાનના સીવેલા પુસ્તકમાંની ચિત્રણા

રાજસ્થાની હિંદીમાં ધ્રુવાખ્યાનની પ્રત (શ્રી મંજુલાલ મજમુદારના સંગ્રહમાંથી બ્લૉક. 'કુમાર'ના સૌજન્યથી)

જ ાહિ, પણ પૂર્વ ી કળાો સ્રોત ટૂક વખતમા જ]તિહાસ ા અધકારમા ભળી જાય છે, જ્યારે પશ્ચિમમા જૈ ા ા ધર્મપ્રેમથી, ાજ ગે ા આશ્રયથી ગો સમાજ ી રચિન્તાથી સતત પોષાતો રહેતો એ સ્રોત, એક બાજુ પોતાનુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જાળવતો રહેતો છતા, બીજી બાજુ ાજપૂત ગો મુગલ કળાો જન્મ તા ગો છે

પ્રાચીન ગુજરાતની ગ્રથસ્થ ચિત્રકળા

આટલુ તો હવે નિઃ ો ો ગો નિર્વેચ ો મતે સિદ્ધ થઈ ચૂકયુ છે કે અગિયારમા શત ા ાતથી માંડી આજની પશ્ચિમ હિંદની આ ગ્રથસ્થ ચિત્રકળાનુ જન્મ ગો પોષણસ્થાન ગુજરાત જ છે, તેમા ગુજરાત ા ધર્મ ગો

જોઈએ છીએ તેની પાછળ લહિયા કલમનો જ લહેકો છે અને તે ગુજરાતમા જ ગુજરાતી લહિયાઓને જ હાથે તથા ગ્રથચિત્રણના જ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી ગ્રથા ઉ ર જ, લેખનની સાથોસાથ જન્મી વિદ્વાનોની ગી ઝ મા યતા એવી છે કે ગુજરાતની આ ગ્રથસ્થ ચિત્રકળા એ સાતમા સૈકામા લોપ પામતી અજન્તાની કળા અને સોળમા સૈકાની આખર પ્રગટેલી હિંદુ-રાજપૂત કળાને જોડતી સાકળ છે અને છેલ્લા છેલ્લા મિ ડી વી ડૅમ્મને જાહેર કરેલા ઈલો-રાના ૯મી ૧૦મી સદીના ભીંતચિત્રોમા ગુજરાતી કળાની આખ નાક તથા છાતીના ભાગની વિશિષ્ટ ઢબના અશ જણાતા એ તે ો આ ાટ્યનો અકોડા બનીને આખા સાતને સાધી દે છે આમ અજન્તાની ચિત્રકળાનો પ્રવાહ કાળસાગરમા લુપ્ત થયા ને બદલે સતત વહ્યા કર્યો છે એવી એ મા યતા છ અને એની સાબિતી રૂપે એ ગ્રથસ્થ ચિત્રોમાના અમુક કટિભગો રેખાવહન ઇત્યાદિ એ અજન્તા ઢબને મળતાં દર્શાવવામા આવે છે

પરતુ તેમ છતા યે આ ઢબમા અજન્તાનુ માર્દવ માધુર્ય કે ઉત્કૃષ્ટ પ્રફુલ્લ જણાતુ નથી ત્યારે શું અજન્તાની કળા ભીંત પરથી કાગળ પર ઊતરી આવતા આવુ નિકૃષ્ટ ૫ પામી હશે? કે પરપરાએ ઘસાતી આવીને તે આ અવસ્થાએ પહોંચી હશે? કે પછી પહેલી (શ્રી રાવળની) કલ્પના પ્રમાણે એ ગુજરાતમા ગ્રથાલેખનમા જ ખીલેલી વિશિષ્ટ કળા હશે?

એક બીજો પ્રશ્ન પણ થાય છે અજન્તાનુ શિ ૫ પણ ગુ ા ી ચિત્રકળાની જ ાનજ સમકાલના કવિતસ્વભાવ છે ાર દ્ર મની ૧૧મી સદી આસપાસ આપણે ત્યા બધાએલા સિદ્ધપુરના રુદ્રમાળ, પાટણની રાણીવાવ અને મોઢેરાના સૂર્યમંદિર વગેરેના અદ્ભુત મનોહર અને ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પની જોડે મૂકતાં અજન્તા જેટલી સમકક્ષતાએ પણ એ જ કાળની ગ્રથ ચિત્રકળા આવતી નથી

વિક્રમના ચૌદમા સૈકામાં ગુજરાતના નરનારી

લગભગ ૭૦૦–૮૦૦ વર્ષના ગાળા સુધી ગુજરાતના ગ્રંથોમાં વિસ્તરેલી 'ગુજરાતી ચિત્રકળા'ની વાનગી દર્શાવતા બે નાના નમૂના: ડાબી બાજુ—ચૌદમી સદીના એક પ્રાચીન ઓળિયાપરના ચિત્રમાંથી; જમણી બાજુ: સરસ્વતી દેવી ('કુમાર' કાર્યાલય અને શ્રી સારાભાઈ નવાબના સૌજન્યથી)

સમાજજીવનના પ્રતિબિંબો છે, ગુજરાતનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે, ને તે 'ગુજરાતી'—'ગુજરાત'ની જ ચિત્રકળા છે. ગુજરાતની રાજ્યસત્તા ને સંસ્કારિતાની છત્ર-છાયા જ્યાંજ્યાં ડગી ત્યાંત્યાં સુધી—ઉત્તરમાં માળવા-રજપૂતાના અને દક્ષિણમાં લાટપ્રદેશ સુધી તેનો વિસ્તાર અને વિકાસ થયો છે. એના વ્યક્તિત્વના મુખ્ય તત્ત્વો તે એની સરળતા, વિશદતા તથા લોકજીવનના ચાલુ સંપર્કે પામી રહેલી સજીવતા છે. પાછળથી, એમાંથી જ ખીલીને રાજદરબારનો આશ્રય પામેલી રાજપૂત અને મુગલ કલમો અમુક ખાસ વર્ગનું જ રંજન કરનારી હોવાથી તેમાં અમીરાત આવી, તે સુઘડ-સોહામણી ને નાજુક-નમણી બની. પણ ગુજરાતની ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાના અગિયારમાથી ઓગણીસમા શતક સુધી પથરાએલા અસંખ્યાત અવશેષોમાં વિસ્તરી રહેલી એ કલમે તો, લક્ષણના જુદાજુદા પલટા પામવા છતાં પણ, પોતાનું મૂળનું સાદું, તળપદું, વિશદતાથી કથાપ્રસંગ સમજાવતું, સહેલી સંજ્ઞાઓવાળું વિશિષ્ટ વ્યકિતત્વ તો જાળવી જ રાખ્યું છે. એ ગુજરાતના આમવર્ગની કળા બની રહીને તેના સાંસ્કારિક જીવનમાં એકરસ થઈ ગએલી છે. તેનાં સુખદુઃખ, મનોરથો, ધર્મભાવના અને જીવનદર્શનનો એણે આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડ્યો છે. જૈન ધર્મના કલ્પસૂત્ર, કાલકાચાર્યકથા કે સંગ્રહણી સૂત્રમાં, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર કે ભગવતી સૂત્રમાં, વૈષ્ણવી બાલગોપાલસ્તુતિ કે દશમ સ્કંધમાં અથવા શક્તિસંપ્રદાયી સપ્તશતી ચંડીપાઠમાં—એમ વિવિધ સંપ્રદાયના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જ નહિ, પણ વસંતવિલાસ, ઢોલામારૂ અને મધુમાલતી જેવા સમાજજીવનના પ્રણય-કથાનકોમાં તેમજ સૌન્દર્યલહરી તથા રતિરહસ્ય જેવા ગ્રંથોમાં—એવા વિશાળ ક્ષેત્ર પર, ૭૦૦–૮૦૦ વર્ષના ગાળામાં એ કલમ ખૂબ પ્રફુલ્લતા ને વેગથી ફરી વળી છે. એણે ધાર્મિક કથાચિત્રો ને

ભિત્તિચિત્રો, વેલબુટ્ટાઓ ને સુશોભનો તથા ગુણાત્મક મહાચિત્રો આલેખ્યાં છે જંગલો ને તળાવો, કિલ્લા ને નગરો, માનવસૃષ્ટિ ને પશુપ્રાણીસૃષ્ટિ, ત્યાગ ના તેમજ ભોગ ના પ્રસંગો નગરો ને શ્રમજીવીઓ, શિકારના તેમજ આગમનના વૃત્તાન્તો, પ્રશાન્ત ધ્યાનમુદ્રાઓ અને લાલિત્યભર્યાં નૃત્યો સંગીતશાસ્ત્ર તેમજ નાટ્યશાસ્ત્ર ના સ્વરૂપો, દેવદેવીઓ તીર્થંકરો, ધર્માચાર્યો, રાજવીઓ તેમજ આમવર્ગ ની સામાન્ય જનતા—એવી વિપુલ વિવિધતા એ ના અસ્ખલિત પ્રવાહે એ ૭૦૦–૮૦૦ વર્ષ ના ગાળામાં સમગ્ર પશ્ચિમ ભારત પર વરસાવી છે

પણ ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગ લગભગ એ ની પડતી ના પગલાં મંડાવા માંડે છે પશ્ચિમ ના સંપર્કથી દેશમાં બે સંસ્કારો ના ઘર્ષણ સમયે સ્વાભાવિક રીતે જ જન્મતી જે દ્વિધાવૃત્તિ, અસ્થિરતા ને અવ્યવસ્થા પ્રવર્તમાન હતાં તેણે, અને ત્યાર પછી તરત આવેલા ના ધંધા ના આગમને ચિત્રકળા ની એ પરંપરાનો ધીમેધીમે લોપ આણી દીધો

મુદ્રણકળાનો પ્રવેશ

અઢારમી સદી ના છેલ્લા દશકામાં ગુજરાતી બીબાંનો જન્મ થયો પણ ઘણાં પુસ્તકો મુખ્યત્વે શિલાછાપથી જ છપાતાં અને શિલા ઉપર તો લહિયાઓને હાથ વડે જ લખવાનું હતું એટલે ગુજરાતી રેખા ઉપર ઠીક ઠીક પ્રકાશ પડતો રહ્યો પરિણામે, ગુજરાતની તળપદી કળા ની એ જ્યોતને આખરી ઝબકાર કરી લેવા માટે એ ક્ષેત્ર મળી ગયું સુલેખન ની સાથોસાથ પેઢીગત જળવાઈ રહેલી ચિત્રકામ ની આવડત ધરાવતા ધંધાદારી લહિયાઓ તેના નમૂના રૂપમાં પણ એ શિલાછાપી ગ્રંથો ઉપર ઉતારતા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ની લાયબ્રેરીમાં જૂના ગ્રંથો જે વિપુલ સંગ્રહ છે તેમાં ના શિલાછાપ ના ગ્રંથોમાં એ પરંપરાગત ચિત્રકળા ના ચિત્રો થતા જતા પગલાં જણાય છે ઈ સ ૧૮૪૭માં છપાયેલા 'નીતિદર્પણ' અને 'ડાહ્યલીની વાતો' ના આ કાળ માં એના સ્વરૂપનો દેખાય છે પણ પછી ૧૮૫૪–૫૫ ના 'પંચોપાખ્યાન' અને 'સદેવંત સાવળિંગા' ના ચિત્રોમાં એ પાંગળું અને વિકૃત સ્વરૂપ પામે છે એમાં તેમજ એ પછીના ગાળા ના ચિત્રો ને ચોકઠાંમાં પ્રતિભાનો અભાવ, મૌલિકતાનો હ્રાસ સદીઓથી પરંપરાને ઘૂંટીને જાળવી રાખતી કડિયાશાહી—મતાગ્રહી શૈલી, અને અંગ્રેજી ના પશ્ચિમી ઢબ ના અનુકરણોનો પ્રવેશ ક્રમશઃ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

અને ત્યા તો સુશોભનો માટે ટાઈપની બોર્ડરો, અને ચિત્રો ઉતારવાની 'બ્લોક એન્ગ્રેવિંગ'ની પદ્ધતિ પ્રવેશ પામે છે અને ૧૮૭૬મા છપાએલી 'બત્રીસ પૂતળીની વાર્તા' ઉપર મુદ્રણકળાએ ઉતારેલા એ પદ્ધતિના ચિત્રો નજરે જોવા મળે છે

પરતુ પ્રાથમિક સમયના આ મુદ્રિત ચિત્રોમા કોઈ પણ પ્રકારનુ સાચુ કલાતત્ત્વ જણાતુ નથી. ક્યાક અગ્રેજી એન્ગ્રેવિંગોની નકલો અને ક્યાંક, તે સાથે, ગુજરાતી કળાના અધમ અવતાર જેવી સલાટી શૈલીના મિશ્રણોના માત્ર ચાડા એ સમયે આપણને જોવા મળે છે કવિ નર્મદાશકરે આ અરસામાં જર્મનીથી તૈયાર કરાવી મંગાવેલુ પોતાનુ સ્ટીલ એન્ગ્રેવિગ ચિત્ર એ આપણા દેશની કળા ન હોવાથી સ્વાભાવિકરીતે જ આમા અપવાદ રૂપ છે અહી થતા એન્ગ્રેવિગો મોટે ભાગે દક્ષિણ તરફના કારીગરોને હાથે (મુદ્રણકળા પ્રથમ મુબાઈ તરફ ખીલી હોવાથી) થતા હોઈ, ગુજરાતી વાતાવરણ, પહેરવેશ કે ચહેરાનુ કોઈ પણ તળપદુ તત્ત્વ એમા જણાતુ નહિ, અને આ સ્થિતિ છેક વીસમી સદીના પહેલા દશકા સુધી ચાલુ રહી કલારસિક સ્વ શેઠ શ્રીમાન પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ પોતાની 'સુરસાગરની સુન્દરી' નામની નવલકથા સચિત્ર કરીને બહાર પાડી અને તે પછી થોડા સમયે એમણે એમના જાણીતા 'સુવર્ણમાળા' સામયિકના ચિત્રાકો પ્રકટ કરવા માડચા એ મુદ્રિત ચિત્રકળાનો પ્રથમ શિષ્ટ આવિષ્કાર કહી શકાય. પરતુ તે ચિત્રો પણ, ઉપર કહ્યુ તેમ, શ્રી ધુરંધર આદિ જેવા દક્ષિણી ચિત્રકારોને હાથે થએલા હોવાથી તેમા સાચુ દેશજ કલાતત્ત્વ તો નહોતુ જ

અર્વાચીન ગ્રથસ્થ કલાનો ઉદય

પણ આ દિશામા સાચો અને પ્રશસનીય તથા પ્રથમ પ્રયત્ન તો બીજો જ છે. R B Tની સહીથી ભાવનગરના સ્વર્ગસ્થ મહારાજા (રાઓલશ્રી ભાવસિહજી તખ્તસિહજી)એ પોતાની ઉચ્ચ રસવૃત્તિને પોષવા જે કેટલાક ઉત્તમ પ્રકાશનો કરેલા છે[3] તેમાનુ 'સચિત્ર સંગીત નીતિવિનોદ' એ આધુનિક ગુજરાતના મુદ્રિત સચિત્ર પુસ્તકોમા કાલાનુક્રમે (આ લખનારની માહિતી

૩ શીહોરના કિલ્લાની ભીતો ઉપરનાં, રાજદરબાર, લડાઈ, સવારી વગેરેને લગતાં, જૂની ગુજરાતી શૈલીનાં લાક્ષણિક ચિત્રોની આબેહૂબ પ્રતિકૃતિઓ વિલાયતમા ગજીપાનાં પાનાં પર છપાવી તેનો એક ગંજીપો એમણે બહાર પાડયો છે, એ પણ એમની અનેકવિધ કળાઓ પ્રત્યેની અભિરુચિના એક દૃષ્ટાન્ત રૂપ છે

પ્રમાણે) પ્રથમ પુસ્તક છે એમાંના રંગીન ચિત્રો 'કલર લીથોગ્રાફી'થી છાપેલા છે, અને તળપદા પાત્રોના મોમાં આદી દેશજ ભાષામાં મૂકીને તેનો ચર્ચાને અનુરૂપ જ આલેખનો કરાવવાનો એમાં પ્રામાણિક, અને એ સમય ના પ્રમાણમાં સફળ કહી શકાય તેવો, પ્રયત્ન થયો છે ઈ સ ૧૯૦૩ની સાલનું એ પ્રકાશન છે

એ જ અરસામાં, કે એની થોડી આગળપાછળ, 'લીથોગ્રાફી' ના ચિત્રો ના બીજા પ્રયત્નો સામયિકોમાં પણ થયા છે, જૂના 'ચિત્રજ્ઞાનદર્પણ'માંના આલેખનો અને 'બીમમે' તથા 'નટવર'માંના 'કાર્ટૂનો' (કટાક્ષચિત્રો)એ શરૂ કરેલી પ્રણાલિ મુંબાઈના વિખ્યાત કટાક્ષસામયિક 'હિંદી-પંચ'ની લાંબી અને તેજસ્વી કારકિર્દી સાથે આગે ચડી એ આપણી એક વિશિષ્ટ પરંપરા છે પણ તેમાં મુખ્ય ઝોક કલાકૃતિ કરતાં હાસ્યનાં તત્ત્વો અને પ્રસંગના મુદ્દાઓ સાચવવા તરફ વધુ હતો

ત્યાર પછી તો ઉપર જણાવ્યા મુજબના 'સુવર્ણમાળા' વગેરેના ઉદાહરણો સાથે ગુજરાતના સામયિકોમાં 'શ્રી ભક્ત 'ભારતજીવન' વગેરેમાં જે ચિત્રો આવતાં તે, તથા મુંબાઈના વિખ્યાત સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'ના દીવાળી અંકો ને વાર્ષિક પંચાંગોમાં ના (કેટલાક 'લીથોગ્રાફી'ના તથા કેટલાક 'હાફટોન પ્રોસેસ'ના) ચિત્રો ગણાવી શકાય

આમ, ગુજરાતી મુદ્રણની સાથોસાથ ચિત્રો છપાતાં થયાં હતાં, બ્લૉક બનાવવાની પદ્ધતિ મુંબઈમાં આવી ગઈ હતી, અને સ્વ શ્રીમાન પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ એ દિશામાં સાધનસંપન્ન ગણાય એવું 'લક્ષ્મી આર્ટ' છાપખાનું શરૂ કરી 'સુવર્ણમાળા' તથા તેના અનુગામી બીજા કલાત્મક પ્રકાશનો બહાર પાડવા માંડ્યા હતા પણ હજી ક્યાંયે ગુજરાતી કળાનો સાચો પ્રાણ બોલતો ન હતો ગુજરાતી નવલકથાના પાત્રો દક્ષિણી પોશાક પહેરીને ચિત્રોમાં રજૂ થતાં, અને વળી અંગ્રેજી વાતાવરણના સ્પર્શો તથા લગભગ બધું પરાયું ને ઉછીનું લાવેલું લાગતું સત્ત્વ કળાનું ગુજરાતના સમાજજીવનમાંથી લૂંટી ગયે ઘણી ઉપરાંત સદી વીતી ગઈ હતી, એટલે એ દિશામાં કેવળ અભિજ્ઞ એવો આપણો ગજાર ફેરવનારો વર્ગ આવાઓના સ્વપ્ન જોઈ ને પણ કળાને નામે રાચતો

મંગળ પગલાં

એવે, ગુજરાતના શુભ ભાગ્યે કોઈએ સંપૂર્ણ અર્જન છાંડી શ્રમ કર્યો અને ઈ સ ૧૯૧૬માં ગુજરાતની ખરી દેશજ કલાનો પરચો આપતા ચિત્રો પ્રકટ થયાં

આધુનિક ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અસ્મિતાની જાગૃતિના આધ્વર્યુ સમા સ્વ. રણજિતરામનો એમાં પ્રેરણાસંચાર હતો. ગુજરાતને આંગણે પહેલો કલા-યજ્ઞ પ્રકટાવનાર હાજી મહમદ અલારખિયાનું 'વીસમી સદી' માસિક એ કળા ઝીલનાર ને પ્રતિબિંબિત કરનાર પ્રથમ દર્પણ હતું. એ બે મિત્રોની પ્રેરણાથી પુષ્ટ બનેલા શ્રી રવિશંકર રાવળની કલમના જે ચિત્રો નવા પ્રકટેલા 'વીસમી સદી' માસિકના પાનાઓ પર પ્રકટ થવા માંડ્યા એમાં પહેલવહેલું ગુજરાતનું ચેતનદાયી તત્ત્વ જનતાના હૃદયને સ્પર્શવા લાગ્યું લગભગ પોણી સદી પછી ગુજરાતની કળાએ પુનર્જન્મ ધારણ કર્યો જણાયો

અને હવે, પોળ-પડોશમાં, બજાર-હાટે કે ખેતીવાડીમાં રોજ નજરે પડતા, ગુજરાતની તળપદી જનતાના વિવિધ લાક્ષણિક નમૂના–types, તેમના પહેરવેશ અને પરિચિત રાચરચીલાનું વાતાવરણ પોતાપણાની ભાવનાથી વાચકના અંતરને ખેંચવા લાગ્યું. હવે જ, ગુજરાતણની લહેરાતી સાડીના હલક અને ગુજરાતના ગૃહજીવનના મીઠા દૃશ્યો દિલગમ્યાં જમાવવા લાગ્યાં. આમ્રઘટાના ઝુંડવાળા ગુજરાતના સપાટ ખેતરોના વિસ્તાર–દૃશ્યો–flat landscapes અને કાઠિયાવાડની ઉરધબક ને ઊંચાનીચી ટેકરિયાળી ભૂમિ વચ્ચે રમતા નદીવહેણો હવે જ માભોમનું યથાર્થ દર્શન આપતા ચિત્તના તાર ઝણઝણાવવા લાગ્યા, દેશજ વ્યક્તિ અને વાતાવરણના હાર્દમાં પેસીને કરેલા અભ્યાસ અને ઉપાસનાનું એ ફળ હતું અને દોઢેક વર્ષમાં શ્રી મુનશીની વિખ્યાત નવલ 'ગુજરાતનો નાથ'ના ચિત્રો જોઈને ગુજરાત પોતીકી કળાનું ગૌરવ લેતું થઈ ગયું

તે પછીના આ બે દશકામાં ગુજરાતની કળાએ જે પ્રગતિ કરી છે તેમાં અગ્રસ્થ ચિત્રકળાનો જ મોટો ફાળો છે અને એને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ખીલવનારાઓ પણ પ્રકટતા રહ્યા છે પ્રાણીચિત્રણમાં હજી યે અજોડ શ્રી રવિશંકર પંડિતનાં આલેખનો, સૂચક કલા અને આયોજનચિત્રો (designs)માં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ શ્રી કનુ દેસાઈના શોભનચિત્રો અને કવર–ડિઝાઇનો, કથાચિત્રોના સંયોજન અને ચિત્રણમાં એક વખત મોખરા પર આવી જવાની આગાહી આપતા શ્રી કલાનિધિ (દુર્ગાશંકર પંડ્યા)નાં અસંખ્યાત ચિત્રો, શ્રી રસિકલાલ પરીખ અને સોમાલાલ શાહ તથા જગન્નાથ અહિવાસીનાં ભાવચિત્રો, શ્રી જગમોહન મિસ્ત્રીના સામયિકોમાંના ચિત્રો,—આ અને બીજા અનેક ઊગતા કલાકારોની કલમે ગુજરાતની અગ્રસ્થ કળાની વેલને પાંગરતી કરી છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના સમસ્ત કળાપદ્મને શત પાંખડીએ વિકસાવ્યું છે.

હવે આપણે એ ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાના વિવિધ અંગો, પ્રકારો અને સ્વરૂપો જોઈએ

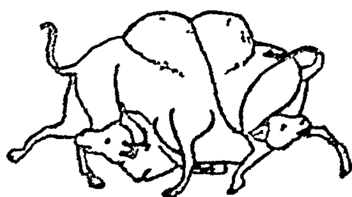
પ્રકાર

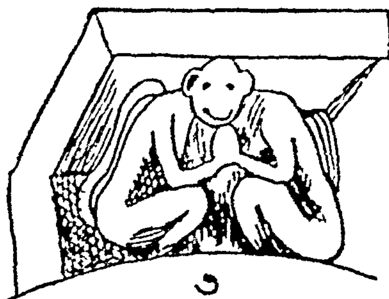
મુદ્રણકળા દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર થવા માંડ્યો તે પહેલાં, શું અહીં કે શું પશ્ચિમમાં, ગ્રંથચિત્રણના પ્રકાર માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા જ હતા અને તેમાંયે શરૂથી માંડીને લાંબા વખત સુધી તો મોટે ભાગે એક જ પ્રકાર પ્રચલિત હતો અને તે કથાચિત્રોનો (story-illustrations અથવા illustrationsનો) બુદ્ધજીવનની જાતક કથાઓ તથા રામાયણ મહાભારત, પુરાણો અને ભાગવત, જૈનોના રાસ અને સૂત્રો તથા લોકકથાઓ વગેરેની વાતાઓના પ્રસંગો જ મોટે ભાગે ચિત્રોની પ્રેરણા બનતા અને એ ચિત્રો પુસ્તકોમાં, ઓળિયાં (કપડાંના પટ)માં તથા ભીંતો ઉપર ચીતરાતાં પ્રાચીન ચિત્રકળાનો લગભગ પોણા ઉપરનો ભાગ આ કથાચિત્રો જ રોકે છે

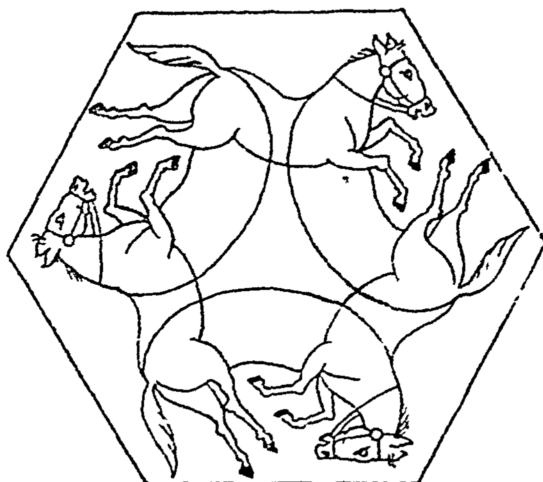
તે પછીનો પ્રકાર તે શોભનો અને શણગાર આલેખનો (designs)નો ફૂલપત્તાં મોર પોપટ, હાથી હંસ અને એવાં લોકમાં અને અહર્નિશ પરિચયથી રંજિત કરતાં મનોહારી રૂપરંગાકારવાળાં પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિઓની અનેકવિધ લીલા ચિત્રકારોએ વેલ, કિનારો, ખૂણા ને સુશોભનોમાં ઉતારી મુસલમાન કળાકારોની ભૌમિતિક આકૃતિઓની નિપુણવિહારી કુશળતાનો પાસ લાગતાં આ પ્રકાર વધુ વિકાસ પામ્યો

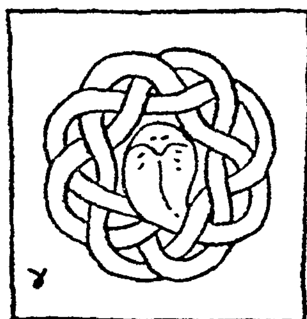
મધ્યયુગ—સર્વ દેશોમાં આ બંને પ્રકાર પૂરી છટા અને વેગથી ખીલ્યા છે શું આપણાં હસ્તલિખિત કથાપુરાણોમાં કે શું પશ્ચિમનાં બાઈબલોમાં માનવીની ધાર્મિક કથાચિત્રો આલેખવામાં અને વેલબુટ્ટાનાં શોભનો ઉતારવામાં મોકળો વેગ પામી છે સાથોસાથ તેણે લિપિને પણ સુશોભિત અને શણગાર આચ્છાદિત કરી છે ઇસ્લામમાં માનવાકૃતિની અને પશુપ્રાણીના ચિત્રણની મના હોવાના કારણે ત્યાંની ચિત્રકળાએ ભૌમિતિક આકૃતિઓ તથા અત્યંત રૂપસુંદર વળાંકવાળી અરબી લિપિની છટાઓમાં પોતાની લીલા વિસ્તારી છે જેનું પાછળથી તો ઈરાનના રાજદરબારી કળાએ ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાનો સર્વતોમુખી વિકાસ સાધ્યો છે

ત્રીજો પ્રકાર સંજ્ઞાચિત્રો કે સૂચક ચિહ્નો—મુદ્રાઓ (symbols)નો જૈનોનાં અષ્ટ મંગળ અને ચૌદ સ્વપ્નો, ધ્વજ પરના આલેખનો, વિવિધ તિલકોના, જ્યોતિષની બાર રાશિઓના,—એવાં ચિત્રો તે આ પ્રકારનાં કોઈ

બળદ, ઘોડા, વાંદરાં અને સાપની આકૃતિઓ ગૂંથીને ઉપજાવેલાં સંયોજનાચિત્રો
(નં ૧, ૭,૪ વાળા બ્લૉક સારાભાઇ નવાબના સૌજન્યથી, ઘોડાનો બ્લૉક 'કુમાર' કાર્યાલયના)

ભાવવાચક વસ્તુને પ્રતીક રૂપે ટૂંકામાં નિરૂપિત કરતાં ચિત્રોનો આ વિશિષ્ટ પ્રકાર પણ સર્વ દેશની કળામાં સર્વ કાળે ખીલ્યો છે, પરંતુ ઉપરના બે પ્રકારોને મુકાબલે પ્રમાણમા ઓછો જોકે એની વાચાશક્તિ અને ભાવવાહિતા ઘણી સમર્થ ને કવિત્વભરી હોય છે. પણ એ વિષે વિસ્તારથી કોઇ ઉચિત પ્રસંગે

ચોથો પ્રકાર પ્રાચીન ચિત્રકળામા નો ઘણુંખરુ એકલા હિંદમાં જ નજરે પડે છે; તે તંત્રોની ભૌમિતિક આકૃતિઓનો. તત્રવિદ્યાનો વિકાસ આપણે ત્યાં (બૌદ્ધો, જૈનો અને શાક્તોને વિશેષ આભારી) થયો એટલો કોઇ દેશમા થયો નથી, અને એ જ કારણથી બીજા દેશના ગ્રંથોમા આ આલેખન-પ્રકાર ખાસ જણાતો નથી; જોકે પશ્ચિમમાં પંદરમી-સોળમી સદી પછી વિજ્ઞાનનો વિ-

કામ થતા સાથે ભૌમિતિક સિદ્ધાન્તોની, વૈજ્ઞાનિક યત્રોની અને ખગોળવિદ્યાના આલેખનો વગેરેની આકૃતિઓ પ્રચારમાં થતી આવી છે. નમૂનાઓ તો ત્યાંએથી પણ પહેલાના સમયના મળી આવે છે.

બીજો પણ એક પ્રકાર આપણે ત્યાં વિશિષ્ટરીતે આવિષ્કૃત થયો છે, તે સયોજનાચિત્રોનો. માનવીની કે પશુપક્ષી આદિ પ્રાણીવર્ગની બે કે વધુ આકૃતિઓની ખૂબીપૂર્વક ગૂથણી કરીને એક મનોહારી તેમજ કોઈ વસ્તુનું સૂચક ઘટકચિત્ર ઘણીના ઉપજાવવામાં આવે છે. તેનો ઉદ્દેશ ચાતુરીભરી આલેખન રચનાવડે મનોરજન કરવા સાથે એકાદ નાનું સૂચન કરવાનો હોય છે. એ રીતે જોતા આ design નો જ પ્રકાર ગણાય. આ સાથે એવું ખૂબીભર્યું આલેખન આપ્યું છે. એક રગમાં, એક જ મુખ સર્વને લાગુ પાડતી ચાર હરણની ગૂથણી, તેમજ ચાર હસ, ચાર ઘોડા, ત્રણ મસલા, બે વાનર, બે સર્પ, સાતોખ્યાલ આપતા ત્રણ બાળક વગેરેની સયોજનાકૃતિઓ વિવિધ સ્થળે મળી આવે છે. સ્ત્રીઓની આકૃતિઓને અને વિધવિધ ગૂથીને ઉપજાવેલા હાથી, હસ, ગાડુ, પાલખી વગેરેના આલેખનો દર્શાવતા નારીકુજર, નારીહસ, નારીશકટ વગેરેના આ પ્રકારના ચિત્રો ઘણે ઠેકાણે જાણીતા છે. આ જ પ્રકારે શબ્દયોજનાની રચનાચાતુરી દર્શાવતા ભૌમિતિક આકૃતિઓવાળા બધો ના ચિત્ર બધો પણ ઘણાને પરિચિત હશે.

ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા ચરણ સુધી આપણી ગ્રથસ્થ ચિત્રકળા આટલી વિવિધતામાં સમાઈ જતી હતી.

અર્વાચીન પ્રકારવૈવિધ્ય

મુદ્રણકળાની શોધ ને પ્રગતિ સાથે જ્ઞાનપ્રચારના સાધનો તેમજ પ્રકારમાં પશ્ચિમના દેશોએ ખૂબ વેગ અને વિવિધતા આણ્યા, અને તેમા તેમણે ચિત્રકળાની શક્તિને પૂરી રીતે ખીલવી સર્વતોમુખી વિકાસ કરવા માડ્યો. પહેલાં, ચિત્રોના બીબાં લાકડા કે ધાતુ પર હાથે કોતરાતાં, તેને બદલે હવે રસાયણોની મદદથી ઝડપી બ્લોક બનાવવાની શોધ થઈ. એકના હાથના રેખાકોને બ તે પીછીના ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફોને પણ છાપવા ઉતારવાની 'હાફટોન પ્રોસેસ' અસ્તિત્વમાં આવી, પૂર્ણરંગી ચિત્રો ત્રણ ચાર ક્રમાતમાન રગોમા વિભાગીકરણ કરીને તેમના તાદૃશ રૂપમાં ઉતારવાની ઉચ્ચતમ ત્રિરગ્રેગ તેમજ 'ઓફસેટ લીથોગ્રાફી' જેવી મુદ્રણકળાનો આવિષ્કાર થયો.

સાધનોની આ વિપુલતાએ જે શક્યતાઓ વધારી મૂકી તેનો પૂરેપૂરો લાભ. ચિત્રકળાનો અનેકવિધ પ્રકારે ઉપયોગ કરીને, સાથોસાથ લેવાતો જ ગયો, અને આજે તો ચિત્રકળાનુ વૈવિધ્ય જ્ઞાનપ્રચારમા એટલા વિસ્તારથી પથરાઈ ગયુ છે કે સસ્કૃતિની એક મુખ્ય સદેશવાહક તે બની રહી છે

પશ્ચિમની સસ્કૃતિના પગલાની સાથે આપણે ત્યા પણ એ પ્રકારોનો આવિષ્કાર તથા વિકાસ થવા લાગ્યો,—જો કે એટલા વેગથી, એટલી વિવિધતા કે વિપુલતાથી પણ નહિ છતા જ્ઞાનપ્રચારના મુખ્યમુખ્ય ક્ષેત્રોમા બધે તેના નાનાવિધ પ્રકારોનો ઉપયોગ આપણે કરતા થઈ ગયા છીએ એમાના મુખ્ય આટલા છે કથાચિત્રો કે પ્રસગચિત્રો—story illustrations; પાત્ર, સ્થળ કે સમય દાખવતા તથા પદ્ધતિઓ નિરૂપતાં 'ફોટોગ્રાફિક' ચિત્રો; ભાવાત્મક ચિત્રો—fine art paintings, શોભનચિત્રો—designs and decorations, સજ્ઞાચિત્રો તથા પ્રતીકો—symbols, નકશાઓ—maps, આલેખો—charts, આકૃતિઓ—diagrams, વ્યગચિત્રો 'કાર્ટૂનો'—Cartoons, ઠઠ્ઠાચિત્રો—Caricatures, પ્રથમાક્ષરો અને નામાક્ષરો—initials and monograms, પ્રચારચિત્રો—posters and placards; લેબલો અને 'કાર્ટન'—labels and cartons, જાહેરખબરમા મુકાતા ચિત્રો—advertisement illustrations, પૂઠા અને જૅકેટ ઉપરના ચિત્રો—cover and jacket designs; બાળકોના પુસ્તકો માટેના વિશિષ્ટ ચિત્રો, શોભનોમા કાવ્યો માટેના સૂચક અર્થગર્ભ ચિત્રો, તેમજ ભાવાત્મક ચિત્રોમા 'વૂડકટ', 'ઇચિંગ', 'એન્ગ્રેવિંગ' વગેરેના પ્રકારો

આ બધા પ્રકારોનો વિગતવાર પરિચય આપવા જતાં પ્રત્યેક એકએક જુદો લેખ જ માગી લે તેમ છે, એટલે આ લેખની મર્યાદામા સમાઈ શકે તેટલો તેમનો ટૂક પરિચય તથા આપણે ત્યા થએલો તેમનો આવિર્ભાવ અને વિકાસ, બની શકે ત્યા ઉદાહરણો સહિત, નોધીને જ આપણે સતોષ માનવો રહેશે.

કથાચિત્રો

અગાઉ આપણે જોઈ ગયા તેમ ગ્રથસ્થ ચિત્રકળાની શરૂઆત કથાચિત્રોથી થઇ ગણાય છે. રામાયણં, મહાભારત, પુરાણો, જાતકો, લોકવાર્તાઓ, રાસાઓ, ગાથાઓ વગેરેનાં પ્રસંગચિત્રોથી જ મોટે ભાગે આપણા ગ્રથો ભરેલા છે. ચિત્રકળાનો એ આદિ અને પ્રથમ પ્રકાર આજે પણ એટલી જ વિપુલતાથી નવલિકાઓ તેમજ નવલકથાઓમા, પુસ્તકો તેમજ સામયિકોમા

વિસ્તરી રહ્યો છે ગૃહસુશોભનની શૈલી બાંધણીથી માંડી વૃધ્ધનતા સાગરના માહલો સુધી એનો પ્રદેશ પથરાએલો છે

કથાચિત્રોના પ્રાચીન ઉદાહરણો વિષે અગાઉ જણાવી ગયા એ કળાના આધુનિક દેશજ સ્વરૂપની સાચી શરૂઆત, અગાઉ જોયું તેમ, શ્રી રવિશંકર રાવળે આલેખેલા 'ગુજરાતનો નાથ'ના તેમજ 'નીમખી મહીમાના' કેટલાક ચિત્રોથી થઈ ગણાય, કેમકે ત્યાં સુધીનાં બિલકુલ ચિત્રકારોને હાથે આલેખાતાં ચિત્રોને ગુજરાતની કળા ભાગ્યે જ કહી શકાય શ્રી રાવળને હાથે શરૂ થએલી એ પરંપરા આજ પર્યંત અનેક ચિત્રકારોને હાથે વહેતી જ રહી છે પાત્રોની લાક્ષણિકતા વાતાવરણની જમાવટ અને પ્રસંગની પ્રસંગમાં ગતિ–action, એ ત્રણ કથાચિત્રોના મુખ્ય અંગ છે, અને ઉત્તમ ચિત્રસંયોજનામાં તેમનું સફળ આયોજન કરવા માટે સમર્થ પીંછી જ જોઈએ છે કેમકે કથાચિત્રો (illustrations) એ ખરી રીતે તો મોટા પટચિત્રો (paintings)ની નાની આવૃત્તિ જ છે આનાં લાક્ષણિક ઉદાહરણ તરીકે શ્રી રાવળનાં આલેખેલાં 'કનાપીના કેકારવ'માંનાં કેટલાંક કથાકાવ્યોનાં, 'વીસમી સદી'માંની કેટલીક વાર્તાઓમાંનાં અમુક, ને 'ગુજરાતનો નાથ'ની, અને 'મારી વીસ વાર્તાઓ' જેવા અમુક વાર્તાગ્રંથોમાંનાં કેટલાંક ચિત્રો ગણાવી શકાય તેમની પછી એ ક્ષેત્રમાં શ્રી રવિશંકર પંડિત, કનુ દેસાઈ કનાબ્ધિ વગેરે અનેક કલાકારોએ ફાળો આપ્યો છે તે સર્વમાં 'કનાબ્ધિ'ની પીંછી કથાચિત્રોની ગુણવત્તાના એક કાળે આશાજનક શક્તિઓ દેખાડતી હતી

ગતિમય પ્રસંગોના આલેખન ઉપરાંત વિવિધ લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વવાળાં પાત્રોનું આલેખન—character pictures પણ આ પ્રકારમાં આવે 'ગુજરાતનો નાથ'ના મુંજાલ મહેતાનું આલેખન તેનો નમૂનો કહી શકાય

'ફોટોગ્રાફિક' ચિત્રો

પશ્ચિમમાં તો હવે સામયિકોમાંની વાર્તાઓ તથા લેખોનાં ચિત્રો માટે આલેખનોને બદલે સાચા ફોટોગ્રાફો પણ ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે પ્રસંગમાં આવતાં પાત્રોને યોગ્ય વાતાવરણ અને ગતિ રચી સ્ટુડિયોમાં તેમના ફોટોગ્રાફ પાડીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે True Story Magazine જેવા ઘણાં છાપાંઓમાં આવાં photographic illustrations જ આવે છે

બાકી આ પ્રચારના ચિત્રસાધન તરીકે તો ફોટોગ્રાફીનો ઉપયોગ ઘણા લાંબા વખતથી સર્જન થતો આવ્યો છે જાહેરખબરોમાં વ્યક્તિઓની જુદી

સચોટ પાત્રાલેખન એ કથાચિત્રોનું જ એક અંગ હોવા ઉપરાંત તેનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર પણ છે જનતાનો નિકટ સંપર્ક પામેલી વેધક દૃષ્ટિ અને કલમ ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ ધરાવતો કલાકાર જ એનું આલેખન સફળ બનાવી શકે છે.

(શ્રી રવિશંકર રાવળ ચિત્રિત થોડાં પાત્રાલેખન બ્લૉક. 'કુમાર' કાર્યાલયના સૌજન્યથી)

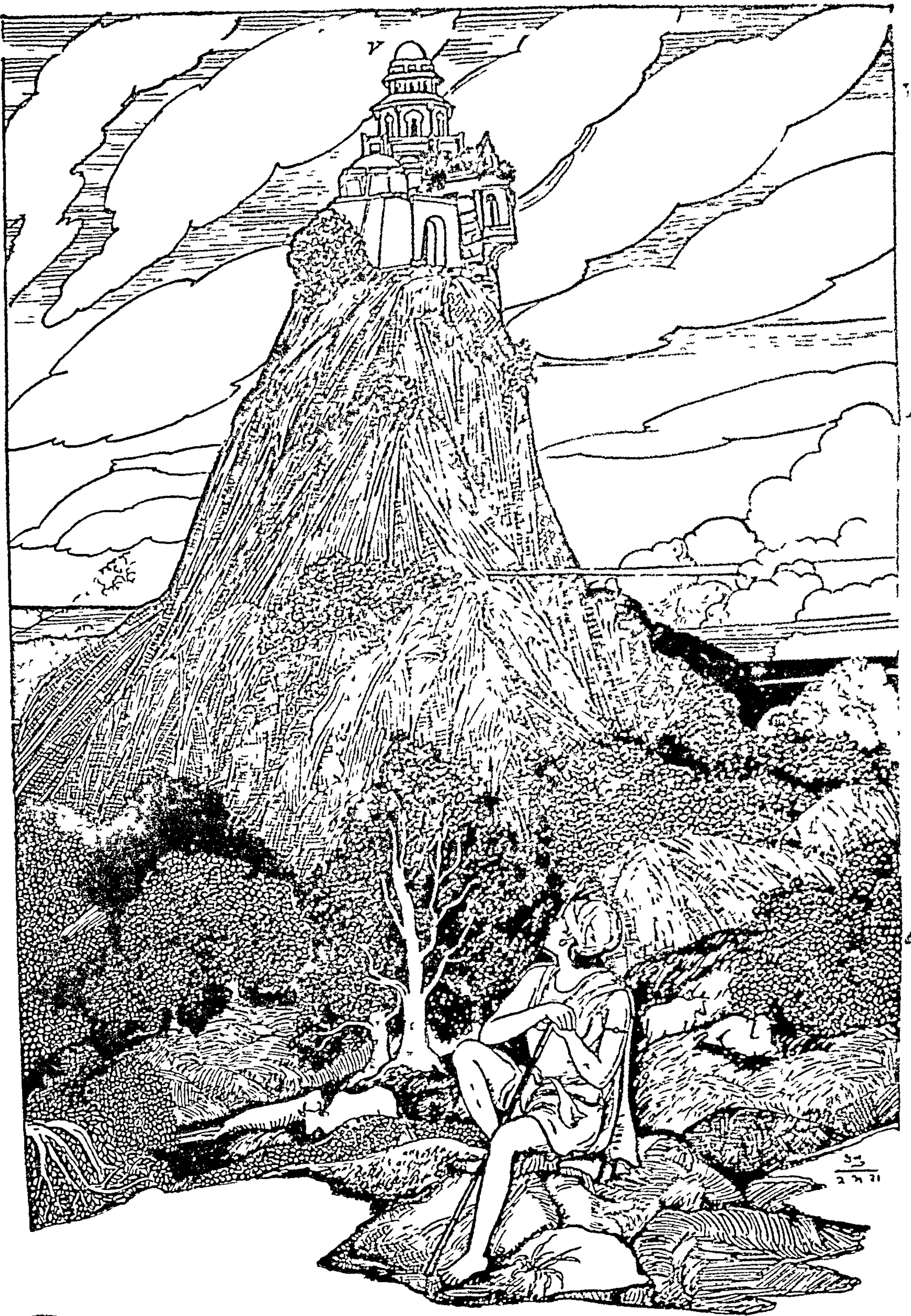
જુદી વયની છબીઓ એ તો સામાન્ય છે; તે ઉપરાત પ્રવાસવર્ણનોમા વિવિધ સ્થળોનો પરિચય આપવા માટે, ભૌગોલિક માહિતીના લખાણો તથા ગ્રંથોમા વિશિષ્ટ સ્થાનો તથા ત્યાના પાત્રોની નોંધ ઉતારવા સારુ, યોગ, વ્યાયામ વગેરેની પ્રક્રિયાઓ દર્શાવવા માટે, દાક્તરી વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરે વિજ્ઞાનશાખાઓમાં ઉદાહરણો અને નમૂનાઓ દર્શાવવા સારુ, યત્રો તથા તેની ક્રિયાઓ દેખાડવા માટે,—આમ, જ્ઞાનની બધી શાખાઓમા 'ફોટો-ગ્રાફિક' ચિત્ર એ તો અત્યત ઉપયોગી સાધન છે, અને વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં પુસ્તકો તેમજ સામયિકોમા મળીને તેનો વિસ્તાર, સખ્યાની દૃષ્ટિએ, કદાચ કથાચિત્રો કરતા યે વધારે છે. એના નમૂનાઓ અહી છાપવાની

જિંદગીની સફરે

(ચિત્રકાર રવિશંકર રાવળ)

ફેશન અને સાથે ના ગો ત સાથે ની ળામા પહેરીને અને કેની માથુની જીવનનો ભા
બેસીને આપણો યુવાન વિદ્યાર્થી ઝૂઝતા અસારસાગરમા જિંદગીની સ ઝી ન ઝ નું
કપડું ન વળાગે મગજવનું ઠેકાણું નથી નેક બા ડું ને તેને તેતતેતાની ફરજ બજાવી
ચૂકેલા એવું મા બાપ માતપિતા ધર્મગુરુ અને વિદ્યાગુરુ તથા બીજા બધા ગુરૂઓ સઙની
બીનઆવડતામા વધારો કરતા જાય છે તેના મનના સાર ભા ળા ભ વ બ ર નહિ ર

જેટલો જ રસ મોટેરાંઓને પણ જેમા પડે છે તે લોકવાર્તા ‘ચપારાજકન્યા’ નામની એવી એક વાર્તાનુ, ઉડ્ડયનને પોષતુ, કવિત્વમય ચિત્રદર્શનવાળુ, વાસ્તવદર્શી અને વિશદ કથાચિત્ર (બ્લૉક · ‘કુમાર’)

ખામ આવશ્યકતા જણાતી નથી કેમકે આજકાલ આવા પણ ઘણા પત્રો તેનો ઉપયોગ કરતા થયા છે જોકે પુસ્તકોમાં આપણે ત્યાં હજી તે પ્રકાર એટલા ઉપયોગમાં આવ્યો નથી મા પુસ્તકોના જેકેટ ઉપર તે કવચિત જોવા દે છે એટલો અપવાદ

બાલગ્રંથોમાના ચિત્રો

બાળકો માટેના ચિત્રો એ મુખ્ય પ્રકાર તો કથાચિત્રો—illustrations નો જ, પણ વસ્તુ પરત્વે શૈલીનો એમા ઉચિત ફેરફાર આવશ્યક છે સાદી રેખા સ્પષ્ટ આકાર, વસ્તુને તરત આબેહૂબ બતાવતી નિરૂપણશૈલી અને અંદર યથોચિત ગમ્મતનું ચટકું—એ બાળચિત્રોની શૈલીના પ્રધાન લક્ષણો લેખકે લખાણ ક વાતામા ઉપરના ચિત્રો જેટલી છાપ તેના મનોરંજનમાં પાડવામાં આ ચિત્રો જો મદદ કરે તો એ અર્થહીન બની રહે છે આપણે ત્યા ઘણા પુસ્તકો તથા સામયિકોમાં એ દિશામા સારા પ્રયત્નો થયા છે શ્રી સૌ હસાબહેન મહેતાના કૃત 'બાળવાર્તાવલિ'થી માંડી નાગરદાસ પટેલ અને 'ગાંડીવ'ની માળાઓ સુધી (એક બાળમાસિકના ચિત્રોના નમૂના ઉપર આપ્યો છે) જોકે 'ગાંડીવ'ના પ્રકાશનોનાઆ લેખોમાંશૈલીની ઊણપ અને તથા શિષ્ટ દૃષ્ટિની ઊણપ છે

આ ક્રની અમીદષ્ટિ દેહદપ... જીવનવાટ જેના વાત્માનુ આલેખન કરતા રેકકાળમાં... રેખા માટેઆલેખાગેલુ કવિતાચિત્ર વચ્ચેના ...મન (કુમાર)

કવિતાચિત્રો

કાવ્યો માટેના આ લેખોમાં કાવ્યગુણ તો માગી જ લે છે ગદ્ય અને પદ્ય

મધ્ય માર્ગના કલ્પનાવિહારી શોભનચિત્રનો નમૂનો. શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાના એક નાટ્યગ્રન્થની 'આગગાડી'નું આલેખન (રવિશંકર રાવળ) સૌજન્ય: 'કુમાર'

પરંતુ એ કહેવું છે કે તે જ સામાન્ય કથાચિત્રો અને કાવ્યનાં ચિત્રો જુદાં આવશ્યક છે. ભાવની ઘનતા, કલ્પનાની ગમ્યતા અને મૂર્ત ગહનતા એ ત્રણ ગુણ કવિતા-ચિત્રોની વિશેષતામાં હોય છે. 'ક્ષેમા-કાવ્યો'ના આમુક આલેખનો અને 'કુમાર' 'નવચેતન' વગેરે માસિકોના ભાવના છૂટક કાવ્યો સાથેના ચિત્રો આનાં ઉદાહરણો તરીકે ગણાવી શકાય.

ભાવાત્મક ચિત્રો

ઊંચા ભાવવાળાં, કલાનાં ઉચ્ચ તત્ત્વો ધરાવતાં અને જીવનને માર્ગદર્શન કરાવતાં ચિત્રો—fine art paintings એ ખરી રીતે મધ્યસ્થ ચિત્રકળાનું અંગ નથી. કથાચિત્રોની માફક તે કોઈ કથાવસ્તુના આલંબને કે કોઈ ઉદ્દેશને ખાતર આલેખાએલાં હોતા નથી. પણ સાહિત્યકારની સર્જકતાથી જન્મતા સર્જનાત્મક સાહિત્યની પેઠે, કલાકારના સંવેદનને પરિણામે થએલું સ્વયં-સ્ફૂર્તિનું તે સર્જન હોય છે. કોઈ હૃદયસ્પર્શી રસદર્શન, જીવનને ઉન્નત, પાવન કે ભવ્ય કરતી કોઈ ભાવના, માનવીની મનોગત ઊર્મિઓના મંથનનું આલેખન, નિસર્ગનું પ્રસન્નગંભીર કોઈ દર્શન,—આવા તેના વિષયો હોય છે. આપણા સર્વ આધુનિક કલાકારોની પીંછી આ પ્રદેશમાં સારી પેઠે ઘૂમી વળી છે અને એમના રંગચિત્રો આજે તો સર્વત્ર જાણીતા છે. એના લાક્ષણિક ઉદાહરણ તરીકે શ્રી રવિશંકર રાવળનું 'જીવનસંગીત' નામનું ચિત્ર નિર્દેશી શકીએ.

પરંતુ આ પ્રકારના બધા ચિત્રો રંગચિત્રો જ હોય એવું પણ નથી, વેગવતી એકલી રેખાનું જ કોઈ આલેખન, 'વૂડકટ' (એટલે કે લાકડા પર કલાકારે જાતે કોરેલું) ચિત્ર, ત્રાંબાની પ્લેટ પર ચિત્રકારે સ્વહસ્તે કરેલું ડ્રોઈંગ કે 'એન્ગ્રેવિંગ', અથવા એકાદ સાદો સ્કેચ પણ આ કક્ષામાં આવે.

શોભનચિત્રો

શોભનચિત્રોથી તો આજકાલ આપણે ઠીકઠીક પરિચિત થઈ ગયા

છીએ સામયિક પત્રોમા લેખોને મથાળે તથા અંતે મુકાતા 'હેડપીસ' અને 'ટેઇલપીસ' તથા લેખોની વચ્ચે આવતા ભાવસૂચક શોભનો એ એક પ્રકાર છે, જેમા લખાણનો અનુરૂપી કાંઈક ભાવસૂચક આલેખન હોય છે બીજો પ્રકાર કેવળ શોભાની દૃષ્ટિથી આલેખાએલા વેલબુટ્ટા, કિનારી, કાંગરીઓ વગેરેનો છે જેમા નાના ફૂલ પાન આદિ કુદરતની આકૃતિઓને વિવિધ રચનામય સંયોજનો તથા ભૌમિતિક ગૂથણીથી ચીતરી હોય ચિત્રકળાના આ પ્રકારની નિપુણતાનો કોઈ શુમાર નથી તેનું મૂલ્ય પણ કમ નથી

સુખી રાજા નામની વાર્તાનો ટેઈલપીસ

વિષયાનુલક્ષી શોભનચિત્રો
(બ્લૉકો કુમાર નાસૌજન્યથી)

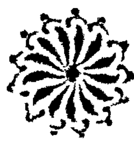

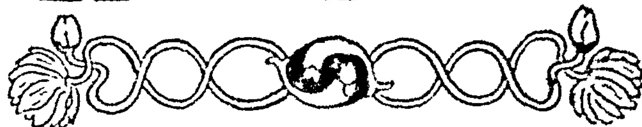

કોઈ કાવ્ય લેખ વાર્તા નાટક વગેરેમા આવતા વિષય કે પ્રસંગને અનુલક્ષી આવે ખલા નાના સૂચક શોભનચિત્રો જે લખાણની વચ્ચે યથાસુચિત સ્થાને મુકાય છે વિશિષ્ટ વિષયાનુલક્ષી હોવા છતા આવા શોભનોમાં કોઈ ને કોઈ સ્થાયી ભાવનો ધ્વનિ પણ સમાએલો હોવાથી તે કાયમી સુશોભનો તરીકે પણ વાપરી શકાય છ

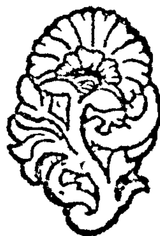

મા ! આપથી વાદળી બની ગયેલી એક શાકુન્તલીની વાર્તાના 'દેરાણી', તેના શાકુ-ન્તલીની છાયામાં વાદળીનું આલેખન કરીને તેના નામાક્ષરમાં ગજ કરી ચાતુર્ય-યુક્ત આયોજન કર્યું છે (બ્લૉક. શ્રી રમાબહેન ગાંધીના સૌજન્યથી)

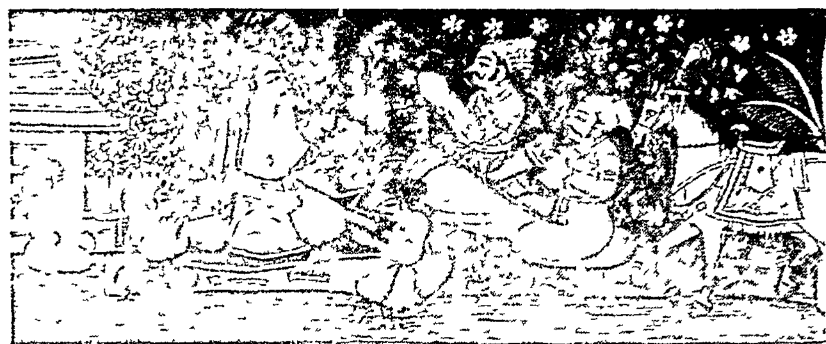
કોઈ ચોક્કસ વિષયને લગતાં નહિ, પરંતુ સર્વત્ર લાગુ પડી શકે તેવાં આ શોભનો, ભૌમિતિક આકૃતિઓ, ફૂલપાંદડાં, પશુપક્ષીસૃષ્ટિ, કુદરત અને માનવઆકૃતિમાંથી અસંખ્યાત યોજી શકાય એવી રચનાઓ પડેલી છે (બ્લૉક. 'કુમાર'ના સૌજન્યથી)

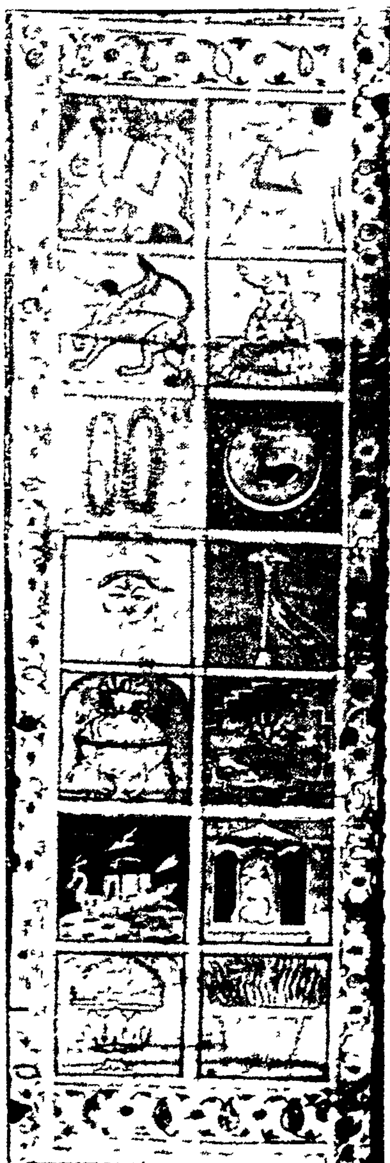
પરબ

(વુડકટ રસિકલાલ પરીખ)

વુડકટ એટલે કલાકાર કાગળ કે બીજા કોઇ માધ્યમ ઉપર આલેખન ન કરતાં પણ લાકડા ઉપર જ પોતાનું ચિત્ર બીબા પે ઉતારે તે. એ માટે તેને ચિત્રને અવળું કલ્પવું તથા કોતરવું પડે છે અને એકવાર જ ભૂલ થાય તો તેમાં સુધારાને અવકાશ રહેતો ન હોવાથી તે અત્યંત ધીરજ [illegible] કલાપ્રકાર ગણાય છે. એવા બીબા ઉપરથી નીકળતી છાપમાં કલાકારની સીધી કલાનું પરિણામ લોકોના હાથમાં આવતું હોવાથી તે બહુ મૂલ્યવાન ગણાય છે. (ફોટો [illegible] કુમારના સૌજન્યથી)

ઉપર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંની દુર્ગાસપ્તશતી-ની ૧૮મા સૈકાની પ્રતમાંથી કથાચિત્રનો નમૂનો નીચે-ડાબી બાજુએ ૧૯મા સૈકાના અંતમાં વડોદરામાં ચીતરાયેલી 'મધુમાલતી'ની વાર્તામાંનું ચિત્ર, જેમાં રાજપૂત કલમ પર મોગલ અસર સ્પષ્ટ જણાય છે. જમણી બાજુએ ૧૮મા સૈકામાં શીરોહીના નગરજનોએ મોકલેલા વિજ્ઞપ્તિ પત્રમાંથી ચૌદ સ્વપ્નચિત્ર, ગજચિત્રના આલેખનનો નમૂનો

('બ્લૉક'- 'કુમાર'ના સૌજન્યથી)

કથાચિત્રો જેટલું જ જૂનું છે. પ્રાચીનતમ ચિત્રોમાં પણ તેનાં આદિ સ્રોત મળે છે. આ અત્યંત પરિચિત ચિત્રપ્રકારના થોડાક નમૂના અહીં આપ્યા છે.

પ્રતીકો

શોભાચિત્રોના જ પ્રકાર એક અંગ તરીકે પણ ગણી લઈ શકાય એવો ચોથો ચિત્રપ્રકાર તે મનોચિત્રો તથા પ્રતીકો—symbols—નો છે. મનોચિત્રનું મુખ્ય લક્ષણ એ કે તે અત્યંત અર્થગર્ભ હોય અને થોડામાં ઘણું કહી દેવાની શક્તિવાળું હોય. અંગ્રેજીમાં symbol—પ્રતીક—ની એક વ્યાખ્યા યથાર્થ રીતે એવી કરી છે કે a symbol is a silent parable અને ગૌણ રીતે બાબતોનું સૂચન કરનાર આ ચિત્રભાષી પ્રતીકોનું આલેખન સમર્થ ચિત્રકારો તથા શિલ્પીઓની શક્તિ માગી લે છે અને ઘણા ઓછા કલાકારો એની મારફત કસોટીમાંથી પાર ઊતરી શકે છે. બાબતનું નિદર્શન કરનાર પ્રતીક યોજનાની ચિંતનશક્તિ અને તેનું આલેખન—કેવળ આકૃતિ જ આલેખન નહિ, પણ સંયોજન—designના રૂપમાં તેનું આલેખન—કરવાની ચિત્રણશક્તિ, બંનેની એમાં ભારોભાર જરૂર હોય છે. એનો આલેખક કથિતવ્યનો સૂક્ષ્મ પ્રાણ પકડીને રજૂ કરવાની માર્મિકતાવાળો જોઈએ, તેમજ spirit of designને પણ પૂરો સમજનાર જોઈએ.

ભિન્ન ધર્મપંથો, પ્રવૃત્તિઓ, મંડળો કે સંસ્થાઓની ધ્યાનમુદ્રાઓ, રાજ્યોનાં રાજ્યચિહ્નો coat of arms, કૌટુંબિક કે વ્યક્તિગત મુદ્રાચિહ્નો, ધ્વજ ઉપરનાં અને ગ્રંથોનાં ચિહ્નો, ચન્દ્રકો અને ટપાલની ટિકિટો માટેનાં સૂચક ચિત્રો—આમ અનેક ક્ષેત્રોમાં આજે એનો વિસ્તાર છે અને એની અગત્ય

પહેલું, બીજું અને નીચેનું ત્રણ સંસ્થાઓનાં ધ્યાનચિહ્નો, ત્રીજું ૧૯૩૦ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામને અનુલક્ષીને કરેલી ટપાલની ટિકિટ માટેનું સૂચિત આલેખન, ચોથું (જમણી બાજુ છે) વ્યક્તિગત સહીમુદ્રા (બ્લૉકો કુમાર કાર્યાલયના સૌજન્યથી)

તથા જરૂરિયાત જીવન જેટલી જ વ્યાપક છે. સંસ્થા કે વ્યક્તિના મુખ્ય ધ્યેય કે ધ્યાનમંત્રની ભાવનાનું સૂચન કરતા કોઇ પદાર્થ અથવા પ્રાણીનું ચિત્ર, સ્પષ્ટ સમજાય તેવી વિશદ આલેખનાથી તેમજ રૂપસુંદર ગૂંથણીથી એમા કરેલું હોય છે. કોઇવાર એમા સૂત્રમંત્ર તથા વ્યક્તિના પ્રથમાક્ષરો અગર નામાક્ષરોની ગૂથણી પણ હોય છે વિશદ અર્થઘનતા એ એનુ મુખ્ય લક્ષણ હોય છે.

વાઙ્મયમા જે સ્થાન કાવ્યનું—તેમા યે નાના ઊર્મિગીતનું, સૉનેટનું કે મુક્તકનું છે, ભાષામા જે સ્થાન સૂત્ર કે સુભાષિત અગર કહેવતનું છે તે ચિત્રકલામા સંજ્ઞાચિત્રનું છે સંજ્ઞાચિત્ર એ સૂત્રાત્મક સમર્થ વાણી છે. ગુજરાતની કળામા તેનું સ્થાન પ્રાચીન કાળથી છે; અને આજે પણ, બીજા પ્રાંતોને મુકાબલે આપણે એમાં પછાત નથી, બલ્કે આગલી હારમાં છીએ શ્રી કનુ દેસાઇનો હાથ તેના પર ઠીક જામેલો છે. આ સાથે થોડા ઉદાહરણો છે.

નકશાઓ

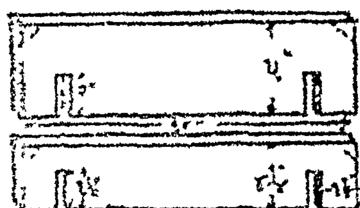
નકશાઓ—maps, આલેખો—charts and plans અને આકૃતિઓ—diagrams એ ત્રણે એક જ કુટુંબના બાળકો જેવા, સરખો ઉદ્દેશ સારતા, જુદીજુદી શક્તિવાળા સાધનો છે. ત્રણે પ્રકાર જ્ઞાનને વધુ સરળ, બુદ્ધિગમ્ય અને સચોટ બનાવવાના અણમૂલ સાધનો છે. આપણે ત્યા એનો ઉપયોગ નહિ જેવો જ થાય છે. પશ્ચિમવાસીઓએ અલગઅલગ વિષયોને પોતાની પ્રજાના અદનામા અદના માણસ સુધી પહોચાડવામા આ ત્રણ સાધનોનો જ બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. ત્યાનાં છાપાંમા અગત્યના બનાવોની હકીકત નકશા વિના ભાગ્યે જ હોય દેશની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, વ્યાપારી કે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ અને પ્રગતિના માપ દર્શાવતા આલેખોના અનેકવિધ ચાતુર્યયુક્ત પ્રકારો ત્યા યોજાયા જ કરે છે. અને આકૃતિઓ—diagramsનો આધાર તો જ્ઞાનની કઈ શાખામા લેવો નથી પડતો ? ભૂમિતિથી શરૂ કરીને એકેએક વિદ્યા જોઇ વળો

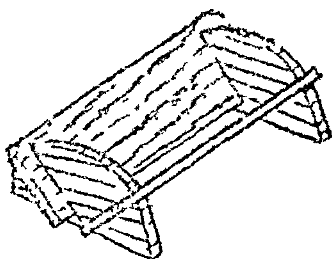
આલેખો

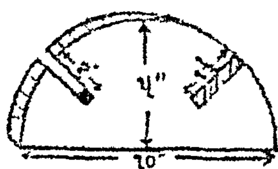
નકશાઓ—maps મુખ્યત્વે સ્થળ (પછી તે દુનિયા આખી હોય કે તેનો ખંડ, દેશ, પ્રાંત, ગામ, શહેર, શેરી, ઘર, વાડી કે ઓરડી હોય) દર્શાવવા ચીતરાય છે અમુક સ્થળ ચોક્કસ રીતે કયા આવ્યુ અને તેની

એલ્યુમિનિયમ ધાતુના મૂળ તત્ત્વો તેમાથી થતી તેની રચના અને તેની બનાવટોના પ્રકાર એકીદરે દર્શાવતો આલેખ

પરિસ્થિતિ કેવી છે તેનો એમા નિર્દેશ થાય છે પણ charts— ના તેઓ ની કળાના વિકાસનો ઉપયોગ તો આજકાલ લોકશિક્ષણના કામમા એટલો બધો થઇ ગયો છે કે પહેલા તેનું સ્થા(નકશા અને આકૃતિઓ કરતા પાછળ હતુ તે પશ્ચિમના દેશોમા તો ઘણુ આગળ પડતુ થઇ ગયું એની સંયોજના એ પણ દિન પર દિન નવતર અને બુદ્ધિયુક્ત થતી જાય છે દાખલા તરીકે ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જાપાન અને રશિયા ની પેટ્રોલની એક નદીની ઉપજ બતાવવા માટે આકડા નહિ પણ પ્રત્યેક દેશના નકશામા– આગર તેના ઠામ ઠામે એક પીપ બરાબર એક લાખ ગેલન ના હિસાબે જેટલા લાખ ગેલન ઉપજ થઇ હોય તેટલા પીપ ચીતર્યા હોય આ જ રીતે દેશનુ વસ્તી બળ, આયાતનિકાસ હુન્નર ઉદ્યોગની ઊપજ, રોગના

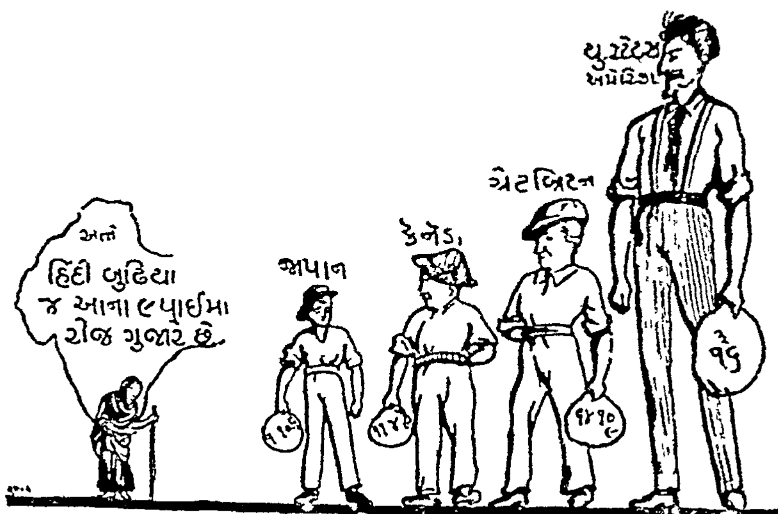

સુતારીકામની સૂચનાનો આલેખ

આકરણી કે જન્મમરણની સંખ્યા વગેરેનો ટૂંકાણમાં સચોટ અને ચિત્રયુક્ત ચિતાર રજૂ કરવા માટે charts એ અણમોલ સાધન છે

આલેખનનો બીજો પ્રકાર તે plans શિલ્પસ્થાપત્યનાં, મકાનોની બાંધણીના, બાગબગીચા ને નગરરચનાના, લશ્કરના વ્યૂહનાં,—એવા અનેક રૂપો એના છે એ નકશા તરીકે પણ ઓળખાય છે. ખરું જોતાં તો આ ત્રણે પ્રકારો એટલા સજાતીય છે કે કેટલીક વાર એકબીજાના ક્ષેત્રમાં તેઓ પ્રવેશી અન્ય રૂપ બની જતા વાર નથી લાગતી હિંદુસ્તાનના નકશામાં તેના રૂ ઉગાડતા શહેરોમાનું ચિત્ર, એ જ રીતે શેરડી, બાજરી, ઘઉં વગેરે બીજા પાક ઉત્પન્ન કરતા પ્રદેશોમાં એના

દુનિયાના દેશોની વ્યક્તિગત આવકોને મુકાબલે હિંદની આવક દર્શાવી તેની ગરીબી દાખવતો સચોટ આલેખ (બ્લૉકો: 'કુમાર' કાર્યાલયના સૌજન્યથી)

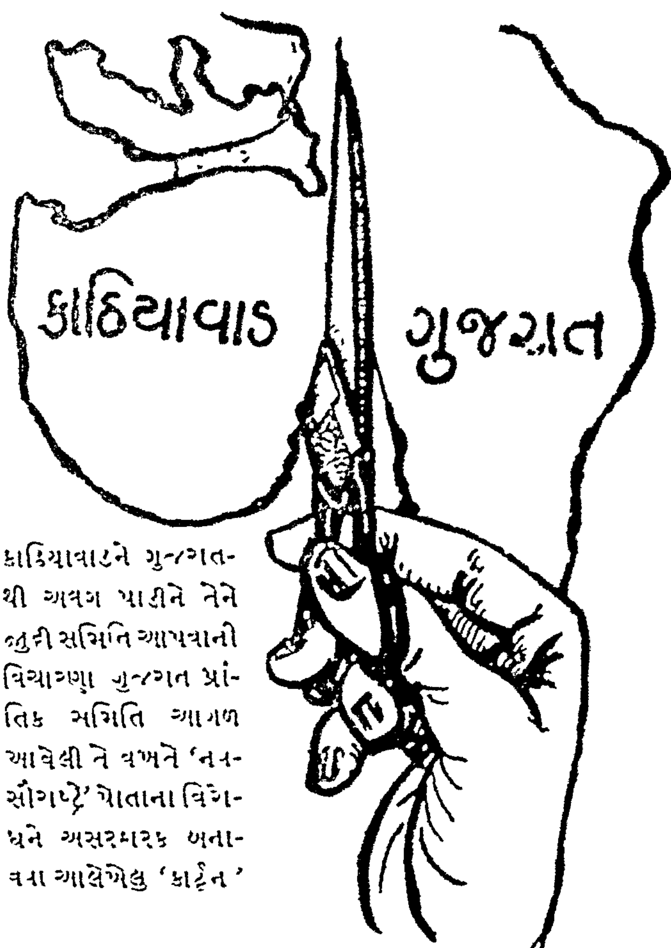
ચિત્રો વગેરે આલેખ. તૈયાર કરેલો map (નકશો) chart ગણી એના જ એક મિશ્રણનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે એરોપ્લેનની બનાવટની આંતરિક રચના દર્શાવતા કે ટ્રેલીવિઝન અગર કમ્બશન એન્જિનના સિદ્ધાંતો દર્શાવતા આલેખોમાં plans અને diagrams એ બંનેનું મિશ્રણ થાય છે પશ્ચિમના બુદ્ધિમાન દેશોએ આ ત્રણે પદ્ધતિઓના અનેકવિધ ચાતુર્યયુક્ત સરસામા—ગુણાકાર કરીને જ્ઞાનને એટલું હસ્તામલકવત્ કરી મૂક્યું છે કે આપણે તે જોતો જ થઈ જઈએ આપણે ત્યાં તો એનો શુમારંભ પણ પ્રચારમાં નથી આ સાથે થોડાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે જ્ઞાનને આપણે સર્વવ્યાપી બનાવવું હોય તો આ એમના માધ્યમનો ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ

કટાક્ષચિત્રો

નકશા, આલેખ અને આકૃતિની અગાઉ વર્ણવેલી ત્રિપુટી જેવું જ એક બીજું સજાતીય જોડું તે કટાક્ષચિત્રો અને ઠઠ્ઠાચિત્રો—cartoons and caricatures—નું એ કળા પણ આપણે ત્યાં નહિ જેવી જ ખીલી છે એમ ખેદ સાથે કબૂલ કરવું જોઈએ કટાક્ષાલેખનો અને ઠઠ્ઠાચિત્રો તો કોઈ પણ પ્રજાના સમાજ ધર્મનો, બુદ્ધિયુક્ત કટાક્ષો કે ચાતુરીભરી હાસ્યશક્તિનો (અને પરિણામે તેની સચેત જીવનદૃષ્ટિ અને બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાનો) ખ્યાલ આપે છે Cartoons (વ્યંગચિત્રો)માં કોઈ વ્યક્તિ અથવા સમાજ, રાજ્ય કે દેશને લગતા પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિની વિચિત્ર અને હાસ્યજનક બાજુ પર તીખો વ્યંગ આલેખેલા હોય હાસ્ય કે મશ્કરી એમાં મોટે ભાગે હોય ખરાં, પણ એ અનિવાર્ય જ હોય એવું નથી કેટલીકવાર પ્રશંસાજનક 'કાર્ટૂનો' પણ આલેખાય છે પણ મોટે ભાગે તો તેમાં તેજાબ પેઠે ઊંડી ઊતરી જનારો તીખો ઉપાલંભ કે કડવો ઝેર કટાક્ષ જ હોય છે સચોટના એ એનું મુખ્ય લક્ષણ છે અને તેને માટે ઘણું મરું રૂપકોનો આશ્રય લેવાય છે

ઠઠ્ઠાચિત્રો

ઠઠ્ઠાચિત્રો—caricatures—નું સામાન્ય તો cartoons જેવું જ માત્ર તેમાં આલેખન વ્યક્તિનું જ હોય એમાં રાજાઓ સન્મુખ થાનારા ધર્મગુરુઓ, રાજદ્વારી પુરુષો અને દેશનેતાઓ સમાજસેવકો, વિદ્વાનો અને વીરો,—પ્રજાના એવા કોઈ પણ અગ્રણી પુરુષોના કોઈ ઉપાલંભમાત્ર વર્તન, વાણી, પ્રસંગને અનુલક્ષીને તેનું હાસ્યજનક ચારુ ચીતરવામાં આવે છે પણ એમાં કલાકારની શક્તિની સાચી કસોટી થાય છે હાસ્યનો પાત્ર વ્યક્તિના ચહેરાની

કાઠિયાવાડને ગુજરાતથી અલગ પાડીને તેને જુદી સમિતિ આપવાની વિચારણા ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ આગળ આવેલી તે વખતે 'નવસૌરાષ્ટ્રે' પોતાના વિરોધને અસરકારક બનાવવા આલેખેલું 'કાર્ટૂન'

લાક્ષણિક વિશિષ્ટતા ઓછામાં ઓછી રેખાઓના, સચોટપણે, કટાક્ષપૂર્વક અને હસામણી ઢબછબથી ઉતારવામાં તીણી નજર અને કલમ પરનું પ્રભુત્વ જોઇએ છે. ઠઠ્ઠાપાત્ર વ્યક્તિનું હસામણું ચાઠું ચીતરવા સાથે તેના ચહેરાના મુખ્ય લક્ષણ એમાં એવી ખૂબીથી સચવાઇ જવા જોઇએ કે જે જોતા નાનાં બાળક પણ એને ઓળખી કાઢી શકે. દાખલા તરીકે મહાત્મા ગાંધીજીના ચહેરામાં મોટા કાન, ગોળ ચશ્મા, આગળ પડતો નીચલો હોઠ, લાંબુ નાક, મુક્ત હાસ્ય કરતા હોઠ અને ગાલ, વાળનાં થોડા તરણાંવાળી ટૂંકી ચોટલી વગેરે ચિત્રકારની માનીતી સામગ્રી થઇ પડે. હિટલરની ટૂથબ્રશ જેવી મૂછો અને અરધું કપાળ ઢાંકતો વાળનો ગુચ્છો, મુસોલિનીના મોટા ડોળા અને બુલડોગ જેવા જડબા, ઇંગ્લંડના જૂના વડા પ્રધાન બાલ્ડ્વિનનું ગાજર

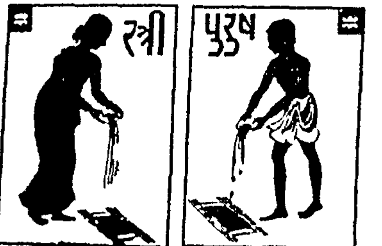
જેવું નાક અને મોંમાં મૂકી રહેલી ચુંગી બીજા એવા વડા પ્રધાન ચેમ્બરલેનના ગુચ્છાદાર ભવાં અને ગેંડાના ગાલવાળો લાંબો ચહેરો એ બધા 'કાર્ટૂનો' દ્વારા જગતભરના માણસોની આંખમાં એવા રમી રહ્યા છે કે ગમે ત્યાં એને ઓળખી કાઢી શકાય.

આપણા સામયિકોમાં આ દિશામાં ઠીક પ્રયત્નો થયા છે,—જો પ્રશંસાપાત્ર કહી શકાય તેવા નહિ. એ વિષયમાં મોટામાં મોટો ફાળો મુંબઈના જાણીતા (પણ હવે મરહુમ) સાપ્તાહિક 'હિંદી પંચ'નો છે. તે પત્રના બીમસેન નામે એવો પ્રકાર થયેલો; પરંતુ એ જમાનાના આલેખોમાં વર્ણનાત્મક શૈલી વિશેષ હતી. તીખી રમૂજ અને તીખળ માટે ઉદાર આલેખો ઓછા. 'વીસમી સદી'માં 'અક્કલનું ગાંડું' ની મદદથી શ્રી રવિશંકર રાવળે થોડા હાસ્યચિત્રો આલેખેલા તે લોકપ્રિય થયા હતા. 'કુમાર'માં આવેલી આપણી સામાજિક કુરૂઢિઓ ઉપરની એમની વ્યંગચિત્રોની માળા પણ નોંધપાત્ર છે. વચ્ચે નાનાનાના ભાગોમાં 'તોપ' નામના સાપ્તાહિકમાં ટૂંક વખત આવેલા કંગા પ્રયત્નો ઇતિહાસનો આંકડો સાચવવા પૂરતા પણ નોંધવા જોઈએ. અમદાવાદના 'ગુજરાતી પંચે' પણ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં કાર્ટૂનો આપવા માંડેલા કહેવાય છે.

આજના પત્રકારત્વમાં 'નવસૌરાષ્ટ્ર' પત્રે એ દિશામાં નોંધપાત્ર પહેલ અને પ્રગતિ કરી. એમાં આવતા 'ચકોર'નાં વ્યંગચિત્રો પાછળ વિચારની ચોટ અને જોરદાર આલેખન હોય છે*. એવા જ આપણાં બીજાં સામાયિક 'કુંવળાને' એ દિશામાના પોતાના પ્રયત્નો વડે, (કંગા આલેખનની આવડત છતાં) જે લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી તે જ આ ચિત્રપ્રકારની શક્તિના સાક્ષીરૂપ છે.

આ વ્યંગચિત્રો અને હાસ્યચિત્રો પ્રજાની કેળવણીમાં મોટામાં મોટો ફાળો આપી શકે, કેમકે વિનોદ સાથે વિચારપ્રચાર કરવાનું એ ઘણું જ પ્રબળ સાધન છે. મોટા માણસોની વિચિત્રતાઓની અને જાહેર પ્રસંગોના બેહૂદાપણાની કે પ્રજાના દૂષણોની ઠેકડી કરીને તે દ્વારા પ્રજાહિતની સાચી વાતો અને જનતાને નુકસાન કરતા તત્ત્વોની આમ જનતાના મગજ ઉપર અત્યંત સરળતાથી ઠસાવી દેવાનું આના જેવું બીજું એક પણ જોરદાર સાધન નથી. પશ્ચિમે તો આ કળા એટલી બધી ખીલવી છે કે સમાચારપત્રોના ભાગના

* આજે તો પ્રજાબંધુ સાપ્તાહિક, રેખા માસિક અને જન્મભૂમિ, વંદેમાતરમ્ વગેરે દૈનિકોમાં પણ તે નિયમિત આવતા લાગ્યા છે.

હરિપુરા મહાસભા વખતના માર્ગનિર્દેશક તથા સ્વચ્છતાસૂચક આ ચિત્રો 'પોસ્ટર' ને 'પ્લેકાર્ડ'ના ઠીક નમૂના ગણાય

સ્થૂલ શરીર પર ભરાવદાર ચહેરામાં વિશિષ્ટ મૂછો, મોટાં ચશ્માં પાછળથી તાકતી આંખો અને પાછળ ઓળેલા વાળવાળા આપણા પીઢ સાક્ષર શ્રી બલવતરાય ઠાકોરને એક વાર જેણે જોયા હશે તે તેમનુ આ 'કૅરીકેચર' તરત જ ઓળખી કાઢવાના. (ચિત્રકારઃ રવિશંકર રાવળ)

પૅલેસ્ટાઈનમાંની અંગ્રેજોની કુટિલ ભેદનીતિ ઉપર વ્યંગ કરતુ 'કાર્ટૂન' જૉન બુલે પૅલેસ્ટાઈનિ રૂપી ઊંટના ત્રણ કટકા કરી માથુ પોતે રાખ્યું છે, વચલો ભાગ ગૌરાંગ યહૂદીઓને આપ્યો છે, અને પુચ્છડુ આરબોને વળગાડયુ છે પૅલેસ્ટાઇનના રૂપક માટે ચિત્રકારે ઔચિત્યપૂર્વક એ રણપ્રદેશનું વાહન ઊંટ ચીતર્યું છે. (બ્લૉકોઃ 'કુમાર')

દૈનિક કે સાપ્તાહિકો એ વર્ગના હોતા જ નથી. એ રીતે આ ચિત્ર પ્રકારનું ચિત્રણ બરોબર પિછાણી ગયા છે. આપણે એ કળા હજુ વિક-સાવવાની છે.

હાસ્યચિત્રો

આપણે ત્યાં મુદ્રણકળાની એવું હાસ્યચિત્રોનું બીજું અંગ જે પશ્ચિમે ખીલવ્યું છે તેની નોંધ પણ અહીં આવશ્યક છે. તે આ વ્યંગ-કથા-ચિત્રોનો જ પ્રકાર છે. પણ તેમાં કોઈ ચોક્કસ ધ્યેયને કે પ્રસંગને અનુલક્ષીને કરેલા ઉપહાસ કરતાં આમાંથી જનતાના હાસ્યપાત્ર પ્રસંગો અને પાત્રો ઉપર વ્યંગ કરીને ગમ્મત ઉડાવવાનો હેતુ હોય છે. 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'માં પોપાય નામના ખલાસીના પરાક્રમોની રોજ-બ-રોજ આવતી પેટી ચિત્રોની પટ્ટી સૌને જાણીતી છે. યુરોપ-અમેરિકાના એકેએક શહેરના લગભગ પ્રત્યેક દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રમાં આવી humour strips ચાલુ આવ્યા જ કરે છે, રોજ કાંઈક ને કાંઈક નવીન અભિનવને પ્રગટ કરતાં હાજર જ હોય. વળી, હાસ્યના ટુચકાઓને સચિત્ર કરતાં ચિત્રો પણ ત્યાં તેટલાં જ. એ બધું જોઈને આપણને આશ્ચર્ય થાય કે દુનિયામાં શું આટલું બધું હાસ્ય પડ્યું છે! જે દેશ પોતાની પ્રજાના પ્રાણને પ્રફુલ્લિત અને તેની ઉન્નતિને જાગ્રત કરવા ઇચ્છે છે તે તેની અગત્ય સમજે છે.

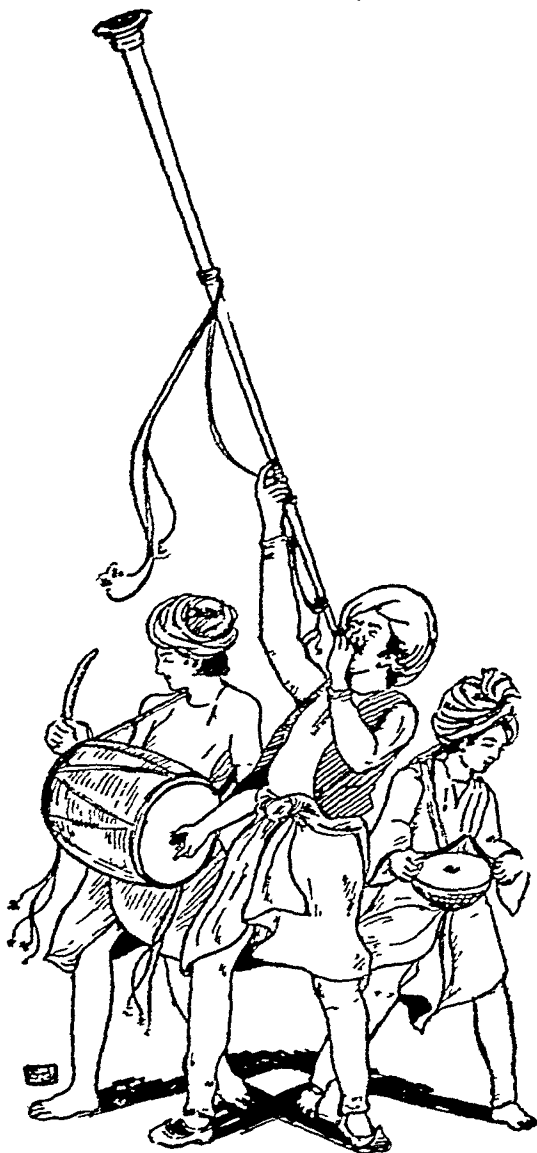
પ્રચારચિત્રો

પ્રજામાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવાનું બીજું એક પ્રબળ સાધન કલાએ પૂરું પાડ્યું છે તે પોસ્ટરો–posters. આપણે એને પ્રચારચિત્રો જ કહીએ. એ ચિત્રપ્રકારનો આવિર્ભાવ પણ પશ્ચિમમાં જ થયો. કેમકે આજની પ્રચાર વિદ્યાની જનની પશ્ચિમી પ્રજા છે. અને શું ત્યાંનો પ્રજાસત્તાવાદ કે શું ત્યાંનો વેપાર-ઉદ્યોગ—બધું લોકપ્રચાર ઉપર જ નભે છે. રાજકીય મતપ્રચાર, માલની જાહેરાત, નાટક-સિનેમાની જાહેરાત કે પ્રજાકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ—બધામાં આવાં પોસ્ટરોની જરૂર પડે છે, અને આમ એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. કોઈ વસ્તુ વેચવાની જાહેરાત કરવા, રેલવે કે પોસ્ટ ઓફિસની સગવડો સમજાવવા, વસ્તીગણતરીનો ઉદ્બોધ કરવા, રોગથી બચવાની ચેતવણી આપવા, આયુષ્ય કે આરોગ્ય કે સમાજસેવા સૂચવતા આ પ્રકારનાં ચિત્રો અને તેની નાની નાની જાહેરાતો જેવી આમ જનતાને પ્રચાર ટિકિટો, ત્યાંના જનતાના રોજિંદા પરિચયનાં બની ગયાં છે. પણ એ ટિકિટો કે એના નાના

ભાઇ જેવાં 'પ્લેકાર્ડ'–placards–નું કોઈનું સ્થાન ગ્રંથચિત્રણામાં ન આવે, એટલે અત્રે કલાપ્રકાર જેટલો જ એનો નિર્દેશ કરીને અટકીશું. એ જ રીતે શીશીઓ, ડબ્બા કે બંડલો ઉપરના લેબલો અને કાર્ટનોનું

જાહેરાતી ચિત્રો

પણ પ્રચાર માટે-ના ચિત્રોનો ત્રીજો એક પ્રકાર, જે સામયિક પત્રોમા આવતી જાહેર-ખબરોના ચિત્રોનો છે, તેની ગણતરી અહીં જરૂરની છે, કેમકે સા-મયિક પત્રોમાની કલા-ને પણ આપણે ગ્રંથ-ચિત્રણા જ ગણી છે. 'પોસ્ટર'ની પ્રચારશૈલી અને પ્રસગચિત્રોની કથનશૈલી બનેનુ આ ચિત્રોમા સંમિશ્રણ હોય છે. પોતાને આ-પવાનો સદેશ સીધો અને ઝડપથી અંતરમા ઊતરે એવી રીતે એમને કહેવાનો હોવાથી એની ચિત્રશૈલી જોરદાર અને અસરકારક હોય છે. ગમે ત્યાં દૂર પડેલા ખૂણામાંથી કે ઝડપથી ફેરવાતા પાના વચ્ચેથી પણ ડોકિયુ કરીને બૂમ પાડી ઊઠવાની ગત એ

કોઈ આગતુક પ્રસગની જાહેરાત માટે ઉચિત ચિત્ર
(ચિત્રકાર કનુ દેસાઇ)

કાગ સીધુ મનોભાવનાત્મક એક જોરદાર નદેરાની ચિત્ર જ્યારે તેમ રેખાઓથી લદેરાની ચિત્રની સાથે તેની ઈબારતને મનુ સમાવી દા 'નાફ્રીન' બ્લૉકમા બાપવાની નવતર રીત (બ્લૉક કુમાર)

ગને ક્ષણ અને શોભા આપતા જૅકેટ પરના ચિત્રનો નમૂનો અથવસ્તુનો તત્કાલ ખ્યાલ આપતા કરનાર ને જોરદાર રેખાઓવાળા આવા જૅકેટો ગુજરાતની પ્રકાર નવાની ઉઠવ્યાગી વિશિષ્ટતા છે

ચિત્રોમા જોઇએ આપણી બીજી ઊગતી ચિત્રશાખાઓ જેટલી પણ પ્રગતિ આ પ્રકારના ચિત્રોમા આપણે નથી કરી એ કબૂલવું જોઇએ માત્ર રડ્યાખડ્યા ઉદાહરણો ક્યાકક્યાક જણાય છે. પરદેશી કંપનીઓની જાહેરખબરોનાં ચિત્રો બાદ કરીએ તો આપણે નામે શેષ બહુ ઓછો રહે છે

જૅકેટ અને પૂઠાંનાં ચિત્રો

પણ આટલી અછત નોધ્યા પછી, જાહેરાતી અને શોભન ચિત્રોના મિશ્રણના એક પ્રકારમા આપણે હિંદભરમાં અગ્રસ્થાને છીએ એ હકીકતની નોધ ગૌરવ સાથે લેવી જોઇએ. એ ચિત્રો તે પુસ્તકો ઉપરના જૅકેટો અને પૂઠાંના ચિત્રો પુસ્તક ઉપરનુ જૅકેટ એકીમાથે બે કાર્ય સારે છે: એક તો ધૂળ, હવામાન અને ઘસારાથી તેનુ રક્ષણ કરવાનુ અને બીજુ તેને શોભા આપીને તેની ઓળખ (અગર જાહેરાત) આપવાનુ બુકસેલરની દુકાનના આઘેના કબાટમા કે કોઈના ઘરના ટેબલ પર પુસ્તકોના ટોળા વચ્ચે પડેલી ચોપડી ઉપરનુ જૅકેટ પોતાના આલેખન અને રંગભભકથી જેટલો વધુ સ્પષ્ટ અને તરી આવતો અવાજ કાઢી શકે તેટલી તેની એ કાર્યની સાર્થકતા વધુ દૃષ્ટિસુલભ જોરદાર નામાક્ષરો, ગ્રથવસ્તુનો એક સપાટે ખ્યાલ આપતુ ઉઠાવદાર ચિત્રાલેખન અને આખ તથા મન પર એ બનેની છાપ પાડી તેમને ગ્રહી લે એવી રગયોજના—આ ત્રણે ગુણશૈલી આપણા ગુજરાતનાં જૅકેટ અને પૂઠાના ચિત્રોએ સારા જેવા અશે સફળતાથી અપનાવી લીધી છે એ બીજા પ્રાતોને મુકાબલે સ્પષ્ટ સમજાય છે, અને આપણે ત્યા એનો ઉપયોગ આજે એટલો વ્યાપક થઈ ગયો છે કે આધુનિક વાચનશોખી કોઇ પણ ગુજરાતી વ્યક્તિ એથી અજાણ નથી.

આમ, ક્યાંક તદ્દન અછત જણાવતી, ક્યાક પ્રાથમિક પગલા પાડતી, ક્યાક ફૂલીફાલી સોહતી આપણી ગ્રથસ્થ ચિત્રકળા આજે મ્હોરી રહી છે એ તો નક્કી અને અસ્મિતાના ભાનથી તે સદ્ય પલ્લવિત થશે અને 'ગુર્જરીના શ્રીરગ' સોહાવશે.

પરિશિષ્ટ પૃષ્ઠ ૧ થી ૩૨ સુધીના મુદ્રક બચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ

સૂચી

સૂચી

